

पुस्तक-संख्या

11

19

17

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૭૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૩૭૨૧૮૭૧ ૭૭૧

વિષય ૬ : ૩

ગુજરાતનો નાથ

[“પાટણની પ્રભુતા” પછીના સમયની વાત.]

લેખક:

કનૈયાલાલ માણિકલાલ મુનશી,

બી. એ., એલ. એલ. બી., એડવોકેટ.

ચિત્રકાર:

રવિશંકર મહાશંકર રાવલ

દ્વિતીયાવૃત્તિ. સને ૧૯૨૧.

સેલ એજન્ટ.

મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની. મુંબઈ.

કિંમત રૂ. ૪-૮-૦.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
૨૪૦ વિવાદ
ગુજરાતી કૌંધીરાઈટ સંગ્રહ
૬૭૦

પ્રકાશક:

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
બાબુલનાથ રોડ, મુંબઈ.

‘ગુજરાતી’ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં મણિલાલ ઇશ્વરરામ દેસાઈએ છાપ્યું.
સાસુન બિન્ટીંગ સર્કલ કોટ-મુંબઈ

ગુજરાત

પ્રબળ અને પ્રગતિવાન,
એક અને અતુલ બને
એવાં સ્વપ્નો જે નિરંતર અનુભવતા
તેનો ઇતિહાસ જેનું પરમધ્યેય હતું—
તેની સાહિત્યસેવા જેનો જીવનમંત્ર હતો—
તે મિત્ર અને મહાત્મા
સદ્ગત ભાઈ રણજીતરામનાં
પવિત્ર સ્મરણોને.

પ્રસ્તાવના

આ વાર્તાને ખીજી આવૃત્તિ પામવાનું સદ્ભાગ્ય મળ્યું છે તે વખતે જે વાચકવૃન્દે એની પ્રથમ આવૃત્તિને સપ્રેમ આદર આપ્યો તેનો મારે ઉપકાર માનવો જોઈએ.

અનેક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને કથાઓની સંકલના કરી આ વાર્તા લખી છે; અને ઐતિહાસિક તત્ત્વો બન્યાં ત્યાં સુધી તેવાં ને તેવાં જ રાખ્યાં છે.

ધણા મિત્રોએ આ વાર્તાની પહેલી ને ખીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવામાં મદદ કરી છે. ચોપડી શરૂ થઈ ત્યારે વસ્તુ મેળવવામાં રા. ભાઈ રણજીત-રામની કાંઈક મદદ હતી. રા. હાજી મહમદના આગ્રહથી એ લખાઈ ને રા. રવિશંકર રાવળની કલાથી સુશોભિત બની. રા. ચંદ્રશંકર બુચ અને રા. રામપ્રસાદ બક્ષીએ સંસ્કૃત શ્લોકો રચી આપવાની મદદ કરી. સાક્ષર શિરોમણિ નરસિંહરાવના ઉપોદ્ધાતની કસોટીએ ચઢતાં આ વાત કાંઈ અંકાઈ અને આ ખીજી આવૃત્તિની જોડણી રા. લાલશંકર પ્રભુરામે અન-હદ ને અથાગ મહેનતથી સુધારી. આ બધા મિત્રોનો હું ઋણી છું; તેમણે કરેલી મદદ માટે અત્યંત આભારી છું.

બાબુલનાથ રોડ,
તા. ૧૧-૧૧-૨૧ }

કનૈયાલાલ મા. મુનશી.

ગુજરાતનો નાથ

ઉપોદ્ધાત.

“ગુજરાતનો નાથ,” “પાટણની પ્રભુતા,” વેરની વસુદાત” એ ત્રણ સમર્થ વાર્તાઓના લખનારને ગુજરાતી રસિક વાચકવર્ગ આગળ ઓળખાવવાની જરૂર કશી પણ રહેતી નથી. તે પછી આ ઉપોદ્ધાત શા માટે લખવો? “ગુજરાતનો નાથ” વાંચીને મ્હારા મન ઉપર જે છાપ પડી છે તે દર્શાવવી, વાચકવર્ગના મન ઉપર પડેલી છાપ તે સાથે તેઓ સરખાવીને કાંઈ સમભાવજનિત સંતોષ મેળવે;—એ પ્રવૃત્તિ હેતુ આ ઉપોદ્ધાત લખવાનો છે. આશા છે કે એ અનુચિત નહિ જણાય.

આ વાર્તા—“ગુજરાતનો નાથ” એ વાર્તા—વાંચવા માટે, હેનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ, રસમર્મ, ઇત્યાદિ હૃદયમનમાં ઊતારવા માટે “પાટણની પ્રભુતા” વાંચવાની આવશ્યકતા છે. એ બંને વાર્તાઓ અન્યોન્ય શૃંગલિત હેવી છે કે પ્રથમની વાર્તા માત્ર બીજીના પૂર્વ વૃત્તાન્તનું ચિત્ર દર્શાવનાર છે એટલું જ નથી, પણ કેટલાંક પાત્રોના ચરિત્રનું પૂર્ણ ઉદ્ધાટન અને દર્શન બંને વાર્તાના સમગ્ર વાચનથી જ લભ્ય છે. વાચકે પ્રથમની વાર્તા વાંચી છે એમ કાંઈક માની લઈને ચાલવાનું ધારું છું. વિશ્વદતા માટે કવચિત્ પૂર્વ વાર્તામાંથી વિસ્તારયુક્ત અંશે લેવા પડશે ખરા.

ગુજરાતી ભાષામાં વાર્તાનાં પુસ્તકો ઘણી સંખ્યામાં પ્રગટ થયાં છે અને થાય છે; ભાષાન્તરોની બાબત બાળૂ ઉપર મૂકવાની છે; અપૂર્વરચના-રૂપ વાર્તાગ્રન્થો પણ સંખ્યાબંધ થાય છે; તથાપિ ખરી પ્રતિભાયુક્ત કૃતિયો આંગળીને વેઢે ગણાય એટલી પણ નથી એ કે’વું શોચનીય છે! પરંતુ તે સ્થિતિ માટે ખેદ અહિં અસ્થાને છે. રા. કન્હેયાલાલ મુનશીની વાર્તાકાર તરીકેની પ્રતિભાશક્તિ, કલા, સામર્થ્ય એ આજ સુધી જણાયેલા વાર્તાકારો કરતાં કેટલાં વિલક્ષણ છે તે પ્રશ્ન જ આપણું ધ્યાન ખેંચે એમ છે.

તે પ્રશ્નની પરીક્ષા કરતી વખતે અન્ય લેખકો વિશે કાંઈ પણ બોલવું પડે તો તે દૂષણ દર્શાવવાના હેતુથી નહિ પણ પ્રસ્તુત વાર્તાના લેખકના પૃથક્ સ્વરૂપનું સ્થાપન કરવા માટે જ છે એમ ન્યાયી વાચક સમજશે જ એમ આશા રાખું.

૨૧. કન્હેયાલાલ મુનશીની વાર્તાઓમાં એક સામાન્ય લક્ષણ એ મુને જણાય છે કે વાચકને વાર્તાના વૃત્તાન્તના ઓધમાં બેસબેર, રસની બિનતા થવા ના દબને, વશે કે અવશે, તણાવું જ પડે છે. વૃત્તાન્તના પ્રબળ વેગમાં લેખકને વૃથા વર્ણનો, અનાવશ્યક પ્રસંગો, પાંડિત્યદર્શક અથવા ફિલસૂફીમાં રમનારી લાંબી લાંબી અપ્રસ્તુત ચર્ચાઓ, ઇત્યાદિ ખેલ માટે નવરાશ જ જણાતી નથી. Digressions (પ્રસંગાન્તરતાઓ) આણે છે ત્યાં પણ ઔચિત્ય, સંયમ, વિરલતા એ ગુણો સમતોલતા સાચવે છે. આ એ લેખકનો એક અપૂર્વ ગુણ મુને તો લાગે છે. આ જમાનામાં વાચકવર્ગને નકામાં અસંબદ્ધ લખાણો ખમવાની શક્તિ નથી, ધ્રુસદ નથી, તે કારણથી જ નહિ, પણ કલાનાં ખરાં તત્ત્વો માગી લે છે તે કારણથી, એ ગુણ મુને મૂલ્યવાન લાગે છે. બીજો ગુણ આ વાર્તાકારને વિલક્ષણ ઉચ્ચ સ્થાન આપનારો પાત્રોનાં લક્ષણ બાંધવાની, લક્ષણ વિકસાવવાની, કલા, અપૂર્વકલા, અને કલાના સામર્થ્યમાં મુને જણાયો છે. ત્રીજું વિશેષ લક્ષણ વૃત્તાન્તોની ગૂંથણીમાં ચાતુર્ય-એ જણાયું છે. આ શિવાય અનેક બીજા ન્હાના મોટા ગુણોથી ૨૧. કન્હેયાલાલની કૃતિયો મુને અતિપ્રિય થઈ પડી છે તે અહિં નોંધવાની જરૂર નથી. માત્ર એટલું જ હું કહીશ કે એ સર્વ ગુણોનો પ્રભાવ, સંખ્યા તેમ જ સ્વરૂપને લીધે, એટલો બધો છે કે ગુજરાતી ભાષાની શુદ્ધિ માટે આગ્રહી મ્હારું મન છતાં ૨૧. કન્હેયાલાલમાં ભાષાશુદ્ધિની બાબતનાં અનેકાનેક સ્પષ્ટનો નજરે પડે છે તે માટે ક્ષમા તો હું આપી સકું એમ નથી, પણ તે સહન કરી લેવાની વૃત્તિ પ્રબળ થાય છે. ખાસ કારણ એ છે કે એ સ્પષ્ટનો ૨૧. કન્હેયાલાલ કાંઈ રીતની ધૃષ્ટ અનાદરવૃત્તિથી નહિ પણ પોતાની મર્યાદિત સ્થિતિને લીધે જ કરે છે એમ લાગે છે. એ દૂષણો સહજ સંભાળ

અને સુધારો કરવાની પ્રવૃત્તિ રાખ્યાથી નિવારી સકાય હેવાં છે; તે કારણથી પણ હું સહન કરી લેવા તત્પર થાઉં છું; બાકી ખાસ તો હેમના અસાધારણ સામર્થ્ય, કલાવિધાન, માનવલક્ષણ વિશે જાડી અન્વેષણશક્તિ ઇત્યાદિ ગુણોથી મુગ્ધ થયો છું તે જ કારણ છે.

અતિસ્તુતિના આરોપથી ડરીને આ દિશામાં વિશેષ હવે કશું ના લખતાં હવે વાર્તાના અન્તર્ગત સ્વરૂપોનું કાંઈક દર્શન કરવું ઊચિત ગણું છું. પ્રસ્તુત વાર્તામાં મુખ્ય પાત્રો મીનલદેવી અને મુંગલ, કાક અને મંજરી, અને કાંઈક અંશે ત્રિભુવનપાલ અને કાશ્મીરદેવી—એ ત્રણ યુગલો છે; બાકી ઊતરતી કક્ષાએ બીજાં પાત્રો પણ અનેક છે. તે સર્વનું દર્શન આ સ્થળે અસાધ્ય છે. માટે મુખ્ય પાત્રો જ હાથમાં લઈ સંતોષ માનીશું. એક વાત સ્મરણમાં રાખવાની છે: આ વાર્તામાં—વાર્તાયુગલમાં—વૃત્તાન્તો તથા પાત્રો ઐતિહાસિક પાયા ઉપર રચાયલાં છે ખરાં, તથાપિ કલાવિધાનની માગણીને આદર આપીને ઐતિહાસિક અંશનો ત્યાગ કરીને કલ્પિત રચનાને પણ સ્થાન ચાતુર્યથી અપાયલું છે. દાખલા તરીકે:—પ્રસન્નમુખી (કાશ્મીરદેવી)નો મીનલદેવીની લત્રીજી તરીકે સંબન્ધ; મુંગલની યુવાવસ્થામાં દ્વાવિક દેશમાં મુસાફરી, ચન્દ્રપુરમાં મીનલદેવી જોડે સ્નેહસમાગમ, મીનલદેવીના જીવન-રાતના રાજા કર્ણદેવ જોડે લગ્ન કરવામાં મુંગલના સાહચર્યનો મર્મહેતુ, સારાંશ મુંગલ અને મીનલદેવી વચ્ચેના વિલક્ષણ સ્નેહસંબન્ધ, આચારની વિશુદ્ધિ છતાં એ બેનાં હૃદયોનું અન્તર્ગત લગ્ન; કીર્તિદેવ જોડેનો મુંગલનો ગૃહસંબન્ધ;—આ સર્વ કવિકલ્પનાની સફળ અને સખળ ઉત્પત્તિયો છે. મુખ્ય પાત્રોમાં મંજરી અને કીર્તિદેવ એ કેવળ કલ્પનાકૃતિયો છે; (ગૌણ પાત્રોની વાત કરવાની જરૂર નથી). આ ઉપરાંત, કેટલાંક પાત્રો, જેવાં કે કાક, દેશલ, વિશલ, ઉબક,—ઇતિહાસસિદ્ધ છતાં હેમનો સમય જરાક પાછળ ખસેડી પ્રસ્તુત વાર્તાના સમયમાં મૂક્યો છે; તેમ જ પ્રસ્તુત વાર્તાનો સમય વિ. સં. ૧૧૫૪ નો હોઈ કેટલાક પ્રસંગો એ ત્રણ વર્ષ આગળ પાછળ ખસેડીને, ખેંચી તાણીને, સં. ૧૧૫૪ માં આપ્યા છે તે પણ વાર્તાનું કેન્દ્રસ્થાન સાચવવા માટે કલાવિધાનની આજ્ઞાને અનુસરીને કર્યું છે. આ વાર્તા છે, ઇતિહાસ નથી; ઇતિહાસની સામગ્રી લઈને રચેલી કથા છે

એટલું સ્મરણમાં રાખતાં આટલી ઇતિહાસ સાથે લીધેલી છૂટનો ખુલાસો મળવા સાથે ક્ષમા પણ મળશે જ. એટલુંજ નહિ પણ એ છૂટ લેવામાં કલાવિધાયકનો ચાતુર્યમત્કાર પણ રસિક વાચકને જણાશે. કારણ કે ઐતિહાસિક પ્રસંગો મુખ્ય ભાગે સાચા લીધા છે-જેવા કે, માળવાની ચઢાઈ અને શાન્તુ મહેતા પાટણ સાચવવા રાખેલા તે, મીનલદેવીની ભત્રા, નવધણને પકડો તે, ખેંગારે લીધેલી ચાર પ્રતિજ્ઞા અને તેનું પ્રતિપાલન, હેમાચાર્યની દીક્ષા, ખતીબ ઉપર ખંભાતમાં થએલો જીલમ, વગેરે; અને કલ્પનાથી ઘડેલા પ્રસંગોની અદ્ય તેમજ ચતુરાઈથી યથાપ્રયોજન ગૂંથણી થઈ છે.*

આ પરિસ્થિતિને પરિણામે આ વાર્તાયુગલ વાંચનારને વાર્તાકાર પ્રાચીન ગુજરાતના સંસ્કૃત સમયમાં લઈ જઈને, ઢાલ તલવારોના ખડખડાટ અને વીજળી જેવા ચમકારાઓમાં, ધનુષ્યમાંથી છૂટતા બાણના સૂસ-વાટામાં, પ્રચંડ વીરપરાક્રમના પ્રસંગોમાં, મૂકે છે તેની જ સાથે ખડ્ગના વિઘ્નચૂચમત્કાર કરતાં પણ વધારે પ્રભાવચુકત શુદ્ધિબળના, રાજ્યતન્ત્રના, વિઘ્નચૂચમત્કારમાં પણ મૂકે છે; જે બંને-ખડ્ગ તેમજ શુદ્ધિપ્રભાવ બંને-વિઘ્નના ઝળકારા પરસ્પર ગૂંથાયલા હેવા રચીને મૂક્યા છે કે એ વિરલ-કલાના દર્શનથી ક્ષણવાર આપણે મુગ્ધ થઈ જઈએ છીએ. આપણી આગળ વાર્તાનાં પાત્રો હેવાં તો જીવંત જીવંત ખડાં થાય છે, પરિક્રમણ કરે છે, કે રસ્તામાં આપણને મળે તો ઝોળખી સડીશું એમ લાગે છે. શેફર-અર અને ડિકન્સનાં પાત્રોની પેઠે આ કલાવિધાયકનાં પેદા કરેલાં પાત્રો સજીવ, ચિરજીવ, થવાનું ભાવિદર્શન મૂકે તો ખોટું નથી લાગતું. રા. કન્હૈયાલાલ વાર્તાકાર તરીકે સજીવ સૃષ્ટિ-પાત્રોની સૃષ્ટિ-પ્રગટ કરનારા સમર્થ વિદ્વાતા છે એમ કહેવામાં મૂકે અત્યુક્તિ નથી જણાતી. એટલુંજ નહિ, પણ એથી પણ આગળ વધીને હું કહું છું કે બીજા વાર્તાકારોમાં જે ગુણ પૂર્ણરૂપે નથી જણાતો તે ગુણ રા. કન્હૈયાલાલની કલાસૃષ્ટિમાં

* ‘મીતિકૌમુદી,’ ‘મળન્ધચિન્તામણિ,’ ‘અતુલિરાતિ મળન્ધ,’ ‘રાસમાલા,’ ‘The Bombay Gazetteer’ માંનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ‘દ્વાઅચકાવ્ય,’ ‘ભમે-હલ-હિકાચત;’-એ મનોમાં બહુ અંશે આ વાર્તાઓની ઇતિહાસસામગ્રી જરૂરો.

પ્રયલક્ષ્યે નજરે પડેછે: તે એ કે કેટલાંક પ્રધાન પાત્રોનો લક્ષણદેહ પ્રથમથી ધરીને વાયક આગળ એઓ રજુ નથી કરતા, પરંતુ, માનવજીવનમાં જેમ બનેછે તેમ, પ્રસંગો, મહાપ્રસંગો તેમ જ અસ્પ પ્રસંગો, સાધનરૂપ બનીને ક્રમે ક્રમે એ લક્ષણદેહ ધડાયછે, વિકાસ પામેછે, (evolution) પામેછે; પ્રસંગોથી બનેલા વૃત્તાન્ત અને પાત્રોનાં સ્વરૂપલક્ષણ એ બેની પરસ્પર ગૂંથણી અદ્ભુત કલાવિધાન વડે કરાઈ જણાયછે. આમ વૃત્તાન્ત અને પાત્રલક્ષણ પરસ્પર સંમિલિત રહેછે; વૃત્તાન્તનું વાતાવરણ અસંબદ્ધ-પાત્રલક્ષણને સ્પર્શ ના કરનારું—શિથિલરૂપ, ભુલું પડેલું, નથી રહેતું. ઉદાહરણ, મંજરી અને કાક, મીનલદેવી અને મુંબલ, એ યુગલોના લક્ષણદેહનો વિકાસ આ વાર્તાયુગ્મમાં કે'વો થાયછે તે તપાસ્યાથી જણાય એમ છે. એ તપાસ સવિસ્તર કરવા માટે અહિં અવકાશ નથી. સંક્ષેપમાં ઇશારો કરી સકાશે. તે કરતા ખેલાં એક વાત કહેવાની ઇચ્છા થાયછે: 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ના સમર્થ રચનારની કૃતિ જોડે આ વાર્તાઓની સરખામણી કરવા માટે સમાનભૂમિ નથી, કેમકે 'સરસ્વતીચન્દ્ર' એ માત્ર કલાવિધાનનું ફળ નથી, એક સંમિલિત વાર્તા નથી, પરંતુ, રા. આણંદશંકરે એક સ્થળે સ્તુતિરૂપે કહ્યુંછે તેમ, એ 'સરસ્વતીચન્દ્ર પુરાણ' છે. આમ છતાં પાત્રસૃષ્ટિની કલાનો સમાન અંશ લક્ષમાં લેતાં એટલું મ્હને તો લાગેછે કે ગોવર્ધનભાઈની સૃષ્ટિ યદ્યપિ સજીવ છે તથાપિ રા. કન્હેયાલાલની પાત્રસૃષ્ટિ આગળ એ સૃષ્ટિની સજીવતા ઊતરતી લાગેછે. 'સરસ્વતીચન્દ્ર'નાં પાત્રો તેમજ વૃત્તાન્તો અને વર્ણનો અતિશય ભારને લીધે બોળરૂપ લાગેછે, ત્હારે પ્રસ્તુત વાર્તાઓના તે જ અંશો સુમિલિત, સંયમગુણથી ધડાયલા, હોઈ પૂર્ણ કલાવિધાન દર્શાવેછે. અસ્તુ, વિષયાન્તરતામાં પડીશું નહિ.

ત્હારે, પ્રસ્તુત વાર્તાનાં મુખ્ય પાત્રોનું દર્શન સંક્ષેપમાં કરિયે. મંજરી અને કાક-આ જોડું જોડાયા ખેલાં, જોડાયા પછી જોડાયું છતાં વિલક્ષણ ગર્વમર્યાદાને લીધે છૂડું, અન્તે અસાધારણ સંયોગોને પરિણામે પ્રેમના, પ્રેમાચારના, અલૌકિક પ્રકારોના વળલેપથી જોડાયેલું, ખરેખર નવીન કલાવિધાયકના હાથે જ રચાયુંછે. ખંભાતમાં અત્યાચારથી મંજરીને

અચાવીને આણુનાર કાક તરફ મંજરી ઉપકારના સ્વાભાવિક પરિણામરૂપ આદર, પક્ષપાત, કે હેવા ભાવથી જોઈ સકતી જ નથી. ઉપકાર, ત્હેનું પરિણામ આદર, પક્ષપાત; ત્હેનું પરિણામ પોચો પોચો પ્રેમ;—હેવી ૩૯ પ્રણાલીમાં આ કલાવિધાયકની કલા સરકી જતી નથી. હેને તો કાઈ સમર્થ, દૃઢ, પાપાણુ લઈને વજાઘાત જેવા પણુ અંદરથી મૃદુ ટાંકણાંના પ્રહાર વડે, અલૌકિક પૂતળાં ધડવાંછે, તે ઘડીને ગેલેશિયાના શિલ્પીએ જેમ હેને સજીવ કરી હતી તેમ, તેથી પણુ અધિકગુણુ ચમત્કાર વડે, એ પૂતળાંને જીવતાં જગતાં ચલાવવાં હલાવવાં છે. અને તેમ થયેલું આપણે જોઈએ જ છીએ. વાર્તામાં આ જોડાને ધડનાર સર્વ પ્રસંગો અહિં ગણાવી સકાશે નહિ. પરંતુ આ પૂતળાં ઘડાયાં, સજીવ થયાં, તે ક્રમ જોવાય તેટલા જોઈએ. મંજરીને કાકભટ્ટ નહિ પણુ કાકભટ્ટ જ જણાયો, પંડિત નહિ પણુ માત્ર વિદ્યાવિમુખ લઢવૈયો જ નજરે પડ્યો, તેથી હેના આદર્શમાં એક ક્ષતિ પ્રગટ થઈ. મંજરી પોતે અસાધારણુ વિદ્યાસંસ્કારવાળી અને આ વિદ્યાહીન—એ બેનો યોગ જ કપ્પાંથી ધડાય ! ખંભાતથી પાટણુ જતાં, કાકની વિદ્યાશૂન્યતા જણાયા પછી, ગર્વિષ્ઠ મંજરી કાક જોડે થોડું બોલતી, મહેરબાની કરતી હોય તેમ ગર્વથી અને દયાથી જોતી અને કાક પોતે “નન્દી પાર્વતીને જે માન આપે ત્હેવા માનથી ત્હેના સ્હામું જોઈ રહેતો,” ત્હેની સેવા કરી કૃતાર્થ થતો હતો. મંજરી ગર્વિષ્ઠ હતી છતાં શુદ્ધ સંસ્કારી, નિખાલસ હૃદયની, આનન્દી, હતી, તેથી જડ કાકની સસંકોચ વાતોમાં કાંઈક રસ લેતી હતી. કાકને માર્ગમાં મંજરીથી ઘૂટા પડતું પડયું; પછી અન્ય પ્રસંગો ઓળંગી પાછા મંજરીને અને કાકને પાટણુમાં આપણે જોઈએ: મંજરીના આદર્શનું દર્શન કરિયે. હેના પોતાના જ શબ્દો સાંભળીશું:

“આ!...હું ત્હમારા કાળની નથી.—ત્રિભુવન ગજવનારા મહા-કવિયોના કાળની છું; હું પાટણુની બ્રાહ્મણી નથી—પણુ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રને ખોળામાં છુપાવવાની હોંસ ધારતી બીજી અનસૂયા છું.”

“ત્હારા રૂપમાં ભયંકર શક્તિ છે: એટલે લાલસાના સેવકો દુઃખ

દેવા આવશે, દુઃખ દેશે—રીખાવશે. પણ હું કો'ને પરણું?...જ્યાં જોઉં છું ત્યાં જોતિયાઓ નજરે ચડેછે. ત્હેમાંથી કો'ની દાસી થાઉં?"

મંજરીના તો નાથ ધણા હતા: હેણે ગણાવ્યા; કવિવર કાલિદાસ;—હેનો નિરંતર સહવાસ, ગગનવિહારી મેઘોનું તેની સાથે દર્શન, પોતાનાં બંનેનાં સંતાનો—શકુન્તલા, પુરુરવા, માલવિકા; ખીજે હેનો પતિ જામદગ્ન્ય પરશુરામ. આમ વિદ્યા અને શસ્ત્રપરાક્રમના મિશ્ર આદર્શ પૂજનારી મંજરી છે. હેનો આદર્શપતિ તો

કૈલાસ ઇવ દુર્ધર્ષઃ કાલામિરિવ દુઃસહઃ

હતો. કારમીરાદેવીએ શર કાઢી નામ, પતિ તરીકે, સૂચવતાં મંજરી કહે છે.

“ખા!...એ તે મોટો યોદ્ધો ને એ મોટો બ્રાહ્મણ! નથી આવડતું સંસ્કૃત—નથી પૂરા સંસ્કાર—નથી મોટો યોદ્ધો.” “ખા! હું—હું—કાકને પરણું? ક્યાં હું—અને ક્યાં લાટનો ભટકતો ભટ!”

આ ગર્વભર્યા વચનો છાનેમાને સાંભળતા કાકે મંજરીના શ્લોકો ગોખવા માંડ્યા: કૈલાસમિવ દુર્ધર્ષમ્ એ શબ્દો હેના મગજમાં વાગ્યા. પોતાને પરશુરામ આગળ નિઃસત્ત્વ દીઠો. મંજરીને લાયક પોતે નથી એ જાન થયું. “હું અદ્ય છું, વિશાળતા નથી.”—એમ મનમાં લાગ્યું. પછી અન્તરાત્મા ઊઝળ્યો; મનમાં નિશ્ચય કર્યો: “મંજરી! ઠીક છે. તું પણ જોજે, કલિયુગ આવ્યોછે, પણ મારી રગમાં શુદ્ધ, સનાતન, લોહી ફરેછે. તું પણ જોજે કે કાક નિર્માલ છે કે રાજવિમર્દન છે.”

ખીજે પ્રસંગ વિધિયે—વિધિના સાધનભૂત આપણા કલાવિધાયક—ધ્વજો: મંજરીને ઉદા મહેતાના સેવકો ઉપાડી જતા હતા તેમાંથી કાકે શરતાથી બચાવી. ખેલાન અવસ્થાવાળી મંજરીને ખભે બિચકાને કાકે ત્રિભુવનપાલના મહેલ તરફ લઈ જતો હતો. મંજરીએ—ખેલાન દશામાં—નિઃશ્વાસ મૂક્યો, “ચન્દ્રની અપૂર્વતા શરમાવે હેતું સુમધુર સુખ આટલું પાસે જોઈ પ્રેમ-અર્ચનાથી તેને વધાવી લેવા” કાકનું હૃદય તલસી રહ્યું. “પણ તેણે પ્રયત્ન કરી મન વાળું.” મંજરી જાનમાં આવવા લાગી. કાકે

કહ્યું: “મંજરી! ગભરાતી નહિ.” “કાણુ કાક! મને પેસા પકડી જાય-
છે.”—એમ કહી હબકભરી મંજરી કાકને વળગી પડી. અજાણતાં કાકે
તેને જાતી સરસી દયાવી.

“શું કામ ગભરાયછે? મેં બદમાશોને મારી હાંક્યા-હવે નિશ્ચિન્ત
થા. બચ્ચાની ખાત્રી થતાં, પૂરા ભાનમાં આવતાં, મંજરી કાકના
હાથમાંથી ફૂટી પડી. ભાન સાથે અભિમાન પ્રગટ્યું. કાકને ગર્વતિર-
સ્કારથી જોઈ રહી. બોલી: “મને ક્યાં લઈ જતા હતા?”

કાક: “હું?—એમ પૂછો કે હું ક્યાંથી લઈ આવ્યો. તમને હરામખોરો
ઉપાડી જતા હતા. હું અડધો કાશ દોડી તમને પાછો લઈ આવ્યો.
તેમાં કાંઈ ગુનોહ ક્યોં હોય તો ક્ષમા કરજો.”

મંજરી નરમ પડી કાકનો હાથ ઝાલી બોલી: “કાક માફ કરો.
તમે મને બીજી વખત બચાવી. ચાલો ક્યાં જઈશું?”

ત્રિભુવનપાલને ઘેર ત્રેને ખોંચાડી, બધાંએ તુટ થયાં. મંજરી
કાશ્મીરાની સોડમાં ભરાઈ. કાકે કથા કહી. કાશ્મીરા બોલી: “મંજરી!
કાકને હવે શિરપાવ આપ્યા વિના છૂટકો નથી.” “શા શિરપાવ?”
“આસ્તો!” કહી કાશ્મીરાએ મંજરીના જમણા હાથ તરફ હાથ ધર્યો.
મંજરી ખીકથી કાશ્મીરાને વળગી પડી. કાક ગયો.

સંયોગોનું અને મિત્રોનું દયાણુ વધ્યું. મંજરી નિરુપાય બની.
કાશ્મીરાદેવીની યોજનાને વશ થઈ મંજરી કાકને મળી તે વખતે બોલી:

“શા માટે મને દગ્ધોછો?” કાક, “હું દગ્ધું?” મંજરી: “હા.
તમે દગ્ધોછો, બા દગ્ધોછે, પંડિતજી દગ્ધો છે. હું નિરાધાર છું—નબાપી
છું—મારા દાદા દૂર દેશ પચાએ. મારી પાછળ હજાર હાથનો રાવણુ
પચોછે. તેથી તમે મને ગભરાવોછો; તેથી મને કાંઈ સ્મરતું નથી:
તેથી મને તમારી સ્ત્રી બનાવવા માગોછો; તમે બધાં આ કેર વર્તાવતાં
શરમાતાં નથી?”

કાક: “કેર વર્તાવિયે છિયે? તમને એમ લાગેછે? તો મારે નથી
પરણવું.” મંજરી તિરસ્કાર અને કટાક્ષથી બોલી: “ના. તમે શા માટે

ના પાડો? તમે બખ્ખે વખત મને મરતી બચાવી; કાશ્મીરાબા કહેછે કે તમે મારા હાથના અધિકારી થયાછો.”

[હાથનો; હૃદયનો નહિ; હૃદય આપવાને મંજરી તૈયાર નથી.]

કાક: “પણ હું ક્યાં કહું છું?”

મંજરી: “તમે ભલે મ્હોડે નહિ કહેતા હો—મનમાં કહેતા હશે.”

[કાકની મૂલ્યતુલનામાં મંજરી ભૂલ્ય કરતી હતી; કેમકે]

કાક બોલ્યો: “શા માટે જુદું કહું? હું જાણું છું કે ત્હમારો પતિ થવાની મ્હારામાં યોગ્યતા નથી. ત્હમે વિદ્વાન છો. હું વગર ભણેલો છું, ત્હમે સંસ્કારી છો, હું ગામડિયો છું. હું અધિકારી નથી. માત્ર દાસ છું.”

છતાં પરણવા તૈયાર કેમ થયો હતો? મંજરીના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કાક ખુલાસો આપે છે: “ત્હમારે માટે. ત્હમારે માથે ચક્ર ભમે છે તે બખર નથી?”

મંજરી બીજાને પયણે તો ઉદો તેની પૂઠ્ય છોડે; કારણ કે મંજરી કરતાં આખર ઉદાને વ્હાલી હતી.

“ત્હારે પરણ્યા વિના મ્હારો ઘૂટકો જ નથી.” તિરસ્કારથી મંજરી બોલી.

કાક: “હા. કાં તો મ્હારી સાથે કે જૈન મંત્રી સાથે.”

મંજરી: “મ્હને પરણીને શું કરશો?”

કાક: “તે પરણ્યા પછી કહીશ.”

મંજરી: “ત્હમે જાણો છો? હું ગર્વિષ્ટ છું; મ્હારા આચાર વિચાર વિચિત્ર છે. ત્હમને તે કેમ રચશે?”

કાક: “તે મ્હારે જોવાનું છે.”

મંજરી વ્હાર જવા તત્પર થઈ; કાક બારણા આગળ માર્ગ રૂધિને ઊભો.

મંજરીને લાગ્યું કે ત્હેના સ્વાતન્ત્ર્યનો, સંસ્કારનો, ત્હેની શુદ્ધતાનો, ભવિષ્યનો વિનાશક—યમરાજ ત્યાં ઊભો હતો. એ વિચાર આવતાં ત્હેની હિમ્મત, ગૌરવ, દૃઢતા જતાં રહ્યાં. ત્હેણે આંખપર હાથ મૂકી રહી

દીધું. કાક પીગળ્યો: “મંજરી! શું કામ રડે છે?” “અનાથને નસીબે આંસુ. ખીન્નું શું?” “મ્હારે નાથ થવું છે, ને એ આંસુ સકવાં છે.”

મંજરી (આંસુભરી આંખે કાક તરફ જોઈને): “કાક! ત્હમે મ્હારા પર અનહદ ઉપકાર કર્યો છે.” થોડી વાર જોઈ રહી. કાક આંસુસરમાં તરતાં એ અપૂર્વ કમલો, નિરખી રહ્યો.

“એક ઉપકાર વધારે કરશો?”—દયામણો અવાજ, મુખચર્ચા, મંજરીના વચનને અજેય બનાવતાં હતાં. કાકે કબૂલ કર્યું: “જે કહેશો તે.”

“મ્હને પરણ્યા પછી મ્હારા દાદાને ઘેર મૂકી આવજો.”

આ વજાણાત પડ્યો. મંજરી ચાલી ગઈ. આમ મંજરીએ કાક જોડે લગ્ન કબૂલ કર્યું.

કાક ધર્મસંકટમાં પડ્યો. ઘડભાંગ મનમાં થઈ; હેતું હૃદય ત્હમાં વળી ઘડાયું. નિશ્ચય કરી ઉદા મહેતાને સમજાવવા ગયો કે મંજરીને સતાવવાનું છોડી દે;—કાકનો ઉદ્દેશ એ હતો કે ઉદા છોડી દે તો નિર્ભય મંજરીને પોતાની જોડે લગ્ન કરવાની ફરજ પડે નહિ અને એ મુક્ત રહે, અને લગ્ન વિનાની રહી સુખી થાય. કાક કપટી ઉદાથી હાથો. હેણે મન આપ્યું નહિ, તો વચનની તો વાત જ શી? કાક આ પ્રસંગમાં મંજરી તરફના ઉદાર પ્રેમને બળે ઉદા આગળ ભોજો બની ગયો. હેને સુકિતમાર્ગ આવજો જ નહિ.

આખરે મંજરી અને કાક સંયોગબળના દબાણે બંધાયલી લગ્ન-ગ્રન્થિમાં જોડાયાં. બસ, એટલું જ. કાશ્મીરાદેવીએ મીનલદેવીને એક વાક્યમાં કહ્યું તે રીતે,—ઉદા એ છોકરીને પરણવા માગતો હતો, એટલે એ બેને (કાક અને મંજરીને) કાશ્મીરાદેવીએ પરણાવી દીધાં.

ખરે! આ તે પ્રેમલગ્ન? હૃદયલગ્ન?—પણ કલાવિધાનકુશલ કવિ, વિધિની પેઠે જ, હૃદયનાં નીચેનાં પડ નીચે થઈને બહેતાં ઝરણોની ગતિ જોઈ સકે છે, અને યોગ્ય સમયે, અને યોગ્ય ભૂમિકા આવતાં, તે પ્રવાહ-ને ઉપર ખેંચીને સર્વ હૃદયભૂમિને ભીંજવે છે, પ્રેમકુસુમોને કંમે કંમે પ્રગટ કરી હસાવે છે; તે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું. એ ઝરણની ઝાંખી અણધારી આપણને ધાય છે; સર્જનમહેતાના ધરની વાડીના

પાછલા લાગમાં કાવત્રાખાજેનું મંડળ ભરાયું હતું ત્હેમાં કાંકે અપૂર્વ રાજ-
નીતિનો ઉપદેશ ગૌરવભેર કર્યો તે વખતે, ગુપ્ત વેશે ગુપ્ત રહેલાં ત્રિભુવન-
પાલ, કાશ્મીરાદેવી, અને મંજરી, એ ત્રણના હૃદયમાં કાંકના પ્રભાવની
નવીન છાપ પડી; મંજરીના લગ્ન પછી ‘આનંદરાત્રિના અનુભવ’માં
કટુ પ્રસંગોમાંના એક પ્રસંગનું સ્મરણ—કાંકે ઉશ્કેરાઈ જઈને પોતાનો
અધિકાર લીધો, “તું મારી છે, સમગ્રી?” એમ કહી એક જલંગ મારી
મંજરીને ભુજયુગલમાં બીડી, “પ્રત્યં ભિમિઓના સત્ત્વ સરખું એક ચુમ્બન
ત્હેને કર્યું,” તે સ્મરણ, એ “ત્હેના હોઠના અશુદ્ધ સ્પર્શનું” સ્મરણ—મંજરીના
હૃદયમાં હજી સાલતું હતું, કાંક તરફ તિરસ્કારનો ભાવ ચાલુ હોતો.
એ “બધી કડવાશમાં જાણ્યે અજાણ્યે એક અમીનું બિન્દુ પડ્યું.”—આ
અમીબિન્દુ કવિની કલ્પનાની ઉચ્ચવિહારિણી મેઘમંલામાંથી પડ્યું. આગળ
ઉપર રસમય વનવાટિકા ખીલી, તે આ બિન્દુના પ્રતાપે.

આ કાવત્રાખાજના મંડળમાં અણધાર્યું ભંગાણ પડવાની સાથે
ગુપ્ત વેશે આવેલો ઉદો ગુપ્ત વેશવાળી મંજરીનું હરણ કરી ગયો! કાંક
સોધવા નીકળ્યો. ઉદાની કપટયુક્તિથી ઊધે માર્ગે સોધમાં ગયો. ઉદાએ
ગુપ્ત ભાંયરાના ખંડમાં સંતાડેલી મંજરી અને તે જ સ્થળે અન્ય ખંડમાં
પૂરાયલા કીર્તિદેવ વચ્ચે સંસ્કૃત શ્લોકમાં વાર્તાલાપનું પ્રકરણ અસ્થાને
જણાતું હોય તો ભલે, આપણી આ ચર્ચાનાં વિષય એ પાત્રોના હૃદય-
વિકાસ માટે તેમાં કલાવિધાને વેરેલાં બીજ જડેછે. તું કો’ની પત્ની?
એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા પ્હેલાં કાંક વિષયે મંજરીની હૃદયવૃત્તિમાં જે
ક્રમશઃ ફેરફાર થયે ગયાછે તે એ પ્રકરણમાં જોઈ લેવાની વાચકને
વિનંતિ કરવી બસ છે.

આખરે કાંકને બુદ્ધિની અને દૈવકૃપાની મદદથી મંજરીના કેદ-
ખાનાનો પત્તો લાગ્યો. મંજરીએ કીર્તિદેવ વિના આવવાની ના કહી.
નિરાશ થઈ કાંક પાછો ગયો. બીજે દહાડે રાત્રે પાછો બંનેને છોડવવા
આવ્યો, તો કીર્તિદેવે સ્મરણ આપ્યું—કાલ ભેરવને મ્હારો પિતા કોણ
તે પૂછી આવવાના વાચદાની આ રાત્રિ છે; તે પૂછવાને કાંકને મોકલ્યો.

દરમ્યાન ઝીણી ઝીણી બાતમી મેળવી સર્વજ્ઞ બનેલો મુંગલ કેદખાનાની યુમ જગામાં આવ્યો; કાકે તૈયાર રાખેલાં ફૂવા ઉપરનાં દોરડાં કપાવી નાંખ્યાં; કાક કાલભૈરવને સ્થાનકેથી પાછો આવેલો મુંગલના મૂકેલા સેવકોને હાથે પકડાયો. આ વખતે મુંગલ અને કીર્તિદેવ વચ્ચે પ્રબળ દ્વંદ્વયુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું! મંજરી આ યુદ્ધ જોતી સંતાયલી ઊભી કાકને આવવાની વાટય જોતી અધીરી બની; અને “કાક જેવા અપ્રતિમ વીરની અણુમોલી જિંદગીને ત્હેણે અને કીર્તિદેવે નકામી જોખમમાં નાંખી હતી” એમ ત્હેને લાગ્યું! આમ કાક તરફ વૃત્તિ બદલાવામાં બીજવિકાસનો ક્રમ ભરાયો. હૃદયભાવ અને કલ્પનાબળ બંનેના પ્રભાવથી, સૌભાગ્યનાથો મમ જે’ને વર્ણવેલો ત્હેની તરફ હૃદય ઊલટ્યું. મુંગલ કીર્તિદેવનો વધ કરે તે પ્હેલાં “ખબરદાર!” એમ ગૌરવયુક્ત કાકની ગર્જના થતાં ચક્કર ફરી ગયું. કાક ઉપર મુંગલે તરવાર ઉગામી તેટલામાં તો ફૂદીને મંજરી વચમાં પડી. “કાણુ છે તું?” એ મુંગલના સંકોધ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “હું! કાકભટ્ટની અર્ધાંગના” એમ મંજરી બોલતાં, “તું અહિંયાં ક્યાંથી?” એમ પૂછ્યું એટલે—“મહારા સૌભાગ્યનાથની સાથે” કહી મંજરી કાકને ગળે વળગી રહી.—અધા ખુલાસા થઈ ગયા; સમાધાન થઈ ગયાં! અધાં રાજગઢ ગયાં.

બીજે દિવસે મંજરી તથા કાક જૂનાગઢ જવાને નીકળ્યાં. રસ્તામાં મંજરીના હૃદયમાં વળી આર્દ્રતા વધવાના પ્રસંગ બન્યા; કાકનો વારો ગર્વ ધરવાનો આવ્યો; મંજરીનો ગર્વ શિથિલ થયો. જયદેવ મળ્યા,—અણુધાર્યા; ખેંગાર નાહો, ત્હેને પકડવાને ત્હેની પૂંડે પડવાનું કર્તવ્ય કાકને માથે આવ્યું; મંજરીને સૌમની જોડે જૂનાગઢ હેના માતામહને ઘેર મોકલી દીધી. જૂનાગઢમાં કાક ખેંગારનો કેદી થયો; મંજરીએ બુદ્ધિ-ચાતુર્યથી ત્હેનું કેદખાનું સોધ્યું; ત્હેને છોડવીને તેની જોડે જંગલમાં પ્રયાણ કર્યું; અંતે કેટલાક આશ્ચર્યજનક પ્રસંગોમાં ભાગ લીધા પછી એ જોડું અણુધારી રીતે પાટણ પહોંચ્યું. જુનીમન્વેતિ શ્વા એમ તિરસ્કારવચન આરંભકાળમાં, મદમત દશામાં, બોલનારી મંજરી કાકની જોડે હંસની હંસી બનીને રહી. આ હૃદયપરિવર્તન અદ્ભુત છતાં વિકાસક્રમે વાર્તાના

પ્રસંગો વડે રચાયલા ધ્યાનમાં લેતાં ચમત્કારરૂપ તથા દેહે; ચમત્કાર માત્ર વાર્તાકારની કલાનો જ દીપેછે.

આ હૃદયપરિવર્તનમાં ત્રણ મુખ્ય ક્રમસ્થાન છે તે નજરમાં ગોઠવવાથી રસ પડે એમ છે. હસ્તદાન થયા પછી પ્રથમ રાત્રિયે “આનન્દ-રાત્રિનો અનુભવ” એ પ્રકરણમાં પ્રથમ ક્રમ છે: જેમાં કાકનો સર્ગવ તિરસ્કાર કરનારી મંજરીનાં તીક્ષ્ણ વચનો સાંભળી કાક એકવાર બલાત્કારચુચ્ચન કરેછે, તરત મંજરીના ખડખડ હસવાથી અને વિશેષ તિરસ્કારવચનોથી કાક ગ્લાનિ પામેછે, અને છેવટે પથારીમાં મંજરી અને આરણના ઉંચરા પાસે પાઘડીનું અશીકું કરીને કાક-એમ રાત્રિ ગાળી “આનન્દરાત્રિનો અલૌકિક અનુભવ બંનેને થયો” વર્ણવેછે.

બીજો ક્રમ, કીર્તિદેવની જોડે મુંબલનું સમાધાન થયું, ગુપ્ત કેદ-ખાનામાંથી મંજરી તથા કીર્તિદેવ છૂટ્યાં અને રાજગઢમાં બધું મેડળ ગયું, તે વખતે મુંબલે કાક અને મંજરીને માટે રાજગઢમાં જુદી મેડી નૈયાર કરાવી હતી, ત્યાં પ્રગટ થાયછે. અહિં કાક અને મંજરી વચ્ચેના વ્રતિવર્તનના દાવ ઉલટાઈ જાયછે. ગર્વમત્ત મંજરી જતી રહીછે, કાકનાં પરાક્રમેથી ઊભરાતા હૃદયવાળી મંજરી પોતે કલ્પનાસૃષ્ટિમાં પરણેલા કાલિદાસ અને પરશુરામને વીસરી ગઈછે. જીવન્ત સૃષ્ટિનો વીરકેસરી કાક હેતી નજર આગળ રમી રહ્યોછે. “મગજમાં અનેક ભાવો ઉદ્બલવતા હતા, અનેક રસવાક્યો ઝરતાં હતાં. તહેનું હૈયું અનેરાં પુષ્પે તહેના સૌભાગ્યનાથને આવાગવા તક્ષસી રહ્યું હતું. તહેનો પતિ હવે પોતાને લાયક તહેને લાગ્યો.”

કાક પહેલાંની પેઠે ઉમળકાભેર તહેને હૃદય સરશી લેશે એમ મંજરી આશા રાખતી હતી. પણ કાક, મેડીમાં પેસતાં વાંત, જુદો જ થઈ ગયો; શાન્ત, સ્વસ્થ, તિરસ્કારપૂર્ણ મુખથી કાક ઊભો. હવે ગર્વનો હક અને વારો કાકનો આવ્યો. એક રાત્રિ પૂર્વે જ મંજરીએ કરેલું અપમાન કાક બૂલી નહોતો ગયો; અને મંજરીની હૃદયપરિવૃત્તિ એ પારખી સક્યો નહોતો. તહેના “ગર્વના ચૂરેચૂરા કરવાને માગતો હતો.” “આનન્દરાત્રિ”ને દિવસે કર્યું હતું તેમ, પરંતુ ધવાયલા કાકે નહિ પણ વિજયગર્વી કાકે, પાઘડીનું

અરીકું કરી બારણા આગળ સૂવાને તૈયારી કરી. મંજરીનું હૃદય ઊંડું ઊંડું ચીમળાઈ ગયું. ધીમેથી એ પાસે આવી. પૂર્વનાં ગૌરવ ને ગર્વ જતાં રહ્યાં હતાં; ક્ષોભથી હેની નસેનસ કાંપતી હતી. “ત્હમે જૂનાગઢ જવાના છો?” આટલું જ પ્હીતી પ્હીતી પૂછેછે.

કાક બેદરકારીથી જવાબ દેછે: “હા, ત્હને અમાવાસ્યાએ લઈ જવાનું વચન આપ્યું હતું તે પાળીશ, ગભરાઈશ નહિ.”

થયું. આર્દ્રતાની આશા વ્યર્થ થઈ! ઉલટું અપમાન મળ્યું. મંજરીને ગર્વ ધવાયો. હૃદયના ભાવો વણખોલ્યા રહી ગયા: તે ખિન્ન હૃદયે પણ કૃત્રિમ દૃઢતાથી પથારીમાં આવીને પડી.

થાકેલા કાકે નિરાંતે ઊંઘવા માંડયું, હૃદયની વ્યથાથી ગૂંચવાઈ રહેલી મંજરી જગતી જગતી પડી રહી. પતિ હતો, છતાં ત્હેની મેડી સૂતી હતી.

આ “મંજરીની મેડી”નું બીજું દર્શન! કેટલા બનાવોના અંતર પછી, પણ એનું એ છતાં, જુદું. આ ગર્વપ્રધાન જોડાને માટે honey-moon, વધૂમાસ, જુદા જ પ્રકારનો વિધિ-કવિયે, કવિ-વિધિયે, નિર્માણ કર્યો હતો.

એ ત્રીજા ક્રમનું દર્શન કરતા પહેલાં તે માટેની તૈયારીના બનાવો જોઈએ: કાકે મંજરીને જૂનાગઢ ત્હેના દાદાને ઘેર મોકલી દીધી; પોતે અણધાર્યો ખેંગારનો કેદી થયો; મંજરીએ સંકટમય પ્રસંગો બહોરી પુરુષવેશે જઈ કાકનું ગુમ કેદખાનું સોધી કાઢ્યું, હેને મળી, છોડવ્યો; ત્હારે પણ કાક એકલો જવા તૈયાર થતાં મંજરી પોતાની મેજે હેની જોડે ગઈ; કુત્રીમન્વેતિશ્ચાનો અનુ-ક્રમ ઉલટાઈ ગયો. પાટણથી જૂનાગઢ આવતાં ચાર દહાડાની મુસાફરીમાં મંજરીના ગર્વનું મર્દન થઈ ચૂક્યું હતું; ગર્વ, કાક તરફ અપમાનાદિકવાણું વાક્ય, ઇલાદિ માટે પશ્ચાત્તાપ થયો. મંજરીએ પોતાની ગર્વની ભૂલ્યો જોઈ; સંકલ્પ કર્યો કે “હવે નવું જીવન શરૂ કરવું-કાકને પગે પડવું, ક્ષમા યાચવી, ત્હેની દાસી બની રહેવું.” કેમકે-“પહેલાં કાકની ભુલ્લિ વિશે વિચાર આવતા, ત્હેના શૌર્યને બીજા સાથે સરખાવતી, ત્હેના રૂપની બીજા સાથે તુલના કરતી, હવે નજરે માત્ર કાક જ દેખાયો. પહેલાં કવિની નજરે

તેનું રૂપ જોતી—બ્રાહ્મણ કન્યાની નજરે તેના સંસ્કાર જોતી—વીરાંગનાની નજરે તેનું શીર્ષ જોતી; હવે એક જ દષ્ટિબિન્દુ રહ્યું—જીવું. તેની અસ્વસ્થ કલ્પનાશક્તિયે તેને માત્ર જોયો—પુરુષોત્તમરૂપે જ. ખેલાં માત્ર મન સાથે રહેવાની ઇચ્છા કરતું, હવે તેનું હૃદય, તેના અંગે અંગમાં ધૂપાયલું ભયંકર જીત્વ, તેને માટે તલસતું હતું.”

આ ઊર્મિનો આવેગ જોઈ મંજરી ગભરાઈ, પોતાના ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો, છતાં કાંઈ વળ્યું નહિ. એક ‘સર્જનજૂના’ પણ ઉદામ આવેશે સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ સ્થિતિ જોઈને “જેમ ધરતીકંપ થતાં પાતાલ દેખાય તેમ સંસ્કારી મંજરી આ વિચારપાતાલ જોઈ કાંપી ઊઠી, પણ આ પાતાલ દેખી નહાશી જવાની શક્તિ નહોતી, તેમ મન પણ નહોતું. તેણે એ પાતાલમાં પડતું મૂક્યું.”

આ પૂર્વની ગર્વમત્ત યુવતીના હૃદયના ઊંડાણમાં ઝિતરતું હોય તો ‘ગર્વમર્દન’નું પ્રકરણ વાંચવું. સારાંશ એટલો જ કે આમ બદલાયલા હૃદયની મંજરી તરફ કાક તો હજી અડગ જ રહ્યો છે. શુભ સ્થાનથી છૂટેલા કાક જોડે મંજરીએ જંગલમાં પ્રયાણ કર્યું; વિષમ, માર્ગહીન ભયંકર જંગલમાં.

આટલા વિષમ પ્રસંગોમાં થઈને આવેલી મંજરીને હવે કાકે પારખી હતી. અપ્રાપ્ય માનેલું સુખ હાથમાં આવ્યું; હેના આનન્દનો પાર રહ્યો નહોતો. મંજરીને છાતી સરશી ચાંપવાને એ ઉત્સુક થયો; પણ તેનું ડહાપણ આ વખતે પણ ગયું નહિ. મંજરીનો સ્વભાવ એ જાણતો હતો, હાવી અધીરાઈથી હાથમાં આવેલું સ્વર્ગ તે ખોવાને ઇચ્છતો નહોતો. મૂગે મ્હોએ વિકટ અરણ્યમાર્ગમાં ઠુંડે પેટે મંજરીને દોર્યે ગયો. મંજરી કાકની આ ઊર્મિહીન વર્તણૂકથી ચીઠાઈ. જીવનમાં કોઈને રીઝવતાં હેને આવડ્યું નહોતું. “કોઈ સામ્રાજી સેવકના આલસ્યથી અધીરી બની ગુસ્સે થાય તેમ તે અત્યારે ગુસ્સે થઈ.” પણ નિરુપાય બની. કાક અચલ રહ્યો. “સ્મરસખી હસતી નવચન્દ્રિકા” પ્રગટ થઈ. વિષમ ટેકરી, ન્હાનાં ઝાડ, વિષમ પથરા, નીચે તળેટીમાં ઝાડનાં ઝુંડ, હેમાંથી આવતા ભયાનક પ્રાણીઓના શબ્દો, દૂર ગગનભેદી ગિરનાર;—આ ચિત્રભૂમિમાં આ પ્રેમદર્શનહીન પ્રેમી જોડું આપણને કવિ દેખાડે છે. કાક માર્ગ જોવાને નીચે જઈ

પાછો આવ્યો; દરમ્યાન મંજરીના હૃદયમાં પ્રેમની માળા જ જપાતી ચાલતી હતી; પણ કાક તો હતો તહેવો જ અશુભ. “આ લેશ આગળ ભાગવત !” એમ મનમાં બબડી મંજરીએ ઓઠ કરચા. “હેનાં નરકારાં ફાટતાં હતાં; હેની આંખોમાં મદ્દ હતો ! હેની છાતી ઊછળતી હતી.”

કાકને હાથ પકડવા ઊઠી. તેમ કરતાં હેને પ્રાણ ગયા જેવું લાગ્યું. કાકને એ હાથવતી કચરી નાંખવાનું મન થયું—એકદમ મંજરીએ ચીસ પાડી. “શું થયું ?” કાક ગભરાયો. તીક્ષ્ણ ધારવાળા પથ્થરથી મંજરીનો પગ કપાયો હતો. હેની વેદના કરતાં અંતરનો કચવાટ વધારે દુઃસહ હતો; આ માર્ગે તે કાંઈક નીકળ્યો. “પગ કપાયો !”—તિરસ્કારથી મંજરી બેલી. કાકે હેને શિલા ઉપર બેસાડી. “બહુ વાગ્યું ?”—ગભરાયો. મંજરીનો પગ તપાસવા લાગ્યો. લોહીના પ્રવાહ કરતાં કાકના હસ્તસ્પર્શથી હેને વધારે દુઃખ થતું હતું. કાકે ધૂળ ખંખેરી, ધા સાફ કર્યો. ઘોતિયું ફાડીને પાટો બાંધ્યો. કાકે આ બધું નિર્વિકાર ચિત્તે કર્યું. મંજરીની ધીરજ રહી નહિ. દુઃખવાળો પગ ઊંચકી મંજરીએ કાકને લાત મારી. “તે પળે તે મંજરી નહોતી—જોગમાયા બની હતી.”

કાક ચમક્યો; ઝાડવાં પકડી બેઠક જાળવી મંજરી ભણી જોઈ રહ્યો. “ત્હમે તે માણસ છો કે રાક્ષસ ?” કાક કાંઈ સમઝ્યો નહિ. જોઈ રહ્યો. મંજરીએ હાથ વડે આંખો ઢાંકી દીધી અને પોતાના ખોળામાં માથું નાંખી રોઈ પડી. ઊંચા નીચા ઊછળતા ભાવોએ આ અત્યસભગ માર્ગ લીધો.

“આ શું કહો છો ? ત્હમને આંખો નથી ? શા માટે રીખાવો છો ? હું કપ્પારની તલસુંબું. મ્હારો જીવ જાયછે, ત્હમને હૃદય છે કે નહિ ? ભટજી ! ભટજી !”—કહી મંજરી ડુસકે ડુસકે રોવા લાગી.

કાકના હૃદયમાં પ્રકાશ થયો. હૃદયમાં પ્રેમજવાલા ફેંધાઈ હતી તે કપ્પાર નીકળી. ફૂદીને કાક મંજરીની પાસે આવ્યો, ત્હેને જીજ્ઞાસુલમાં લીધી—બળજેરીથી હેનું મુખ ઊંચું કર્યું “તે મુખ ઉપર કામદેવની કલમે લખાયેલી દિવ્ય લિપિ ત્હેણે વાંચી—ત્હેને હાથમાં લીધું—છાતી સરસું ચાંપ્યું—ત્હેના પર ચુમ્મનો વરસાવ્યાં.”

—આ વીર વીરાડનાનું અલૌકિક સંવનન! આકાશમાંથી દેવોએ આ સ્થળે દિવ્ય પુષ્પ વરસાવ્યાં હશે તો નવાઈ નહિ.

“મંજરી બોલી નહિ—મૂગે મ્હોએ સુખનું સિંચન સહ્યું. થોડીવાર બે હાથે કાકને તમાચા માર્યા.

“મ્હારો જીવ જતો હતો તે ન્હોતા જોતા?”

“મ્હારો જીવ જતો ત્હે કેટલીવાર જોયો? ત્હેનું કાંઈ નહિ?”

“હું તો મૂરખ હતી—મૂરખ.” કાકની છાતીમાં માથું છુપાવી મંજરીએ કરેલાં પાપોનો પશ્ચાત્તાપ કર્યો.

“મૂરખ! અસંસ્કારી તો હું”, કાકે કહ્યું.

“તોપણ ત્હમारी દાસી.”

“ત્હેમાં જ અત્યારે લાત ચ્હોડી કાઢી.”

“ભટજી! એ પાપ થયું.”

“હેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્ય.”

“શું?”

“આ”—કહી કાકે ત્હેને લુજયુગલમાં લીધી.

“કૌમુદી અમી વર્ષાવી રહી; વનપતિયે હર્ષનાદે ગગન ગમ્ભયું. એક રાત્રી બિલાડોઃ ઝાડીમાંથી નીકળી દૂરથી જોઈ રહ્યો; અને થોડી વારે ડહાપણથી ડોકું ધૂણાવી પોતાની સ્ત્રીને માનવ જાતિની મૂર્ખાઈની વાતો કહેવા ધીમે ડગલે ચાલ્યો.”

આ ચિત્ર કેટલું ગંભીર દર્શનથી, સાદા કલાવિધાનથી કવિયે ચીતર્યું-છે! અક્ષયત રાત્રી બિલાડાની નિસર્ગ સેવનારી ફિલસુફી જગતી હશે; અને આ સરળ, અદ્વય શબ્દોમાં સમાયેલી કટાક્ષટીકા (satire) ને માનવજાતિ પાત્ર હશે; તો પણ આ કવિ બીજી દૃષ્ટિથી જોશે તો હેમની સરજેલી આ માનવસૃષ્ટિમાં મૂર્ખાઈ ન્હોતી. અલૌકિક સામગ્રીથી ધડા-યલાં, પ્રચંડ ભાવો, ગર્વ, મદ, ઉચ્ચ આદર્શ વગેરેથી ભરેલાં પાત્રોનો હૃદય, જીવન, સર્વનો ઘાટ આ શિવાય અન્ય માર્ગે ના જ ધડાત. કવિ! તું પોતે પોતાને આ રાત્રી બિલાડા મારફત અન્યાય આપેછે. છતાં એ રાત્રી

ખિલાડાનું ચિત્ર સત્યનું એક પાસું દેખાડનારું હોઈ મ્હને ખહુ જ ગમ્યું છે.

આ કાક અને મંજરીની અલૌકિક “મેડી” ! ઉચ્ચ તારકમણિમંડિત નીલગગન; આનૂપાનૂ જંગલનાં ઝાડ, પાષાણનાં આસનોથી ભરેલી વન-ભૂમિ તે પ્રેમલીલાગૃહ; પ્રચંડ વનકેસરી જેવા યુગલને આથી ચઢિયાતી ‘મેડી’ શી હોઈ સકે? ખરે, આ પસંદગીમાં પણ કવિનું કલાચાતુર્ય છે. મંજરી અને કાક સામાન્ય પોત્તી માટીનાં ઘડેલાં પૂતળાં નહોતાં; હેમનું સંવનન પણ સિંહસિંહણને છાજતું જ અલૌકિક પ્રકારનું આલેખાયું છે. કઠણ, બાજસ્વરૂપે કઠણ, કવચવાળા, અંદર મિષ્ટ માવાથી ભરેલા, વન-ફલના માધુર્યનો આસ્વાદ એ કવચ પથ્થર ઉપર ભેદીને જ મેળવી સકાય: હેવો જ આ અસાધારણ પ્રેમી જોડાના પ્રેમનો આસ્વાદ હેમને મળી સકે એમ હતું. આ અસાધારણ ચિત્ર ઉપર હવે વધારે નહિ થોભિયે. પરંતુ, જરૂર કોભી થઈશું? કવિની સાથે, ઉપાની સાથે—ઉપાએ શું જોયું તે જોઈશું?

“સ્તુવાર પડી. ભગવાન દિવાકરની આરાધના કરતી ઉપા વ્યોમ-માર્ગે સંચાર કરતાં આ જંગલ પર થોભી, અને ઝાડપાનની ઘટામાંથી પ્રકાશની રેખાઓ વર્ષાવવા લાગી !

“પ્રકૃતિમાતને નિરંકુશ ખેલવાના આ ક્ષેત્ર પર ઉપા રોજ પળવાર વધારે થોભતી; ઘટામાં લપાયેલાં પંખીજનને જગાડી, કલ્લોલમંત્રનો અર્ધ સ્વીકારતી; ઘટામાંથી તેજસ્વી આંગળિયો વડે સૂતેલા જગતને લાડથી ઊઠાડતી; હિસક પ્રાણીને હાંકી નહસાડી મૂકતી, ને નિદોષ મૃગલાંને રમવા આવવા કાંઈ કાંઈ ઇસારા કરતી.

“આજે ઉપા વિસ્મય થઈ ચમકી, વિચારમાં પડી; આ સ્થળે કાંઈ અપરિચિત વસ્તુઓ દેખાઈ.

“એક નર હતો એક નારી હતી; પુરુષવેશમાં. પુરુષ માથા નીચે કામળીનું ઉશીકું કરી ચતોપાટ ઊંઘતો હતો. ત્હેની છાતી પર માથું ને ખભા ઢાળી સ્ત્રી પણ નિદ્રાવશ થઈ હતી. પુરુષનો હાથ સ્ત્રીની કેડની આસપાસ વીંટાયો હતો; સ્ત્રીનો હાથ પુરુષના ગળાની આસપાસ વીંટાવાની વાટ્ય જોતો હતો.

“ઉષાના અચંબાને પાર રહ્યો નહિ. તહેણે અનેક યુગલોને પ્રભાત-માં ગઠાજાં હતાં—મહેલોમાં તેમ ખેતરોને ખૂણે બાંધેલી કાચી ઝૂંપડીમાં; પણ હાવું યુગલ તહેણે કદી ભાળ્યું નહોતું. બંને થાકેલાં હતાં. તહેમનાં હાથ ને પગ છોલાઈ ગયાં હતાં. તહેમનાં વસ્ત્રો ફાટી ગયાં હતાં. છતાં સ્ત્રીના અપૂર્વ મુખપર લક્ષ્મી લાજે હેવું સૌન્દર્ય હતું. તહેની શરીરરેખાના લાલિત્યમાં રંભામાં પણ ન જડે હેવી ચિત્તભેદક મોહિની હતી...પુરુષના કપાળપર ધૃહસ્પતિની બુદ્ધિ દીપતી હતી, મીચેલી આંખોપરથી ચાણુક્ય-નું નૈપુણ્ય યાદ આવતું હતું, નાકના મરોડમાં ધનંજયની મહત્વાકાંક્ષા સમાયેલી લાગતી હતી, ને ધનુષ્યસમા અડગ પણ રસ ઝરતા હોઠમાં ગોપીવલ્લભ ગોવર્ધનધારીની રસિકતા રહી હોય એમ લાગતું હતું.”

વાચકની જોડે આ દર્શન ક્યાં સુધી કરીશું? “ઉપાએ શું જોયું?” એ પ્રકરણ વાચકે મેળે જ વાંચી જોવું. કવિને અભિનનન્દન આખ્યા વિના રહેવાશે જ નહિ.

આ પાત્રયુગલની માનસિક ઘટનાનો વિકાસ વાર્તાના વૃત્તાન્તો સાથે કે’વા ગૂંથાયોછે, એ ગૂંથણીમાં કલાવિધાન કે’વું નવીન છે તે હવે સ્પષ્ટ થશે, એમ આશા છે.

મુંજલ અને મીનલદેવી, એ પાત્રયુગલ લખ્યે. એ બે પાત્રોની ઘટના માટે ‘પાટણની પ્રભુતા’માં જવું પડશે. તે લંબાણુ અહિં અસ્થાને ગણાય, માટે સંક્ષેપદષ્ટિ નાંખીશું, અને તે પણ બંને વાર્તાઓને ભેગી લઈને જ. મુંજલનો પૂર્વવૃત્તાન્ત “સ્મરણસૃષ્ટિનો અનુભવ” (“ગુજ-રાતનો નાથ,” વિભાગ ૩, પ્રકરણ ૭)માં વાર્તાકારે કલાચાતુર્યથી સૂચવી દીધોછે. સન્જનમંત્રીની વાડીમાંથી કાવત્રાખાજ મંડળ વેરાઈ જતાં, મુંજલ એકલો પડ્યો તે વખતે આ પૂર્વપરિચિત સ્થાનના જૂના જૂના સંસ્કાર એકાએક જગૃત થયા; અને મુંજલે જગૃતસ્વમદર્શનમાં જોયું: “તે નહાતો છોકરો હતો, આ વાડીમાં ફૂલ ચોરવા આવતો. સન્જનને નહાનો ભાઈ ને તે ગોઠિયા હતા. દેવસમો દેવદીપ્યમાન તે હતો; ફૂલકુંવર સ્વપ્નામાં સરજેલી અપ્સરા સમી હતી. તે બંને રમતાં, તોફાન કરતો, આ

ભોત પર અનેક વખત ચઢતાં. આ બારણેથી અનેક વખત પેશનીકળ કરતાં. તે પરણ્યો. * * * *

“તહેના પિતા મરી ગયા—તે નગરશેઠ થયો. તહેણે પૈસા ઉડાવ્યા; ફૂલકુંવર સહિત, તેમ જ વગર, મોંઝે કરી; દેશ અને પરદેશ રખડ્યો; કમાયો અને ખોયું.

“તહેને છોકરો થયો. શું ફૂલકુંવરનો અને તહેનો હર્ષ! તે આગ બારણે વડીલોથી છાનો, તહેને મળવા આવતો. તે લાડચેલી સુંદરી શા ઉમળકાથી, પત્નીવતથી ચલિત થયેલા પતિને પોતાનો કરવા, હાથમાં લાડકડો પુત્ર લઈ હોંસભરી આવતી. તહેના પિતાની વાડીમાં એક સરવરિયું હતું. તહેની તટે તે બેસતાં.

* * * *

“પછી તે ચન્દ્રપુર ગયો; મીનલદેવીને મળ્યો; તહેનો ગુલામ થઈ રહ્યો. ત્યાંથી પાછો આવ્યો. મીનલદેવી પાટણુ આવ્યાં. સાત્રાજ્યનાં સ્વમાં સિદ્ધ કરવા તે મહાઅમાત્ય થયો; રાજ્યતન્ત્ર હાથમાં લીધું; આકાશ-માં રહેલા ચન્દ્રની સાથે પ્રણય કરનારાની માફક તે મીનલદેવીને દૂરથી પૂછ રહ્યો; ઘરમાં રહેલી પોતાની ન્હાની પણ રઢિયાળી દીપિકા વીસરી ગયો.

“તહેણે ફૂલકુંવરની પરવા કરી નહિ. તે કુમળી વેલ કરમાઈ ગઈ. કરમાતાં પણ પળવાર તહેણે ઈર્ષ્યા દાખવી. તે પોતે જન્મી થયો—કૂરતાથી તે નિરાધાર અખલાને દૂર ધકેલી—નિરાધાર પુત્રને ધર બહાર કર્યો. * *

પરિણામે પુત્ર મરી ગયો. સ્ત્રી રીબાઈ રીબાઈ સ્વધામ ગઈ; ફૂલ ગઈ, સુવાસ પણ ગઈ.”

મુંબલની પાટણુના રાજ્યતન્ત્રમાં અનેક દિશામાં પ્રવર્તતી બુદ્ધિ-પ્રભાવવાળી રાજ્યતન્ત્રની રમતમાં આપણા મનને ગૂંચવવાને હાલ અવકાશ નથી. પણ એટલું સ્મરણમાં રાખીશું તો બસ છે કે પાટણુની પ્રભુતા ભરતખંડમાં સ્થાપવાની ઊંચી આકાંક્ષા મુંબલનો જીવનમન્ત્ર હતો, હેના આદર્શો ઊંચા હતા, અને બુદ્ધિબળથી પાટણુનો તન્ત્ર મુંબલે એક હાથે કર્યો હતો,—જે કે તહેમાં અનેક વિદ્ય નજાં હતાં. આ સર્વ તન્ત્ર-

રચનામાં પ્રેરણા કરનારી, હૃદયને તેમ જ બુદ્ધિને પ્રેરણા કરનારી, મુંગલ-ના હૃદયની દેવી મીનલદેવી હતી. મીનલદેવીએ આનન્દસૂરિને ગૌરવથી કહ્યું હતું તે સાંભળો: “મુંગલ મ્હારો જન્મણો હાથ છે. ચન્દ્રપુરમાં ખેલાં ગુજરાતની મોહની મ્હને હેણે લગાડી; મહારાજ સાથે લમની સગવડ હેણે કરી આપી; મહારાજએ જ્યારે મ્હારા રૂપ પર નાખુશ થઈ મ્હારો ત્યાગ કર્યો ત્યારે હેણે સમાધાન કરાવ્યું; અને તેર તેર વર્ષ થયાં મ્હારે પડ્યે નિશ્ચલ ભક્તિથી તે ઊભો રહ્યો છે.”

રાજ્યતન્ત્રને અંગે ઉદ્ભવતી અનેક ખટપટોને લીધે મીનલદેવી અને મુંગલ વચ્ચે થોડો વખત વિરોધ ઉત્પન્ન થયો. જતિ આનન્દસૂરિની ઊભી કરેલી ખટપટથી હાથમાં આવેલી ક્ષણિક “સત્તાનો નિશો” મીનલ-દેવીના મગજમાં ચઢ્યો, હિત સાધવા જનારા મુંગલને કેદ કર્યો, તે કેદ કરતા ખેલાં આ બે જૂના સ્નેહથી જોડાયેલાં હૃદયોવાળાં મહાપાત્રો વચ્ચે થયેલા સંવાદમાં પ્રગટ થતું ચિત્ર બુલે:

“દેવી!” છેક ધીમે ઘાંટે મુંગલે કહ્યું. “પાટણની ગાદી પર કાં તો જયદેવ બેસે કે પાટણ પડીને પાધર થાય; એ સિવાય મ્હારાં જીવતાં બીજું થવા નહિ દઉં. પણ ત્હમारी મતિ વિપરીત થઈ છે.”

અભિમાનથી જૂંચું જોઈ, આત્મગૌરવ ભૂલી, ક્રોધને વશ થઈ, સત્તાના મદના જોસમાં મીનલ બોલી; “મુંગલ! મુંગલ! વાણિયાની જાત્ય પર જાયછે કે? હાવી રીતે મ્હારી જોડે વર્તેછે? આટલા દિવસ વધારે છૂટ આપી ત્હેમાં કે? તું જાણેછે, હું કાણ છું?”

મુંગલ ભયંકર રીતે હસ્યો. તે સ્વસ્થ અને શાન્ત હતો; “ત્હેમે? રાણીમાતા, ક્ષમા કરો; મ્હને ભૂલવાની ટેવ નથી. ત્હેમે મ્હારા મ્હોડા આગળ ઊછરેલાં, મ્હારી મહેનતે હુશિયાર થયેલાં, ચન્દ્રપુરનાં કુંવરી; મ્હારી યુક્તિથી આણેલાં તે, અને મ્હારી બુદ્ધિથી માનીતાં કરેલાં પાટણનાં રાણી; અને અત્યારે-અત્યારે કહું તો” નીચા વળી મુંગલે મીનલ-દેવીના કાનમાં કહ્યું, “સોલંકીઓના રાજ્યને ભસ્મીભૂત કરવા પેદા થયેલાં જોગમાયા, અને મ્હારે મન નિમકહરામ, અવિશ્વાસી, ભાવહીન, અને સ્નેહ વિનાનાં...” મુંગલ છેલ્લા શબ્દ ખાઈ ગયો. “હવે કાંઈ કહેવું છે?”

મીનલદેવીના ગૌરવને સખત આઘાત લાગ્યો. મુંઝલને કાંઈ પણ રીતે દબાવી દેવો—એ વૃત્તિ પ્રબળ થઈ; આસપાસ જોયું; જતિ અને બીજા બધા હથિયારબંધ ઊભા હતા. મુંઝલ ચેતી ગયો. હથિયાર ફેંકી દઈ, જયદેવકુમાર તરફ ક્યો ને કહ્યું: “મહારાજ! આ મહારાં શસ્ત્ર લ્યો. હેનો સદુપયોગ કરશો તો દુનિયામાં અમર થશો. મહારે હવે હેનું કામ નથી. આનન્દસુરિજી! મહેને કેદ કરો.”

મીનલદેવીએ અંધ બની આ પ્રસંગનો લાભ લીધો, મુંઝલને કેદ કરવાનો હુકમ સેવકોને આપ્યો.

વિપરીત બહેણનો, પડતીનો, પશ્ચાત્તાપનો સમય જલદી આવ્યો. પાટણ ઉલટયું; રાણીની વિરુદ્ધ થયું; ત્રિભુવનપાલનું નામ પૂજનું થયું; મુંઝલને મોકલીને ત્રિભુવનપાલને સમજાવવાની સૂચના, મોરારે કરી ત્યારે મીનલે ગૌરવનો ડાળ ક્યો: “મોરાર એ વાત જવા દે. જીવીશ તો રાણી તરીકે; નહિ તો મરીશ. પણ દ્રોહીઓના મહોડા સ્થામું નહિ જોઉં.” (હજી મુંઝલને દ્રોહી ગણનારી મીનલ છે; અંતરથી? કાણ જાણે.) “જેવી, બાની મરજી.” રાણી ચૂપ રહી. માલવરાજની મદદ લેવાની ક્ષણવાર વૃત્તિ થઈ. મોરારના ટેકીલા ઉત્તરે રાણીની આંખ્ય ઉઘાડી. વાત હેણે બદલી બીજા દિવસ પર રાખ્યું. આખી રાત્ર રાણી ઊંઘી નહિ. અનેક તર્કનાં ગૂંછળાંમાં મન ગૂંચવાયું. આખર હેના “મન આગળ એક મૂર્તિ ખડી થઈ. રૂપમાં, બુદ્ધિમાં, ઇચ્છાશક્તિમાં, ઈશ્વરસમાન લાગતી મૂર્તિ છેલ્લાં પંદર વર્ષની પીડાના પડદામાં થઈ તહેને ઠપકો દેતી હતી; તહેની મોટી આંખ્યોમાં રહેલાં અકલ્પ્ય તેજો તહેને મૂર્ખાઈ કરતાં અટકાવતાં હતાં; તહેનું અપ્રતિમ વાક્યાતુર્ય, પ્રેમનાં, શીખામણનાં, ઠપકાનાં, ક્રોધનાં વચનો બોલી, તહેને નાય નચાવતું હતું. તે મૂર્તિને નિહાળી રાણી તહેમાં તલ્લીન થઈ ગઈ; તહેનું હાસ્ય, તહેના શબ્દો, તે ફરીથી અનુભવવા લાગી. તે પળની પીડાઓ વીસારી, મીનલ જાણે રાણી મટી સ્ત્રી થઈ ગઈ હોય હેવું લાગ્યું. તહેના હૃદયપર તે મૂર્તિનો કાબૂ નિશ્ચલ લાગ્યો.”

આ કાબૂને ખશેડવાને પ્રયત્ન ક્યો; નિષ્ફળ થયો. “વર્ષો પહેલાં

પૂરા થઈ ગયેલા નાટકોના પડદા ઉપાડી હૃદય તે મૂર્તિને પ્રભુ ગણવા લાગ્યું; ગણતું હતું તે કહેવા લાગ્યું; સોળ વર્ષના સમયનો વિનાશ કરી મન અન્દ્રપુરના નિર્દોષ આનન્દ અનુભવવા લાગ્યું; આપના દરબારમાં મહાસેલાં સુખો ફરી મહાલવા લાગ્યું; તે સ્વચ્છન્દ આકાંક્ષી મન કુમાર અવસ્થામાં હતું. કોઈ સ્વામી માટે તલસતું હતું; તહેણે દરબારમાં આવેલા, દૂર દેશથી બહેપારને અર્થે આવેલા, એક નરરત્નને નિરખ્યો; નવા, મોહક ઉમળકાને આધીન થઈ ત્હેના ચરણ આગળ પ્રણિપાત કર્યો. તે પળના આલ્હાદો, પછી અનુભવેલા પ્રસંગોનાં અવર્ણનીય સુખો તાઝ થયાં. મન તે નરરત્નની વદાયે રજું; ત્હેને મળવા ખાતર તહેણે મેઘધનુષ્યના રંગે રંગેલી દૂર આવેલી ભૂમિ તરફ પ્રયાણ આરંભ્યું; તે ભૂમિના નરપતિને વરી, તે નરરત્નની સમીપ રહેવાનું સ્વીકાર્યું. અને જૂના આલ્હાદો તાઝ કરતાં એક અણવીસરેલી પળના અનુભવોનો ફરી અનુભવ કરાવ્યો; ત્હેના હૃદયની આસપાસ કાંઈ વીંટાયું; ત્હેના મ્હોડા—

“રાણી ઝખકાને જાગી, બેઠી થઈ ગઈ, ત્હેનું શરીર ધૂળતું હતું, છાતી ઊછળી રહી હતી, આંખો બહાવરી બની ગઈ હતી; ત્હેના મ્હોડા-પર નવોઢાનું પ્રાણહારક તેજ પ્રસરી રહ્યું હતું.”

આ હૃદયભેદક સ્વપ્નામાંથી જાગતાં “મુંજલ! મુંજલ!” એમ હૃદયના ઊંડાણમાંથી અવાજ આવ્યો. મીનલ ઊભી થઈ ગઈ, જાગી. ત્હેને ખરી દુનિયાનું ભાન આવ્યું; મુંજલ કેદમાં છે; પોતે નિરાધાર અવસ્થામાં છે તે યાદ આવ્યું. ‘કર્ણદેવ! પ્રભુ! સ્વામી!’ તે મનમાં બોલી. પાસે પડેલા ખીજ ઢાલિયામાં સૂતેલા જયદેવનું મ્હો જોયું; ત્હેની રેખાએ રેખા તપાશી; તે મુખમાં, તે રેખાઓમાં કાંઈ અપરિચિતતા, કાંઈ કઢંગા-પણું દેખાયું. તરત મન આગળ ત્રિભુવનનું મુખ આવ્યું; ત્હેની મુખ-રેખાઓ જોઈ; તે જોઈ હૃદય કેમ બીનું થતું હતું? તે રેખાઓમાં ક્રિયા ખીજ નરરત્નની મુખરેખાઓ દેખાતી હતી? ત્હેના મામાની—‘ના ના. પ્રભુ! શું કરવા બેઠો છે?’ x x x તે ફરીથી બેશી ગઈ. માથું ફાટતું હતું; હમણાં ગાંડા થઈ જવાય એમ લાગતું હતું. શા માટે મન મુંજલ

માટે રટતું હતું? આંખો ત્હેનું મુખ જોતી હતી, કાન ત્હેના શબ્દો સાંભળતા હતા? મુંજલના બાળપણની સખી, અને ગુજરાતની રાણી શું એક હતાં? “ના ના.” રાણીએ ઘાંટો પાડીને કહ્યું; “હૃદયમાં પ્રતિશબ્દ માત્ર ‘હા’ ના જ થયા કર્યા.”—હૃદયનો પુનર્જન્મ થયો.

આ સમર્થ હૃદયયુક્તના પૃથક્કરણ અને એકીકરણના અદ્ભુત મિશ્ર વ્યાપાર વડે કવિ આપણી આગળ આ પાત્રયુગ્મના હૃદયોનું સખળ પ્રતિબિમ્બ ખડું કરેછે; તે સાથે જ પ્રસંગઘટનાના વ્યાપારનું નિદર્શન પણ કરેછે.

પણ હજી રાણીનો ટેક પૂરો તૂટ્યો નહોતો. પાટણને ઘેરો ધાલવો, અથવા માલવરાજ જોડે મળી જવું,—તેમ કરતાં વખતે જયદેવકુમારની ગાદી પણ જાય:—આ વિકલ્પો ખડા થયા. પ્રસન્નમુખીએ કહેલા બોલ સાંભળ્યા: “રેવાતટ પર જઈને રહો.” ગર્વભર્યાં મનને તે ના ગમ્યું. તો શા માટે મરવું નહિ? કર્ણદેવ પાછળ સતી થવું?—હા. એ ઉપાય રૂચ્યો.

“પણ જીવતાં નહિ રહેવાય? કાની પાછળ મરવું? જેની વફાદાર સ્ત્રી રહેતાં પણ તે હૃદયમાં વશી સકયો નહિ ત્હેની પાછળ?”

(આ હૃદયની દ્વિધા સ્થિતિ! અથવા તો દેહ અને હૃદયની દ્વિધા સ્થિતિ! —વાચક! તરત ન્યાયાસન ઉપર ના ચઢીશ; થોભજે.)

મુંજલ આખર યાદ આવ્યો. તેમ જ રાત્રિના ક્ષોભમય સ્વપ્ન પછી મુંજલને જોવાને હૃદય તલસી રહ્યું હતું. એકદમ આજ્ઞા કરી:

“સમર! મુંજલમહેતાને મ્હારી પાસે મોકલ.”

મીનલનું હૃદય ઊછળવા લાગ્યું. તત્કાળનો પ્રસંગ ભૂલી ગઈ. “મ્હારો મુંજલ આવેછે”—એ જ લાન રહ્યું. “પંદર વર્ષો પાછાં ધર્યાં; અન્દ્રપુરમાં જે મીનલ હતી, ઘણે અંશે ત્હેવી જ, તે થઈ રહી; તે વર્ષો વીત્યાં હતાં, દુઃખો પડ્યાં હતાં, છતાં હૃદયમાં ફેરફાર થયો નહોતો.”

બેડીઓ કાઢી નાંખેલો મુંજલ આવ્યો; દૃઢ, પ્રભાવશીલ, ચાલે ચાલતો મુંજલ આવ્યો. ત્હેનું માથું પ્હેલાં કરતાં પણ “વધારે ગર્વથી મગનમાં વિહરતું હતું. માત્ર મ્હોડા પર અત્યન્ત ગ્લાનિ જવાઈ રહી હતી; હોઠ ભયંકર દૃઢતામાં દબાઈ રહેલા હતા; આંખોમાં દિલગિરી દેખાતી

હતી, સાથે દયા પણ હતી.” નીચું માથું કરીને મુંગલ ઊભો રહ્યો. આ “હૃદય અને હૃદયનાથ”ના અપૂર્વ સમાગમનું આખું પ્રકરણ ગમ્ભીર રસ-તત્ત્વના સમર્થ આલેખનથી ભરેલું છે. વાંચકે તે વારંવાર વાંચવું. અહિં નિર્બળ હાથે તહેમાંથી સારોદ્ધાર કરીશું:

રાણી અને મુંગલ વચ્ચે તીક્ષ્ણ વાગ્યુદ્ધ થયું, તહેમાં મીનલદેવીને વિજય ના મળ્યો; મીનલદેવી આખરે દુઃખના ઊભરાને વશ થઈ, ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રોવા લાગી; દીન થઇને બોલી:

“મુંગલ ! હવે તો જરા બીની આંખે જો. આ ત્હારી કઠોર નજર તિરસ્કારભર્યું મ્હોડું, મ્હારું હૈયું ચીરેછે. હું ત્હને ખીન્નું કાંઈ નહિ કહું, ત્હારી પાસે ખીન્નું કાંઈ નહિ માયું; બે બોલ નહિ કહે ? તું હાવો મ્હારી સાથે થશે એ મ્હે કાંઈ દિવસ ન્હોતું ધાર્યું.”

મુંગલનો ઉત્તર મૌન; માનખંડિત થયેલા ધીર નાયકના હૃદયમાં એકલો ગર્વ ન્હોતો; મીનલદેવી પાટણને, સોલંકી કુળને, ખાડામાં નાંખવા તૈયાર થઈ હતી, આ રીતે પોતે રચેલું રાજ્યતન્ત્રનું, પાટણની પ્રભુતાનું, મહાસ્વમ્મ ખરી પડવાને વાર ન્હોતી, તે જોઇને આ વિરલ દેશભક્તને જોડો ખેદ થતો હતો, માટે જ મૌન.

મીનલ વળી બોલી:—“મુંગલ ! એક પળ તો ભૂતકાળ ભૂલી જા. તું યુસ્મે થયોછે તો બે તમાચા માર. અત્યારે હું ચન્દ્રપુરના રાજાની છોકરી નથી, પાટણના મહારાજાની પત્ની નથી, નવા મહારાજાની મા નથી, હું મીનલ છું; પંદર વર્ષપર ત્હને જોઈ ગાંડી થઈ રહેનાર બાલા છું. હું મરીશ, પણ મરતાં મ્હેલાં મ્હને ત્હારા બે બોલ તો સાથે લઈ જવા દે. મુંગલ ! તું તે દિવસ ભૂલી ગયો ? ત્હારાં વચને લોભાઈ હું ગુજરાતપર ગાંડી બની; ત્હને યાદ છે ? તું પાટણની શી લીલા વર્ણવતો હતો ? મ્હને અત્યારે એકેએક વાત યાદ આવેછે. મુંગલ ! ત્હને પગે લાયું, એક પળ બધું વીસરી જા. એક વખત હતો ત્હેવો એક પળ વાર થા. હું ગાંડી થઈ ગઈ છું, મ્હારી સાન જતી રહીછે. પંદર વર્ષ સૂધી મ્હે સ્વપ્નામાં સંભાર્યા નથી હેવા બાલપણના ઉમળકા તાજા થાયછે. એ

મુંજલ!" કહી રાણી ઉદ્વેગના જોરથી ઊભી હતી ત્યાં પછડાઈ પડી. મુંજલ હેને પડતી અટકાવવા જરા પાસે આવ્યો, અડધે અટક્યો, પછી ટટાર થઈ ઊભો રહ્યો.—હજી હેનો ગર્વભંગ થયો નહોતો, સંયમ—ગર્વનો, શોકનો, અનેક ભાવોનો પરિણામભૂત સંયમ—તૂટ્યો નહોતો, માત્ર કાંઈક આર્દ્ર થઈને રાણીને આકન્દની વ્યર્થતા દર્શાવતાં કહ્યું: “હમણાં તો ત્હમે કર્ણદેવ મહારાજનાં વિધવા રાણી છો.”

મીનલે આ તીક્ષ્ણ સ્મરણ કરાવનારાં વચનનો જીદો અર્થ લીધો: “મુંજલ! ખરી વાત છે, મરતાં મરતાં પણ ખરી મનની ઊર્મિયો કહેવાનો મ્હને શો અધિકાર છે? હું ખેલેથી જૂડી છું. ત્હારા દેશમાં આવવા, ત્હારી પાસે રહેવા, મ્હે પારકો હાથ સ્વીકાર્યો; હવે મ્હારે પોતાના હૃદય સાથે શો સંબંધ રહ્યો છે? મનસા વાચા જે’નું જીવન બેઠમાન, ત્હને મરતાં પણ સુખ શું મળે?”

મુંજલે રાણીને વળી ચેતવી: “અત્યારે એ મરેલા પ્રસંગો જીવતા કયેં શો માલ?”

મીનલ ધ્વલી થયેલી ઊઠતે ઊઠતે બોલી: “જે છું તે, પણ મુંજલ! ઓ મુંજલ! હું મરું તે ખેલાં એક વખત તો બોલ્ય, મ્હારી સ્થામા હશ. મ્હારે ખીજું કાંઈ નથી જોઈતું. મ્હારા મુંજલનું મ્હોડું જોઈ મરવું છે. મને અડકતાં ઝેર ચઢે એમ છે? તું વેર લેછે? હા, તે દિવસનો કિન્નો લેછે; મ્હારા લમને દિવસે મ્હે ત્હને હડશેલ્યો; મ્હે ત્હને તે દિવસ કહ્યું કે, હું ગુજરાતની રાણી થઈ, ત્હારી જનેતા થઈ; મ્હે ત્હને કહ્યું કે, ક્ષુદ્ર વાસના ત્યાગી આપણે ગુજરાતના સ્તમ્ભ થઈ રહેવું જોઈયે; મ્હે ત્હને કાઠી મૂક્યો, તરછોડ્યો, ત્હનું વેર લેછે?”

મુંજલમાં અજળ ફેરફાર થયો. ભાવહીનતા જવા લાગી, શ્વાસ જોરથી ચાલ્યો; આંખોમાં કુમાશ આવી; ધ્રુજતે અવાજે બોલ્યો: “મીનલ-દેવી! મહેરબાની કરી એ દિવસોની યાદ જતી કરો, મ્હારો જીવ રહેસાઈ જાયછે.”

મીનલ: “ત્હારો રહેસાઈ જાયછે—ને મ્હારો નથી જતો? મુંજલ! મ્હને સ્વાર્થી ગણ્ય, તુચ્છ ગણ્ય, બેવફાદાર ગણ્ય. ત્હેં મ્હને ધણી વખત

ભાવહીનતા માટે ટોકાઈ; હું તેમ નથી. તે દિવસો સંભારી હું છું. તે દિવસે કચરેલી હૃદયની ગિમિયોએ મ્હારું હૃદય સ્વાર્થી અને શુષ્ક બનાવી મૂક્યું. મુંઝવણ! પરણીને તરત સંકેત સાચવવા હું રાજગઢમાં ગિતરી, તે યાદ છે? તે પણ યાદ આવતાં હું બદલાઈ જાઉં છું. તે વખતે તું શું કર્યું—”

“મીનલદેવી! મીનલદેવી!” જોખરે ઘાંટે મુંઝવણ બોલ્યો; “બસ કરો. દરેક મનુષ્યના ધૈર્યનો પણ અંત હોય છે. મ્હારાથી વધારે નથી ખમાતું.”

“શું કામ ખમે છે? હું તેજ માગું છું. એક પણ, તે રાતે, મુંઝવણ હતો ત્હેવો થઈને રહે, હું સુખેથી કાલે મરીશ. મુંઝવણ! ઓ મુંઝવણ!” કહી રાણી પાસે આવી; મુંઝવણના હાથ પકડવા ગઈ, મુંઝવણ એકદમ પાછો હટ્યો. મીનલની આંખમાં જ્વલંત અગ્નિ દીડો, જ્વાળા હેના હૃદયને પણ લાગી. એ ધૂણી બિંચો: “ત્હેની આંખ આગળ પ્હેલાંની મીનલ આવીને ઊભી રહી.” શાન્ત થવા પ્રયત્ન કર્યો; વ્યર્થ નીવડ્યો. “રાણી! શું કરો છો?”

“મુંઝવણ! તું મ્હારો કેમ મરી ગયો?” “ત્હમે મ્હને તે દિવસે દૂર કર્યો, ફરીથી પરમ દિવસે દૂર કર્યો.”

“પણ તું કેમ પલટાયો? મુંઝવણ! હું અધમ છું, તું નથી.”

“હું નથી પલટાયો.”

“ખરેખર?”—મીનલની આંખોમાંથી ભયંકર વિદ્યુત્ જરી. અવશ મુંઝવણ હૃદયના ઊંડા ભાવપ્રવાહને તાબે થયો: “દેવી! મીનલ—” ત્હેણે નિરાધાર થઈ ખૂમ પાડી. ત્હેના અવાજમાં પુષ્પધન્વાના ધનુષ્યનો ટંકાર હતો.

મીનલ મૂગે મહોડે ખ્હાવરી બનીને ઊભી રહી; જાણે ગાંડો થઈ ગયો હોય એમ મુંઝવણ આગળ ધસ્યો, મીનલને પોતાના ભુજબુગલમાં લીધી, કચડી નાંખી; બીજી જ પળે બળથી ત્હેને દૂર ધક્કેલી ભાંય પર પટકી, અને મુંઝવણ નાંહો.

વાચક! ફરી વિનંતિ કરું છું; ન્યાયાસન ઉપર એકદમ ના ચઢી બેશીશ. ક્ષણભર માનવ હૃદયનાં ઊંડાં સ્રોતોની નિરીક્ષા કર્ય; હેનાં પરસ્પર

યુદ્ધ, મિશ્ર વહનો, તપાશ્ય;—તે પછી પણ ન્યાયનિર્ણય આપતે થોભજે. જો, આ પુષ્પધન્વાના ધનુષ્યના ટંકારમાં ક્ષુદ્ર વાસનાના ધ્વનિ નથી; ઉલટી રૂઢ રીતિયે પુષ્પધન્વાને અપાયલા સ્થાનકેથી હેને ઉચ્ચ સ્થાનમાં ચઢાવનારો એ ટંકાર કવિયે કહ્યોછે. મુંગલ અને મીનલદેવીનો જમાનો ધ્યાનમાં રાખવો ભૂલવાનો નથી, અને માનવહૃદયની ગૂઢ કલના જાણનાર તો એક સર્વજ્ઞ વિદાતા શિવાય કોઈ નથી; છતાં જરાક સૂક્ષ્મ દષ્ટિ નાંખવા મથીશું. ફૂલકુંવરને પ્રથમ સાચા સ્નેહથી ચ્હાનાર મુંગલે હેની ઉપેક્ષા કરી ખરી; હેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ જીવન પર્યંત હૃદયમાં ઊંડા ધગતા અગ્નિની જ્વાળામાં તહેજે કર્યું. ચન્દ્રપુરની રાજકન્યા—રૂપમાં ખાસ આકર્ષક નહિ, પણ અગમ્ય અન્ય આકર્ષણથી આકર્ષક બનેલી રાજકન્યા—જોડે વિધિયે હેનો હૃદયયોગ કરાવ્યો. આરમ્ભમાં પ્રેમ પ્રગટયો; વ્યવહાર-દષ્ટિ આ વિષમ સંયોગ ના ખમે; તેથી કુંવરીએ નવો જ તોડ કાઢ્યો. મુંગલની સમીપ રહેવા મુંગલના રાજની રાણી થઈ. મુંગલે હૃદયલમ્બનો દાવો સ્થાપવાને રાણીના વ્યવહારલગ્નની રાત્રે જ પ્રયાસ કર્યો; રાણીએ સ્થિતિ બદલાયાનો સંયમ સંભાર્યો, સંભાળ્યો, સંભાળાવ્યો. પંદર વર્ષ સુધી સંયમનિયમમાં આચાર રાખી બંનેએ દૈન્ય વ્રત સાચવ્યું; હૃદયના ઊંડાં ઝરણાં સૂકવી નાંખી રાજ્યતન્ત્રના કર્તવ્યની શુષ્ક પાપાણુભૂમિનાં પડ ચઢાવી દીધાં. આટલે વર્ષે વિષમ પ્રસંગે એ પાપાણુનાં પડ ભેદાઈ ગયાં, હૃદયમાંથી ગૂઢ ઝરણાં શતગુણુ બળથી ધોધની પેઠે ધસી આવ્યાં.—છતાં એ ક્ષણિક ઉત્પાત લુપ્ત થયો. મુંગલ અને મીનલ પૂર્વવત્ વ્રતબદ્ધ રહ્યાં; વ્રતલંગમાં—લંગા-ભાસમાં—સતતવ્રતબદ્ધ રહ્યાં. અધઃપતન થવાને પ્રસંગે ઉચ્ચભાવના વિજય પામી. યુદ્ધમાં વિજય મળ્યો. આ દષ્ટિથી ક્ષણુવાર, જોઈને ન્યાય આપવાની વિનંતિ, વાચક બન્ધુ ! ત્હને ફરીને કરું.

આ વ્રતની ઉગ્ર ગતિ “ગુજરાતનો નાથ” એ વાર્તામાં સવિશેષ • તેજમાં દીપી નીકળેછે. પરંતુ તે થોડીવાર પછી. હજી પાટણની પ્રભુતા-માંનું છેદલું તેજસ્વી પ્રકરણુ—આ યુગલના જીવનને દીપાવનારું પ્રકરણુ—ખાકી છે; તે જોવાથી વધારે ન્યાયયુક્ત નિર્ણય સંભવેછે. “ના જાઓ

તજ હમને ” એ પ્રકરણ જુવો. પાટણ અને મીનલદેવી વચ્ચે સમાધાન કરાવીને મુંજલ નિવૃત્તિની આશાએ આપ્પજી જઈ વસવાનો ઠરાવ કરે-છે. આ જાણીને રાણી ગુમવેશે એક જ અનુચરને લઈને રાજગઢ તજ પોતાને ઘેર-પંદર વર્ષે પોતાને ઘેર-જઈ રહેલા મુંજલ કને જઈને હેને એ વિચાર ફેરવવા માટે મથન કરેછે: તે પ્રસંગે આ બે હૃદયોનાં ગૂઢ પડ પાછાં ઊધડેછે.

“તું આટલે વર્ષે રાજગઢ છોડીને અહિંયાં કેમ આવ્યો?”

“મીનલદેવી! આપણે ગયાં પુરાણ ઉકેલીશું ત્હેમાં શો ફાયદો? હવે મ્હારે ને રાજ્યખટપટને શો સંબંધ? બધું પૂરું થયું. હવે હું આપ્પજી જવાનો. સંસારની વિટમ્બનામાં બહુ વાર વીટાઈ રહ્યો.”

“મુંજલ! એ બધું તું કેને સમજાવેછે? હું ત્હને ઓળખતી નથી? સંસારની વિટમ્બનાથી પરવારવા માંગેછે? ત્હારામાં હજૂ પાંચ સંસાર જીતવાનું જોર છે. ત્હારામાં હજૂ ભરતખંડનું તન્ત્ર ચલાવવાની શક્તિ છે. હું શું તે નથી જાણતી?”

“રાણી! મ્હારામાં આટલા દિવસમાં ઘણા ફેરફાર થઈ ગયાછે. જ્યારે ત્હેમે મ્હને કેદ કર્યો ત્યારે મ્હારા ગુસ્સાનો પાર નહોતો, ત્હેમે મ્હને બોલાવ્યો ત્યારે મ્હારામાં નિરાશા હતી, પણ પાટણની હિમ્મત સાંભળી મ્હારી નિરાશા ગઈ, પણ ઉત્સાહ આવ્યો નહિ. દેશને ખાતર, મ્હારી જીવનભર સંઘરેલી આશાએને ખાતર મ્હેં સમાધાન કરાવ્યું, છતાં મન તટસ્થ રહ્યું; અત્યારે ચાળીસ વર્ષનો નથી છતાં ધરડો દાદો હોઉં એમ ત્હેમારા દંડનાયકને જતો અટકાવ્યો પણ જીવનમાં રસ પડ્યો નહિ.”

ત્રિજીવનપાલને પાટણ તજીને જતો અટકાવ્યાની હકીકત કહીને મુંજલે કહ્યું: “હવે પાટણ ઠેકાણે પશું, એટલે મ્હને નિરાંત છે.”

રાણી: “ત્હેં ત્હારો ઇતિહાસ કહ્યો, મ્હારો સાંભળવો છે? વિખ. રાટમાં દુઃખ પડ્યું ત્યાં સુધી હું પાપી હતી, સત્તાના શાખમાં હું વધારે ને વધારે પતિત થવા માંડી હતી. એક રાત્રે મ્હને સ્વપ્ન આવ્યું અને હું બચી, મ્હારો પુનરુદ્ધાર થયો.—કાંણે પુનરુદ્ધાર કર્યો તે ખબર છે? જ્યારે હું પ્રસન્ન જેવડી ચન્દ્રપુરમાં હતી ત્યારે મ્હારું મન જેણે હર્ષ હવું ત્હેણે.”

રાણીની આંખોમાં ભયંકર વીજ ઝબકી; મુંઝલે નીચું જોયું.

“નીચું જોવાની જરૂર નથી. તું મ્હોટો માણસ છે. વિરાગી થઈ ગયો છે. હું તો હુદ્ર છું. વાસનાની દાસ છું. હમને સ્ત્રીઓને વૈરાગ્ય બ્હેલો પ્રાપ્ત થતો નથી.”

મીનલદેવીએ પૂર્વવત્ રહેવાની સૂચના કરી તે મુંઝલે નાપસંદ કરી, તે જોઈને મીનલ કહે છે.

“તું બલેને એમ કહે. તે દિવસે વિખરાટમાં જ્ઞહારે ત્હું મ્હને ફેંકી દીધી, ત્હારે મ્હને ખાત્રી થઈ કે તું હતો ત્હેવો જ છે, અભિમાનને લીધે બુદ્ધો થવા મથે છે. ત્હારું હૈયું તો ત્હેવું જ છે.”

[મીનલની આ હૃદયપરીક્ષા ખરી હતી ? કાંઈક મુંઝલના ઊંડા હૃદયમથનને એ અન્યાય નહોતી આપતી ?—અન્યાય આપતી હતી છતાં સ્ત્રીની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી ગૂઢ સત્ય પણ જોતી હશે,—વખતે.]

મુંઝલને વાત ના ગમી. રાણીએ ત્હેને એક વચનથી બાંધ્યો. “પાટણુ છોડવાનો વિચાર જવા દે.”—પાટણુમાં રહીને હવે શું કરું ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મીનલદેવી આપે છે; “શું કરું ? મીનલદેવીના રાજ્યમાં તું શું કરે ? તું માલેક થઈને રહે.”

“ના, ના, હવે એમ નહિ રહેવાય. આખી દુનિયાનાં દેખતાં કેદ થયો, હવે મ્હારાથી કેમ એમ મનાય ? હું ડંપકો નથી દેતો, મહેણું નથી મારતો. પણ તે પ્રસંગ મ્હારાથી બૂલાતો નથી.”

“તે હું બૂલાવવા જ આવી છું. ત્હેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા આવી છું.” પ્રાયશ્ચિત્ત કેમ કરવાનું તે મીનલ કહે છે.

“કેમ કરીશ ? તું કહેતો હોય તો ત્હારે ચરણે પડીને. મુંઝલ ! કાણ જાણે કેમ, તે દિવસથી મ્હારા લગ્નનો પ્રસંગ મ્હને સાંભરે છે, તે દિવસે રાત્રે આપણે કરેલો નિશ્ચય યાદ છે ?”

“હા, અને એ નિશ્ચય ત્હમે અત્યારે તોડવા મથો છો. આપણે ભાષજ્ઞેનના નિર્મલ સ્નેહથી વર્તવાના સમ આધા હતા; ‘કાષ પણુ ભત્યના સ્પલનથી ગુજરાતના ગૌરવને દૂષિત નહિ કરવું, રાજ્યકાર-ભારના પ્રસંગ વિના નહિ મળવું, ત્હેની કંકશ વાતચીત વિના ખીજ વાતચીત

પણ નહિં કરવી;—હેવી હેવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. ચૌદ પંદર વર્ષે આજે ત્હમે પ્રતિજ્ઞા તોડી રાજ્યકારભાર વિના મળવા આવ્યાં. ત્હમે તો દેવી છો. પતિતપાવની છો; આ ત્હમને ઘટે?”

[અહિં આ વિરલ યુગ્મની વાસ્તવિક વિશુદ્ધ વર્તનની સ્પષ્ટ નિશાની જણાયછે. હૃદયની વિશુદ્ધિ તેટલી હતી ? નિર્ણય નહિં પણ કાંઈક સત્યની ઝાંખી આગળ ઉપર થશે.]

મીનલે વળી પોતાની આજીજી ચલાવી: “મુંબલ ! ધારય કે હું ચન્દ્રપુરમાં છું, ન્હાની છું, ધારય કે, તે વખતે હું હતી હેવી માત્ર ત્હારી સોબતઘેલી સખી છું, ત્હને વીનવુંછું; માન્ય આપણે જુદાં કેમ રહી સકિયે ? અહિંયાં ત્હારા વિના મ્હારા વિચારોનું કાણુ સાથી થાય એમછે?”

“રાણી !”

“ના, મીનલ—

“હીક, મીનલદેવી ! હું વિચાર કરીશ, બનશે તો માનીશ.”

“ના, વચન આપ્ય, અત્યારે પાછો ચાલ્ય. રાજગઢ સૂતો છે.”

મુંબલે રાણીની સ્હામું જોયું. ત્હેના પ્રેમઘેલા મુખપર અદ્ભુત ડાયા પડી રહી હતી. ત્હેના હાથ, જે મુંબલના હાથ પકડી રહ્યા હતા, તે ચરચર ધ્રુજતા હતા. “મીનલદેવી ! ભલે, હું એમ કરવા ખુશી છું.”

“વચન ?”

“હા, વચન.”

“ઓ મ્હારા મુંબલ !” કહી રાણી મુંબલને વળગી પડી. દુઃખતોં માણસ આશા છોડી પ્રવાહને શરણે થાય, તેમ મુંબલ શરણુ થયો.

પાંચ પળ હેવી વહી ગઈ. [વ્રતભંગ ? વ્રતભંગ નહિં, પણ આભાસ; જતાં, તે આભાસ પણ અનિષ્ટ; તેથી.]

“મીનલદેવી ! આ નહિં પાલવે. હું અહિંયાં રહું તો તે દિવસની પ્રતિજ્ઞા પાળવી પડશે, જે નિર્મળ જીવને લોકોનાં મ્હોડાં પણ બંધ કર્યાં હતાં, ત્હેમના શંકાશીલ હૃદયમાં શ્રદ્ધા આણી હતી, તે જીવન ફરી સ્વીકારવું પડશે.”

“હા, હા, કબૂલ છે. કબૂલ છે. મ્હોટાઈનો દંડ બનશે તેટલો દઈશિ,—પણ તું મ્હારી આંખ્ય આગળ રહે.”

આમ હૃદયના ગૂઢ સ્નેહને દાખી દઈ “મ્હોટાઈનો દંડ” દેવાનો નિર્ણય આખર થયો. રાજ્યપ્રતિષ્ઠાએ સ્નેહસરિતાને પોતાના શુષ્ક રાનમાં સૂકવી. સૂકવી? “તું મ્હારી આંખ્ય આગળ રહે”—એ ઇચ્છાના રૂપમાં એ સરસ્વતીની ગુપ્તસેર એ રેતીના રણ નીચે ન્હોતી બ્હેતી? આપણે તે માટે દોષ દેવાને ઊભા નહિં રહિયે. આગળ એ પ્રવાહનું શું થયું તે જોઈશું. હાલ આટલું તો પ્રત્યક્ષ થાયછે; વર્ષો વીતી ગયાં તે પૂર્વે અન્દરપુરમાં સ્નેહથી, કાંઈક બાલયૌવનના સ્નેહથી, આ યુગ્મ જોડાયું; તે બળને વશ થઈ મીનલ ગુજરાત આવી; રાજકુંવરીનો વ્યવહારમર્યાદાને લીધે પ્રબળનના અગ્રણી મુંબલ જોડે લગ્નસંબંધ અશક્ય હતો; તેથી રાજા કર્ણદેવની રાણી થવાનું મીનલે સ્વીકાર્યું; મુંબલ “મ્હારી આંખ્ય આગળ રહે”—એટલું બસ હતું. આ સાથે જ મુંબલનો સ્નેહોપચાર, લગ્નની રાત્રિયે જ, તરછોડી રાણીએ રાણીપણાનું, વ્યવહારસતીપણાનું, ગૌરવ ધારણ કર્યું; બંનેએ દૈવ પ્રતિજ્ઞા લીધી, પાળી: પંદર વર્ષ બળથી દાખી રાખેલું ભૂત જાગી ઊઠ્યું; ક્ષણિક સ્ખલન—સ્ખલન? સ્ખલન જેવું—થયું; પાછી દૈવ પ્રતિજ્ઞા લેવાઈ, ખરા મનની લેવાઈ. “તું મ્હારી આંખ્ય આગળ રહે.”—એટલું જ બસ હતું. આપણે આ વિષમ હૃદયસંકટમાં જીવન ગાળતી દેવીને આટલી નિર્દોષ ઇચ્છા માટે દોષ નહિં દઈયે. સંજોગોને દોષ દઈશું? શું કામ? સંજોગો જીવનને ઘેરેછે, પણ તે કય્હારે? જીવનભોક્તાઓ સંજોગોને બહુ અંશે ઊભા કરેછે ત્હારે;—પણ બહુ ઊંડી તત્ત્વપરીક્ષા માટે અહિં અવકાશ નથી.

“ગુજરાતનો નાથ”—એ વાર્તામાં આ યુગલનું સ્થાન, જીવનબ્હેણ, જોઈ જઈયે. “પાટણની પ્રભુતા” છેવટે કાયમ રહી તે વાર્તાના અંત પછી આજ ચાર વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. આ મુદતમાં “મીનલદેવીમાં ઘણો ફેરફાર પડ્યો હતો. હેનું શરીર પ્હેલાં કરતાં જરા જાડું થયું હતું. જીવાનીમાં પણ ત્હેના મુખ પર ગૌરવ તો હતું જ; હવે તે પાકટ થયું

હતું. અને સત્તા અને અડગતાની રેખાઓએ કુમાશ ને સાદાઈ તે ઉપરથી કાઢી નાંખ્યાં હતાં. ત્હેની આંખોમાં તેજ ખેલાંના જેવું હતું. માત્ર તે સ્થિર થયું હતું. ત્હેમાંથી પ્રતાપ સતત બ્હેતો-ખેલાંની માફક વધતો ઓછો, કે બચકર ભાગ્યે જ થતો.”

પ્રસંગોએ ધડેલી મૂર્તિ આ હતી. મુંબલ સંબન્ધે પણ હેની રાજદારી વૃત્તિ બદલાઈ હતી, હેનું હૃદય પૂર્ણરૂપે હવે હેણે જાણ્યું હતું; હેના મુત્સદ્દીપણામાં હેને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, તેથી તે કશામાં વચ્ચે પડતી નહોતી. પરંતુ જાણનારા જાણતા કે મુંબલ અને મીનલ—બંનેનો પ્રભાવ સરખો અચકર હતો. “બંને અંતરમાં એક હતાં તેથી જ એ પ્રભાવોનો વિરોધ નહોતો થતો.”—ચાર વર્ષ પૂર્વે મુંબલને દૈવ ક્યોં તે વિરોધનો પ્રસંગ ભૂતકાળમાં વિકીન થયો હતો. હવે બંને હૃદયોનો એ અનુભવના અગ્નિમાં પ્રવેશ થયા પછી જુદો ઘાટ ઘડાયો હતો. દૈવ તત છતાં, અથવા તો દૈવ તત વડેજ, અદ્ભુત બળ પામેલા સ્નેહને યોગે બંને અંતરમાં એક હતાં. આ સ્થિતિમાં કાશ્મીરાદેવીનાં સુભગ અટકચાળામાંનું એક નવું અટકચાળું વૃત્તાન્તના ઘાટ ઘડવાને પ્રગટ થયું; મામાજીને લક્ષ કરાવવું; એ કલ્પના મનમાં સ્ફુરવાની સાથે જ કાશ્મીરાદેવીએ કાર્ય સાધવાના પ્રયાસ આરંભ્યા; કન્યા પસંદ કરી,—મુંબલના સાળા સર્જનમહેતાની સુન્દર પુત્રી સોમસુન્દરી; અને મીનલદેવીના મનમાં આ વાતની ધ્રુતા ઉતારી. મીનલે મુંબલને સમજાવવાને બહુ પ્રયાસ કર્યો; અને તે પ્રશ્ન ચર્ચવામાં પોતાના હૃદયસંબન્ધને વિલક્ષણ રીતે ગૂંથ્યો. મુંબલ માનતો નહોતો તે વખતે મીનલ જોસથી કહેછે.

“દરેક દૃષ્ટિએ મ્હેં વિચાર કર્યોછે; રાજમાતા તરીકે, ત્હારી”—કહી ખરો શબ્દ ગળી જઈ કાંઈક રૂપાન્તર કરી કહેછે—“માલિક તરીકે મ્હારું શાસન છે. હવે શું?” રાણીએ મુંબલનો ઉત્તર સાંભળવાને ના પાડી; ત્હેની ઉશ્કેરાયલી સ્થિતિ જોઈને મુંબલે ચેતવણી આપી.

“દેવી! ત્હમે આટલા જુસ્સામાં આવી બોલોછો તે શું બતાવેછે તે ખબર છે? મીનલદેવીને હાવાં આપખુદી કાઢ્યે જોયાંછે?—તે જ બતાવેછે કે નથી મ્હારું હૈયું બદલાયું કે ત્હમારું.”

મીનલને ત્હેનું મહત્ત્વ ના જણાવાથી મુંગલે સ્પષ્ટતાથી કહ્યું:

“એક ફૂલકુંવરને તો રીબાવી રીબાવી મારી નાંખી; ખીજને મારી નાંખવાનું મ્હારામાં જોર નથી.”

આ સખત આઘાત જેમ તેમ ખમતી મીનલને મુંગલે કહ્યું:

“ખેડેલા પોપડા ઉપાડવા નહિં. ચાલે તેમ ચાલવા દેવામાંજ માલ છે.”

“મુંગલ ! મ્હારી ખ્હીક લાગેછે ?”

“ના—મ્હારા પોતાના હૃદયની.”

આમ ત્હારે હજી હૃદયનો વિશ્વાસ રહે એટલો સંપૂર્ણ વિજય મળ્યો ન્હોતો. નિર્બળ માણસ પ્રબળ પ્રેમની જોડે યુદ્ધ હજી કર્યા કરતો જ હતો. કેમકે મીનલે ઉત્તરમાં પૂછ્યું:

“આ પશ્ચાત્તાપપરથી નથી લાગતું કે હવે વખત નહિં આવે ?”

ત્હેના પ્રત્યુત્તરમાં મુંગલ સાવચેતી સૂચવેછે:

“અત્યારે આપણાં હૈયાંપરથી નથી લાગતું કે હવે વખત જરૂર આવે ?”

રાણીનું દષ્ટિબિન્દુ જુદું જ હતું:

“ના, ના. મ્હેં ફૂલકુંવર ત્હેને ખાવડાવી; ખીજ મ્હારે અપાવવી જ જોઈયે.”

આ હેતી દષ્ટિ હતી; “કાશ્મીરાદેવીના સચોટ વચનથી ત્હેના વિચારો જુદી જ દિશામાં વળ્યા હતા; અને તેમ થવાથી નવાં દષ્ટિબિન્દુ, નવાં લાવો, નજરે ચઢ્યા હતા. ત્હેના વિશુદ્ધ પ્રેમનું વધારે શુદ્ધ પ્રેમમાં રૂપાન્તર થયું હતું; અને તે રૂપાન્તરથી મુંગલને પરજાવવાનો ત્હેનો નિશ્ચય દઢ થયો હતો.”

આપણે યાદ રાખવાનું છે કે “રાણી અને મુંગલનો સંબંધ નિષ્કલંક અને શુદ્ધ હતો, ત્હેમની પવિત્રતા કલંકને સ્વપ્ને પણ આવવા દેતી નહિં.”

આ વિરલ વિશુદ્ધ પ્રેમની દેવી, ઊંધ ના આવવાથી, અગાશીમાં મુંગલ સૂતો હતો ત્હાં ગર્ધ—ઉપરની ચર્ચા ચર્ધ ધૂટાં પખાં પછી પાછી

તરત ગઈ. ફરી એ જ આગ્રહ, ઉભય પક્ષ વચ્ચે ખેંચતાણુનો આગ્રહ, ચાલ્યો. મીનલદેવીને પોતાના “પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત” કરવું હતું; રાણીનું સ્વાર્થપિણું મ્હોટા મનના મુંઝલને જણાતું નહોતું, તે પ્રગટ કરવાને મીનલ કહેછે:

“મ્હારે અત્યારે બધું બધું પૂરું છે. સ્નેહસમર્પણ કરવા મહારાજની યાદ છે. કલ્પનાનો આનન્દ ભોગવવો હોય તો તું છે.” [શો અગમ્ય હૃદયગત આ! પ્રેમનું આ અલિપ્ત સ્વરૂપ! પ્રેમ વિના સ્વીકારેલા કર્ણુદેવનું સ્મરણ સ્નેહ સમર્પવાનું ઠામ, અને પ્રેમનું પરમ આધારસ્થાન મુંઝલ તે તો કલ્પનાના આનન્દનો વિષય!—અને એમ જ કાંઈક ખરું હતું; વ્યવહારે મ્હોટી દિવાલ એની વચમાં ચણી હતી. છતાં આ કાંઈક સત્યની એક બાજુ જ હતી, ને તે નબળી બાજુ.] “મ્હારું હૈયું ઠારવા જાયદેવ જેવો જાયો છે,—માન ને ભક્તિની ભૂખ પૂરવા વહૂઓ છે. અને ત્હારે કોઈ નથી.”

દેવીને મુંઝલનું અસહ્ય એકલાપણું ટાળવું હતું. એ એકલાપણાનું ભાન પ્રગટ કરવાને, કૃત્રિમ હાસ્યથી મુંઝલે “કેમ કોઈ નથી? ત્હમે છો—જયદેવ છે—ત્રિભુવન છે”—એમ હૃદયનાં ઊંડાં તેમજ ઉપરનાં પડમાં વસનારાં પાત્રો ગણાવ્યાં ત્હારે, મીનલે સ્પષ્ટ કહ્યું:

“નામનાં—કહેવાનાં. ત્હને બધાની ખોટ છે. તું તો અરણ્યમાં એકલા ઊભેલા તાડ જેવો અટુલો છે.”

આ splendid isolation ખરું જોતાં બંનેનું હતું. તે ઉપરાંત એ અટુલી સ્થિતિ બંને વચ્ચે વિશાળ ગર્ત પ્રગટ કરતી હતી. “સંસાર, મર્યાદા, નીતિ, મ્હને ત્હારાથી દૂર રાખેછે.” એ વિચારથી પોતાની પણ અટુલી સ્થિતિ કરતાં એ “વધારે અટુલી સ્થિતિ” મુંઝલની હતી તે રાણીને વધારે સાલતું હતું. “ત્હારી ધાક બીજને દૂર રાખેછે; એટલે તું તો એકલો ને એકલો જ.”

આ એકલાપણું હવે વળી લમ કર્યાંથી લુપ્ત થશે? આપણને શંકા થાયછે તે જ શંકા મુંઝલે બતાવી, ને પૂછ્યું “કેવી રીતે?” તો મીનલ કહેછે: “ત્હને સંસાર જોડે સોનાની સાંકળે બાંધશે.”

અંતે દૂર એક બીજાથી બેઠાં હતાં, સંયમથી વાત કરતાં હતાં, છતાં “હેમનાં નયનોમાં અનિવાર્ય પ્રેમનાં પ્રતિબિम्બો પડતાં હતાં.” એ પ્રેમના સંયમ સાથે દેવી પૂછેછે: “ખરું કહે, ત્હને પોતાને નથી લાગતું કે તું એકલો અટુલો થઈ ગયોછે?”

મુંજલે આખરે ખરું કહ્યું. સજ્જનમહેતાની વાડીમાં “સ્વપ્રસૂષ્ટિના અનુભવ” થયેલા તે કાંઈક પ્રગટ કર્યા.

“ત્હારે મ્હારો જીવ છંદે ચઢ્યો હતો. મ્હને શેઠાણી યાદ આવ્યાં. જો ત્હેનો છોકરો જીવ્યો હોત તો મ્હને આટલું લાગત નહિ.”

આમ છતાં કહેછે: “પણ આટલી ઉમરે નવા પ્રયોગો કરવાની હિમ્મત નથી.” કારણ? કારણ—“પછી આપણું શું?” એ પ્રશ્ન હજી મુંજલને ખૂંચતો હતો. હૃદયે હૃદયને હજી જીત્યું નહોતું. મુંજલની યુક્તિને પ્રેરણા આપનાર, હેના બાહુને શક્તિ આપનાર, એક મીનલદેવીની હૃદયમાં વશેલી મૂર્તિ જ હતી. ત્હેનો ત્યાગ અશક્ય લાગતો હતો; કેમકે એ પ્રેરણા અને એ શક્તિ મુંજલના “જીવનના તંતુએ તંતુ સાથે વણાઈ ગયાં” હતાં. તેથી જ હવે “નવો વણાટ વણવાની હિમ્મત ચાલતી” નહોતી, ને “મન પણ” નહોતું થતું.

પણ વધારે અલિપ્ત દૃષ્ટિથી જોનારી મીનલ કહેછે: “આપણે ખાતર જ ત્હારે પરણવું જોઈયે.” સોમનો સંગંધ વચમાં પ્રવેશ પામતાં આ બે હૃદયોનો કલંકિત સંબંધ લુપ્ત થશે એમ મીનલની માન્યતા હતી. “જ્યાં સૂધી તું આમ એકલો રહેશે ત્યાં સૂધી આપણું હૃદય કલંકિત રહેવાનાં.” મુંજલ ચમક્યો. મીનલે વધારે ઝીણું પૃથક્કરણ કરી બતાવ્યું; “તું નથી પરણતો કારણ કે ત્હારાથી ચન્દ્રપુરની મીનલકુંવરી વીસરાતી નથી; હું મ્હારા ખરા હૃદયથી ત્હને પરણાવા નથી માગતી કારણ કે તું ચન્દ્રપુર આવેલો જીવાન નગરશેઠ જ છે એમ મ્હારું હૈયું માનવા માગેછે. અને વિચારમાં પાપ છે.”

‘પાપ’ શબ્દ મુંજલને ઔચિત્યબાધક ભયંકર લાગ્યો, પણ આ-ચારવિચારની તત્ત્વમીમાંસાએ ચઢેલી દેવીએ તત્ત્વ બતાવ્યું:

“હા. આપણે ડાહ્યાં છિયે—નીતિમાન છિયે—છતાં પાપી છિયે. એ હૈયાં એક તાલે નાચેછે,—એટલું જ નહિ પણ એમ નાચ્યા કરવા માગેછે. એ બંધ કરવું જોઈયે.”

મુંજલને આ અશક્ય લાગ્યું. મીનલે બતાવ્યું—“એ એક તાલે નાચવા દેવાની સુગમતા શા માટે આપવી?” “હું સતીઓમાં શ્રેષ્ઠ થાઉં તે ત્હારે જોવું જોઈયે.”

“અને તમે છો જ; દેવી! આટલો પ્રેમ છતાં, આટલી સુગમતા છતાં, આટલા પ્રસંગ છતાં, હાવું સતીત્વ કાણ સાચવી રહ્યુંછે?”

મુંજલની આચારના સતીત્વ ઉપર દષ્ટિ હતી. પણ મીનલની વિચારના સતીત્વ તરફ પૂજાભાવની નજર હવે હતી.

“તું કાંઈ બીજાનો થાય તે મ્હને સાલેછે; કારણ હું ત્હને મ્હારો ગણુંછું. જ્યાં સુધી એ હૈયું સાલેછે ત્યાં સુધી તે નિમકહરામ છે. કાંઈ બાળતું નથી પણ એ જીવતું બગતું કલંક છે. એ કલંક ત્હને પરણાવી મ્હારે દૂર કરવુંછે.”

આમ આ રોહસાંધ્યાં હૃદયોને શું છોડી દેવાં જ?—કલંક દૂર કરવાના આ ઉપાયનું પરિણામ તો એ જ કની? મુંજલને એ ભય થયો: “એટલે? તમારે મારા પરથી હક દાવો ઊઠાવવોછે?”

મીનલનો ઉત્તર નવા દષ્ટિબિન્દુથી પ્રેરાયેલો વિરોધાભાસભરેલો—પ્રેમના અગમ્ય સ્વરૂપમાં જ જે વિરોધાભાસની કૂચી ગુપ્ત રહેલીછે ત્હેવા વિરોધાભાસભરેલો—મળેછે.

“ના, તું મ્હારો જ છે.—કાચા સૂતરને તાંતણે બાંધેલો.”

આ વિરોધાભાસની કૂચી આપણને તરત આપીછે.

“પણ મ્હારે એ તાંતણો શુદ્ધ અને દૈવી બનાવવોછે. હેમાં મ્હારે અપવિત્રતાનો અંશ પણ જોઈતો નથી. મ્હારા હૈયાની મ્હારે આહુતિ આપવીછે.”

આ વિરલ હૃદયયજ્ઞ કરવા કરાવવા સજ્જ થયેલી દેવી, એ વિષમ યજ્ઞના મુખ્ય ઋત્વિક્સ્થાને દીપતી, મીનલના હૃદયસ્વરૂપને કાણ હવે પ્રણામ નહિ કરે?

હેને તો એ જ હતું કે—એ હૃદયયજ્ઞ કર્યા વિના “મહારું સતીત્વ કેમ સિદ્ધ થાય? આપણી પ્રતિજ્ઞા કેમ પળાય?”

સંમાન તથા સ્નેહ ભરેલો, વિશુદ્ધિ મન્દિરના દ્વારના ઉંચરા ઉપર બેસેલો, મુંબલ ઉદ્ગાર કાઢેછે:

“દેવી! ત્હમે ગુરુઓનાં પણ ગુરુ છો. આપણી પ્રતિજ્ઞા પાળતાં તો હૈયાનાં ટીપેટીપાં સૂકાર્ધ જશે.”

છો સૂકાય: એ પ્રકારે જ હૃદયોમાં નવી દિવ્ય વાડીની લીલાતરી ખીલશે. તેમ એ વિષમ પ્રયોગ કરવાનું અધિકારી પણ આ વિરલ યુગ્મ જ હતું:

“મુંબલ! હાવી પ્રતિજ્ઞા આપણા જેવાં જ કરે ને આપણા જેવાં જ પાળે. હેમાં જ આપણી મ્હોટાર્ધ છે—હેમાં જ આપણે રાચવું ભેંધ્યે.”

મુંબલને પણ એ જ દષ્ટિ ગમી; બે આપણને સુશુદ્ધિ નહિ આવી હોત, બે આપણે કલંકિત થયાં હોત, તો આજે પાટણનું નામ નિશ્ચાને ન હોત; આજે દેખાતા સૂર્યસમા તેજસ્વી ભવિષ્યનું કચ્છારનું એ ગ્રહણ થઈ ગયું હોત.”

સુર વાચક બેશે કે આ “હૃદયયજ્ઞ”ના ઉચ્ચસ્થાન ઉપર આવવા માટે અધિકારનું ખીજ આ યુગ્મના સંયુક્ત જીવનના આરમ્ભમાં જ વવાયલું હતું. આચારશુદ્ધિનું વ્રત, ક્રમે ક્રમે, ઉભટપાલટ હૃદયયુદ્ધ પ્રસંગોમાં થઈને મન:શુદ્ધિ—હૃદયયજ્ઞના અગ્નિમાં થઈ પ્રાપ્ત કરેલી હૃદયશુદ્ધિ—ના શુદ્ધ કાંચનરૂપે દીપી સકયું.

સોમ સાથે લગ્ન કરવાની સંમતિ મીનલે માગી; હજી મુંબલ ચૂપ રહ્યો; બંને બેઠાં થયાં. મીનલ પાસે ગઈ, મુંબલના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો: “મુંબલ! ખેદ કરવાનું કામ નથી.”

એ ખેદ કરતો નહોતો. વિષમ હૃદયસંકટામણી દશામાં એક વિષમ પ્રશ્ન ઉકેલવાને મથતો હતો:

“હું તો એક મુનિમહારાજનો પ્રશ્ન સંભારું છું:—‘ત્યાગ મ્હોટો કે તૃપ્તિ?’”

મુંગલની હૃદયમથનદશાથી આંસુભીના નયને મીનલે પૂછ્યું: “તું શું ધારેછે?”

મુંગલ પોતાના વિચારનો સ્વતંત્ર અધિકાર છોડી, આ વિરલ ધર્માચાર શીખવનાર ગુરુની આગળ પ્રપત્તિ જ ઇષ્ટ ગણેછે: “ત્હમારી આજ્ઞા છે કે ત્યાગ મ્હોટો.”

“પણ તું શું ધારેછે?”

“હું ધારતો નથી—હું ત્હમારી આજ્ઞા પાળુંછું. ત્યાગ મ્હોટો, તૃપ્તિ નહિ.” આમ વિશુદ્ધપ્રેમે ભુક્ષિતે પણ પ્રેમપૂજ્યપાત્ર આગળ સોંપી દર્ધને માત્ર આચારની નહિ પણ વિચારની પણ સ્વામિતા અર્પી દીધી. માન, પૂજ્યભાવ ઇત્યાદિ દિવ્ય ભાવથી સ્થિરનયને મીનલ ભણી જોઈ રહેતાં મુંગલ બોલ્યો: “દેવી! ત્હમે પાટણનાં ખરેખરાં જગદમ્બા છો!”

લક્ષણદર્શક ઉત્તર મીનલનો આટલો જ હતો. “મુંગલ! તે ત્હારે જ લીધે.” આમ કહી સાથી એ ઝપાટાબંધ ચાલી ગઈ.

આમ આ “હૃદયયજ્ઞ”ની પવિત્ર વેદિ ઉપરથી બંને જણાં યજ્ઞફલ પ્રાપ્ત કરીને છૂટાં પડ્યાં. “હૃદય અને હૃદયનાથ”વાળા પ્રસંગે પુણ્યધન્વાનો વિજય હતો. તેથી બહાવરી, મૌનભરી, ઊભી રહેલી મીનલને ઉન્મત્તવત્ ધસતા મુંગલે ભુજયુગલમાં ભીડી તરત દૂર ધક્કેલી દીધી, એમ ક્ષણિક વિવશતા અને સત્વર પશ્ચાત્તાપને તાબે થઈ મુંગલ છૂટો પડ્યો હતો: “ના જાઓ તજી હમને” એ પ્રસંગને અંતે “ઓ મ્હારા મુંગલ!” કહી મુંગલને ફાટે વળગી પડેલી મીનલને મુંગલે પ્રતિજ્ઞા, વ્રત, એ વાતનું સ્મરણ કરાવી સંયમ સાચવી બંને છૂટાં પડ્યાં હતાં; તે જ મીનલ અને મુંગલ આજ પ્રેમને અધિકતર દિવ્ય કક્ષાએ ચઢાવનારા હૃદય યજ્ઞની વિશુદ્ધ દીપ્તિ વડે તેજસ્વી થઈ, માનુષ પ્રેમોપચાર વિના છૂટાં પડ્યાં.— આ ત્રણ ક્રમ સુત્ર વાચકની નજરમાં ઠરી રહેશે એમ આશા છે. વાચકે એ પણ જોયું હશે કે ચન્દ્રપુરમાં મીનલ અને મુંગલ બંનેનાં હૃદય સરખા બળથી, સરખા સ્નેહાકર્ષણથી, પરસ્પર જોડાયાં હતાં; પાટણના મહારાજ સાથે વ્યવહારલગ્નથી જોડાતાં વાંત, મીનલે એ આકર્ષણને વ્યવહાર

માગેલી મર્યાદામાં પૂરી દીધું ત્યારે મુંબલ તેટલો સંયમી નહોતો. રહી સક્યો; મીનલે ત્રતથી ત્હેને બાંધ્યો, પંદર વર્ષ તે ત્રત બંનેએ સંયમથી સાચવ્યું; આખરે મીનલના ‘હૃદયનો પુનર્જન્મ’ થતાં એ વિવશ થઈ, પણ મુંબલ દઢ રહ્યો,—માત્ર ક્ષણવાર પ્રયત્ન હૃદયયુદ્ધમાં નમતું મૂકી ‘હું નથી પલટાયો’ એ વચનને પ્રેમોપચારની મુદ્રા આપી તરત છૂટ્યો; વળી થોડા જ વખતના અંતરે “ઓ મહારા મુંબલ !” કહી ઉપકારવૃત્તિના પડમાં ગૂઢ અગૂઢ રહેલા પ્રેમબળનો ઊભરો મીનલથી કઢાઈ જતાં મુંબલે ત્રતનું સ્મરણ કરાવી દઢતા ચાલૂ રાખી;—પણ તે પછી ચાર પાંચ વર્ષને અંતરે મુંબલના હૃદયે ઉથલો ખાધો, પરંતુ મીનલદેવીના હૃદયે ઉત્તમ માર્ગ લીધો તે સાથે મુંબલને પણ તે માર્ગે ખેંચી લઈ હૃદયયજ્ઞમાં બંનેનાં હૃદયની પૂર્ણાહુતિ કરી:—આમ ઉભયના હૃદયની ઉલટપાલટ ઉથલપાથલ થતી દશાઓના ક્રમ હૃદયશાસ્ત્રનાં ઊંડાણમાં આપણને ઉતારે છે.

આ યુગલનાં હૃદયોનો ઇતિહાસ મંજરી અને કાકના હૃદયોના ઇતિહાસથી જુદા પ્રકારે જ રચાયો છે એ વાત ઉપર પણ લક્ષ મ્હોટે છે. મંજરી અને કાક કાંઈક જુદી જ માટીનાં ઘડેલાં હતાં: હેમને મુંબલ મીનલ જેવો વ્યવહાર અને હૃદયવ્યાપાર વચ્ચે વિરોધનો વિષમ પર્વત નહો નહોતો;—એ પ્રસંગ જ નહોતો. તેમ વળી એ બંને યુગલોનાં લક્ષણબંધારણ પણ ભિન્ન હોવાથી એક યુગલના પ્રસંગો બીજા યુગલને પ્રાપ્ત થતાં પરિણામે જુદાં જ આવત એમ સહજ કદખી સકાય એમ છે. આ બે યુગલોના લક્ષણબેદમાં અન્વેષણ કરવું રસયુક્ત થાય એમ છે પણ સ્થલસંકેચને લીધે આટલા દિગ્દર્શનથી જ સંતોષ માનવો પડે છે.

એટલું માત્ર કહું કે આ દર્શનમાં સ્પષ્ટ રીતે રા. કન્દૈયાલાલની પાત્રસૃષ્ટિ ઊભી કરવાની વિરલ કલા પ્રગટ થાય છે. શેક્સ્પીઅર જેવી શક્તિ મ્હેં કહી છે તે માત્ર આ વિષયમાં: શેક્સ્પીઅરના અન્ય મહાન્ ગુણો, તત્ત્વદર્શનનાં ઊંડાં તત્ત્વોને કવિત્વકલાના સુંદર પ્રદેશમાં ગૂંથવાની શક્તિ, નાટકકથામાં સમાવેલા ઊંચા હેતુઓની દૃઢ રીતે પ્રવર્તતી પ્રતિભા, ઇલાદિ એ વિશ્વના મહાકવિના ગુણો તો અપ્રાપ્ય જ છે એ કહેવાની

જરૂર નથી. તથાપિ રા. કન્હેયાલાલની સ્પષ્ટત્વશક્તિનું એક વિલક્ષણતા-સાધક સ્વરૂપ અહિં નિદર્શન રૂપે નોંધવાનું મન થાયછે. રા. કન્હેયાલાલનાં સરળેલાં પાત્રોની વ્યક્તિતા સુરેખ, અનન્ય, અનન્વયરૂપ (incommensurate), ટંકાયલી, સ્વષ્ટ્રેવ શાળોક્ષિખિતા વિમાતિ, વિશ્વકર્માએ સરાણુ ઉપર ઉતારી કાપી કાઢેલી હોય તેમ દીપેછે. મુંબલ, કાક, મંજરી, મીનલદેવી, ઇત્યાદિ પાત્રો તે અન્યની ઉપમાથી પરિચય અપાય હેવાં નથી, એ તે એજ, અન્ય નહિ—એમ અનન્વયઅલંકારનું તત્ત્વ હેમની વ્યક્તિતામાં પ્રવિષ્ટ થયેલું નજરે પડેછે. એ પાત્રો અનિશ્ચિતરેખાવાળી શિથિલ વ્યક્તિતાનાં નથી; અમુક વર્ગનાં type-નમૂના-રૂપ નથી. જગતમાં સોધવા જાયે ને જરાક શ્રમ લઇયે તો વિદ્યાચતુર, માનચતુર, ગુણસુન્દરી, વગેરે તો શું પણ બુદ્ધિધન અને સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુમુદસુન્દરી પણ જડે ખરાં; એ અમુક વર્ગનાં type-પ્રતિનિધિભૂત-રૂપ છે, સમર્થ હાથથી ઘડાયલાં છતાં વ્યક્તિતાના અંશમાં અનન્વય પામનારાં, અનન્ય નથી; ત્યારે રા. કન્હેયાલાલની સૃષ્ટિમાં વ્યક્તિતાના ઉપર કહેલા વિલક્ષણ ગુણો મૂકેને જણાયછે.

ઉપર ચર્ચેલા પ્રચંડ ‘હૃદયયત્ર’ પછી મીનલ અને મુંબલનાં જીવન-તત્ત્વની શી દશા થઈ હશે? કવિયે એ જીવનપ્રદેશમાં કાંઈક ઝાંખી કરાવી-છે. સોમસુન્દરી જોડે લગ્ન કરાવીને એ યત્રનું પ્રકરણ પૂર્ણ કરવાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ જ ગયો. સોમસુન્દરી અણુધાર્યા પ્રસંગોના ભારથી દુબાઈ જ ગઈ; લગ્ન ના જ થયું; આ પરિણામ લાવવામાં કવિનું કલાચાતુર્ય પ્રગટ થાયછે. સોમની સાથે લગ્ન કરાવ્યું હોત, તો મુંબલના હૃદયની સરિતાનો પ્રવાહ બદલી નાંખી બધું કવિ કથળાવી નાંખત—એમ થાત. આ તો એ મહાન હૃદયનો અગાધ સાગર અગમ્ય જ રહેછે.

ક્ષણભર આ સુરેખ સોમસુન્દરીની મધુરમૂર્તિ જોવાનું મન થાયછે; વાર્તામાં ગૌણ સાધનરૂપે હેના વૃત્તાન્તની ગૂંથણી છે, છતાં હેનો ચમત્કાર આકર્ષક છે, હેનો વૃત્તાન્ત સહેતુક વણાયોછે. સંજ્ઞન મંત્રીની વાડીમાં કૃષ્ણદેવરૂપે ગુપ્તવેશે આવેલા ખેંગાર જોડે સોમસુન્દરીનો અકસ્માત સમાગમ થતાં લાગળ મુગ્ધાના હૃદયમાં અસાત આપું પ્રેમકુતૂહલનું ખીજ

કાંઈક રોપાયું; પરંતુ તે પછી કોઈ પ્રસંગે આપણા જોવામાં આવતા નથી; કૃષ્ણદેવ તે રાજખટપટ માટે આવેલો નગરચર્યા અને નગરનારી-ઓની ચર્યાની વચ્ચે વખત ગાળતો જણાય છે; પછી કાશ્મીરાદેવી સોમ-સુન્દરીનું માથું કરી આવે છે—માથું કરતી નથી, પણ યુક્તિથી એ મનોરથ સોમની માતા હૃદયમાં વાવી જાય છે; પણ વિધિની યોજના ભુદી છે;—કાવત્રાંબાજોના મંડળમાં લંગાણુ પડ્યા પછી મુંજલ સોમસુન્દરી તથા હેના ભાઈ લક્ષ્મણને કૃષ્ણદેવ જોડે વાત કરતાં દેખે છે, સોમસુન્દરીમાં કુલકુંવર કોઈની સૌંદર્યરેખાઓ મુંજલ ભુવે છે અને કાંઈક અજ્ઞાત આદ્રતા સાથે અજ્ઞાત અંકુર ઝટે છે—પણ તે કુસુમફલરૂપ લે એટલા બળમાં નહિ; લક્ષ્મણ ચાલ્યો જાય છે, સોમ છાનીમાની પાછી આવે છે;—કૃષ્ણદેવે સોમ જોડે સંબંધ વધારે કુળવી હેતી જોડે લગ્ન કરવાનું વચન લીધું હતું; એ વચન પાળવાની માગણી કૃષ્ણદેવ કરે છે. હેને ઉતાવળ છે. એ ખેંગાર તરીકે ઓળખાઈ જાય તેથી પાટણ છોડી જવું છે પણ જતાં જતાં પાટણની સુન્દરીનું હરણ કરી જવું છે; સોમને ખેંગારની ઓળખ પડતાં લગ્ન તરફ વિમુખતા થાય છે; ખેંગાર બળથી હરણ કરી જવા મથે છે;—તે જ ક્ષણે ગુપ્ત રહી બધો ખેલ જોઈ રહેલો મુંજલ ખેંગાર જોડે ખડ્ગયુદ્ધમાં જોડાય છે. ખેંગાર હારે છે, સોમ છૂટે છે; ઘરમાં જતી રહે છે; અહિં વળી પેલા અંકુરને થોડુંક જલસિચ્ચન આ પ્રસંગથી થાય છે;—પણ શોષક પ્રસંગ ભાવિમાં સંતાયલો છે. બીજો પ્રસંગ વળી વધારે પ્રબળ આવ્યો. ખેંગારની યુક્તિયોને પરિણામે સોમસુન્દરી પિતૃભક્તિ તથા પાટણ તરફ પ્રેમ એ બળ કરતાં ભુનાગઢની ગાદી અને ખેંગારની મોહની એ બળના સવેગ પ્રભાવને વશ થઈ ખેંગાર સાથે છાનીમાની જતી રહેવા નીકળી; ખેંગાર અને સોમસુન્દરી નગર ખહાર પડ્યાં તે પછી તરત જ અન્ય પ્રયોજને નીકળેલો મુંજલ અલુધાર્યો આવી ચઢતાં ખેંગાર મુંજલ ઉપર તરવાર ઉગામી પ્રહાર કરવા જાય છે. ત્યાં, મુંજલને ઓળખી “કૂવા !” કહી સોમ વચમાં તૂટી પડી અને ખેંગારની તરવાર સોમને જ વાગી. સોમ ધવાઈ, બેશુદ્ધ થઈ પડી, ખેંગાર નાઠો; મુંજલે સોમને ઓળખી નહોતી; મોડે થકા ઓળખી હેને રાજગઢ લઈ ગયા—આ પ્રસંગે

વિશેષ જળસિંચન કર્યું. પરંતુ વખત વીતી ગયો હતો. સોમ આ માંદ-ગીમાંથી બચી નહિ. પ્રબળ સંનિપાતની વચમાં વેદની માત્રાથી ક્ષણિક સ્થિરતા આવતાં સોમે મુંજલને જોતાં “કૂવા !” એટલું સંબોધન કર્યું “ઓ, ખૂબ હું છું.” મુંજલે આર્દ્રતાથી કહ્યું, “કેમ છે ?” સોમ પાછી સંનિપાતની લવરીએ ચઢી: “દોડો, દોડો, કૂવાને પેલો ખેંગાર મારી નાંખશે.” “અત્રે ખેશી શું રહ્યાં છો ?—ઓ—ઓ—ખસો—મૂને ઊઠવા ઘો—ઓ પેલી તરવાર કાઢી—ખસો.” “ત્હમને કાઢને શું ? કૂવા ! ને પેલો આવ્યો. ઓ—ઓ—કૂવા જશે તો પાટણનું શું ? પકડો—પકડો—ઓ—ઓ—” આ લવારાને અંતે સોમસુન્દરી મરણવશ થઈ.

સોમસુન્દરીએ લવારામાં કહી દીધું હતું તેમ મુંજલ અને પાટણ એ અભેદ જોડાયલાં હતાં; અને પાટણનું ભાવિ ઘડનાર મુંજલ હતો. એ ભાનથી પણ સોમનું હૃદય મુંજલમાં જોડાયલું હશે. પાટણની પ્રજના ભાવનો ઇશારો એ વચનમાં છે. અને ખેંગારને ઓળખતાં હેનાથી પ્રથમ પ્રસંગ વખત સોમ છૂટી તે વખતે મુંજલે સ્વગત કહ્યું હતું:

“હાવી છોકરીઓ હશે ત્યાં સુધી જ પાટણનો જયવારો છે.”

આ સોમસુન્દરી આમ આખર ટકી નહીં. મંજરી, મુંજલ, ઇલાદિ પાત્રોની સઘન દૃઢતા આ સુકુમાર કુસુમકળીમાં નહોતી, તેથી તે ખરી પડી. અને કવિની યોજના સહેતુક જ છે. મુંજલના હૃદયને ઘડવા માટે આ એક આડકતરો પ્રસંગ આપવા પુરતી જ આછી ચન્દ્રલેખા જેવી આલેખાઈ છે. કલાશેષ ચન્દ્રલેખાની પેઠે આકાશમંડળમાં જરાક આવી જરાક વારમાં લુપ્ત થઈ. એ ચન્દ્રલેખા લુપ્ત થતાં, મુંજલના સંયમી હૃદયમાં છાનાં આંસુ પડ્યાં હશે તે ગણ્યાં નથી, આંખમાંથી એક જ આંસુનું ટીપું પડ્યું—એમ કવિ કહે છે. મીનલે મુંજલને ખૂબ મોકલ્યો. પાછળથી આવી મીનલે ખૂબ રોતાં રોતાં કહ્યું. “મુંજલ ! બહુ ખોટું થયું.” રવે જ; સોમના મરણની સાથે મુંજલના હૃદયની સ્થાપનાના બધા મનોરથ મીનલના ભાગી પડ્યા.

ટાઢાશથી મુંજલે જવાબ વાળ્યો. “મહે શું કહ્યું હતું ? મૂને સુખનો અધિકાર નથી.”

થયું! આ હૃદયના ઉપર કાળનું આવરણ હંકાયું. મીનલે કહ્યું હતું તેમ એ અરણ્યમાં ગયા તાડના જેવો અટુલો રહ્યો. વાર્તાને અંતે, લાટને જીતવાના, લાટને ગુજરાત બનાવવાના, બારે કામ માટે મોકલેલા કાક તથા ત્રિભુવનપાલ, અને અવન્તી પાછા જવાની પ્રયણ ઇચ્છાને માન આપી મુંગલે અનુજ્ઞા આપેલો હેનો નવો પ્રાપ્ત થયેલો, હમેશનો ખોવાનો, પુત્ર કીર્તિદેવ, એક હોડીમાં બેશી સરસ્વતી ઓળંગતા ચાલ્યા; બીજી હોડીમાં ચાર પાંચ યુવતીઓ જોડે બેઠેલી કાશ્મીરાદેવી તથા મંજરી દાળ-ટપ્પા ચલાવતાં હતાં, મંજરીને મન પાટણના બધા નર બહેતિયાં હતા, એક શિવાય—તે વચન ઉપર આનન્દવાર્તા થતી હતી, તે વખતે “આવારા પર બધાથી નિરાળો, ટટાર, બની પાટણની સત્તાનો પ્રતિનિધિ, દુઃખ-ભીની આંખે જોઈ રહ્યો હતો. તે સ્વસ્થ લાગતો (હતો)—અરણ્યમાં એકલું એક મહાવૃક્ષ ગિરું હોય તેમ; પણ તે સ્વસ્થતા, તે એકલતા, દયાજનક લાગતી હતી.”

ત્રિભુવનપાલ, કાક અને કીર્તિદેવનું નાવ ચાલ્યું; કાશ્મીરા અને મંજરીવાળા મંડળનું નાવ ચાલતું હતું;—

“અને, મુંગલે દેખીતી સ્વસ્થતાથી દૂરને દૂર જતી નાવડીઓ તરફ જોયા કર્યું.”

[ખરે! પોતાના હૃદયની ઊંડી, મધુરી રસલાવનાઓ જીવનસ્રોતમાં દૂર ને દૂર સરી જતી હતી, સરી ગઈ હતી, તહેનું આ નાવડીઓ સ્થૂલ પ્રતિબિમ્બ જ હતી]

“બિચારા મામા છે ત્યાં સૂધી એકલા જ રહેવાના;” ત્રિભુવનપાલે નાવમાં બેઠે બેઠે કહેલા આ આદ્ર વચનના ઉત્તરમાં કાકે કહ્યું:—

“પણ એ છે ત્યાં સૂધી જ પાટણનો પ્રતાપ રહેવાનો.”

આમ “ગુજરાતનો નાય*” એકલવૃક્ષ પેઠે ઊભેલો જોઈને આપણે હવે તહેની સાથે મૌન ધારણ કરીશું. નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

* “ગુજરાતનો નાય” કાણ? જયદેવ? કે ત્રિભુવનપાલ કે કાક? કે મુંગલ?—આ કાંઈકો વાચક આગળ આ વાર્તાકારે મૂક્યો છે; મહને કાંઈકાનો ઉત્તર જડયો તે પ્રમાણે અહિં દર્શાવ્યો છે—ન. લો.

અનુક્રમણિકા

૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦

વિષય.

પૃષ્ઠ.

પ્રકરણ	૧ હું-સરસ્વતીને તીરે	૧
”	૨ જીવ-ઝાડ નીચે બેઠેલા બે માણસ	૭
”	૩ જીવ-પાટણમાં	૧૫
”	૪ જીવ-પાટણના રાજ્યકર્તાઓ	૨૫
”	૫ મું-કૃષ્ણદેવે કેમ વખત ગાળ્યો	૩૮
”	૬ હું-જેમાં કાકને ખાત્રી થાય છે કે પોતે પાટણનો રાજ થયો છે	૪૩
”	૭ મું-કારમીરા દેવી	૫૧
”	૮ મું-મામાજી અને બાણેશવહુના મશંસનીય નિર્ણયો... ..	૫૮
”	૯ મું-વિરણબા વિજયાદેવીનું શરણ લે છે	૬૧
”	૧૦ મું-કૃષ્ણદેવે કહાવેલો સંદેશો	૬૭
”	૧૧ મું-કાકે કહેલો સંદેશો	૭૨
”	૧૨ મું-ખંભાતને રસ્તે	૭૪
”	૧૩ મું-ખતીબ	૭૮
”	૧૪ મું-ખંભાતનું આતિથ્ય	૮૨
”	૧૫ મું-ખંભાતનો પતિ	૯૦
”	૧૬ મું-હદાને ઘેર	૯૫
”	૧૭ મું-કાક કતિહાસક્રમ હથે વાળવાની તક ગુમાવે છે... ..	૧૦૦
”	૧૮ મું-કાક ખાલી હાથે પાછો નથી ફરતો	૧૦૫
”	૧૯ મું-ખંભાતના અખાતમાં	૧૧૧
”	૨૦ મું-નવધણ રા’ની પુઠે... ..	૧૧૭
”	૨૧ મું-રા’ સપડાયો	૧૨૩
”	૨૨ મું-મંડલેશ્વરની શોધમાં	૧૨૮
”	૨૩ મું-બે યોદ્ધાઓ	૧૩૨

વિભાગ બીજો

પ્રકરણ	૧ હું-હબક સેનાપતિ	૧૩૭
”	૨ જીવ-કીર્તિદેવ	૧૪૩

	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૩	ભું-મુંલલ મહેતાનું હૃદય	૧૪૭
૪	યું-વિધિ અને તેનાં સાધનો	૧૫૪
૫	મું-કોણ આલીક	૧૬૧
૬	કું-કાકનો ભાવ કેમ વધ્યો	૧૬૭
૭	મું-મંજરીના સ્વામીઓ	૧૭૨
૮	મું-બે જુના મિત્રો	૧૮૦
૯	મું-કીર્તિદેવ કેમ આવ્યો	૧૮૪
૧૦	મું-મધ્યરાત્રીની મૈત્રી	૧૮૯
૧૧	મું-હિંગળાજ ચાચરનો ઓવારો	૧૯૬
૧૨	મું-મંજરીએ લગ્ન કેમ કયુલ કર્યું	૨૦૬
૧૩	મું-કાકને પોતાના વાસ્ત્યાતુર્યપરથી અહ્વા ઉઠી નય છે	૨૧૪
૧૪	મું-સત્તાનાં સૂત્રો	૨૧૮
૧૫	મું-મતાપનાં બીજ	૨૨૫
૧૬	મું-કાલડીનો દેવડો	૨૩૧
૧૭	મું-રાજ્યસભા	૨૩૬

વિભાગ ત્રીજો

મકરણ	૧ ભું-કીર્તિદેવનો નિશ્ચય	૨૪૬
"	૨ ભું-કાકનું સહેજ કામ	૨૪૮
"	૩ ભું-કીર્તિદેવનો મુંલલ સાથે મેળાપ	૨૫૬
"	૪ યું-કારમીરાદેવી ગુરૂપદે... ..	૨૬૬
"	૫ મું-આનંદની રાત્રીનો અનુભવ	૨૭૧
"	૬ કું-કાવત્રાબાજ	૨૭૬
"	૭ મું-સ્મરણસુદ્ધિનો અનુભવ	૨૮૮
"	૮ મું-જળકુંડની જાત્રા	૨૯૪
"	૯ મું-ઉદાની શોધમાં ઉદાના ઘોડાએ કરેલી મદદ	૩૦૦
"	૧૦ મું-પાતાળ નિવાસ	૩૦૮
"	૧૧ મું-તપાસ	૩૧૫
"	૧૨ મું-શાસન	૩૧૯
"	૧૩ મું-હૃદયચક્ષુ	૩૨૩
"	૧૪ મું-બે કેદીઓ... ..	૩૩૦

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧. ૧૫ મું-પત્તો લાગ્યો	૩૩૯
૧૧ ૧૬ મું-મંજરીએ પોતાના પતિની આબરૂ સાચવી	૩૪૫
૧૧ ૧૭ મું-કર્કસૂરીની વૃદ્ધ હરણીની વાર્તા	૩૪૯
૧૧ ૧૮ મું-વૃદ્ધ હરણીના બચ્ચાંની કથા... ..	૩૫૧
૧૧ ૧૯ મું-પાટણનું પરદેશ ખાતું	૩૫૪
૧૧ ૨૦ મું-કાકને ભાગે છે કે કીર્તિદેવ ગાંડો થઈ ગયો છે	૩૫૮
૧૧ ૨૧ મું-ગ્રીમાળી ફરવાળો	૩૬૧
૧૧ ૨૨ મું-બરબાદ થયેલી કાકની મહેનત	૩૬૭
૧૧ ૨૩ મું-લોહી તરસ્યો મહાઅમાલ્ય	૩૭૦
૧૧ ૨૪ મું-કીર્તિદેવનું કુલ	૩૭૫
૧૧ ૨૫ મું-કીર્તિદેવનો પિતા	૩૮૧
૧૧ ૨૬ મું-મંજરીની મેદી	૩૮૪

વિભાગ ચોથો

મકરણ ૧ હું-ન્યાય	૩૮૬
૧૧ ૨ મું-સોરઠ તરફ પ્રયાણ	૩૯૩
૧૧ ૩ મું-જયદેવની મૃગયા	૩૯૭
૧૧ ૪ મું-ખેંગારની પુઠે	૪૦૩
૧૧ ૫ મું-ખેંગાર કુંવર	૪૦૬
૧૧ ૬ મું-શ' નવધણીની પ્રતિજ્ઞા	૪૦૯
૧૧ ૭ મું-શ' ખેંગાર	૪૧૪
૧૧ ૮ મું-ગર્વ મર્દન... ..	૪૧૬
૧૧ ૯ મું-કાકની શોધ	૪૧૯
૧૧ ૧૦ મું-કાક જડયો	૪૨૪
૧૧ ૧૧ મું-મોહક ભક્ત	૪૩૨
૧૧ ૧૨ મું-છુટકારો	૪૩૫
૧૧ ૧૩ મું-સ્વર્ગસીદી ચડતાં કે ઉતરતાં	૪૪૩
૧૧ ૧૪ મું-કથાએ શું જોયું	૪૪૭
૧૧ ૧૫ મું-બે સળેડાં	૪૫૦
૧૧ ૧૬ મું-જયદેવનું નાક કેમ કપાયું	૪૫૪
૧૧ ૧૭ મું-સુખનો અધિકાર	૪૬૦
૧૧ ૧૮ મું-જયદેવને લાગતો બચ	૪૬૪
૧૧ ૧૯ મું-મરધાન	૪૬૮

નોંધ

પંચાસરના રાજા જયશિખરનો વીર પુત્ર વનરાજ ગુજરાતના મધ્ય કાલના ઇતિહાસનો સૂત્રધાર છે. સંવત ૮૦૨ માં તેણે અણહિલવાડ પાટણ (હાલનું કડી પાટણ) સ્થાપી, બાવી ગુર્જર સામ્રાજ્યનું પાટનગર સ્થાપ્યું. સંવત ૯૯૮ માં સોલંકી વંશના શરવીર મૂળરાજે મામા પાસેથી ગાદી પચાવી પાડી; ગુજરાતને સંસ્કૃત કરવા બ્રાહ્મણોને દૂર દેશથી નોતર્યા; અને ગરનારના અહરિપુને તાબે કરી, કચ્છના લાખાને મારી, લાટના સેનાપતિ પ્યારપને હરાવી, પાટણની સત્તા વધારી. તેના પુત્ર ચામુંડે લાટની રાજ્યધાની ભરૂચ લઈ, લાટ સર કર્યું. સને ૧૦૮૦ માં તેના પૌત્ર લીમ-દેવના સમયમાં મહમદ ગીઝનીએ સોમનાથપર સ્વારી કરી, ને પાટણ લીધું. મહમદ પાછો ગયો એટલે શરવીર લીમે પાટણ પાછું લીધું ને તેની સત્તા વધારી. ભીમની વણીક સ્ત્રી બકુલાદેવીથી મોટા પુત્ર દ્વેષરાજ થયો. દ્વેષરાજ વાનપ્રસ્થ થયો; અને દધિસ્થલીનું સંસ્થાન લઈ, પાટણનું રાજ્ય નાના સાવકા ભાઈ કર્ણને આપ્યું. કર્ણના મરણ સમયનો ઇતિહાસ મેં મારી પાટણની પ્રજાતામાં ગુંથ્યો છે. એ ગુંથણીના છેડા આ વાર્તા જોડે જોડા છે.

એ વાત સિદ્ધરાજ જયસિંહના પિતા કર્ણદેવ મરવા પડ્યા તે સમયની છે. તે સમયમાં દ્વેષરાજનો પુત્ર દેવપ્રસાદ રજપૂત સામન્તોનો અગ્રેસર હતો; અને પાટણનો દંડનાયક બનવા તલસતો હતો, છતાં તેની સત્તા સામે તોફાન કરી રહ્યો હતો. ચંદ્રાવતીમાં જૈનોએ સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપી હતી, અને તેઓએ પાટણની સત્તા હાથ કરવા આનંદસૂરિ નામના જતિને મોકલ્યો હતો.

પાટણમાં ભીનજદેવી પાટણના નગર શેઠ મુંગલ મહા અમાત્યની મદદથી પાટણની સત્તા એક ચક્રે સ્થાપવા પ્રયત્નો કરી રહી હતી. મુંગલ ભીનજનો ભક્ત હતો; તેણે જ તેને કર્ણદેવ જોડે પરણાવી હતી. એ બે વચ્ચે શુદ્ધ સ્નેહ સંબંધ પણ હતો.

દેવપ્રસાદ કાકાની માંદગીના સમાચાર સાંભળી પોતાના વીર પુત્ર ત્રિભુવનપાલ (કુમારપાલના પિતા)ને લઈ પાટણ આવે છે.

આનંદસુરિ મીનળદેવીને હાથપર લે છે. અને રાજના મરણ પછી, મુંગલને બદલે શાન્તુ મંત્રીને પાટણનો દંડનાયક બનાવે છે; અને દેવપ્રસાદને કેદ કરવા મથે છે. અપમાન પામેલો મુંગલ પાટણ છોડે છે, ને કોંધે ભરાયેલો દેવપ્રસાદ પાટણનો કેટ કુદાવી દધિસ્થલી જઈ પાટણપર હુમલો કરવાની તૈયારી કરે છે.

દેવપ્રસાદની સ્ત્રી અને મુંગલની બહેન હુંસાને મીનળદેવીએ કેદ કરી રાખી હતી, અને એવી લોકવાયકા ચલાવી હતી કે તે મરી ગઈ. આ વખતે રાણી તેને છોડે છે, અને દેવપ્રસાદને પાટણપર આવતો અટકાવવાનું વચન લે છે.

મુંગલની બેદરકારી, અને દેવપ્રસાદના ધાક એ બેથી નિરાધાર બનેલી મીનળદેવીને પાટણના લોકની ખીક લાગી હોવાથી તે છાનીમાની જય-દેવ સહિત શહેર છોડી, અંદ્રાવતિના સૈન્યની છાવણીમાં જાય છે; અને મુંગલને કેદ કરે છે. પોતાની સલાહ આટલી સફલ થઈ તે જોઈ જતિ જૈન ધર્મના કદા દુશ્મન દેવપ્રસાદને દધિસ્થલિમાં મારી નાખે છે.

પણ પાટણના લોકો ઉશ્કેરાય છે, રાજગઢ કબજે કરી, ત્રિભુવનપાલને બધી સત્તા આપે છે, ને રાણીનો બહિષ્કાર કરે છે. રાણી ગુંચવાય છે, આખરે મુંગલની મદદ લે છે; સજીવન થયેલા સ્નેહને લીધે મુંગલ પાટણને સમજાવે છે, ને પટ્ટણીઓ રાણીને અને જયદેવને સ્વીકારે છે; નિષ્ફળ બનેલો જતિ માનભંગ થઈ પાટણ છોડે છે.

જયદેવ ગાદીએ બેસે છે; ત્રિભુવનપાલ રાણીની લત્રીજી પ્રસન્ન (કાશ્મીરાદેવી) જોડે પરણે છે; અને મુંગલ પાટણની ધન ગુજરાતપર ફરકાવવાનો પ્રયાસ આરંભે છે. ત્રિભુવન લાટ (સાબરમતિથી દમણ સુધીનો પ્રદેશ)નો દંડનાયક નીમાય છે, અને ઉદા મંત્રીને કર્ણાવતી અને અંભાતની સત્તા આપવામાં આવે છે.

આ વાતને ચાર વર્ષ થઈ ગયાં હતાં.

ગુજરાતનો નાથ.

[“પાટણની પ્રભુતા” પછીના સમયની વાર્તા.]

પ્રકરણ ૧ હું.

સરસ્વતીને તીરે.

સંવત ૧૧૫૪ ના શીયાળાની એક રાતે કડકડતી ઠંડી પડતી હતી. પાસે વહેતી સરસ્વતીના નીરનો ગંભીર રવ રાત્રિની શન્યતામાં ભયજનક લાગતો હતો; તેના સીકરોથી શીતલ થયેલો પવન, શીયાળો ભુલાવી, ચોમાસાની હીકળનું ભાન કરાવતો હતો. રાત્રિ એવી હતી કે ધરને ખુણે કે પ્રિયતમાની સોડમાં જ પડી રહેવું પસંદ પડે; છતાં, ચારસે પાંચસે માણસ પાટણને સામે કિનારે ઉઘાડામાં પજાં હતાં. છુટી છવાઈ તાપણી કરી ટાઢ ઉરાડવાનો પ્રયત્ન કેટલાક કરી રહ્યા હતા; આક્રીના તાપણીઓની આસપાસ સુઈ ગયા હતા, અથવા તો સુવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા; ગણ્યા ગાંડ્યા ઉંઘવાનો વિચાર નહિ હોવાથી, ટુંટીયું વાળી બેસી રહ્યા હતા. અંધારામાં, તાપણીનાં અસ્થિર બળતાં વિચિત્ર ઓળાઓ પાડી રાત્રિને વધારે ભયંકર બનાવતાં હતાં. આખો દેખાવ બળે પિશાચોનું સંમેલન હોય એવો લાગતો હતો.

આમાંની એક તાપણી આગળ એક જુવાન પગ લંબાવી અડધો આંડો પજો હતો. તેણે ભોંયપર પડેલી ઢાલપર માથું મૂક્યું હતું. તેનો માથાનો ફેટો, તે સોરઠ તરફનો હોય તેમ સૂચવતો હતો. તેની નરવાર મોં આગળ પડી હતી, અને તરવાર આંધવાનો બેશ તેનાપર પજો હતો. પણ, તેની આંખોમાં ઉંઘ નહોતી. તે હાથમાં લાકડાનાં છોડીયાં લઈ તાકી તાકીને દેવતામાં મારતો હતો. એની તાપણી આગળ ખીજનું કોઈ માણસો નહોતાં.

થોડે દૂર, એક ઝાડને અટેલી બે માણસ ટુંટીયું વાળી બેઠા હતા. કાઠ કાઠની સાથે બોલતું નહોતું.

આ યુવક પચ્ચીશક વર્ષનો લાગતો હતો. તેનું મોઢું જરા શ્યામલું પણ રૂપાળું હતું; તેની આંખો મોટી, લલકદાર હતી, અને થોડી થોડી વારે જાણે મળકમાં નાચતી; તેનું શરીર સશક્ત, અને ઘાટીલું હતું; અને તેનો પહેરવેશ, તેને હાથે પહેરેલી પાંચીઓ અને બાજુબંધ, કાનમાંનાં કુંડલ અને ડોકમાંનો નાનો સોનાનો હાર તે કાઠી સુખી માણસ હોય એમ દેખાડતાં હતાં. અને તેની બેસવાની છટા, અને મુખપર પથરાયેલી નીરાંત અને બેદરકારી તે કાઠી ઉચ્ચ કુટુંબનો સુલટ હોય એમ સૂચવતાં હતાં.

થોડી વારે એક દોડતી આવતી સાંઢણીનાં પગલાં સંભળાયાં; તરત તે સાંઢણી ભાથે પડી હોય એવો અવાજ આવ્યો. પછી શાન્તિ પ્રસરી રહી. તાપણી આગળ બેઠેલો યુવક તેમનો તેમ બેસી રહ્યો. તેને મન, દેવતામાં છોડીયાં નાંખવા કરતાં વધારે આકર્ષક કામ કાંઈ પણ હોય એમ દેખાતું નહોતું.

જે દિશામાંથી સાંઢણી પચ્ચાનો અવાજ આવ્યો હતો તે તરફથી એક પુરુષ ઉતાવળો આવ્યો અને આ યુવકને જાગતો જોઈ તેના તરફ વળ્યો.

નવો આવનાર વીશ બાવીશ વર્ષનો લાગતો હતો. તે શસ્ત્રથી સજ્જિત હતો; તેની કમરે તરવાર અને જમૈયો, ખભાપર ઢાલ અને હાથમાં મોટી લાકડી હતી. તે બેઠેલા યુવક તરફ ફર્યો, અને પલ વાર બન્ને જાણે એક બીજાને જોઈ રહ્યા. માથાના ફેંટા શિવાય બન્નેના પહેરવેશ સરખા હતા; માત્ર નવો આવનારને શરીરે ધરેણું નહિ જેવાં હતાં. બન્ને ઉંચા, કઠાવર, સ્વરૂપવાન હતા; બન્નેની આંખમાં તરવારની ધારે ચમકતી; બન્નેનાં ભવ્ય કપાલે સુખડનાં ત્રિપુંડ શોભતાં; બન્ને ગુજરાતી યોદ્ધાઓ લાગતા; બન્ને, જે યોદ્ધાઓએ સોલંકીઓની સરદારી હેઠળ દિગ્વિજય કરવા માંજો હતો તેમાંના દેખાતા હતા. છતાં એ બેમાં ફેર ધણો હતો. બેનાં વ્યક્તિત્વ જુદાં જ હતાં. નવો આવનાર જરા ઉંચો હતો; તેની આંખો નાની અને વધારે તેજદાર હતી; તેનું શરીર વધારે કસાયેલું અને સુઠું લાગતું હતું. બેઠેલા યુવકનું ગોળ મોઢું, મોટાં નરકારાં, પહોળી આંખો, મૃગપતિની હિંમત અને સત્તાનો શોખ

આટલુના ભીમનાથના આરાનું કિતલું અદિયાં કે ?

મૂલ્યવતાં; નવા આવનારની અણિયાળી આંખો, દૃઢ ને સખ્ત મુખ, સાંકડું તીલું નાક, ગરુડરાજની સચોટ તરાપ, શક્તિ ને સાવધાનતા દર્શાવતાં. એક નીડર ને શાન્ત લાગતો: બીજો દૂરઅંદેશી ને સ્વસ્થ જણાતો. પશુરાજ અને ખગરાજ-સિંહ અને ગરુડ-એ બેની જ મુખમુદ્રા ચારિત્ર્યશાળી મનુષ્યોની હોય છે. એ બન્ને પ્રકારના આ નમુના હતા.

“ભાઈ!” નવા આવનારે બેઠેલા યુવાનને પૂછ્યું. “પાટણના ભીમનાથના આરાનું ઉત્રાણ અહિયાં કે?”

બેઠેલા યુવકે હાથમાં લીધેલું છોડીયું જરા વાર તોળ્યું, અને જરા પણ હાલ્યા વિના શાન્તિથી જરાક ટોળમાં જવાબ વાળ્યો: “હા! પુછવાનું કાંઈ કારણ?”

“મારે પાટણ જવું છે. હોડી ક્યાં આગળ હોય છે? અહિયાં કે?” જરા અધીરાઈથી નવા આવનારે કહ્યું.

સામું બેઠેલો યુવક જરા મળકમાં હસ્યો અને પોતાની પાંચી ઉંચી ચડાવી બોલ્યો: “ત્યારે તમારું ધારવું એવું છે કે અમે બધા મૂર્ખ છીએ?”

નવા આવનારે જુકુટિ ચઢાવી. બેઠેલા યુવકની શાન્ત મળકથી તેની અધીરાઈએ ગુસ્સાનું સ્વરૂપ પકડ્યું. “કેમ?” તેણે સખ્તાઈથી પુછ્યું. “હોડી ક્યાં ગઈ?”

“પેલે પાર છે. ત્યાં જશો તો હોડી મળશે.”

“ત્યારે કેમ જવાય? મને ઘણું જરૂરનું કામ છે.”

“એક રસ્તો છે.”

“શો?”

“વિમાને ચઢીને જવાનો.” બેઠેલા જુવાને જવાબ આપ્યો: “બોલો, છે વિચાર?”

“મશ્કરી કરો છો?” નવા આવનારે જરા ગુસ્સાના આવેશમાં પુછ્યું. તેની ઉંડી આંખો ચમકી રહી.

“જુઓ, ગુસ્સો કરવાનું કામ નથી. ટાઢ છે ને આખી રાત આમ ગાળવી છે એટલે ગમ્મત વિના વખત કેમ જાય? આવો, આમ બેસો.”

આમ કહી બેઠેલા જીવાને ભોંયપર પડેલી પોતાની તરવાર પાસે ખેંચી લઈ જમ્યા ખતાવી. “પાટણ હમણાં ખુલ્લો લઈ બેઠું છે.” તિરસ્કારથી તે ફરીથી હસ્યો અને હાથમાંનું છોડીયું અગ્નિમાં નાંખ્યું.

“શું?” જરા દૂર અંધારામાં ઝાડ નીચે બે જણ બેઠા હતા તેમાંનો એક જણ બોલ્યો. બન્ને યુવકો તે તરફ ફર્યા. પેલા બે જણ ઓઢી પોઢી, મોઢું ઢાંકી બેઠા હતા. એકની પાઘડી સફેદ હતી અને બીજાની લાલ હતી એટલું જ તેઓ પારખી શક્યા. લાલ પાઘડીવાળો આ શબ્દો બોલી ઉઠ્યો હતો; પણ વધારે બોલતાં તેને બીજાએ હાથ ખેંચી અટકાવ્યો.

“એટલે? મારે જરૂર અત્યારે પાટણ જવું જ નોંધ્યે. અહિયાંથી તરીને પાર જવાય તેમ નથી?” અનુભવી તરનારની નજરથી નદીનો પટ માપવાનો પ્રયત્ન કરતાં નવા આવનારે કહ્યું.

“હા બરોબર છે. પેલે કિનારે તાપણી વિના ફુંવાઈ મરશો; ને ગામમાં પેસશો તો લુકમ વિરુદ્ધ નદી ઓળંગ્યા માટે હાથીના પગ તળે જઈ પડશો.” જરા હસતાં, બેઠેલા યુવકે કહ્યું.

“ત્યારે શું કરું?”

“બેસો. ઉતાવળ તે કાંઈ તમને એકલાને છે? દરરોજ આટલા લોકો આવીને પાછા જાય છે, તેમાં આજ તમે વધારે.”

“પણ આમ રસ્તો અટકાવવાનું કાંઈ કારણ?”

“પુછો જઈને સર્જન મંત્રીને. માલવાનો રાજા ચઢી આવ્યો છે તે ખબર નથી?”

“તે તો ખબર છે” નવા આવનારે કહ્યું. “તેમાં તો હું ત્રિભુવન-પાલ મહારાજનો સંદેશો લઈ* લાટથી આવ્યો છું. પણ એમ તે માલવ-સેના કેટલીક પાસે આવી છે?”

“પાંચ હાથ આવી હોય કે પચાસ ગાઉ. વાણીયાના રાજમાં બધું જ સરખું.”

---

* દમ્ભજીથી સાબરમતી સુધીનો પ્રદેશ તે લાટને નામે ઓળખાતો—તેનું મુખ્ય નગર ભરૂચ હતું.

“ત્યારે શું તે મેદાને નથી પડ્યા?” નવા આવનારે બેસી, તાપવા માંડતાં કહ્યું.

“ના રે! સર્જનશાને પાટણ સોંપી શાન્તુ મહેતા સમાધાન કરવા ગયા છે.”

“સમાધાન! મારા મહારાજ તો લશ્કર લઇને આવે છે.”

“ત્યારે તેને કહો કે જાઓ પાછા—જ્યાંથી આવ્યા હો ત્યાં.”

“જયદેવ મહારાજ—”

“તે પાપ ધોવા ગયા છે. સાંભળ્યું છે કે તે દ્વારકા આગળ આનંદ કરે છે. પછી અવન્તિનાથને યુદ્ધ આપવાની કોને ફરસદ હોય? એ તો ઠીક છે, પૈસા છે; એટલે ગમે તેમ વાણીયાવિદ્યા કરી સેનાપતિ* ઉબકને પાછો મોકલીશું” પહેલાં બેટો હતો તે યુવક નિરસ્કારથી હસીને કહ્યું: “વાર! પણ—તમે ક્યાંના?”

“લાટનો. તમે?”

“હું સોરઠનો છું. જુનાગઢ-જુનાગઢ પાસે વંથલી છે, ત્યાંનો છું. તમારું નામ શું? માંડું તો કૃષ્ણદેવ.”

“માંડું નામ કાક” નવા આવનારે જવાબ આપ્યો. “આ તો જુલમ છે? મેં આજે વીશ દિવસ થયાં શ્વાસ ખાધો નથી; અને અહિંયા તો સમાધાનની વાતો ચાલે છે. મારા મહારાજ પણ દોડતી સ્વારીએ આવી પહોંચશે.”

“તે શું હાથીપર બેસીને આવે છે? આવશે ત્યારે માલવીઓ તો પાછા જશે.”

“ના. હું સમુદ્રવાટે ખંભાત થઈને આવ્યો. તે પગ રસ્તે લશ્કર સાથે નીકળ્યા છે.”

જરાક મગ્ગકમાં આંખ મીચી કૃષ્ણદેવે પુછ્યું: “કેમ ઉદાકાકા આનંદમાં?”

“તમે શ્રાવક છો?”

* “ઉપગવ”—દ્વાશ્રય.

જવાબમાં કૃષ્ણદેવ ખટખટ હત્યો. “નારે ભાઈ!” ન્યારે તેણે હસવું ખાલ્યું ત્યારે જવાબ દીધો: “હું તો પાટણ પહેલી જ વખત આવું છું ને આ બધાનાં તો મેં માત્ર નામ સાંભળ્યાં છે-જોયા પણ નથી. પણ ઉદા મહેતાની ખ્યાતિ તો ઘણી સાંભળી છે. એ તો ખંભાતનો માલીક થઈ પડ્યો છે. એની ખ્યાતિ ખરી છે કે માત્ર વાતો?”

“એના ખરા દમામ આગળ ખ્યાતિનો હિસાબ નથી. પાટણનો ઘણી તો નથી જોયો, પણ ખંભાતના ઘણીની સત્તા ને સમૃદ્ધિ આગળ કાષ્ઠનો હિસાબ નથી.”

“આવા બધા છે તેમાં જ પાટણના ઘણીનું કાંઈ ચાલતું નથી તો.”

“કેમ?” કાંકે પુછ્યું.

“શા-નુ મહેતો રાજ, ઉદો મહેતો રાજ, મુંગલ મહેતો રાજ-પછી ખીચારા જયદેવ મહારાજને રાજ થવાનો વારો જ ક્યાંથી આવે?”

“કૃષ્ણદેવ! પાટણને પાદરે બેસી પાટણના જ રાજની નિંદા કરે છે કે?” કૃષ્ણદેવના આનંદી સ્વભાવને ખીલવવા કાંકે ઠપકો દીધો. પણ અચાનક પાછળ ફરતાં જાડને ઓથે બેઠેલા પેલા બે જણને કાંઈ કાનમાં વાત કરતા તેણે જોયા.

“નિંદા શાની? ભલે ને જોઈએ તો જયદેવ મહારાજ સાંભળે.”

“જો તમે કહો છો એમ જ હોય તો ધણું ખોટું. એના કરતાં તો અમારા લાટમાં મહારાજની આણ વધારે ફરે છે.”

“દૂરથી ડુંગર રળીયામણા.”

કાંકને કાંઈ જોમ પડ્યો તેથી તે જાડ તરફ ફર્યો. અંધારામાં બેઠેલા પેલા બેમાંથી એક જણ, ખીજનો હાથ જાલી કાંઈ ધીમેથી પણ આગ્રહથી કહેતો હતો. કાંકને લાગ્યું કે આ લોકો એમની વાત ઘણા જ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતા હતા. “પેલા આપણી વાત સાંભળે છે, હોં.” ધીમેથી તેણે કૃષ્ણદેવને કહ્યું.

“ભલેને! જોઈએ તો નાકકાન કાપી લે” તેણે મોટેથી જવાબ આપ્યો.

“તમને પાટણ ગમતું નથી ત્યારે અહિયાં શા માટે આવ્યા છો?” કાંકે પુછ્યું.

“બાલપણથી મેં પાટણની સુંદરીઓ વિષે એટલું સાંભળ્યું છે કે—”
ગંભીરાઈથી કાંકે વાત બદલી અને કહ્યું: “જો અમારા ત્રિભુવન-
પાલ મહારાજ અહિયાં રહે તો મહારાજને કાંઈ કાંઈ શીખવે.”

“આપ મુઆ વગર સ્વર્ગે કાંઈ ગયું છે?”

“અરે એ તો ઠીક. પણ માફ જ કહ્યું જો મહારાજ સાંભળે તો
કાંઈને કાંઈ કરી નાંખે.”

“હું પાટણનો રાજા હોઉં તો સાંભળું. પણ નથી એટલે અફસોસ!
પણ મને તો આ ખીચારા લોકોની દયા આવે છે” કહી કૃષ્ણદેવે ટાંઢમાં
સુતેલા લોકો તરફ હાથ કર્યો.

“કેમ?”

“બાપડા ધણી વગરનાં ઘેર જેવા લાગે છે. આવે વખતે પાટણના
કોટમાં બધાને લેવા જોઈએ; તેને બદલે દરરોજ આટલા લોકો ત્રાસથી
નાસી આવે છે ને દરવાજા બંધ જોઈ પાછા જાય છે. રક્ષણ નહિ કરવું
હોય તો કોટ શા કામના?”

“બરોબર છે. ત્રિભુવનપાલ મહારાજ તો પાટણને પૃથ્વીનું મધ્ય-
બિન્દુ ગણે છે.”

“હમણાં તો પાણીનું મધ્યબિન્દુ છે. ચારેગમથી ખાઈઓ ખુલ્લી કરી
દીધી છે એટલે જ્યાં દેખો ત્યાં જલજલાકાર છે” કૃષ્ણદેવે કહ્યું.

“એવું જાણત તો દોડાવી દોડાવી મારી સાંઢણીનો દમ નહિ કહાડી
નાંખત. આખરે ખીચારી પડી ગઈ.”

“ચાલો હવે નીરાંતે ઉંઘશો? મને તો ઉંઘ આવે છે” કહી કૃષ્ણદેવે
તરવાર માથા નીચે મૂકી અને ઉંઘવાની તૈયારી કરી.

પ્રકરણ બીજું.

ઝાડ નીચે બેઠેલા બે માણસ.

કૃષ્ણદેવની જીભમાં જીક નહોતું; માત્ર તીખાશ જ હતી. તે પહેલી
વાર પાટણ આવતો હતો, પણ કોઈ પાકા બેદુએ તેને માહિતી બરોબર
આપી હતી.

જ્યારે ચાર વર્ષપર જયસિંહદેવ સોલંકી પાટણની ગાદીએ આવ્યા ત્યારે રાજ્યતંત્ર બરોબર ન હોતું. પણ મહાઅમાત્ય મુંગલ અને રાજમાતા મીનલદેવીનો એકમત થયો હતો; દેવપ્રસાદની નડતર જઈ તેના લોકપ્રિય પુત્ર ત્રિભુવનપાલ જેવો રાજભક્ત દંડનાયક બન્યો હતો; આનંદ-સૂરી સાથે જનશાસન પ્રવર્તાવવાનો શોખ પણ ધણો ખરો અદૃષ્ટ થયો હતો; અને ત્રિભુવનપાલને રાજ્યનો સ્તંભ બનેલો જોઈ રજપુત મંડલે-શ્વરોએ મહાઅમાત્યનાં શાસનો સ્વીકારવા માંડ્યાં હતાં. આ કારણોને લીધે રાજ્યતંત્ર સુધારતાં મુંગલની બુદ્ધિને વાર લાગી નહિ.

રાજ્ય વધ્યું હતું અને મુંગલે તેને એકતંત્રએ બાંધ્યું હતું. તે બંધન મજબૂત કરવા મહારાજા અને રાજમાતા રાજ્યમાં પર્યટણે નીકળ્યાં હતાં. અને વૃદ્ધ અમાત્ય શાન્તુ મહેતા પાટણ સાચવવા રહ્યા હતા.

ત્રિભુવનપાલ લાટના દંડનાયક હતા અને તેને સર કરવામાં તે ગુંથાયા હતા.

ઉદા મહેતાને પહેલાં કર્ણાવતી* અને સ્તંભતીર્થ† બે સોપવામાં આવ્યાં હતાં. પણ આખા રાજ્યમાં આ બે શહેર ઉતરતાં હોય તો માત્ર અણુહિલવાડ પાટણથી જ; એટલે તેના પતિએ ચાર વર્ષમાં અદળત્ર ધન અને અમાપ સત્તા બેગી કરી હતી એમ કહેવાતું હતું. મુંગલની રાજ્યનીતિને તે રચ્યું નહિ. તેણે કર્ણાવતી નાગર મંત્રી દાદાકને સોંપ્યું અને ઉદયનના હાથમાં માત્ર ખંભાત જ રહ્યું.

સંજન મંત્રીને કેટલાંક વર્ષ થયાં સોરઠ સોપવામાં આવ્યું હતું;‡ પણ તેમની તખ્તીયત હાલ નાદુરસ્ત હોવાથી તે પાટણમાં આવ્યા હતા. સોરઠમાં પટ્ટણી સત્તાના કેન્દ્રસ્થાન વંથલીમાં હાલ સત્તાધીશ તેનો પુત્ર પરશુરામ હતો.

એટલામાં અવંતિનાથ લક્ષ્મવર્મા લશ્કર લઈ ગુજરાતની સરહદ-પર તુટી પડ્યો. તેના સેનાધિપતિ ઉબકના હુમલાથી એક પછી એક કિલ્લાઓ પડવા લાગ્યા. આ વખતે મુંગલ, રાજા અને રાણી પ્રભાસ થઈ દ્વારકાં તરફ ગયાં હતાં. પાટણ નધણીયાતું હતું એટલે ઉબકના અંતરમાં તેના ધણી થવાની આશાઓ ઉદ્ભવી હતી. તે રાજનગર તરફ ધસતો આવતો હતો.

* હાલનું અમદાવાદ.

† ખંભાત.

‡ જૂના પ્રબંધચિંતામણિ.

શાન્તુ મહેતા ગભરાયા; ચારેગમ મદદ માગવા માણસો દોડાવ્યાં; પાસે હત્યાં તેટલાં માણસો લઈ સામા ગયા અને સજ્જન મંત્રીને પાટણ સોંપ્યું. એક જ લડાઈ થઈ ન થઈ અને શાન્તુ મહેતાએ શૌર્ય વીસારી ડહાપણ સ્વીકાર્યું અને પૈસા આપી માલવાની સેના પાછી કહાડવાની યુક્તિ રચવા માંડી. મહાપ્રતાપી લીમદેવે એક વખત પૈસા લઈ માલવા છતવાનું કાર્ય પડતું મુક્યું હતું; તેના પૌત્રના પ્રધાને તે પૈસા વ્યાજ સાથે પાછા આપવાનો વિચાર કરવા માંજો.

સેનાપતિ ઉચકને ગુજરાતપર ધસી આવતો જોઈ ગામડાની ગરીબ પ્રજા પાટણના કોટ પાછળ ભરાઈ બેસવાની ઇચ્છાથી અહિંયા દોડી આવતી હતી. પણ શાન્તુ મહેતાને મોટી બીક એ હતી કે ઉચક પાટણને ઘેરો ઘાલશે. અને એમ થાય તો ઘણા દિવસ ટકવા માટે શહેરમાં જેમ ઓછાં માણસો હોય તેમ સારું, એમ ધારી તેણે દરવાજા બંધ કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો; પરિણામે, દરરોજ આજની માફક સેંકડો લોકો આવતા-ત્રાસમાંથી છુટવાને બદલે વધારે ત્રાસી, નિરાધાર બની પાછા જતા; અને ભયથી વ્યાકુલ બનેલી તેમની કટપનાશક્તિ, જાણે તેઓ જીવતા મુઆ જ છે એમ, તેમને ખાત્રી કરી આપતી. રાંકડી પ્રજાનો પ્રભુ દૂર હતો; તેમનો વિનાશક આગળ વધતો જતો હતો.

સવાર પડતાં એક હોડી આ પાર આવતી અને કોઈ જાણીતાં માણસો કે કાંઈ સંદેશો હોય, તો તેને લઈ જતી. તે હોડી આવે ત્યાં મુઘી કાકને અહિંયાં પડી રહ્યા વિના છુટકો નહોતો.

કાકે ઉઘવા માંડ્યું. આસપાસ પડેલા લોકો પણ મધ્યરાત્રિ પછી ઉઘવા માંજ્યા. તાપણીના ભડકા શમ્યા; માત્ર બળતા અંગારા જ રહ્યા. એટલામાં, શા કારણથી તે સમજાયું નહિ, કાક જાગ્યો. બાહોશ શીકારીની ચપલતાથી તેણે કાન માંજ્યા અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે શાથી તે જાગ્યો. બે જણ કાંઈ ધીમેથી વાત કરતા હતા.

“આપણે જેમ બને તેમ વહેલા ગામમાં જવું જોઈએ” એક છોકરાના જેવો અવાજ આવ્યો.

“હા. અને લોકો જાગે તે પહેલાં” બીજો સત્તાશીલ, શાન્ત અવાજ આવ્યો.

“તૈયાર થયા ? ચાલો રસ્તો બતાવું.”

“હા. ડુંગરને ઉઠાડું ?”

“ના.”

બન્ને જણ સર્જી થયા અને જવા નીકળ્યા. કાકને સંશય પડ્યો. આવી વખતે બે માણસો જાનામાના રાજશાસન તોડી નહીં ઓળંગવા જાય એ ઘણું અજબ જેવું તેને લાગ્યું. કાકનો સ્વભાવ ખંતીલો હતો; અને તેના મનમાં એક વાર જે વાત ભરાઈ તે નીકળવી ઘણી મુશ્કેલ હતી. તે એક પળમાં ઉઠ્યો, અને પેલા બે પુરુષો જે દિશામાં જતા હતા તે તરફ પાછળ પાછળ ગયો. જંગલમાં વાઘ જેમ શીકાર પાછળ લપાતો, સંતાતો દોડે તેમ તેણે થોડી વારમાં પેલા બેને પકડી પાડ્યા; અને તે કાંઈ ખોલે તો તે સાંભળવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ પેલા બે મૂંગા મૂંગા જ ચાલ્યા કરતા હતા.

બે ઘડી બન્નેએ ઝપાટાબંધ ચાલ્યા કર્યું; પાછળ કાક પણ લપાતો ચાલ્યો. થોડી વારે મોટાએ કહ્યું: “આ બાજુ પર” અને બન્ને આડ-ફાટા ચાલ્યા. જરા વારમાં એક દશ પંદર ઝુંપડીનું માછીમારનું ગામડું આવ્યું. ત્યાં મોટો માણસ થોભ્યો અને તેણે નાનાને થોભવા સૂચવ્યું. કાક ઝાડને ઓથે ઉભો રહ્યો.

મોટો માણસે પહેલી જ ઝુંપડીનું બારણું ઠોક્યું. પહેલાં કાંઈ પણ અવાજ આવ્યો નહિ, આખરે એક અવાજે પુછ્યું: “કાણુ ?”

“બારણું ખોલ” પેલા માણસે જવાબ દીધો. આખરે માછી ધૂજતો ધૂજતો આવ્યો, જરા બારણું ઉઘાડ્યું અને માત્ર ડોકું બહાર કાઢ્યું “કાણુ છે ?”

“તારી પાસે તરાપો છે કે ?”

માછીએ બારણું બંધ કરવા માંડ્યાં અને જવાબ દીધો “ના.”

“તુમડાં ?”

“અત્યારે તેનું શું કામ પડ્યું છે?”

“પેલે પાર જવું છે.”

“પેલે પાર જવાય નહિ. મહેતાજીની દાંડી છે. અત્યારે તુમડી કેવી ને વાત કેવી?”

પેલા માણસે જરા વધારે અંદર ડોકું ધાલ્યું ને માછીના કાનમાં કાંઈ કહ્યું. અને તેના હાથમાં કાંઈ ટંકા* અપાતા કાંઈ સાંભળ્યા. તરત માછીએ પારણું ઉઘાડી નાંખ્યું. તેનો કઠોર અવાજ માનથી ધૂજવા લાગ્યો અને તે બોલ્યો: “અન્નદાતા ! તુમડાં છે. કહો તો લાકડે બાંધી તરાપો કરી આપું!”

“હા. ચાલ જલ્દી કર.”

પણ માછીને કાંઈ ખાત્રી થઈ નહિ એટલે તે અંદર ગયો અને કોડીયું ઉંચકી ખુદાર આવ્યો, દીવાને અજવાળે આ માણસને જોયો અને તરત દીવો મુકી કામે વળગી ગયો.

કાંક ઘણો વિસ્મિત થયો. આ કોઈ માલવાના નસુસ હોય કે પછી કાંઈ મોટા હોદ્દેદાર હોય એમ લાગ્યું. મોટા હોદ્દેદાર હોય તો આમ એકલા, જાનામાના શું કામ રખડે? તેને લાગ્યું કે જરૂર આ કોઈ નસુસ હોવા જોઈએ. ને એમ હોય તો તેમને આમ જવા દેવા એ હીક લાગ્યું નહિ. જો કાંઈ સત્તાધીશ હોય તો તેને રોકવામાં કાંઈ વાંધો લાગ્યો નહિ. આ લોકો કાણુ હશે તેનો વિચાર કરતો, કાંક માછી અને પેલા બે માણસો પાછળ પડ્યો. કાંકે તેમની પીઠ પરથી પારખવા ચત્ત કયોં કે તે કઈ પંક્તિના માણસ હશે, પણ કાંઈ નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ. રાત અંધારી હતી એટલે પહેરવેશની કિંમત પણ કરી શક્યો નહિ. મોટો પુરુષ જેણે ઘોળી પાઘડી ખેરી હતી તે ટટાર, દૃઢ ચાલે ચાલતો; તેનું માથું ગૌરવમાં ઉંચું રહેલું લાગ્યું, છતાં તે નાનાની સાથે માનથી વર્તતો હોય એમ જણાયું. તેણે સાંભળ્યું હતું કે ઉંચકની સાથે માલવાના રાજાનો ભાઈ નરવર્મા પણ લશ્કર સાથે આવ્યો હતો. આ તે બે જણા તો નહિ હોય? અને તે બે એકલા આવે તો શું પાટણનો ગઢવી ફૂટ્યો હશે? સર્જનમંત્રી દગલબાજ થયો હશે?

* તે અરસામાં ચાલતી સોનાની તથા રૂપાની મહેર.

તરાપો તૈયાર થયો અને પેલા બે પુરુષો અને માછી તે પર બેઠા. માછીએ વાંસ વતી પાણી કાપવા માંડ્યું. જરાક દૂરથી કંકે પણ પાણીમાં ઝંપલાવ્યું અને અવાજ ન થાય તેમ તરાપાની જ દિશામાં તરવા માંડ્યું. કંકને સીધા જવું જરા અઘરું લાગ્યું, કારણ કે સરસ્વતીનાં નીર જોરથી વહેતાં હતાં.

“કાઠનો તરવાનો અવાજ આવે છે?” છોકરાએ પુછ્યું. તરત કંકે સ્થિર થઈ ગયો.

“ના.”

“બાપુ કાઠ લાગે છે ખરું” માછીએ તાકીને જોવા પ્રયત્ન કર્યો.

“હશે. આપણે આપણું કામ કરો.”

કંકે જાણ્યું કે વધારે વખત છુપાં રહેવાશે નહિ એટલે ઝપાટા-બંધ હાથ મારી તે સામે કિનારે જઈ પહોંચ્યો અને તરાપો જેવો કિનારે આવ્યો કે પેલા માણસોની સામું જઈ ઉભો.

“કાણુ છે?” ઘોળી પાઘડીવાળા માણસે આગળ આવી સત્તાપૂર્ણ અવાજે પૂછ્યું.

“તમે કાણુ છો? જયદેવ મહારાજનો હુકમ તોડી અત્યારે નદી પાર કેમ આવ્યા?” કંકે પુછ્યું.

“એ તો ત્રિભુવનપાલનો ભટ*” છોકરાએ કહ્યું.

“હા તેજ. કાલ રાતે તમે વાત કીક સાંભળી લાગે છે. તમે કાણુ છો? આમ ચોરીછુપીથી પાટણમાં કેમ પેસવા જાઓ છો?”

“છોકરા!” મોટાએ સખ્ત અવાજે કહ્યું. “અજાણ્યાની વાતમાં પડીએ નહિ. અમને જવા દે.”

“અજાણ્યાને હાલ પાટણમાં પેસવાનું નથી. પાછા જાઓ. નહિ તો ભારે થશે?” કહી કંકે તરવાર કાઢી.

અંધારામાં પણ પેલા માણસની આંખ કંકે ચમકતી જોઈ; તેના સાથીએ તરવાર અડધી મ્યાનમાંથી કાઢી.

* યોદ્ધો. સો માણસનો નાયક હોય તે ભટ. હજારનો નાયક ભટરાજ કહેવાતો.

“તારી બડાશ રહેવા દે” પેલા માણસે સ્વાસ્થ્ય રાખીને કહ્યું. “તું જાણે છે કે તું કોની સાથે વાત કરે છે?” શબ્દ કરતાં અવાજમાં ધૂનવે એવો પ્રભાવ લાગતો હતો. કાક એક ડગલું આગળ આવ્યો.

“હું બડાશ મારતો નથી.” કાકે જવાબ વાલ્યો. “અને હું કોની સાથે વાત કરું છું તે પણ જાણતો નથી; પણ ધારી શકું છું.”

“શું?” જરા તિરસ્કારથી પેલા માણસે પુછ્યું.

“સેનાપતિ ઉચક અને યુવરાજ નરવર્મા” કાકે કહ્યું. જવાબમાં પેલો માણસ ખડખડ હસ્યો. તેનું હાસ્ય આકર્ષક હતું તે પહેલી વખત કાકને લાગ્યું.

કાકના હાથમાં નાગી તરવાર હતી, તેની દરકાર ક્યાં વિના પેલો માણસ પાસે આવ્યો. તેણે શાન્તિથી તેના ખભાપર હાથ મુક્યો અને પુછ્યું:

“તે મુંજલ મહેતાનું નામ કદી સાંભળ્યું છે?”

કાકને કાંઈ સમજ પડી નહિ. તેણે કહ્યું: “હા.”

“મારું નામ મુંજલ મહેતા” પેલા માણસે કહ્યું.

કાક બે ડગલાં પાછળ હટ્યો. તેની અક્કલ બહાર મારી ગઈ. “પૃથ્વી માતા! મને માગ દે” એ શબ્દો કાકને યાદ આવ્યા. પૃથ્વીએ માગ તો નહિ દીધો, પણ માગ દેવા જાણે ચકર ચકર ફરતી હોય તેમ લાગ્યું. આ કોનું અપમાન કર્યું? કોની સાથે બાથ ભીડી? પાટણના નગરશેઠ ને મદા અમાત્ય, ત્રિભુવનપાલના મામા, અને જયસિંહદેવથી પણ રાજ્યમાં વધારે સત્તા ધરાવનાર મહાપુરુષ સાથે?

“પ્રભુ ! ક્ષમા—”

આ ગલરાટમાં કાકને રહેવા દઈ મુંજલ મહેતા આગળ જવા ગયા, પણ કાક હાથમાં આવેલી બાજી જવા દે એમ નહોતું. તે એકદમ આવ્યો અને બોલ્યો:

“પ્રભુ ! ક્ષમા કરો. પણ ખાત્રી શી કે આપ મુંજલ મહેતા જ છો? આ વખત વિકટ છે; એટલે ભુલથાપથી ગમે તેને પાટણમાં જવા દેવા તે સાફ નહિ.”

“બરોબર છે, ચાલ મારી સાથે. માછી! તું પણ ચાલ.”

સાથે સાથે બધા ચાલ્યા. કાક વિચારમાં પડ્યો કે જે આ મુંગલ હોય તો આ સાથેનું કાણુ? શું જયસિંહદેવ પોતે! તેને આ પ્રસંગ સ્વભવત્ લાગ્યો. આ ધૃષ્ટતા માટે મુંગલ મહેતા શું શિક્ષા કરશે તે વિચાર કરતો કરતો તે પાછળ પાછળ ચાલ્યો. આખરે પાટણના એક બાણુપરના દર-વાળ આગળ તેઓ પહોંચ્યા.

“કડું ઠોક” મુંગલે હુકમ કર્યો.

“જી.” કાકે કડું ઠોકયું એટલે થોડીવારે ડોકાબારીમાં બહાર જોવા માટે રાખેલા કાણુ આગળ એક ચોકીદાર આવ્યો.

“કાણુ છે?” તેણે પુછ્યું.

“હું-મુંગલ મહેતા. અહિયા નાયક કાણુ છે!”

“વાસેશ્વર ભટ.” ચકિત થયેલા ચોકીદારે ગભરાયેલે અવાજે જવાબ આપ્યો.

“ઝીંઝુવાડીયો?”

“જી હા!”

“તેને બોલાવ.” વાસેશ્વર ભટ મશાલચી સાથે આવ્યો, અને કાણુ-માંથી મશાલનું અજવાળું આવ્યું.

“કાણુ? વાસેશ્વર? એ તો હું મુંગલ. બારી ઉઘાડ.”

બીજી પળે ધૂજતે હાથે ચોકીદારેએ બારી ઉઘાડી. મશાલના અજ-વાળામાં કાકે મુંગલ સામું જોયું. તેની ભવ્ય મુખરેખા, તેજના અંબાર વર્ધતી આંખો ને આછી મૂછોની છાયા નીચે રહેલું ગર્વમુદ્રિત મુખ એ તેણે જોયાં; મંત્રીવરનાં સાંભળેલાં વખાણુ યાદ આવ્યાં; આંછાં લાગ્યાં; તેણે જીવાનીમાં જીતેલાં હૃદયોની કથાઓ યાદ આવી, અને સત્ય લાગી. તે હાથ જોડી, શીશ નમાવી ઉભો રહ્યો.

“કાક ભટ,” મંત્રી કાક તરફ ફર્યો. “તું આ માછી જોડે જ્યાં હતો, ત્યાં પાછો જા. પણ આજની વાત કોઈને કહેતો નહિ. ખબર-દાર!” કહી મંત્રીએ પોતાના સાથીને આગળ કર્યો, અને પાછળ પોતે બારીમાં પેઠા.

આટલેથી છુટયો એમ પ્રભુનો ઉપકાર માની કાક માછી જોડે પાછો આવ્યો. તેને એટલો તો સંતોષ થયો કે પાછળ પાછળ આવ્યો તો આટલું જાણવાનું અને જોવાનું મળ્યું. જ્યારે તે પાછો આવ્યો ત્યારે કૃષ્ણદેવ ઉઘતો હતો.

પ્રકરણ ત્રીજું.

પાટણમાં

પ્રહો ફાટવાની વખત થવા આવી હતી. કાક ઉઘવાનો વિચાર છોડી પાછો સરસ્વતીમાં ઉતર્યો અને સંધ્યાસ્નાન કર્યો. તે પાછો આવ્યો ત્યારે કૃષ્ણદેવ આજસ મરડતો હતો. “ક્યાં ગયા હતા?”

“વહેલો ઉઠ્યો ત્યારે જરા સંધ્યાસ્નાન કરી લીધાં.”

“નીરાંતે ઉઘ આવી હતી કે?”

“હા. તમને તો પાટણનાં સ્વમાં આવતાં હશે?”

“નારે. હું તો ઘસઘસાટ ઉઘ્યો” કાકે કહ્યું. આ વાત કેટલી ખરી હતી તેનો વિચાર કૃષ્ણદેવે કાંઈ કર્યો નહિ, અને બોલ્યો: “ચાલો, હું પણ જોણીયું જોણી આવું.”

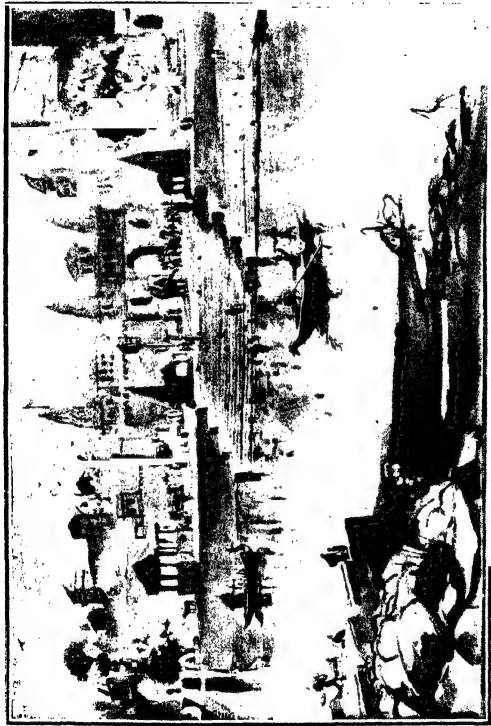
કાક પોતાને મજેલા અનુભવનો વિચાર કરતો બેઠો. બાલપણથી તેને સ્વાશ્રયી થવાની ટેવ પડેલી હતી; એટલે નવા સંયોગોમાં કેમ વહાણ હંકારવું તે તેને આવડતું હતું. પણ ગઈ રાતના અનુભવથી તે પણ જરા ગભરાયો હતો. લાટમાં બેઠાં બેઠાં તેણે મુંજલ મહેતાનું નામ ઘણું સાંભળ્યું હતું; તેના નાયક ત્રિભુવનપાલને પણ આ માણસના ગુણોએ અંજલ્યો, અને તેના શાસને ધૂજોતો જોયો હતો. પાટણની સત્તા એક હાથે કરનાર આવા મુત્સદ્દીને દબાવવાની ધૃષ્ટતા કરી હતી તે માટે તે પસ્તાવા લાગ્યો. મુંજલ મહેતા રોષે ભરાયા હોય તો પાટણમાં કેટલો વખત રહી શકાય?

કાક એક રીતે સંતોષ પામ્યો હતો. તેણે મુંજલને જેવો નરસિંહ ધાર્યો હતો તેવો જ તે નીકળ્યો. તેનું ગૌરવશીલ મુખ તેના મન આગળ રમી રહ્યું. રાજ્યતંત્રમાં તેનું અને ખીયારા બાલક જયસિંહદેવનું શું સ્થાન હશે તે તે વિચારવા લાગ્યો.

કાકની વિચારમાલા થોડી પલમાં તુટી. એકદમ પૂર્વ દિશામાં ઉપાનું આગમન થયું; પૂર્વ દિશા લાલ રંગે રંગાઈ ગઈ; અંધકાર ઓગળી તેનો ધગધગતો રસ ચારે ગમ પથરાઈ જવા લાગ્યો. કાકે ઉંચું જોયું અને સામું નજર નાંખતાં જાણે તેનો શ્વાસ રુન્ધાઈ જતો હોય તેમ લાગ્યું.

તેણે સરસ્વતીનાં સપાટાખંધ જોતાં લાલ થઈ રહેલાં પાણી જોયાં; પાટણની ખાઈઓ ખુલ્લી મુકેલી હોવાથી તેનાં પાણી કોટની ત્રણ તરફ પ્રસરીલાં જોયાં; અને તપ્ત સુવર્ણની હોય એવી જલની મેખલામાં કોઈક અપ્સરાનો અમર દેહ ઓપે તેમ પાટણને ઓપતું જોયું. તેનો ચોરસ કોટ ચોમેરથી જલતરંગે વિટાંચલો હતો. તેને મથાળે, અદ્ભુત કાતર કામે કોરેલા કાંગરા સફેદ સંગેમરમરના હતા. સામે લીમનાથના ઓવારાનાં સો પહોળાં પગથીયાં—જાણે સ્વર્ગે ચડવાની સીડી હોય, એવો ભાસ કરાવતાં. ઓવારાની બે બાજુએ આરસનાં બે નાનાં મંદિરો અચેતન દ્વારપાલની ગરજ સારતાં. વચ્ચે મેડીવાળો મોટો દરવાજો નકશીથી અને નાના મોટા ધુમટે શણગાર્યો હતો. અંદરથી તાડનાં ઝાડની ઘટા કોટના કાંગરા પર ઝાલર મુકી હોય તેમ, સમીરની લહેરમાં નાચતી હતી. પાટણ, પૃથ્વી પર ઈંદ્રપુરી ઉતારી હોય, એવું લાગતું હતું. પણ જાણે એટલેથી તેની મહત્વાકાંક્ષા વિરમી ન હોય એમ વિશ્વકર્માની કલાને વીસરાવે એવાં સુંદર, જુદા જુદા રંગનાં, સેંકડો મંદિરશિખરો, કોટના કાંગરાથી પણ ઉપર વધી, અમરાવતીને જ ઉપાલંબવા ગગન ભેદી, સ્વર્ગનાં દ્વાર આગળ પોતાની પતાકાઓ ફફરાવી રહ્યાં હતાં. આ શિખરો પર શોભતા સોનેરી કળશો ઉગતા સૂર્યના લાલ ઝલહલાટમાં અંગારા સમા ચમકી રહ્યા હતા. પાટણના કવિઓ કહેતા કે પાટણના શરાઓની સમશેર અને મંદિરોનાં કળશ, એ બેનાં તેજ સૂર્ય પણ ઝાંખો થતો. એ વાત કાકને સત્ય લાગી. માત્ર સૂર્યનારાયણને વધારે નહિ દુલવવા માટે કળશનાં તેજ ધન્યોએ હાંક્યાં હતાં; અને સમશેરની ચમક ડાહ્યા મન્ત્રીઓની બુદ્ધિએ આવરી હતી.

જે દૃશ્ય કાકે જોયું તેનું આજે નામ નિશાન પણ રહ્યું નથી. હાલનું પાટણ બુસલમાનોનું સ્થાપેલું શહેર છે; હાલની સરસ્વતી તે પણ

કાકે જોયેલું પાટણનું દ્રશ્ય.

કાલે કરી જુદી રીતે વહે છે. શરવીર સોલંકીઓનું અણહિલવાડ પાટણ લાલના શહેરની પશ્ચિમે ઘણા ગાઉ સુધી વિસ્તાર પામી રહ્યું હતું. આજ માત્ર જુનાં ખંડીએરમાં હેમાચાર્યની પોષધશાળા, અસલી અણહિલવાડ જે પાછળથી પાટણનું એક પક્ષ થઈ રહ્યું હતું તેનો અપભ્રંશ ધારતું એનાવાડા કરીને એક નાનું ગામ, અને તેથી દૂર પાટણના વેપારીઓનો કહેવાતો ઘી કાંટો-આટલાં જ તે પ્રતાપી શહેરના વિસ્તારની સાખ પુરે છે. જે સરસ્વતી આજે પૂર્વથી પશ્ચિમ સીધી વહે છે, તે પહેલાં લાલના ધુમડી દરવાજા આગળ થઈ, હિંગળાજઆચરના ઓવારા આગળથી સીધી રાણીની વાવ તરફ વહેતી હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે. ભીમનાથનો ઓવારો રાણકી વાવની ઉત્તરે હતો.

આ સપાટ થઈ જતાં ખંડીએરો હજારો માણસો ચાંપીને જાય છે, અને તેમને ભાન પણ નથી રહેતું કે આ ઈંટ મટોડાં નથી પણ પુનિત સ્મરણચિન્હો છે; પથ્થરો નથી, પણ પ્રતાપી નગરનાં પૂજ્ય અસ્થિ છે; માત્ર રખડતા ઇતિહાસ-સંશોધકોને નીહાળવાનાં ક્ષેત્ર નથી, પણ ગુર્જરોના પ્રભાવ, બુદ્ધિ અને શૂરે આદરેલા અશ્વમેધનું મહાતીર્થ છે. નષ્ટ થયેલાં સામ્રાજ્યોની આ સ્મશાન ભૂમિ છે.

લાલ ઉપા સોનેરી થતાં શહેર વધારે સ્પષ્ટ થયું; સોને મહેલા કલશો ફરીથી સોને મઢાયા. કાંક આ ભવ્યતા એક ચિત્તે જોઈ રહ્યો.

“કેમ કાંઈ ઘણો વિચાર કરો છો ?” કૃષ્ણદેવે નાહો આવી પુછ્યું. કાંકે મૂંઝે મોઢે પાટણ તરફ આંગળી કરી.

“ઘણું રૂપાળું છે નહિ ?” પછી ધીમેથી તેણે ઉમેર્યું. “ઉબક આવે તો તેને તોડવાની મજાહ પડે.”

“અં ?” કાંકે જરા સખ્તાઈથી સવાલ કર્યો.

“નારે ! બીજું કાંઈ નહિ. માત્ર આ શહેરથી હું થાકી ગયો છું; ઘણા વર્ષ પહોંચ્યું.” કાંકને સમજ નહિ પડી કે કૃષ્ણદેવ મજાકમાં જ બોલતો હતો કે નહિ. તેની આંખો મજાકમાં નાચતી હતી; તેના અવાજમાં કાંકક ગંભીર અર્થનો રણકાર હતો. “આ કોટનો ઇતિહાસ

શેા છે, તે તમને ખબર છે? ચારસો વર્ષ પર વનરાજે પહેલાં માટીનો બંધાવ્યો; રત્નાદિત્યે ફરીથી બંધાવ્યો. મૂલરાજ—

“મૂલરાજદેવ.” આ તોછડી રીતની વાત નહિ પસંદ પડવાથી કાંકે સુધાર્યું. હોઠ કરડી કૃષ્ણદેવ બોલ્યો:

“જી. ભુલ થઈ, ભાઈ કાંકજી ! મૂલરાજદેવે પથ્થરનો ચણાવ્યો અને તેનો નાશ થયો.”

“ક્યારે?”

“ગર્જન દેશના યવનો આવ્યા, સોમનાથ પડયું* અને લીમદેવ કંથકાટ નાહો ત્યારે.”

“પછી આ કાણે બંધાવ્યો?”

“લીમદેવે યવનોને મારી દહાવ્યા ત્યારે તેના એક આ મુંગલ મહેતાનો માસો વિમલમંત્રી ને બીજો દાદાકનો દાદો દામોદર એમ બે અમાત્યોએ.”

“દાદાક મંત્રી તો નાગર છે?”

“હા. હાલ કર્ણાવતીમાં છે તે. ઉદાકાકાને ત્યાંથી પાણીયું મળ્યું, અને દાદાક મહેતા ત્યાં નીમાયા” કૃષ્ણદેવે કહ્યું; “પછી કાટ નાનો પગો એટલે થોડો ઉતરાવી મુંગલ મહેતાએ વધારે મોટો કરાવ્યો. હવે માત્ર એક જ વાત રહી છે. તે થાય તો કંથા પુરી થાય.”

“શી?”

“કાટ તુટે તે.”

“કૃષ્ણદેવ ! તમે આવું શું બોલો છો? કાંઈ સાંભળશે તો—”

“સાંભળશે તો જ્ઞાની થશે. ઉત્પત્તિ હોય તેનો લય થવો જ જોઈએ. પાટણ પડવાનું હોય તો પ્રભુ કરે ને તે યશ મને મળે.” દાંત વચ્ચેથી બોલતાં કૃષ્ણદેવે કહ્યું; અને પછી મળકમાં બોલ્યો હોય તેમ ખડખડ હસવા લાગ્યો અને બોલ્યો: “એ તો બધી વાતો. હાલ તો જયસિંહદેવ મહારાજની જય.”

કાક આ વિચિત્ર માણસ સામું જોઈ રહ્યો. એને કાંઈ સંશય પેદા થયો, પણ ગઈ રાત્રે જ્યેષ્ઠમાં એણે એવી ખત્તા ખાધી હતી કે કાંઈ વધારે જ્યેષ્ઠાવાની તેનામાં હિંમત રહી ન હોતી.

“તમે પાટણ નથી આવ્યા, પણ તેનો ઇતિહાસ તો ડીક જાણો છો.”

“પાટણ વિષે અધું જાણવું જ જોઈએ ને? એ તો દુનિયાનું પાટ-નગર!” જરા તિરસ્કારથી કૃષ્ણદેવે કહ્યું. “અરે પણ આ શું?” કહી તેણે પેલા કોનારા તરફ આંગળી કરી.

કૃષ્ણદેવ તો ચકિત થયો; પણ કાકને કાંઈ સમજ પડી.

સામા એવારાના દરવાજા એકદમ ઉઘડી ગયા; અને જાણે શાન્તિનો જ સમય હોય તેમ મેડીપરથી દોલ અને તુરીનાં ચોઘડીયાં શરૂ થયાં. ઉઘડેલા દરવાજામાંથી એક બે હાથીપર બેઠેલા માંડલિકા અને કેટલાક લોકો આવ્યા અને થોડાક માણસો બે ત્રણ હોડીઓ ત્યાં ખાંધેલી પડી હતી તે છોડી, તેમાં બેસી, ઝપાટાખંધ હલેસાં મારતાં આ પાર આવવા લાગ્યા.

કાકની આસપાસ પડેલા લોકોએ આ બનાવ હર્ષિલેલા થઈ જોયા. “કાકને આનું કારણ જાણ્યું નહિ; માત્ર કાક જ સમજ્યો કે આ કોના હુકમથી અધું થતું હતું.”

હોડીઓ આ પાર આવી અને લોકો તેમાં બેસવા લાગ્યા. કૃષ્ણદેવે એક ખલાસીને પુછ્યું:

“કેમ અલ્યા! આટલી બધી એકદમ હિંમત આવી તેનું કાંઈ કારણ?”

“અનદાતાનો હુકમ છે.”

“અનદાતા બહુ મોડા જાગ્યા” કૃષ્ણદેવ ખલાસી ન સાંભળે એમ ખબરો. તે અને કાક એક હોડીમાં બેસ્યા.

“કેમ કાક! તમે ક્યાં જવાના?”

“મને મહારાજે ફરમાવ્યું છે તેને મળવા.”

“તમે ક્યાં જવાના?”

“હું એક મિત્રને ત્યાં જવાનો.” કહી કૃષ્ણદેવે ટુંક પતાવ્યું.

“દમણાં પાટણમાં રહેવાના છો?” કાકે પુછ્યું.

“જુટકો છે કાંઈ?”

બન્ને, પાસે આવતાં ઓવારા તરફ જોઈ પોતાના વિચારોમાં લીન થયા. આખરે હોડી ઓવારે આવી પહોંચી. “જય જય” કહી કૃષ્ણદેવ છુટો પડી બીજા ઉતાડની બીડમાં ચાલ્યો ગયો.

કાકે તેના તરફ જોઈ રહ્યો. તેને એના શરીરની છટા, બોલવાની રીત, અને સ્વભાવની ઉચ્ચતાએ જરા આંજી નાંખ્યો હતો. તેનાં ભેદ-ભરેલાં વચનોએ તેને જાહેમી બનાવ્યો હતો; અને એ કાણુ છે તે જાણવાની ઉત્કંઠા તેને ઘણી થઈ હતી. છતાં, તે પોતાની ફરજ યાદ લાવી, ન્યાં જવું હતું તેની તપાસમાં રોકાયો.

દરવાજા આગળ ઘોડાપર બેઠા બેઠા એક જુવાન સુભટ બધા આવનારાને ધ્યાનથી જોતો હતો. કાકે તેની પાસે ગયો. તે જાણતો હતો કે મુબલ મહેતા પાટણમાં છે; છતાં ગઈ રાતની વાત જાણે તે જાણતો જ નથી એમ ડાળ કરવામાં તેને ડહાપણ લાગ્યું.

“ભટરાજ! સનજનમંત્રીનું ઘર ક્યાં?”

“તમે કોઈ પરદેશી છો?” પેલા માણસે કાકે તરફ એક તીક્ષ્ણ દષ્ટિ નાંખી પુછ્યું.

“હાજી. હું ત્રિભુવનપાલ મહારાજનો સંદેશો લઈ આવ્યો છું. મારે મંત્રી મહારાજને મળવું છે?”

“તમે લાટથી આવો છો?”

“હા.”

“ઠીક. મારી સાથે ચાલો. હું પણ મંત્રીના ઘર તરફ જ જાઉં છું.” કહી ઘોડેસ્વારે ઘોડાનું મોઢું ફેરવી, શહેરનો રસ્તો લીધો. કાકે તેની સાથે સાથે ચાલ્યો.

ઘોડો ચલાવતાં પહેલાં ઘોડેસ્વારે ઉતાડ્યો તરફ જોયા કર્યું; અને તે કોઈ પણ પ્રકારે નિરાશ થયેલો કાકેને લાગ્યો. કાકે સ્વાભાવિક ચપલતાથી આ માણસની મુખમુદ્રાને આધારે તેનો સ્વભાવ શું હશે તે કલ્પવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ માણસ ઉંચા કુટુંબનો રજપુત લાગતો હતો. પણ તેની ભાવહીણી ઝીણી આંખ, સાંકડું કપાળ અને મોઢાપરના ભાવથી તે ઘણો અવિશ્વાસુ ને મુરખ લાગ્યો.

“તમે પાટણના જ હશે ? શું ભટરાજ છો ?”

“હા. હું પાટણનો જ છું—સોલંકી છું. મહારાજનો ભાયાત છું. તમે કેવા છો ? રજપુત છો ?” ઘોડેસ્વારે પુછ્યું. તેની બોલવાની રીતમાં ચોખ્ખો દંભ દેખાતો હતો.

“ના. હું બ્રાહ્મણ છું.”

“તમે પાટણ પહેલી વાર આવો છો, નહિ ? અમારા લાટના દંડ-નાયક કેમ છે ? આવવાના છે કે નહિ ?”

જણે આ સવાલ નહિ સાંભળ્યો હોય તેમ કાક એક પાસે આવેલા ભવ્ય મંદિર સામું જોઈ રહ્યો.

“આ કેનું મંદિર છે ?”

“તમને ખબર નથી ? ક્યાંથી હોય ? આ મુંગલેશ્વર મહાદેવ, અમારા મહાઅમાત્ય છે કેની, તેણે કરાવ્યા છે.” ઘોડેસ્વારે “મહાઅમાત્ય” શબ્દપર જરા ભાર મુક્યો.

“તમારા પાટણનાં મકાનોની ભવ્યતા અદ્ભુત છે. આ ભાગને શું કહે છે ?”

“આ મોતી ચોક. અહિયાંથી થોડે દૂર ચાંપા* મહેતાનો વાડો આવશે, ત્યાં સજ્જન મંત્રીની હવેલી છે. અરે હા, તમારું નામ શું ?”

“કાક. અને તમારું ?”

“મારું નામ વિશળદેવ સોલંકી.” જરાક ગર્વથી ઘોડેસ્વારે જવાબ દીધો. એટલામાં પાલખીમાં બેસી એક સામન્ત જતો હતો, તેને જોઈ વિશળદેવે ઘોડો તે તરફ વાળ્યો. પાલખીમાં બેસનારાએ પાલખી ઉભી રખાવી અને ઘોડેસ્વારને પુછ્યું: “કાઈ ?”

“ના રે, કાઈ નથી.”

પાલખીમાં બેસનાર મુકુંદા, અને હિંચો હતો; તેનું મોઢું જરાક ખેંચાઈ ગયલું લાગતું હતું; તેની આંખોમાં કેટલાક રોગીઓની આંખમાં જે તેજ ચમકે છે તેવું તેજ હતું; તેને બોલવાની ટેવ મુજ મોઢામાં રાખીને હતી; અને તેના મોઢાનો ઘાટ વિશળદેવના જેવો હતો.

* વનરાજ આવડાનો મંત્રી અને સજ્જન મંત્રીનો પૂર્વજ.

“ચલાવ !” તેણે પાલખીવાળાને કહ્યું.

“હું જરા સજ્જન મંત્રીને ત્યાં જઈ છું” ઘોડેસ્વારે ઉમેર્યું.

“હા.” કહી એ જણ છુટા પડ્યા.

“આ ઓળખ્યા? અરે હા! તમે ક્યાંથી ઓળખો? આ મારા મોટાભાઈ, મંડલેશ્વર દેશળદેવ. બહુ થરા સામન્ત છે. અમારું કુલ બહુ મોટું ગણાય છે.”

“હા. એ તો લાગે છે ને.” કાકે શાન્તિથી પૂર્તિ કરી.

“એ તો ખરું પુછો તો જેવા ત્રિભુવનપાલ તેવા અમે. ઉલટા કહીએ તો અમે પાસેના.”

“એમ કે? તે કેમ?” કાકે જરા હસીને પુછ્યું.

“કર્ણદેવ મહારાજના એક નાના કાકા હતા; તેના અમે પૌત્ર.”

“પણ તેમ તો ત્રિભુવનપાલ મહારાજથી વેગળાસ્તો. તે તો કર્ણદેવ મહારાજના સગા ભત્રીજા.”

“હા હા! હા” જાણે કાકમાં બુદ્ધિ ઓછી હોય એમ તે ખંધાધભર્યું હસ્યો.

“કેમ?”

“તમે ક્યાંથી જાણો? ત્રિભુવનપાલની મા તે શ્રાવક-મુંજલની બેન-ને એના દાદાની મા બકુલાદેવી તે”-દેવપ્રસાદની મા બકુલાદેવી પૂર્વાવસ્થામાં સારા કુટુંબની નહોતી એ વાતનો ઇસારો જોઈ કાકને ગુસ્સો ચઢ્યો. પણ બને ત્યાં સુધી કાકને દુશ્મન ન કરવા એવો તેનો નિશ્ચય હતો અને આ વાચાળ છોકરા પાસે એને ઘણું જાણવાનું મળતું હતું એટલે તેણે તેને વાત ચલાવવા દીધી.

“હા! હા! હવે હું સમજ્યો. વાહ! મારાં શાં ધનભાગ્ય. પાટણમાં પગ મુકતાં તમારા જેવાની ઓળખાણ થઈ. પણ ત્યારે ત્રિભુવનપાલ મહારાજ દંડનાયક કેમ થયા?”

“મુંજલ મહેતાના ભાણેજ અને પ્રસન્નબા બાની ભત્રીજી તેથી. આજ કાલ મામા માસીના કાંઈ ઓછાં થાય છે?”

“કાણે કાશ્મીરાબા?”

“હા.”

“હવે હું સમજ્યો.”

આ વાતમાં ધ્યાન આપતો હતો, તેમ કાક ચારે તરફ જોતો પણ હતો. તેણે પાટણના લવ્ય મકાનો, ગગનવિહારી મંદિરો, ધનાઢ્યોની વાટિકાઓ જોઈ; તેમ જ લડાઈને લીધે બંધ કરેલી દુકાનો, ટોળેટોળાં વળી ફરતા લોકો, ચારે તરફ ફરતા ચોદાઓ, ઘોડાઓ અને હાથીઓ આ બધાં ગભરાટ અને તૈયારીઓનાં ચિહ્ન પણ જોયાં.

“લો! સજ્જન મંત્રીનું ઘર આવ્યું—આંપા મહેતાનો વાડો તમને ખબર છે? આ પેલી આંપા મહેતાની હવેલી. હવે તો આ નવી હવેલીમાં સજ્જન મહેતા રહે છે.”

“આ અહિંયા ધળ કેમ ફરકે છે?”

“તમને ખબર નથી? અમારે અહિંયા કરોડાધીશ હોય તેને બારણે ધળ હોય છે.”

કાકને ખબર નહોતી કે પાટણમાં પૈસાદારના ટોટા નહોતા; અને કાણુ કઈ પંક્તિનો છે તે જણાવા માટે દરેક લાખ ટકે એક દિવો વધતો, કરોડે ધળ ફરકતી, અને છપ્પન કોટીએ બારણે ભુંગળો ફૂંકાતી.

કાક અને વિશળદેવ હવેલીમાં પેઠા. પરસાળમાં એક ચોંદેક વર્ષનો છોકરો હિંચકા ખાતો હતો.

“કેમ ધનપાલ, આપા ક્યાં છે?”

“મુંજલ મહેતાને મળવા ગયા છે.” છોકરાએ હિંચકાપરથી ભુસ્કો મારીને ઉતરતાં કહ્યું, “હમણા આવશે. ભાઈ! તમે કાણુ છો?”

“હું લાટથી મંત્રીપર સદેશો લઈ આવ્યો છું. મંત્રીજી ક્યાં રાજગઢમાં મળશે?”

“હાસ્તો! પણ તમારું પોટલું તો મુકતા જાઓ, પછી હું તમને રસ્તો બતાવા આવું. દાદુ! પગ ધોવાનું પાણી લાવ!” કહી ધનપાલે કાકના હાથમાંથી પોટલું લઈ નોકરને આપ્યું. “આવો તમને બતાવું. વિશળભા! તમે પણ આવો. તમારા સોરઠના પણ એક મેમાન આવ્યા છે.”

કાકને પાટણમાં ઉતરવાને બીજું સ્થાન નહોતું એટલે છોકરાનું

નાતક સ્વીકાર્યું, અને તેની સાથે ચાલ્યો. “તમે સોરઠના કેમ?” જરા ફરીને તેણે વિશળદેવને પુછ્યું.

“અરે હા! હું ભુલી ગયો. અમે બન્ને રીતે કુલવાન છીએ. સોરઠના રા’ નવધણુ તે અમારી માના બાપ.”

“એમ કે? કાકે બેયું કે આ સગપણુની બડાશથી ધનપાલનો હેઠઠ જરા ગર્વમાં મરડાયો. કાક આ ગર્વનો મુદ્દો સમજ્યો. સજ્જત મંત્રી અત્યાર સુધી સોરઠના દંડ નાયક હતા અને ત્યાંના રા’ને તો આ પોકરાવતા હતા; તે ઉપરાંત પાટણના ગર્વિષ્ઠ ધનાઢ્યો આગળ રાજાઓનો પણ હિસાબ નહોતો.

આગલી પરસાળ છોડી, અંદરના ઓરડામાં થઈ, બધા મેડીએ ગયા, અને એક બે સોને મટેલા કહેવાય એવા લલકદાર ઓરડાઓ છોડી એક મેડીમાં પેઠા. જેવા તેઓ તેમાં ગયા કે કાક બોલી ઉઠ્યો:

“કાણુ કૃષ્ણદેવ!”

કૃષ્ણદેવ એક રૂપે જડેલા પલંગપર નીરાંતે પડ્યો હતો તે ધીમેથી ઉઠ્યો, નવા આવનારાને એક જ દ્રષ્ટિપાતે બોધ નાંખ્યા, અને સ્વાસ્થ્યથી તેમ જ ધીમેથી વિશળદેવ તરફ બોલ્યો; “કૃષ્ણદેવ નહિ તો બીજું કાણુ?”

કાકની ચપલ આંખો વિશળના મુખપર પડી. તેનાપર થયેલો ફેરફાર, તેની આંખમાં પલવાર પેડેલો ગલરાટ બોધ તેને અન્યથા લાગી. કૃષ્ણદેવ શાન્ત હતો; પણ વિશળ અસ્વસ્થ દેખાયો. બન્ને જણ એકમેકને ઓળખતા નહિ હોય એવો ડોળ કરતા હતા, છતાં એક બીજાને ઓળખતા હતા એ વાત કાકને સ્પષ્ટ લાગી.

“તમે ઓળખો છો કે શું?” ધનપાલે કાક તરફ ફરીને કહ્યું. “ચાલો એના જેવું એકે નહિ. કૃષ્ણદેવજી! આ પણ તમારી સાથે રહે તો હરકત નથી ને?”

“જરા તો કહો” જરાક તિરસ્કારભર્યા અવાજે કૃષ્ણે કહ્યું.

કાક વધારે બોલ્યો નહિ. તેને ઉતાવળથી જવું હતું એટલે ધનપાલને લઇને જવા તૈયાર થયો.

“ત્યારે હું તો અહિયાંજ બેસું છું” જરા ક્ષોભથી ધૂળતા અવાજે વિશળે કહ્યું. “મંત્રી હમણા આવશે, નહિ?” કાકને લાગ્યું કે વિશળ કાંઈ કારણસર પાછળ રહ્યો.

કાક અને ધનપાલ ઘેડે બેસી રાજગઢ તરફ જવા નીકળ્યા. છોકરો, કાકનું મજબુત ઘાડીલું શરીર, તેના માંસલ બાહુ, અને તેની લાંબી તરવાર સામું જોઈ રહ્યો.

“લટજી ! તમે લડાઈમાં ઉતર્યા છો?”

“હા ! ઘણીએ વાર.”

છોકરો થોડીવાર મૂંઝો મૂંઝો ચાલ્યો.

“ત્રિભુવનપાલ મહારાજ ક્યારે આવવાના છે?” છોકરાએ ફરીથી પુછ્યું.

“થોડા દહાડામાં. કેમ?”

“કાકને કહો નહિ તો કહું.”

“હા. શું?”

“ત્રિભુવનપાલ મહારાજ આપને કહી ગયા છે, કે હવે તે આવીને લાટ પાછા જશે ત્યારે મને લટવા લઈ જશે. મને તો હવે ચૌદમું બેસશે.” પોતાની લાયકાત અને શૌર્યની ખાત્રી આપવા ધનપાલે કહ્યું.

પ્રકરણ ૪ થું.

પાટણના રાજ્ય-કર્તાઓ.

કાક અને ધનપાલ ઝપાટાબંધ રાજગઢ તરફ ગયા. સંદેશા લઈ અનેક સ્વારો ગઢમાંથી દોડતે ઘેડે આવતા હતા; ગામના મહા પુરુષો કાઈ ઘેડે, કાઈ પાલખીએ તો કાઈ હાથીએ ચઢી મુંઝલ અને મહારાજને મળવા જતા હતા; અને યુદ્ધના પ્રસંગને લીધે ધમચકડી તો ચાલતી જ હતી. આથી આખું પાટણ ઘર બહાર નીકળ્યું હોય એમ કાકને લાગ્યું. ધનપાલ વાચાળ છોકરો હતો. તેણે બંને તેટલાને ઓળખાવ્યા, અને કેટલાકના ઇતિહાસો પણ કહ્યા.

આખરે તેઓ રાજગઢ આગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં કાંઈક શાંતિ દેખાઈ.

“અહિંયાં આટલા લોક છે પણ જરા ધમચકડી થાય છે?” કંકિ ધનપાલને કહ્યું.

“કેની મગફર છે કે કરે? મુંજલ પુઆ ખાઈ નય.”

“મહેતાજી તમારા પુઆ થાય?” કંકિ પુછ્યું.

“હા! તમને ખબર નથી? મારાં મોટાં ફાઇ હતાં-”

“ક્યારે સ્વર્ગવાસ થયો?”

“ઓહો! ધણાંય વર્ષ પહેલાં. જયદેવ મહારાજ આવ્યા તે અસ-
સામાં ગુજરી ગયાં.” છોકરાએ ઝપાટાખંધ વાત ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.
“આ ગઢ હમણાં જ બંધાયો-જોયો.”

“મુંજલ મહેતાને કાંઈ છોકરાં નથી?” કંકિ નિર્દોષપણે પુછ્યું.
છોકરાને આ વાત કરવી નહોતી ગમતી, પણ કાંકને તો પાટણથી માહિ-
તમાર થવું હતું; અને આટલા લોકની વાત કહી પોતાની કરતાં છોકરાને
જરા અચકાતાં જોઈ તેને વધારે રસ પડ્યો.

“ના. કાંઈ નથી.”

“હાલ કેટલી સ્ત્રીઓ છે?”

છોકરાની આંખ કાંઈક ચમકી, તેનો હોઠ જરા ધૂળ્યો, અને તેણે
ધીમે સાદે કહ્યું: “ફાઈ મરી ગયા પછી તે પરણ્યા જ નથી.”

કંકિ એ વાત પડતી મુકી. “આ ગઢ નવો ક્યારે થયો?”

“ગયે વર્ષે જ. પહેલાં તો નાનો સરખો હતો.”

ધનપાલનું કહેવું ખરું હતું. જે ગઢ ગઈ વાતમાં આપણે જોયો હતો
તેમાં મીનજીવેલીએ ધણા ફેરફાર કરાવ્યા હતા. પહેલાં તે માત્ર મજબુત
હતો; હવે તે લવ્ય, રોનકદાર સંગેમરમરનો પ્રાસાદ થઈ રહ્યો હતો. દરેક
ઝૂંકતે જોઈ અદ્ભુત કારીગીરીની વેલો લચી રહી હતી; દરેક ઓરડે સોને
મઢેલી છતોનાં પ્રતિબિંબો ભાંયના કાચ જેવા આરસમાં પડી રહ્યાં હતાં.
પહેલાં સોલંકીઓનો ગઢ શાહુકારોના ધરો કરતાં પણ સાદો હતો; હવે
તે તેમને આદર્શરૂપ થયો હતો. જે જુર્નર સામ્રાજ્ય ધડાવું હતું તેનું હૃદય
પાટણ થયું હતું, અને તેના આત્માનું નિવાસસ્થાન તરીકે આ ગઢ નિર્માયો.

હતો. જેવી શરીરની સખળતા હતી તેવી જ હૃદયની લવ્યતા હતી; અને આત્માનું મંદિર પણ તેટલે જ અંશે સુંદર હતું.

રાજગઢની આગળ એક મંદિર આવી રહ્યું હતું; અને તેની આગળ એક અદ્ભુત કીર્તિસ્તંભ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. તે વટાવી, તેઓ રાજગઢના વિશાલ ચોકમાં ઘર્ષ, મહેલના ઓટલા આગળ થોડાપરથી ઉતર્યા. ઓટલાપર અનેક શરવીરો ફરતા હતા, કેટલાક ખેડા હતા; થોડાક સુતા હતા; પણ બધા જરા ચિન્તાતુર દેખાતા હતા.

“કેમ વિનયભાઈ!” ધનપાલે એક ભીંતને અઢેલીને ઉભેલા, અધોઃ વયના યોદ્ધાને પુછ્યું. “તમે ખંભાતથી ક્યારે આવ્યા?”

“તમે દેખો છો ત્યારે. હું આ હોડીએ જ ઉતર્યો.”

“ખુશી તો ખરા?”

“હા.

મારા બાપા ક્યાં છે? કાંઈ ખબર છે?”

“હા. મહારાજ પાસે છે.”

“ઠીક.” કહી ધનપાલ અંદર જવા લાગ્યો. વિનયે તેને હાથ ઝાલી રોક્યો. “કેમ?” છોકરાએ પુછ્યું.

“અંદર કાંઈ તોફાન ચાલે છે” ધીમેથી વિનયે કહ્યું.

“શું?”

“મહારાજ કાંઈ મારા બાપા ઉપર અને સબજન કાકા ઉપર ગુસ્સે થયા છે. હમણા જવા જેવું નથી.”

વિનયચંદ્ર શાંતુ મંત્રીનો છોકરો થતો હતો, અને ઉદો તે વૃદ્ધ મંત્રીની નાની છોકરી જેડે પરણ્યો હોવાથી અત્યાર સુધી તે ખંભાત રહેતો હતો.

“બાપાએ સલાહ કરી તેથી જયદેવ મહારાજ ઘણા નારાજ થયા છે.”

“પણ આ ભટ લાટથી સંદેશો લઈ આવ્યા છે; અને તે જરૂરનો છે.” કહી અડધો સંદેશાને લીધે, અને અડધો અંદર શું ચાલે છે તે જોવાના ધરાદાથી ધનપાલ અંદર ગયો.

“આપ શાંતુ મહેતાના ચિરંજીવી થાઓ?” કાકે મીઠાશથી પુછ્યું.

“હા. તમે ત્રિભુવનપાલ મહારાજના સુભટ છો?”

“હા. તેણે મને મોકલ્યો છે. ઉદા મહેતા લશ્કર લઈ ક્યારે આવે છે?”

“એ ખીચારા પાસે ક્યાં બહુ લશ્કર છે કે લઈને આવે.”

કાંકે થોડા દિવસપરજ ખંભાતની પ્રતાપી સેના જોઈ હતી. તે આ જુઠાણું સાંભળી ચમક્યો; પણ જાણે જાણતો જ નહિ હોય તેમ તેણે પુછ્યું: “એમ?”

“હા. એમનું ઘણું ખર્ચ લશ્કર તો કર્યાવતીમાં રહ્યું.”

“અરરર! ત્યારે મહારાજે ઉદા મહેતા પાસે કર્યાવતી લઈ લીધું તે કેવી ભુલ કરી! અત્યારે એમની પાસે તે હોત તો કેટલી મદદ કરી શકત?” કાંકે વાત કઢાવવા કહ્યું.

“ખરેખર. ઉદા મહેતાએ તો મુંઝવ મહેતાને કેટલુંએ સમજાવ્યા પણ તે વખતે માન્યું નહિ. હવે જુઓ આ-”

“ખરાખર છે.” કાંકે કહ્યું.

એટલામાં ધનપાલ પાછો આવ્યો અને કાંકેને કહ્યું કે મહારાજ બોલાવે છે. વાત અધુરી મુઝી કાંકે રાજમંદિરમાં ગયો.

પાટણના રાજ્યકર્તા વિષે કાંકે ઘણું સાંભળ્યું હતું; તેમના ઉપર તેનો પોતાનો ઘણો આધાર હતો; અને ગઈ રાતે તેમનામાંના શ્રેષ્ઠનું તેણે અપમાન કર્યું હતું. આ કારણથી તેને જરા ક્ષોભ થયો. સામાન્ય રીતે કાંકેનો સ્વભાવ ગભરાય એવો નહોતો. એ પાંચ છ વર્ષ થયાં યુદ્ધોમાં અને રાજ્યખટપટમાં ધ્રુમતો હતો. સ્વભાવે તે નીડર હતો. બ્રાહ્મણ હોવાને લીધે તે પોતાની ઉચ્ચતાનો અભિમાની હતો; પોતાના જન્મ અને સંસ્કારની શ્રેષ્ઠતામાં શ્રદ્ધા હોવાથી તેને વગર સત્તાએ સ્વાસ્થ્ય અને પ્રભાવ સ્વાભાવિક થઈ ગયાં હતાં; અનેક પ્રસંગે પોતાની બુદ્ધિ અને બાહુના બળથી તેણે વિજય મેળવ્યો હતો એટલે તે આત્મનિષ્ઠ હતો. આવા સ્વભાવ, સંસ્કાર અને જીવનને લીધે તેને જરા ક્ષોભ લાગ્યો હતો છતાં તે બહારથી શાન્ત અને સ્વસ્થ રહી શક્યો.

જે ખંડોમાંથી તે જતો હતો તે કોતરકામ અને રસેલી નકશીથી ભરપૂર હતો. પણ જે વિમલશાહનાં દહેરાં જોઈ હાલનો જમાનો દીગ

પાટણનો મહા અમાત્ય મુંગલ.

થઈ જાય છે તેના કારીગરોએ તૈયાર કરેલા રાજમંદિરનું સૌંદર્ય કે વૈભવ જોવામાં તેનું ધ્યાન નહોતું. તેની તીક્ષ્ણ નજર માત્ર રાજમહેલમાં શું શું ચાલી રહ્યું હતું તે જ જોવામાં રોકાઈ હતી.

થોડી વારે ધનપાલ તેને એક મોટા ઓરડામાં લઈ આવ્યો. તે ખંડનું અડધું ભોંયતળીયું બે હાથ ઉંચું રાખવામાં આવ્યું હતું અને તે ચોરાને સોનાના સળીયા હતા. આખા ચોરા પર ગાદી પાથરેલી હતી, અને તેના પર પાંચ માણસ બેઠાં હતાં.

કાક ચોરા આગળ જરા ઉભો રહ્યો અને તેના પર બેઠેલાં માણસો તરફ એક સર્વગ્રાહી નજર નાખી. એક પળમાં તેણે દરેકની કિંમત આંકવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

ગાદીની વચ્ચે એક જરીનો તકીયો હતો; અને તે ઉપર જાણે અધીરાઈમાં બેસી ગયો હોય એમ એક સોળ સત્તર વર્ષનો છોકરો બેઠો હતો. તે શરીરે એકવડો હતો; તેનો રંગ ધઉવર્ણી કરતાં જરા શામળો હતો; તેના પહોંચા કાળા હતા. તેણે જરીની મોટી કોરનું ઘોતીયું પહેર્યું હતું; અને તેનું આખું અંગ અલંકારોથી ઝગમગતું હતું. તેના ચંચલ મોઢા પર ચુસ્સાનું વાદળ ઘેરાયું હતું—તેનાં ભવાં ચઢેલાં હતાં. તેની મોટી આંખોમાં લાલ નસો તરી આવી હતી. કાક તરત સમજી શક્યો કે આ પાટણના પતિ જયસિંહદેવ મહારાજ હોવા જોઈએ.

એની જમણી બાજુએ મહાઅમાત્ય મુંગલ મહેતા બેઠો હતા. કાલે રાતે તેને જોયા હતા, તેના કરતાં દિવસના અજવાળામાં તેની ભવ્ય મુખરેખાઓ તે બરાબર જોઈ શક્યો. તેણે પાંધડી પગ આગળ રાખી હતી; અને જરા બેદરકારીમાં તકીયા પર હાથ ટેકવી, આડા પગ પગા જે વાત થતી હતી તે તે સાંભળતા હતા.

સામું ત્રણ જણ બેઠા હતા. પહેલો માણસ વિશળનો મોટો ભાઈ કેશળદેવ જે તેને રસ્તે પાલખીમાં જતો મળ્યો હતો તે લાગ્યો. તેની ઉંડી આંખો અત્યારે વધારે ઉંડી જણાતી હતી, અને ખીલાડીની ચપલતાથી તે બધાં તરફ ફેરવતો હતો. કાકે ધાર્યું કે રાજ-કુટુંબ જોડે નિકટ સંબંધ

ધરાવતો હોવાથી તે અહિંયા અત્યારે આવ્યો હશે. કાકતું ધારતું મોટું નહોતું. જે ખેંગાર મંડલેશ્વરને ગઈ વાતમાં આપણે મળ્યા હતા તેનો એ મોટો પુત્ર હતો. ખેંગાર મંડલેશ્વર સ્વર્ગસ્થ કર્ણુદેવ મહારાજના પરમ મિત્ર હતા અને ઘણી ટુંકી પેઢીના પિત્રાઈ હતા. તેણે પોતાના શૌર્યથી સૌરાષ્ટ્રમાં એક મોટું મંડલ જીતી તેના પર સર્વોપરિ સત્તા જમાવી હતી; અને જીનાગઢના રા' નવઘણ જેવા અભિમાની રાજાની બહેન પરણ્યા હતા. ખેંગાર બધા મંડલેશ્વરો જેવા તોફાની નહોતા અને જીવતા સુધી તેણે પોતાનું મંડલ બીજા મંડલેશ્વરોની માફક સ્વતંત્ર નહિ બનાવતાં પાટણના રાજાને તાબે રાખ્યું હતું.

ખેંગાર મંડલેશ્વર ત્રણ વર્ષ થયાં ગુજરી ગયા હતા, અને દેશળદેવ મંડલેશ્વર થયો હતો. મુંગલની રાજ્યનીતિના પ્રાબલ્યે ધણાખરા મંડલેશ્વરો પાટણની સત્તા કબુલ કરતા હતા એટલે દેશળને પણ તે કબુલ કર્યા વિના છુટકો થયો નહોતો.

એની પાસે, જરા આગળ ધસી આવીને, ઉંધે પગે એક શસ્ત્રસજ્જિત યોદ્ધો ખેડો હતો. તેનું શરીર પ્રચંડ હતું, અને તેની જીભએ લાંબી હતી. જેમ “નર-સિંહ” સમાસ થયો તેમ જો “નર-હસ્તિ” સમાસ થાય તો આવા જ કાંઈ માણસને લાગુ પડે એમ કાકને લાગ્યું. તેણે આખે શરીરે અખતર સજ્યું હતું, અને તેની લાંબી તરવાર સામે પડી હતી, તેના મોટા મોઢાને તેના લાંબા થોભીયાંઓ ને મોટી આંખો કાંઈ અદ્ભુત પ્રભાવ અર્પતાં. છતાં તેના મોઢાપર લલમનસાઈ અને નિખાલસપણું દેખાતું. તે કિયારાંત અત્યારે તેનું મોઢું શરમથી કરમાયલું અને આંખો ગળગળી થયલી જોઈ કાકને વિચિત્ર લાગ્યું. આ યોદ્ધાનાં વર્ણન અને પરાક્રમ તે અર-સામાં એટલાં જગજહોર હતાં કે કાક તેને તરત ઝાળખી શક્યો. તે સંજ્જન મંત્રી હતો.

વનરાજદેવના જે મંત્રી આંપાએ આંપાનેર વસાવ્યું હતું તેના સંજ્જન મંત્રી વંશજ થતા હતા. પાવાગઢ જેવા દુર્ગ્ય થાણાના પતિ, આંપા જેવા પ્રતાપી પૂર્વજની ખ્યાતિના વારસ, પાટણના ધનાઢ્યોમાં એક અગ્રણી, એવા આ સંજ્જન પોતાના મોભાથી પાટણને પણ પ્રખ્યાત કર્યું હતું.

કર્ણદેવે આરંભેલા વિગ્રહોમાં તેનાં પરાક્રમ અદ્ભુત હતાં. તે સમરાંગણમાં આલસો તો ગજેન્દ્રની માફક ધરણી ધૂળવતો, હોકારતો તો ધનદલની ગજનાના પડધા પાડતો; સંહારતો તો શંકરના તાંડવનૃત્યનું ભાન કરાવતો. જેવો પાવાગઢ દુર્જય તેવો જ તેનો પતિ લેખાતો.

પણ તેનું હૃદય બાલકથી પણ કામલ હતું; તેનો સ્વભાવ ભોળો અને ભલો હતો; તેનો હાથ ઉદાર હતો. આ બધાને પરિણામે પાટણમાં તેનો ધાક પડતો નહોતો; અને સોરઠનો રા' નવધણુ તેને છેતર્યા કરતો. ખાનગી વ્યવહારમાં બધા એને હુંટતા અને તેનું ધર અતિથિઓથી ભરેલું રહેતું. અત્યારે, આ વીર નરમ પડી ગયેલો લાગતો હતો.

એની બાબુએ એક વૃદ્ધ ત્રિપુંડધારી મંત્રી બેઠો હતો. તે સ્વસ્થ ચિત્તે બધું જોતો હોય એમ કાકને લાગ્યું. કાક તેને ઓળખતો નહોતો. તે મૂલરાજદેવના દેવયુ મંત્રીના વંશનો સોલંકીઓનો પેઢીધર મંત્રી લુલો* હતો. તે નાગર હતો; અને જૈનેતર મંત્રીઓમાં તેનો એકડો પહેલો ગણાતો હતો. તે ઘણો ધરડો થવા આવ્યો હતો છતાં પાટણની રાજ્ય-સભામાં એની શુદ્ધિ નિરંતર ખપ લાગતી.

કાક મહારાજને ગુસ્સે જોઈ, ચોરા આગળ થોભ્યો. પણ જેવી તેના પર નજર પડી કે જ્યસિહદેવના કપાળપરથી કરચલી ઓછી થઈ, અને મુંબલ જરા ટટાર થયો. આ જોઈ તે ચોરાપર ચઢ્યો. તેણે મહારાજ આગળ જઈ દંડવત પ્રણામ કર્યા.

“તને ત્રિભુવનભાઈએ મોકલ્યો છે?” જ્યસિહદેવે પુછ્યું. “તાંજ નામ કાક?”

કાકે હાથ જોડી બન્ને પ્રશ્નનો જવાબ દીધો: “હા, પ્રભુ!”

“ત્રિભુવનભાઈનો પત્ર તો વાંચ્યો. બીજું કાંઈ કહાવ્યું છે?”

“હા, મહારાજ!” કાકે કહ્યું. “મંડલેશ્વર મહારાજે કહાવ્યું છે કે તેઓ કર્ણાવતી આગળ થોભશે, અને આપનો સંદેશો આવે માળવા તરફ જશે.”

“એની પાસે કેટલું લશ્કર છે?” મુંબલ મહેતાએ પુછ્યું. કાકે તેની સચોટ નજર અને સવાલ પુછવાની રીત જોઈ, અને રાતનો

પ્રસંગ યાદ આવવાથી જરા ગભરાયો. “મહારાજ! મંડલેશ્વર મહારાજ પાસે ચાર હજાર પાળા અને બસે હાથી છે.”

“જુઓ ત્યારે આપણી પાસે ચૌદ હજાર પાળા ને સાતસો હાથી તો થયા. સજ્જન મહેતા!” જયદેવે કહ્યું.

“આપુ! મંડલેશ્વર મહારાજની તો હમણાં ખબર આવી” સજ્જનને ધીમેથી જવાબ દીધો. “અને ઉબક પાસે તો વીસ હજારથી ઉપર ઘોડા છે ને અગ્યારસ હાથી” પણ આ પ્રશ્ન અને ઉત્તરપર ધ્યાન આપ્યા વિના મુંગલે પ્રશ્ન કરવા માંડ્યા.

“તું ક્યાંથી આવ્યો? ખંભાતથી?”

“હા હા.”

“તું કેટલાં વર્ષ થયાં લશ્કરમાં છે?”

આ સવાલનું કારણ શું હશે તેની કાકને સમજ નહિ પડી. તેણે જવાબ દીધો: “પાંચ.”

“તારા ધાર્યા પ્રમાણે ખંભાતમાં કેટલું લશ્કર છે?”

કાકને આગલા સવાલની સમજ પડી. તેણે થોડો વખત વિચાર કરી કહ્યું “મહારાજ! મને લાગે છે કે પાંચ હજાર પાળા તો સહેજે નીકળી શકે.”

“અને હાથી કેટલા!” જયદેવે પુછ્યું.

“ત્રણસો હશે.”

“ત્યારે ઉદાએ કેમ લશ્કર મોકલવા ના પાડી? એનું લશ્કર આવત તો આપણે લઠી શકત.” જયદેવે કહ્યું.

“અનદાતા! આપે એની પાસે કર્ણાવતી લઈ લીધું તેથી એને ખોટું લાગ્યું છે.” સજ્જન મંત્રીએ સાચી વાત કહી દીધી.

મુંગલને કપાળે કરચલીઓ પડી. “ઉબક પાટણપર ચઢી આવે છે ત્યારે એવી ચુંક કાઢવાનો વખત છે?” તેણે તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું.

“એટલે માલીક કાણ હું કે ઉદો?” ગુસ્સામાં જયસિંહદેવે કહ્યું. “હું એને અને શાન્તુ મહેતાને બન્નેને દેખાડી આપીશ.

“એ વાત પછી. પણ હાલ આપણે માલવીએને પાછા કાઢવાની વાત તો કરીએ.” મુંળલે શાન્તિથી કહ્યું.

“હવે શું બાકી રહ્યું છે? શાંતુ મહેતાએ ક્યારનું સમાધાન કરી દીધું હશે.” તિરસ્કારથી મહારાજે કહ્યું.

“હજી સમાધાન કર્યું છે એવો સંદેશો નથી આવ્યો.”

હુલા મહેતા પહેલીવાર બોલ્યા. તેનો અવાજ ધીમો અને ઘડપણે ધૂનતો હતો.

“ત્યારે આપણે લશ્કર મોકલીએ તો શાંતુ મહેતા હજી લઢી શકે.” દેશળદેવે તીણે ધારે કહ્યું.

“હા. એ વાત પણ સારી છે. તમે અત્યારે હઝાર માણસ લઈને જશો? સાંજના અમે બધા બાકીનું લશ્કર લઈ આવી પહોંચીશું.” મુંળલે એકદમ દેશળદેવને પુછ્યું. મુંળલનાં તેજસ્વી નયનોનો પ્રતાપ દેશળદેવને દઝાડતો હોય તેમ લાગ્યું. તે ફીક્કો પડી ગયો. આ ફેરફાર કાંઈ જોયો.

“હું-હું”-જરા ગભરાયલે સ્વરે દેશળે પુછ્યું.

“હાસ્તો, તમે નહિ જશો ત્યારે કોણ જશે? શાંતુ મહેતા સલાહ કરતા હશે તો પણ તમારી સલાહ કામ લાગશે; અને વિગ્રહમાં તો પુછવું જ શું?” મુંળલે કહ્યું “ધનુ-” “જી.” બંને ઉંઘમાંથી ઝબકીને જાગ્યો હોય તેમ સજ્જનનો છોકરો ગભરાઈને બોલી ઉઠ્યો. તે અત્યાર સુધી બધાથી દૂર બેઠો બેઠો જે કાઈ બોલતું તેના મોઢા સામું જોયા કરતો હતો.

“લીમા નાયકને કહી આવ કે મધ્યાહ્ને એ હજાર માણસ તૈયાર કરે.”

“પણ-પણ-” દેશળે વચ્ચે બોલવા પ્રયત્ન કર્યો.

“શું કહ્યું?” જરા સખ્તાઈથી મહાઅમાત્યે પુછ્યું. તેની આંખોમાં નિશ્ચલતા પ્રકાશી રહી; તેના અવાજમાં દુર્બળ સત્તા સ્પષ્ટ જણાતી હતી; અને જ્યારે તેનું આ સ્વરૂપ પ્રકાશતું ત્યારે પાટણમાં તેની સામું થઈ શકવાની કોઈની પણ હિંમત ચાલતી નહિ. દેશળે હોઠ કરચા અને વાત ફેરવી કહ્યું: “પણ-હું એમ કહું છું કે ત્રિભુવનપાલજીને સંદેશો કહાવીએ તો કેમ?”

“શો?”

“કે. જલદીથી એ પણ શાન્તુ મહેતાને આવી મળે.”

“હા. એ પણ રસ્તો સારો છે.” જયસિંહદેવે કહ્યું.

“હીક.” મુંજલે કહ્યું. અને તે કાક તરફ ફર્યો: “કાક! બાપ તું મુસાફરી કરી થાકી ગયો હશે.”

“જો આપનો કાંઈ હુકમ હોય તો તૈયાર છું.” કાકે કહ્યું.

“વાર, ત્યારે સાંજના કણીવતી જા; અને મંડલેશ્વર મહારાજને કહેજે કે જોગપુર તરફ આવી અમને મળે. કેમ બરાબર કેની?” દેશળ-દેવને મુંજલે પૂછ્યું.

તે કાંઈ વિચાર કરતો પકડાઈ ગયો એટલે ઉતાવળથી “હા-હા” જવાબ દઈ દીધો.

“વાર ત્યારે તું જા. તું કેવો છે?”

“હું વિપ્ર છું.”

“એમ? ત્યારે તું-તમે”-મુંજલે કાકને બ્રાહ્મણ જાણી વચન બદલ્યું “રાજગઢમાં જ જમજો.”

“જો સંજનનમંત્રીની રજા હોય તો. હું એમને ઘેર ઉતર્યો છું.”

“માફ કર—” રખેને અતિથિ ચાલ્યો જાય જાણી સંજનન વચ્ચે બોલવા ગયો.

“તમારા આતિથ્ય આગળ રાજગઢનો પણ હિસાબ નથી.” હસતાં હસતાં મુંજલે કહ્યું. “વાર. એમ રાખો. જાલો દેશળ દેવજી! તૈયારી કરો” કહી મુંજલે પાઘડી ઉંચકી માથા પર મૂકી. “કાકબટા! તમે જાઓ.”

“જેવી આજ્ઞા” કહી કાક પગે લાગી ત્યાંથી ગયો. આટલો વખત જયસિંહ ઉંડા વિચારમાં બેસી રહ્યો હતો. બીજા બધા ઉઠ્યા; પણ જૂલો ઉઠતાં ઉઠતાં મુંજલ પાસે પાનની થાળી પડી હતી તેમાંથી પાન લેવાને બહાને આપ્યો અને ધીમેથી પૂછ્યું. “પણ પાટણનું?—”

“મારા ધ્યાનમાં છે. નચિત રહો” મુંજલ મહેતાએ ધીમેથી જ જવાબ આપ્યો. જાણે કાંઈ વાત થઈ નથી એમ જૂલો, સંજનન અને દેશળ સાથે ત્યાંથી બહાર નીકળ્યા.

“જયદેવ વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયો હતો. તે, અનપ્રયે તકીયા પર બેઠો હતો ત્યાંથી સરી પડ્યો, અને તેણે એક ઉંડો નીસાસો મુક્યો. મુંઝવેલ થોડો વખત એની સામું જોઈ રહ્યો. “કેમ બાલા રાજા! શો વિચાર કરી રહ્યા છો?”

“ખીજું શું? મને લાગે છે કે સોલંકી કુલને કલંક લગાડવા હું જન્મ્યો છું.” નિરાશાભર્યે અવાજે જયદેવે કહ્યું.

“કેમ?” મુંઝવેલે ટકોરમાં પુછ્યું. તેનું મોહું વાત્સલ્ય-ભાવે દીપી રહ્યું.

“તમે શું જાણો? તમે અમાત્ય છો. પણ તમે સોલંકી નથી; તમે પાટણના પતિ નથી. અત્યારે પાટણનું નાક કપાય છે તેમાં જેટલું મને લાગે એટલું ખીજા કોને લાગે?” જયસિંહ અકળામણના ઉદ્ગાર કહાડી બોલ્યો.

મુંઝવેલના મોઢાપર અજબ જેવો ફેરફાર થયો. તેનું હસવું, તેના વાત્સલ્યદર્શક ભાવ અદૃષ્ટ થયો અને તેને બદલે તેના ચહેરા પર સખ્તાઈ પ્રસરી રહી. તેની તેજસ્વી આંખમાં અવર્ણનીય શોકના ઓળા પડ્યા. તેણે ન કળાય એવો ધીમે નીસાસો મુક્યો અને ખેદ્યુક્ત અવાજે કહ્યું.

“ખરી વાત છે. આખરે ગમે તેવો પણ હું પ્રધાન, તમે રાજા. રાજ જેટલું તમારું તેટલું કાંઈ માફ છે?”

જયસિંહમાં આ માર્મિક વચનનો અર્થ સમજવા જેટલી પહોંચ નહોતી. “હારતો! નહિ તો તમે આમ બેસી રહો? શાન્તુ મહેતા પૈસા આપી સમાધાન કરે, ઉદો મારા હુકમની અવગણના કરે, પેલો કાક ધારે કે ઉબક અને નરવર્મા તો પાટણમાં આવી લાગ્યા! આથી મારી કીર્તિને શી વધારે ધુળ બેગી કરવી છે?”

“તેથી તો હું તમને ક્યારનો કંઠ્યા કરું છું કે તમે બાલક ક્યારે મટશો? શા માટે તમે રાજ્યતંત્ર ચલાવવા નથી મથતા?”

“કેમ મથું? મને તો કાંઈ સમજ નથી પડતી.”

“ક્યારે સમજ પડશે? કાલે ઉડીને હું મરી ગયો તો? એ તો અંપલાવો; બધી સમજ પડશે.”

“કેવી રીતે અંપલાવું?”

“કેવી રીતે? તમારે ‘કાલસ્ય કારણમ્’ થવું જોઈએ. ત્યારે રાજા થવાય.”

“કાંઈ જીલ થઈ જાય તો? આપણું તંત્ર તે કાંઈ આણું છે?”

ધીમે ધીમે મુંજલે કહ્યું, “હું સુધારનાર ખેડો છું ને. જયદેવ! જ્યારે તમે બાલક હતા ત્યારે દેવીને મેં વચન આપ્યું હતું કે તમને ચક્રવર્તી બનાવીશ. ગમે તેમ કરી તે વચન પાળવાની સામગ્રી મેં એકઠી કરી છે. પાટણ અત્યારે સખલ બન્યું છે; તેનું સૈન્ય સજ્જ છે; તેના વીરો બાહોશ છે. હવે માત્ર એકજ વસ્તુ રહી છે.”

“શી?”

“તમે ચક્રવર્તી થવાનો સંકલ્પ કરો તે. જયદેવ! તમે મને અત્યારે રાજા અને અમાત્ય વચ્ચે ભેદ બતાવ્યો; હશે. પણ મારા જેવો મંત્રી કોઈ રાજાને મળ્યો નથી અને મળશે નહિ.” મુંજલે ગર્વમાં માથું ઉંચું કર્યું અને તેના સંસ્કારી અવાજમાં સત્તા ગાળ રહી. “ખીજો કોઈ હોત તો છેલ્લા ચાર વર્ષમાં લખલૂટ ધન ભેગું કરત, અને પોતે ચક્રવર્તી બની જાત; અને મારા માસા વિમલ મંત્રીની માફક કોઈક ચંદ્રાવતી* જઈ સ્વચ્છે સત્તા ભોગવત. પણ હું તેમાં મૂખોઈ સમજું છું. પાટણની મહત્તાથી મારે મારી મહત્તા સાધવી હતી—અને તે મેં સાધી છે. કર્ણદેવના વખતનાં નમાલાં સૈન્યો કોને લીધે સખલ થયાં? તોફાની મંડલેશ્વરે કોને લીધે તાબે થયા? લાટ આજે કોની નીતિથી ગુજરાતમાં ભળી ગયું છે? રા’ નવધણુ કોની યુક્તિથી સકંજમાં રહ્યો છે? આ બધો પ્રતાપ, જે અમાત્યને તમે પાટણને માટે દરકાર નહિ રાખવાનો ઠપકો દીધો, તે અમાત્યનો.”

મુંજલ થોડો. તેના શબ્દો આગળ જયદેવ દિગ થઈ ગયો. મંત્રીના મોઢા પર જે દિવ્ય તેજ પ્રકાશી રહ્યું હતું તેજ તે જોઈ રહ્યો.

“હા. હું અભિમાની છું.” મુંજલે વિચારમાં માથું હલાવી આગળ ચલાવ્યું. “સત્તા મને પ્રિય છે. પણ એ સત્તા મેં સર્જવી છે; તો, શા

* આણી પાસે એક શહેર. લીમદેવના વિમલ મંત્રીએ પાછળથી પાટણ છોડી ચંદ્રાવતીમાં સ્વતંત્ર સત્તા જમાવી હતી—વિમલપ્રબંધ.

માટે હું ગર્વ નહિ ધરું? છતાં-છતાં હું તમને વિનવું છું કે જેવી હું સત્તા ચલાવું છું તેથી પણ વધારે તમે ચલાવો; અને આમ મારા ઓથામાં રહી અદ્ય ન બનો. લ્યો, અત્યારેજ ભારે પ્રસંગ છે-એનો તોડ કાઢો. આજથીજ રાજ બનો.”

જયસિંહ નરમ પડી ગયો અને ઉછળતે હૈયે તેણે મુંબલના હાથ પર હાથ મુક્યો.

“મહેતાજી! મહેતાજી! મને ક્ષમા કરો. ઉતાવળમાં મારાથી બોલાઈ ગયું. તમે જે મારે અને પાટણ માટે કર્યું છે એ હું કેમ વિસરું? ગમે તેવો પણ હું તમારો શિષ્ય.”

“એ વિચાર જ કહાડી નાંખો. તમે મારા રાજ. જુઓ, તમે અત્યારની સ્થિતિનો વિચાર કરતા હતા. નીરાંતે વિચાર કરી જુઓ, અને કાંઈ રસ્તો કહાડો.”

“મહેતાજી!” જયદેવે કહ્યું. “જો જો પછી હું કાંઈ કરીશ તો ભારે પડશે. મારે તો આ બધાને શિક્ષા કરવી છે.”

“લલે કરોની” જરા હસીને મુંબલે કહ્યું. “પણ એક વાત યાદ રાખજો.”

“શી?”

“શક્તિ વિના શિક્ષા નહિ કરવી. શક્તિહીણની શિક્ષા અને નિર્ધનનું દાન,—એ બન્નેને અંતે-હાંસી.” કહી મુંબલ ઉભો થયો. “તમે વિચાર કરી જુઓ, પછી આપણે વાત કરીશું.”

મુંબલ ત્યાંથી ગયો—પણ જેવો તે ત્યાંથી નીકળ્યો એટલે તેની આંખોમાં ખેદ જણાયો અને તેનું માથું જરા નીચું નમ્યું; તેનું હૃદય બેચેન બન્યું હતું.

મુંબલ ગયો એટલે જયદેવે પણ ઉઠી વિચાર કરવા માંજો; પણ એટલામાં એક અઠારેક વર્ષનો કાન્તિવાન છોકરો તેની પાસે આવ્યો.

“બાપુને ઘણી ખમ્મા.”

જયદેવે જવાબ નહિ આપ્યો.

“જાત્રા જઈ આવીને શો રોડ આવ્યો છે? અમારો તો લાવ જ નથી પુછતા?” છોકરાએ કહ્યું. તે લૂલા મંત્રીનો પુત્ર અને જયદેવનો મિત્ર હતો.

“શોભા! ચુપ રહે, હું વિચાર કરું છું.”

“હું પણ વિચાર કરું છું.”

“શાનો?”

“તમે પહેલાં કહો-પછી હું કહું.”

“હું હવે ખરેખરો રાજા થવાનો છું. મુંગલ મહેતા કહે છે કે હવે બધો કારભાર મારે ચલાવવો. બોલ! હવે તું શા વિચાર કરતો હતો?”

“હું પણ એ જ. તમે ખરેખરો રાજા થાઓ તો મુંગલ મહેતાને પાણીયું ને બંદા મહાઅમાત્ય.” માંકડા જેવું મોહું કરી શોભા બોલ્યો.

“બહામણુ” કહી જયદેવે તેનો કાન આમળ્યો. “તારી મનકા રહેવા દેશે?”

“આ રહી ત્યારે.”

“એક કામ કર.”

“એ. બોલો.”

“બહાર એક લાટથી સુલટ આવ્યો છે. તેનું નામ કાક છે. તેને જાનોમાનો બોલાવી લાવ, ઠાઈ જાણે નહિ હો.”

“એ કામ માફ” કહી શોભા ત્યાંથી દોડ્યો.

—:૦:—

પ્રકરણ પાંચમું.

કૃષ્ણદેવે કેમ વખત ગાળ્યો.

ધનપાલ અને કાક રાજગઢ ગયા એટલે વિશળદેવ જ્યાં કૃષ્ણદેવ હતો ત્યાં પાછો ચઢ્યો. કૃષ્ણદેવ નીરાંતે હિંચકાપર પગો પગો ઉંધવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. વિશળ આવ્યો તે કૃષ્ણે ઠંડે પેટે જોયા કર્યું અને પુછ્યું “કેમ?”

“અમે તમારી કેટલી વાટ જોતા હતા. મોટા ભાઈ તો અધીરા

થઈ ગયા.” વિશળે કહ્યું. કૃષ્ણ આગળ તેનો આડંબર જતો રહ્યો હતો અને એક દાસની માફક તે વાત કરતો હતો.

કૃષ્ણ જરા ટોળમાં તેની સ્હામું જોઈ રહ્યો અને થોડી વારે બોલ્યો: “નશીબ તેનાં.”

“પણ પેલાનું શું?”

“કશાનું કશું નહિ” કહી તિરસ્કારમાં કૃષ્ણે પીઠ ફેરવી.

“ત્યારે મોટાભાઈને શું કહ્યું?”

“કે સાંજે મને મળે.”

“ક્યાં?”

“કર્ણેશ્વર મહાદેવમાં.”

“વાર જયજય.”

કૃષ્ણે કાંઈ પણ જવાબ દીધો નહિ અને કાંઈ વધુ વાતનો પ્રસંગ મળવાની નિરાશા લાગી એટલે વિશળ ખીચારો પાછો ગયો. તેના ગયા પછી કૃષ્ણના મ્હોપર થોડીવાર હસતું રહ્યું. પછી કાંઈ એન નહિ પડવાથી તે પાછલી ખારીએ જઈ ઉભો.

ધરનો આ ભાગ ધણો જુનો હતો તેમ બહુ વપરાશમાં પણ આવતો નહોતો, અને એની આ ખારી પાછલી વાડીના જે ભાગમાં પડતી હતી તે પણ નિર્જન હતો. ખરૂં જોતાં આ વાડી નહોતી, પણ તરુ અને લતાઓના સ્વચ્છંદી વિકાસને લીધે તે વન લાગતું. એક મોર, પત્નીઓ સહિત, આ બધાં ફલફુલોનો માલીક હોય તેમ આનન્દે વિહરતો હતો. કૃષ્ણ થોડો વખત જોઈ રહ્યો અને પછી સામું આવી રહેલા આકર્ષક દેખાવનું ખેંચાણ વધવાથી તે ખારીમાંથી ભુસ્કો મારી, નીચે વાડીમાં પડ્યો. તેને આવી અસંસ્કારી રીતે ઉતરતો જોઈ, કલાપી માથું ઉચું કરી, વિચારમાં પડ્યો, અને તેણે ઢેલોને ભેગી કરી જતા રહેવાનો નિશ્ચય દેખાડ્યો.

કૃષ્ણદેવે વાડીમાં ભટકવા માંડ્યું. ધડી એ ધડી ફરતાં પણ વાડીનો અંત નહિ આવ્યો એટલે આખરે તેણે પાછા ફરવા માંડ્યું. થોડુંક ચાલતાં એક નાનો જલકુંડ દેખાયો.

તે સ્થલ રમણીય હતું. જલકુંડની આસપાસ ઝાડોની ઘટાએ શાન્ત,

શીતલ મંડપ રચ્યો હતો. જાણે ખીજે ધંધો જ ન હોય તેમ કૃષ્ણ ત્યાં ઉભો રહ્યો અને થોડીવારે સુવાનો વિચાર કરી એક વાડને ઓથે આડો થયો. ઉંઘ આવતાં પહેલાં તેને વિચાર આવ્યો કે આમ નિર્થક વખત ગુમાવવાથી, આમ પડી રહેવાથી તેના હિતને નુકશાન કે તેની યોજના-ઓને હાનિ તો નહિ પહોંચે? પણ સ્થલનાં સૌંદર્ય અને શાન્તિનો નીશો તેની રંગોમાં પ્રસરી રહ્યો હતો. તેણે આંખો મીંચી નીરાંતે ઉંઘવા માંડ્યું.

થોડીવારે-કેટલીવાર થઈ તેનું તેને ભાન રહ્યું નહિ-કંકણના અવાજથી તે જાગ્યો. તે સુતો હતો ત્યાંને ત્યાંજ દ્રવ્યોઃ સ્થામું જલકુંડમાં એક બાલા નહાતી હતી. ખીજ પલે બાલા ફરી; અને એક સુંદર, તેજસ્વી મુખની કૌમુદી ત્યાં પ્રસરી રહી. કૃષ્ણનું સ્વસ્થ હૃદય પણ અસ્વસ્થ બન્યું.

બાલા નાની હતી-આશરે ચૌદ પંદર વર્ષની લાગતી હતી. તેના લાંબા વિખરાયલા વાળના બનેલા વસ્ત્રમાંથી તેના અંગોનું મનોહર લાલિત્ય અડધું દેખાતું હતું-અડધું સૂચવાતું હતું. આટલી નાની ઉંમર છતાં મુખપર મસ્તાનપણાની મોહક રેખાઓ હતી. આંખોમાં ઉન્મત્તતાનો આરંભ થવા માંજો હતો. કૃષ્ણ રસિક હતો, સૌંદર્યનો અનુરાગી હતો. તે આ બાલાને જોઈ ગાંઠો થઈ ગયો. તે નાગકન્યા છે કે મૃત્યુલોકની માનવબાલા, તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

તે નાગકન્યાની નજર લતા અને પત્રોમાંથી ચમકી રહેલી કૃષ્ણની આંખો તરફ ગઈ, અને તે ગભરાઈને જોઈ રહી.

“એ કાણુ છે?”

“એ તો હું” કૃષ્ણે જરા હસીને કહ્યું અને ખેંઠો થયો.

“હું તે કાણુ?” જરા રોષમાં બાલાએ પુછ્યું.

“અરે પણ ગુસ્સે શા માટે થાઓ છો?” કહી કૃષ્ણ ઉભો થયો અને તે છોકરી સામું જોઈ રહ્યો. છોકરી આ સ્વરૂપવાન, સંસ્કારી પુરુષને જોઈ અડધી શરમાઈ અને અડધી ગભરાઈ. તેણે માત્ર નીચું જોયું.

“એ જાણ્યું નાગકન્યા લુલી પડી કે શું? હું તો ખીધો” કહી કૃષ્ણ-દેવ હસ્યો. પછી જરા નફટાઈથી તેણે ઉમેર્યું “હું જરા નાગકન્યાઓથી બહુ ખીહું છું.”

એના શબ્દો ગુસ્સો પેદા કરે એવા હતા; કોઈ એ વર્ષે મોટી બાલા આ શબ્દો સાંભળતાં અપમાન પામત. પણ આ છોકરી બાલક હતી; તેનામાં નવયૌવનાઓ કરતાં સહનશક્તિ વધારે હતી. અને કૃષ્ણદેવનો મોરલી જેવો અવાજ નાગને પણ વશ કરે એવો હતો;—પછી આ તો નહોતી નાગકન્યા: એ હતી માત્ર મૃત્યુલોકની એક નિર્દોષ બાલિકા. એ ખીચારી કૃષ્ણના મનોહર મુખ સામું જોઈ રહી. તેના સંસ્કારી, મશ્કરી કરતા અવાજના સૂરના, તેના મોહભર્યા હાસ્યના પાશમાં તે ગુંચવાઈ ગઈ. તેણે પહેલાં તેને કોઈ નોકર કે હલકા વર્ગનો માણસ ધાર્યો હતો—પણ હવે તે ગભરાઈ; પોતે કેવી રીતે પાણીમાંથી નીકળે તેની સમજ પડી નહિ; આ પુરુષને દૂર જવાનું કેવી રીતે કહેવું તે સૂઝ્યું નહિ.

કૃષ્ણદેવ આ બાલાના ગભરાટનું કારણ સમજ્યો, પણ તે ત્યાંથી ખસ્યો નહિ. તેની તેજસ્વી આંખો બાલાના અંગે અંગતી છાપ અંતરમાં પાડતી હતી. ગભરાટથી તેના મ્હોંપર આવતા ભાવોની રમણીયતા જોઈ તે ખુશ થતો હતો. આખરે છોકરી શરમમાં, બાલપણની ગભરામણમાં, નિર્દોષતાથી હસી: સામું કૃષ્ણ પણ હસ્યો.

એ પલ રહીને કૃષ્ણ બોલ્યો: “તમારે બહાર આવવું છે? ઉભાં રહો. હું પેલા ઝાડ આગળ ઉભો રહું. પણ જો જો અલોપ થઈ ન જતાં. મને ખાત્રી નથી કે તમે મૃત્યુલોકનાં છો.”

બાલા પાછી હસી. કૃષ્ણદેવ પોતાના મનની વાત સમજી ગયો માટે શરમાય એવી તે મુઠ્ઠા નહોતી. કૃષ્ણ ઝાડ આગળ ઉભો રહ્યો અને બાલાએ ઝપઝપ કપડાં પહેર્યાં.

આખરે તે કૃષ્ણ પાસે આવી ત્યારે તે દૂર જોઈ, સીસોટીથી સંગીત ચલાવતો હતો.

“આવ્યાં? તમે સજ્જન મંત્રીની દીકરી, એમ?”

“હા.” પોતાનો અંબોડો ઠીક કરતાં બાલાએ કહ્યું.

“તમારું નામ શું?”

“સોમ સુંદરી. તમે કયે દેશથી આવો છો?”

“જે દેશમાં તમારા બાપે હાક વર્તાવી ત્યાંથી?” જરા તિરસ્કારમાં કૃષ્ણે કહ્યું.

“સોરઠમાંથી. હું પણ ત્યાં જ જન્મી હતી” સોમે કહ્યું.

“તે વગર આટલું રૂપ હોય નહિ.”

“સોમ હસી. ત્યારે તો તમે મોટાભાઈને મળ્યા હશે?”

“કાણુ ભટ્ટરાજ પરશરામને? ના. હું આવ્યો ત્યારે મળી શક્યો નહિ.” કૃષ્ણે આ એટલા તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું કે સોમે પણ ઉંચું જોયું. તે જોઈ તરત કૃષ્ણે સવાલ કર્યો: “તમારા બાપા ખુશીમાં છે? વચ્ચે માંદા હતા ને?”

“હવે ઠીક છે.” સોમને આ માણસ જાણે ધરનો જ હોય તેમ લાગ્યું. “સાચું પુછો તો એ તો કાંઈ માંદા જ નહોતા. પણ ઘણા વર્ષ થયાં પાટણુ નહોતા આવ્યા તેથી.” સોમ હસી. તેના હાસ્યમાં નીખાલસપણું હતું.

“તમે કાને ત્યાં પરણ્યાં છો?” કૃષ્ણે પુછ્યું. તેની પુછવાની રીત એવી સ્નેહાળુ હતી કે ગમે તેને વિશ્વાસ પેદા થાય.

“ના. હું હજી નથી પરણી.”

“ત્યારે વેવિશાળ તો થયું જ હશે. સજ્જન મંત્રીની છોકરી કાંઈ એમની એમ રહે?”

સોમ શરમાઈ નીચું જોઈ રહી અને સ્વભાવે લલી હોવાથી જરા ખિન્ન બની. તેને નાનમ લાગી. “મારું વેવિશાળ થવાનું છે.”

“તમે દરરોજ અહિંયા નહાવા આવો છો?”

“હા. મને ઘણો શોખ છે. ચાલો હું ધરમાં જાઉં. મારી બા મને વઢશે. આજે હું ઘણી મોડી થઈ ગઈ.”

“તેમાં શું? માબાપોનો વઢવાનો ધર્મ છે; છોકરાંઓનો વઢાવવાને માટે ઉંધાં ચાલવાનો ધર્મ છે.” કૃષ્ણે કહ્યું. સોમને હસવું આવ્યું. તેણે અપાટાબંધ ધર તરફ ચાલવા માંડ્યું.

“તમારા ભાઈ પરશરામ હાલ ક્યાં છે? તેની કાંઈ ખબર છે?”

“છેલ્લી ખબર તો વંચલીથી આવી હતી.”

“એમ? ત્યારે અહિંયા સજ્જન મંત્રીને બહુ મહેનત પડતી હશે. લશ્કર ધણું હશે.” કરી કૃષ્ણે પુછ્યું “કટલું હશે વાર?”

જેમાં કાકને એવી ખાત્રી થાય છે કે પોતે પાટણનો રાજા થયો છે. ૪૩

“મને શી ખબર!”

“હત તમારું ભલું થાય. સનજન મંત્રીની છોકરી થઈ એટલું જાણતાં નથી? તમારે તો બધી ખબર રાખવી જોઈએ.”

“ખરી વાત છે!” સોમે કહ્યું “મારા દેખતાં વાત તો ઘણી થાય છે. પણ એ પંચાત મારે શી?”

“એમ તે હોય? મેં સાંભળ્યું છે કે ત્રિભુવનપાલનાં પટરાણીએ તો એક વખત પાટણ પહોંચ્યા હતાં” જરા તિરસ્કારથી કૃષ્ણે કહ્યું.

“અસનખા તો ઘણાં હુશીયાર છે.”

“સોમ-ઓ સોમ-બહેન!” કાંઈ પુરુષનો અવાજ જરા દૂર સંભળાયો.

“કાણ એ-લક્ષ્મણ! તું ક્યાંથી લક્ષ્મણ!” સોમે સામી જુમ પાડી. તેની જુમમાં સ્નેહભાવો હતા. થોડી પલમાં એક પચ્ચીશેક વર્ષનો જુવાન. શસ્ત્રસન્નિજત થોડો દોડતો આવ્યો, પણ કૃષ્ણને જોઈ, તે ખંચાઈને ઉભો.

“આ આપણે ઘેર અતિથિ છે. સોરઠથી આવ્યા છે.” સોમે લક્ષ્મણને કહ્યું. લક્ષ્મણે જરા અભિમાનથી જોયા કર્યું. “તું ક્યારે આવ્યો?”

“તું દેખે છે ત્યારે.”

“કેમ માલવી સેનાપતિ કેટલો દૂર છે?”

“બહુ દૂર છે. તું કેમ ગભરાય છે?” કહી લક્ષ્મણ પાસે આવ્યો.

“આ સમાધાનની વાતો આવે છે તે ખરી કે ખોટી?” કૃષ્ણે પુછ્યું.

“ખરી નથી ને ખોટીયે નથી” લક્ષ્મણે કહ્યું.

“તું બાપાને મળ્યો?”

“હા. ચાલ હવે તું વહેલી પગ ઉપાડે છે કે નહિ. મને લુખ લાગી છે” કહી લક્ષ્મણે ઉતાવળ કરી. એટલામાં ઘર આવ્યું અને કૃષ્ણને બીજી તરફ વીધાય કરી, ભાઈ અને બહેન અંદરના લાગમાં ગયાં.

જનકજનકજનક

પ્રકરણ છઠું.

જેમાં કાકને એવી ખાત્રી થાય છે કે પોતે પાટણનો રાજા થયો છે.

પાટણના રાજ્યકર્તાઓ પાસેથી બહાર જતાં કાકના મનમાં કાંઈ કાંઈ વિચારો થવા લાગ્યા. તેની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ પાટણના રાજ્યતંત્રમાં શા શા રંગ છે તે પારખવાને મથી રહી હતી.

બહાર નીકળતાં તેણે વિશળદેવને રાજગઢમાં પેસતો જોયો એટલે જાનને તેને મળ્યો.

“કેમ ક્યાંથી આવ્યા તમે ?”

“મોટાભાઈનું કામ છે. અન્દર બેઠા છે ?”

“હા. હમણાં તમારાથી જવાય તેમ નથી. પણ તમે તો સજ્જન મંત્રીને ત્યાં બેસવાના હતા ને ?”

“હા. પણ હું શું કરું ? મને જરૂરનું કામ છે” વિશળે ઉતાવળથી કહ્યું. તેને કાંઈ ધણી જરૂરી તેના ભાઈને વસ્તુ કહેવાની છે એમ કાકને લાગ્યું. વખત છે ને તે કૃષ્ણદેવ સંબંધી તો ન હોય ?

“હવે એવું તે શું મોટું કામ છે ? પહેલાં ઉબકને મારી હાંકવાની તો વાત કરે; પછી ખીજ.”

“અરે તમે શું જાણો ? હ્યો આ આવ્યા.” કહી દેશળ મંડલેશ્વર બહાર નીકળતા હતા તેના તરફ વિશળ ગયો. કાકે ધ્યાનથી એ બે ભાઈ-ઓની વાત સાંભળવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે કાંઈ સફલ થયો નહિ. પણ દેશળદેવના મોઢા પર કાંઈક ફેરફાર થયા તેણે જોયા.

એટલામાં એક અજાણ્યા છોકરાએ આવી તેને ખભે હાથ મુક્યો.

“કાક ભટ્ટ તમે ?”

“હા. કેમ ભાઈ ?”

“જરા મારી સાથે આવોની. જરા કામ છે.”

“શું કામ છે ?”

“મહારાજ બોલાવે છે” છોકરાએ નીચા વળી કાનમાં કહ્યું. કાક ચમક્યો. તેને લાગ્યું કે ગઈ કાલની રાતની વર્તણૂક માટે કાંઈ શિક્ષા થવાની; પણ મૂંઝે મોઢે તેની સાથે ગયો. શામે ખીજે રસ્તો લીધો અને જે ખંડમાં એ પહેલાં ગયો હતો તેનાથી ખીજ દિશામાં આવેલા એક ઓરડામાં તેઓ ગયા.

એક સોને મઢેલા હિંચકા પર, અધીરાઈથી જાયદેવ હિંચતો હતો. તેના મોઢા પર ચિન્તા અને નિશ્ચય બે દેખાતાં હતાં. કાક આવ્યો અને હાથ જોડી ઉભો રહ્યો એટલે તેણે હિંચકા રાખ્યો.

જેમાં કાકને એવી ખાત્રી થાય છે કે પોતે પાટણનો રાજા થયો છે. ૪૫

“શોભ, જરા તું બહાર જઈ ઉભો રહે. કાંઈ આવે તો કહેજે.”

“જેવી આજ્ઞા” કહી શોભ બહાર ગયો.

“કાક ભટ! તમે પત્ર લાવ્યા તેમાં ત્રિભુવનભાઈ લખે છે કે તમે ઘણા વિશ્વાસુ અને બાહોશ માણસ છો.”

“જી.” કાકે કહ્યું.

“મને લાગે છે કે એ વાત ખોટી છે” ધીમેથી રાજાએ કહ્યું. કાક જરા વિસ્મિત થયો. શું આટલા માટે એને પાછો બોલાવ્યો? તે કાંઈ બોલ્યો નહિ. “કાલે રાતે તમે ઘણાં ગપ્પાં મારતા હતા.”

“ક્ષમા કરો અજ્ઞાતા!” જરા કાકે ગર્વથી કહ્યું: “હું ગપ્પાં નહોતો મારતો; જે કહેતો હતો તે ખરું કહેતો હતો.”

“ત્યારે એમ કે હું નામનો જ રાજા છું નહિ?” જરા ગર્વથી રાજાએ પુછ્યું.

“બાપુ!” કાક ચેતી ગયો કે રાજાને કાંઈ ગરજ છે એટલે તેણે પોતાનું પ્રાબલ્ય દેખાડવા માંડ્યું.

“ત્રિભુવનપાલ મહારાજે ત્યારે મને સલાહકાર બનાવ્યો ત્યારે અલય વચન આપ્યું હતું. સત્ય કહેવાની રજા ન હોય તો સલાહ લેવી નહિ.”

જયદેવે ઉચું જોયું. તેને લાગ્યું કે આ માણસ તેનું માન ભંગ કરે છે; પણ કાકની સામું જોતાં એવું કાંઈ દેખાયું નહિ. સ્વાસ્થ્ય અને વિનયની ભૂતિ સમે, હાથ જોડી, પોતાનું મજબુત, છટાદાર શરીર માનભેર સંક્રાંતી તે ઉભો હતો. મહારાજાએ નખશીખ તેને નીહાળ્યો; તેનાં માંસલ અંગો, તેની છટાભરી ઉભા રહેવાની રીત જોઈ તેનાપર શ્રદ્ધા આવી. પણ અજાણ્યા માણસપર એકદમ વિશ્વાસ મુકવો તેને ગમ્યું નહિ.

“મારે સલાહ નથી લેવી.” તેણે કહ્યું: “માત્ર ત્રિભુવનભાઈ અત્યારે હોય તો શું કહે તેટલું જ જાણવા માંગું છું.”

“જેવી આજ્ઞા.”

“તમે એમ ધારો છો કે આ શ્રાવક શેઠા મને નમાવો કરી મુકે છે?”

“ના બાપુ! હું એમ માનું છું કે એમના વડે જ પાટણની સત્તા છે.”

જયસિંહદેવને હેમ ગયો, તેણે કાક સામું ઝીણી નજરે જોયું. “એટલે?”

“ત્રિભુવનપાલ મહારાજનો અને મારો બન્નેનો એ જ અભિપ્રાય છે. આજે આપણું રાજ્ય ટક્યું છે તેનું કારણ આટલું જ કે શ્રાવકોને નવાં રાજ્યો સ્થાપવાની આકાંક્ષા નથી; તેઓ પાટણના મંત્રીઓ બની સંતોષ પામે છે; અને ગમે ત્યાં પૈસો મેળવી આખરે પાટણમાં આવી રહે ત્યારે જ તેઓ રાચે છે.”

“તમે નામર છો ?”

“ના જી.”

“તમે નાગરોની સત્તા દુર્બલ માનો છો ?”

“અનદાતા! એમ હું માનતો નથી. ત્રિભુવનપાલ મહારાજ કહેતા હતા કે મૂલરાજદેવ મહારાજને નાગરોની સત્તા વધારી. જો એમ હોય તો મૂલરાજદેવ મહારાજની કુદિને ખરેખર ધન્ય છે.”

“કેમ ?”

“એ લોકોને પણ પાટણપર સ્નેહ છે. શ્રાવકો જેટલો સ્નેહ નથી, છતાં જૈન સત્તાને કાણુમાં રાખવાનું તેઓ સખલ હથિયાર છે. એ તો એક બીજાથી જ મહાત થઈ રહે એમ છે.”

“કાક! આટલી બધી માહિતી તમે ક્યાંથી મેળવી ?”

“આજે ત્રણ વર્ષ થયાં મંડલેશ્વર મહારાજ મારી સાથે જરાએ જરા વાતનો વિચાર કરે છે.”

જયદેવ વિચારમાં પડ્યો. આ માણસપર તેને વિશ્વાસ આવ્યો. “એમ છે. ત્યારે હું નામનો રાજા છું એમ કેમ તમે કહેતા હતા ?”

“બાપુ! મને શિક્ષા કરવા માટે આ બધું પુછો છો ? ત્યારે શું કામ નકામી તસ્દી લો છો. જે શિક્ષા દેશો તે હું સહન કરીશ.”

જયદેવ હસ્યો. “કાકલટ! તમારી શંકા ખોટી છે. ત્રિભુવનલાઠને મળું ત્યાં સુધી મારે કોઈ વાત કરનાર નથી માટે પુછું છું. તમને શિક્ષા કરવા નથી પુછતો.”

“આપને સલાહકારની શી ખોટ ?” કાકે પુછ્યું. “મહાઅમાત્ય ક્યાં કાઢથી ઉતરે તેવા છે ?”

જેમાં કાકને એવી ખાત્રી થાય છે કે પોતે પાટણનો રાજ થયો છે. ૪૭

જયદેવે હોઠ કરચા. “મેં એક નિયમ કર્યો છે. હવે મારે મુંગલ મહેતાની સલાહ વગર રાજ ચલાવવું છે.”

કાક બેમાથો. મુંગલની સામું કાવત્રામાં જોડાવું એટલે ઉંધા જ ગણપતિ બેસાડવા જેવું થાય. તેને એવી મૂખાંઈ કરવી નહોતી.

“અન્નદાતા! ક્ષમા કરો. પણ જો ખ્યાતિ ખરૂં કહેતી હોય અને એ પ્રસંગે મારો પોતાનો થયલો અનુભવ ખરી સાક્ષી પુરતો હોય તો એક જ વાત કહીશઃ એ વિચાર માંડી જ વાળો. જે દિવસે મહા-અમાત્ય આપની વિરુદ્ધ થયા, તે દિવસે શું થશે તે હું કદપી પણ શકતો નથી. આપ ગાદી પર આવ્યા ત્યારે મુંગલ મહેતા વિદ્યાર્થી હતા તે આપને યાદ હશે?”

“હા,-હા,-હા!” કહી મહારાજ ખુબ હસ્યા. “તને કાણે કહ્યું કે મુંગલ મહેતાની સામે હું થવાનો છું! ગાંડા! એમને તો હું પિતાતુલ્ય ગણું છું. એમણે જે મારે માટે કર્યું છે તેટલું તો કાષ્ટએ નથી કર્યું. આ તો એ મારી કસોટી કરવા બેઠા છે-અને મારે ઓછા ઉતરવું નથી.”

“જી.”

“હવે મારે શું કરવું?” નિખાલસ હૃદયે જયદેવે પુછ્યું. “એક આ શાન્તુ મહેતા સમાધાન કરી આવ્યા. ખીન્નું, ઉદાએ માફ નાક કાપ્યું. મારી આખરે જય નહિ અને એ બેને શિક્ષા થાય એવો કાંઈ રસ્તો જોઈએ. હવે હું વધારે વખત આ સહન કરવાનો નથી.”

“બાપુ! શાન્તુ મહેતાએ જે કર્યું તે ઠીક જ કર્યું.”

“શું ઠીક કર્યું-કપાળ!”

“અન્નદાતા! શાન્તુ મહેતા લડવા નીકળ્યા હોત તો પાટણ નવ-ધણ રા’ એ ક્યારનું લીધું હોત.”

“સોરઠનો!” રાજાએ ચક્રિત થઈ પુછ્યું.

“ઉદા મહેતા નફ્ટ થઈને બેઠા, દાદાક મહેતાએ કર્ણાવતીમાં નામનાં માણસ રાખ્યાં છે, મેઢેરામાં કાંઈ લશ્કર નથી. અહિયાનું લશ્કર ઉમકની સામું જય-પછી સોરઠીઓ આવે ત્યારે પાટણનું શું થાય?”

“પણ રા'ને તો પરશુરામ સાચવે છે?” રાજાએ પુછ્યું.

“આપુ! મને તો એ ભ્રમ લાગે છે. રસ્તે હું આવ્યો તે તપાસ રાખતો આવ્યો છું. માનો નહિ માનો પણ નવધણુ રા' તો આ તકનો લાલ લઘને દડમંજલ પાટણ પર આવે છે.”

“આ વાતની કાઠને કાંઈ ખબર કેમ નથી? એમ હોય તો મામલો ગંભીર છે.”

“મને તો ખાત્રી છે કે મહાઅમાત્ય બધું જાણે છે” કાંકે કહ્યું. “આજે આપે નહિ જોયું? દેશળદેવ મહારાજને તેણે પાટણમાંથી ફેવી યુક્તિસર બહાર કહાડ્યા? મને લાગે છે કે એનું કારણ પણ એ જ.”

મહારાજ દિગ થઈ ગયા. તેને ફટલોક વહેમ પડ્યો હતો તે ખરો ટૂંકો. “પણ આજે સાંજે તો અમે પણ પાટણમાંથી લશ્કર લઈને જવાના છીએ; તેનું કેમ?”

“મને પણ એની જરા સમજ નહિ પડી. વખતે સાંજના મહાઅમાત્ય ના પણ પાડે. પણ મને ખાધને શા સાર જોલાવ્યો છે તે હું જાણું છું.”

“શા સાર?”

“દેશળદેવને ખાતર મારે મોઢે જુદું કહ્યું; પણ ખરો સંદેશો તો મંડળેશ્વર મહારાજને મારી જોડે એટલો જ કહાવશે કે તેણે, કાં તો કર્ણાવતીમાં લશ્કર લઈ રહેતું નહિ તો વઢવાણ તરફ પ્રયાણ કરતું.” કાંકે ભવિષ્ય ભાખવા માંડ્યું.

“ત્યારે દેશળદેવ હરામખોર છે?”

“મને લાગે છે કે એ કાંઈ ગડબડ મચાવી રહ્યા છે ખરા. હું થોડા દિવસમાં ખોળી કાઢીશ.”

“જો તું કહે એટલું ખરું નીકળે તો, કાંકે, તું પણ જખરો છે. પણ ઉદા મહેતાનું કેમ?”

“એને મહાત કરવો અઘરું કામ છે. આપની રજા હોય તો હું કર્ણાવતી જઈ ત્યાંથી ખંભાત જઈ આવું. કાંઈ રસ્તો સુઝશે ખરો.”

“હા. જરૂર જજે. એને ટોકાણે કરવો પડશે. એનું માથું ખસી ગયું છે.” જયદેવે કહ્યું. થોડીવારે તેણે ઉમેર્યું: “દેશળદેવને જવા દેવો—”

જેમાં કાકને એવી ખાત્રી થાય છે કે પોતે પાટણનો રાજ થયો છે. ૪૯

“જેમ અને તેમ ઉતાવળે” કાકે ઉમેર્યું.

“હા. અમારે જતું નહિ પણ પાટણમાં જ રહેવું, ને તમારે ત્રિભુ-
વનલાધને કહેવું કે ઉપક સામા નહિ જતાં ‘રા’ નવધણુ સામું જતું”
રાજાએ ગોખવા માંજું;—પણ વધુ ગોખાઈ રહે તે પહેલાં શોભ આવ્યો.

“આપુ! મહેતાજી આવે છે.”

“કાણુ મુંગલ?” રાજાએ જરા ગભરાઈ કહ્યું. “કાક! તું પેલા
જીનમાં જતો રહે.”

એક શબ્દ બોલ્યા વિના, એક ફલંગ ભારી કાક ત્યાં ભરાઈ ગયો.
જયદેવ નીરાંતે બેઠો હોય એવો ડોળ કરી હિંચકા ખાવા લાગ્યો. તેનું
હેયું હપે નાચવા લાગ્યું અને તેનું મગજ મુંગલ અને કાકની બુદ્ધિનો
વિચાર કરવા લાગ્યું.

મુંગલ હસતો હસતો આવ્યો. તેને ખાત્રી હતી કે જયદેવ નિરા-
ધાર થઈ બેઠો હશે; અને આખરે શું કરવું તે તે શીખવશે. તે આવ્યો અને
શોભ સામું જોયું. શોભ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

“કેમ મહારાજ! શું વિચાર કર્યો?” મુંગલ હિંચકાપર બેઠો. એકા-
ન્તમં આ બે વચ્ચે રાજા પ્રધાનનો સંબંધ જરા પણ રહેતો નહિ. કાકે
જીનમાંથી કાન માંડી સાંભળવા માંડ્યું.

“દરેક બાબતની પણ તમારે મને ખબર આપવી પડશે. કેટલીક
બાબતની બાતમી તમને મળે છે તે મને નથી મળતી.”

“હા. કહો તેની કહું.” મુંગલ જેમ છોકરાને લડાવે તેમ બોલવા લાગ્યો.

“શાન્તુ મહેતાના શા સમાચાર છે?”

“હમણા સર્જન મહેતાનો લક્ષ્મણુ આવી ગયો. તે કહે છે કે ઘણું
ખર્ચ સમાધાન થઈ ગયું. પછી કાંઈ?”

“રા’ નવધણુ ક્યાં છે?”

મુંગલ ચમક્યો. “ક્યાં છે તે મને ચોક્કસ ખબર નથી.”

“એણે પાટણપર સ્વારી કરવાની શરૂઆત કરી છે” જયસિંહદેવે
જરા ડોળ ધાલી કહ્યું. મુંગલ વધારે ચમક્યો; આ વાત જો બહાર પડી
જય તો લોકોમાં ગભરાટ વધે એમ એનું માનવું થયું.

“અને અહિંયા કાવત્રાંબાળે પાટણને દગો દેવા તૈયાર છે.”

“શું કહે છે?” રાજાને મળેલી ખબર કેમ અને કેણે આપી તે ન સમજતાં મહાઅમાત્ય જરા ગુંચવાયા.

“વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે મારી ભુલ હતી. શાન્તુ મહેતાએ બાહોશી અને દુરઅદેશી વાપરીને જ આ સમાધાન કર્યું હોય એમ દેખાય છે.”

“જયદેવ ! આ ડહાપણ ક્યાંથી આવ્યું?”

“તમારા જેવા મંત્રીના સહવાસથી” જયદેવે રોષાંધ હસીને કહ્યું. છળમાં કાંક પણ હસવા લાગ્યો. મુંગલ જાંઘીમાં પહેલી વખત ગુંચવાડામાં પડી આસપાસ જોવા લાગ્યો. “વાર પછી?” તેણે કહ્યું.

“મને ખાત્રી થઈ છે કે અત્યારે વધારે લય રા’ નવધણનો છે; માટે એને પાંશરો કરવો જોઈએ. આપણે સાંજે શાન્તુ મહેતાને મળવા લશ્કર લઈ નથી જતું, અને દેશજીવે છે જતો. એને જમવાનું નોતડું કહાવીએ કે એ અહિંયાથી સીધો જ જાય.” જયદેવે સત્તાથી પોતાનાં કરમાનો કહેવા માંડ્યાં.

મુંગલ મુગે મ્હોડે જોઈ રહ્યો.

“અં-ખીન્નુ” જયદેવે આગળ ચલાવ્યું. “પેલા ત્રિભુવનભાઈએ માણસ મોકલ્યો હતો-એનું નામ શું?”

આ બુઢાણાથી કાંકનું હસવું માયું નહિ; તેનો શિષ્ય તેને ઉસ્તાદ લાગ્યો.

“કાંક” મુંગલે કહ્યું. તે જરા દિગ જ થઈ ગયો. આ સુદ્ધિ બાળા-રાજામાં ક્યાંથી આવી?

“હા. કાંક તેને તમે કહી દેજો કે ત્રિભુવનભાઈને કર્ણાવતી રહેવાનું જ કહે. નહિ તો તે વિરમગામ તરફ જાય.”

“જયદેવ ! જયદેવ !” મુંગલે હિંચકા પરથી ઉતરી તેની સ્થામું કરતાં કહ્યું, “જો આ વિચારો તમારા જ હોય તો મારો ધન્યવાદ; તમારા આગળ ચક્રવર્તીઓ પણ ધુળ ચાટશે. તમારી નજર ખરોખર છે. આજે પાટણનો રાજા પાટણને લાયક થયો ખરો.”

કાંક મનમાં પુલાયો; આ છુડીએ પાટણનો રાજા તો તે પોતે હતો.

“મંત્રીરાજ ! તમે પણ આમ જ ધારો છો?”

“હા ! મને તો લાગે છે કે મારા વિચારો જ તમે ચોરી ગયા.”
 “ગમે તેવા પણ તમારો શિષ્ય ને” જ્યદેવે ગર્વથી હસતાં કહ્યું.
 “ઠીક ત્યારે. હું જાઉં છું. શોભને મોકલી દેશજદેવને બોલાવજો.”
 “હાસ્તો.”

મુંગલ ઓરડામાં ચારે તરફ તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ નાંખીને બહાર ગયો. મનમાં
 ને મનમાં તે બબજો: “આ કોણ પાક્યો છે ? જરા ધ્યાન આપવું પડશે.”
 તે ગયો એટલે રાજા જાનમાં જોવા ગયો. કાક બીજે છેડે ઉભો
 ઉભો કમરબંધ ફરીથી બાંધતો હતો.

“કાક ?”

“આપુ !”

“મુંગલ મહેતાને કહ્યું છે કે તારી જોડે શા સંદેશો મોકલવો.
 મને લાગે છે કે રા’ નવધણનો બહુ લય નથી.”

કાક મનમાં બબડ્યો. “જો જુદો.” મોઢેથી તેણે કહ્યું: “હ.”

“તું કહ્યુંવતી થઈ ખંભાત જજે, અને મને સંદેશો કહાવજે.”

“જેવી પ્રભુની આજ્ઞા” કહી તે પગે લાગ્યો અને રજા લીધી.

પ્રકરણ ૭ મું.

કારમીરાદેવી.

કાક પોતાની ચતુરાઈથી હરખાતો મહેલમાંથી આગલા ચોકમાં
 નીકળ્યો. દહાડો ચઢવા લાગ્યો હતો એટલે તેને પણ ભુખ લાગી હતી.
 પણ સર્જન મહેતાના ધરનું અન્નજલ લેવાનું તેના નશીબમાં હજી લખ્યું નહોતું.

એક પાર્શ્વિક સામું આવ્યો.

“ભટજી ! જાટથી આપ આવ્યા છો ?”

“હા ભાઈ. કેમ ?”

“મારી સાથે ચાલો. બા બોલાવે છે.”

“કાક જરા ચકિત થયો. કોણ મીનજાયા ?”

“પાર્શ્વિક હસ્યો, ના ! કારમીરાબા.”

“એ અહિયાં છે? મારા મનમાં કે તે મીનળબા સાથે હશે. ચાલો આવ્યો” કહી કાક પાર્શ્વકની સાથે ત્રીજી વખત મહેલમાં પેઠા. તેણે પાટણમાં આવતાં જ નવા નવા ચમત્કાર જોયા હતા; અને આ કેવો નીકળશે તેનો તેણે વિચાર કરવા માંડ્યો.

ત્રિભુવનપાલનો તે વિશ્વાસુ નોકર હતો, એટલે તેની સ્ત્રી કાશ્મીરાદેવીની ખ્યાતિથી તે અળણ નહોતો. “પાટણની પ્રભુતા”માં વર્ણવેલી તેની ખાલપણની કારકીર્દિ પટ્ટણી યોદ્ધાઓ પાસે તેણે સાંભળી હતી; મંડલેશ્વર મહારાજ પોતાની અર્ધાંગિનાને કેવા નિશ્ચલ પ્રેમથી પૂજતા હતા તેની તેને ખબર હતી; અને પોતાના સેનાપતિની આવી બાહોશ સ્ત્રીને જોવાની તેને હોંસ હતી.

ત્રિભુવનપાલની માનીતી સ્ત્રી, અને મીનળદેવીની ફટવેલી ભત્રીજી કાશ્મીરાદેવીનું પાટણમાં સ્થાન અદ્ભુત હતું. બધા પટ્ટણીઓ તે જાણે પાટણની રાજ્યલક્ષ્મી હોય એમ માનતા હતા. શરવીરો, મુત્સદ્દીઓ, ધર્મ-ધુરંધરો, કવિઓ, અને ચારણો બે જણને એકમતે અગ્રસ્થાન આપતા-પુરુષોમાં મુંગલ-સ્ત્રીઓમાં કાશ્મીરાદેવી.

તે જયદેવને નયવતી, મીનળબાને કેટલીક વખત હંફાવતી, મંત્રીઓના મુત્સદ્દીપણને ઉધું વાળતી, યોદ્ધાઓને આયુધો વાપરતાં શીખવી શરમાવતી, કારભારીઓને પજવી તોખા પોકરાવતી; છતાં દરેક જણ સ્નેહભરી, માનભરી આંખે તેનો આદર કરતા. પાટણની રાજ્યસત્તાની શ્રૂત સરખો મુંગલ પણ પોતાનાં શાસનો કાશ્મીરાદેવીને તોડવા દેતો.

અનુચર કાકને મહેલના પાછલા ભાગમાં લઈ ગયો ત્યાં એક રૂપવતી સ્ત્રી બેઠી હતી. તેના પગ વચ્ચે એક ત્રણ ચાર વર્ષનો છોકરો જખર-જસ્તીથી તેણે ઉભો રાખ્યો હતો. છોકરો પગમાંથી સટકી જવા ફાંફાં મારતો હતો; અને યુવતી એક હાથે તેના લાંબા વાળ પકડી, બીજે હાથે એક સોને મઢેલી કાંસકી સ્થાઈ, વાળ હોળવાની તૈયારી કરતી હતી.

કાક ઉમરાપર જરા થોભ્યો; આ સ્ત્રી કેણુ હશે તે તે જાણતો નહોતો એટલે અદ્યમાં દૂર જ ઉભો રહ્યો.

“બા!” અનુચરે કહ્યું.

“કુમ ?” યુવતીએ ઉંચું જોયું. “અહો ! કેણુ ભટજી ? આવ.” ગૌર-
વથી કાકને આદર આપતાં સ્ત્રીએ કહ્યું.

કાકે તેને પ્રણામ કર્યાં, કાશ્મીરાદેવી ઉંચી અને સશક્ત હતી; તેના
મોઢાની રેખાઓ ગૌરવશીલ અને ભરેલી હતી. વીસ વર્ષની ઉમ્મરે પણ તે
આધેડવયની હોય એમ લાગતી. છતાં તેના હાસ્યમાં અને આંખમાં વિદ્યુતનો
ચમકારો હતો. તે ચમકારાએ શબ્દો કરતાં પણ વધારે સત્કાર કર્યો.

“તું જાટથી આવ્યો ?” તેની બોલવાની રીતમાં આતુરતા હતી, છતાં
કાંધક મુંઝવળ મહેતાની સત્તાદર્શક રીતનું આણું અનુકરણ દેખાતું હતું.

“હા બા ! મંડલેશ્વર મહારાજ ખુશી આનંદમાં છે, અને પ્રભુ કરશે
તો થોડા વખતમાં આવી લાગશે.”

“કાંઈ કાગળ પત્ર નથી આવ્યો !”

“મારા મહારાજે ધાર્યું કે આપ મ્હોટાંબા સાથે જત્રાએ ગયાં હશે”
કાકે મીઠાશથી ઉમેર્યું.

“મારા શા ભોગ લાગ્યા છે ?” અરે લુચ્ચા !—આ છેલ્લા શબ્દો
કાશ્મીરાદેવીએ પેલા છોકરાને સંબોધ્યા. તે આ વાતનો લાભ લઈ દેવીના
પગ વચ્ચેથી નાઠો અને આથે એક ખુણામાં જઈને ઉભો. તે આ છુટ-
કારાથી આનંદ પામી હસતો હતો.

“ઉભો રે કુંભારીયા !” કાશ્મીરાદેવીએ કહ્યું; અને તેણે કાકને કહ્યું,
“જરા એને અહિયાં લઈ આવ તો.”

“હા જી” કહી કાક છોકરા તરફ ગયો. છોકરાની મુખરેખા તેના
બાપના જેવી હતી; અને તેનું બુદ્ધિદર્શક તેજ આકર્ષક હતું. કાકને પોતાના
માલિકના પુત્ર તરફ હેત આવ્યું.

“ભાઈ-ભાઈ ! આવો જોઈએ.”

છોકરાએ મુઠ્ઠીઓ વાળી, અને ખુણામાંથી કાકની સામું ડાળા કુર-
કાવવા માંડ્યા.

“મારીશ !” તેણે કાકને ધમકી દીધી. કાક ધીમે ધીમે તેની
પાસે ગયો.

“ભાઈ ! ચાલો તો ખરા. તમારા બાપુએ કાંઈ કાંઈ મોકલ્યું છે.
જુઓ. આવો !”

“બાપુ ગામ ગયા છે.” છોકરાએ જવાબ દીધો.

“અરે જોયા શું કરે છે? એ વળી આમ માનવાનો છે? પકડની એને” પાછળથી કાશ્મીરાદેવીનો હુકમ થયો. કાક તેને પકડવા ગયો, પણ તે સટકી ગયો.

“એ એમ નહિ માને. પકડ.”

કાકે છોકરાને પકડ્યો. કાકને પોતાના માલિકના છોકરાને હાથમાં લેતાં જરા ક્ષોભ થયો. તેમાં છોકરાએ જોરથી કુદાકુદ કરવા માંડી; હાથ અને પગ વડે જેટલા પ્રહારો કાકને કરી શક્યો તેટલા કર્યા; અને મોઢેથી કાન ફાડી નાંખે એવા “મુકી દે-મુકી દે”ના ચીસાડા પાડવા માંડ્યા. કાકને હાથમાં લઈને આવતાં મહા મુશ્કેલી પડી. તેને ખબર નહોતી કે તે પોતાના હાથમાં ગુજરાતના ભાવિ સમ્રાટ કુમારપાલને ઉંચકી જવાનું મહા કાર્ય કરતો હતો. કાકની મુશ્કેલી જોઈ કાશ્મીરાદેવી હસવા લાગી.

એકદમ પાછળથી એક સવાલ આવ્યો “કુમાર! આ શું કરે છે?”

“કાક ચમક્યો, અને હ્રુલિત થયો, કુમારપાળની ચીસો એકદમ ક્ષાંત થઈ ગઈ. કાશ્મીરા એકદમ હિંચકા પરથી ઉભી થઈ છેડો સંકલવા મંડી ગઈ. મુંગલ મહેતાએ કાકને કહ્યું.

“કાક ભટ! એને ભોંય પર મુકી દો.”

કાકે કાશ્મીરાદેવી સામું જોયું, પણ તે કાંઈ બોલ્યાં નહિ એટલે કુમારને ભોંય પર મુક્યો. તે પણ તદ્દન ચુપ થઈ ગયો હતો.

“કેમ અલ્યા! તોફાન કરે છે કે હેં? આમ આવ.” છોકરો ધાકનો માર્યો, ઠાવકું મોઢું રાખીને ગયો: “મામા હવે તોફાન નહિ કરે.”

“ઠીક. ચાલ ત્યારે ચોટલી હોળાવ” એટલામાં કાશ્મીરાદેવીએ પાસે પડેલા બાજક મુક્યો; અને મુંગલ મહેતા તેના પર બેઠા. થોડે દૂર બેસી કાશ્મીરાદેવીએ ડાહ્યા થઈ ગયેલા કુમારના વાળ હોળવા માંડ્યા.

“કેમ કાકભટ ક્યાંથી આવ્યા?”

“મેં બોલાવ્યા.”

“હું પણ તે ખબર જ કહેવા આવ્યો હતો. ત્રિભુવનનો પત્ર હતો. કાકભટ તો એના મિત્ર થાય. બેસો, બેસો.” મંત્રી મીઠું હસ્યા. કાક જરા

મલકાયો; મહાઅમાત્ય પણ તેનાપર ખુશ હતા. કાક પોતાના પતિનો માત્ર સુલટ જ નથી પણ મિત્ર છે જાણી, કાશ્મીરદેવીએ પણ એક હાસ્ય-કિરણ તેના તરફ ફેંક્યું. કાક વિનયથી દૂર બેઠો.

“તમે રાજગદમાં જ છો? મારા મનમાં કે તમે સર્જન મહેતાને ત્યાં ગયા હશે.”

“ના જી. હજી નથી ગયો.”

“તમે જયદેવ મહારાજ પાસે ગયા હતા?”

“ના જી.” કાકને તદ્દન જીદું બોલવું ઠીક નહિ લાગ્યું. “મને તેમણે બોલાવ્યો હતો.”

“ત્રિભુવન લોગપુર નહિ જાય પણ વિરમગામ જાય એવી તમે સલાહ આપી હતી?”

કાકે જાણ્યું કે મુંજલ, તેણે ખાનગી સલાહ આપી તેની ચોરી પકડતો હતો; પણ તેમાંથી કેમ બચવું તે સુઝ્યું નહિ. આખરે તેણે વાત ઉઠાવી.

“આપને ખબર તો હશે કે નવધણ રા’ ગુજરાતપર ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે?”

“હા! અને હું એમ પણ જાણું છું કે તેણે કોઈ છુપો બેદુ અહિંયા મોકલ્યો છે, તે તમારો દોસ્તદાર થાય છે, તે તમારી સાથે સર્જન મહેતાને ત્યાં ઉતર્યો છે; અને અત્યારે તમે ત્યાં જવા એકે પગે ચઢી રહ્યા છો. એવી શિખામણ આપી અમને ફસાવવા નહિ માંગતા હો તેની શી ખાત્રી?” મંત્રીની આંખમાંથી જાણે તેજના પુવારા પુટતા હોય એમ લાગ્યું.

કાકનો પુલાટ જતો રહ્યો; મુંજલની સચોટ પ્રશ્નાવલિએ તેના અભિમાનપર ધાપર ધા કર્યા. રાજ્યકર્તાઓએ આવો સારો આદર આપ્યો, જયદેવ મહારાજે તેને સલાહકાર બનાવ્યો, તેમની સલાહથી મહાઅમાત્ય પણ દિગ બની ગયા—આ બધા અનુભવોએ પેદા કરેલો તેનો ગર્વ નષ્ટ થયો. તે ગભરાઈ ગયો અને કહેવા માંડ્યું.

“અનદ્વિતા! મંડલેશ્વર મહારાજનો પત્ર—”

“હા. એ ખીચારો બોળો છે. તમે કાલે કહ્યું હતું કે જીલ્લાપ કરવી કેટલી ગંભીર છે.”

“મહારાજ ! આપને ખબર નથી કે મંડલેશ્વર મહારાજની મેં કેટલી સેવા બળવી છે.” માનભંગ થયેલા કાકે ગરવાઈ જઈ જવાબ આપ્યો. “શું કંઈ કે તે છે નહિ. આપને જે ખાત્રી જોઈએ તે આપું.”

સામે ખેડેલો આ તેજસ્વી નર-સિંહ-જે અત્યારે પાટણની સત્તાની મૂર્તિ બની પોતાનો પ્રતાપ તેને દાખવતો હતો-તેના તેજમાં કાકે અંબલ્યો. તે પોતાની લઘુતાથી શરમીન્દો બન્યો. તેને થયું કે આ મુત્સદ્દી મંત્રી આગળ તે એક કાચી, ટુંક બુદ્ધિના બાલક જેવો હતો.

“શા માટે તમે મહારાજને એવી સલાહ આપી કે અમારે ભોગ-પુર તરફ નહિ જવું ?”

‘શા’ પાટણપર ધસી આવે છે એમ માઈ માનવું છે તેથી” કહી કહ્યું. તે ભુંલી ગયો કે મંત્રીએ ચતુરાઈથી તેની પાસેથી બાણી લીધું હતું કે તેણે જ મહારાજને સલાહ આપી હતી.

“એનું પરિણામ શું તે તમને ખબર છે ?” મંત્રીએ પુછ્યું. “ઉબક સાથે સમાધાન કરવું પડશે.”

“મારા માનવા પ્રમાણે મહારાજ, હાલ એ ખોટું નથી.”

“કાણે કહ્યું ? તમને પાટણની કાંઈ ખબર છે !” ઠપકા દેતો હોય તેમ મુંબલે કહ્યું. “પાટણના ઘણા યોદ્ધાઓ, અને બધા અમારા આવકો એ સમાધાનથી ખુશ થશે. એમને સમાધાન જ જોઈએ છે ?”

“ત્યારે એમાં શું-”

“શું ખોટું ?” જરા ભુકુટી ચઢાવી મુંબલે કહેવા માંડ્યું. “તું અબણ્યો માણસ છે; તને કહેવામાં શું માલ ? ઠીક. પણ તું ત્રિભુવનનો મિત્ર છે એમ ધારીને કહું છું.” કહી મુંબલે એક નટની ખુખીથી ગુસ્સાનો આવેશ છોડી જરા હસવા માણું. આ એકાએક ફેરફાર જોઈ કાકે ચકિત થયો. માણસને મ્હાત કરવાના શા શા દાવો મુંબલ મહેતાને આવડતા હતા તેનું એને હજુ ભાન નહોતું. મુંબલે અવાજ ધીમો કરી આગળ ચલાવ્યું.

“આ સમાધાન થશે તો પાટણમાં એક માલવાનો પક્ષ છે તે સખલ થશે; અને સાધુઓ અમારી* પુરાણ શરૂ કરશે. તેનું પરિણામ ખબર છે ?”

* અહિંસા.

“ના જી.”

“માલવા મ્હોટું છે; તેમાં એક તંત છે; તે પાટણને ખાઈ જશે. અને અમારા આવકો અમારીનું લજન કરી અવનતીના પરમારોના દાસ થઈ રહેશે.”

કાક ઉંડા વિચારમાં પડ્યો. આ પ્રકરણનો તેને જરાએ ખ્યાલ નહોતો. મંત્રી જરા થોભ્યા એટલે કાક વચ્ચે બોલ્યો: “પણ હમણું શાન્તિ કરીએ; પછી જોઈ લેવાશે.”

“ગાંડા! શાન્તિ એટલે સ્મશાનની તૈયારી. જયદેવ મહારાજને ચક્રવર્તી થવું હોય તો એક જ રસ્તો છે. જલંધરની માફક સોમનાથ પ્રભુ પાસે ભાગી લે કે વડો નહિ તો વઢનાર આપો, સમજ્યો?” કહી મુંઝવેલ હત્યો. તેણે કાકને ઠેકાણે આપ્યો હતો; પોતાના મુત્સદીપણાની સત્તા તેના પર બેસાડી હતી; અને કાકની પોતાના બુદ્ધિબલમાં શ્રદ્ધા તદ્દન જતી રહી હતી.

“આપનો અર્થ હું સમજ્યો” ઉંડા વિચારમાં ડુબેલો હોય એમ કાકે જવાબ આપ્યો. મુંઝવે પોતે તેની સલાહને ત્યારે શા માટે વખાણી હતી? એ પ્રશ્ન એટલો ગહન લાગ્યો કે તેનો નિર્ણય કરવો તેણે છોડી દીધો. માત્ર મંત્રીનું વ્યક્તિત્વ, તેની બુદ્ધિ અને તેનું વાકપાટવ જોઈ તેણે અત્યારે સંતોષ માન્યો.

“રાજ્યકારભાર એ કાંઈ છોકરાંઓની રમત નથી. એમાં સલાહ આપવી એ સહેલ નથી.”

“પ્રભુ! ક્યાં આપ અને ક્યાં હું? આપની બુદ્ધિ આગળ દશદિશાનાં રાજ્યો કાંપે તો માફ શું ગળું?”

“આનું નામ ખુશામત” મુંઝવેલ મહેતાએ જરા તિરસ્કારમાં કહ્યું: અને પછી હિમર્યું: “ભટજી! તમે હોંશીયાર છો. તમારી રીત ભાત મને ગમે છે. પણ કુદાકુદી કામની નહિ.”

કાકનું હૃદય અદ્વપતા પામ્યું હતું; અને પોતાનું અને મંત્રીનું સ્થાન ક્યાં હતું તેને જાન થયું હતું. નીચે મોટે તેણે શિખામણો સાંભળ્યા કરી.

પ્રકરણ ૮ મું.

મામાજી અને ભાણેજવહુના પ્રશંસનીય નિર્ણયો.

“ચાલો ત્યારે તમારી વાત કબુલ રાખીએ. અમે અહિંયા જ રહીશું; અને તમે ત્રિભુવનને કહી આવો કે વિરમગામ નહિ પણ નવકાંઠા તરફ જાય. એ જગ્યાએ નવધણુ આવે તો પકડવો રહેલ થશે.”

“જેવી અનદાતાની આજ્ઞા.”

“પ્રસન્ન!” કારમીરાદેવી અત્યાર સુધી મુગે મોઢે કુમારનું માથું હોળી બેસી રહી હતી તેના તરફ ફરી મુંઝલે કહ્યું: “હવે કાંઈ ત્રિભુવનને કહાવવું છે?”

“ના.” જરાક હસીને કારમીરાદેવીએ કહ્યું.

“ચાલ કુમાર! અહિંયા આવ.” જરા ટોળમાં મુંઝલે કહ્યું “આ જૂદવને જેજે કર તો જો તારા બાપુ પાસે જાય છે. તારે જવું છે?”

કુમાર તેની મા પાસે બેઠો હતો તે ઉઠ્યો, અને મુંઝલ પાસે આવી અધવચ્ચે ઉભો. “બાપુ પાસે” તેણે પોતાની ઈચ્છા દર્શાવી.

“નહિ.” મુંઝલે હસીને કહ્યું. તને તો હું રાખવાનો. તને તો હું મારો દીકરો કરવાનો છું. આમ આવ-અરે! મારી પાસે તો આવ” કહી નીચા નમી મંત્રીએ તેનો હાથ પકડ્યો અને પાસે ખેંચ્યો. ધાકનો માર્યો કુમાર પાસે આવી શક્યો નહિ, તેમ તેનાથી ના કહેવાઈ નહિ. આખરે તે ધસડાઈને આવ્યો અને મંત્રીએ તેને છાતી સરસો ચાંપ્યો.

“તું મોટો થશે ત્યારે આ કાકલટ સાથે લડવા મોકલીશું. વાહ! કાકલટ! તમારા લાટમાં હવે કેટલું તોફાન રહ્યું છે?”

“અનદાતા! ધણોખરો ભાગ તો સર થયો છે. પણ છુટાંછવાયાં રાજ્યો હજી બહુ પજવ્યાં કરે છે.”

“એનો અંત ક્યારે આવશે?”

“તે કેમ કહેવાય? સેનાપતિ ધ્રુવ છે ત્યાંસુધી કાંઈ કહેવાય નહિ.”

“એ ક્યાં છે?”

“તેજ કળાતું નથી. જંબુસરથી તે તાપી કાંઠા સુધી તેની હાક

વાગે છે; અને સાથે મૃણાલકુંવરીને લઈને ફરે છે. એટલે અમારા લોકો તો તેને જુના મહારાજાઓનો પ્રતિનિધિ માને છે.”

“મૃણાલકુંવરી તો પદ્મનાભ મહારાજાની છોકરી ને? પદ્મનાભ તો પેલો—જેને મેં માર્યો હતો તે.” કાશ્મીરાદેવી જાણતી નહિ હોય એમ ધારી મુંજલે તેને સમજાવ્યું.

“એમ કે?”

“ના જી” કહી કહ્યું “પદ્મનાભ મહારાજાના કુંવરની.”

“ત્યારે એનો રસ્તો એ કે મૃણાલકુંવરીને પાટણ લઈ આવીએ ને શ્રુવને સેનાપતિ બનાવી માલવે મોકલીએ.”

“અનદાતા ! એવું કાંઈ કર્યા વિના લાટનું તોફાન શમવાનું નથી. મૃણાલકુંવરી જ્યાં હોય ત્યાં લાટનું જીનું ગૌરવ સતેજ થાય છે. પણ તેને પાટણ કેમ લવાય?”

“એક જ રસ્તો છે. ત્રિભુવનને કહીએ કે પરણી જા. કેમ કુમાર ! તારે નવી બા આવે તો કેવું?” કહી મંત્રીએ ‘કાશ્મીરાદેવી સામું જોયું. તે જરા શરમાઈ નીચું જોઈ રહી હતી; પણ તેની આંખો અને મોંઢાનો ભાવ તોફાની થઈ ગયાં હતાં.

“એ વાતની સૂચના તો મેં મંડલેશ્વર મહારાજાને કરી હતી.”

“ત્યારે શું વાંધો? કેમ પ્રસન્ન ! તારે કાંઈ વાંધો છે?”

“માલિકની મરજીમાં આવે તેમ કરે. એમાં હું શું કહું? પણ હું તો જાણતી હતી કે એક પર બીજી ઘેરી કરવી બહુ ખરાબ વાત છે” કાશ્મીરાદેવી હસી. મુંજલ મહેતા ફરીથી પરણવાનો વિચાર નહોતા કરતા અને તેથી તેનાં ધણાંખરાં સગાં અસંતોષમાં રહેતાં, અને લાડકી દીકરી જેવી છુટ લે તેવી છુટ લઈ પ્રસન્નને આ ટાણો માર્યો હતો તે તે સમજ્યો. જવાબમાં મંત્રી હસ્યા. કાક આ શબ્દોનો અર્થ સમજ્યો નહિ; પણ મંત્રીનું સ્નેહાળ હસવું તેને ધણું આકર્ષક લાગ્યું. પણ તેના અવાજમાં જરા કર્કષતા હતી.

“એમ?” મંત્રીએ મજાકમાં પુછ્યું “તું તો બધું જ જાણે તો. ઠીક છે, ત્રિભુવનને આવવા તો દે. કાકભટ? ત્યારે ઉઠો. લાટનું પણ કાંઈ કરશું.

કાંકે નમસ્કાર કર્યો અને ત્યાંથી રજા લીધી. પણ મંત્રીએ સામા નમસ્કાર કરવા હાથ લીધો. કે કુમાર જે અત્યાર સુધી તેના ખોળામાં દેદ થઈને બેઠો હતો તે ઉડીને દોડી ગયો.

“અરે તારી ! તું પણ મારી પાસે નહિ રહેવાનો ! વાર.” કહી મંત્રી હસ્યા અને ઉઠ્યા. પણ તેના હસવામાં ખિન્નતા હતી.

“મામાજી ! તમારી તબીબત કાંઈ ઠીક નથી લાગતી ?”

“કાણે કહ્યું ?” જરા ગર્વથી પોતાના સશક્ત, સ્નાયુવાળા, ધારીલા શરીર તરફ નજર નાંખી મંત્રીએ પુછ્યું.

“તમે ચિન્તાતુર લાગો છો.” ગંભીર અર્થભરી દષ્ટિએ મુંગલના મોઢા સ્હામું જોઈ મસને પુછ્યું.

“નારે બહેન ! કાંઈ નથી. આ ખટપટોની દુગંધા ઓછી છે ?” કહી મંત્રી ત્યાંથી ગયા. ક્યાંસુધી કાશ્મીરાદેવી જોઈ રહી. ઘણા વખતથી તે એક વિષયપર વિચાર કરી રહી હતી અને તે વિચારમાલા પાછી તેણે આજે લીધી. તેની આંખોમાં જે તોફાન ચમકતું હતું તેજ તેના વિચારનું કાંઈક પ્રતિબિમ્બ પાડતું હતું.

કુમારને આ મૌન પસંદ નહિ પડ્યું; તેણે કાશ્મીરાદેવીનો છોડા માથાપરથી ખેંચી કાઢ્યો. તેનાથી પોતાનું માન નહિ વધ્યું એટલે એક લટ લઈ ખેંચવા માંડી.

“શું કરે છે ?” મસને પુછ્યું.

“કેમ બોલતી નથી ?”

“કેમ તે કારણે સ્તો. એક મામીજી લાવવી છે.”

* * * * *

મુંગલ મહેતા ત્યાંથી નીકળ્યા ત્યારે તે લાટમાં ચાલતાં તોફાનોના વિચાર કરતા હતા; અને કાંકને ઉપયોગમાં લેવાય તેવી સુક્તિ શોધતા હતા. થોડીવારે તે બખ્ષા: “એજ વાત ઠીક છે. મૃણાલકુંવરીને ત્રિભુવન જોડે જ પરણાવવી જોઈએ.”

પ્રકરણ ૯ મું.

જેમાં વિશળભા વિજયાદેવીનું શરણ લે છે.

કાકે સજ્જનમંત્રીને ત્યાં ગયો ત્યારે કૃષ્ણદેવને દીઠો નહિ; અને એક બે જણ પાસે તપાસ કરાવી પણ તે ક્યાં છે તે કાંઈ જણાયું નહિ. પણ ધનપાલ તેને રાંધવાની સામગ્રી અપાવવા ધરના પાછલા ભાગમાં લઈ જતો હતો એટલામાં વિશળદેવ હાંફલો ફાંફલો આવ્યો; અને કાકની સાથે બોલ્યા વિના જ તે ઉતર્યો હતો તે તરફ જવા લાગ્યો.

“કેમ ભાઈ! આમ ઉતાવળા?” કાકે પુછ્યું.

“જરા કામ છે.”

“પણ કૃષ્ણદેવ ત્યાં નથી; જરા બેસવું પડશે.” જરા ટોળમાં કાકે કહ્યું. “બેસોની અહિંયા જ.”

“ના, ના, મારે હાલ તો જરૂરી કામે જવું છે.”

“ત્યારે ફરીથી આવજો. કેમ તમારા મોટા ભાઈ ગયા?”

“ના રે. રાજગઢમાંથી નોતરું આવ્યું છે અને ત્યાંથી ખારોખાર જવાના છે.”

“ઓહો શું જીલમ છે? નકામા ખીચારાનો સુખનો જીવડો દુઃખમાં નાંખે છે.”

“અરે એ વાત જ જવા દોની” ઘણો જ કચવાઈ ગયો હોય એમ વિશળે કહ્યું.

“કાકભટજી! આમ આવજો.” બીજા એરડામાંથી ધનપાલનો અવાજ આવ્યો.

“એ આવ્યો.” કાકે કહ્યું. “વિશળદેવજી! ચાલો ત્યારે હું તો જઈ છું. કૃષ્ણદેવને કાંઈ સંદેશો કહેવો છે?” તીક્ષ્ણ દ્રષ્ટિથી વિશળના વિચાર પારખવાનો પ્રયત્ન કરતાં કાકે કહ્યું.

“ના રે. માત્ર—ના કાંઈ નહિ” કહી વિશળ ગયો. ત્યારબાદ કાકે રાંધ્યું અને જમ્યો; અને પછી સજ્જ થવા તે ગયો ત્યારે કૃષ્ણદેવ તેને મળ્યો.

“કૃષ્ણદેવ! વિશળદેવજી તમને મળવા આવ્યા હતા. તમે ક્યાં ગયા હતા?”

“એટલે મારે અહિંયા જ ખીલીની માફક ખોસાઈ રહેવું?”

“એને કાંઈ બાલું જરૂરનું કામ હતું. કાંઈ વાત કહેવી હતી.”

“મારી જોડે?” કૃત્રિમ આશ્ચર્ય દેખાડી કૃષ્ણે પુછ્યું.

“હા. એ તો એમ કહેતો હતો.”

“હશે.”

“તમે દેશળદેવ મંડલેશ્વરને ઓળખો છો કે શું?”

“હા.” કૃષ્ણદેવે કહ્યું “મારૂં ગામ એના મંડલમાં જ છે. તમે રાજગઢ જઈ શું કરી આવ્યા?”

“કાંઈ નહિ. માત્ર દેવોનાં દર્શન પામ્યો. હજી ફરીથી જવાનું છે.” કાંકે કહ્યું.

અન્ને જણે થોડી વાર ઉપર ટપકે વાત કરી, અને કાંકે પાછો રાજગઢ તરફ જવા નીકળ્યો.

કાંકને કૃષ્ણદેવ વિષે વહેમ તો પહેલેથી જ હતો અને તેમાં મુંઝલ મહેતાની વાતોથી તેને પૂર્તિ મળી હતી. અત્યારે વિશળદેવ આવી ગયો હતો તેથી તે વહેમ સાચો છે એમ તેને લાગ્યું. કૃષ્ણદેવ કાણુ છે, કેમ અહિંયા આવ્યો છે, વિશળદેવ શું પુછવા માગે છે તે વિષે તેણે અનેક તર્ક-વિતર્કો કર્યા; પણ તે કાંઈ નિર્ણય કરી શક્યો નહિ. અને જેમ નિર્ણય ન થયો તેમ એ ભેદ પામવાની તેની ઇચ્છા વધતી ગઈ.

મુંઝલ મહેતા જોડે વાત કરતી વખતે તે ગુંચવાઈ ગયો હતો; અને મંત્રીના તેજસ્વી વ્યક્તિત્વ આગળ તે ઝાંખો બન્યો હતો. તે ગઢમાંથી નીકળ્યો ત્યારે મંત્રીના પાદ પૂજવા જેવી પૂજ્ય ભુદ્ધિ તેનામાં પેદા થઈ હતી. પણ અહાર નીકળી ન્યારે એકલો વિચાર કરવા લાગ્યો હતો ત્યારે તેને એક તો ખાતરી થઈ હતી કે તેણે મહારાજને દર્શાવેલા વિચારો જ ખરા હતા, મહાઅમાત્ય તેમાં સંમત હતા; અને તેમ છતાં માત્ર પોતાને ગભરાવવા ખાતરજ મંત્રીએ આવી રીતે વાત કરી, તેને આંજી નાંખ્યો હતો. કાંકને મંત્રી માટે પૂજ્ય ભુદ્ધિ હતી; પણ તેણે એના મુત્સદ્દીપણા માટે જે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો તે એને રૂચ્યો નહિ. મનમાં ને મનમાં તે બબડવા

લાગ્યો: “મંત્રીરાજ! તમે પણ મને ઠીક દખડાવ્યો. હરકત નહિ. યાદ રાખજો, તમારી પાસે એક દિવસ કચુલાવીશ કે કાક મુત્સદ્દી છે. તમે મહા પુરુષ છો, સર્વસત્તાધિકારી છો, તો ભલે. પણ તમને થાપ આવ્યું, તમને પણ દેખાડું કે લાટનું પાણી કેવું છે, અને તમારી પાસે જ રાજ્ય-તંત્રમાં મારો એકડો સામેલ કરાવું ત્યારે માફ નામ કાક. પણ એ કરવું કેમ? મહારાજને તો ખાત્રી આપી છે. ને ઉદા મહેતા જે સાંડસામાં આવે તો તો એડો પાર. આ કૃષ્ણદેવનો ભેદ કાંઈ છે ખરો. જો એ મળે તો પણ સાફ. પેલા વિશળ વગર કાંઈ પત્તો ખાવાનો નથી. વિશળલા! તને પણ બ્રહ્મએ જ મેળવ્યો છે.” આમ બોલતો બોલતો કાક રાજગઢ જવાને બદલે દેશળદેવ મંડલેશ્વરનું ઘર પુછતો પુછતો ત્યાં ગયો. તેનો મહેલ રાજગઢની બાજુમાં જ હતો. તપાસ કરતાં કાકને માલમ પડ્યું કે દેશળદેવ પાટણથી મધ્યાન્હે નીકળી ચુક્યા હતા; અને તેને ઓવારા સુધી વિદાય કરી આવી વિશળદેવ પોઢી ગયા હતા. કાકને મનમાં જરા હસવું આવ્યું. જ્યારે માલવસેના પાટણપર ધસતી આવતી હતી, જ્યારે રણવીરો દુંદુભિઓના નાદથી ચનચની ઉડ્યા હતા ત્યારે વિશળદેવ મહારાજ નિરાંતે ઉંઘતા હતા. ઘડી એક ત્યાં કાકે વાટ જોઈ. આખરે તે વધારે ધીરજ ધારી શક્યો નહિ અને જરૂરનું કામ છે એમ બાનું કહાડી વિશળને ઉઠાડવા એક રણપુતનોકરને સૂચવ્યું. અડધી ઘડીએ વિશળદેવ ઉઠીને આવ્યો.

“કેમ વિશળદેવજી! થાક્યા-હાયાં સુતા હતા કે શું? મારે જરા જરૂરનું કામ હતું તે ઉઠાજા.”

“શું છે? આજે જરા હું તો ઝંપીને બેઠો જ નથી” વિશળદેવ બગાસું ખાતાં કહ્યું. “કેમ શું કામ છે?”

“મને મહારાજે અત્યારે જવાનો હુકમ ફરમાવ્યો છે; એટલે મારા મનમાં એમ કે હું જરા તમને મળી લઉં. તમારા જેવાની—”

“હા. મને ખબર છે. મને ભાઈ કહેતા હતા. ત્રિભુવનપાલને લોચનપુર જવાનું કહેવા જાઓ છો નહિ?”

“તમે પણ સારી ખખર રાખો છો હો” કાકે કહ્યું.

“હાસ્તો! અમે નહિ રાખીએ તો પછી કાણ રાખશે? ત્યારે આજે તમે જવાના? એકલા છો કે કોઈ બીજાનું છે સાથે?” જરા ચિન્તાગ્રસ્ત મુખે વિશળે પૂછ્યું.

“ના. હું તો એકલો જ છું. મને કાણ ખાવાનું હતું? કેમ?”

“ના. અમસ્થો. હમણા તો વખત એવો છે કે એકલું જવું મુશ્કેલ પડતું હશે?”

કાકેને લાગ્યું કે આ સવાલો અમસ્થા પુછે એવો લલો વિશળ નથી; એટલે તેણે ચાતુરીથી કામ લેવા માંડ્યું.

“હા. હમણાં તો લડાઈનો વખત છે. જરા એકલું જવું ગંભીર તો ખરું જ. પણ શું કરવું? પછી અમારા કૃષ્ણદેવ મંડલેશ્વરને મળ્યા?”

“અરે ના રે. એ પણ એના ભાગની પીડા વધારે છે. મારે હજુ” — બોલતાં તો બોલાઈ જવાયું, પણ અધવચ્ચે ભાન આવતાં વિશળ અટક્યો.

“હા. તમારે હજુ તેને મળવાનું રહ્યું છે ને. તે પણ તમારી વાટ જ જીએ છે” કાકે તેની બાજુ રમવા માંડી; અને વિશળ ધીમે ધીમે ફસાતો ગયો.

“એમ હા. હમણાં સાંજ પડશે. તમે કૃષ્ણદેવને ક્યાંથી ઓળખો?”

“હું જ નહિ ઓળખું?” કહી કાકે હસવા બેઠો. તેને કૃષ્ણદેવ કાણ હશે તેનું જરાએ ભાન નહોતું; પણ તેના હસવાથી વિશળને વિશ્વાસ બેઠો. “પણ તમારા ભાઈ તો મળ્યા નહિ. હવે શું થશે?”

“એ જ પીડા છે ને. ચાલો હવે તમારે જવાનો વખત થતો હશે” વાત ઉડાવી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરતાં વિશળે કહ્યું.

“હા. હવે તમારે પણ કૃષ્ણદેવ પાસે જવું હશે. જય જય! મારા જેવું કામકાજ છે કાંઈ?”

“ના. સાંજે નીકળો છો?”

“હમણાં જ.” કહી કાકે ત્યાંથી નીકળ્યો, અને રાજગઢ ગયો. જતાં જતાં તેણે જોયું કે તરત જ વિશળ મહેલમાંથી નીકળી, પાલખીએ ચઢી, સર્જન મંત્રીના ઘર તરફ વળ્યો.

કાક થોડી વાર, પોતાની સાંઢણી અને શસ્ત્રો તૈયાર કરવામાં રોકાયો; અને પછી કાંઈક વસ્તુ સર્જન મંત્રીને ત્યાં રહી ગઈ છે તે લઈ આવું એમ કહી ત્યાં જવા નીકળ્યો. બપોર વીતી જવા આવી હતી, છતાં કૃષ્ણદેવ ઉંઘવાનો ઢોંગ કરી પગો હતો. કાકે તેને ઉઠાઓ નહિ અને તે પાછો રાજગઢ આવ્યો. વિશળદેવ ત્યાં આવી ગયો હતો એમ તેને ખાત્રી થઈ.

કાક પોતાની સાંઢણી લઈ લીમનાથને ઓવારે ગયો. સરસ્વતી પાર જવા હવે હોડીઓ આવતી જતી થઈ હતી; પણ લીમનાથના ઓવારા શિવાય બીજા બધા ઓવારાઓ બંધ હતા. સાથે આવેલા સાંઢણીવાળાને સાંઢણી પાસે બેસાડી દર્શન કરવાને મિથે કાક લીમનાથના મંદિરમાં જઈને બેઠો. હોડીઓ પેલે તીરેથી પાટણ તરફ ભરાઈને આવતી હતી, પણ ભાગ્યે જ કોઈ માણસ પાટણથી જતું હતું એટલે કાણ જાય છે તેના પર નજર રાખવી રહેલું કામ હતું. કાકને ખાત્રી હતી કે ક્યાં તો વિશળ કે કોઈ તેનો માણસ મધુપુર જવાનો જ; અને ત્યાં દેશળને મળી કૃષ્ણનો સંદેશ કહેવાનો. એ શું સંદેશ હતો તે કોઈ પણ પ્રકારે જાણવો એ કાકને દૃઢ નિશ્ચય હતો. સૂર્યાસ્ત થયો પણ કોઈ આવ્યું નહિ. કાક અધીરો બન્યો. એ વખતસર નહિ નીકળ્યો એમ મુંઝવણને કે મહારાજને ખબર પડે તો તે ઠપકાને પાત્ર થાય એમ હતું. કાકે પોતાની સાંઢણી પેલે પાર મોકલી અને થોડી વારમાં નીકળવું એમ નિશ્ચય કરી બેઠો.

લીમનાથ મહાદેવની આરતી થઈ. કાક ચુસ્ત શિવભક્ત હોવાથી આરતી વખતે મહાદેવના લિંગ આગળ ઉભો રહી સ્તવન ઉચ્ચારવા લાગ્યો. એકાએક તેણે એક પરિચિત પુરુષ આવે આરતી ગાતો જોયો. તેનું સ્તવન અડધું જ રહ્યું, ને તે ધીમે ધીમે તે પુરુષની પાસે ગયો. તેના મોઢાનો નીચલો ભાગ ઝુકાનીથી બાંધેલો હતો. કાકનું હૈયું હરખમાં નાચવા લાગ્યું.

“ચાલો ભાઈ! નહિ તો છેલ્લી હોડી ચાલી જશે.” ઝુકાની બાંધી ઉભો રહેલો પુરુષ વિશળ હતો. તેણે કાંઈ જવાબ દીધો નહિ.

“કેમ વિશળભા! આવે વેષે ક્યાં મધુપુર ચાલ્યા?”

વિશળને હવે બોલ્યા વિના છુટકો થયો નહિ. આરતીના ઘંટનાદમાં તેણે પુછ્યું: “કાક ભટ્ટ! હજી તમે ગયા નથી?”

“ના રે. અનિવાર્ય કારણથી રોકાઈ ગયો. ચાલો તમે આવ્યા તો મારે પણ સોખત થશે.”

“તમે મધુપુર જાઓ છો?” વિશળે પુછ્યું.

“હાસ્તો ભાઈ! પણ તમે ક્યાંથી નીકળ્યા આવે વેષે?”

“કાક! દોસ્ત! હાલના સમયમાં જે કરવું પડે તે ઓછું.”

“તમારા ભાઈને મળવા જતા હશે?” કાકે અટકળ કરી.

“કાણે કહ્યું?”

“હવે તે કાંઈ અહિંયા કહેવાય? તમે જાણો છો ને. તમે કૃષ્ણ-દેવને મળવા ગયા પછી તરત હું ગયો. મારાથી કાંઈ અનુભવ્યું હોય?” જરા હસતાં હસતાં કાકે કહ્યું.

“ત્યારે તમે હતા ત્યારે મને શું મરવા મોકલ્યો?”

“મને પણ તે જ આશ્ચર્ય લાગે છે; લાવોની તમે કહેતા હો તો સન્દેશો હુંજ લેતો જાઉં” કાકે સૂચવ્યું.

“ના રે! મારો ભાઈ મારો જીવ કાઢી નાંખે ને મારી બા મને ઘરમાં નહિ રહેવા દે.”

“હવે એવી તે શી હુંડી મોકલાવવી છે?”

“છે તો કાંઈ નહિ. લો આ આરતી પુરી થઈ ચાલો હવે જઈએ.”

“અરે ઉભા તો રહો. શંભુભોજાનો પ્રસાદ તો લઈએ” કહી કાકે આરતીની આરકા લીધી, જળાધારીમાંથી ખીલીપત્ર લીધું અને પાસેની ઓસરી પર ભાંગ વાટવા ઓરશીયા પજા હતા ત્યાં વિશળને લઈ ગયો. વિશળને વિલંબ થતો હતો તે રુચ્યું નહિ; પણ કાકની સોખત છોડી એકલા જવાની હિંમત તેનામાં હતી નહિ એટલે તે બેઠો અને કાકે જેટલી પાઈ તેટલી ભાંગ પીધી. વિજયાની અસર વિશળ પર જેમ જેમ થઈ તેમ તેમ તેની જીભ ખુલી.

પ્રકરણ ૧૦. મું.

કૃષ્ણદેવે કહાવેલો સંદેશો.

વિજયા ગગનવિહારી ગંધર્વોનું પાન છે; અવનીને અમરાવતી બનાવે છે; અરસિકમાં રસ પેદા કરી કાવ્યમયતાને શિખરે લઈ જાય છે; ગમ-ગ્રીનીમાં ગરકાવ થઈ ગયલાઓને અપ્રુટ હાસ્યનો અધિકાર અપે છે; પાષાણુ હૃદયોને આર્દ્ર બનાવી વિરહાશ્રુ પાડવાની રજા આપે છે. દારૂ નિર્લજ્જ બનાવે છે, અશીષુ એદી બનાવે છે, ગાંબો ધુની બનાવે છે, પણ ભાંગ કદપનાશકિતને ઉત્તેજ પીનારને બોમમાં રચાઈ રહેલી સોનેરી સહિતો માસિક અને ભોક્તા બનાવે છે.

વિશ્વળદેવ વિજયાની આરાધના કરી આ પદવી પામ્યા. એનું હૃદય વિશાલ થતું લાગ્યું; એનું મનોબલ માથામાં કુદાકુદ કરતું લાગ્યું; એની નજર ઝીણી ને સર્વગ્રાહી થતી લાગી; એની શુદ્ધિએ નવા નવા તંત્રો રચવા માંડ્યા. એને લાગ્યું કે તે પોતે દુર્જય હતો; દેશજન તદ્દન મુર્ખ અને અભિ-માની હતો; જયસિંહદેવને રાજ્યનો અધિકાર હતો જ નહિ; મુંબલ ઉંધી મતિનો મંત્રી હતો. એની આકાંક્ષાઓ નવા સ્વરૂપે, પણ સચોટ ભાષામાં બહાર પડવા લાગી; તેના વિશ્વાજ મગજમાં કાંઈ કાંઈ નવી યુક્તિઓ ઉદ્ભવી; કાંઈ કાંઈ કાવત્રાં રચાયાં અને તેનો નાયક તે પોતે બન્યો; જયસિંહદેવ આજે માત્ર તેને જ આધારે રાજ્ય કરે છે એમ તેણે ખાત્રી પૂર્વક માન્યું.

આ બધી વાતો વિશ્વળના ઉત્તેજિત મગજમાંથી નીકળવા લાગી. ઉત્તેજન માત્ર ભાંગતું નહોતું; કાક પણ ધીમે ધીમે તેને વાતો કરાવતો હતો. આનું પરિણામ એ થયું કે વિશ્વળની કાક પર શ્રદ્ધા વધતી ગઈ. વિશ્વળને મન તે દીલોબ્ધન દોસ્ત લાગ્યો; તેની સાથે તેને પૂર્વજન્મનો ઝઘણાનુંબંધ છે એમ ભાન થયું; પોતાની મહાન યુક્તિઓમાં તેની સહાય માગી. કાક પાછી પાની કાઢે એમ નહોતો. તેણે પણ વિશ્વળની સાથે સદાના મિત્ર થઈ રહેવા વચન આપ્યું, અને બન્ને વચ્ચે કેટલું મળતા-

પણું છે તેના પર વિવેચન કર્યું. કાંકે સોગંદ ખાધા કે જીવતાં સુધી તે વિશળનો મિત્ર જ થઈ રહેશે.

આ મિત્રાચારીનાં બંધનો આવી રીતે દઢ થવાથી કાંકે સોરઠની વાત કહાડી. કૃષ્ણદેવ કાણુ છે તે પોતે જાણે છે એમ સૂચવ્યું, અને અત્યારે વિશળ જેવા મહારથી પાટણુ છોડી જાય તેથી શું હાનિ પહોંચે તેનો ખ્યાલ આપ્યો. પોતાની મહત્તાની આટલી બધી કદર જોઈ વિશળે પણ પોતાનો અભિપ્રાય એવો જ છે એમ ધણી જ ખાનગી રીતે કહ્યું. જે ખાનગી સન્દેશો વિશળ લઈ જતો હતો તે જો કાંકને વિશળ કહે તો કાંકે ચુક્યા વિના, જરૂર તે દેશળદેવને જઈ કહી આવે એવી કાંકે ખાત્રી આપી. વિશળે એમ કરવા પોતાની રાજખુશી દેખાડી, પણ તેથી તેના મોટાભાઈ ધણા જ ગુસ્સે થાય એવો ધાક બતાવ્યો.

આ પ્રમાણે વાતો કરાવતો કાંકે વિશળને નદી પર જ્યારે લઈ આવ્યો ત્યારે છેલ્લી હોડી નીકળી ચુકી હતી; એટલે તરીને ગયા વિના છુટકો નહોતો. રાત પડવાથી ટાઢ શરૂ થઈ હતી, અને વિશળ પાવરધો તારો હતો નહિ. આથી વિશળને નદીપાર તરીને જવું વસમું લાગ્યું.

આખરે કાંકે તેને ફરી સમજાવ્યો. શા માટે વિશળ જેવા સામંતે આમ નકામા ધક્કા ખાવા? શા સાડ પાટણુમાં રહી ત્યાં ધ્યાન ન રાખવું? શા માટે તેના મોટા ભાઈ જેવા એકલપેટાઓ માટે નિરર્થક, તાઢમાં ફુટવાતાં નદી ઓળંગવી?

આ વાત વિશળને ગળે ઉતરી ગઈ. થોડો વખત થયાં જ તેનો ભાઈ તેને મદદમાં લેતો હતો: એટલે કાંઈ ઉસ્તાદના પંઝામાં તે આજ સુધી સપડાયો નહોતો.

“કાંક ! દોસ્ત ! ત્યારે આટલું કામ કરશે?”

“જરૂર. જ્યાં તમારો બોલ ત્યાં મારું માથું.”

“ત્યારે મધુપુરને પાધરે નીલકંઠશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં જજે.”

“વારું.”

“ત્યાં મધરાત પછી ભાઈ આવશે કે કાંઈ તેનો ખાસ માણસ આવશે. તેને આટલું જ કહેજે.”

“શું?” ધ્યાનપૂર્વક કાંકે પુછ્યું.

“મહાવદ બારશ. પાંચાલેશ્વરની જય. યાદ રહેશે?”

“અરે હા. બરોબર!”

“જેજે પણ આ વાત કાંકને કાને જાય નહિ.”

“અરે જાય શું? જાય તો તેનો કાન કાપી નાખું. વિશળદેવજી! હવે તમે નિરાંતે સીધાવો.”

“દોસ્ત! મારી સેવા બરોબર ઉઠાવ; તારો બેડો પાર કરી દઇશ.”

રાત્રિના અંધકારમાં કાંકના હોઠ તિરસ્કારમાં મરડાયા તે વિશળે જોયા નહિ.

“કાંક! ત્યારે હું જાઉં છું.”

“સુઃખેથી”

કહી કાંક વિશળથી છુટો પડ્યો અને પેલે પાર જવા નદી તરફ ગયો. તે નારસીપાસ થયો હતો. કારણ કે સન્દેશો કાંઈ સ્પષ્ટ નહોતો. વિશળને ફેસલાવવા કરેલી બધી મહેનત તેને બ્યર્થ લાગી. આ અર્થ-વગરના દેખાતા સન્દેશામાં અર્થ જોળવા તે પ્રયત્ન કરી રહ્યો. નદી ઓળંગવા તેણે કચ્છોટો માયો; પણ પાણીમાં પગ મુકવા તે જતો હતો એટલામાં થંભીને ઉભો રહ્યો, અને પગ ઠોક્યો.

“હત્ત મૂખાં! આટલી સમજ નથી?” કહી તે એકદમ પાછો વળ્યો, અને વિશળ ઓવારા પર હતો કે કેમ તે જોવા લાગ્યો. ઓવારો નિર્જન હતો. કાંક કચ્છોટો છોડી નાંખી, અપાટાબંધ શહેરમાં પાછો પેડો, અને બને તેટલી ત્વરાથી રાજગઢ તરફ જવા લાગ્યો.

રસ્તા પર લોકોની અવર જવર હતી નહિ એટલે ધણો જ અપાટા બંધ તે જઈ શક્યો.

રાજગઢના દરવાજા આગળ થોડાક રક્ષકો બેઠા હતા. “ભાઈ! કાંઈ જઈ મંત્રીપુત્ર શેઠાલ મહારાજને બોલાવશો?”

કાંકને સદ્ભાગ્યે એક જણે તેને ઓળખ્યો.

“કાણુ? તમે તો ત્રિભુવનપાલ મહારાજના ભટરાજ!”

“હા, હું તે જ. જરા ઉઠોની.”

એક રક્ષક ઉઠીને ગયો અને થોડીવારે પાછો આવી કાકને ગદમાં બોલાવી લઇ ગયો. મહેલના ઓટલા પર શોભ ઉભો હતો.

“કેમ લટલું ! તમે હજી ગયા નથી ?” જરા ગરમ થઈ શોભે પુછ્યું.

“મહારાજ ! એ પુછવાનું કામ આપનું નથી.” શાન્તિથી કાકે જવાબ દીધો. મારે એક કામ છે.”

“શું ?” જરા નરમ થઈ શોભે પુછ્યું.

“મહારાજને મારે મળવું છે.”

“તે અત્યારે કેમ બને ?”

“તે વગર મારે ચાલે એમ નથી. મને મહારાજે બોલાવ્યો હતો.”

“ઉભા રહો. જગતા હોય તો પુછી આવું.”

“નહિ જગતા હોય તો ઉઠાડજે. કેઈ બીજું જાણે નહિ હો.” ટાઢે પેટે કાકે કહ્યું.

જયસિંહદેવે જ્યારથી કાકની જોડે ખાનગીમાં વાત કરી હતી ત્યારથી શોભના મનમાં તેનો દરજ્જો વધ્યો હતો; તેણે ઝપાટાબંધ અંદર જઈ જયસિંહદેવ બેઠા હતા ત્યાં વાત કરી.

જયદેવ પહેલાં ગુસ્સે થયો; પણ વગરકારણે કાક પાછો આવે નહિ એમ ધારી તેને પાછલે દાદરે ઉપર બોલાવવાનો હુકમ શોભને કર્યો. જેવો કાક ઉપર આવ્યો કે મહારાજે ડોળા કહાડી તેને પુછ્યું:

“તમે હજી ગયા નથી ?”

“સબલ કારણ વિના આપના હુકમનો અનાદર હું કદી કરું નહિ” હાથ જોડી કાકે કહ્યું અને શોભ તરફ જોયું.

“શોભ ! તું બહાર ઉભો રહે. કોઈને આવવા દેતો નહિ.”

શોભ ગયો અને મહારાજે કાકને પુછ્યું: “બોલ હવે શું કામ તું રહ્યો ?”

“અનદાતાને એક બાતમી આપવી છે.”

“તેમાં મારી પાસે આવવાનું ?” જરા સખ્તાઈથી જયદેવે પુછ્યું “મહેતાજી નહોતા ?”

“એમ જો અનદાતાને લાગતું હોય તો હું પાછો જઈ.” શાન્તિથી કાકે કહ્યું. “મહારાજે મને આજે કેટલીક વાત કરી તેથી મેં જાણ્યું કે

મહાઅમાત્ય કરતાં આપને બાતમી કહું તો તે વધારે રુચશે. મારી બુલ થઈ હોય તો ક્ષમા કરો. હું અનદાતાની રળ લઉં છું” કહી કાક પ્રણામ કરવા ગયો.

જયદેવ ધણો જિજ્ઞાસુ થઈ રહ્યો હતો અને કાકને જતો જોઈ તે નરમ પડ્યો.

“મારા કરતાં મહેતાજી જાણે તો વધારે સારું. તે બધું જાણે છે.”

“મહાઅમાત્ય પાસે અનેક જાસુસો છે. મેં જાણ્યું કે—”

“કાક ત્યારે. હવે આવ્યો છે ત્યારે કહે.”

“અનદાતાની રળ હોય તો હું મહાઅમાત્યને જ બધું કહું.”

જયદેવે હેઠ કરજા. “ચાલ ચાલ ! મને જ કહે.”

“જેવી અગ્રા. સૌરઠનો રા’ ગુજરાતપર ચડી આવે છે એ વાત સાચી છે.”

“તેમાં નવું શું કહ્યું ?”

“પ્રભુ ! નવકાંઠામાં એ પોતાના મળતીયાઓ ભેગા કરે છે.”

“એમ ?”

“જી હા. પાંચાલેશ્વર આગળ.”

“હૈ ?” જરા ચક્રિત થઈ જયદેવે પુછ્યું.

“મહારાજ ! મહા વદ બારશે એ ત્યાંથી નીકળી ગુજરાતપર આવી પડવાનો.” ધીમે અવાજે કાકે કહ્યું.

“તું શું કહે છે ? તે ક્યાંથી જાણ્યું ?”

“બાપુ ! હમણા આપને તે કહું તો બધું સુંથાઈ જશે. અનદાતાની રળ હોય તો પછી કહીશ. પણ વાત તદ્દન ખરી છે; અને નવધણુ રા’ને શિક્ષા કરવાનો આવો લાગ બીજો આવવાનો નથી.”

“હા ! હું મુંઝવે મહેતાને પુછી જોઈશ.”

“જેવી અનદાતાની મરજી. પણ એના કરતાં આપ મારી જોડે મંડલેશ્વર મહારાજને કહાવો કે નવધણુ રા’ને ઠેકાણે પાડે, તો કેવું ?”

“જોડું નહિ.”

“અને આપ તે વંખત ત્યાં આવી પહોંચો તો—?” કાકે જરા આંખ ઝીણી કરી ઉમેર્યું.

જયદેવને સમજ પડી. શા માટે કાકે અત્યારે આમ આવ્યો હતો, શા માટે તે મુંઝલ પાસે નહિ ગયો, અને કાકની શિખામણુ માનવાથી પોતે કેવો યશ મેળવી શકશે એ બધા વિચારો તેને એકદમ આવ્યા. જો જયદેવ પોતે જ જમ નવધણુને હરાવે તો મુંઝલ મહેતા પણ જયદેવનો પ્રભાવ જાણે, અને શાન્તુએ કરેલી સંધિનું કલંક કાંઈક ઓછું થાય. આ પરિણામનો ખ્યાલ આવતાં બાલરાજનું મોં મલકાયું.

“ઠીક છે હું જોઈશ” પોતાનો મલકાટ મનમાં જ શમાવતાં જયદેવે કહ્યું. “પણ તું જલદી જા.”

“આ વાતની મુંઝલ મહેતાને ખબર આપું?” હાથ જોડી કાકે પૂછ્યું. જયદેવે જોયું કે કાકે તેની મશ્કરી કરતો હતો. તેણે જરા ભવાં ચઢાવી જવાબ દીધો. “તું તારે જા. મને યોગ્ય લાગશે તે હું કરીશ.”

“જેવી પ્રભુની આજ્ઞા” કહી કાકે ત્યાંથી રજા લીધી.

—:૦:—

પ્રકરણ ૧૧ મું.

કાકે કહેલો સંદેશો.

કાકે જ્યારે મધુપુર પહોંચ્યો ત્યારે મધ્ય રાત્રિ વીતી ગઈ હતી; અને નીલકંઠેશ્વર મહાદેવમાં ચાર પાંચ પૂજારીઓ જેવા દેખાતા માણસો સુતા હતા. કાકે વિચારમાં પડ્યો કે અત્યારે દેશજયદેવને કેમ જોળી કાઢવો. આખરે કાંઈ ન સુજવાથી તે ઓટલા ઉપર બેઠો.

થોડીવારે એક ઘોડેસ્વાર આવ્યો. તેણે ઘોડો બહાર બાંધ્યો અને મંદિરમાં આવી મહાદેવજીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યો. નવા આવનારે આખે શરીરે બખ્તર પહેર્યું હતું; અને મોઢે ટુકાની બાંધી હતી. પોતે કાણુ છે તે છુપાવવા તેણે આટલા બધા પ્રયત્ન કર્યા હતા તો પણ કાકને ખાત્રી થઈ કે આ દેશજયદેવ પોતે જ હતા; પણ રખેને કાંઈ ભૂલ થઈ જાય એવી બીકથી કાકે જાણે ઝોકાં ખાતો હોય તેમ એસી જ રહ્યો.

નવા આવનારે ચારે તરફ નજર નાંખી, અને આખરે તે કાકને ડીકા ડીકાને જોવા લાગ્યો. નવા આવનારે બોલવું કે નહિ બોલવું તેના ક્યાં મુધી વિચાર કર્યાં કર્યો, અને પછી ધીરજ નહિ રહેવાથી તેણે પુછ્યું.

“ભટલ ! આપ પાટણથી આવ્યા છો ?”

તેણે ઉઘમાંથી જાગ્યો હોય તેમ કાક બોલ્યો.

“મને પુછો છો ?”

“હા.” નવા આવનારે પુછ્યું. “પાટણની શી નવા જુની છે ?” કાકે અવાજ પારખ્યો. નવો આવનાર દેશજન હતો.

“મહારાજ ! આપના નીકળ્યા પછીની કાંઈ ખબર નથી.”

દેશજન ચમક્યો “હું નીકળ્યો ! હું પાટણ ગયો જ નથી,” જરા સખત અવાજે તેણે કહ્યું.

“એવું શું કામ બોલો છો ? આપ કાણ છો તે મને ખબર છે.”

“કેમ ?”

“આપને જ મળવા આવ્યો છું તેમ.”

“કાણે જયદેવ મહારાજે મોકલ્યો છે ?” જરાક ખીકભર્યા અવાજે દેશજને પુછ્યું.

“ના. વિશ્વજયદેવજીએ !” છેક ધીમેથી કાકે કહ્યું. દેશજન ચમક્યો અને તેનાં ભવાં ચઢ્યાં.

“શું કરવા ?” તેણે પુછ્યું.

“કુબ્જુદેવ મહારાજનો સંદેશો કહેવા.”

“વિશ્વજયદેવ કેમ નહિ આવ્યો ?”

“કુબ્જુદેવ મહારાજે મારી જોડે સંદેશો કહાવવાનું દુરસ્ત ધાર્યું. હું એમનો મિત્ર થાઉં છું.”

“તું તો ત્રિભુવનપાલનો મિત્ર થાય છે ?”

“બન્ને જળુના મિત્ર થતાં શું વાંધો ?” જરા હસી કાકે પુછ્યું અને ઉમેર્યું. “આપ પોતે બન્નેના મિત્ર નથી ?”

“શું સંદેશો લાવ્યો છે ?”

“શ્રાગણુ સુદ ચોથ. પાંચાલેશ્વર.” કાકે બનાવટી સંદેશો ધીમેથી કબો તેને બરોબર યાદ રાખવા દેશળ ધીમેથી મનમાં બોલ્યો.

“બીજું કાંઈ?”

“બીજું કાંઈ નથી. હવે આપની રજા હોય તો હું જાઉં. મારે ત્રિભુવનપાલ મહારાજને સંદેશો કહેવો છે.”

“શા?”

“કે બોગપૂર તરફ જઈ શાંતુ મહેતાને મળે.”

“બરોબર, બરોબર” પોતાનો હરખ દેશળ શમાવી શક્યો નહિ.

“તાંડું નામ કાકભટ્ટ, નહિ?”

“હા. વખત આવે સેવકને યાદ કરજો.”

“જરા ચિંતા નહિ” કહી દેશળ ઘોડેસ્વાર થઈ ત્યાંથી નીકળ્યો. અંધારામાં કાક હસતો હસતો ઉભો. જ્યારે દેશળના ઘોડાના પગલાં સંભળાતાં બંધ થયાં ત્યારે તે મંદિરમાં પેઠો, ફરીથી મહાદેવનાં દર્શન કર્યા અને સાંઢણી પલાણી કણ્યાવતીને રસ્તે તેને મારી મુકી.

કણ્યાવતીથી થોડેક દૂર ત્રિભુવનપાલ મહારાજ તેને મળ્યા. કાકે તેને સ્વિસ્તર વાત કરી અને મહા વદ બારસે નવકાંઠામાં આવેલા પાંચાલમાં નવધણુ રા' પોતાના સામન્તોને મળવાનો હતો તેની ખબર આપી.

થોડીવાર મંડલેશ્વર સાથે થોભી કાકે સાંઢણી બદલી, અને ખંભાતનો રસ્તો લીધો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ખંભાતને રસ્તે.

સ્તંભતીર્થને* રસ્તે જેમ જેમ કાક આવતો ગયો તેમ તેમ તેને આસપાસના પ્રદેશમાં ફેરફાર લાગવા માંજો; ગામો મોટાં અને સમૃદ્ધિવાન દેખાયાં; લોકોનો મોટો ભાગ જૈન લાગ્યો; જૈન સાધુઓ અને જતિઓ અવારનવાર દેખાયા; અને ઠેકાણે ઠેકાણે ચૈત્યો†, પોષધશાળા‡ અને આશ્રમગૃહો તાજાં જ તૈયાર કરાવેલાં નજરે ચઢ્યાં.

* ખંભાત.

† મંદિર.

‡ અપાસરા.

કાક પોતે બ્રાહ્મણ હતો; વૈદિક અને પૌરાણિક પ્રણાલિકામાં ઉછેરેલો હતો; અને પોતે ભૂદેવની ભૂમિકા પર છે એમ માનતો હતો. આ કારણોને લીધે ચુસ્ત આવકો તરફ તે તિરસ્કારની નજરે જોતો.

આ વાર્તાના સમયમાં ગુજરાતની પ્રજાનો મોટો ભાગ પુરેપુરો નહોતો જૈન કે નહોતો પૌરાણિક. બંને વિભાગો માત્ર પંથો જ ગણાતા. ધણાખરા શંકરનાં દર્શન કરી પાર્શ્વનાથની પૂજા કરવામાં વાંધો ગણતા નહિ. ધનાઢ્યો બંને પંથનાં મંદિરો બંધાવવામાં કૃતકૃત્યતા માનતા; સામાન્ય વર્ગો વિદ્વાન શ્રોત્રિયો તેમ જ સાધુઓના પાદ પૂજતા; દરેક પોતાને મનકાવતા ઇષ્ટ દેવની આરાધના કરતા. જે સમયનો ઇતિહાસ અહિંયા આપવામાં આવ્યો છે તે સમયમાં આવકો અને શૈવામાં લોકોનો વિભાગ સ્પષ્ટ રીતે પડ્યો નહોતો; જૈનધર્મ હિન્દુ ધર્મથી ભિન્ન છે એમ પણ ગણાતું નહોતું.

પણ આ બન્ને પંથોના જે નેતાઓ હતા તેમના મનમાં આવી અસ્પષ્ટતા નહોતી. તેઓની માન્યતા પ્રમાણે પોતાનો મત દરેકને ન્યારો અને વિશુદ્ધ લાગતો. આતું પરિણામ એ થતું કે પાટનગરોમાં અને પૈસાદાર શહેરોમાં ધાર્મિક ઝઘડા ચાલ્યા જ કરતા; અને સત્તાધિશો અને ધનાઢ્યોને પોતાના પંજામાં ચાલુવા દરેક મત મથતો.

ગુજરાતમાં અસલથી જૈન ધર્મનું જોર ચાલ્યું આવ્યું હતું. વલ્લભી-પુરનો વિનાશ થયો તે પહેલાં ત્યાં બુદ્ધ મતને હરાવી જૈન મતે પોતાની સત્તા જમાવી હતી. વલ્લભી પાસા પછી પંચાસરમાં પણ જૈન મતનું પ્રાબલ્ય હતું.

જૈન સાધુએ બચાવેલા, જૈન સાધ્વીએ ઉછેરેલા અને જૈન મંત્રીની સેવા સ્વીકારતા વનરાજના વખતમાં એ મત વધારે પ્રસાર્યો હશે એમ માનવાને કારણ મળે છે. ગુજરાતના ધનાઢ્યો ધણાખરા એ મતના હતા; અને તેમનું ધન, અનાથની વારે ધાતા અહિંસાપૂજક સાધુઓ, લોકોના જલ્લાને માટે ખરચતા. ગુજરાતની ગાદી પોતાના મતના આશ્રયથી જ અમર રહી છે અને રહેશે એમ સાધુઓ માનતા; અને ગુજરાતના નરે-

શાને પોતાના અનુયાયીઓ બનાવવાની હોંસ હમેશાં રાખતા. પરિણામ ગમે તે આવ્યું, પણ ગુજરાતનો ઇતિહાસ જીનશાસનનું એક પ્રકરણ થઈ રહ્યો.

ગુજરાતનું ગૌરવ નજીક થઈ ગયું; પાટણ પાધર થઈ ગયું; સુસલ-માન અને મરાઠાઓએ તેને જીત્યું, ખોયું, ફરી જીત્યું. આવડાઓ ગયા, સોલંકીઓ ગયા; નાગરા, શ્રીમાલી, અને પૌરવાડોનો અસ્ત થયો; છતાં જે પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાએ વલ્લભીપુરની જાહોજલાલી જોઈ હતી અને જે તેને વિનાશકાલે પંચાસરમાં જઈ રહી, તે જ પ્રતિમા સોળસો વર્ષને કાલાંતરે આપણા જુના પાટનગરમાં આજે વિરાજે છે; અને આપણા મધ્યકાલીન ઇતિહાસનો સૂત્રધાર વનરાજ અને તેનો મંત્રી ચાંપો મહેતા તેને પ્રણિપાત કરી રહ્યા છે.*

જીનશાસનનું આટલું પ્રાણલ્ય છતાં આ સમયમાં સૌરાષ્ટ્રના મહા-દેવનો ઉકા આખા દેશમાં વાગતો; અને ગુજરાત, અને સૌરાષ્ટ્રના અધિ-ષ્ટાતા દેવ તે જ ગણાતા. જીનાગઢ અને પાટણના રાજાઓની વિજય-ઘોષણાઓ સોમનાથનો જય પોકારતી. આ પ્રતાપ સોલંકી શિરામણિ મૂલરાજનો હતો.

મૂલરાજ પોતાના સ્વદેશમાંથી શિવભક્તિ લાવ્યો હોય; ગુજરાતના રાજા થવા માટે અધિષ્ટાતા દેવની ભક્તિ ગિરનારના ગ્રહરિપુ કરતાં પણ વધારે દેખાડવી એમાં તેણે મુત્સદ્દીપણું માન્યું હોય; આસપાસના સંસ્કારી પ્રદેશોનાં વિદ્વા અને કૌશલ્ય આણુવા માટે બ્રાહ્મણોને ઉત્તેજન આપવું એ જરૂરનું ધાર્યું હોય; જૈન મતે સ્વીકારેલી અહિંસા, તેના બહાદુર, સૂતાભક્ત હૃદયને ચકારી લાગી હોય—ગમે તે કારણ હોય, પણ તેણે શૈવ મતને રાજ્યધર્મ બનાવ્યો. દૂર દેશથી બ્રાહ્મણો લાવી ગુજરાતના સંસ્કારોની સમૃદ્ધિમાં વધારો કર્યો. પાટણના રાજ્યકર્તાઓને તે “જય સોમનાથ”નો મંત્ર શીખવી ગયો. તે મંત્ર ધ્યાનમાં રાખી મૂલરાજના વંશજોએ બ્રાહ્મણોને આદરથી પૂજવા માંડ્યા, અને પોતાના દેશની સંસ્કૃતિને સતેજ રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

---

* પાટણમાં પંચાસર પાર્શ્વનાથનું મંદિર હજી છે જેમાં વનરાજ અને ચાંપો મહેતાની અસલી પ્રતિમા છે.

આવી પરિસ્થિતિને લીધે જૈનો પાટણના રાજ્યોને પોતાના પંથમાં લેવાને ઘણાં તરફડીયાં મારતા હતા ખરા પણ તે બધાં નિષ્ફળ જતાં.

લીમદેવ અને કર્ણુદેવ યુસ્ત શિવભક્ત હતા; મીનળદેવી, જૈન પિતાની આત્મજા છતાં, રાજ્યકારભારમાં ધર્મવિરોધ દાખલ કરવાની વિરુદ્ધ હતી. અને ઘણે ભાગે આવક મંત્રીઓ પણ શૈવ અને જૈન મતમાં બહુ વહાલું અળખામણું કરતા નહોતા.

ન્યારથી રાજ્યતંત્ર મુંજલ મહેતાના હાથમાં આવ્યું ત્યારથી તેની રાજ્યનીતિ સ્પષ્ટ જણાઈ. મત-મતાંતરના ઝઘડામાં પગા વિના, પાટણની સત્તાને શૌર્યના બળથી વિસ્તારવી, અને ગુજરાતને એક સામ્રાજ્ય બનાવવું એમાં જ તે પોતાની નીતિ સમજતો હતો. આ નીતિથી યુસ્ત આવકા અને જૈન સાધુઓ અત્યંત નારાજ રહેતા અને રાજ્યમાં વધારે પગપે-સારો થાય એવી તકની વાટ જોઈ બેઠા હતા.

એવામાં પાટણના રાજ્યકર્તાઓમાં એક નવો મુત્સદ્દી દાખલ થયો. તે ઉદા મહેતો. તેનો પૂર્વાશ્રમ, તેની બાહોશી, અને ક્વેવી રીતે તે મંત્રી થયો એનો કાંઈક ઇતિહાસ “પાટણની પ્રભુતા”માં આપેલો છે. ન્યારે તે મંત્રીપદ પામ્યો ત્યારે તેને પાટણની સત્તા હાથ કરવાની ઘણી હોંસ હતી; પણ મુંજલના વ્યક્તિત્વ આગળ તેની હાસ નકામી ગઈ. તેણે કર્ણુવતી અને ખંભાત બે માગી લીધાં; અને મીનળદેવીએ તે તેને આપ્યાં.

ઉદાની મહત્વાકાંક્ષા અમાપ હતી. બધા મંત્રીઓને ઝાંખા કરવા તે ધર્મધુરંધર બની રહ્યો. કર્ણુવતી અને ખંભાત જેવા બંદરોમાં ધસડાઈ આવતી અદલત દોલત તેણે જૈન મતના ઉદ્ધાર માટે ખરચવા માંડી. દેશ દેશના જૈન સાધુઓ, જૈન વિદ્વાનો ઉદા મહેતાના દરબારમાં આંટા મારવા લાગ્યા; અને ભુખડીબારસ સધર્મીઓ ન્યાલ થવા લાગ્યા. ઉદાએ ધીમે ધીમે માથું ઉંચકવા પ્રયત્ન કર્યો, એટલે મુંજલે તેની પાસેથી કર્ણુવતી લઈ લીધું. ધવાયેલો મંત્રી ખંભાતમાં જઈ રહ્યો.

ખંભાત ગુજરાતનું મુખ્ય બંદર હતું; અને ગુર્જર ધનાઢ્યો દરી-આઈ વેપાર ઘણો જ કરતા હોવાથી એ શહેર નીચે બધાની મુડી હતી. આથી ઉદાની દોલત અને સત્તા અનુપમ થઈ પડી. ખંભાતમાં પૈસો તો

હતો અને તેમાં તે જૈન ધર્મનું અને ઉદ્ધાની સત્તાનું મથક બન્યું. કાકને ખંભાત બંધ લાગ્યું તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નહોતું.

કાક જેમ જેમ ખંભાતની પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ તે ગભરાતો ગયો. તેણે ઉપાડેલું કામ ધણું જ ગંભીર અને મુશ્કેલ હતું. જ્યારેવ મહારાજે તો માત્ર જીભ જ હલાવી હતી; કાકને તો જીવનું જોખમ હતું. જે મંત્રીની સત્તા તોડવાનો એ ઇરાદો રાખતો હતો તે આખા દેશમાં પાકામાં પાકો ગણાતો; તેના અનુચરો બારે મંડલે અને બાવને શહેરમાં ફરતા; તેના ધનથી લોભાઈ લલા લલા જ્યસિંહદેવ મહારાજની નોકરી પણ છોડી જતા. એવા માણસને દુશ્મન બનાવવો? જો ઉદ્ધા વિદ્રે તે મહારાજ પોતે પણ તેને બચાવી શકશે? આવા સંશયો પેદા થતા હતા છતાં પણ કાક હિંમત હાર્યો નહિ. તેની રજોમાં જીવાનીનું લોહી ઉછળતું હતું; તેને ઉદ્ધા મહેતાને જોવાની ઇચ્છા હતી; એક દિવસમાં પાટણના મુત્સદ્દીઓને પણ પોતાનો પરચો દેખાડ્યો હતો; અને તેને નવા નવા અનુભવો કરવાનો શોખ હતો. તે હેંસથી આગળ વધ્યો.

—:૦:—

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ખતીબ.*

મહા સુંદ બારસની સવારે કાક છેક ખંભાતની પાસે આવી લાગ્યો. તેની સાંઢણી થાકી ગઈ હતી અને તે પોતે લુખ્યો થયો હતો, તેથી તેણે વિસામો લેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તે સાંઢણીપરથી ઉતર્યો, પાસે આવેલા તળાવમાં નાહ્યો, સંધ્યા કરી અને એક ઘટાદાર વૃક્ષ નીચે દેવતા પાડી, રાંધવા બેઠો. રાંધતાં રાંધતાં તેણે ઉદ્ધા મહેતાનો વિચાર કરવા માંડ્યો.

એકદમ ઉપરની ઘટા હાલી ઉઠી. એક ટુટેલી ડાંખળી કાકના પગ આગલ આવીને પડી. કાક ચમક્યો અને ઉપર જોયું તો ઝાડની ઘટામાં

* ખમી-ઉલ-હકાયત. સર હ. ઇલીઅટના ઇતિહાસમાં આપેલા વરજીમાપરથી

1914.

E. A. F. Works.

62 1914.

કાંઈ વાંદરા જેવું લાગ્યું. કાંકે ઉઠીને કાંકરો માયો. પેલા વાંદરાને તે બરાબર લાગ્યો; અને તેણે એક ડાળ ઉપર જવા પ્રયત્ન કર્યો.

કાંકે તેને ડાળ ઝાલી ઉપર જતાં જોયો અને ગભરાટ છુટ્યો. ઝાડમાં ભરાઈ રહેનાર નહોતો વાંદરા અને ન હોતો માણસ ! તેનું મોઢું વાંદરા જેવું કાંકને લાગ્યું; તેની લાંબી, વગર બાંધેલી દાઢી, બચંકર રીતે આમ તેમ હાલતી હતી; તેને શરીરે કાંઈ લુગડું વીટાળેલું હતું. કાંકે તેને હેઠળ ઉતરવા હાથના ચાળાથી સૂચવ્યું; પેલો આદમી ઉપર ધૂળ્યાં કરતો હતો અને હાથ જોડવાનાં ફાંફાં મારતો હતો, કાંકે તેને ધમકી આપી પણ તે ખોલ્યો નહિ, તેમ ઉતર્યો પણ નહિ.

કાંકને શ્રીજી જોયો; તેણે પોતાના રચારી પાસે સાંઢણીએ બાંધેલાં ધનુષ્ય અને બાણ મંગાવ્યાં અને બાણ સાધવા માંડ્યું. પેલા માણસે સમજાય એવો પણ દયામણો અવાજ કર્યો, અને તે હેઠળ ઉતરવા માંજો. ઉતરતાં ઉતરતાં પેલો ગભરાયેલો માણસ સરી ગયો, અને ભોંયપર ઢગલો થઈ પડ્યો. તે નિરાશા ભર્યે અવાજે કાંઈ ખોલ્યો; કાંકને કાને “લાલા” જેવું સંભળાયું.

ખીકથી અને નળખાઈથી તે મુઠ્ઠા જેવો પડી રહ્યો. તેના મોઢાપર ત્રાસનાં સ્પષ્ટ ચિહ્ન હતાં; તેના હોઠ કાંપતા હતા; તેની આંખો તે દયામણી રીતે ઉઘાડ્યાં કરતો હતો. શક્તિ, શૌર્ય, અને સંસ્કારના ગર્વમાં કાંક તે મનુષ્યજંતુ તરફ જોઈ રહ્યો.

“કાણુ છે તું?” સખ્તાઈથી કાંકે પુછ્યું.

“યા-વા” જવાબમાં પેલાએ જવાબ દીધો.

“લા ને બા” ડોળા કાઢી કાંકે પુછ્યું “ખોલે છે કે નહિ? નહિ તો હમણાં ને હમણાં વિંધી નાખીશ.”

પેલા માણસે હાથજોડ્યા અને ધસડાતો આવી તે કાંકને પગે અડકવા ગયો.

“શાન્તમ્ વાપમ્” કાંક સ્પર્શથી દૂષિત થવાના ડરથી પાછો ખસ્યો અને ખોલ્યો “બબરદાર જો મને અડક્યો તો તું છે કાણુ?”

“મુસલમાન” પેલાએ ભોંય સાથે દહાડી ધસતાં કહ્યું. કાંક કાંઈ સમજ્યો નહિ.

“કપાલ તારું. કોઇ માણસની બાપા આવડે છે કે નહિ?”

“યવન.”

તો એમ બોલતી. અહિયા ક્યાંથી આવ્યો? તું ક્યાં રહે છે?”

પેલાએ ખંભાત તરફ આંગળી કરી.

“આ ઝાડ પર ક્યાંથી આવ્યો?”

થોડાક ગુજરાતી શબ્દો, થોડા ન સમજાય એવા શબ્દો, અને હાથના આળાથી તેણે સમજાવ્યું કે તેનાં ઘરબારનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે, અને ઘેરી છોકરાંને મારી નાખવામાં આવ્યાં છે.

કાણે?

“ધસરાયક” કહી આવકો જ્યાં ચન્દન ઘસતા હતા ત્યાં પેલાએ આંગળી કરી.

“આવકોએ? શા સાર?”

“યવન” પેલાએ ટુંકમાં જવાબ આપ્યો. કાંક સમજ્યો.

“તારું નામ શું?”

“ખતીબ.”

“ખતીબ” સશક્તને નિરાધારોનાં નામ યગાડવાનો જે અધિકાર હોય છે તે અધિકારનો ઉપયોગ કરતાં કાંકે કહ્યું. કાંક જરાવાર જોઇ રહ્યો. પોતે જે કાર્ય સાધવા માટે આવ્યો હતો તેમાં આ માણસ મદદરૂપ થશે કે કેમ તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો.

“ત કોઇને ફરીયાદ કરી?”

ખતીબે ડોકું ધુણાવ્યું અને આકાશ તરફ આંગળી કરી “અણાહ.”

“હિદા મંત્રી પાસે ફરીયાદ કરવી હતી ને?” કાંકે પુછ્યું.

“ધસરાયક.”

“શું કહે છે. બટાર્ક જયસિંહદેવ મહારાજના રાજ્યમાં મંત્રીઓ ફરીયાદ નહિ સાંભળે એવું તે હોય?” ખતીબે ડોકું ધુણાવી હાલીપર હાથ ફેરવ્યો.

“ચાલ મારી સાથે મંત્રીને આપણે ફરીયાદ કરીયે.” ડોસાએ ડોકાવતી ના પાડી.

“હરામખોર ! ત્યારે તારી જ વાત ખોટી છે. ખરી હોય તો ચાલ” કહી કાંકે દાંત પીસ્યા. ખતીબે નિરાશાભરી હા કહી. “ઠીક એસ. હું ખાઈ લઉં.”

ખતીબે પેટ ખતાવી પોતે પણ ભુખ્યો છે એમ સમજાવ્યું. “ઉભો રહે. મારે ખાતાં વધે તે આપું” કહી કાંક જમવા બેઠો અને વધેલું ખતીબને આપ્યું.

ખતીબ જ્યારે ખાઈ રહ્યો, ત્યારે કાંકે પાછાં પોતાનાં વસ્ત્ર અને શસ્ત્ર સંભાળ્યાં; અને એક ઝાડની ઘટામાં સાંઢણી બાંધી રાખવાનો હુકમ રખારીને કરી, ખતીબને સાથે લઈ તે ખંભાત તરફ ચાલ્યો.

જેમ ખંભાત પાસે આવતું ગયું તેમ તેની સમૃદ્ધિની સાક્ષી પુરનારાં રમણીય ઉદ્યાનો અને ચૈત્યો દેખાવા લાગ્યાં. બપોરે બન્ને જણ ખંભાતના દરવાજા પાસે આવી લાગ્યા. કાંકની તીક્ષ્ણ નજર ખંભાતના કોટની શક્તિનું માપ કહાડવામાં કેટલોક વખત ગુંથાઇ. તે વિચાર છોડી કાંકે ખતીબની સામું જોયું, તો તે વધારે ધૂજતો દેખાયો.

“કેમ ?” કાંકે પુછ્યું.

શહેર બહાર કેટલીક ઝુંપડીઓ અને એક મોટું ઈંટનું મકાન બળી રહી પડેલાં હતાં; કેટલાકમાંથી અણુશમેલો અગ્નિ કાઢકવાર નીકળતો હતો. આ તરફ ખતીબે આંગલી કરી અને કપાલ કુટ્યું.

“આ તારું ઘર ?” ખતીબે ડોકા વતી હા કહી.

“આ મોટું મકાન શાનું છે ?”

ખતીબે ઇસારાથી સમજાવ્યું કે તે ઇશ્વર-સ્તવન કરવાનું સ્થાન હતું.

“ઠીક ચાલ” કાંકે કહ્યું.

ડરતાં ડરતાં ખતીબે કોટના દરવાજા આગળ બેઠેલા રક્ષકો તરફ આંગલી કરી.

“ડરે છે શું કામ ? હું છુંને કોની મગદૂર છે કે તારો વાળ વાંકો કરે. ચાલ.” કહી કાંકે પોતાની ડાંગ મજબુત રીતે પકડી કમરબંધમાં તરવાર ઢીલી કરી, અને દરવાજો તરફ ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૧૪ મું. ખંભાતનું આતિથ્ય.

કાકેનું હૃદય જરા ધબકતું હતું છતાં હિંમતથી તે દરવાજામાં પેઠો. ખતીય તેને પગલે પગલે ચાલ્યો આવતો હતો.

દરવાનોએ જેવો ખતીયને જોયો તેવા જ તેઓ યુમ મારી ઉઠ્યા, અને એક જણ એક બાલો લઈ તેના તરફ આવ્યો. કાકે એ ડગલાં પાછળ આવ્યો અને પોતાનું શરીર ખતીયના રક્ષણ માટે વચ્ચે ધર્યું. બાલો લઈ આવનારે કાકેને જોયો અને તેની તેજસ્વી કાંતિ અને શસ્ત્રોથી તે ડરી, જરા અચકાયો. કાકે ગૌરવથી પાંચે દરવાજા તરફ જોઈ રહ્યો.

“એ તો ખતીયડો” એક દરવાજા આગળ આવી કહ્યું. “અહિંયા આવ.”

રહેસાતા બકરાની માફક ખતીય, કાકેની સામું જોઈ રહ્યો.

“કેમ શું કામ છે?” કાકે સખ્તાઈથી પુછ્યું.

“ભટજી! તમે તમારે રસ્તે જાઓ. અમે તમને બોલાવતા નથી.” બીજા બોલનારે કહ્યું. “ખતીયડા, આમ આવ, નહિ તો મુઓ સમજજો.” આ દરવાજા પહેલાના હાથમાંથી બાલો લઈ ખતીય તરફ લંબાવ્યો.

“ખતીય! તું ગભરાતો નહિ.” કાકે તરત બાલો સામેથી પકડ્યો અને દરવાજાને કહ્યું: “જરા ચેતીને વાત કરજો. અમે ઉદા મહેતા પાસે જઈએ છીએ.”

બધા દરવાજા, તેમ જ આ વાત સાંભળી ભેગા મળેલા એ ચાર લોકો, ખડખડ હસી પડ્યા.

“અરે વાહરે ઉદા મહેતા પાસે જનારનું મોહું!” જેનો બાલો કાકે ઝાલ્યો હતો તે બોલ્યો અને બાલો ખેંચી લેવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. પણ ખેંચાખેંચમાં આખોજ બાલો કાકેના હાથમાં આવ્યો. પેલો દરવાજા ગુસ્સામાં અપશબ્દ બોલવા લાગ્યો કાકે તિરસ્કાર ભર્યું હસ્યો અને ખતીયનું બાવડું ઝાલી તેને આગળ કર્યો. આ ગરબડ અને ખતીય એ બેને જોઈ રસ્તે જતા બધા ઉંબા રહેતા હતા તેને કાકે મોટેથી કહ્યું: “રસ્તો મુકો.”

પોતાનું ભક્ષ્ય હાથમાંથી જતું જોઈ જેમ જનવર ખીજવાય તેમ દરવાનો ખીજવાયા. તેમાંના બે ત્રણ ખતીબને પકડવા દોડ્યા અને એકે તો તેનો હાથ પકડ્યો. નિરાધાર ખતીબ. મોત પાસે આવ્યું સમજી આ-કાશ તરફ આંખો કરી, એના પ્રભુને સંભારવા મંડી ગયો.

કાંકે જોયું કે વાત મારામારી પર આવી છે. તેણે પેલો બાલો ફેંકી દઈ પોતાનો જમણો હાથ નવરો કર્યો અને પોતાની ડાંગ તે હાથમાં લીધી. અને તે સાથે તેણે ખતીબને પકડી આગળ ધસડવા માંડ્યો.

પાસે ઉભેલો એક પ્રેક્ષક ખતીબ પર થુક્યો; થુક કાંકને ઉડ્યું. ગુસ્સામાં કાંક તેની તરફ ફર્યો અને ડાળા કહાડી બોલ્યો: “ચંડાલ ! બાલણ પર થુકે છે ?” થુકનાર ડરીને પાછળ હટ્યો. પાછળથી એક જણે જીમ મારી “મિથ્યા દષ્ટિ”* એ જીમ બે ચાર જણે ઉપાડી લીધી.

કાંક દરવાજાની અંદરના યોગાનમાં આવ્યો. ખતીબને એક ગમથી તેણે પકડ્યો હતો અને ખીજી તરફથી દરવાજા તેનો હાથ ખેંચતો હતો એટલે પીડાનો માર્યો તે ખીચારો ચીશો પાડવા લાગ્યો. કાંકે જોયું કે હવે હાથ બતાવ્યા વિના છુટકો નહોતો. તેણે પેલા દરવાજાને દૂર હટવા કહ્યું અને પોતાની ડાંગ ઉગામી. પાછળથી કોઈએ એક ઢેંકું માર્યું તે કાંકને લાગ્યું. એક દરવાજા પાછલથી આવી બાલાની અણી કાંકના વાંસા પર તાકી.

જેમ સિંહ વિક્રે તેમ કાંક વિક્ર્યો. તેણે ગર્જના કરી; ડાંગવતી બાલાના બે કકડા કર્યો; અને એક ઝપાટે જેણે ખતીબનો હાથ ઝાલ્યો હતો તેને દૂર કર્યો.

આ બધું બન્યું તેમાં પા અડધી ઘડી પણ પુરી નહોતી થઈ. એ-ટલામાં સામેના રસ્તાપરથી બે ચાર સૈનિકો આવતા જણાયા. દરવાજાને હિંમત આવવાથી તેઓ કાંક પર જે હથિયાર હાથમાં આવ્યું તે લઈ ધસ્યા; ભેગા મળેલા લોકોએ ઢેંકાંનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો. પેલા સૈનિકો પણ આ તોફાન જોઈ તેમાં સામેલ થવા દોડતા આવ્યા.

કાંકે “જય સોમનાથ”ની ઘોષણા કરી અને પોતાની ડાંગ ફેરવવા

* જેન ધર્મને નહિ માનનારને એમોણે આપેલું નામ.

માંડી. લાકડી-પટા તેો છાટના રહેવાશીઓના બાપના ગણાતા* એટલે કાંક જેવા ચોદાની ડાંગ કડીયાળી લાકડી મટી સજીવ થઈ ગઈ; અને સુદર્શન ચક્રની ત્વરાથી તેના માથાની આસપાસ ફરવા લાગી. તે ડાંગે એક છોડી અનેક સ્વરૂપો લીધાં; ગાંડા હાથીની સુંઢની માફક ચારે તરફ સપાટા લગાવવા સફ થયા. કોઇની તરવાર ગઈ, કોઇના ભાલાનાં બે ભાગ થયા, કોઇની પાંખડી ધુળમાં રગદોળાઈ, કોઇનાં માથાં ખોખરાં થયાં, લોકો ભુમરાણ કરવા લાગ્યા. તે સાંભળી કેટલાક વધારે માણસો દોડી આવ્યા. ચોમેર ધરના ઓટલા પર લોકો જેવા મળ્યા. બધા ખતીબને ભુલી ગયા અને કાંકને જ પકડવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

કાંકે જોયું કે આ પ્રમાણે વધારે લાંબો વખત ચાલે એમ નહોતું. તેનો જમણો હાથ જરા ધવાયો હતો એટલે તેની ડાંગ વધારે વાર કામ લાગે એમ નહોતી. આ કારણથી તેણે વધારે સખત ફટકા લગાવવા માંડ્યા. ચમરાજસમા આ નરની ભયંકર શક્તિથી લોકો વિખરાવા લાગ્યા.

એકદમ બે સ્વાર પાણીપંથા ઘોડા પર દરવાજામાં પેઠા. તેઓ દૂરથી, થાકીને આવેલા લાગતા હતા. તેમણે આ રમખાણ જોયું, કાંકને જોઈ કાંઈ વાત કરી અને ભુમ મારી “શાન્તિ, શાન્તિ.”

કાંક પર હુમલો કરી રહેલા લોકોએ તેમને જોયા, અને તેઓ એકદમ અટકી પડ્યા. કેટલાકે ત્યાંથી નાસવા માંડ્યું. એ બે ઘોડેસ્વાર-માંથી એક જણે સત્તાદર્શક અવાજે પુછ્યું: “નાયક ! એ શું કરે છે ?”

કાંક, લોકોનો ગભરાટ જોઈ, વધારે જોશથી ધા કરવા લાગ્યો; પણ બે પાંચ પલમાં લોકો ખસી ગયા, કાંક થોભ્યો, અને તેણે કપાલપરથી પરસેવો છુછવા માંડ્યો.

પેલા બે ઘોડેસ્વારમાંનો એક આગળ આવ્યો અને મીઠાશથી બોલ્યો; “ભટ્ટા ! નાહક શા માટે આ લોકોને મારે છે ? તમે તમારે રસ્તે જાઓ.”

કાંકે તિરસ્કાર ભરી નજરે ચોદા સાચું જોયું: “હા, હા. હું તો મારે રસ્તે જ જવાનો; અને જોઈ છું કે કાણ તેની આડે આવે છે ?”

ઘોડેસ્વાર હસ્યો અને ખીજને ધક્કારત કરી. બન્ને જણાએ હસીને ઘોડા મારી મુક્યા.

આ મશકરીથી કાકને ગુસ્સો ચઢ્યો. પણ તે રાકી તેણે ચારે તરફ જોયું. તેના ફટકાના ભોગ થઇ પડેલા પાંચ છ જણ બેભાન થઇ પડ્યા હતા; દરવાનો પોતાના દરવાજાપર જઇ એક ખીજને વાગેલા સોળ જોતા હતા; થોડાક લોકો ચકલાને પેલે છેડે જઇ હવે કાક શું કરે છે તે જોવા ઉભા રહ્યા હતા; અને ગભરાયેલો ખતીબ એક ઓટલાપર ઉઠું માથું નાખી યાવની ભાષામાં કાંઇ બબડતો હતો.

“મૂખાં! એ શું કરે છે? ચાલ ઉઠ” કહી કાકે ખતીબનો હાથ ઝાલ્યો અને આસપાસ જોયું. સામું એક નાના ધરનું બારણું અધઉઘાડું રાખી એક સ્ત્રી ઉભી હતી તેને કાકે કહ્યું: “બેન! જરા પલવાર વિસામો લેવા દેશો?” સ્ત્રી ગભરાઇ ગઇ અને બારણું દેવા ગઇ. કાકનો મિનનગ ગયો. તેણે ઝપાટાબંધ ઓટલાપર ચઢી બારણાંને ધકકો મારી ઉઘાડી નાખ્યું અને ખતીબને કહ્યું: “ચાલ અંદર આવ !” ખતીબ ધૂજતો ધૂજતો પાછલ આવ્યો, અને કાકે નીરાંતે બારણાંને અંદરથી આગળો વાસ્થો.

“કાઇ આવો રે! આવો” કહી સ્ત્રીએ જીમ મારી એટલે અંદરથી ત્રણ પુરુષો દોડતા આવ્યા.

“ભાઇ! આ શું કરે છે?” કાકે મીઠાશથી પુછ્યું “આ તે શહેર છે કે વેરાન? પરદેશી અતિથિનો કાઇ ભાવ જ પુછતું નથી?”

ત્રણ નવા આવનારમાંનો એક વૃદ્ધ પુરુષ બોલ્યો: “ભાઇ, પણ પારકા ધરમાં”—

“કાકા! આજે પંદર દિવસ થયાં પગ નથી વાળ્યો; તો એક પલવાર ખેસવા નહિ દો?”

“કાણુ ભૂલેવ છે?” ડોસાએ કાકની રુદ્રાક્ષની માલા અને ત્રિયુંડ જોઇ પુછ્યું.

“હા.”

“એમ? પધારો. પણ આ યવન કાણુ છે?”

“એક ગરીબ, બિચારો, નિરાધાર માણસ છે. તમે બધાએ એનાં ધરખાર બાળી મુક્યાં છતાં હજી સંતોષ નથી થયો? એ ઓશરીમાં પડી રહેશે. પછી કાંઈ છે?”

ડોસો સમજ્યો નહિ; એટલે તેના એક સાથીએ કહ્યું: “હામુ કુવા! એ તો કાલે જે યવનોનાં ધર બાલી મુક્યાં, તેમાંનો એ છે!”

“ત્યારે તમે અહિંયાનાં નથી?” ધરના અંદરના ભાગમાં દાખલ થતાં કાંકે કહ્યું. “આવક છે?”

“નારે ભાઈ! હું તો ધંધુકાનો છું” હામુ ડોસાએ કહ્યું. “મારા ભોગ ભાગ્યા તે ગઈ કાલનો અહિંયા આવ્યો છું. ખીરાજો મહારાજ! અમે તો મોઢ વાણીયા છીએ. જલનું શું કરશો?” કહી ડોસાએ પાનની ઝાંચણી કહાડી કાંકની સામું મુકી.

“મને પાણી નથી જોઈતું. એક ઘડી, એ ઘડી થાક ખાઈને હું રજા લઈશ. મારે હવે આ ગામમાં રહેવું નથી.”

“કેમ? તમે ઉદા મહેતાની ચાકરી નથી કરતા?”

“હું? ઉદા મહેતાની?” ગર્વમાં માથું ઉંચું કરીને કાંકે કહ્યું: “ચાકરી કઈ તો જયસિંહદેવ મહારાજની. ઉદા મહેતા તમારો ગમે તેવો હોય: પશુ મારે મન”—કહી કાંકે પેલા લોકો સામું જોયું. તેણે ધાર્યું કે ખંભાતના શહેરી આગળ ઉદા મહેતાને ગાળો દેવી કામની નહિ.

“અરરર—બોલશો નહિ” એક જુવાનીયાએ કહ્યું. “અહિંયા તો વા પશુ વાત લઈ જાય છે.”

“પશુ અહિંયા વાત કરવા જેવી શું હોય? મેં તો સાંભળ્યું છે કે ઉદા મહેતા રામરાજ્ય ચલાવે છે.

“હાસ્તો. જે આવક હોય તેને ખર્ચ.” ડોસાએ કડવાશથી ઉમેર્યું.

“ત્યારે ખીજા લોકો મહારાજને કાને કેમ વાત નથી લાવતા?” કાંકને આ લોકોની વાતમાં કાંઈ રહસ્ય જણાયું. તેણે જોયું કે આ લોકો ઉદાની રાજનીતિના વિરોધી હતા એટલે પોતાને કાંઈ ઉપયોગ લાગે એવા હતા કે કેમ તે તેણે તપાસવા માંજું. ઝુંબલ મહેતાને હાથે કાંકને ન્યાય નહિ મળ્યો એમ કહી સાંભળ્યું છે?”

“અરે મહારાજ! નદીમાં રહી મગર જોડે વેર કરવું કેમ બને ? તમે તો પરદેશી છો. ઉદા મહેતાને ઓળખતા નથી,” ડોસાએ કહ્યું.

“પણ એવું તે એણે શું તમારું બગાડ્યું છે ?”

“ભટ્ટ! એ વાત જવા દો.”

“ના ના, કહો, તો ખરા. મારે ને એને કાંઈ મીત્રાચારી નથી. મારી હમણાં પૂજા થઈ તે જોઈ નહિ ?”

“ના. અમે અમારી કથા કુટતા હતા.” હામુ ડોસાએ નીસાસો નાંખ્યો. આ લોકોને વિશ્વાસ ખેસાડવા કાંઈ, ખતીબનો તથા પોતાનો અનુભવ સવિસ્તર કહ્યો.

“અરે મહારાજ! તમારે તો મારામારી થઈ; પણ અમારી તો સાત પેઢીનું સત્યાનાશ વળી જવા બેઠું છે.” ડોસાએ આંખમાં ઝલઝલીયાં સાથે કહ્યું.

“કેમ ?”

“મારા દીકરાને મુંડવા બેઠા છે તેમ” ડોસાએ ફરીથી નીસાસો નાંખી જવાબ દીધો.

“આ મારા પુવાનો ભત્રીજો છે. તેના એકના એક દીકરાને કાલે સાધુ બનાવે છે.”

“પણ તમે શું કરવા રજા આપો છો ?”

“અમારું નખખોદ જવા બેઠું છે તેમાં.” ડોસાએ આક્રન્દ કરતાં બોલવા માંડ્યું.

“ભક્તાણું પેસે ને ઘર વડે, ભાઈ ? અમારાં પાહિણીવહુ રહ્યાં આવક તે એક એક” —

“હામુ પુવા ! જરા રીતસર તો વાત કરો કે ભટ્ટજીને સમજ પડે” પેલા જીવાનીઆએ વાત કહેવા માંડી. “દેવચંદ્રસુરી મહારાજ ધંધુકે આવ્યા હતા. તેણે અમારા આંગાને જોયો ને કહેવા બેઠા કે એ છોકરો તો મોટો સાધુ થવા જન્મ્યો છે.”

“પછી—”

“પછી પાહિણી વહુ-છોકરાની માએ ને એના નેમા મામાંએ* છોકરો આપી દીધો.” ડાસાથી ન રહેવાતાં તે વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો. “બેરાંની અઘલ પાનીએ.”

“પણ તમારો ભત્રીજો શું કરતો હતો ? તે ક્યાં છે ?”

“પહેલાં તો તે લડ્યો; પણ ઉદા મહેતાએ ધમસાણુ ધાડ્યું. “ધમસાણુ !” “ધમસાણુ.”

“તેણે આયિગને મનાવ્યો. મારો આંગો કાલે મુંડાવાનો.” ડાસાની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. “શું મારો દેવ જેવો છોકરો છે ?”

“પણ તેમાં ઉદા મહેતાને શું ફાયદો ?” કાંકે પુછ્યું.

“ભટજી, એમના જેવીઓ કહે છે કે એ જીવશે તો ક્યાં તો મોટો રાજ થશે, કે ક્યાં તો મોટો અર્હત.” જીવાનીઆએ ઉમેર્યું. “દેવચન્દ્રસુરી જીદ લઈ બેઠો છે.”

“કરેની અર્હત એના બે દીકરા પચા છે તેને” ડાસાએ ઉમેર્યું. “મોટો પારકા છોકરાને જાતિ કરવા બેઠો છે તે !”

“પુવા ! આકળા શું કામ પડો છે ? ભટજી ! આ દુઃખ કેને કહીએ ? બાપ હા પાડે, મા હા પાડે; હવે શું મોટું લઈ ફરીયાદ કરીએ ?”

“કાંઈ રીતે તમારા ભત્રીજાને સમજવાય તેમ નથી ?” કાંકે ઉદાની ઉસ્તાદી પર શીદા થતાં, કહ્યું. તેને આ ડાસા પર દયા આવી, અને તેનું દુઃખ નિવારણ કરવાનો રસ્તો ઓળખવા તે બેઠો. તે ઉપરાંત તે એ પણ વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ વાત તેના કામમાં કાંઈ ઉપયોગ આવે એવી હતી કે કેમ.

“અરે મહારાજ ! ઉદા મહેતાને તમે ઓળખતા નથી ? બલા અડીએલ ટુંડને પણ સમજાવી સીધો કરે એવા એ છે,” એમ જે ત્રીજો માણસ અત્યાર સુધી જાનોમાનો બેસી રહ્યો હતો, અને જે ધરનો માલીક હતો તેણે કહ્યું.

* નેમીનામ-કુમારપાલ મળ્ય.

“ત્યારે એને બેઢથી સીધો કરો.”

“તે કેમ ?”

“તમારા આંગાને ઉપાડી જાઓ. પછી કાને સાધુ ખનાવવાનો હતો?”

ડોસાએ આતુરતાથી કાંકની સામું જોયું. નિરાશા ભર્યા આકાશમાંથી આશાનું બિન્દુ પડતું હોય તેમ તેને લાગ્યું.

“હૈં !”

“પણ એ થાય કેમ ?” ભત્રીજાએ તેટલી જ આતુરતાથી પુછ્યું.

“એ છોકરો છે ક્યાં ?”

“સાલિંગ વસદિકામાં* ભટજી !” દામુ ડોસાએ હાથ જોઆ. તેનો અવાજ આશાવાન થયો. તમે શંકર ભગવાનના અવતાર છો. આટલું મારા ગરીબ વાણીયાનું કામ કરી આપો. તમે તો શરવીર છો, દાના છો. સોમનાથ ભગવાને જ તમને મોકલ્યા છે.

કાંક આ ખુશામતથી મુછમાં હસ્યો. આ તોફાન કરવું તે તેની યુક્તિઓને અનુકુલ થશે કે કેમ તેનો તેણે વિચાર કર્યો. કાંકે એકદમ પોતાના છુટણુ પર હાથ ઠોક્યો. “ઠીક !”

“શું ?”

“હું તમારા આંગાને લઈ આવીશ, પછી કાંઈ છે ? પણ એ વસદિકામાં છોકરો ક્યાં છે તે કાંઈને ખબર છે ? રાતે હું જઈશ.”

“હા. મને ખબર છે” ડોસાએ કહ્યું; “સોમનાથ ભગવાન તમારું કલ્યાણ કરે.”

“પણ એને ગામમાંથી લઈ કેમ જશે. રાતે કાંટ તો ખંધ થશે.”

“હા ! એ તો મુવા નહિ ને ભૂત થયા.”

“તેનો વાંધો નહિ.” ધરવાળો બોલી ઉઠ્યો. મારા શેઠનાં વહાણુ છે. તમે કહો તો એક મછવો તૈયાર રાખીશું. ભૂતીઆ ઓવારે રાતે કાંઈ નહિ હોય એટલે અહિંયાથી છુટાશે.”

“હા. એ પણ ઠીક છે.” કહી કાંકે બધાનાં નામઠામ પુછી લીધાં.

* અપાસશનું નામ.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

ખંભાતનો પતિ.

કાકને ખતીબ મળ્યો એટલે ખંભાતમાં વધારે રહેવાનું તેને પ્રયોજન નહોતું; પણ ઉદા જેવા પ્રખ્યાત મંત્રીને થાપ આપવાનો શોખ તેને ધણો થઈ આવવાથી, અને ફટલેક અંશે આ ડોસા પર દયા આવવાથી તેણે આખો દિવસ અહિંયા ગાળવાનું નક્કી કર્યું. ડોસા સાથે વાતો કરી રહીને, સવારની મહેનતનો થાક ઉતારવા તેણે જરા સુવાનો વિચાર કર્યો. પણ તેણે ફેટાનું ઉશીકું બનાવ્યું, ન બનાવ્યું એટલામાં ખારણું ઠોકાયાં; અને ધરવાળો સોમદત્ત ગભરાતો ગભરાતો આવ્યો.

“મહારાજ ! તિલકચંદ્ર ભટરાજ તમને મળવા આવ્યા છે.”

કાક કુદીને બેઠો થઈ ગયો. “શું ?”

“ઉદા મહેતાના ભટરાજ ખહાર આવ્યા છે અને કહે છે કે પાટણથી ભટરાજ આવ્યા છે તેને મળવું છે.”

“પણ કેમ જાણ્યું કે તે હું જ.”

“હા ! કહે છે કે લાટના બાહણ છે. આપ નહિ તો ખીજું કોણ ?”

“કાક ચમક્યો.” ઉદાના ભટરાજને ક્યાંથી ખબર પડી ? એક પલવાર તે વિચારમાં પડ્યો, જરા ગભરાયો, અને પછી હિંમતથી જવાબ દીધો:

“ઠીક ! બોલાવ ત્યારે ! નવાણું ત્યારે ભર્યો સો. ઉદા મહેતા નહિ તો તેનો ભટરાજ. પણ જરા ઉભા રહો” કહી, કાક જઈ ખતીબને આશ્ચર્ય પાસે લાકડાં ભરવાની ઓરડી હતી ત્યાં બેસાડી આવ્યો અને પછી સ્વસ્થ થઈ બેઠો. એ લાટનો છે અને પાટણથી આવ્યો છે તે કેમ જણાઈ ગયું તેનો એ વિચાર કરવા લાગ્યો.

“થોડી પક્ષમાં એક સ્વરૂપવાન, તેજસ્વી, જીવાન ચોદ્દો આવ્યો, અને તેણે કાકને નમસ્કાર કર્યાં.

“ભટરાજ ! પ્રણામ.”

“જય સોમનાથ” કહી કાકે નમસ્કાર વાળ્યો. “ખિરાળો. બોલો શું કામ છે ?”

“ઉદયન મંત્રી આપને મહેલે તેડે છે.” તિલકચંદ્રે કહ્યું.

“ઉદયન મંત્રી ! મને ? કાંઈ ભુલ હશે ભુલ.”

“જરા તો કહો. ત્રિભુવનપાલના ભટરાજ અને જયસિંહદેવ મહારાજનો સંદેશો લઈ આવનાર આપ જ કે ?”

“ના. હું તો ત્રિભુવનપાલનો માત્ર ભટ છું; અને મારે પોતાને કામે અહિયાં આવ્યો છું.”

“એમ ત્યારે; પણ આપની ખ્યાતિ મહારાજે એટલી બધી સાંભળી છે કે આપને તેડવા મોકલ્યા છે. મારે પધારો.”

“મારી ખ્યાતિ !” ખોટો આશ્ચર્ય દર્શાવતાં કહિ કહ્યું. “કાંઈ પણ ભુલ હશે.”

“ભુલ હોય નહિ કાંક ભટજી !” તિલકચંદ્રે જરાક હસતાં કહ્યું. કાંક શીકેકો પજો. તેનું નામ પણ પહોંચી ગયું હતું. તેણે જોયું કે હવે ગયા વિના છુટકો નહોતો એટલે બાજી બદલી.

“હવે બરોબર ! માફ જ નામ કાંક વાહ ! મંત્રી મહારાજે મારા પર શો અનુગ્રહ કર્યો. દેવને પણ દુર્લભ એવાનાં દર્શનનો મને લાભ ! ચાલો. હું ઘડી બે ઘડી રહીને આવું છું.”

“ના રે. હમણાં જ પધારો. મહારાજ વાટ જીવે છે.”

કાંકે મનમાં “મહારાજ”ને કાંઈ કાંઈ કહી નાખ્યું અને ન છુટકે ઉઠ્યો. તિલકચંદ્રે પણ કાંકને વહીલો મુક્યો જ નહિ.

“કેમ કાકા !” જતાં જતાં કાંકે દાસુ ડોસાને કહ્યું. “હવે તો સાંજના જતા પહેલાં મળીશ. જય સોમનાથ.”

“જય સોમનાથ ! પ્રભુ તમને યશ અપાવે મહારાજ !” ડોસાએ ઝીણી આંખ કરી કહ્યું.

તિલકચંદ્ર સાથે કાંક નીકળ્યો અને બહાર ઉભેલી પાલખી પર ચઢ્યો. કાંકે જોયું કે તિલક એની ચોકી કરતો હતો, એટલે જાણે ઘણો જ અજબયો હોય એમ તેણે વાત કરવા માંડી. થોડીવારે એક ઘણો જ લબ્ધ પ્રાસાદ પાસે તેઓ આવી પહોંચ્યા.

“અહિંયા ઉદયન મંત્રી રહે છે?”

“ના રે. આ તો લીતરાગપ્રાસાદ* છે. મંત્રી મહારાજે હમણાં જ બંધાવ્યો છે.”

“શું રેનક છે? દુનિયા બધી જોઈ. પણ તમારાં ચૈત્યોને કાઈ પહોંચે નહિ. ધન્ય છે ઉદયન મંત્રીની ધાર્મિક બુદ્ધિને” કાકે ઉમેર્યું. તિલકને લાગ્યું કે કાકે મશ્કરી કરતો હતો.

પ્રાસાદ આગળ બન્ને પાલખીમાંથી ઊતર્યા, અને અંદર પેઠા. જે મંદિરમાં તીર્થંકરની મૂર્તિ હતી તે બારણાથી દૂર હતું, અને વચ્ચે મોટું આરસપહાણનું ચોગાન હતું. ચારે તરફ નાનાં નાનાં પુલોનાં ઝાડના ક્યારા બનાવ્યા હતા; અને વચ્ચે એક નાનો ગોળ, કાળા આરસના પગથીયાવાળો જલકુંડ શોભામાં અત્યંત વધારો કરતો હતો. આ બાગની રચના, અને દૂર દેખાતા મંદિરની ભવ્યતાએ કાકેને પણ આંશ નાંખ્યો. તેનો સ્વભાવ શોખીન નહોતો, અને આવા સૌંદર્યથી પરિચિત નહોતો, એટલે તેને, આ સુંદર સ્થલમાં પ્રસરી રહેલા આનંદના વાતાવરણથી કાંઈક મુંઝવણ થઈ.

તિલકચંદ્ર અને કાકે જતા હતા એટલામાં સામેથી એક માણસ આવતો દેખાયો. તે માણસમાં કાંઈ અસાધારણ નહોતું એટલે કાકેનું તેના તરફ લક્ષ્ય ગયું નહિ; પણ તિલકે “ભટજી! જરા ઉભા રહો” એમ કહી એકદમ તેની તરફ ગયો. તિલકે એવા માનથી તેની પાસે ગયો કે કાકે ધ્યાન આપ્યું.

તે માણસ સાધારણ ઉંચો અને સુક્ષ્મ હતો; ઉંચા કુલના આવકો કરતાં તેનો રંગ કાળો હતો; તેણે એક સાદું પીતાંબર પહેરી એક સાધારણ રેશમી ઉપરણું નાખ્યું હતું; માત્ર સોને મહેલી પાવડીઓ જ તેની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આપતી હતી. જે હાથમાં નાળીયર લઈ, તે નીચું જોઈ ચાલ્યો આવતો હતો.

તિલકને આવતો જોઈ તેણે ઉંચું જોયું; અને ઘણા જ મીઠા

* જેન મંદિરનું નામ.

હાસ્યથી તેનું મોઢું આકર્ષક બની રહ્યું. તેનું મોઢું અને માથું નાનાં હતાં. અને માત્ર સીધું બાંધું નાક જ પહેલી નજરે ધ્યાન ખેંચતું. પણ કાક તેની આંખો જોઈને વિચારમાં પડ્યો. ધણીજ નમ્રતાથી તે ઉભો હતો, ધણો જ સાધારણ નિર્ભય તે દેખાતો હતો, પણ તેની આંખો-તિલકને આવતો જોઈ, તેનો અર્થ પામી જવા ઉત્સુક બનેલી ચપલતાથી ફરતી આંખો જોઈ કાકને તેના પ્રભાવનો કાંઈક ખ્યાલ આવ્યો. તેણે ધીમેથી, નમ્રતાથી, જરા હસીને ડોકી હલાવતાં પુછ્યું: “કાક ભટજી આવ્યા?”

કાક ચમક્યો. એને ભાન આવ્યું. આ સામાન્ય દેખાતો, નમ્રતાની મૂર્તિ જેવો-જેને એણે કોઈ નજીવો જૈન ધાર્યો હતો તે બીજો કોઈ નહિ પણ ખંભાતની દોલતનો ધણી, અને ચાર વર્ષના મંત્રિપણમાં પાટણને પણ ગભરાવનાર ઉદયનમંત્રી! ક્યાં ખેતાલીશ વર્ષે ડહાપણનો ભંડાર છે એ તો લોકોની માન્યતા પ્રમાણેનો ઉદો અને ક્યાં ત્રીશ-પ્રાંત્રીશનો ગરીબડો વેપારી લાગતો ખરેખરો ઉદો. કાકે કાંઈક મુંઝવે મહેતાની તેજસ્વિતા, સર્જન મંત્રીનો તાપ, દાદાકનું બુદ્ધિદર્શક રૂપ જેવાની આશા રાખી હતી; પણ આ વ્યક્તિ બધાથી ભિન્ન હતી.

ઉદયન મંત્રી કાકને જોઈ હસ્યો; ખરું જોતાં તેનું આખું મોઢું હસી ઉઠ્યું. હાસ્ય મીઠું, મોહક હતું; આંખો હસતી, પણ કાકને એક જ તેજના કિરણે માપવા મથતી હતી. મુંઝવે મહેતાની તરવારની ધાર જેવી નજર કાક સહી શક્યો; પણ ટુલ વર્ષાવતું આનું નયનતેજ કેમ ઝીલવું તેની તેને સમજ પડી નહિ.

“કેમ ભટજી! આવી પહોંચ્યા? કેમ પાટણમાં બધા ખુશીમાં તો છે ને?” ઉદાના અવાજમાં ન કળી શકાય એવી ખુશામત ભરી હતી; તેનો સ્વર જ સામાને રીઝાવવા પુરતો હતો. ગભરાયેલો કાક શું જવાબ દેવો તેનો વિચાર કરતો ઉભો.

“મહારાજ! શી ખબર આપને જોઈએ છીએ?”

“બધી જ.” ઉદાની આંખોનો પ્રભાવ જોઈ કાકને લાગ્યું કે પોતાના નાનામાં નાના શબ્દ કે નકામામાં નકામા ઉચ્ચારણની કિંમત અંકાય

છે, પ્રયોજન શોધાય છે, અને સાથે તેની પોતાની પણ કિંમત થાય છે. “અમે તો પશ્ચા પરદેશમાં જે ખર્ચ આવે તે ખરી” કહી આગલા સવાલના જવાબની વાટ જોતો તે ઉભો રહ્યો.

“સેનાપતિ ઉઘક પાટણ પર આવ્યો આવે છે, અને શાન્ત મહેતા લશ્કર લઈ ભોગપુર ગયા છે.”

“હા. એ તો જુની વાત છે. પછી તમે-” હસતું મોઢું રાખી ઉદાએ પુછ્યું. કાકને આ તપાસ અસહ્ય લાગી; એટલે જે બનાવટ તેણે કરી હતી તે સામટી જ રજુ કરી દીધી.

“મહારાજ! હું તો મંડલેશ્વર મહારાજનો સંદેશો લઈ કાશ્મીરાહેવી પાસે ગયો હતો. અને તરત જ પાછો નીકળ્યો.”

“અંહ-” ઉદાએ કહ્યું. પણ કાકે તેના અવાજ પરથી જોયું કે તે તેનો એક શબ્દ પણ સાચો માનતો નહોતો. “ત્યારે હવે તો તમે ભુલુકુચ્છ? જતા હશો?”

“ના, ના. એક મારો મિત્ર ત્યાંથી આવવાનો છે. તેને લેવા આવ્યો છું.”

“એમ કે? ત્યારે તો ઘણું સાઈ થયું કે મને વેળાસર ખર્ચ પડી. મંડલેશ્વરના મિત્ર એટલે મારા પણ ભાઈ. કેમ પ્રસન્ન બહેન ખુશીમાં?”

“કાશ્મીરાખા ખુશીમાં છે.”

“ઠીક. હું જરા પૂછ કરી આવું. ક્ષમા કરશો? તિલક! ભટજીને આપણે ઘેર લઈ જા. જે બરાબર બરદાસ્ત કરજે. ગુજરાતમાં એવા યોદ્ધાઓ થોડા જ છે.” કહી તેણે જરા હસી, નમસ્કાર કરી કાકને તિલકને સોંપ્યા.

કાકે જોયું કે હવે તે બરાબર સપડાયો હતો.

પ્રકરણ ૧૬ મું

ઉદાને ઘેર.

તિલક જોડે કાક ત્યાંથી નીકળ્યો ત્યારે તેની ખિજતાનો પાર રહ્યો નહિ. ઉદાને પકડવા જતાં તે જાતે પકડાયો હતો; અને હવે કેમ છુટાવું તેનો રસ્તો કાંઈ દેખાતો નહોતો. તેણે મૂગાં મૂગાં ચાલ્યા કર્યું; પણ તેના મનમાં તિલકનું માથું ભાંગી નાંખવાની આતુરતા વધતી ગઈ.

“આ મહેતાજીનું ઘર આવ્યું” તિલકે થોડેક દૂર એક મોટા ઘર તરફ આંગળી કરી કહ્યું.

“ત્યારે આ શું?” એક પાસે ભવ્ય પણ જીનું અને ઘણું જ મોટું મકાન હતું તે જોઈ કાકે પુછ્યું.

“એ તો સાલીગવસહિકા.”

કાક સમજ્યો. જ્યાં દામુ ડોસાના ભત્રીજાને રાખવામાં આવ્યો હતો તે અપાસરો અને ધર્મશાળા જોઈને કાકનું હૃદય વધારે ખિજ બન્યું. શું મોઢે તે આવ્યો હતો? અને હાલ તે કેવો થઈ રહ્યો? તેણે દાંત કચકચાવી ઉદા મહેતાને કાંઈ કાંઈ કહી નાંખ્યું.

“આ તરફ અપાસરો, નહિ?” કાકે ઉત્તરમાં પુછ્યું.

“ના. મહેતાજીના ઘર તરફના ભાગમાં ધર્મશાળા છે.”

તે બન્ને ઉદા મહેતાના ઘરમાં પેઠા. તેની ખડકી ઉપર માઢ હતો, અને અંદર ખુલ્લું ચોગાન હતું કે જેની ત્રણ દિશાએ મકાન બાંધેલું હતું. ચોગાનમાં નજર નાખતાં કાકે ત્યાં પોતાની સાંઢણીને બાંધેલી જોઈ, અને પોતાના રખારીને થોડેક દૂર એક નોકર સાથે વાત કરતાં જોયો. કાકની આંખે અંધારાં આવ્યાં, સાંઢણી અને રખારી જરૂર ઉદાની ઉસ્તાદીથી જ અહિંયા આવ્યા હશે એમ તેને ખાતરી થઈ.

“રૂઢા!” કાકે જીમ મારી.

“બાપુ.”

“તું અહિંયા ક્યાંથી?”

“ભટ્ટ!” તિલકે મીઠાશથી કહ્યું, “જ્યારે મને મહેતાજીએ આપને તેડવા મોકલ્યો, ત્યારે બીજા માણસને આપની સાંઢણી માટે મોકલ્યો હતો. મહેતાજીના આતિથ્યમાં કાંઈ મણા હોતી જ નથી.”

કાંકે હોઠ કરચ્યા. મહેતાજીમાં ખરેખર કાંઈ મણા નહોતી. ઉદાએ તેને નજરકેદ કર્યો એટલું જ નહિ, પણ તેને નાસી જવાનું સાધન પણ અહિંયા જ લાવીને રાખ્યું. કાંક, ઉદા મહેતાના આતિથ્યથી ધૂજવા લાગ્યો. તિલક પણ આતિથ્યસત્કારની વિદ્યામાં નિપુણ હતો. કાંકને માટે દરેક પ્રકારની સોઈ તેણે કરવા માંડી; અને ધણી જ મીઠાશ અને માનથી કાંક માટે નાના પ્રકારની સગવડો સાધવા માંડી. આવી અપરિચિત પરો-ણાચારી જોઈ કાંકને કચવાટ વધ્યો. પણ શું કરવું? આ સોઈમાં, આ સત્કારમાં છુપાયેલું મુત્સદ્દીપણું તે પારખી શક્યો; અને પોતે કેવો ફસાયો હતો તેનો ખ્યાલ લાવી ચિન્તા કર્યા શિવાય બીજો રસ્તો તેને જણાયો નહિ. થોડી વારે તેણે થાકનું બાનુ કાઢી ઉદા મહેતા આવે ત્યાં સુધી સુઈ જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. તરત તિલકે ઢોલીઓ ઢળાવ્યો અને કદિ નહિ દોઢેલી એવી સુકામલ પથારીમાં ચિન્તાતુર કાંક પડ્યો. આંખો મીંચી તેણે કાંઈ રસ્તો કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

જે ત્રણ ઘડી રહી ઉદા મહેતા આવ્યા. તેણે આવતાં વાર કાંકને મીઠાશથી વધાવી લીધો, પોતાનું ઘર બતાવ્યું, પોતાના બે નાના છોકરા બાહડ અને આમ્મડનું* એલખાણ કરાવ્યું, વિધ વિધ પ્રકારની રસમય, ખુશ કરે એવી વાતો કરી, અને બે ચાર દહાડા જરૂર ખંભાતમાં રહી પોતાના પર અનહદ ઉપકાર કરવા આજીજી કરી. કાંક આ સાકરના સમુદ્રમાં ડુબવા લાગ્યો.

ઘડી બે ઘડીમાં આ મુત્સદ્દીની મીઠી વાતોનો મોહ કાંકને ઉતરી ગયો; અને આ મુશ્કેલીભરી સ્થિતિમાંથી કેમ છુટવું તેના તે વિચાર કરવા લાગ્યો. સાંજ પડી એટલે તેના મિત્રને માટે ખબર કાઢવા બંદર પર જવાનો

* પાછળથી ઇતિહાસમાં મંત્રી વાગ્બટ અને દંડનાયક આમ્મટ તરીકે ઓળખાયા તે.

ધરાદો તેણે જણાવ્યો. ઉદાએ હા કહી, અને તરત તિલકને ખોલાવી હુકમ કર્યો કે કાક ભટજીને જ્યાં જવું હોય ત્યાં લઈ જવા. “જોજો ! તારે માથે દોષ નહિ આવે કે તેં ખરોબર ખંભાત બતાવ્યું નહિ. સમજ્યો !” જતાં જતાં મહેતાએ તિલકને સોંપણું કરી. કાકે હસતે મોઢે પહેરેગીરની સોબત સ્વીકારી, અને કચવાતે હૈયે બહાર નીકળ્યો.

બહાર નીકળતાં કાકે સાલીંગ વસહિકા જોવાની ઇચ્છા બતાવી. તિલક ધણા આનંદથી તેને ત્યાં લઈ ગયો. કાકની શક્તિએ આ ગુંચવાડામાં વધારે સતેજ થતી ગઈ. તેણે ચારે તરફ નજર રાખી બધું ખ્યાનમાં લીધું.

“આ પેલી તરફ દેવચંદ્રસૂરી મહારાજની વ્યાખ્યાનશાળા—”

“અને આ તરફ આ ચોરડીઓ શાની ?”

“આ ભાગમાં ધર્મશાળા છે. ધણું ખર્ચ તો એ ખાલી રહે છે. પણ હમણાં તો દીક્ષા લેનારાંઓનાં માખાપો રહે છે.”

“અંહ. આ બે ચાર દિવસમાં કાંઈ છે ને ? મહેતાજી કહેતા હતા.”
કાકે વાત જણાવવા પુછ્યું.

“હા પરમ દિવસે એક ધંધુકાના વાણીયાના છોકરાને દીક્ષા આપવાની છે. તમે પણ સારે અવસરે આવ્યા છો.”

“કેમ ?” કાક ચેતી ગયો કે આ છોકરો તે દામુ ડોસાના ભત્રીજોનો છોકરો જ હોવો જોઈએ.

“અમારા ગુરુદેવ એ છોકરાના ભવિષ્ય માટે તો કાંઈ કાંઈ કહે છે” તિલકે કહ્યું.

કાક મનમાં હસ્યો. જો પ્રભુ કરે ને બધું પાર ઉતરે તો કાલે સવારે કાક અને એ છોકરો બન્ને ખંભાત મુકી કેટલાએ કોસ દૂર જઈ પડે.

કાકે અપાટાબંધ મનમાં ઘાટ ધડવા માંડ્યા અને સાથે સાથે તિલક જોડે તડાકા માર્યા. બંદરપર જઈ વહાણવટીઓને પોતાના કલ્પિત મિત્રની બબર પુછી, અને અડધું ખંભાત ખુંદી, સોમદત્તના ઘર પાસે તે આવ્યો.

“તિલકચન્દ્રજી ! જરા ઉભા રહો. મારી લાકડી લઈ આવું. સવારે આ સોમદત્તને ત્યાં રહી ગઈ છે.”

જવાબમાં ન સમજાય એવી રીતે તિલક હર્યો. તેને રસ્તામાં મુકી, કાંક ધરમાં ગયો.

ત્યાં દામુ ડાસા અને સોમદત્ત તેનીજ વાટ જોતા બેઠા હતા. કાંકને જોઈ તે સહર્ષ ઉભા થયા. કાંકે નાકપર આંગળી રાખી તેમને ચુપ રહેવા સૂચવ્યું અને કાનમાં કહ્યું: “ડાસા ! વસદ્ધિકામાં જ્યાં તારો ભત્રીજો રહે છે ત્યાં તું આજે રાત્રે જઈ શકશે ?”

ડાસાએ આંખ મીચી હા કહી.

“તું ધર્મશાળામાં છોકરાને મળવાનું ખાનું કાઢી રાત રહેજે. હું મધરાતે આવીશ; અને સોમદત્ત ! તું ઉદા મહેતાની હવેલી ને ધર્મશાળા વચ્ચે ગલી છે ત્યાં ઉભો રહેજે.”

“વારુ.”

“ને પેલા ખતીબડાને બેસાડી, હોડી ભૂતીઆ આવારે તૈયાર રાખજે. જો ભુલ થઇ તો માર્યા ગયા સમજજે.”

“મહારાજ ! પ્રભુ તમને દીર્ઘાયુષી કરે. એ તો કામમાં ફત્તેહ જરૂર થવાની.”

“ખતીબડાને ખાવાનું આપ્યું ?”

“હા. એ પાછળ કાઢ આગળ ઉઘે છે.” સોમદત્તે કહ્યું.

કાંકે પોતાની ડાંગ લીધી અને બહાર નીકળ્યો. તિલક ત્યાં નીરાંતે ઉભો હતો, તેને સાથે લઇ તે ઉદા મહેતાને ત્યાં આવ્યો, નાહ્યો, રાંધ્યું અને ખાધું; તે પરવાયો અને ઉદા મહેતા આવ્યા.

“કેમ કાકભટ્ટ ! ખંભાત કેવું લાગ્યું ? પાટણ કે ભૃગુચ્છની તોલે તો નહિ; પણ હીક છે, નહિ ? ઉદાએ હસતાં પુછ્યું.

“અરે એમ શું બોલો છો, મહારાજ ? મારા ધારવા પ્રમાણે તો આની આગળ પાટણ પણ હિસાબમાં નથી; શું પૈસો છે ?”

“પૈસાને શું કરે ? શૌર્ય વિના સમૃદ્ધિને શું રહે ? અહિંયા અમારા તિલક જવા તો કાંક જ છે કે ઘેર ભુંગળોય ફુંકાય અને બખ્તરીઆ હાથીય ખુલે.”

કાકની આંખમાં અદેખાઇનો પાર ન રહ્યો. આ તિલક પાસે છપ્પન કેડી ટંકા ! “ભલા ભગવાન ! તારે ઘેર શો અન્નાય !” મનમાં કાક બબ્બો.

“હું ?” તેણે મોટેથી કહ્યું.

“એમાં શું ? તમારા જેવા ચોદા અહિંયા હોય તો પાંચ વર્ષમાં લખલૂટ ધન ભેગું કરે.”

કાકના મોઢામાં પાણી આવ્યું. ક્યાં જયદેવ મહારાજની લુખ્ખી ચાકરી ને ક્યાં ઉદા મહેતા જેવી કામદુધા ગાયની સેવા ?

“અહિંયા તો તમારા જેવાની જ ખોટ છે. આ અમારો દુર્ગપાલ ગુજરી ગયો છે, તેની જગ્યાએ કાંઈ લાયક મળતું જ નથી.”

કાકનું મન પલળ્યું: આવો ધણી, આવું ધનાઢ્ય શહેર, આવી નોકરી; જીંદગી સફલ કરવાનો અવસર તો આ જ દેખાયો. ખીજ પળે લાટની રાજ્ય નીતિ-વિશ્વાસુ ત્રિભુવનપાલ-મુંગલ મહેતા-પાટણના રાજ્ય કર્તાઓમાં પોતાનું સ્થાન મેળવવાની મહત્વાકાંક્ષા: આ બધાં તેને યાદ આવ્યાં. ક્યાં પોતે બ્રાહ્મણ; ક્યાં ઉદો આવક મારવાડી. તે હસ્યો અને બોલ્યો “મહારાજ ! શો અનુગ્રહ ? પણ મંડલેશ્વર મહારાજને ત્યાં મારે કાંઈ ખોટ નથી.”

“અમારું દુર્ભાગ્ય,” મીઠું હસીને ઉદાએ કહ્યું “પણ આજે નહિ તો કાંઈ પણ વખતે. જરૂર પડે તો ઉદા મહેતાને ત્યાં તમારા શૌર્યને લાયક ચાકરી મળશે.”

“મહારાજ ! આ ઉપકાર ક્યારે વિસરીશ ?”

“ચાત્રો, હવે મારે પ્રભુ દેવચંદ્રસૂરીને મળવા જવું છે. હું જઈ છું ! સવારે મળીશું.” કાકે હાથ જોઆ અને મનમાં બબ્બયો. “સવારે તો શું પણ ચોરાસી લાખ અવતારમાં ભેગો નહિ થતો. આપજી !”

ઉદો ગયો; અને તિલક અને કાકે સુવાની તૈયારી કરી.

પ્રકરણ ૧૭ મું

જેમાં કાક ઇતિહાસક્રમ ઉંઘો વાળવાની તક ગુમાવે છે

થોડી વારે બન્ને જણા સુતા, પણ કાકને ઉંઘ આવી નહિ. એક દિવસમાં જે બનાવોની પરંપરા અનુભવી હતી તેના, અને હવે કેમ છુટાશે તેના વિચારો કરતાં તેનો વખત ઝપાટાબંધ ચાલ્યો ગયો.

મધરાત પહેલાનાં ચોથડીયાં વાગ્યાં. કાકે જોયું તો પાસે તિલક નીરાંતે ઉંઘતો હતો અને ઘરમાં અર્ધે શાન્તિ પ્રસરી રહી હતી. બહાર સુદ આરસની ચાંદની સૃષ્ટિ પર અમૃતધારા વરસાવી રહી હતી.

તે ઉઠ્યો અને ઝપઝપ કપડાં અને શસ્ત્ર સજી લીધાં; પાંચડી છોડી કન્મરે બાંધી; અને હાથમાં ડાંગ લીધી. તે ચોરની ચપલતાથી એક બે ઓરડા વટાવી ઓશરીમાં આવ્યો. બે ચાર પાર્શ્વિકો દૂર સુતા હતા તે ન જાગે એમ તેણે બારણું ઉઘાડ્યું. બહાર યોગાનમાં ચાંદનીનો ઉજ્જસ હતો, એટલે તેને પેલે પાર જવું અઘરું લાગ્યું; વિચારમાં તે થોડી વાર બેસી રહ્યો. માદના મોટા દરવાજા આગળ પાંચ છ અનુચરો ઉંઘતા હતા, તેમાંથી રબેને કાઈ જાગે તો તેને જોઈ શ્રુમ મારી ઉઠે એવી તેને બહીક લાગી.

તે ઝપાટાબંધ દોડી એક ચાંભલા પાછળ ભરાયો, કાઈ હાલ્યું કે ચાલ્યું નહિ એટલે થોડીવારે તે ત્યાંથી નીકળી એક ઝાડ પાછળ ભરાયો. એટલામાં માઠ નીચે સુતેલા અનુચરો ઉઠ્યા અને કાકના ગભરાટનો પાર રહ્યો નહિ.

બહાર મશાલો બળતી હતી, તેનો ઉજ્જસ યોગાનમાં પડ્યો. કાકે ઝાડ પછાડી ઉભા રહી જોયું તો ઉંદા મહેતા દેવચંદ્રસૂરીને મળી પાછા આવતા હતા. જે અત્યારે તે કાકની ખબર પુછે કે મશાલના અજવાળામાં તેને જોઈ જાય તો શું પરિણામ થાય તે વિચારે કાકનું હૃદય ધબકી ઉઠ્યું. હોઠ પર હોઠ દબાવી તે ઉભો રહ્યો.

ઉંદા મહેતા આવ્યા, એક નજર યોગાન તરફ નાંખી અને પોતાની

જેમાં કાક ઇતિહાસક્રમ ઉંધો વાળવાની તક ગુમાવે છે. ૧૦૧

મેડી પર ચાલ્યા ગયા. મશાલવાળાએ મશાલ હોલવી નાંખી અને અધું પાછું શાન્ત થઈ ગયું. કાકના જીવમાં જીવ આવ્યો.

તે બનતી ત્વરાથી વસહિકા તરફની ભીંત તરફ ગયો, તે તરફ ધરનો ભાગ નહોતો અને ત્યાં એક બહાર ગલીમાં પડતું નાનું બારણું તેણે સાંજે જોયું હતું. તે બારણા પાસે ગયો, અને નિરાશ થઈ ગયો. બારણું મોટું, ખંભાતી તાળું મારેલું હતું.

ઉદા મહેતાની ચોકસાઈને તે ગાળો દેવામાં રોકાયો હતો એટલામાં તેને કાને કેઈ આવનારનાં પગલાંનો અવાજ પડ્યો. તે ચમક્યો, અને મોટા લીમડાના થડની પાછળ લપાયો.

આવનાર એક ઉંચી, કાળું લુગડું પહેરેલી સ્ત્રી હતી; કાક ચાંદનીમાં માત્ર તેના સફેદ રંગ જ જોઈ શક્યો. તેના હાથમાં એક નાની થાળીમાં કાંઈ ખાવાનું હતું. તે આવી, અને જરા ધાસ્તીથી આમ તેમ જોવા લાગી. કાકનો જીવ તાળવે જઈને ચોંટ્યો. સ્થલ નિર્જન ભાસવાથી તે સ્ત્રીએ પોતાની પાસેથી કુંચી કાઢી, તાળું ઉઘાડ્યું, અને તાળું સાથે લઈ બહાર નીકળી, બહારની બાબુએથી બારણું વાસી દીધું.

કાકને એ સ્ત્રી પાસેથી કુંચી છીનવી લેવાનું મન થયું પણ રખેને તે ચીસ પાડી આખું ઘર જગાડે એવે ધાકે તે મૂંગો જ રહ્યો. પણ જેવી પેલી સ્ત્રીનાં પગલાં સંભળાતાં બંધ થયાં કે તે એક ખીલાડીની ઝડપથી ઝાડ પર ચઢી ગયો. તેની એક મોટી ડાળ ચોગાનની ભીંત પરથી બહાર ઝુકતી હતી. બે પળમાં તે ડાળે થઈ કાક ભીંતને મથાળે પહોંચ્યો. તેને સદ્ભાગ્યે લાં ખીલા મારેલા નહોતા.

તેણે જોયું તો પેલી સ્ત્રી અપાસરાની ભીંતમાં પણ એક નાનું બારણું હતું તે ઉઘાડી અંદર જતી રહી હતી. કાકે ભીંત ઉપરથી નીચે ગલીમાં ભૂસ્કો માર્યો.

જેવા તેના પગ ભોંયપર અડક્યા કે ભૂતની માફક એક માણસ તેની સામે ઉભો થયો. કાક ચમક્યો ને ડાંગ ઉગામી. પણ સામા આવનારે કહ્યું: “એ તો હું.”

“કાણુ સોમદત્ત. ઠીક. દામુ ડોસા?”

“અંદર છે.”

“વાર” કહી કાકે ભીંતને અડેલીને સોમદત્તને ઉભો રાખ્યો; અને તેના ખભા પર ચઢી, અપાસરાની ભીંત પર હાથ ટેકવી, તેણે કુદકો માર્યો, અને ભીંતની ટોચે જઈને બેઠો. અત્યાર સુધી બધું નિર્વિઘ્ને પાર પડ્યું હતું.

તેણે શ્વાસ ખાધો અને અપાસરાના આ ભાગમાં ન્યાં ધર્મશાળા હતી ત્યાં જોયું. ત્યાં પણ બધું શાન્ત હતું; માત્ર પેલી સ્ત્રી પાછું જોયા વિના જતી હતી. તે મનમાં પુલાવા લાગ્યો. ઉદા મહેતા ગમે તેવા મુત્સદ્દી હોય છતાં તેણે તેને પણ મહાત્ કયો હતા. મલકાતે હૃદયે તેણે નીચે જોયું તો જે ઠેકાણે તે ઉભો હતો તેની નીચે થોડો કાદવ હોય એમ દેખાયું. ભીંત પર ને ભીંત પર ત્યાંથી આગળ ચાલી એક નાની ચોરડી હતી તેના છાપરા પર પહેલાં ઉતરી પછી ભોંય પર ઉતરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

કાક ધીમેથી પેલા છાપરા પર ઉતર્યો, તેના પગે લાગ્યે જ અવાજ કર્યો છતાં અંદરથી એક સવાલ આવ્યો “કાણુ એ?”

અવાજ કાઠિ બાલાનો લાગ્યો. તેમાં સુમધુરતા હતી, છતાં કાક તાસથી ધૂજતો ઉભો રહ્યો.

“એ તો હું, બેટા!” નીચેથી જ પાછો જવાબ આવ્યો. કાક સમજ્યો: પેલો સવાલ કાઠિએ તેને નહેતો પુછ્યો, પણ પેલી સ્ત્રીને પુછ્યો હતો. કાક ધીમે ધીમે છાપરાની કોરણે આવ્યો અને ત્યાંથી નીચે ઉતર્યો. ઉતરતાં જરા ધબકા ય્યો. તે ભીંતની બાજુમાં થોડી વાર લપાઈ રહ્યો; પણ કાઠિએ ધબકા સાંભળ્યો હોય એમ લાગ્યું નહિ. તે ઝપાટા-બંધ જે તરફ આગળ અને તેનો છોકરો ઉતર્યા હતા તે તરફ ચાલ્યો.

જતાં જતાં જે બારણામાં થઈને પેલી સ્ત્રી આવતી હતી તે તરફ એણે જોયું. ત્યાં તાણું નહોતું, પણ માત્ર સાંકળ જ દીધેલી હતી. કાકના હરખનો પાર રહ્યો નહિ. જે પેલી સ્ત્રી પાછી જાય તે પહેલાં દામુ ડોસાને

જેમાં કાક ઇતિહાસક્રમ ઉધિ વાળવાની તક ગુમાવે છે. ૧૦૭

અને તેના ચાંગાને તે લઇ આવે તો આ ઉધાડું બારણું ખપ લાગે, અને ભીંત કુદાવવાની મહેનત મટે. નશીબ તેને સાનુકૂલતા કરી આપતું હતું.

કાક ઝપાટાબંધ પેલી ઓરડી તરફ ગયો. દામુ ડોસા પાકા હતા, તે બારણું અધઉધાડું રાખી અંદરથી સુતા હતા. કાકે ત્યાં જઈ જરાક બારણાને ધક્કો માર્યો. અંદરથી ડોસાએ ખાંસી ખાધી એટલે કાક જરા થોભ્યો. ડોસાએ ધીમેથી ઉઠી બારણું ઉધાડ્યું. ડોસો તેના ભત્રીજે ચાચીગ અને ચાંગો ત્રણ આ ઓરડામાં સુતા હતા. બીજી ઓરડીમાં છોકરાની મા સુતી હતી.

ચાચીગ નીરાંતે ધોરતો હતો, એટલે દામુ ડોસાએ ધીમેથી ચાંગાને ઉપાડી અને બહાર આવ્યો. છોકરો આઠ નવ વર્ષનો, સુકુમાર, અને સ્વ-રૂપવાન હતો; આ ઉમ્મરે પણ તેના મોઢાપર તેજનો લખલખાટ હતો. શાન્તિથી તે ઊંઘતો હતો. ડોસાએ થોડુંક આગળ ચાલી કાકને ચાંગો આપી દીધો. એ હાથબદલી થવાથી છોકરો ભગી ઉઠ્યો. તે રખેને ચીસ પાડે એમ ધારી તેના મોઢાપર કાક હાથ મુકવા ગયો.

પણ છોકરાએ ચીસ પાડી નહિ, તે ગભરાયો નહિ, તેનાં ઉડાં, મોટાં નયનોવડે તે કાકને જોઈ રહ્યો. ડોસો આગળ આવ્યો.

“દીકરા ! ગભરાતો નહિ મા, હેં. એ તો હું જ લઈ જઈ છું.”

“ક્યાં લઈ જાઓ છો ?” તેણે ધીમેથી પુછ્યું.

“ધંધુકે, દીકરા ! આપણે ત્યાં, હો.”

“પણ મારે ત્યાં નથી જવું.” છોકરાએ કહ્યું.

“ક્રમ ! કાલે તારાં માબાપ આવશે. હોંકે.” ડોસાએ આશ્વાસન આપ્યું.

“મારે હવે માબાપ કેવાં ?”

ડોસો જોઈ રહ્યો; કાક અખયબીમાં છોકરાને ભોંય પર પાડતો પાડતો રહી ગયો.

“ક્રમ ?” ડોસાએ સાશ્વર્ય પુછ્યું.

“મેં તો સંસાર છોઝો છે.” છોકરાએ નિશ્ચલ અવાજે કહ્યું.

“કાંઈ માંડો થયો છે બા ! હજી અવતાર લઈ સુખ તો દીઠું નથી. તને પરણાવીશ, ધરેણું—”

“દાદા ! મારે એ વાસના શી ?—હું તો વીતરાગ થવાનો.” અભિ-
માનથી બાળકે કહ્યું. આર્ય જીવનની પરમ ભાવનાનું આટલા બાળકને
મુખે ઉચ્ચારણ સાંભળી બન્ને જણા શરમાઈ ગયા.

આંગો ધગધગતો અંગારો હોય તેમ કાંકે તેને છોડી દીધો. આવું
પુતળું તેણે આજે જ જોયું, તે આંખો ફાડી જોઈ રહ્યો. દામુ ડોસા પથ્થ
દિગ્મુદ બની ગયા.

“તું ન સમજે દીકરા !” ડોસાએ કહ્યું, “તું ઘેર તો ચાલ, પછી
બધી વાત.”

“લઈ જઈને શું કરશો ?” દયામણે અવાજે આંગાએ કહ્યું. “ધંધુકે
જઈ સાધુ થાઉં તેના કરતાં ખંભાત શું ખોદું ? ગુરુદેવ જેવા ત્યાં દીક્ષા
દેનાર મળવાના હતા ?”

કાંક આ છોકરાને જોઈ રહ્યો. તેની કાન્તિ, તેની આંખ. તેનાં
વાકયોથી કાંકના હૃદયમાં પૂજ્યતાનો ભાવ થયો. તેને લાગ્યું કે પોતે,
ડોસો અદ્ય હતા; આ છોકરો અદ્યુત હતા; પોતે તેને વૈરાગ્ય-જીવન-
માંથી લઈ જઈ મહા પાપ કરવાની તૈયારી કરતો હતો.

“ડોસા ! શું જીવે છે ?” કાંકે કહ્યું. “આને લઈ જઈ શું કરશો ?
એ સાધુ જ થવા જન્મ્યો છે.”

“હાય ! હાય !” દામુ ડોસાએ કહ્યું. તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

“દાદા ! મને અહિંયા જ રહેવા દો.” છોકરાએ આજીજી કરી.

“પણ પરમ દહાડે તો તને મુંડશે.”

“પછી હું જગતનો ઉદ્ધાર કરીશ કેની ?” નિર્દોષતાથી છોકરાએ
તેના મનમાં ગુરુએ ઠસાવેલો સંકલ્પ બહાર કાઢ્યો. એ પણ ત્રણે જણ
મૂગા મૂગા ઉભા રહ્યા. છોકરાની શ્રદ્ધા દૈવી હતી. તે શ્રદ્ધાએ બન્નેને
મહાત ક્યાં.

“ડોસા ! બધી મહેનત નિરર્થક છે. આને ઉપાડી જવામાં માલ નથી.” કહી કહ્યું.

“અરે ભગવાન ! મને પણ એમ જ લાગે છે” કપાલ કુટી ઢામુએ કહ્યું, “અમારું બગડવાન બેઠું છે.”

“ત્યારે હવે હું જમને સુધી જાઉં?”

કહી ડોઠું ધુણાવી હા કહી. ડોસાએ કહ્યું “દોકરા ? આ ભૂદેવ છે. એને પગે તો લાગ.”

છોકરો પગે લાગ્યો; કહી કહ્યું. “સોમનાથ ભગવાન તારું સાઈ કરે.” જાણ્યાં અજાણ્યાં કાકની આંખમાં પાણી આવ્યાં.

છોકરો ગયો, અને ડોસાએ પણ કાકનો અત્રુસહિત ઉપકાર માની રજા લીધી. કાક એકલો ઉભો રહ્યો. તેની બધી મહેનત નિષ્ફળ ગઈ. તે આ વખતે જાણતો નહોતો કે ભવિષ્યમાં કેવે પ્રસંગે આ બાલકને તે ફરી મળવાનો છે અને તેની નિષ્ફળતાને પરિણામે જીજ્ઞાસાના ધતિહા-હાસમાં શા શા ફેરફારો થવાના છે. તે તો માત્ર પોતાની અગવડનો જ વિચાર કરી, હોઠ કરડી બારણા તરફ વળ્યો.

પ્રકરણ ૧૮ સું.

જેમાં કાક ખાલી હાથે પાછો નથી ફરતો.

કાકના મનમાં હવે વિચાર માત્ર દરિયા વાટે ખંભાત છોડવાનો જ રહ્યો હતો. તેથી જલદીથી બારણા વાટે બહાર નીકળી જવા તે બારણા તરફ ચાલ્યો.

તેનું મન કચવાઈ ગયું હતું; અને તેને જો કેદ પકડાવાની ધારતી નહિ હોત તો જરૂર પોતાનો કચવાટ શમાવવા બે ચાર જણને જમપૂરી પહેંચાડત. પણ તેના હાથમાં ખતીબ હતો ત્યાં સુધી ઉદા મહેતાની તે બરાબર ખબર લઈ શકે એમ તેને ખાતરી હતી.

પણ તે બારણા સુધી પહોંચે તે પહેલાં જે ઝોરડીમાં પેલી સ્ત્રી

પેકી હતી ત્યાં તે આવ્યો. ઝપાટાબંધ જતાં પણ એક લાકડાની જાળી-માંથી આવતા સ્વરે તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું. સ્વર, જેણે “કાણુ એ?” પુછ્યું હતું તેનો હતો; પણ તેમાં સંસ્કારિતા, મૃદુતા, દુઃખમયતા, મરતાંના પ્રાણ થંભાવે એવી હતી. શબ્દો પણ તેવા જ આકર્ષક હતા; માત્ર તેનું ઉચ્ચારણ જરા પરદેશી જેવું લાગતું હતું.

“માતા ! માતા ! તું મને જન્મ આપ્યો પણ તું મને ઓળખતી નથી. હું આવકને પરણું ?” દરેક શબ્દ પર ભાર દેતાં તે બાલા બોલતી સંભળાઈ “હું-હું ! કવિકુલ શિરોમણિની આત્મજ-હું એનું પાણિગ્રહણ કરું ?”

“એ કાણુ છે તેનું તને જ્ઞાન છે ? મૂર્ખ ! તેને પરણી શી પદવી પામશે તેનો કાંઈ તને ખ્યાલ છે ?” આ શબ્દોએ છોકરીના જીવસામાં ઘી હોમ્યું; તેનો સ્વર કાપમાં ધૂણ ઉઠ્યો; તેના રણકારમાં ગર્વની ગર્જના તો પહેલેથી જ હતી.

“એ કાણુ છે ? ભલે, દુનિયાનો માલીક હોય. મારે મન કાણુ છે ? કહું ? મારા પાદ પૂજવાનો પણ તે અધિકારી નથી. મા ! મા ! સુદ્રતા વાયસ્પતિની અર્ધાંગના થઈ છતાં તારો ઉદ્ધાર થયો નહિ કે તું આજે આવક બની ગઈ છે, આજે આવક સાથે મને પરણાવવા તૈયાર થઈ છે ? અને શી પદવીની લાલચે ? કવિકુલ શિરોમણિ જેવાની છોકરી-મારે મન, મહારાજાધિરાજનો હિસાબ નથી; તો તારા આજ્ઞાલના ધનાઢ્યનો શો હિસાબ ?” સ્વર ઉઠ્યો થતો, નીચો થતો; તેમાં પ્રતાપ હતો-સંસ્કાર હતો. કાંક બધું ભુલી મૂઢ જેવો સાંભળી રહ્યો. તેણે કવિકુલ શિરોમણિ સુદ્રતા વાયસ્પતિનું નામ સાંભળ્યું હતું. કર્ણુદેવના વખતમાં તે કાશ્મીરથી પાટણમાં આવ્યા હતા અને ત્યાં જ ધર કરી રહ્યા હતા; અને બે એક વર્ષ પર મરણ પામ્યા હતા. તેની છોકરી અહિયાં ?

“બહેન ! તું તો બહુ જીદી છે.”

“હા ! મને મારા બાપનું, મારા વર્ણનું, મારા ધર્મનું અભિમાન છે.” ગર્વથી છોકરીએ કહ્યું. કાંકનું લોહી પણ આ અભિમાન જોઈ ઉછળી આવ્યું.

“જો તું ગાંડી છે. એના જેવા ધણી ક્યાં મળવાનો હતો?”

“સજિના સર્જન કાલથી પુનિત એવું બ્રહ્મનિષ્ઠ વેદમૂર્તિઓનું લોહી હું કલંકિત કરું? આ ભવે ને પરભવે ચાંડાલ થઈ રહું? તેના કરતાં કુંવારી મરું તે શું ખોટું? સરસ્વતી રહી; તો મને રહેતાં શું પાપ?”

“તેમ નહિ રહેવાય?”

“કેમ? બધા તારા જેવાં શીરા સારૂ આવક થતાં હશે?”

“નહિ માને તો પરમ દિવસે મહારાજ દીક્ષા અપાવશે” માએ કહ્યું. કાકને કુંવારી આવી.

“તારી ને તારા મહારાજોની શી મગદૂર છે?”

“તું શું કરશે?” માએ પૂછ્યું.

“ત્રિપુરારિએ દાંત આપ્યા છે. ધર્મબ્રષ્ટ થતા પહેલાં જીવ કરડતાં નહિ આવડે?” દોકરીએ તિરસ્કારથી કહ્યું.

“મંજરી! જીવ આપવો એ કહેવું સહેલું છે, કરવું કપડું છે.” માએ કહ્યું. “મંજરી! શું સુમધુર નામ!” કાક બળબો.

“ગતાહુનગતાસ્થ નાનુશોચન્તિ પશ્ચિતા:”* દોકરીએ તિરસ્કારથી જવાબ દીધો. કાક બાલપણમાં પંડિત મામાની પાસે નામનું જ સંસ્કૃત શીખ્યો હતો છતાં આનો અર્થ સમજી શક્યો. “જો હજી વિચાર કર! મહારાજ જાતે કાલે આવશે.”

“કહેજે કે તરફી નહિ લે.”

“કેમ?”

“નહિ તો એને જોઈ મારી આંખો અપવિત્ર થશે.”

“તારા ગર્વનો તો પારજ નથી.” માએ કહ્યું.

“તારી અધોગતિનોય પાર નથી રહ્યો; એટલે તને એમ જ લાગે. તો.” દોકરીએ કહ્યું “તું હવે સાધ્વી થઈ જા કે જીનશાસનનો ઉદ્ધાર થાય.” તિરસ્કારથી તેણે ઉમેર્યું.

“તું આવો આડંબર ક્યાં સુધી રાખે છે તે હું જોઈશને. આજે તને ત્રણ દહાડાનો અપવાસ લંગાવ્યો તેથી આટલું જોર આવ્યું છે કે?”

* મરેલા અને જીવતાનો શોચ પંડિત કરતા નથી.

“ત્રણ શુ-ત્રણ મુગના અપવાસ કરાવની. બ્રાહ્મણ છું; અને બ્રાહ્મણ રહેવાની.”

“ઠીક છે. કાલે આવીશ.”

છોકરીએ જવાબ જ નહિ આપ્યો.

“વિચાર કરી મુકજે, કાં તો લમ કે કાં તો દીક્ષા. ખીજે છુટકો નથી.”

છોકરી માત્ર તિરસ્કારભર્યું હસી તે જ કાકને સંભળાયું, અને મા ત્યાંથી નીકળી તેનાં પગલાં સંભળાયાં. તે બહાર આવી, બારણાની સાંકળ ઉઘાડી ગલીમાં નીકળી અને બહારથી તાળું વાસ્કું.

કાકના કાનમાં છોકરીના સ્વર, તેના શબ્દો, તેની સંસ્કારમય ભાષા, તેની ધર્મપરાયણતા રમી રહ્યાં. પોતે પણ બ્રાહ્મણ હતો; બ્રાહ્મણ કન્યા પર જીલ્લમ ગુજરતો હતો. એક પળમાં આ વિચારો ઉપરાચાપરી તેને આવ્યા. હાપણ, બ્હીક, બધાને દૂર ઠેલી તે ચોરડી તરફ વળ્યો, બારણું ઉઘાડ્યું, અને અંદર પેડો.

ચોરડામાં એક ન્હાનો દીવો બળતો હતો. તેનો ઝાંખો પ્રકાશ માત્ર એક જ ખુણે અજવાળું પાડતો હતો. ત્યાં એક મેલી, ગંદી પથારી પર સૂવાની તૈયારી કરતી એક હાથ ભોંયપર મુકી, ખીજે હાથે કેશ સમારતી પેલી છોકરી બેઠી હતી.

કાકની આંખે અંધારાં આવ્યાં; આવું સૌંદર્ય તેણે કદી જોયું નહોતું કે કદ્યું નહોતું. મોઢાની કુમાશપરથી તે બાલાની ઉમર સત્તર અઠાર વર્ષની લાગતી હતી. તેનું શરીર ઉંચું, ભરેલું, પૂર્ણકલાએ પામવાની આગાહી આપતું હતું. તેના રંગ સ્ફટિક સરખો શ્વેત અને શુદ્ધ, લાટ કે ગુજરાતની રમણીઓમાં કંઈકે કદી જોયો નહોતો; અને તે આ બાલાને કાશ્મીરી પિતાનો વારસો હશે એમ તેને લાગ્યું. તેના મોઢાની અપૂર્વ રેખાઓ; તેના પ્રકુલ નયનની દુઃખમય છતાં પ્રતાપી ભાવ; તેના હોઠ અને નાકનો અવિષ્ક મરોડ તેના વ્યક્તિત્વને અપ્રતિમ મોહકતાએ મઠતાં હતાં. તેનાં અંગે અંગ ખીલેલાં હતાં, સૌંદર્યપૂર્ણ હતાં, કાષ્ઠ અદ્ભુત

કાક અને મંજરી.

B. A. P. Works.

પૃષ્ઠ ૧૦૮.

શિશ્વીની દેવી કલાનાં પરિણામ લાગતાં. વિધિએ અનુપમ સૌંદર્યની રસ-
મૂર્તિ પેદા કરી હોય એવી લાગતી આ બાલાને જોઈ કાક સ્તબ્ધ થઈ ગયો.

કાકને આવતો જોઈ બાલાએ ગર્વમાં માથું ઉચું કરી, કપાલે કર-
ચલી પાડી માત્ર અભિમાનભર્યા નયનતેજથીજ સવાલ કર્યો.

“બહારશો નહિ.” થોડીવારે આ મૂંગા પ્રશ્નનો જવાબ કાકે દીધો
“તમને છોડવવા હું આવ્યો છું.” બાલાએ જરા તિરસ્કારથી કાકને નખ-
શીખ નીહાલ્યો અને પુછ્યું “કાણુ છો?”

“હું જયસિંહદેવ મહારાજનો ભટ્ટ છું; ત્રિભુવનપાલ મંડલેશ્વરનો
મિત્ર છું; લાટનો બ્રાહ્મણ છું. આ વખત વાત કરવાનો નથી; હમણું
કાંઈ આવી પહોંચશે. મેં તમારી વાત હમણુંજ સાંભળી. તમારે માથે
ઝંઝૂમતા દુઃખમાંથી બચવું હોય તો ઉઠો-કાલે સવારે હું તમને ખંભાત
બહાર લઈ જઈશ.” કાક ઉતાવળથી બોલ્યો.

બાલાની આંખમાંથી અભિમાન જરાક ઓછું થયું. “ક્યાં લઈ
જશો?” તેણે ધીમેથી પુછ્યું.

“જ્યાં કહેશે ત્યાં. હમણું આ કારાગૃહમાંથી તો છુટો.”

એક પલ તેણે જોયા કર્યું. કાકપર વિશ્વાસ રાખવો કે કેમ તેને
તે વિચાર કરતી હતી. તે કાંઈક નિશ્ચયપર આવી.

“તમે બ્રાહ્મણ છો?” તેણે ફરીથી પુછ્યું.

“હા. તમને અવિશ્વાસ આવે તે સ્વાભાવિક છે; પણ ગાયત્રીમાતા”
કહી કાક શપથ લેવા જતો હતો.

“ના, ના. તમારું વચન બસ છે” કહી તે ઉભી થઈ.

ઉભા થતાં તેના પગ ધૂળ્યા. ત્રણ દિવસના અપવાસ પછી તેનામંદ
ઉભા રહેવાની પણ શક્તિ હતી નહિ; પણ તે હોઠ દાખી ઉઠી અને લુગડું
બરોબર કર્યું. કાક તેની ઉચાઈ અને કાઠીની ભવ્યતા જોઈ રહ્યો.

“પણ બહાર કેમ નીકળીશું?” તેણે પુછ્યું.

“હું તો ભીંત ઓળંગી આ છાપરાપરથી આવ્યો. એ જ રસ્તે પાછા
જઈશું. પકડાઈએ તો માર્યા જઈએ.” કહી કાકે બહાર નીકળી આસ-
પાસ જોયું અને ત્યાં કાંઈ દેખાયું નહિ એટલે તેણે મંજરીને બહાર

બોલાવી. તે ઝોરડીની બાજુએ ગયો. આગળ આવેલા મોહને તેણે કુદીને પકડ્યો અને હાથવતી તણાઈ ઉપર ગયો. પછી છાપરાપર આડા સુઈ, તેણે નીચા નખી મંજરીને હાથ આપ્યો અને ઉંચી ખેંચી લીધી.

“જરા નીચા નખી ચાલો કે હેઠળથી ડાઘ જીવે નહિ” કાકે મંજરીના કાનમાં કહ્યું. ઝપાટાબંધ તેઓ ભીંતને મથાળે આવી પહોંચ્યાં.

“હવે કેમ કરીશું?” કાકે બોલ્યો “તમારાથી આટલો ભુસકો નહિ મરાય?”

મંજરીએ ડોકું ધુણાવ્યું. છુટકારાની આશાથી તેની આંખો પણ ચમકતી હતી.

“કાકે” કાકે કહ્યું. “પાછળથી મારે કાટે વળગી જાઓ. મંજરીએ તેમ કર્યું. છુટા થવાની હોંસે તે પણ કહેતાંવાર તરત તે પ્રમાણે કરતી હતી. “હા એમ જ જરા હાથ મને આપો. હવે તમારા પગની આંટી ઝેરવો. જરા સખત. હિમત રાખો. સોમનાથ ભગવાનનું નામ સંભારો. જય સોમનાથ” નીચે થાસે કહી કાકે મંજરી સહિત નીચે ઝંપલાવ્યું.

એ બે જણ નીચે આવ્યાં તો સહીસલામત, પણ ખીજા ડાઘ બે જણની ઉપર પડ્યાં. મંજરીના હાથ કાકે છોડી દીધા, અને થાક અને દુઃખની મારી અશક્ત થયેલી બિચારી સુક્રામળ બાલા બેભાન બની ધરણીયે ઢળી. જે બે જણ પર તેઓ પડ્યાં હતાં, તે પણ એકદમ તેના તરફ આવ્યા.

કાકની ઈંદ્રિયો અને તેની બુદ્ધિ અણીની વખતે ચાર ગણું કામ કરતી. તેણે બે નવા માણસોની સામું જોયું અને સ્થિતિ સમજી ગયો. એક તિલક હતો. ખીજો સોમદત્ત હતો. તે સોમદત્તને ઘેર સાંજના ગયો, ત્યારે તિલક હસ્યો હતો તે હવે તેને સમજાયું. તિલકને કાંઈ બ્લેમ પડ્યો હશે, અને કાકે નાસવા માગે છે, કે આંગાને નસાડવા માગે છે એમ ક્યાસ કહ્યો હશે. કાકને ખાત્રી થઈ કે તે ઉઠ્યો ત્યારે તિલક ખોટું ખોટું જ ઉઠતો હશે, અને તેની પાછળ બાળ કાઢતો તે અહિંયા સોમદત્તને મળ્યો હશે. તે જ પળે સ્થિતિ કેવી ગંભીર હતી તેના તેને ખ્યાલ આવ્યો. એક ગમ ઉદા મહેતાનું ઘર, એક ગમ અપાસરાની ધર્મશાળા; બે તિલક ખૂમ મારે તો આખું ગામ ભેગું થઈ જાય અને

છુટકારાને બદલે મોત મળે. લાંબો વિચાર કરવાનો વખત નહોતો એટલે, કાંકે કર્તવ્ય જ આરંભ્યું.

ઉપરથી કાણુ પડ્યું તેનો નિર્ણય કરવા તિલક પાસે આવવા જતો હતો; કાંક હશે એમ ધારી તેણે હાથ લંબાવ્યા હતા-પણુ એટલામાં વાધના જેવી તરાપ મારી કાંક તેનાપર તૂટી પડ્યો. અચાનક હુમલો ચતાં તિલક જરા પાછો ખસ્યો-તે અપાસરાની ભીંતની પાસે હટ્યો. કાંક તેનાપર કુદ્યો. જોત જોતામાં તેનું માથું બે હાથે પકડ્યું; ભીંત સાથે જોરથી અદ્વાલ્યું, રાત્રિની શાન્તિમાં એક ધબકા સંભળાયો ન સંભળાયો; અને તેના હાથમાંથી બેલાન થયેલો તિલક શયવત્ ભોંયપર પડ્યો.

“ચાલ ઉઠ, સોમદત્ત! ભૂતીયા ઓવારે, નહિ તો હમણા કાંધ બીજો આવશે.”

“પણુ હામુ કાકા—”

“અંદર. તારો ચાંગો પોતે જ ના પાડે છે. તેને સાધુ થવું છે. બહુ સમજાવ્યો; ચાલ હવે રસ્તો બતાવ.”

“સોમદત્ત આગળ થયો; અને બેલાન પડેલી મંજરીને હાથમાં ઉચકી કાંકે તેની પાછળ પાછળ ચાલવા માંડ્યું. “બિચારો છપ્પનકાટીનો ધણી! એ બધું વાપરશે કાણુ?” કાંક તિલક તરફ જોઈ મનમાં બબ્બજો.

રખે કાંધ જોઈ જાય, કાંધ પકડી પાડે તેવી બહીકે કાંક ચારે તરફ જોઈ ચાલતો હતો. પણુ પોતાની શક્તિના અભિમાનને લીધે કે પોતે જ કાંકને પકડી જશ ખાઈ જવા, તિલકે તે નાહો તેની કાંઈને ખબર આપી નહોતી, એટલે કાંક નિર્વિધે ભૂતીયા ઓવારે આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

ખંભાતના અખાતમાં.

કાંક ઓવારે આવ્યો ત્યારે ખતીબને ત્યાં દીડો નહિ.

“પેલો ખતીબ ક્યાં ગયો?” તેણે સખ્તાઈથી સોમદત્તને પૂછ્યું.

“તે કાણુ જાણે ક્યાંનો ક્યાં ભાગી ગયો. તમે એને ઘર પાછળ કાંડમાં સુવાજો હતો. એ તો યવનની ભત.”

કાકને ધારકો પગો કે ખતીય ગયો તે પણ ઉદા મહેતાનો જ પ્રભાવ હોવો જોઈએ. તેણે નીસાસો નાંખ્યો. આટલી આટલી મહેનત કરી છતાંય ખતીય હાથમાંથી છટકી ગયો; અને જે કારણસર તે ખંભાત આવ્યો હતો તે પાર પાડી શક્યો નહિ. ખંભાત પાછું જવું એ અને એવું નહોતું એટલે તેણે ગમે તેમ મન વાળ્યું; અને પોતાના હાથમાં રહેલી રમણીનો વિચાર કરવા માંડ્યો.

સોમદત્તે હોડી તૈયાર રખાવી હતી, તેમાં કાક મંજરીને લઈને બેઠો, સોમદત્તનો આહાર માન્યો, અને એ ખલાસીઓ હતા તેને જલદીથી હોડી હંકારવાનો હુકમ કર્યો. તેણે મંજરીનું માથું પોતાના ખોળામાં રાખ્યું, અને છેલ્લા દિવસના અનુભવોની યાદ કરવા બેઠો. તે દિવસે સૂર્યોદય પછી તેણે કરેલાં પરાક્રમે જોઈ તેની પોતાની છાતી બહુત ઉચી આવી; અને સવાર પડશે ત્યારે ઉદા મહેતા કેમ કેમ કુદશે તેનો વિચાર આવતાં તેના આનન્દનો પાર રહ્યો નહિ.

એટલામાં અખાતના શીતળ સીકરોની શાન્તિથી ધીમે ધીમે મંજરીમાં ચેતન આવ્યું. ભાન આવતાં તે ટટાર થઈ બેઠી થઈ ગઈ, અને ચારે તરફ વિરમય પામી જોવા લાગી.

“આખરે તમે છુટ્યાં” કાકે કહ્યું.

“હા. હવે ક્યાં લઈ જાઓ છો?”

“હમણાં તો જેમ અને તેમ દુર નાસી જઈએ. પછી દિશાનો વિચાર કરીશું. તમારાં સગાંવહાલાં કોઈ નથી?”

“ના. બાપ સ્વર્ગે ગયા, મા તો વેરણ થઈ. સગામાં રહ્યા મારા માના બાપ. તે તો જીનાગઢમાં રહે છે.”

“ત્યાં હાલ જવાય એમ નથી.” કાકે કહ્યું.

“કેમ?”

“જીનાગઢના રા'ને જયસિંહદેવ મહારાજ સાથે વિગ્રહ ચાલે છે.”

મંજરીએ નીસાસો મુક્યો. “પાટણમાં કોઈ તમારું નથી?”

બાલાએ ડોકું ધુણાવ્યું ને પુછ્યું “ગળનન પંડિતને ઓળખો છો?”

“હા.” કાકે કહ્યું. “નામ સાંભળ્યું છે. તેમનાં સ્ત્રી કાશ્મીરાબાનાં બહેનપણી થાય છે.”

“કાશ્મીરાબા તે કોણુ પ્રસન્નકુંવરી ?”

“હા તેજ. મારા મંડલેશ્વરનાં પટરાણી.

“મને ગળનન પંડિત પાસે લઈ જાઓ. મારા પિતા તેના મિત્ર હતા.”

“વાર પછી તમે હવે સુધ્ધ જશો? માથા નીચે શું-મારી પાધડી આપું?” કહી કાકે પાધડી કેડે બાંધી હતી તે ઉકલી મંજરીને ઉશીકું કરવા આપી.

થોડી વારમાં મંજરી ઉઘી ગઈ; અને કાક તેને જોઈ રહ્યો. સ્થલ રમણીય હતું, પવનની લહેરો આવતી હતી, નીચે તરંગો નાચતા હતા, ઉપર વ્યોમમાં વિહરતું નક્ષત્રમંડળ આંખ મીંચામણી કરતું હતું. રસ અને ભાવથી અજ્ઞાન કાકતું હૃદય આનન્દિત બન્યું. પગ આગળ રંભાને ભુલાવે એવી રમણી સુતી હતી. યુદ્ધ-પ્રસંગોમાં જીવન ગાળ્યું હતું એટલે કાકથી સંસારના લ્હાવા લેવાયા નહોતા; ધરડી મા શિવાય કોઈ સ્ત્રીનો પ્રસંગ પડ્યો નહોતો; કોઈ નવયૌવનાને નીરાંતે નિહાળી નહોતી. અત્યારે શાંત કૌમુદીના નિર્મળા, રૂપેરી પ્રકાશમાં મંજરીને તે નીરખી રહ્યો.

કોઈ લાવણ્યમયી બાલાને નિહાળવી એ પુરુષ-જીવનનો મોટામાં મોટો લ્હાવો છે. કાકને અત્યારે તેમ જ લાગ્યું. ચંદ્રમાના અમીસિંચનથી રસમય અનેકું તેનું મન મંજરીના અંગે અંગમાં નવ સૃષ્ટિના અનુપમ બેદો જોઈ રહ્યું; તેના શરીરની દેખાતી અણુદેખાતી છટાભરી રેખાઓમાં અણુદોઢલી કાવ્યમયતા શોધી રહ્યું. મંજરીના મુખ પર ન સમજાય એવી રસિકતા હતી; તેના માથાના મરોડમાં ન વર્ણવાય એવી છટા હતી; તેનાં ભવાંની ભવ્ય કમાનોમાં ન સેવાય એવાં કામબાણું સંધાન હતું. આ બધું કાકે જોયું. અપૂર્વ અંગ-લાલિત્યના નિરીક્ષણથી હૃદયમાં પેદા થતા મર્મબેદક સંગીતના કાને ન સંભળાય એવા તાનમાં તેનું મન લીન થયું; નાગની માફક ડોલવા લાગ્યું. જે મોહીનીએ ચળાવ્યા દેવ ને દાનવ, તેના આગળ બિચારા કાકનો શો હિસાબ! ચંદ્રકિરણો, તરંગોની પરંપરા,

પવનની લહરીઓ, તેમની હોડી, બધાં સ્વેચ્છાનુસાર નર્તન કરી રહ્યાં હતાં. છતાં કાંકનું હૃદય સુતેલી મંજરીના વાળની લટ જેમ નાયતી તેમ જ નાયતું.

થોડીવારે કાંક પથુ ઉઘી ગયો. તે જગ્યો ત્યારે સૂર્યોદય થવાની તૈયારી હતી; અને મંજરી હોડીની એક બાજુએ હાથ પાણીમાં લટકતો રાખી પોંચા વતી પાણી કાપતી હતી. સૂર્યના કાબ્જમયતા વિનાના પ્રકાશમાં કાંકને મંજરી રાતથી ભુદી લાગી. રાતના સ્વપ્ન-સુંદરીનું જે અનુપમ સૌંદર્ય લાગતું હતું તે દિવસે, વિકસતા યૌવનમાં મહાલતી લક્ષ્મીની અદ્ભુત તેજસ્વિતા દેખાઇ. રાતે તે રસશિખરની ટોચ પરથી જોતો હતો; અત્યારે પૂજ્ય ભાવના પાતાલમાંથી જોવા લાગ્યો.

તે ઉઠ્યો અને તેને જોઇ મંજરી જરા હસી. તેના હાસ્યમાં મીઠાશ હતી; પણ સાથે સત્તાધિકારી સામ્રાજીનો ગર્વ પણ હતો. કાંકે હોડી કીનારે રખાવી અને બંને જણ ઉતર્યાં.

“આપણે ક્યાં જઈએ છીએ?”

“મારો વિચાર સાબરમતી વાટે કર્ણાવતી જવાનો છે. મારા મહારાજ ત્યાં છે. તે વાટ જોતા હશે.”

“કેટલા દિવસ લાગશે?”

“છ સાત દિવસ થશે. બધે યુદ્ધની તૈયારી ચાલે છે. અને હું જ આમ રખાયા કરૂં તે કેમ ચાલે?”

મંજરીએ જવાબ દીધો નહિ.

“હું તમને કર્ણાવતીમાં મુકી મહારાજ પાસે જઈશ.”

“પછી?”

“લડાઇ પતશે એટલે હું પાછો આવી તમને પાટણ લઇ જઈશ. નહિ તો કોઇની સાથે ગળનન પંડિતને કહાવીશ કે તમને આવીને લઇ જાય. એટલામાં કીનારાથી થોડે દૂર આવેલું મહાદેવનું એક ખંડીએર ચર્ચ રહેલું મંદિર તેને દેખાઇ. તેની બાજુમાં એક ગાય ચરતી હતી.

“ઉભાં રહો. હું તપાસ કરી આવું. કોઇ હોય તો કાંઇ દુધબુધની ગોઠવણ કરૂં.”

“ચાલો હું પણ આવું” કહી અર્વથી ડગલાં ભરતી, વનદેવી સમી મંજરી સાથે સાથે મંદિરમાં આવી. ત્યાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો, તેણે એ બન્નેને માટે દુધની અને રાંધવાની સોઈ કરી આપી.

“હું રાંધીશ તે તમને ખપશે?”

“હા. તમે પણ બ્રાહ્મણ જ છો ને.” જરા હસતાં કાંકે કહ્યું. જવાબમાં મંજરી તિરસ્કારની નજરે જોઇ રહી. બ્રાહ્મણની જાત જાણ્યા વિના તેના હાથનું ખાવા તયાર થવું તે તેને હલકાપણુની નીશાની લાગી. “તમારો વેદ કયો?”

“ઋગ્વેદ.”

“શ્રાખા?”

“શાકલ શ્રાખા.”

મંજરી જરા હસી અને નહાવા ગઇ. તે નાહીને આવી ત્યારે કાંકે લાકડાં વીણી લાવ્યો હતો. નાહીને મંજરી પાછી આવી ત્યારે મંદિરને ભાંગેલે ઓટલે ઉભી રહી સાગરને મળતી સાબરમતીનો પ્રવાહ જોઇ રહી. તેના મોઢા પર ઉલ્લાસ પ્રસરી રહ્યો હતો.

“કાંકે ભટ્ટજી! જુઓ.” ઉત્સાહથી તે બોલી. આટલા વખતમાં ઉત્સાહ તેણે અત્યારે જ ખતાવ્યો હતો.

“શું સુંદર! મારા પિતા અત્યારે હોય તો કેવા ગાંડા થઈ જાય!”

“કેમ?” ગાંડા થવા જેવું શું હતું તેની સમજ નહિ પડવાથી કાંકે પુછ્યું.

“જુઓની. સરિતા શું વહે છે? પુરરવાનો ભ્રમ કેવો ખરો લાગે છે?” કહી તેના સંસ્કારી કાયલ સમા સ્વરથી તે બોલી.

“તરંગમૂર્મંગા ક્ષુભિતવિહગગ્રેણિરણના વિકર્ષન્તી ફેન” ૧

કાવ્ય અને સૃષ્ટિસૌંદર્યને એકરૂપ અનુભવવાથી ઉછળેલા ઉલ્લાસ-

---

૧ ઇન્દ્રિયસભા વિકર્ષોર્વશીચર્મા પુરરવા નદીને નાસી જતી ઉર્વશી સાથે સરખાવે છે “તરંગમૂર્મંગા ભવ ચઢાવી, ખજાળા ઉઠેલાં પક્ષિઓની મેખલાવાળી કીણ (રૂપી ઉતાવળમાં ખસી ગયેલું હુગડું) ખેંચતી.”

વાળી તેની ચમકતી આંખો કાક પર પડી. કાક જરા મૂઠ જોવો તેની સામું જોઈ રહ્યો હતો. સૃષ્ટિસૌંદર્ય કે કાવ્યનો અભ્યાસ કરવાનો અવકાશ તેના જીવનમાં નહોતો; નિત્ય-કર્મમાં જરૂર પડે તે ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષા તે નામની જ જાણતો હતો; એટલે મંજરી શું કહેવા માગતી હતી તેનો માત્ર ખ્યાલ જ આવ્યા શિવાય બીજી કાંઈ સમજ તેને પડી નહિ.

મંજરી તેની અજ્ઞાનતા પામી ગઈ; તેના મ્હોપર પથરાયલા ઉલ્લાસ પર સખ્તાઈનું વાદળ આવ્યું; તેના હોઠ, તેનું નાક તિરસ્કારમાં મરડાયાં.

“તમને સંસ્કૃત નથી આવડતું?” ડામે એવી ટાઢાશથી તેણે પુછ્યું.

કાક શરમાઈ નીચું જોઈ રહ્યો; મુંગલ અને ઉદાની કસોટીએ પોતે થઈયો હતો તે વીસરી ગયો; અદ્વૈતા અનુભવી; પોતાની મૂર્ખાઈ માટે શરમીન્દો થઈ ગયો.

“લાટમાં બ્રાહ્મણો જાણતા નથી?”

“જાણનાર જાણે છે. હું તો યુદ્ધોમાં જ ઉછર્યો છું.”

“વાર.” જાણે પોતે ઉચ્ચ ભૂમિકાની હોય તેમ અસ્પર્શતાથી જરા ટટાર થતાં મંજરીએ કહ્યું “તમે નાહી આવો. હું રાંધી મુકું.”

કાકના સ્વમાનના કચરાઈને ચુરા થઈ ગયા હતા; અને તે નદીએ ગયો ત્યારે રડવા જેવો થઈ ગયો હતો. આ બાલાએ તેને સ્પષ્ટ રીતે દેખાડ્યું હતું કે તે ગમે તેવો શરવીર હોય, મુત્સદ્દી હોય તો પણ અદ્વૈત, અને અસંસ્કારી હતો. તેણે આસપાસ જોયું, પણ કાદવવાળી તોફાની નદી, છુટાંછવાયાં ઝાડ, અને ઉડતાં ઘોળાં પક્ષિઓ શિવાય કાંઈ જોઈ શક્યો નહિ. તેણે નીસાસો મુક્યો. ક્યાં મંજરી અને ક્યાં તે પોતે?

કાક અને મંજરીએ ખાધું અને મુસાફરી પાછી શરૂ કરી. મંજરી થોડું બોલતી, કાકની તરફ મહેરબાની કરતી હોય તેમ ગર્વથી અને દયાથી જોતી; અને કાક પોતે નન્દી, પાર્વતીને જે માન આપે, તેવા માનથી તેની સામું જોઈ રહેતો, અને તેની જરાયે જરા ધમ્મ પરીપૂર્ણ કરવામાં કૃતાર્થતા માનતો.

મંજરીનો સ્વભાવ ગર્વિષ્ઠ હતો, તેના સંસ્કાર ધણા શુદ્ધ અને ઉચ્ચા હતા; પણ તેનું હૃદય નીખાલસ હતું અને તેનો સ્વભાવ સરલ અને આનંદી હતો. તે અનેક પ્રકારની વાતો કરતી અને સાંભળતી; અને પોતાની જડ-તાથી ગભરાઈ કાંક વધારે બોલતો નહોતો. તો પણ તે કરે તેટલી વાતમાં જરા અભિમાનથી, અને સ્નેહભરી કૃતજ્ઞતાથી રસ લેતી.

કાંકને એટલું બસ હતું; તે સાતમા સ્વર્ગમાં રહ્યો રહ્યો વખત વીતાવતો. તે રાજખટપટ તેમ જ શુદ્ધ પ્રકરણુ ભુલી જવા માંડ્યો. રસ્તે થોભતાં, મુકામ કરતાં, ભરતી ઓટથી રોકાતાં, થાક્યાં પાક્યાં તેઓ નવમે દિવસે કુર્ણાવતી પહોંચ્યાં. તે દાદાક મહેતાને-કુર્ણાવતીમાં નીમેલા નાગર મંત્રિને મળ્યો. ખંભાત જતી વખતે તે ત્રિભુવનપાળને મળ્યો ત્યારે દાદાકને તે મળ્યો હતો એટલે તેણે તેનો સત્કાર કર્યો. કાંકે નળ તરફ મંડલેશ્વર ગયા હતા ત્યાં જવાની ઇચ્છા દર્શાવી એટલે કાંક પાછો આવે ત્યાં સુધી મંજરીને પોતાને ત્યાં જ રાખવાનો દાદાકે આમ્રહ કર્યો. કાંકે તે કબુલ કર્યો. કાંક પાંચાલેશ્વર તરફ જવા નીકળ્યો ત્યારે મંજરીને મળ્યો. પોતાના જ મનોરાજ્યમાં હમેશાં રમી રહેતી હોવાથી મંજરીને સંસારનાં સુખ-દુઃખ કે વિયોગ-સંયોગની બહુ અસર થતી નહોતી, તેણે સ્વાસ્થ્ય સાચવી, શાન્તિથી કાંકને આશિષ આપી. કાંક વિદાય થયો ત્યારે તેનું હૃદય અનિવાર્ય ભાવોથી ભરેલું હતું.

પાંચાલ તરફ ત્રિભુવનપાલ કેમ ગયા છે તેની દાદાકને ખબર હતી, એટલે તેણે કાંકની સાથે પચાસ સવાર આપ્યા. તે બધાને લઈ કાંક દડમંજલ પાંચાલેશ્વર તરફ ચાલ્યો.

પ્રકરણુ ૨૦ સું.

નવધણુ રા'ની પુઠે.

કાંક તેના અનુચરો સાથે કુર્ણાવતીથી નીકળ્યો એટલે પોતે ગુમાવેલા વખતને માટે પસ્તાવો કરવા બેઠો. મંજરીની સાથે કરેલી મુસાફરીમાં તેના હૃદયે અવર્ણનીય આસ્થાદો આપ્યા હતા; છતાં ઉદાને મહાત

ન કરી શક્યો, ખતીબને હાથથી ખોયો, અને જયદેવને શું મોઢું બતાવશે એવા એવા અનેક વિચારોથી તેનું મન ચલુચલુવા માંડું. આ ચલુચલુટ તેણે પોતાના ધોડાપર કાઢ્યો; અને ત્રિભુવનપાલનું લશ્કર કંઈ તરફ છે તેની તપાસ કરતો કરતો તે ઝપાટાબંધ આગળ વધ્યો.

રસ્તે તેણે અનેક ઉડતી ગયો સાંભળી. કોઈએ કહ્યું ત્રિભુવનપાળ બુનાગઢ તરફ ગયા; કોઈએ કહ્યું નવધણુ મરાયો; કોઈએ કહ્યું ત્રિભુવનપાળની હાર થઈ. કાંકને આ વાત ગલત લાગી કેમકે મહા વદ બારસને દિવસે નવધણુ એના સામન્તોને પાંચાલેશ્વરમાં મળવાનો હતો; અને તે પહેલાં કાંઈ યુદ્ધ થાય એવી વડી લાગતી નહોતી.

જેમ જેમ તે નળની પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ ઉજડ ગામડાં, લશ્કરના પડાવની જગ્યા વગેરે આગળ વધતા સૈન્યની નિશાનીઓ દેખાઈ. એ સૈન્ય કોનું, ગુજરાતનું કે સોરઠનું તે પ્રશ્નનું નિરાકરણ શોધતો તે આગળ ચાલ્યો. રસ્તો નિર્જન હતો; આસપાસનો પ્રદેશ ઉજડ હતો. થોડો વખત કાંઈ ખબર નહિ મળવાથી કાંકને ચિન્તા થવા લાગી.

મહાવદ નોમે સવારે એક કુવા આગળ થોડો વખત પહેલાં જ વીસ પચ્ચીસ સ્વારો ઉતાવળમાં વિસામે ખાઈ ચાલ્યા ગયા હોય તેમ કાંકને દેખાયું; અને તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું કે એ સ્વારો પાંચાલેશ્વરની દિશાએથી આવી જસદણ તરફ જતા હતા. કાંક વિચારવા બેઠો, આટલા થોડા સ્વારો ત્રિભુવનપાળના નહિ હોય; નવધણુ રા' સોરઠ તરફ પાછો જાય તે બને નહિ; ત્યારે આ કોનાં માણસ ?

કાંકે તપાસ કરવા વીસ માણસોને તેમની પાછળ મોકલ્યાં અને એ કોણ છે તે નક્કી કરી જવાબ લાવવાનો હુકમ કર્યો. તે સ્વારો ગયા એટલે કાંકે ધીમે ધીમે મુસાફરી શરૂ કરી કે જેથી ખબર લઈ પાછા આવનારા તેને મળી શકે.

સાંજ પડી પણ તેમાંનું કોઈ જણાયું નહિ, એટલે કાંકને વધારે ચિન્તા થવા લાગી. આખા દિવસમાં કાંઈ સમાચાર મળ્યા નહોતા. વખત છે ને ત્રિભુવનપાળ હાર્યા તો નહિ હોય ? આ શંકાનું સમાધાન કરવા

સહેલામાં સહેલો રસ્તો પાંચાલેશ્વર તરફ જવાનો હતો, કારણ કે એક મોટું સેન તે તરફ મથું હતું એ તો રસ્તાની સ્થિતિ પરથી સ્પષ્ટ લાગતું હતું. કાકને લાગ્યું કે તે શુભરાતનુંજ હોવું જોઈએ. સાંજ પડી કે તેણે મશાલો ચેતાવવાનો હુકમ કર્યો અને દોડતે ઘોડે આગળ ધસવા માંડ્યું. એના ત્રીશ અનુચરો બાહોશ અને સુનંદા હતા તે પણ હિંમતથી નાયકની જોડે થયા.

એકદમ ઘોડાનાં પગલાંના પડ્યા થયા. ઘોડાક માણસો બણી જ ઝડપથી પાંચાલેશ્વરથી આવતા સંભળાતા હતા. તે પચાસ સોએક લાગ્યા. તેમની ઝડપ અસ્વાભાવિક અર્ધે દેખાડતી હતી. કાકે એકદમ મશાલો હોલવવાનો હુકમ કર્યો, અને આવતા માણસોને ઘેરી લેવા પોતાના માણસોના બે વિભાગ કર્યા. કાકને એટલું તો સ્પષ્ટ જ લાગ્યું કે પાસ પહેલાં કાંઈ યુદ્ધ થયું હોવું જ જોઈએ. 'પરિણામ શું થયું હશે ?

અંધારી રાત સમસમાટ કરી રહી હતી. આ તરફ કાકના માણસો આતુરતાથી વાટ જોતા હતા; સામી બાજુએ નવા આવનારાઓ ધસતા આવતા હતા. એકદમ અંધકારમાં એક ઘોડેસ્વારનો ઓળો એક તરફ ટેકરો હતો તે ઉપર દેખાયો. તે ત્યાં થોભ્યો. બે પળમાં ચાર, દસ પચીસ ઘોડેસ્વાર દેખાયા. તેઓ કાંઈ મસલત કરતા જણાયા. તે બધા કાકના માણસો તરફ ધસી આવ્યા.

“જય સોમનાથ” ની ઘોષણા કરી કાકે ઘોડાને એડ મારી; ત્રીશ માણસો નાગી તરવાર સાથે સામે આવતા માણસો પર તુટી પડ્યા. સામે આવનારના નાયકે તરવારના એક સચોટ ધાથી એક સૈનિકને ઠાર કર્યો; અને “જય સોમનાથ”ની જુમ મારી. કાક ચમક્યો; તેનું હૈયું કુદી ઉઠ્યું. પ્રચંડ ગર્જના કરી તે ગાળુ ઉઠ્યો. “જયસિંહદેવ મહારાજનો જય !” “ત્રિભુવનપાલ મહારાજનો જય !” સામી ટુકડીએ પણ એ જ ઘોષણાનો અતિશબ્દ કર્યો—દરેકનાં હથિયાર, દરેકના ઘોડા જ્યાં હતા ત્યાંના ત્યાં પાષાણવત્ નિશ્ચલ થઈ રહ્યા. ચક્રમકો ધસાઇ. મશાલો સળગી. કાક અને સામેના નાયક ઘોડા પરથી કુલા—એક બીજાને વળગી પડ્યા. “કાણુ મહારાજ !” “કાણુ કાક !” એ નાયક ત્રિભુવનપાલ મંડલેશ્વર હતો.

આ વીર જયદેવનો ભત્રીજો, તે સમયના વીર શિરોમણિ દેવપ્રસાદનો પુત્ર, મુંબલ મહેતાનો ભાણેજ, રાજ્યમાતા મીનલદેવીની ભત્રીજ કાશ્મીરાદેવીનો પતિ અને હાલ લાટનો દંડનાયક, “પાટણની પ્રજાતા” ના વાંચનારને અળણ્યો નહિ હોય. તે સમયના ગુજરાતમાં તે સંબંધે અને શૌર્યે અપ્રતિમ મનાતો, નીતિ અને ટેકમાં રામચંદ્રજીની ઉપમા પામતો, વીરતામાં અને દુશ્મનનું દલન કરવામાં તેના પરદાદા ભીમદેવ સોલંકીનું સ્મરણ કરાવતો, તે પાટણની પ્રજાની આંખની કીકી હતો. આ નરપુંગવ શરીરે ઉચો, જરા શામળો હતો. તેની પ્રચંડ લુભ અને વિશાળ છાતી તેની અદ્ભુત શક્તિની સાક્ષી પુરતાં; તેનું સ્વરૂપવાન મોઢું, મોટી ભલી આંખો, જરા જરામાં પુલી ઉડતાં; તેજ સ્વભાવ મૂચવતું નાક તેના ઉમદા, સીધા, ટેકીલા સ્વભાવનો ખ્યાલ દેતું. અત્યારે મશાલોના ઉળસમાં પાઘડી વિના વેરાયલા વાળની ભવ્યતામાં તેનું મોઢું, શ્વાસથી ફાટેલું નાક અને ચમકતી આંખો દુર્જય પ્રતાપ પાડી રહ્યાં.

“આપ ક્યાંથી, અત્યારે?” કહિ પૂછ્યું.

“હું? તું ખંભાતથી આવે છે તે તને ખબર નહિ હોય. હું કણ્ઠાવતીથી નીકળ્યો ત્યારે મને ખબર પડી કે નવલણ રા’ વદ ચોથ પાંચે મનો પાંચાલમાં આવી પહોંચ્યો છે. તે ખબર પડતાં જ હું પાંચાલ પર પહોં.”

“પછી?” આતુરતાથી કહિ પૂછ્યું.

“પરમ દિવસે મેં પાંચાલ લીધું ને રા’ નું લશ્કર પકડાયું. પણ નવલણને આગલે દિવસે ખાત્રી થઇ કે પાંચાલ પડવાનું, એટલે થોડા સ્વાર લઇ તે નાઠો. મને એ ખબર પડી કે મેં પુક લીધી.”

“તે પકડાયો નથી?”

“ના રે. તમારી મશાલો જોઇ મને લાગ્યું કે રા’ પકડાયો.”

“ત્યારે મહારાજ! તે દૂર નથી.”

“કેમ?”

“આજે સવારે જસદણને રસ્તે પાંત્રીશ સ્વારો ગયા છે એમ મને

લાગ્યું. મેં તેમની પુઠો માણસો મોકલ્યાં છે; પણ હજી ખબર આવી નથી.”

“જરૂર નવધણ રા' જ હશે. હરકત નહિ. તે અડધો દહાડો આગળ છે એટલું જ કેની? તારા ઘોડા કેવા છે?” ત્રિભુવને પૂછ્યું.

“જેવા જોઈએ તેવા.”

“ઠીક ત્યારે વખત ખોવામાં માલ નથી. એક સારો ઘોડો મને આપ. મારો તો મરણ તોલ થઈ ગયો છે.” કહી મંડલેશ્વરે ઘોડો બદલ્યો.

“મહારાજ! ત્યારે જયસિંહદેવ મહારાજ આવી નહિ પહોંચ્યા હોય?” બંને ઘોડાઓ આગળ ચાલ્યા, અને બીજા માણસો જરા પાછળ રહ્યા કે કાંકે પૂછ્યું.

“ક્યાંથી આવે? ને આવી વખતે વાટ જોઈ ખેસી પણ રહેવાય?”

“ત્યારે પાંચાલમાં હમણાં કાણ છે?”

“મારો સેનાપતિ.”

કાંકે જરા ખેદથી ડોકું ધુણાવ્યું.

“કેમ?” ત્રિભુવને પૂછ્યું. “મેં પાંચાલ લીધું તેની અદેખાઈ કરે છે?”

“મહારાજ! તમારી હોડજોડ કાઢથી થઈ છે કે મારાથી થશે? પણ જયદેવ મારાજ મારા પર ગુસ્સે થવાના.”

“શા સાર?”

“એક તો પાંચાલ લેવાનો લ્હાવો ગયો તેથી; અને—”

“અને—”

“અને જે કામે હું ખંભાત ગયો હતો તે ન થયું તેમાં.”

“ખંભાતમાં કાંઈ નહિ કરી શક્યો?” મંડલેશ્વરે પૂછ્યું.

“કર્યું તો ધણુયે. ડાશીયે દળ્યું તો આખી રાત-પણ માત્ર ભરાયું એક કાઠીયું જ.”

“કાઠીયું તો આવ્યું ને. કાઠીયું કેવું એક છે?” જરાક હસતાં મંડલેશ્વરે પૂછ્યું. અંધાડે હવું તેમાં, નહિ તો કાકના મોઢાપર આવેલી શરમ જોઈ મંડલેશ્વર વધારે હસત.

“વાત જ કરવા જેવી નથી. આપ કવિકુલ સિરોમણિ રૂદ્રદત્તને ઓળખતા હતા?”

“હા. શા સાર નહિ? એ તો ગળ્લનન પંડિતનો મિત્ર.”

“તે જ. તેની છોકરીને સાધ્વી બનાવતા હતા.”

“વાર! તેને ઉપાડી લાવ્યો.”

“શાખાશ્વ. બરોબર વાત તો કર.”

ઘોડાની ઝડપમાં જેમ વાત થાય તેમ કાંકે ત્રિભુવનને પોતાનાં ખંભાતનાં પરાક્રમનું પુરાણ કહ્યું અને પોતાને કાંઈ થાય તો મંજરીની સંભાળ લેવાની સોંપણુ કરી. ત્રિભુવને જરાક મજાક કરી તેમ કરવા કબૂલ કર્યું; અને ઉદા મહેતાને કેમ સીધો કરવો તેની યોજનાઓ ઘડતા બંને જણ ચાલ્યા.

સવારને પહોર તેમને કાંઈ પત્તો મળ્યો; રસ્તે બે એક મરેલા ઘોડાઓએ દિશા સુઝાડી. ઘડી બે ઘડીમાં તેઓ એક તળાવને આરે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ઝપાઝપીનાં સ્પષ્ટ ચિન્હ હતાં; અને તે ઉપરથી તેઓએ એમ અનુમાન પાંધ્યું કે કાકનાં માણસોને નવધણુના રસાલાનો અહિયા બેટો થયો હશે. ત્રણ મુઠાં ઝપાઝપી હાથોહાથ પર આવી હશે તેની સાક્ષી પૂરતાં હતાં. ત્રણ ચાર મહોર પહોલાં ત્યાં મારામારી થઈ હશે એવી તેઓએ કલ્પના કરી.

ઘોડાઓનાં પગલાં જોતાં, આગળ જનારને પકડવા બનતી ઉતાવળ કરતા તેઓ આગળ ધપ્યા. ચાર ઘડી આમ ગઈ અને બે રસ્તા આવ્યા. એક ભોમીયાએ જસદણુનો રસ્તો બતાવ્યો. તે રસ્તે ધણુ ઘોડેસ્વાર ગયા હતા એટલે તે તરફ ત્રિભુવન વળ્યો. થોડે જઈ કાંકે તેને રોક્યો, અને બીજો રસ્તો સરધારનો હતો તે તરફ ફર્યો.

“મહારાજ, આ તરફ જવું નિષ્ફળ છે.”

“કેમ?”

“નવધણુ સરધારને રસ્તે ગયો છે.”

“કેમ?”

“આમ જુઓની. આ બે રસ્તાનો લાલ લઈ બચવાને ‘ખાતર શ’ એ સરધારનો રસ્તો લીધો લાગે છે એનાં માણસોનાં પગલાં જસદણુ તરફ

જાય છે, અને ત્રણ ચાર ઘોડાઓ જ માત્ર સરધારને રસ્તે જતા દેખાય છે. આપણાં માણસોએ જૂલ કરી.”

“હા. એમ લાગે છે ખરું.”

“ત્યારે આપ રજા આપો તો હું પાંચ માણસ લઈ સરધારને રસ્તે જાઉં.”

“નહિ. કાક ! હું ને તું બન્ને જઈએ.” મહત્વાકાંક્ષી મંડલેશ્વરે કહ્યું. “ને જસદણ તરફ ગયા હશે તો આપણાં માણસો બધાને પકડવા બસ છે. પણ આમ એકલો હોય તો તેને એકલે હાથે મહાત કરવાની વાત જૂદી જ.”

“જેવી મહારાજની આજ્ઞા.”

ત્રિભુવનપાલે પોતાનાં માણસોને જસદણ તરફ મોકલ્યાં; અને કાક અને પાંચ યુવકો સ્વારે પોતાની સાથે લીધા.

બે ત્રણ ધડીની સખત દોડ પછી તેઓ એક ઉંચાણ પર આવ્યા. ટેકરીની ટોચ પર પહોંચતાં મંડલેશ્વરે ખૂબ મારી:

“પેલો ૨૧' જાય !”

પ્રકરણ ૨૧ મું.

૨૧' સપડાવો.

ત્રિભુવનપાલનું ધ્યાન બરોબર પહોંચ્યું હતું. આગળ દોડી જતા ચાર ઘોડેસ્વારમાંનો એક જુનાગઢનો નવધણુ ૨૧' પોતે હતો.

૨૧'ને આ વખતે તે પાટણુ લેશે જ એમ ખાત્રી થઈ હતી. તેના જાણવા પ્રમાણે શાન્ત મહેતા લોગપુર હતા; ત્રિભુવનપાલ હાટમાં હતા; પરશુરામ સોરઠનો સેનાપતિ દ્વારકા તરફ હતા; મુંબલ જત્રાએ મચેો હતો. દેશળદેવે મદદનું વચન આપ્યું હતું. મહા વદ બારસે પાંચાલેશ્વરમાં સામન્તો ભેગા કરી ગુજરાત પર તુટી પડવાનું જ માત્ર બાકી હતું. પાટણુ લેવા અધીરો બનેલો ૨૧' દક્ષ દિવસ વહેલો પાંચાલ આવ્યો.

પણ સોલંકીની કુલદેવી જાગતી જ્યોત બેડી હતી; તેણે બે પુરુષને

દિવ્ય ચક્ષુ આપ્યાં. એક મુંગલ; અને બીજો કાક. મુંગલ એકદમ ખાટલુ આવ્યો, તેણે પરશુરામને રાત્રી પાછળ મોકલ્યો, દેશળને લોગ-પુર મોકલ્યો; કાકે કૃષ્ણદેવનો સંદેશો જાણી લીધો, દેશળને ઉંધી ખબર આપી અને ત્રિભુવનપાલને વખતસર પાંચાલ મોકલ્યા. પરિણામે પાંચાલ પડયું; અને હુનાગઢની રાહ ખોળતા રાત્રે જીવ લઈ નાસવું પડ્યું.

પેલા ચાર સ્વારોને જોઈ કાક અને ત્રિભુવનપાલ પોતાના સ્વાર સહિત, પળ પળ શ્વાસ ખાધા વિના પાછળ પડ્યા. તે ટેકરીની નીચે ઉતર્યો એટલે આગળ દોડી જતા સ્વારો દેખાતા બંધ થયા. પણ તેમના ઘોડાનાં પગલાંના પડધા સંભળાયા કરતા હતા. ત્રિભુવને અધી-રાઈમાં ઘોડાપર બનતો જીલમ કર્યો; અને આટલી ઝડપ ન બની શકવાથી એક સ્વારનો ઘોડો ઠોકર ખાઈ લોંબપર પડ્યો.

દરેક પળની કિમત યુગ જેટલી હતી. ત્રિભુવને કે કાકે પડતા સ્વાર સામું જોયું નહિ; માત્ર ઘોડાને વધારે જોરથી એડ લગાવી. ચારે પગે ઉછળતા અશ્વો શરની શક્તિથી આગળ વધવા લાગ્યા. ઘડી બે ઘડી ગઇ, અને રસ્તે એક મરણતોલ ઘોડી અને એલાન પડેલો સ્વાર મળ્યાં. નવધણુ રાત્રી એક સાથી પડ્યો હતો.

“કાક! તારો ઘોડો કેમ છે?”

“કાંઈ વાંધો નથી. પણ આપણા સ્વારો આવી રહેવા લાગ્યા છે.”

“હરકત નહિ. આગળ વધો.”

બધા ગ્રાણુ તેમના કાન અને એડીમાં આવી અટક્યા હતા. આગળ જતા ઘોડાના પડધા પાસે આવતા સંભળાતા હતા; અને તે ઘોડાના અવાજ સાંભળી આગળ જનારાઓ વધારે ઝડપ કરતા હતા. શીકારી અને શીકાર બન્ને આગળ ધપતા હતા; એક મારવાની હોંસે, બીજો મરવાની બીકે.

ત્રિભુવનનો બીજો એક સ્વાર પડ્યો. આગળ જતા ત્રણ સ્વારો હતા; આ લોકો પાંચ રહ્યા. ઘોડાઓમાં પણ તેમના સ્વારોની હિમત અને શક્તિ આવ્યાં હતાં; તે જનવર નહોતા પણ જીવતી જાંફણોની માફક આગળ વધતા તેઓએ જંગલ વટાવ્યું.

સામે ખુલ્લા મેદાનમાં ત્રણે સ્વાર નાસતા તેમણે જોયા. ત્રિભુવન અને કાકના ઘોડાઓ લોહી તરસ્યા થઈ તેમની પાછળ પડ્યા.

“મહારાજ! આજા હોય તો બાણ વાપરું. હવે પહોંચશે.”

“ના. ના. રખે નવધણુ પડે. શત્રુને મારવો શા કામનો ? પકડવો જોઈએ.” ટેકીલો રજપુતરાજ બોલ્યો.

ત્રિભુવન અને કાક બેજ માત્ર આગળ વધ્યા; તેમના અનુચરોના ઘોડાઓ જરા પાછળ રહી ગયા હતા. નવધણુના સ્વારો ને આ બે વચ્ચે અંતર ઓછો ને ઓછો થવા માંડ્યો. એકદમ આગળ દોડતા સ્વારોએ કાંઈનિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાયું. બે જણુ ધીમા પડ્યા; એક આગળ નાહો.

“મહારાજ!” કાકે કહ્યું “આ બે આપણને રોકવા આવે છે. પેલો રા’ નાહો.”

“હરકત નહિ.”

“જો જો પેલો શર સાંધે છે” કાકે કહ્યું.

પેલા સ્વારો માત્ર પચ્ચીસ કદમ દૂર રહ્યા. જોતજોતામાં એક બાણ આવ્યું, અને ત્રિભુવનપાલના ખભામાં વાગી દૂર પડ્યું. મંડલેશ્વરે સિંહ-ગર્જના કરી, અને તરવાર કાઢી પેલા બે પર ધસ્યો. કાક બીજી વખત સલાહ પુછવા રહે એમ નહોતો. તેણે ચાપ ચઢાવ્યું અને ત્રિભુવનપાલને તીરથી ધાયલ કરનારના ઘોડાને ભોંયપર પાડ્યો. તેણે પડતાં પડતાં, નિરાશાની ઝનુનથી છુટી તરવાર કાકપર ફેંકી. કાક નીચો વલ્યો અને તરવાર માથાપરથી ચાલી ગઈ. બીજી પળે ત્રિભુવનના ભાલાથી વિંધાયેલો બીજો સ્વાર ભોંય પર પડ્યો.

આટલું કાર્ય સાધતાંવાર જ બે ઘેરાયલા વાઘ વિક્રીને પાંજરા બહાર કૂદે તેમ કાક અને ત્રિભુવનના ઘોડા કૂઘા. સાંજ પડવાને હવે થોડી વાર જ રહી હતી. રા’ના ઘોડા અને તેમના ઘોડા વચ્ચે અંતર વધ્યો હતો; અને તે અંતર કાપવા ઉત્સુક બનેલા બે વીરોએ બનતી ઉતાવળ કરી. માત્ર હવે ઘોડાના પગ પર જ રા’નું નશીબ આવીને અટક્યું હતું.

એકદમ કાકે અને ત્રિભુવને સામે એક નાનો વહેજો જોયો; અને

હર્ષના પોઠાર ક્યો. રા' હવે પકડાવાનો એમ તેમને ખાત્રી થઈ. પણ તે સોરઠી થોદાને અને તેની ધુધરીયાળી ઘોડીને તેઓ ઝોળખતા નહોતા. એક પળ પાણીની પાસે ઘોડી ઠમકી; અને ખીજ પળે, રા'ની એડને પ્રતાપે તે પંખાળા બની-હવામાં ઉડી-વહેવાને પેલે તીર જઈ પડી. ત્રિભુવન અને કાક બન્ને સ્તબ્ધ થઈ ગયા.

પણ બેમાંનું કોઈ પાછી પુઠ કરે એમ નહોતું. તેમણે પણ એડ મારી; બન્ને હવામાં ઉડ્યા; પેલે પાર પડ્યા. કાકે પાછળ જોયું: અને તેના જીવ ઉડી ગયો. ત્રિભુવનનો ઘોડો આ પાર આવ્યો! હતો ખરો, પણ કુદતાં વામ બે વામ પાછો પડ્યો; ઘોડાના પાછલા પગ કાદવમાં ભરાઈ ગયા; મંડલેશ્વર અડધા ઘોડાની નીચે પડ્યા.

“કાક” તેણે ખૂમ મારી “મારી શીકર કરતો નહિ. રા'ને છટકવા નહિ દેતો.”

કાક ચેતી ગયો કે ત્રિભુવનપાળને કાંઈ ધણી ઇજા થઈ નહોતી, એટલે તેને કાદવમાં પડતા મુકી પોતાના ઘોડાને ચારે પાસે તેણે જવા દીધો. નવધણે પણ પુઠ ફેરવી જોયું નહિ. પાછળ એક માણસ છે કે પાંચ દસ તે જોયા વિના તેણે ઘોડી આગળ ને આગળ દોડાવ્યાં જ કરી. ધડી ગઈ; બે ધડી ગઈ; બન્ને ઘોડા જાસે ભરાવા લાગ્યા. વચ્ચે અંતર માત્ર પચ્ચીશ હાથનો હતો; પણ જ્યાં સુધી રા'ની ઘોડીનું પાણી એાછું નહિ થાય ત્યાં સુધી હજાર જોજનનો હતો.

ઘોડી વારે એક ઉંચી ટેકરી સામે આવી તે ઉપરથી લઈ જતાં ઘોડી વધારે થાકે એમ ધારી રા'એ ટેકરીની બાજુ પરથી તેને લીધી. આગળ રા' અને પાછળ કાક એમ બન્ને જણે ટેકરીની પ્રદક્ષિણા શરૂ કરી. ટેકરીની પાછળ તે ગયા, નહિ ગયા-ત્યાં શું છે તે દેખાય, ન દેખાય તે પહેલાં બસ માણસો યુમ પાડતા, બેઠા હતા ત્યાંથી ઉભા થઈ જઈ આ બન્નેની ચારે બાજુએ વિટળાઈ વળ્યા.

ટેકરીને એથે કાંઈ સૈન્યનો પડાવ હતો. બાજુમાં આશરે પાંચસે સાતસે સાંઢણીયો બાંધેલી હતી; અને બે હજાર સૈનિકો રાંધવાની સોઈ

કરી રહ્યા હતા. ૨૧' અને કાક બન્નેનો આસ થંભી ગયો; બન્નેએ આ વિરુદ્ધપક્ષનું સૈન્ય છે એમ જાણ્યું. પણ જરા સ્વસ્થતા આવતાં કાકને નીરાંત વળી. આ પડાવની વચ્ચે આવ્ય એક ઉંઝા ખુંડા પર ખતાકા ફરફરતી હતી; અને સાંજ પડવા આવી હતી છતાં તેના પર પાટણની સત્તાની સંજ્ઞા કાકને સ્પષ્ટ દેખાઈ. એક જરીએ ભરેલો કુકડો જેના પરથી જથ્થાસિંહદેવ ભવિષ્યના ઇતિહાસમાં તાત્રચૂડ-ધ્વજને નામે અમર થવાના હતા, તે સાંજની લહેરોમાં ઉડતો હતો.

કાકની પરીક્ષા ખરી હતી. આ સૈન્યનો નાયક સંજ્ઞાનમંત્રીનો મોટો પુત્ર, અને સૌરાષ્ટ્રનો સુખો ભટ્ટરાજ પરશુરામ હતો. પરશુરામ આ સૈન્ય લઈ અહિંયા પહોંચ્યો હતો. એ પ્રતાપ મુંગલ મહેતાનો હતો. કાકે ૨૧'નો ગુજરાત પર ધસવાનો ઇરાદો કળ્યો તે પહેલાં મુત્સદ્દી મહાઅમાત્ય જત્રામાં ફરતાં ફરતાં ૨૧'ની ઉપર ચોકી કર્યા કરતા હતા; અને નવધણીની હિલચાલની ખબર પડતાં પરશુરામને તેનો પીછો ઝાલવાનો હુકમ મોકલ્યો હતો. અને તે હુકમને તાબે થઈ ભટ્ટરાજ દડમંજલ પાંચાલ તરફ જતો હતો, અને રસ્તામાં જરા વિસામો ખાવા તેણે અત્યારે અહિંયા મુકામ કર્યો હતો.

કાક અને નવધણી બન્નેને સૈનિકાએ પકડ્યા અને ભટ્ટરાજ પાસે લઈ ગયા. ત્યાં જતાં વાર જ દામોચારણ જેને મુંગલે ફરમાન લઈ મોકલ્યો હતો તે ૨૧'ને ઓળખી ગયો.

“અરે રંગ છે રે મારા જીનાગઢના ધણી રંગ છે !” તે બયંકર કટાક્ષમયતાથી મોટે અવાજે બોલી ઉઠ્યો “ક્યાં ગયા તમારા હણહણતા ઘોડા અને ક્યાં ગયા કરકટીયા અસવાર મારા રાજવી ?” પરશુરામની આસપાસ બેઠેલા માણસો ખડખડ હસી પડ્યા, અને ઉભા થઈ આગળ આવ્યા.

નવધણે ચારણના શબ્દો સાંભળી હોઠ કરચ્યા; તેની આંખમાંથી અગ્નિ નીકળ્યો. તેની ઘોળી દાદીથી તેનું ગુસ્સાભર્યું મોઢું અનુપમ ગૌરવથી ઝળકી રહ્યું. તે એક અક્ષર બોલ્યો નહિ.

કાક બોલી ઉઠ્યો “મહારાજ ! મને શું કામ કેદ કર્યો છે ? હું
“મંડલેશ્વર મહારાજનો સુભટ છું.”

“મંડલેશ્વર ?” પરશુરામે સખ્તાઈથી પુછ્યું.

મંડલેશ્વર ત્રિભુવનપાલ મહારાજ. આપને ખબર નહિ હોય કે
મંડલેશ્વર મહારાજે પાંચાલ તો લીધું; અને આ રાંની પુઠે પડ્યા હતા.
અને હું પણ તેમની સાથે જ હતો.” સખ્તાઈની નિશ્ચલતાથી પરશુરામે
તેની સાચું જોયા કર્યું.

“હું કેમ જાણું ?”

“પાંચાલ આપ જશે ત્યારે ખબર પડશે.”

“પાંચાલમાં કેાણુ છે ?”

“મહારાજ જયસિંહદેવ.”

આ વાત ન માનતો હોય તેમ ભટ્ટરાજનો હોઠ જરા મરડાયો.

“બન્નેને સાંઢણી પર બાંધી લો. હવે કુચ કરીએ” કહી તે ફર્યો
અને પોતાના હાથ નીચેના ભટ્ટોને હુકમ આપ્યો.

“મને કેદ કરો છો ? જો જો પસ્તાશો” કાકે દાંત કચકચાવી કહ્યું.

એક અક્ષર બોલ્યા વિના પરશુરામ ચાલ્યો ગયો, અને મુછ કરડતો
કાક, રાંની સાંઢણીયે બંધાયો.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

મંડલેશ્વરની શોધમાં.

પરશુરામના સૈન્યે પાંચાલનો માર્ગ લીધો ત્યારે કાકે ભટ્ટરાજનું
ધ્યાન ખેંચ્યું કે ત્રિભુવનપાલ થોડા કોસપર પડેલા હતા. પરશુરામે કાકને
રાંની અનુચર ધાર્યો હતો એટલે વાત કલ્પિત ધારી બીજો જ રસ્તો
લીધો; અને મંડલેશ્વર મહારાજ વગર મદદે રહ્યા. જેમ સૈન્ય આગળ
ચાલ્યું તેમ નવા જુની મળતી ગઇ, અને આખરે પાંચાલ પડ્યાની ખાતરી

થવાથી પરશુરામે પોતાના બરકરની ટુકડીયો કરી અને નાસતા દુરમનો પકડવા ચારે દિશામાં મોકલી.

કાંક મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે તે આમ બંધાઈ પાંચાલ જશે તો ખીચારા પરશુરામના શા હાલ થશે. ત્રીજે દિવસે પાંચાલથી નીકળેલી ટુકડી આવી મળી; અને જયસિંહદેવ મહારાજ ત્યાં આવી ગયા છે એમ ખાતમી મળી. એ ટુકડીમાં પોતાનું કાંઈ ઝોળખીતું છે કે કેમ તે જોવા કાંકે કાંકાં માર્યા પણ તેની સાંઢણી પાછળ હોવાથી તે કાંકને જોઈ શક્યો નહિ. થોડી પળ વીતી અને એક સુભટ તેને ભટ્ટરાજ પાસે લઈ જવા આવ્યો.

કાંક પરશુરામ પાસે ગયો ત્યારે તેની પાસે એક વૃદ્ધ ચોખ્ખો બેઠો હતો અને થોડાક માણસો જરા દૂર ઉભા હતા. પરશુરામે તેને સખ્તાઈથી નીહાળ્યો.

“તું કહે છે કે તું મંડલેશ્વર મહારાજની સાથે હતો?”

કાંકને આ સખ્તાઈથી ગુસ્સો આવ્યો: તે તખીયત વાળી બે પળ સુધી ભટ્ટરાજ તરફ તિરસ્કારથી જોઈ રહ્યો.

“મેં કહ્યું ત્યારે તમને સાંભળવાની પરવા નહોતી; હવે મને કહેવાની પરવા નથી.” કાંકે કહ્યું.

પરશુરામની આંખો ગુસ્સામાં ભલુકી ઉઠી; તેના સખ્તાઈથી દબાયેલા હોઠ જરા ધુળ્યા; તેના હાથ તરવાર તરફ ગયો. પેલા ભુદ્રા સુભટ પાછળ એક બે જણુ બેઠા હતા તેમાંના કાંકએ તેને કાંક કહ્યું એટલે તે વચ્ચે પડી બોલ્યો:

“તમે કાણુ કાંકભટ્ટ?”

ગૌરવથી કાંકે ડોકું હલાવી હા કહી.

“ત્રિભુવનપાલ મહારાજ ક્યાં છે?”

કાંક બોલ્યો નહિ.

“અમે તેને ખોળવા નીકળ્યા છીએ. તે ક્યાં છે?”

“મને છુટો કરો. હું ખોળી કાઢીશ. તેના મિત્ર અને સુભટ તરીકે તે અધિકાર મારો છે.”

“તે નહિ બને” સત્તાપૂર્વક અવાજે મરશુરામે કહ્યું. “આ કાણુ છે તે હું જાણતો નથી; માત્ર રાત્રી જોડે તે સોરઠ તરફ નાસી જતો હતો એટલું જાણું છું—મહારાજના હુકમ શિવાય તેને હું નહિ છોડું.”

“પણ મહારાજ”—પેલો વૃદ્ધ ચોદ્દો બોલવા ગયો.

“પણ તે બધું માફ સાચન તમે સાંભળ્યું વીરા! કેદીને પાછો લઈ જા.” કહી ભટ્ટરાજે કાઠને પાછો લઈ જવા હુકમ કર્યો.

કાઠને પાછો લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે તે મુછમાં હસતો હતો. તેને ચિન્તા માત્ર એટલી જ હતી કે ત્રિભુવનપાલ ક્યાં પહોં હશે.

રાત પડી. સાંઢણીએ બાંધેલો કાક અડધો જગતો પડ્યો હતો. એકાએક સાંઢણીની પાસે પડેલા સૈનિકો બેઠા થઈ કાઠની જોડે ધીમેથી વાત કરતા સાંભળ્યા. કાન ફફડાવી કાક જાગત થઈ ગયો.

“મહારાજનો સખત હુકમ છે.” એક સૈનિક બોલ્યો.

“ગાંડા!” એક અવાજ આવ્યો. તે અવાજ પેલા વૃદ્ધ ચોદ્દાનો લાગ્યો. “તું મને ઓળખતો નથી? મને જયસિંહદેવ મહારાજે મોકલ્યો છે. આ કાક ભટ્ટને સાથે નહિ લઈ જાઉં તો મંડલેશ્વર મહારાજ જોડે કેમ?”

“પણ બાપુ મારાથી આમ કેમ એને છોડાય? ભટ્ટરાજ અમારે માથું ઉડાડી મુકે.”

“નહિ છોડે તો કાલે સવારે જયસિંહદેવ મહારાજ તમારે માથું ઉડાડશે.”

“બાપુ! એ અમે જાણીએ. અમે તો અમારા નાયકને ઓળખીએ. એને જવા ફર્ષ અમે ક્યાં જઈએ?”

“અમારી સાથે. મંડલેશ્વર મહારાજને બોળવા” તે વૃદ્ધની સાથે ઉભેલા એક ચોદ્દાનો અવાજ આવ્યો. કાક ચમક્યો તે અવાજ પરિચિત સ્ત્રીનો હતો.

“તમે મહારાજો છો શું કામ? હું છું ને મને ઓળખતા નથી?” કહી તેણે માથાનો ફેટો કાઢી નાંખ્યો. “હું મીનજીવાની ભત્રીજી મુંજલ

મહેતાની બાણેજ વહુ. મારી સાથે ચાલો. કોની મમદૂર છે કે તમારા વાળ વાંકો કરી શકું? બોલો કોનો હુકમ માનશો, કાશ્મીરાદેવીનો કે પરશુરામનો?” ધીમે સાદે પણ પ્રતાપી ઉચ્ચારણથી પુરુષવેશમાં સજ્જ થયેલી કાશ્મીરાદેવીએ પુછ્યું. ચિત્રવત્ ઉભેલા સૈનિકો કાંઈ બોલી ન શક્યા. તેણે સાંઢણી પાસે જઈ કાંકને બાંધેલાં બંધનો પોતાની તરવારથી કાપી નાખ્યાં. કાંક ઉભો થયો, અને કાશ્મીરાદેવીને પગે પડ્યો “બા તમે?”

“તારા મંડલેશ્વર ક્યાં છે?”

“રા’ની પાછળ દોડતાં સરધારને રસ્તે કાદવમાં પડ્યા હતા, શરીરે સુખી છે. હું સાથે રહેત, પણ મને રા’ની પાછળ જવા દરમાબુંધ.”

“ઠીક, ચાલ! મારી સાંઢણીયો ખોટી ધાય છે” કહી કાશ્મીરાદેવીએ માથે ફેટો વીટાળતાં આગળ ચાલવા માંડ્યું, અને પેલા ત્રણ સૈનિકો અને વૃદ્ધ યોદ્ધા સહિત કાંક તેની પાછળ ચાલવા લાગ્યો.

થોડીવારે તેઓ જાવણીની બહાર આવ્યાં અને થોડે દૂર બાંધેલી સાંઢણીયો પલાણી બનતી ઉતાવળે સરધારને રસ્તે ચાલ્યાં. કાશ્મીરાદેવી, કાંક અને પેલા વૃદ્ધ યોદ્ધા સાથે એ સાંઢણી પર બેઠી હતી. તેણે કાંકને પહેલેથી છેલ્લે સુધી ઇતિહાસ કહેવા કહ્યું. કાંકે તે પ્રમાણે કર્યું અને પુછ્યું “પણ બા! તમે કેમ આવે વેશે?”

“તે જ્યદેવ મહારાજને ખાતમી આપી હતી તે પ્રમાણે પાટણથી જાનામાની થોડાંક માણસો લઈ તેઓ નીકળ્યા. મોઢેરાથી પણ થોડાં માણસો લીધાં પણ અહિંયાં આવતાં તો મહારાજના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ.”

“કેમ?”

“કેમ શું—તેને પાંચાલ લેવાનો યશ નહિ મળ્યો તેમ. તારા પર તો ઘણા જ ગુસ્સે છે. તને ખબર છે?”

“શું?”

“અત્યારે પરશુરામ તને પાંચાલ લઈ ગયો હોત તો તું હાથીને પગે થાત. મહારાજ કહે છે કે તું મંડલેશ્વરને યશ અપાવવા તેમને વહેલો લઈ આવ્યો.”

“એ પંજી ખડું.”

“હા. અને તારા મંડલેશ્વરે પાંચાલ લીધું તેથી મારી સાથે પંજી ગુસ્સે થયા. અને તેમને શોધવા પંજી કાઢીને નહિ મોકલવા એવો હુકમ કર્યો. જ્યદેવને પંજી હવે રાજસત્તાનો નીશા ચઢ્યો લાગે છે.”

“તેથી તમે આવે વેશે મંડલેશ્વર મહારાજની ખોળ કરવા નીકળ્યાં?” કાશ્મીરા દેવીની હિમ્મત, અને બુદ્ધિ પર આક્રમીન થયેલા કાંકે પુછ્યું.

“ત્યારે બીજું શું?” કાશ્મીરાદેવીએ કહ્યું.

રાત દિવસ દડમંજલ મુસાફરી કરતાં તેઓ સરધારને રસ્તે જ્યાં ત્રિજીવનપાલને કાદવમાં પડતાં કાંકે જોયા હતા ત્યાં પહોંચ્યાં. મહામુરકેલીએ પગલાં પારખતાં પુછપરછ કરતાં, અથડાતાં કુટાતાં, આખરે પત્તો મળવી તેઓ મંડલેશ્વરને એક ગામડામાં એક બ્રાહ્મણને ત્યાં મળ્યાં.

કાંકે પહેલી વખત મંડલેશ્વરને અને કાશ્મીરાદેવીને સાથે જોયાં. અને ખેમાં કોણ અનુપમ તેનો નિશ્ચય કરવા તે અશક્ત બની રહ્યો. કાંકેને તેઓ સગાં ભાંડુ જેવો ગણતાં હતાં, એટલે ગાઢ સ્નેહના ઉલ્લાસનો અનુભવ કરતાં તેઓએ થોડો વખત થાક ખાધો: અને પછી પાંચાલ તરફ આશ્વ્યાં.

પ્રકરણ ૨૩ મું

બે ચોદાઓ.

નિવિધે તેઓ પાંચાલ પહોંચ્યા. પહોંચતા પહેલાં તેમને ખબર પડી ગઈ હતી કે પાંચાલમાં રા' આવી પહોંચ્યો-તે પહેલાં પાટણથી મુંગલ અને ખંભાતથી ઉદા ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા; અને રા'ને તેનાં હથિયાર ઉતારી મોમાં તરણું લઈ જ્યદેવ મહારાજની ક્ષમા ચાચવાની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી હતી. નિરાધાર રા'એ તે પ્રમાણે કર્યાંથી ખંડણી લઈ તેને છુટો કરવામાં આવ્યો અને સોરઠપર સત્તા પાછી બેસાડી મુંગલ અને ઉદા સાથે જ્યદેવે પાટણ તરફ પ્રયાણ આરંભ્યું હતું. આ બધી ઉડતી વાતોમાં ખડું શું તેનો તેઓ નિશ્ચય કરી શક્યા નહિ.

પાંચાલના દરવાજામાં પેસતાં ત્રિભુવનપાલે પોતાની ઓળખ આપી, અને એક દરવાજાને લઈ પરશુરામને મુકામે જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. બે દરવાજા રસ્તા બતાવવા આગળ ચાલ્યા.

પરશુરામની હવેલીએ પહોંચતા પહેલાં, બગીચામાંથી જતાં કોઈ એક જણે કાકને ઓળખ્યો અને કહ્યું: “આ પેલો શા'ના સાથી. રાતના ભાગી ગયો હતો તે” આ શબ્દે કટલાકનું ધ્યાન ખેંચ્યું; અને થોડાં ઘણાં માણસો પાછળ લાગ્યાં. કાક આ ખળભળાટનું કારણ ચેતી ગયો; પણ પડખે મંડલેશ્વર હોવાથી તે નિશ્ચિત હતો.

હવેલી આગળ તેઓ સાંઢણીએથી ઉતર્યા. અને દરવાજો ભટ્ટરાજને ખબર કરવા દોઢા, બારણામાં જેવા ત્રિભુવનપાલ પેસવા ગયા કે એક સૈનિક આડો ભાલો ધર્ચો. મંડલેશ્વરનો ઉગ્ર સ્વભાવ બહુકડી ઉઠ્યો; તેની આંખોમાં વિજળી ચમકી. તેણે તરત તરવાર કાઢી ભાલાના બે કડકા કર્યા.

“કેવપ્રસાદ સોલંકીના પુત્રને જતો અટકાવવાની હિમત કરે છે?” તેણે ગર્જના કરી. સૈનિક ગભરાયો; આવે વેશે, આટલાં જ માણસ સહિત લાટનો દંડનાયક અહિયાં આવે તે તેના માન્યામાં નહિ આવ્યું. છતાં તે નિઃશબ્દ થયો—માત્ર તેણે રોકાણ કેમ કર્યું તેનું કારણ બતાવવા કાક તરફ આંગળી કરી.

“એ મારો મિત્ર છે. કાની મગદૂર છે કે એને અડકી શકે?” ડાળા કાઢી મંડલેશ્વરે પુછ્યું.

“મહારાજ ક્ષમા કરો. એ મગદૂર મારી છે” એમ શાન્તિથી કહેતો પરશુરામ ત્રિભુવનપાલને આદર આપવા નીકળ્યો. એક પળવાર બે ધારીલી તરવાર અથડાય તેમ ત્રિભુવનપાળની જ્વલંત આંખોનું પ્રતાપી તેજ અને પરશુરામનાં સ્થિર નયનોનું શાંત, નિશ્ચલ, સત્તાદર્શક તેજ અથડાયું. બન્ને પ્રચંડ હતા. બન્ને બખ્તરથી, શસ્ત્રથી સજ્જ હતા. બન્નેની મુખમુદ્રા પ્રતાપી હતી.

“પરશુરામ! તમે મને શું સમજો છો?” સિંહનાદ કરી કોષમાં

લાલચોળ થયેલા ત્રિભુવનપાલે પુછ્યું. તેના હાથમાં રહેલી નાગી તરવાર પછી ઉઠી. તેના અનુચરોએ તરવાર પર હાથ મુક્યો.

સામે પરશુરામ શાંતિથી અદબ વાળી નીડરપણે ઉભો. “અન્નદાતા ! હું જાણું છું કે આપ દશદિશના દુશ્મનોનો દર્પ હરનાર ગુજરાતના વીર શિરોમણિ છો.

આ સખ્દોથી ત્રિભુવનપાલનો કોષ જરા શમ્યો.

“તેથી આવો આદર આપો છો ? અહિયાં પાટણની સત્તાનો હિસાબ લાગતો નથી.”

“હિસાબ છે તેથી જ આવો આદર કરું છું.”

“કેમ ?”

“ભટ્ટાર્ક જયદેવ મહારાજનો હુકમ છે” પરશુરામ શાંતિથી બોલ્યો.
“શું ?”

“આપની સાથે આ માણસ છે”—

“કાક ભટ્ટ” ત્રિભુવનપાલે કહ્યું.

“જી હા-તે રા’ નો મળતીયો છે; અને મારી પાસેથી નાસી છુટ્યો છે.”

“ત્યારે એ તારો ભ્રમ છે. મેં અને એણે રા’ની પુઠ પકડી હતી. રા’ને પકડતાં તમે અને પકડ્યો અને હું ક્યાં પડ્યો હતો તે જાણવા આ મારી-કાશ્મીરાદેવી-એને તમારી પાસેથી છોડાવી લઈ ગઈ” કહી મંડ-લેશ્વરે કાશ્મીરાદેવી તરફ નજર કરી. પરશુરામે પુરુષવેશમાં ઉભેલી કાશ્મીરાદેવીને જોઈ, ઓળખી, અને જરા અસ્વસ્થ થયો; શરમની રતા-શથી છવાયેલું મોહક મુખ તેણે જોયું, અને પોતે કરેલો અવિનય યાદ લાવી હાથ નેઆ.

“મહારાજા ! આ ! ક્ષમા કરો. પણ આ ભટ્ટને પકડવો પડશે.

“હવે શું છે ?” કાશ્મીરાદેવીએ પુછ્યું.

“મહારાજનો હુકમ સખત છે. એણે જઈ ખંભાતમાં મોટું કાવડું કર્યું હતું.”

“કાણે કહ્યું?” ત્રિભુવનપાલે પુછ્યું.

“ઉદા મહેતા ફરીયાદ લાવ્યા હતા. તે કહેતા હતા કે એણે આગે-વાની કરી ચવનોનાં ઘરબાર બાળી મુકાવ્યાં છે. એ માટે મહારાજ એને દેહાંતશિક્ષા કરવાના છે.” ત્રિભુવન, કાશ્મીરા, અને કાક ત્રણેએ એક એકની સામું જોયું; આ વાતનું મૂળ શું તે ત્રણે જાણતાં હતાં. આ વાતનું આવું વતેસર ઉદાએ જ કંઈ હશે એમ તેમને ખાત્રી થઈ. આખરે ત્રિભુ-વનપાલ જરા હંસ્યા.

“પરશુરામ! તમે મને કદી અસત્ય બોલતાં જોયો છે?”

“ના, મહારાજ!”

“ત્યારે માફ માનો. એ વાતમાં ઘણો ગૂઢ અર્થ છે. અને હું પાટણુ જઈ જયદેવ મહારાજને મળીશ એટલે બધું બરાબર થઈ જશે. અમને અહિયાં શું થયું તે કહો અને પછી પાટણુ તરફ જવા દો.”

“સુખેથી-પણ કાકભટ્ટને સાચવવા પચ્ચીશ સ્વાશે મોકલવા પડશે.”

“હજી વિશ્વાસ નથી?”

“મહારાજ! આજ્ઞા તે આજ્ઞા. આપનું વચન છે, એટલે એને બાંધવાની જરૂર નથી. હવે આપ અંદર આવશો. બાને પણ વિસામની જરૂર હશે.”

“તમારા આદર પરથી કાંઈ વિસામો લેવા દો એવું લાગ્યું નહિ” કાશ્મીરાદેવીએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

“હવે જુઓ. કાકભટ્ટ તમે પણ રાજસેવક છો. આજ્ઞા પાલન કરતાં અવિનય થયો તે ક્ષમા કરશો” કહી તે ત્રણે જણને અંદર લઈ ગયો. કાકના મનમાં ફાળ પડી. તેના હાથમાંથી ખતીબ છટક્યો તેનો લાભ લઈ, ઉદાએ આવી તેનો માટ ધમ્મો હતો.

જરા નિવૃત્ત થયા પછી મંડલેશ્વરે પરશુરામને પાંચાલમાં શું બન્યું તેની હકીકત પુછી.

“મહારાજ! હું રાત્રે લઈ પાંચાલ આવ્યો તે પહેલાં પાટણુથી શુંબલ પુઆ આવી પહોંચ્યા.”

“હું ?”

“તેમને બધી ખબર હતી. હું બધી ખાતમી આપતો હતો.” મંડલેશ્વરે કાકની સામું જોયું; કાકે પણ નિસાસો મુક્યો. તેણે ગમે તેટલી હોશીયારી બતાવી, પણ જ્યાં ને ત્યાં પહેલાં મુંઝવણ મહેતા.

“અને ખંભાતથી ઉદા મહેતા આવ્યા.”

“પછી ?”

“રા’ પાસે દાંતે તરણું લેવરાવી મારી મંગાવી; અને ખંડણી લઈ ધડો મુક્યો. હવે તે જીનાગઢ જઈ જયદેવ મહારાજના સામન્ત તરીકે રહેશે.”

“પછી અમારા દેશળદેવનું કાંઈ જણાયું ?”

“ના. તે તો શાન્ત મહેતાની સાથે છે”

“એમ. ત્યારે માલવાના સેનાપતિનું શું ?”

“તે તો સમાધાન થઈ ગયું. શાન્ત મહેતા ઉબકને લઈ પાટણમાં હોળી સુધીમાં આવી લાગશે.”

“એ તો નકામું સમાધાન કર્યું” કારમીરાદેવીએ કહ્યું “નહિ તો એને લોહીની ધારે બરોબર હોળી રમાડત.”

“પણ હિદા મહેતા કેમ પાટણ ગયા ?” મંડલેશ્વરે પુછ્યું. “એ જરા કચવાયા છે ને ?”

“કચવાયલા તો ઘણા લાગતા હતા; પણ શું કરે ? મુંઝવણ ધુઆને જાણે છે ને ? હિદા મહેતાને ખંબર નહોતી કે તે આવવાના છે એટલે અહિંયાં આવ્યા; નહિ તો આવત જ નહિ, આવ્યા એટલે ફસાયા; અને મને કમને ઉબકની પરોણા ચાકરી કરવા પાટણ જવું પડ્યું.”

“કાક ! તારે સમાલવાનું છે” ત્રિભુવનપાળે કહ્યું. “તારો દીલોળન મિત્ર આમળ ગયો છે.”

“હરકત નહિ.” કાકે જાસીયું કર્યું પણ તેના મનમાં ધારકો પડ્યો તેનું હવે શું થશે ?

એક રાતનો વિચારો ખાઈ, તે બધાં પરશુરામની રજા લઈ પાટણ તરફ નીકળ્યાં. ભટ્ટરાજે સાથે પચ્ચીસ સાંઢણીઓ આપી અને તેના નાય-કને ખાનગી હુકમ આપ્યો કે કાક નાસવાનો પંત્રો કરે તો તેને ઠાર કરવો.

વિભાગ બીજો.

પ્રકરણ ૧ હું.

ઉબક સેનાપતિ.

ક્રામણુ સુદ તેરસની સવારે પાટણનો રંગ કાંઈ ન્યારો જ હતો.

દરેક રાજ્યભાગો નગરજનો અને રાજપુરુષોથી;—દરેક ગોખ અને અટારી હસતી, નયનબાણુ વર્ષાવતી, સુંદરીઓથી;—દરેક ઓટલાઓ નવી પીચકારીઓ સરખાવતા બાલકોથી ઉભરાઈ રહ્યા હતા. માન મુકી મળેદ્રો ઝપાટાથી જતા હતા; શાખીન સૈનિકો સખ્તાઈ છોડી ગળામાં ફૂલમાલ બાંધી, મુછ પર તાલ દેતા હતા; મંત્રીવીરોની મુખમુદ્રા ત્રાસદાયક ગાંભીર્ય છોડી હાસ્યવિનોદમાં અસ્વસ્થ થઈ રહી હતી.

પાટણે મહોત્સવ આરંભ્યો હતો. માલવાનો સેનાપતિ ઉબક શાન્તુ મહેતા સાથે સમાધાન કરી, પાટણની પરોણાચાકરીનો સ્વાદ ચાખવા આજે અહિયાં આવતો હતો; અને પાટણના બાલકો રાજ્યએ તેના પૂર્વજોને દુર્લભ એવો સોરઠના રા' પર વિજય અતુલ પરાક્રમ દાખવી મેળવ્યો હતો. પટ્ટણીઓનો ભય નાશ પામ્યો હતો; અને તેમના ગર્વનો પાર રહ્યો નહોતો. અને તેમાં આ અવસર અનુપમ હતો. હોળીને માત્ર બે દિવસની વાર હતી. મદનરાજની પૂજા કરવા ઉત્સુક બનેલા રસિકો અને રસિલીઓ વસન્તોત્સવ આરંભવા એકે પગે થઈ રહ્યાં હતાં, અને પોતાના મનોને અનેક પ્રકારે ઉત્તેજ રહ્યાં હતાં.

મહીના પહેલાં પાટણુ ભયંકર, શક્તિ સન્નિજત હતું. અત્યારે પ્રદુષ્ણ હૃદયનું, મોજીલું બન્યું હતું. યુદ્ધની સખ્તાઈ વિસરી આત્મહાદનો સ્વચ્છંદ પટ્ટણીઓ અનુભવતા હતા.

લીમનાથને ઓવારે રાજપુરુષોની મેદની મળી હતી. લીમનાથ મહાદેવના મંદિરની અંદર ઉબકને આદર આપવા એક બેઠક કરવામાં આવી હતી; અને તે પ્રસંગે યોગ્ય ભપકાદાર, અવનવાં વસ્ત્ર પરિધાન

પહેરી સામન્તો, મંત્રીઓ શાહુકારો આવતા હતા. થોડે દૂર ઉબક તથા મંત્રીઓને પાછા લઈ જવા આણી રાખેલા હાથીઓ અધીરાઈમાં ડાહ રહ્યા હતા.

પાટણના લોકોનો ગર્વ આવે પ્રસંગે માતો નહોતો. પોતાના મહારાજો જોઈ રાચવું, તેમનું ગૌરવ જોઈને જ ગૌરવ ધરવું એ મહાપ્રજા થવાનો મંત્ર પટ્ટણીયો સારી પેઠે જાણતા હતા, અને આ કારણથી જેમ જેમ રાજ્યકર્તાઓ આવવા લાગ્યા તેમ તેમ લોકોનો હર્ષ વધતો ગયો.

સંજ્ઞન મંત્રી બહરાજ મોરારપાલને લઈ પેલે તીરે ઉબક તથા શાન્ત મહેતાને તેડવા ગયા; અને ઉદા, લૂસો, ફસળદેવ વગેરે આ કીનારે રહ્યા. લોકો ઉભી ડાકી કરી જોઈ રહ્યા હતા. પણ હજી મુંજલ મહેતા આવ્યા નહોતા. જ્યસિહદેવ મહારાજ આવવાના જ નહોતા એમ લોકવાયકા ચાલતી હતી.

ઉદા મહેતાએ પાટણની મહદે લશ્કર નહિ મોકલ્યું તેથી મહારાજ તેના ઉપર ગુસ્સે છે એમ પણ ગયો ચાલતી હતી તેથી તે મંત્રીનું હસવું ચારે તરફ નમસ્કાર ઉચ્ચારતું, સ્વસ્થ મુખ જોઈ લોકો અનન્ય થયા. પણ તે મુત્સદ્દી અહિંયા કેમ આવ્યા તે આપણે જોઈ ગયા. તે કાકર્ન પૂઠે પડ્યા; જ્યદેવ એકલા પાંચાલમાં છે એમ ધારી તેને હાથ પર લેવ ત્રણસે સ્વાર સાથે તે ત્યાં આવી પહોંચ્યા; તેમને દુભાંગ્યે, કાઠને આગળથી ખખર પડે તે પહેલાં મુંજલ મહેતા પણ ત્યાં આવી લાગ્યા; અને મુંજલની ઇચ્છાનો અનાદર કરી ખંભાત પાછા જવાની હિંમત નહિ ચાલવાથી હસતે મોઢે તે આ મહોત્સવમાં ભાગ લેવા પાટણ આવ્ય સામું થતાં તેને આવડતું હતું; પણ સામા થતાં હાનિ પહોંચે તો નમી જઈ, ધાર્ધુ નામ કાઢી લેવાની યુક્તિ પણ તેને આવડતી હતી. આ બીજી જાતના પાસા નાખતા હતા.

લોકોમાં એક વાતે જરા ચિન્તા પ્રસરી રહી હતી: તે ચિન્તા કારણ ત્રિજુવનપાલ હતા. આ રાજ્યમંડળમાં લાટના દંડનાયક પાંચા સુધી આવ્યા છતાં ન આવે એ બજાને વિચિત્ર લાગ્યું હતું. આ વાતને ધ્યાન કરવાને મુંજલ ચૂક્યો નહોતો. તેણે ત્રિજુવનપાલને ખેળી કાઢી

માણસો મોકલ્યાં હતાં; અને તેને બનતી ત્વરાથી અહિયાં લઈ આવવા તેમને ફરમાવ્યું હતું. આ વાત કોઈ બાણ્યું નહોતું, એટલે અનેક વાતો એ સંબંધી ઉડી રહી હતી.

પેલે તીરેથી એક હોડી ધૂરી અને લોકોનું લક્ષ તે તરફ ગયું તેમાં આઠેક માણસો હતાં. અને જેમ જેમ હોડી આ પાર આવતી ગઈ તેમ તેમ લોકોમાં તેમ રાજ્યપુરુષોમાં શાંતિ પ્રસરતી ગઈ. તે હોડીમાં પાટણ્યુનો નવો અતિથિ આવતો હતો. સૈકા થયાં સતત વેર આવતી અને પાટણ્યુ વચ્ચે ચાલતું હોવાથી આ પ્રસંગે બધા પટ્ટણ્યુઓને આનંદ અદૃષ્ટ થયો. આ મેદનીમાં ધણા એવા હતા કે જેણે માલવા સાથે લડતાં બાપ, ભાઈ, દીકરો ગુમાવ્યા હતાં; ધણા એવા હતા કે માલવાની સાથે સંધિ કરવી તેના કરતાં પ્રાણ આપવો વધારે ખસંદ કરતા; થોડા એવા પણ હતા કે માત્ર થોડા દિવસ પર જ માલવીઓ સાથે બાથ બીડી આવ્યા હતા. આ બધા લોકોને શાન્ત મહેતાએ કરેલી સંધિ ગમી નહોતી; તેમના મનમાં આજનો પ્રસંગ સાલતો હતો. મનમાં ચાલી રહેલા ચણ્યણ્યાટ બહાર પડ્યા હોય એમ અત્યારે લાગતું હતું.

હોડીમાં આગળથી ઉંચો ફેંટો બાંધી એક પ્રચંડ, સીધા સોટા જેવો, એક આંખ પર મોટો ધાનો રૂઝાયેલો લીટો દેખાતો હોવાથી વિકાળ મુખાકૃતિનો પુરુષ ઉભો હતો. તે ઉબક હતો. પટ્ટણ્યુઓને મન તે માલવાની સત્તાની મૂર્તિ હતો; તે સત્તા એ તેમના દ્રેષનું, વેરનું કેન્દ્રસ્થાન હતું. ઉબકનું આવાગમન તે પાટણ્યુનો પરાજય-જીત. આ લાગણીએ આખી મેદનીમાં કમકમાટ પ્રસાર્યો. બધા શરમિન્દા થઈ રહ્યા. જૂદા યોદ્ધાઓની આંખમાં પાણી આવ્યાં. ઉબકની પડખે જૂદા શાન્ત મહેતા વીલે મોઢે ઉભા હતા. જેવી પટ્ટણ્યુઓની લાગણી, તેવી જ તેમની હતી; પણ ડહાપણ આગળ તેણે ગર્વ દૂર કર્યો હતો. આ સમાધાન કરતાં તેનું હૈયું ચીરાઈ ગયું હતું; પણ આ સમાધાનને લીધે જ આજે પાટણ્યુ ઉભું હતું.

એ જે જણની પાછળ જીજ્ઞાસુ મહેતા, ભટ્ટરાજ મોરારપાલ અને એક જુવાન માલવી યોદ્ધો ઉભા હતા. હોડી આ તીરે આવી. ઝુંજાલ મહેતા હજી આવ્યા નહોતા એટલે છુલો અને ઉંદો આવકાર દેવા આગળ

વધ્યા. તેમને પણ નાનમ લાગતી હતી; છતાં ઇસીયું કરી ઉઘડને આદર્યો. લુલો મનમાં બબડ્યો “મુંગલને આજે શું થયું છે કે આવ્યો નથી?”

ઉઘડે સત્તા અને તિરસ્કાર ભરી નજર લોકો પર નાંખી; અને વૃદ્ધાવસ્થાની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી છતાં તે જુવાનની માફક કૂદી હોડીમાંથી ઉતર્યો. તે સખ્તાઈનો અવતાર હતો. તેના હોઠ ગર્વમાં અને નિશ્ચલતામાં દબાઈ રહ્યા હતા; તેની એક આંખી અને બાંધી અડધી દબાવેલી આંખ પણ તીર સચોટતાથી દૃષ્ટિપાત કરતી હતી. તેનું ડગલું સીધું અને અડગ હતું; તેના માથાનો મરોડ ગર્વિષ્ટ અને સ્વાશ્રયી હતો. તેના મોઢા પર ચાર પાંચ ધાનાં ચિન્હો તેની બહાદૂરીની સાક્ષી પુરી તેના અદ્ભુત મુખને ભવ્યતા અર્પતાં હતાં.

તેની પાછળ શાન્ત મહેતા અને પછી પેલો યુવાન ચોદો ઉતર્યા. તે યુવક નહોતો; પણ મુખની કુમાશ પરથી બાલક-પુરુષવેશમાં બાલા-હોય એવો લાગતો; તે જમીન પર ઉતર્યો, પણ બાગ્યે જ ભોંય પર પાદ સ્પર્શ કરી ઉભો હોય એવો લાગતો; તેના શરીર પર શસ્ત્રોનો ખોળો હતો, છતાં શરીરની છટામાં કે ચાપલ્યમાં નવોઢાને પણ શરમાવે એવો હતો. તેનું મુખ ખરેખરે મુખારવિન્દ જ કહી શકાય. તેની મોટી આંખોમાં અપાર્થિવ તેજ હતું; તે તેજ બધા લોકસમૂહ પર પડતું;—પણ દેવાની કે દિવાનાની આંખ જુવે એમ સમૂહ પર ઠર્યા વિના તે કોઈ અદૃષ્ટ કે કલ્પના પ્રદેશની અનિર્વોચ્ય ભવ્યતા જોઈ રહેતું હોય એમ દૂર અને દૂર જવા મથતું.

કેટલીક વ્યક્તિઓ પાર્થિવ તત્વ વિનાની હોય છે; આકાશમાંથી તે અદ્યપસમય માટે જ ઉતરી આવી હોય, અને હમણાં પાછી જતી રહેશે એમ લાગે છે. આવી વ્યક્તિ સંસારમાં નજરે ચડે છે, પણ તેમાં ભળતી નથી; જનસમાજ જોડે સમાગમમાં આવે છે, સંબંધ બાંધતી નથી; હરે છે ફરે છે, જીવન વિતાવે છે—પણ અસ્પર્શતાથી. આપણે તેને પૂછ્યે છીએ, પણ આપણી બનાવી શક્તિ નથી; તેને માટે પ્રાણસમર્પણ કરીએ

હીએ પણ તેના સ્નેહની આશા રાખી શકતા નથી. આવી કાષ્ટક વ્યક્તિ આ હશે એમ આ યુવકને જ્ઞેનારના મનપર છાપ પડે એવું એનું રૂપ હતું.

ભુલા અને ઉદાએ ઉચ્ચને નમસ્કાર કર્યા.

“વધારે સુલટ શિરોમણિ!” ભુલાએ કહ્યું “આપનાં દર્શન કરી અમે કૃતાર્થ થયા.”

પોતાની ઉચ્ચાદને લીધે કૈલાસસભ લાગતા સેનાપતિએ નમસ્કાર કર્યા.

“મારાં પણ ધનભાગ્ય!” તેણે પોતાના કઠોર અવાજે કહ્યું “કે મેં પણ આ ઉમ્મરે પાટણ જોયું.”

જે જે પટ્ટણીએ આ વાક્ય સાંભળ્યું તેનું મ્હોં શરમથી લાલચોળ થઈ રહ્યું. ઉચ્ચના આ વાક્યે તેમનાં ગૌરવને કારી ધા લગાવ્યો. ઉદા મહેતાનું સ્વાસ્થ્ય તેવું ને તેવું જ રહ્યું “સેનાપતિરાજ! આપ અવન્તી ક્યારે બતાવશે?” લીમનાથ મંદિર તરફ ફરતાં તેણે પૂછ્યું.

ઉચ્ચ આ પ્રશ્નનો અર્થ સમજ્યો; તેની આખી આંખ ચમકી ઉઠી. પણ તે માત્ર શરવીર નહોતો શાણો પણ હતો.

“ચાલો કાલે સવારે. કેમ જયસિંહદેવ મહારાજ કેમ છે?” કહી જાણે તેને અહિયાં મળવાની આશા રાખી હોય તેમ ઉચ્ચ ચારે તરફ જોયું.

“મહારાજધિરાજ સંખ્યાવિધિમાં રોકાયા હશે” ભુલાએ જવાબ દીધો. એટલામાં તેઓ મંદિર આગળ આવ્યા. સર્જન મહેતા એટલું તો સમજ્યા કે આ પ્રસંગ એવો વિચિત્ર આવ્યો હતો કે શું કહેવું તે કાઢને સૂઝતું નહોતું. તેણે ઉદાના કાનમાં પૂછ્યું.

“શું જાણ મહેતા ક્યાં?”

“કાણ જાણે” ઉદાએ ધીમેથી જવાબ દીધો.

ઉચ્ચ સમજ્યો કે આ બધા નાનમે લાજ મરતા હતા એટલે તે જરા મનમાં મલકાયો. વગર લાજે તે ફતેહની મોજ ચાખતો હતો. ઉદાએ રંગ રાખવા મહેનત કરવા માંડી.

“હા! આ કાટ આપે જોશે? તમારી અવન્તીનો આવો જ છે કે વધારે સારો? હું હજી અવન્તી આવ્યો નથી.”

ઉબકે ઢોટ તરફ નજર કરી કીર્તિદેવ !” પેલા યુવક તરફ ફરી તેણે પૂછ્યું “આપણે ઢોટ આથી જરા ઉંચો, નહિ?”

કીર્તિદેવે ઢોટ સામે નજર કરી અને કહ્યું “ના. આ ઉંચો.”

એટલામાં શાન્ત યધ ઉભા રહેલા લોકોમાં કંકલાણુ યધ રહ્યું. ઉબક અને તેની આભુઆભુ ઉભેલા રાજપુરુષો અભયબીમાં પાછા ફર્યા. ઓવારના દરવાજામાંથી મુંગલ મહેતાનો હાથી ગૌરવથી ડગલાં ભરતો આવતો હતો. સત્તાની અપૂર્વ ભવ્યતા મુંગલની મુખમુદ્રા પર હતી; અને રાજ્ય-સત્તાની મૂર્તિ સરખો તે બધા લોકો તરફ જોતો હતો. એ આવે ત્યાંસુધી બધા મંદિરનાં પગથીયાં આગળ ઉભા રહ્યા. પણ હોદા પર તે એકલો નહોતો. હાથી બેઠો, અને લોકોએ સાથે બેસનારને ઓળખ્યો.

લોકોના હર્યોના પાર રહ્યો નહિ; તેમણે એક ગગનભેદી ગર્જના કરી “મંડલેશ્વર મહારાજની જય.”

ત્રિભુવનપાલ ધડી પહેલાં થાક્યો પાક્યો પાટણમાં આવ્યો હતો. આવતાં વાર મુંગલને ખચર પડી; અને તેણે એકદમ તેને સાથે લીધો. મંડલેશ્વરે મુસાફરીથી બગડેલાં કપડાં જ પહેર્યાં હતાં. ભેગા મળેલા લોકો પણવાર પર પોતે ખિન્ન થયા હતા તે વાત જ વીસરી ગયા; ઉબકનું આગમન બૂલી ત્રિભુવનપાલને આદર દેવા ખુશાલીના અનેક પોકારો શરૂ કર્યા. આખું વાતાવરણ ફેરવાઈ ગયું.

ઉબકે હોઠ કરડી જોયા કર્યું. મુંગલ આવી રીતે આવ્યો તે તેને અપમાનકારક લાગ્યું, પણ શું કરે?

“આ કોણ?” તેણે ત્રિભુવન તરફ જોઈ પૂછ્યું.

“મહારાજાધિરાજના ભત્રિજા અને લાટના દંડનાયક ત્રિભુવનપાલ મંડલેશ્વર” ઉદાએ કહ્યું.

“કોણ? મંડલેશ્વર દેવપ્રસાદજીના પુત્ર?”

“હા જી—”

ઉદાની જીભ બંધ થઈ ગઈ. મુંગલના હાથી પરથી તણ જણ ઉતર્યા. ત્રીજા માણસને ઉદાએ જોયો; અને મંત્રી ચમક્યો. ઉદાને તેણે જોયો; અને તે જરા હસ્યો. બન્નેએ ભયંકર દષ્ટિપાતનો વિનિમય કર્યો. એ ત્રીજો માણસ કાઠ હતો.

પ્રકરણ ૨ બું

ક્રિતિદેવ.

મુંબલ મહેતા આવ્યા તેની ગરબડનો લાભ લઈ ઉદા મહેતાએ એક ભટ્ટને નિશાની કરી પાસે બોલાવ્યો, અને તેના કાનમાં કાંઈ કહ્યું તે ભટ્ટ ત્યાંથી નીકળ્યો અને લોકોની ઠઠમાં અદ્રષ્ટ થઈ ગયો.

મુંબલનું વ્યક્તિત્વ આવે પ્રસંગે ઓપી નીકળતું. તે આવ્યો અને પ્રસંગ બદલાઈ ગયો; વાતાવરણમાં બિજતા આવી. શરમાઈ રહેલા પદ-ણીયો શરમનું કારણ વીસરી તેને જોઈ રહ્યા. વનરાજના ગૌરવથી તે ડગલાં ભરતો, પોતાનું ગર્વદર્શી શીશ ગગને પહોંચતું હોય તેમ, તે આવ્યો; મહેરબાનીની નજરે બધા સામું જોઈ જરા હસી બધાને અદ્યતાનો અનુભવ કરાવ્યો; નજરથી, વાતથી, હાસ્યથી, સત્તાના દુર્બળ ગૌરવથી બધા પર, પ્રસંગ પર, વાતાવરણ પર, પોતાના વ્યક્તિત્વનો દોર ખેસાડ્યો. ઉચ્ચ વિજેતા મટી માત્ર સામાન્ય યોધ્ધા હોય તેમ લાગ્યું; મહારથીઓ, મંત્રીઓ તેના દરબારી હોય એવો ભાસ થયો.

આ અદ્ભુત વ્યક્તિત્વ ક્વચિત્ ક્વચિત્ નરસિંહોમાં નજરે ચડે છે. કારણ જડતું નથી પણ બધા માર્ગે આપે છે; સમજ પડતી નથી છતાં બધા શાસન માને છે. ઇતિહાસની રંગભૂમી પર આવી વ્યક્તિઓ ન્યારે આવે છે ત્યારે બીજાં તત્ત્વો પુરુષાર્થ વિહીન થઈ જાય છે; ઇતિ-હાસક્રમ થંભે છે; સમયશક્તિઓનું ભાન ભૂલી પ્રેક્ષકોનું મન તેની આસ-પાસ વીંટાય છે; નાયકના મોહમાં નાટકનો અર્થ વીસરે છે, જૂતકાળની રંગભૂમી પર હતા એવા પરશુરામ, મધુસૂદન ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ, સમસ્ત જગતના મુત્સદ્દીઓના શિરોમણી-ભગવાન આણંક્ય; મધ્યકાલીન ગુજ-રાતની નાની રંગભૂમી પર એવો આ મુંબલ હતો.

મુંબલે ઉચ્ચકને આદર આપ્યો, ત્રિભુવનની એળખ કરાવી, અને તેના શૌર્યનાં વખાણ કરી ઉચ્ચકને પણ અદેખો બનાવ્યો. એ વર્ષે ત્રિભુ-વન પાછો પાટણ ફર્યો હતો એટલે લોકોમાં તેને જોવાની પણ લાલસા ચણી હતી. આ લાલસાને લીધે ન્યારે હાથી પર બધા મંત્રીઓ ઉચ્ચકને

લઈ પાછા ફર્યા ત્યારે મંડલેશ્વર એ સ્વામીનો નાથક થઈ રહ્યો: તેને જોઈ લોકો હર્ષના પોકાર કરી રહ્યા, તેના હાથીની સૂંઢ પર હઝારો ફૂલોના હાર નગરજનોએ નાંખ્યા, અને કેળવાયલા હાથીએ સૂંઢ ઉંચી કરી મંડલેશ્વરની અંબાડીમાં નાંખ્યા. આગળ જતાં હાથી પર બેઠેલા મુંબલ અને ઉચક જામું કોઈ જોતું નહોતું; પણ બધા તેમના યુવાન મંડલેશ્વરને, જે મહારથીએ પાટણનો ડંકો લાટમાં વગડાવ્યો હતો તેને જોઈ, લળી લળી, નમવા લાગ્યા. ઉચકને આદર આપવા ગયેલું સરઘસ ત્રિભુવનની વિજયસેના બની પાછું આવ્યું. લોકોના સખહુમાન નમસ્કાર, અટારીયે ચડેલી યુવતીઓનાં નયનકિરણો, બાલકોની પીચકારીનાં કેસરીયાં ઝીલતો ત્રિભુવનપાલ પોતાને પડેલી પીડા અને જયદેવની ઇર્ષ્યા, વીસરી ગયો.

પાછળ બેઠેલો કાક ત્રિભુવનની સાથે બેઠેલા ઉચકના ભટ્ટરાજ કીર્તિદેવને જોઈ રહ્યો. તે દેવાંગના સમા શરીરતેજે દીપતો હતો; અને તેની બેદરકારીભરી બેસવાની રીતમાં ગૌરવ તેમ જ છટા રહ્યાં હતાં. પણ આ શરીર, આ છટા, તેજોમય, અસ્પર્શ્યતાભરી આંખો, લલનાઓને લલચાવે એવા અર્ધ ખીડેલા હોઠ—આ બધા તરફ કાક નહોતો જોતો; પણ એની મુખરેખામાં પરિચિતતા કેમ લાગતી હતી તેનો તે નિર્ણય કરતો હતો. તેણે ત્રિભુવનપાલ તરફ જોયું—શું એ બેનાં મોઢામાં કાંઈ સામાન્ય લક્ષણો હતાં? કાક વિસ્મય પામ્યો. ક્યાં દેવપ્રસાદનો પુત્ર અને ક્યાં ઉજ્જયણીનો ભટ્ટરાજ?

“આ લોકોનો પ્રેમ તમારા પર અથાગ લાગે છે?” કીર્તિદેવ એકદમ પૂછ્યું.

ત્રિભુવન જરા હસ્યો. “હા. હું એમનો માનીતો છું. પહેલાં મારા પિતા હતા, અને મામા છે.”

“મામા?” સાચર્ય સુંદર નયનો ઉંચા કરી કીર્તિદેવે પૂછ્યું.

“મહાઅમાલ્ય.”

કીર્તિદેવના હોઠ ખીડાઈ ગયા. કાકે તે જોયું અને વિચારમાં પડ્યો.

“તમે આવક છો?”

“ના” ખુલ્લે દિલે હસી ત્રિભુવને કહ્યું. “મારાં માતૃશ્રી હતાં. સોલંકીઓ સોમનાથ ભગવાન વિના બીજા ઇષ્ટ દેવ માનતા નથી. કેમ એ પુછવાનું કાંઈ કારણ?”

“કારણ કાંઈ નહિ. તમે અવન્તી ક્યારે આવશો?”

“તે કેમ કહેવાય?”

હવે પાટણ ને અવન્તી વચ્ચે સંધિ થઈ છે. તમે આ સંધિના વિરોધી છો? મેં સાંભળ્યું છે કે “અહિયાં ધણા એવા વિરોધીઓ છે.” કીર્તિદેવે પુછ્યું.

“તમે શું ધારો છો?”

“હું? આ સંધિ મારે જ લીધે થઈ છે. મહાકાલેશ્વરને મારી તો અહોનિશ પ્રાર્થના છે કે આ સંધિ સતત રહે. પાટણ ને અવન્તી આર્યોવર્તની આંખો છે. એ એનો વિરોધ તમને સાલતો નથી?”

“ના. એ વિરોધ અહિયાં ધણાને તો ઉલટો સ્થિતિ છે.” ત્રિભુવનપાલે કહ્યું. “સાચું પુછાવો તો મને નથી લાગતું કે આ સંધિ બહુ વાર ટકે.”

“શા માટે નહિ ટકે? મંડલેશ્વર મહારાજ! બાહુમાં બળ હોય તો બતાવવાનાં સ્થાનો ધણાં છે. ત્રણસે વર્ષો તો લડ્યા; હવે કેટલું લડવું છે? તમે બળીયા છો. આવી નાની લડાઈઓ છોડી મહાવિગ્રહો કેમ આરંભતા નથી?” કીર્તિદેવના શબ્દોમાં કાંઈ અકલ્પ્ય હૃદયબેદી પ્રતાપ હતો. ત્રિભુવનને તે ન સમજાયો; કાક તે જોઈ ફરીથી વિસ્મય પામ્યો. આ માણસની વાતમાં કાંઈ ગુણાર્થ લાગ્યો.

“એ માફ કામ નથી. રાજ્યનીતિની વાતો મામા જાણે.”

કીર્તિદેવની આંખો તિરસ્કારપૂર્વક હસી. કાક તે હાસ્ય સમજ્યો. એટલામાં રાજગઢ આવ્યો અને સ્વારી ઉતરી.

કાક પાટણ આવી પોતાના પર જુમતો ભય જરા વિસરી ગયો હતો; અને મુંઝવણ અને ત્રિભુવનની ઓથે તેને કાંઈ પણ થવાનું નથી એમ તેને લાગતું હતું. ત્રિભુવનપાલ તેને રજા આપે કે તરત કાશ્મીરાદેવી

પાસે જઈ મંજરીને મળે, એટલે જ વિચાર તેનું અધીરું હૃદય કરી રહ્યું હતું.

તે હાથીપરથી ઉતર્યો એટલે ડુંગર નાયક તેની પાસે આવ્યો.

“ભટ્ટજી ! આપને બોલાવે છે.”

“કાણુ ?” પાછા ફરી કાંકે પુછ્યું.

“કાશ્મીરાખા.”

કાકનું હૃદય ધબકી ઉઠ્યું. ત્રિશુવનપાલ, ઉપકને જયદેવ મહારાજ પાસે લઈ જવામાં ગુંથાયા હતા એટલે તેને રજા લેવાનો લાગ સારો લાગ્યો: “બા રાજગઢમાં છે?”

“હા. મીનળબાની પાસે છે.”

કાકને ત્રિશુવનની રજા લેવાનું મન થયું, પણ તેની આબુબાબુ એટલાં માણસો હતાં કે તેને મળવું અશક્ય હતું. કાકે જાનોમાનો ડુંગરની પાછળ ચાલ્યો.

લોકોની ઠઠ વટાવી, બાબુપર થઈ વિશાળ રાજગઢના એતાડા એરડામાંથી કાકને ડુંગર લઈ ગયો. કાકે રાજગઢથી હજી પરિચિત નહોતો એટલે ક્યાંથી જાય છે તે જાણતો નહોતો. તે નિશ્ચિતપણે એક એરડામાં જવા લાગ્યો, અને ડુંગરે તેના ખભા પર હાથ મૂક્યો. તે તરત ફર્યો. પાછળથી કાકએ એકદમ તેને બાથ બીડાવી. કાક ખૂબ મારે તે પહેલાં તેને મોઢે એક પીછોડી બંધાઈ ગઈ. થોડી પળમાં એક લોંબરા આગળ તે ધસડાયો. તે અંદર ધકેલાયો—પગો. લોંબરામાંનાં જીવજંતુઓ તેના પાતથી ખભળી ઉઠ્યાં. ઉપરથી ડુંગરે લોંબરાનું ઢાંકણું ઘર્ષ દીધું.

એકદમ કાકને સમજ પડી. જયદેવ મહારાજ અને ઉદા મહેતા વેર વાળતા હતા.

મહેરણુ ત્રીજું.

મુંગલ મહેતાનું હૃદય.

જયદેવ મહારાજ શોકગ્રસ્ત હતા. ઉબક આવ્યો એટલે પાટણ પશું એમ એને લાગતું હતું. તેનો અભિમાની સ્વભાવ અદ્વૃપતાની પરિ-
સીમાએ પહોંચ્યો હતો. તેણે નવધણને જીત્યો, પણ ઉબકે તેને જીત્યો
હતો; તેની કીર્તિને કલંક લાગ્યું હતું. તેના હૃદયમાં ક્રોધ હતો, ઝનૂન
હતું, સાથે ક્ષુદ્ર દૌર્બલ્યની નિરાશા પણ હતી. મોઢાપર તમાચો મારી
તેણે હિમત રાખી અને જે ખંડમાં આ વાતોની શરૂઆતમાં પાટણના
રાજ્યકર્તાઓ મળ્યા હતા ત્યાં જઈતે બેઠો. મહામહેનતે તેણે મોઢાપરથી
ક્રોધનાં અને નિરાશાનાં ચિન્હો દૂર કર્યાં.

મુંગલ ઉબકને લઈ આવ્યો. સાથે મંડલેશ્વરો, મંત્રીઓ પણ હતા.
જયદેવે ઉબકને આવકાર દીધો; યોદ્ધાએ બે ચાર મીઠાં વચનો કહી
મહારાજની કૃપા યાચી; વિનયવિધિ પૂરી થતાં ઉબકે કહ્યું;

“કૃપાનાથ ! મારા મહારાજે સંદેશ કહાવ્યા છે.”

“શા ?”

“મને સ્વસ્વતીમાનો પ્રસાદ નથી; એટલે થોડું કહું તો ધણું
ચાની લેજો.”

“અરે એ શું બોલો છો ? કહો અવન્તીનાથ શું કહાવે છે ?”

“મારા મહારાજાધિરાજ આપના સંબંધી થવા ઇચ્છે છે.”

“કેવી રીતે ?”

“આપને પોતાની પુત્રી વરાવી.”

જયદેવના મોઢાપર સંતોષ પ્રસરી રહ્યો. વિજેતા હોય તેને કન્યા
આપી હારેલો રાજ રીઝવે; આ તો વિજયી રાજ હારેલાને કન્યા
આપે ! જયદેવનું મોઢું મલકાયું.

“બીજું આપને અવન્તી આવવાનું નિમંત્રણ મોકલાવ્યું છે.”

“બીજું કંઈ ?”

“બીજું શું? આપની કૃપા અને પાટણની મૈત્રી.”

હમેશની ટેવથી રાજાએ મુંબલ અને બીજા મંત્રીઓ સામું બેસીને. દરેકના મુખ પર સખ્તાઈ હતી. જે વાત જયદેવને રુચી હતી તે બધા વગર બોલ્યે નાપસંદ કરતા હતા.

“સેનાપતિરાજ!” મુંબલે ઉમેર્યું “આપ બે ત્રણ દિવસ તો રોકાવાના છો ને? મહારાજા વિચાર કરી જવાબ દેશે. આવી બાબતોમાં કાંઈ ઉતાવળે આંખા પાકે છે? પૂર્ણિમાને દિવસે રાજ્યસભા છે તે વખતે મહારાજા ઉત્તર દેશે. મહારાજા! હવે સેનાપતિરાજને રજા આપો. મધ્યાહ્ને થોડીજ વાર રહી છે.”

“હા. સાંજ સુધી તો પાટણમાં છોને?”

હા જી. જે સુલટો હું સાથે લાવ્યો છું તે સરસ્વતીને પેલે તીર પડાવ નાંખી પડ્યા છે. રાત્રે હું ત્યાં જઈશ.” ગર્વથી ઉબકે કહ્યું.

પરરાજામાં જતા સ્વતંત્ર રાજાઓ ગામ બહાર પોતાનો પડાવ નાંખીજ રહેતા; આ રીતિનું એક સેનાપતિ અનુકરણ કરે તે જયદેવને રૂચું નહિ. છતાં અત્યારે ઉબકને તે શું કહી શકે? “જેવી મરજી” કહી તે ઉઠ્યો અને તેની સાથે બધા ઉઠ્યા. જયદેવ હોઠ કરડતો, અવન્ટી-નાથના જમાઈ થવાની આશાએ ખુશી થવું કે નહિ તે ગુંચવાડામાં ચાલ્યો ગયો.

બધા આવેલા નગરજનો વિખરાઈ ગયા. કેટલાક ઉબકની આગ-તાસ્વાગતામાં રોકાયા, કેટલાક પોતાને ઘેર હોળી ખેલવા ગયા. ત્રિભુવન-પાલ પોતાને મહેલે ગયા; પણ કાકને કાષ્ટએ સંભાર્યો નહિ અને તેની ગેરહાજરીનો કાષ્ટએ હિસાબ ગણ્યો નહિ. જમતી વખતે ત્રિભુવને તેને સંભાર્યો પણ તે કાષ્ટ મિત્રને ત્યાં ગયો હશે એમ ધારી તેણે વધારે વિચાર કર્યો નહિ.

મુંબલ મહેતા રાજગઢમાં વિચાર કરતા બેઠા. ઉબકે જે જે સંદેશ કહ્યા હતા તેથી તે અજાણ થયા. અવન્ટીનાથનો તેમાં શું મુદ્દો હતો તે જાણવાની તેમણે મહેનત કરવા માંડી. તેને મન ઉબક માત્ર થોડો

લાગ્યો-તેનો કાંઈ હિસાબ નહોતો. પેલો સ્વરૂપવાન યુવક કાણ હતો ? મુંગલની આંખ આગળ કીર્તિદેવનું મોઢું ખડું થયું-તેને પણ કાકની માફક તે પરિચિત લાગ્યું. કાના જેવું એ છોકરાનું મોઢું છે ? મુંગલને તે સમજાયું નહિ. પણ એ છોકરાની આકર્ષક મુદ્રામાં કાંઈ સમાયેલું છે એમ એને લાગ્યું. “એના પર ધ્યાન રાખવું જોઈએ” તે બબ્બો. “કાણ એના પર નજર રાખશે ? આવાં રૂપાળાં મોઢાં ત્રણ ભુવનનું સત્યાનાશ વાળે. ‘હુંસામાં શું મળ્યા હતા ? તેણે શું ધમસાણુ ઓછું ઘાસ્યું ? શેઠાણી પણ ક્યાં રૂપમાં ઓછી હતી ?” મુંગલના મુખ પર ગ્લાનિ પ્રસરી રહી. તેની પત્ની જે સજ્જનની બહેન હતી તેના તરફ મુંગલે એટલી બેદર-કારી અને ક્રૂરતા બતાવી હતી કે તેણે રીબાર્ઈ રીબાર્ઈ પ્રાણ તજ્યો હતો. આ પાપનો પશ્ચાત્તાપ અમાત્ય સદાયે કરતો. અત્યારે તેનું મન તે દિશામાં વળ્યું. તેણે નિસાસો મૂક્યો અને ફરીથી બબ્બો : “અત્યારે કુલકુંવર ક્યાંથી યાદ આવી ? તે તો ગઈ પણ બીચારો છોકરોએ મરી ગયા. એ આજે હોત તોય વીશ વર્ષનો હોત. માફ ધડપણ તો પાળત. હવે મુંગલ મહેતાનું નસંતાન જવાનું.” મુંગલ કઠોર રીતે હસ્યો. અને કપાળ પર હાથ ફેરવ્યો.

“ગયું તે તો ગયું.” કહી તે ટટાર થયો અને કાણુમાંથી જટકી જતી મનોવૃત્તિને ઠેકાણે આણી. “મુંગલને સંતાન કેવું ? માફ સંતાન પાટણ. પણ આ કીર્તિદેવ પાછળ કોને મૂકું ? અરે હા. પેલો ત્રિભુવનનો દોસ્ત ક્યાં ગયો ? સવારે દીઠો હતો, અત્રે બહાર કોઈ છે કે ?” મુંગલે ઉઠો નિસ્વાસ મૂકી પુછ્યું.

એક પાર્શ્વક આવ્યો. “જા ! ત્રિભુવનપાલને ત્યાં જઈ કાકભટ્ટને જલદીથી ખેલાવી લાવ” અડધી ઘડીમાં નોકર જવાબ લઈ આવ્યો કે કાક ભટ્ટ ત્યાં નથી અને સવાર પછી ક્યાં ગયા છે તેની કોઈને ખબર નથી.

મુંગલ ઉઠ્યો અને પાછળ જ્યાં મીનળદેવી બેઠાં હતાં ત્યાં ગયો.

જયદેવ અને મુંગલ નવધણુ શને મહાત કરવા ગયા હતા તેટલામાં રાજ્યમાતા જનાથી પાટણુ પાછાં આવ્યાં હતાં.

મુંગલ જેવા રાણીના ઓરડામાં ગયો કે ત્યાં બેઠેલી યુવતીઓની નાસભાગથી અંઝરો ઝણુકી ઉઠ્યાં. તેમના ગભરાટને જરા હસીને તેણે નીહાળ્યો, અને પળવાર ઠમકી તેમને નાસી જવાની તક આપી. પણ મહાઅમાત્યની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિએ એક નવું મુખ જોયું. તે મુખનું અલૌકિક સૌંદર્ય તેને અપરિચિત લાગ્યું. “માત્રા!” તેણે કહ્યું.

એક યુવતી ફરી. વાયસ્પતિ ગંગનન પંડિતની સ્ત્રી અને સ્વર્ગસ્થ વૈદ હીલાની પુત્રી પાટણુની પ્રભુતામાં વાયકને મળી હતી. “હ” તેણે જવાબ દીધો.

“આ તારી સાથે કાણુ છે?” પેલી લજવાતી બાલા તરફ હાથ કરી મુંગલે પુછ્યું.

“મુંગલ!” ખુલામાં બાજઠ પર બેસી જપ કરતાં મીનળદેવી બોલી ઉઠ્યાં: “એ તો આપણા કવિકુલશિરોમણિ રૂદ્રદત્તની છોકરી.” સવારે કાશ્મીરાદેવી અને મંજરી આવ્યાં તેવાં રાજ્યમાતાને મળી સધળી વાત કહી ગયાં હતાં.

“એ તો એના દાદાને ત્યાં જુનાગઢ હતી.” મુંગલે સંભારીને કહ્યું.

“ના” મીનળદેવીએ કહ્યું “એની માતા આવક છે. તે એને કાઈ આવક શેઠીયા જેડે પરણાવતી હતી. એની વાત ઘણી સરસ છે.”

“શું?”

“ત્રિભુવનનો કાઈ ભટ્ટ છે. તે એને નસાડી લાવ્યો” મીનળદેવીએ હસતાં હસતાં કહ્યું. “આજે સવારે પ્રસન્ને? એ વાત કરી હસાવી હસાવી થકવી નાખ્યાં.”

“કાણુ કાંકભટ્ટ?” મુંગલે મંજરી સામું જોઈ પુછ્યું. મંજરી લજવાતી હતી; પણ તેનાં પ્રકૃત્સ નયનો મહાઅમાત્યને નીડરપણે નીરખી રહ્યાં હતાં. તે ધીમેથી માનભેર બોલી. “હા.”

“એ કાણુ છે ?” મીનળદેવીએ પુછ્યું “મારે એને જોવો છે.”

“મારે પણ એનું કામ છે. પણ કાણુ જાણે સવારનો ક્યાં ગયો છે. છોકરીઓ, જાઓ હવે” કહી મુંગલે સાત્રા અને મંજરીને રળ આપી, અને રાણી તરફ ગયો.

માર વર્ષમાં મીનળદેવીમાં ધણો ફેરફાર પડ્યો હતો. તેનું શરીર પહેલા કરતાં જરા જાડું થયું હતું. જીવાનીમાં પણ તેના મુખ પર ગૌરવ તો હતું જ; હવે તે પાકટ થયું હતું અને સત્તા અને અડગતાની રેખાઓએ કુમાશ ને સાદાર્થ તે ઉપરથી કાઢી નાખ્યાં હતાં. તેની આંખોમાં તેજ પહેલાંના જેવું હતું. માત્ર તે સ્થિર થયું હતું તેમાંથી પ્રતાપ સતત વહેતો-પહેલાંની માફક વધતો ઓછો કે બચકર બાળેજ થતો.

ગુજરાતના રાજ્યની તે અધિષ્ઠાતા દેવી હતી. તેણે બહારથી રાજ્યખટપટમાં બામ લેવો બંધ કર્યો હતો; પણ તેની નજર બધે હતી, તેની શુદ્ધિ સધળું સમજતી. તે મુંગલને ઝોળખી ગઈ હતી; તેના આશયો સમજી હતી; તેના મુત્સદ્દીપણામાં તેને વિશ્વાસ હતો. અને તેથી તે કશામાં વચ્ચે પડતી દેખાતી નહોતી. પણ જે રાજગઠના ભોભીયા હતા તે જાણતા હતા કે જેવો મુંગલનો પ્રભાવ બચકર હતો તેવો જ રાણીનો હતો; અને બધે અંતરમાં એક હતાં તેથી જ એ પ્રભાવોનો વિરોધ નહોતો થતો.

રાણીએ મંજરી પાસે ત્રિભુવનનાં અને કાકનાં પરાક્રમો સાંભળ્યાં હતાં તે મુંગલને કહ્યાં; અને મુંગલે સવારે બનેલી બીના કહી સંભળાવી.

મને લાગે છે કે આ ઉબક માત્ર શોભા લેવા નથી આવ્યો. તેનો હેતુ કાંઈ જુદો જ છે. હું થોડા વખતમાં બોળી કાઢીશ. પણ જયદેવે કાંઈ ઉતાવળ કરવી નહિ જોઈએ” મુંગલે આખરે કહ્યું.

“એ શું કરવાનો હતો ?”

“ધણુ. એ અધીરા બન્યા છે. લક્ષ્મવર્માની કન્યાનું મ્હાતું સાંભળી એના તો મ્હોમાં પાણી આવ્યું. એનું ચાલે તો ઉબક જોડે આવતી જાય.”

“એ બહુ ઉતાવળીયો છે. પણ માલવાની કન્યા આવે તો ખોટું નહિ.”

“ધણું ખોટું” મુંજલે ડોકું ધ્રુણાવી કહ્યું.

“કેમ ?”

“પહેલાં તો લક્ષ્મવર્માને છોકરાં જ નથી. એ તો એના ભાઈ યશોવર્માની છોકરી હશે.”

“એમ ?” ચમકાને રાણીયે કહ્યું.

“હા. અને માલવાની છોકરી આવે કે અહિયાં નહિ દુશ્મનનો દુશ્મન ઉભો થાય.”

“એ ખરું.”

“ત્યારે આપણે તો અહિયાં એક જ તંત્ર હાલ જોઈએ. હજી લાટ ને સોરઠનાં ઠેકાણાં નથી તો વળી માલવાનું તોફાન ક્યાં નોતરીયે. નશીબમાં હશે તો માલવાની કન્યા નહિ મળે ?”

“હા. હા. હાલ પુરૂં ગુજરાત તો તાળે કરીયે. પછી સહુ થઇ રહેશે. આ નવધણુ પત્યો એ તો ઠીક થયું.”

“હા. સાથે ઉદાને પણ સીધો કરવો પડશે. આ તમે કાકની વાત પણ ઠીક કહી. ઉદાને અને જયદેવને હાલ ઠીક ચાલે છે. એમાં કાંઈ ઉદાની ઉસ્તાદી છે.”

“અરે એનો શો હિસાબ છે ?” રાણીએ કહ્યું.

“જો જો હુલતાં ના, એ છે મીઠાખોલો, પણ જેટલો બહાર છે તેટલો ભોંયમાં છે. વારૂં. ત્યારે હું જયદેવને મળું છું; નહિ માને તો પછી તમે બે શબ્દ કહેજો.”

“જરૂર” કહી મીનજીવે જરા હસી; જવાબમાં મુંજલની આંખ જરા હસી. આટલો જ વહેવાર તેમનો ભસ્મ થયેલો પ્રેમ રાખી રહ્યો હતો. મુંજલ જવા માટે ફર્યો.

“રે મુંજલ !”

“કેમ ?”

“આજે કાશ્મીરાએ એક વાત કહી. એણે એક વ્રત લીધું છે.”

“શું?” મુંગલે પુછ્યું.

“તને ફરી પરણાવવાનું” રાણીએ જરા હાસીયું કરી કહ્યું.

“મને?” એકદમ ચમકી મહાઅમાત્યે ખેદયુક્ત અવાજે પુછ્યું.

“હા” મીનળદેવીએ પણ કામળ, ભાવભર્યા અવાજે જવાબ દીધો
“મને પણ લાગે છે કે તું આમ ક્યાં સુધી રહેશે?” રાણીના અવાજમાં
પૂર્વાશ્રમના કાંઈક પડખા હતા.

“મને શું ખોટ છે?”

“છુપાવે છે શું કામ? તારા હૃદયમાં નિર્જનતા નથી પ્રસરવા
માંડી? સાચું કહેજે.”

“દેવી! આવી વાતો શા કામની? મારે હૈયું જ નથી. કાંઈક વખત”
મુંગલે દયામણાપણાથી કહ્યું “હૈયું સજીવન થાય છે; દહે છે. ઘડપણ
આવે તેમ નિર્બલતા વધે.”

“તેથી જ કાશ્મીરાની સલાહ વિચારવા જેવી છે.”

“મારે એ વિચાર નથી કરવો.”

“પણ મારે તને દુઃખી થતો પણ નથી જોવો. હું ગઈ, પછી તારું કાણુ?”

હૃદયમાં ઉભરાઈ આવતી એકલતાના દુસલ્લ ભારથી મુંગલે આંખો
મીચી, અને જવાબ નહિ આપ્યો. થોડી વારે તેણે કહ્યું: “નાધારાનો
આધાર” અને ઉંચું જોયું; અને પીઠ ફેરવી ત્યાંથી ચાલતો થયો.

ઉમ્મર સાથે હૃદયની આ વ્યથા પણ અમાત્યને વધતી જતી હતી.
તેને લાગતું હતું કે તેનો બુદ્ધિપ્રભાવ ફાલતો હતો; પણ હૃદયનો પ્રભાવ
કરમાતો હતો. તેમાં સ્નેહ સિંચવા કોઈ અન્તરનું તેને સંબંધી નહોતું.
સામાન્ય જનોથી અટુલા બનેલા મહાપુરુષો એકસ્તંભા મહેલના રહેવાશી
બની જાય છે. બધાથી ઉંચા ખરા; પણ એ ઉંચાઈ એ જ એમનું કારાગૃહ.

મકરણુ ૪ થું.

વિધિ અને તેનાં સાધનો.

ગામની સ્ત્રીઓમાં વાયરુપતિ ગળનન પંડિત ખાટણુનું નાક ગણાતા. એમ કહેવાતું કે તેના ધાકથી મેદપારંમતો કાશીપુરીમાં રહ્યા રહ્યા પૂરેપૂરો વેદોચ્ચાર પણ કરી શકતા તથી; કૈંદ્રનું ઇન્દ્રાસન ધણી વખત ડાકમ-ડાળ મામ છે; ફાનવો નરકમાં પડ્યા પડ્યા સડવાનું ભૂલી જઈ કાંપે છે; નક્ષત્ર, તારા, ધૂમકેતુઓ સુદાં એ કહે તે જ ઘરમાં, દરસાવે તેણી જ દ્રષ્ટિ ફેંકી જોયા કરે છે. તેની પાસે બણવા દેશે દેશના ક્ષિપ્તો આવતા; તેની પાસે ધરાજ્ય પામવા દશ દિશાના પંડિતો આવતા; તેની પાસે શાસ્ત્ર-વચન સાંભળવા નગરજનો ઉલટતા; તેની પાસે મુહૂર્ત માગવા મહાજનો તેનાં ખારણાં તોડી પાડતા; તેની પાસે વેવાણોનો સંબંધ બાંધવા તલસતી સ્ત્રીઓ, વ્યતિપાત, વૈધુત અને ખડા ખાણની અટપટી મુશ્કેલીઓ અચૂક ન્યાય કરાવવા લાવતી.

તે કણુદેવના માનીતા વૈદ લીલાની છોકરી માત્રાને પરણ્યા હતા; મીનજખાના માનીતા પંડિત અને જોષી હતા; ખાટણુની પાઠશાળાના મહામહોપાધ્યાય હતા. તે હતા જીવન પણ ગણાતા વૃદ્ધોમાં પણ વૃદ્ધ.

વિદ્વંશ શંકરપુત્રનું મંગલદાયક નામ તે ધારતા હતા; પણ ગણુ-પતિમાં જે ગુણો વિશ્વવિખ્યાત છે તે એમનામાં ચેરહાજર હતા. ગળનન તો કુંડાલા, અને આ ગળનન માત્ર હાડ અને ચામ હતા. દેવ સુખ અને ચેતની મૂર્તિ; અને આ સતત અણ્યાસથી શુષ્ક અને ચિન્તાતુર. એકનું સાથા કરતાં ફીરીર મોઢું; બીજાનું શરીર કરતાં માથું ધણું જ ભારે. એક ગળનન બળ્લે સ્ત્રીઓની સેવા સ્વીકારતા; બીજા ગળનન લોકોની કુંડલીઓ જોવામાં એક સ્ત્રીને પણ ધણી વખત ભૂલી જતા.

રાજ્ય અને સંસારની ખટપટોનું વાદળ ચારે તરફ સૂક્ષ્મધાર પાડતું; છતાં વિદ્યાદેવના છત્ર નીચે ગળનન પંડિત સ્વસ્થ, અસ્પર્શ્ય બની પોતાનું કામ કરતા. આજે પાટણમાં વસન્તોત્સવ શરૂ થયો હતો. પરદેશી સેના-પતિનાં પગલાં આવ્યાં હતાં, ઘરમાં ચરી મહેલા મિત્રની પુત્રી આવી હતી-

ગજનન પંડિત.

છતાં પંડિત ટીપણું લઈ પાટલા પર નિશ્ચલ અને ખિરાબ્યા હતા. જમણે કાને તેણે કલમ ખોલી હતી; અને અંગુઠાથી આંગળીની રેખાઓ પર ગણતરી કરતા હતા. તેની સાથે એક મોટી જન્મોત્તરીનું ટીપણું પડ્યું હતું. એક ખુણામાં ત્રણ શિષ્યો પાસે પાસે ભરાઈ, હાથમાં સમ ખાત્રા પોથી રાખી, ધીમે ધીમે કાનમાં વાતો કરતા અને ધાકથી અવારનવાર પોથી વાંચવાનો ડાળ કરતા બેઠા હતા. એક શિષ્યે ગુરુ તરફ આંખની અણીથી જ માત્ર નજર કરી, અને બીજાઓના શરીરમાં આંગળી ધોમી તેમનું ધ્યાન ગુરુ તરફ ખેંચ્યું. ક્યો ગ્રહ કયા સ્થાનથી ઉપડી કયે સ્થાને પહોંચી જવાનો હતો તેનો એકાગ્રતાથી વિચાર કરતા પંડિતરાજનો અંગુઠો નહિ સીધો, નહિ વાંકો, પણ સ્તબ્ધ બની ઉભો રહ્યો—એક પળ એમ રહ્યો; બે પળ ગઈ પણ ડગ્યો નહિ. આવા અકસ્માતથી શિષ્યો ગભરાયા. તેમણે ગુરુદેવના મોઢા પર દ્રષ્ટિ કરી, તેમની શાન્ત, ઝીણી આંખો આંગળીની રેખા પર ઠરી ગઈ હતી—સાથે ફાટી પણ રહી હતી. શિષ્યોનો શ્વાસ રૂંધાયો; ગુરુદેવ શું સમાધિસ્થ થવાની તૈયારીમાં હતા? એક પળની દશ યર્ધ—પણ નહિ હાલ્યો અંગુઠો, કે નહિ હાલી પાંપણ. શિષ્યોએ એક બીજાની તરફ જોયું. હવે શું કરવું?

એકદમ, નિર્મલ આકાશમાં બાણે વીજળીના કડાકા સહ આવ્યા હોય તેમ તે વેદાચારે પુનિત કરેલા શાન્ત નિઃશબ્દ ખંડમાં ખડખડાટ હસવાનો ધ્વનિ ગાળ રહ્યો. શિષ્યો ગભરાઈ ઉભા થઈ ગયા; ગુરુનું હસવું માતું નહોતું. કોઈ દહાડો તેઓએ ગુરુને મંદહાસ્યથી ઉંચી પકિતનું આવું ગૌરવહીનું કર્તવ્ય કરતા જોયા નહોતા; અને તેથી તે ભાનમાં હશે કે કેમ તેની શંકા થઈ.

ગુરુદેવે થોડી વારે હસવું ખાળ્યું; આંખમાં આવેલાં આંસુ ભૂંછ્યાં; પાછી આંગળી પર ત્રણ વખત ગણ્યું—એક, બે, ત્રણ, ચાર, ને પાંચ, અને મલકાવા લાગ્યા; આખરે બોલ્યા: “આહાહા શું વૈચિત્ર્ય!” શિષ્યો પણ કેવી વિચિત્રતાએ ગુરુને આદરવા અસ્વાભાવિક બનાવી મૂક્યા તેનો નિર્ણય કરવા પાસે આવ્યા. પંડિતે ઉંચું જોયું, ગુરુસાભયી મુખે આમ તેમ જોઈ, અને

શિષ્યોને ત્યાંથી ચાલી જવા સૂચવ્યું. હાસ્યનો ભેદ પામવાને નિરાશ થયેલા શિષ્યો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

ગજનન પંડિત ફરી થોડું હસ્યા. ટીપણું લીધું: જોયું અને પાછું હસ્યા. ટીપણામાં કાંઈ અજબ હાસ્ય જનક વસ્તુ હતી. પણ વધારે વખત તે વસ્તુનો તે વિચાર કરી શક્યા નહિ. એક શિષ્ય દોડતો આવ્યો “ગુરુ-દેવ! કાશ્મીરાખા અહિયાં આવે છે.”

“હો!” આવું ઓચીન્તું આવાગમન જોઈ ચમકી ઉઠી તેણે કહ્યું.

“હા. પંડિતજી.” કાશ્મીરાદેવીનો મીઠો મશકરીભર્યો અવાજ આવ્યો. “એક વાત કરવા, મારે ઘેર જતી જતી આવી છું. બેસી રહો બેસી રહો. શું કરવા ઉઠો છો?” માન આપવા ઉઠવા તૈયારી કરતા પંડિતને તેણે કહ્યું.

“બોલો પ્રસન્નખા—અરે—અરે—કા”-

પંડિત ગરવાઈ ગયા. “બા ભુલ”-

“એ વાત જવા દો. હું ઉતાવળમાં છું. હું લગ્નની વાત કરવા આવી છું.”

કાશ્મીરાએ જરા આંખો નચાવી “ચાર ચાર વર્ષનાં બદાણાં વાયાં પણ તમારી જીભે પ્રસન્ન કાશ્મીરા નહિ થઈ. કેાણુ જાણુ કેાણુ પંડિત બનાવ્યા.”

પંડિતની ગંભીર મુખમુદ્રા વિચારમાં પડી—તેની નજર સામે પડેલા ટીપણાપર પડી—અને તે એકદમ હસી પડ્યા. કાશ્મીરા પહેલાં કાંઈ ન સમજી. પછી પંડિતને આવી વિચિત્ર રીતે હસતા દેખી પોતે પણ હસવા લાગી. “કેમ હસો છો?”

ખો-ખોમાંથી પંડિતના અર્ધાં શબ્દો નીકળ્યા “હું પણ લગ્નની જ વાત કરવા માગું છું.”

કાશ્મીરાદેવી આ શુષ્ક, વેદાભ્યાસથી જડ બનેલા પંડિતની આવી વાતથી તે સાનમાં છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવા લાગી.

“કાનું લગ્ન?”

“મુંગલ મહેતાનું” કહી પાછા ખડખડ હસતાં પંડિતે ટીપણા તરફ આંગળી કરી.

“આ ટીપણું મામાજીનું છે?”

“હા. આ વર્ષે તેમને સ્ત્રીયોગ છે.”

“શું સાચી વાત?” કાશ્મીરાએ પુછ્યું.

“બા! મેં અનેક વાર ગણ્યું. જો આ વર્ષે મુંગલ મહેતા ન પરણે તો હું પાણી મુકું-ફરી કેાઠ ટીપણાને હાથ નહિ અડકાડું. યોગ એવો છે કે એ જાલેને ના કહે. મને તેજ ક્યારનું હસવું આવે છે. મુંગલ મહેતા પરણે હા-હા-હા” કહી પંડિત ફરી હસવા લાગ્યા. કાશ્મીરા હવે આ હસવાનું કારણ સમજી. પંડિતને મન મુંગલ પરણે એ ધણી વિચિત્ર વાત હતી.

“ત્યારે તમારા મ્હોમાં ગોળ.”

“કેમ કાંઈ વાત થાય છે?” પંડિતે પુછ્યું.

“ના. પણ મેં નિશ્ચય કર્યો છે એટલે થવાનુંજ” કાશ્મીરાએ કહ્યું “એમના યોગને લીધેજ મને ગ્રેરણા થઈ હશે. પણ મુશ્કેલીની વાત એક છે.”

“શું?”

“મામાજીને લાયક કન્યા ક્યાંથી લાવવી?”

પંડિતે એકદમ જવાં ચડાવ્યાં, માથું ખેતર્યું, અને એક આંખ મીચી જવાબ દીધો: “હું બતાવું-ઈશ્વરે કન્યા સરજી નહિ હોય તો ગ્રહયોગ આવે કેમ?”

“કેાઠ નજરમાં ઉતરે એવી છે?” કાશ્મીરાએ પુછ્યું.

“હા.”

“કેાણ?”

પંડિતજી નીચા નમ્યા અને ધીમેથી કન્યાનું ઓળખાણ આપ્યું: કાશ્મીરા ચમકીને આઘી ખશી ગઇ.

“મામાજી એને કેમ પરણે?”

“અહયોગ. તેની કુંડલી મેં જોઈ છે. આણું જુગતે જોડું અહાંડમાં મળે એમ નથી.”

કાશ્મીરાએ ડોકું ધુણાવ્યું “ઉંહું. કાલાન્તરે એને પરણે નહિ. પણ એ છે કેવી ? મેં જોઈ નથી. હું જોઈશ હવે.”

“જોઈને શું કામ છે. બન્નેના અહ શું પડ્યા છે ? આ-હા-હા”-કહી પંડિતે મુંજલશ મહેતાનું ટીપણું હાથમાં લીધું.

“વાર. પણ હવે મારે જવું છે. એક વાત તમને કહેવી છે.”

“સુખેથી કહોની.”

“મંડલેશ્વર મહારાજનો એક કાકલટ્ટ કરીને મિત્ર છે.”

“હા. જે મંજરીને લખ આવ્યો તે.”

“તે ખીચારાને માથે કાઈ છે નહિ. તેથી માણું કરવા આવી છું.”

“કાનું માણું ?”

“મંજરીનું. જુઓ મંજરીનો કન્યાકાળ વીતી ગયો છે; અને બાપ છે નહિ; મા શ્રાવક છે; દાદા અપંગ છે અને જીનાગઢમાં પડ્યા છે. મંડલેશ્વર મહારાજનો એમ વિચાર છે કે એ બે પરણે તો બન્ને સુખી થાય.”

“બા ! કાકની કુંડલી છે ?”

“કુંડલી ગઈ”-કાશ્મીરા બોલી ઉઠી.

“હા, હા, હા.” પંડિત બોલ્યા “એ કેવો આહ્વાલ છે ?”

“લાટનો ચોધો છે; બહુ ટેકાલો શરવીર ને કુલવાન છે. મારા થર ભરોસો નથી ?”

“બા ! મારા મિત્રના કુલને લાંછન નહિ લાગવું જોઈએ.”

“પંડિતજી ! પાંચ વર્ષમાં એ પાટણનો સેનાપતિ થશે.”

“તેને શું કરે ? આહ્વાલ થઈ વેદાચાર પૂરા આવડતો ન હોય તો !”

“પંડિતજી ! તમે એને જોજો, પછી વિચાર કરજો. એનાથી વધારે સારો પતિ મંજરીને ત્રણ જીવનમાં નથી મળવાનો.”

“વાર હું કાલે મળીશ. આશીર્વાદ બા ! કુમાર કેમ છે ? ને મહા-

રાજ ? હું મહારાજને મળવા આવીશ તો એ તો ગરીબ આદામને ઓળખતાએ નહિ હશે.”

“તમને ભૂલીને માણસ જાય ક્યાં ?” કહી નીચા વળી પ્રણામ કરી, કાશ્મીરા ત્યાંથી નીકળી; પંડિતે પાછું ટીપાણું હાથમાં લીધું.

થોડી વારમાં ધરના આગલા ભાગમાં બારણાંની અફલાઅફલી થઈ અને માત્રા અને મંજરી હાફલાં ફાફલાં આવ્યાં. પાછળ વિસ્મય પામેલી કાશ્મીરાદેવી આ ગભરાટનું કારણ જાણવા પાછી આવી.

“દેવી ! શું છે ?” પંડિતજીએ માત્રાને પુછ્યું.

“ઉભા રહો કહું છું” કરીને તેણે મંજરીને એસાડી. મંજરીના હોસકોસ ઉડી ગયા હતા; તેની કમલપત્રથી આંખો ફાટી ગઈ હતી; રમણીય અપૂર્વતાએ પહેંચેલી તેની છાતી જોસથી ઉચી નીચી થઈ રહી હતી. આ ગભરાટમાં તેનું સૌંદર્ય, તેનું લાલિત્ય, ભયંકર મોહકતા ધારી રહ્યું હતું. શુકદેવજીએ રંભા પાછી કાઢી પણ આને જોઈ શું વિચાર કરત એ પ્રશ્ન પંડિતરાજના શુષ્ક હૃદયમાં પણ ઉભો થયો. તે ઉભા થઈ પાસે આવ્યા.

“આ ! પંડિતજી !” માત્રાએ કહ્યું. “અમે રાજગદથી પાછાં આવતાં હતાં ત્યાં એકદમ મંજરી ચીસ પાડી ઉડી અને મારો હાથ ઝાલી અહિયાં સુધી દોડાવી લાવી.”

“કેમ ?”

મંજરીએ હોઠ દબાવી જરા સ્વસ્થતા આણી. “એ જતો જાયો.”

“કાને ?” કાશ્મીરાદેવીએ પુછ્યું.

મંજરીએ પોતાનું માથું હાથથી ઢાંકી દીધું અને હુસ્કાં ખાવા માંડી.

“જે તને ખંભાતમાં પરણાવવાનો હતો તે ?” કાશ્મીરાએ પુછ્યું.

ઉંધે માથે ડોકું હલાવી મંજરીએ હા કહી.

“શું કોઈ શેઠ ઉદા મહેતાની જોડે ખંભાતથી આવ્યો છે ?”

ફરીથી મંજરીએ હા કહી.

“હા હા” કાશ્મીરાએ કહ્યું તેને રસ્તેથી જતો જાયો હશે. તેમાં

એ ગભરાઈ” કહી તેણે પંડિતની સામું જોયું; પંડિત તે નજરનો અર્થ સમજ્યા.

મંજરીને પરણાવવી જોઈએ તેનું એક બીજું સળળ કારણ મળ્યું.

“બા! બા!” મંજરીએ કાશ્મીરાદેવીને દયામણે અવાજે કહ્યું, એણે મને પણ જોઈ. હવે હું ક્યાં જાઉં? મને જરૂર લઈ જશે.

“ગભરાય છે શું? ગાંડી! આ ખંભાત નથી. પાટણ છે.”

“બા! તમે એને ઝાળખતાં નથી.”

“ગભરાઓ નહિ પંડિતજી! મંજરીને મારે ઘેર લઈ જવા દો. એ અહિયાં ગભરાશે?”

“હા હા.” માત્રાએ કહ્યું. ગજનન પંડિત કાંઈ નિશ્ચય ઉપર આવી શક્યા નહિ.

“ચાલ મારી સાથે મંજરી! કાની મગદૂર છે કે મંડલેશ્વરને ત્યાં તારો વાળ વાંકે કરે” કહી કાશ્મીરાદેવી મંજરીને પોતાની સાથે લઈ ગઈ. તેના ગયા પછી પંડિતજી બોલ્યા: “શું વિધિનું વૈચિત્ર્ય.”

“કેમ?” તેની અર્ધાંગનાએ પુછ્યું.

“કુંડલી જોયા વગર કહું છું કે મંજરીનો લગ્નયોગ આવી લાગ્યો.”

“કેમ તમે પણ લગ્નયોગો જોતાં ગાંડા થઈ ગયા છો કે શું?”

“દેવિ! તું પ્રસન્નબાને ઝાળખે છેને?”

“નાનાં નાનાં અમે કુંકા રમતાં ત્યારથી. પણ તેમાં મંજરીના લગ્નની વાત ક્યાંથી આવી?”

“પ્રસન્નબાએ નક્કી કર્યું છે કે મંજરીને પરણાવવી.”

“કાની સાથે?”

“એક કાકલટ છે તેની સાથે.”

“હું?” તેની કીર્તિ તો બધા ઘણા ગાય છે. તો તેમાં શું ખોટું? આપણે તે મંજરીને ક્યાં સુધી રાખીશું? એનાથી રડું શું?” પંડિત નક્કરોપર સત્તા ચલાવતા; પણ તેના પર માત્રા સત્તા ચલાવતી. તે પણ એજ મતના થયા “એનાથી રડું શું?”

પ્રકરણ ૫ મું.

કોણ માલીક ?

જયદેવ મહારાજની માનસિક સ્થિતિ વિચિત્ર થઈ રહી હતી. સૌર-
કના નાથને હરાવ્યો તેથી તેનું મન પ્રવૃત્ત હતું; ત્રિભુવને પહેલ કરી તેથી
અદેખું બન્યું હતું; ઉબક આવ્યો તેથી ખિન્ન થયું હતું; અને માલવેશની
કન્યાનું મારું આવ્યાથી પરિતૃપ્ત થયું હતું. તે કાકપર ચીડાયો હતો; તે
ત્રિભુવન પર ગુસ્સે થયો હતો; તે મુંઝવે સાથે કચવાયો હતો; તેને
પોતાના તરફ તિરસ્કાર આવ્યો હતો, તેને સ્પષ્ટ લાગતું હતું કે પાટણના
ચક્રની તે માત્ર નામની જ ધરી હોતો. ખરી ધરી બીજી હતા. તેને એમ
પણ લાગે થતું ગયું હતું કે તે કાચો હતો, તેનામાં મુત્સદ્દીપણું થોડું જ
હતું, તેની પાસે સત્તા મેળવવાનો મંત્ર હતોજ નહિ. તેના રાજ્યની વધતી
ખટપટોનાં મોજાં પર રહી તેને તરી પાર ઉતરવું હતું; પણ તેના હાથમાં
જોર નથી એમ તેને લાગ્યા કરતું હતું. આ નિર્મળતાના ભાનથી પેદા
થયેલો કચવાટ કાના પર કાઢવો તેનો તે વિચાર કરતો.

તેની વિચારમાલા તુટી. એક ભારે પગનો અવાજ આવ્યો.
મોઢાપરથી ચિન્તા અને નિરાશાનાં ચિન્હ જેમ અને તેમ દૂર કરવા તેણે
પ્રયત્ન કર્યો.

“મહારાજ છો કે ?”

“કોણ ? ત્રિભુવન ! આવની. ઘણે વખતે મળ્યા. તું તો મોટો
મહારથી થયો છે એટલે મોંઘો થાય તેમાં નવાઈ શું ?” કચવાટથી
જયદેવે પુછ્યું.

“હું મહારથી થયો તો મહારાજને માટે જ.”

“કે પછી હું રાજા છું તે તમારે લીધે” જરા તિરસ્કારથી જયદેવે કહ્યું.

ત્રિભુવનનો તેજ સ્વભાવ જરા ધવાયો; તેણે હોઠ કરડી, આંખો
પહોળી કરી જયદેવ સામું થોડી વાર જોયા કર્યું.

ત્રિભુવનનું કઢાવર શરીર, તેના હાથીની સુંઢ જેવા મહા બાહુઓ,
તેની મોટી નિખાલસ હૃદયનો અકલંકિત ભાવ દર્શાવતી તેજસ્વી આંખો,

તે શૌર્યની પ્રતિમા હોય એવો ભાસ આપતાં જોઈ જયદેવ વધારે ચીડાયો. તેને લાગ્યું કે આ સિંહોના ટોળામાં માત્ર પોતે જ નિર્મોહ્ય બકરા જેવા છે. તેણે હેઠ બીડી મંડલેશ્વર સામું જોયા કર્યું.

“કાકા” રખાય તેટલી શાન્તિ રાખી ત્રિભુવને કહ્યું. “તમે ગુસ્સે થયા હો તો ક્ષમા કરજો. એ વાત જવા દો. હું એક કામે આવ્યો છું.”

“શું?”

“મારો સુભટ જડતો નથી. છેલ્લો તે રાજગઢમાં ડુંગર સાથે હતો. અને ડુંગર કહે છે કે હું કાંઈ જાણતો નથી. મને એમાં કાંઈ બેદ લાગે છે.”

જયદેવના બળતા મગજમાં ઘી હોમાયું. તેણે દાંત પીશી પુછ્યું. “કાણુ કાકે?”

“હા, એ જ. જેને મેં લાટથી મોકલાવ્યો હતો તે.”

“તે કેદમાં છે.”

“કેદમાં?” રાતા પીળા થઈ જતાં મંડલેશ્વરે પુછ્યું. “કાના હુકમથી?”

“મારા.” સત્તાથી જયદેવે જવાબ દીધો.

“મને કેમ નહિ પુછ્યું? શા માટે કેદ કર્યો?”

“મારી મરજી.”

“મામાને અને મોટાં બાને ખબર છે?”

“કાઠને પુછવાની મને શી જરૂર!”

“શી જરૂર? શી જરૂર? અમે તમારે માટે જીવ આપી મરીએ ને અમને પુછવાની શી જરૂર?” ત્રિભુવને સ્વસ્થતા ખોવા માંડી; તેનું અંગ કોંધથી કાંપવા માંડ્યું.

“ત્રિભુવન! તું મને બાલક સમજે છે. કેમ? હું આવું નથી સાંખવાનો.”

“સાંખવું પડશે, મહારાજ! મારા સુભટને છોડી દો. પેલા ઉદાની સલાહ કે કાકને કેદમાં પૂરતાં વિચાર નહિ આવ્યો? પહેલાં હું કે પહેલાં ઉદો?”

“પહેલો મારો હુકમ. કાલે સવારે તારો કાક હાથીને પગે થશે. સમજ્યો? એક નોકરડા પાછળ આટલી પંચાત?” તિરસ્કારથી રાજાએ કહ્યું.

“હું તમારી માફક મારા સેવકોને પગની રજ નથી માનતો.”

“ના. ના. તું મને પગની રજ માને છે. નહિ?”

“જા, નથી છોડવાનો એને. તારાથી થાય તે કરી લે” કહી જયદેવ બેઠો હતો ત્યાંથી ઉભો થઈ ગયો અને અંદરના ઓરડા તરફ જવા માંડ્યું. ત્રિભુવન એક જલંગ મારી પાસે આવ્યો અને પોતાનો પંજો ભયંકર ભેરથી જયદેવના ખભા પર મૂક્યો. જયદેવે ખૂમ મારી “ડુંગર! ડુંગર!”

“તમારે જોવું છે કે મારાથી શું થાય છે?”

જયદેવ ત્રાસદાયક બની રહેલી ત્રિભુવનની મુખમુદ્રા તરફ જોઈ ગભરાતો ઉભો. “તમને ખબર નથી કે હું કોણ છું?”

મને ખબર છે કે જેવા તારા આપ તોફાની હતા તેવો તું થવા લાગ્યો છે” હિંમત રાખી રાજાએ કહ્યું.

એટલામાં ડુંગર આવ્યો અને આ બન્નેનું તાંડવનૃત્ય જોઈ આશો ઉભો રહ્યો.

“મારા આપુ જેવો થઈશ” અભિમાનથી માથું પાછું નાખી તેણે કહ્યું. “ત્યારે તો માફ જીવન ખરેખર કૃતાર્થ થશે. મેં ને મારા પૂર્વજોએ શું કર્યું છે તેનું કાંઈ તમને બાન છે? સિંહાસને ચડ્યા છો તો ખરા પણ એ સિંહાસન કેને લીધે છે તેનું કાંઈ બાન છે? પોતે સિંહાસને ચડી શક્ત-છતાં મારા દાદાએ^૧ તે તમારા આપને આપ્યું; પોતે એ સિંહાસન નિર્માણ કરી શક્ત-છતાં મારા આપે હજારો સમરાંગણો ખેલી તેનો પ્રતાપ વધાર્યો; હું પોતે એ સિંહાસને ચડી શક્ત-^૨ છતાં તમારે માટે સાચવી રાખ્યું-આજે લાટ અને સોરઠ પર તેની સત્તા બેસાડી. હજી તમે ઓળખતા નથી હું કોણ છું?”

જયદેવ કાંઈ બોલી શક્યો નહિ. તેની નજર આગળ ત્રિભુવન વધારે ઉઘો, વધારે પ્રચંડ થતો લાગ્યો. જયદેવને પોતાના દાદા લીમદેવ આણ્ણવલીના પરાક્રમેની વાત યાદ આવી. પણ જેમ ત્રિભુવન વધારે

૧ ક્ષેત્રરાજ: કર્ણદેવના મોટા ભાઈ જેણે વાનપ્રસ્થ થઈ ગાદી નાના બાઇને સોંપી.

૨ જયદેવ સાચું પટ્ટણીયાએ બળવો કર્યો હતો. જીભો પાટણની પ્રભુતા.

પ્રતાપી લાગ્યો, તેમ તેના સ્વમાનને વધારે સખત ધા પડ્યો, અને પોતાની નિર્બલતાનો તેણે વધારે અનુભવ કર્યો. તેનો બાલક સ્વભાવ હાપણ ભૂલી, ત્રિભુવનને છુંદી નાંખવા તત્પર થયો.

“અને તું જાણે છે હું કોણ છું?” તેણે કહ્યું. “કુંગર, તું ત્રિભુવનને જ પકડ. પકડ હું કહું છું.”

ત્રિભુવન ગુસ્સામાં પણ ખડખડ હસી પડ્યો: કુંગર આ તકરારથી તાસી દૂરનો દૂર ઉભો રહ્યો.

“મને પકડવો છે?” અભિમાનભર્યા ઉચ્ચારણોથી ત્રિભુવન બોલ્યો. “હજી બાલક છો તે ખર નથી કે ત્રિભુવનપાલ મંડલેશ્વરને પકડવો કેટલા ગેરનો છે. કુંગર! તું જાણે છે કે કાક ક્યાં છે? ચાલ, મને રસ્તો બતાવ.”

કુંગરે અનેક તોફાનના સપાટા ખમ્યા હતા, પણ આ સપાટો કાંઈ જુદો જ લાગ્યો. તે હિંમતવાન હતો, તે મલ્લોનાં આયાં રોજ ભાંગતો. પણ અત્યારે ગભરાયેલી ગાયની માફક એકથી ખીજ તરફ જોઈ રહ્યો.

“કુંગર! તું નથી માનતો? તું તારા મહારાજનું કહ્યું નથી માનતો? કાક ઉભો રહે” જયદેવે કહ્યું અને ત્રિભુવનને જતો અટકાવવા તેનો હાથ પકડ્યો. નાના બાલકનો હાથ છોડવી નાંખે તેમ ત્રિભુવને તેનો હાથ છોડવો, અને ગૌરવથી કુંગરને આગળ થવા નિશાની કરી.

“બાપુ! આપ અનદાતા છો-પણ મંડલેશ્વર મહારાજ તો મારા માલીક છે” કહી કુંગર આગળ ચાલ્યો. જયદેવ તરફ એક તિરસ્કારભરી દૃષ્ટિ નાંખી ત્રિભુવન તેની પાછળ ગયો.

જયદેવે બેલાન થઈ બોયા કર્યું. પોતાની નિરાધારતાનું ભાન થવાથી તેનો જીવ રહેંસાઈ ગયો, તેનું હૃદય કહેતું હતું કે જે કુંગરે કહ્યું તે કર્યું તે આખું પાટણ આખું ગુજરાત-કહેશે અને કરશે; પોતે રાજા નહોતો પણ નામનું કીર્તિ હતો. તેની આંખમાંથી, સ્વમાન બેદાયું તેથી, આંસુ ડબડબ ખર્ચા.

તે આંસુની સાથે તેનો ગુસ્સો પણ સરી ગયો. તે મહત્વાકાંક્ષી હતો, વિચારશીલ હતો, કાર્યસાધકતા તેનામાં ખીલતી હતી; તે હતો બાલક

પણ પુખ્ત વિચારો, અને મુત્સદ્દીપણાનાં બીજ તેના સ્વભાવમાં ક્યારનાં પુટવા માંડ્યાં હતાં. એક વિપલ તેણે અનેક વિચારો કર્યા, અનેક ઘાટો રચ્યા, ત્રિભુવનની પાછળ દોડ્યો અને ઉઘાડા બારણામાંથી બૂમ મારી:

“ત્રિભુવન ! ત્રિભુવન.”

ભલા ભલાને અદ્યતાનો અનુભવ કરાવે એવા ગૌરવથી ત્રિભુવન પાછો ફર્યો અને જયદેવની સામું જોઈ રહ્યો. તેણે જયદેવની આંખમાં આંસુ જોયાં, પોતે તેના અભિમાનને કરેલા આઘાતનો ખ્યાલ આવ્યો, અને પોતાના બાહરાળ તરફ રાજભક્તિના અંકુરો તેને સ્ફુર્યા.

“કેમ ?” તેણે સખત અવાજે પુછ્યું.

“હું કાકને છુટો કરું છું. તું આમ આવ.”

“કુગર ! જા, જઈને કાકભટ્ટને અહિયાં લઈ આવ.”

ત્રિભુવનની વિસ્મયતાનો પાર રહ્યો નહિ. જયદેવ આમ છેક નમતું આપશે એવો તેને ખ્યાલ સરખો પણ આવ્યો નહોતો. “મને બધા વગર ચાલશે. તારા વગર કેમ ચાલશે ?” જયદેવે હાથ લંબાવી કહ્યું.

સ્નેહાળ, ભોળો મંડલેશ્વર આ સ્નેહભર્યા વાક્યો સાંભળી હસ્યો; અને પાસે આવી જયદેવના એ હાથ ઝાલ્યા.

“મહારાજ ! હું બોલ્યો તે ક્ષમા કરજો. પણ તમે ધણી વખત મારો હિસાબ પણ ગણતા નથી. પછી કરવું શું ?”

“કરવું ? મારા પર ઉપકાર કરી મને શરમીન્દો કરવો. હું તારો ઉપકાર કેમ ભૂલું ? તું તો મારો જમણો હાથ—મારા સામન્તોનો શિરોમણિ છે.”

“ત્યારે શા માટે મને તમારો ગણી મારાં પરાક્રમોથી રાચતા નથી ? એમ કરશે તો રાજ કેમ થશે ?”

“રાજ—રાજ ! ત્રિભુવન ! હું રાજ ક્યારે થઈશ ? હું અદેખાઈ કરતો લાગું છું; હું ચીડતો લાગું છું એ બધાનું કારણ મારી મહત્વાકાંક્ષા. અત્યારે હું કેવો અધમ છું. મુંઝવે છે—તું છે—શાન્ત છે—તો મારું રાજ ચાલે છે. તેમાં હું તો માત્ર એક શોભા છું.”

“એવું શું બોલો છો ?”

“એવું? ત્રિભુવન, એ હું કોને કહું? રાત અને દિવસ મને સ્વમાં આવે છે. કોને સંભળાવું? મારે ખરા રાજ થવું છે—ખરી સત્તા ચલાવવી છે. મારે આપણા પૂર્વજોની કીર્તિ ઝાંખી પાડવી છે. મારે ભારતખંડની ભૂમિ ધૂળવવી છે, મારી કરવી છે. આ અભિલાષાનો અમ્મિ માફ અંગે અંગ બાળે છે. એ અમ્મિ ક્યારે શમશે? એ શમતો નથી તેમાં જ હું કચવાયા કરું છું, અદેખાઅપળું છું, તારા જેવા ભાંડને દુશ્મન ગણું છું ભાઈ!” કહી જયદેવે બે લમણા પર બે હાથ મુક્યા.” “મને રસ્તો જડતો નથી.”

“મહારાજ!” જરા સ્તબ્ધ થઈ રહેલા મંડલેશ્વરે ધીરેથી જવાબ આપ્યો. “એ અગ્નિ શમાવવાના રસ્તા લો.”

“રસ્તો જડતો નથી.”

“મેં રસ્તો દેખાડનાર આપને મોકલ્યો હતો.”

“કાણે કાક?” ચમકીને જયદેવે કહ્યું.

“હા.”

“તું શું એને એવો કાબેલ ધારે છે?”

“હા, કાકા! આપણામાં બુદ્ધિ ન હોય ત્યારે બુદ્ધિશાલીને આપણી સોડમાં રાખવા. મારામાં લાંખી પહેંચ નથી; પણ કાકની પહેંચથી મેં જેટલો વિજય મેળવ્યો છે તેટલા મારા બાહુબળથી મેળવ્યો નથી, રાતે કાણે હરાવ્યો?”

“તે.”

“ભૂલ છે. કાકે. વિચાર કરી જુઓ. ઉદા મહેતા કાકથી થાપ ખાતો નહોતો. તેને કાણે થાપ ખવરાવી? કાકે.”

“શું કહે છે? ખંભાતમાં તો એણે જીવમ ગુજાર્યો; અને તેથી મેં એને કેદમાં નાંખ્યો.” જયદેવે કહ્યું.

“બધી વાત ખોટી.”

“કેમ? મને ઉદાએ કહ્યું.”

“તેમાં જ ખોટી. ઉદા ઉસ્તાદ છે. એણે બપોળું કે કાક મારી ફરીયાદ કરશે. તેથી એણે પહેલાં આવી કાકને પકડાવ્યો” કહી ત્રિભુવને

કાકને ખંભાતમાં જે વીત્યું હતું તે બધું કહી સંભળાવ્યું. એટલામાં ડુંગર કાકને લઈ આવ્યો.

પ્રકરણ ૬ હું

કાકનો ભાવ કેમ વધ્યો.

ભોંયરાની બીની ધૂળથી ખરડાયેલો કાક હોઠ પીસી, તખીયેત વાળી, બેદરકારીથી ઉભો. તેણે નમન કરવાની પણ તસ્દી લીધી નહિ. ત્રિભુવને ડુંગરને હાથથી બહાર જવા સૂચવ્યું એટલે તે ગયો.

“કાક!” ત્રિભુવને કહ્યું “જયદેવ મહારાજ તારી સલાહ માગે છે.”

“એમને મારી સલાહની જરૂર નથી” બદ્ધી કાકે કહ્યું.

“ના, ના. મને જરૂર છે.” જયદેવે કહ્યું.

કાકે જવાબ નહિ આપ્યો.

ત્રિભુવન! મહારાજ તને મારી આપે છે.”

“મેં ગુન્હો કર્યો નથી કે મારીની પરવા હોય.”

“કાક” રાજાએ કહ્યું “જેમ ગણુ તેમ. મેં બૂલ કરી. હવે કદી નહિ થાય. થયું!”

“કાક! હવે ધણું થયું. મહારાજ કહે છે; પછી આડો થાય છે?” ત્રિભુવને કહ્યું.

“જે સ્વામીને મારી કદર નહિ, તો મને તેની શા માટે હોય?”

“ચાલ બહુ થયું” જયદેવે કહ્યું. “ગુસ્સો કરી કરીને તારા રાજા સાથે? કાક! હવે વધારે માન શા માટે કરાવે છે? તેં ગઈવખતે સલાહ આપી તે બધી ખરી નીકળી. મને ત્રિભુવને ખંભાતની પણ વાત કરી છે. તારી સાથે હું સારી રીતે વત્યો નથી; પણ હવે જોજો. તને વિચાર નથી આવતો? તારો મહારાજ અત્યારે એકલો છે, મદદગારની શોધમાં છે. તેને મદદ કરી, સત્તાને શિખરે તેને લઈ જવો એ કામ હું તને સોંપવા માગું છું. એથી વધારે મોટું કામ તારા જેવાને શોભે? તારે શું કાંઈ જોઈએ છે? એમ હોય તો માગ જે માગશે તે આપીશ.”

“મારે આપની અને મારા મંડલેશ્વરની સેવા શિવાય કંઈ જોઈતું નથી.” કાક રાજના શબ્દોથી પલળ્યો.

“ત્યારે હવે ગઈ ગુજરી જવા દે. ગઈ વખતે આપણે ત્રણ મુશ્કેલીની વાત કરી. સોરઠનો રા', ઉદા, અને ઉબક.”

“હા!”

“તારે પ્રતાપે જો તો દૂર થઈ.”

“પ્રતાપ મારા મહારાજનો ને આપનો.”

જયદેવે “મારા મહારાજ”ને આપેલું અગ્રસ્થાન કેમે કરી ગળે ઉતાર્યું.

“હવે ઉબકની પીડા રહી.”

“એણે શું કર્યું? એની સાથે તો સંધિ થઈ.”

જયદેવે તે બધું કહી સંભળાવ્યું. “મને જરા વધારે ખબર કાઢવા દે. પછી વાત.

“કાક! હવે ટુંકી વાત કર” ત્રિભુવને કહ્યું. “આજથી તારે જયદેવ મહારાજ કહે તે પ્રમાણે પાર ઉતારવાનું છે.”

“મહારાજને રૂચતું હોય તો સેવક તૈયાર છે. ગઈ વખતે પણ મેં એમ જ કહ્યું હતું.”

“ગઈ વખતની વાત ગઈ.” જયદેવે અધીરાધથી કહ્યું.

“જેવી આપુની મરજી. પણ ગમે તે વખતે આપની પાસે આવવાની રજા મળવી જોઈએ.”

“ઠીક. હું ડુંગરને કહી દ્રષ્ટ.”

“મહારાજ! રજા હોય તો હું સ્નાનસંધ્યા કરવા જાઉં. મધ્યાહ્ન તો ખ્યારનો થઈ ગયો.”

“હા. સવારનું તં ખાધું પણ નહિ હોય?” ત્રિભુવને કહ્યું. “ચાલ ચાલ” કહી તેણે રજા લીધી.

“કેમ કાકને તારે ત્યાં લઈ જાય છે?”

“મહારાજ!” કાકે નીચા નમી કહ્યું. “રજા હોય તો હું ત્યાંજ રહીશ. લોકો જાણે કે મને આપ અંતરનો ગણો છો તો મારી બધી

યુક્તિ નિષ્ફળ થાય. મહેરબાની કરી હું છૂટ્યો છું તે કાકને કહ્યો નહિ. નહિ તો ઉદા મહેતાને ખાવાનું નહિ ભાવશે.” કહી તે અને ત્રિભુવન-પાલ નીકળ્યા.

તે ગયા અને જયદેવ મહારાજ ખોલ્યા:

“આ ભૂદેવ છે તો પહોંચેલો. જે થાય તે ખરું. જોઈ તો ખરો કે એની મદદથી કેટલું થાય છે? ગાજરની પીપી વગરશે ત્યાં સુધી ઠીક છે. પછી કરડી ખાતાં કેટલી વાર?”

જયદેવના સ્વભાવમાં અનેક ખૂણા હતા; જે ખૂણેથી તેને અનુભવ મળતો તેવું તેજ તે પ્રકાશતો. અત્યારે ખૂણો પકાઈના હતા અને તેથી તે ઉડા, અગાધ અસ્પૃશ્ય તેજ ચમકતો હતો.

ત્રિભુવન ને કાકા પાછા ફર્યા ને સામે મુંગલ મહેતા આવતા મળ્યા.

“ક્યાં, જયદેવ મહારાજની પાસેથી આવ્યા?”

“હા” ત્રિભુવને કહ્યું.

“તારો કાક ક્યાં ભરાઈ ગયો હતો? હું ક્યારનો ખોલ્યા કરું છું.”

“મહારાજ! હું હાજર છું.” કાક ફેલાયો. હવે તેનો ભાવ વધ્યો.

“ત્રિભુવન! તું મીનળખાને મળ્યો? જરા મળી આવ એટલે હું કાક જોડે વાત કરી લઉં.”

“હા” કહી ત્રિભુવન ગયો અને મુગે મોઢે મુંગલે પાછા જવા માંડ્યું, અને કાક તેની પાછળ ચાલવા લાગ્યો.

તે એક પાસેના ઓરડામાં પેઠા અને મુંગલે સાંકળ વાસી. “તું ક્યાં ધૂળમાં આઘોટી આવ્યો?” એકદમ આ સવાલ આવવાથી કાક ગુંચવાઈ ગયો “ના, મહારાજ.”

“ત્યારે?” પુછી મંત્રીએ તેના પગ, ઘુંટણ અને હાથે લાગેલી ધૂળ તરફ નજર કરી. “ચાલો! જયદેવ મહારાજ અને તારે હવે તો પાછી સલાહ થઈને?” શું ઝપટથી, શું સ્પષ્ટતાથી મુંગલ મહેતાનું મગજ કાઢીએ સાંધી, અજાણી વાત જાણી લેતું હતું તે જોઈ કાક દિગ્ધ થઈ ગયો.

“જી હા! મારા પર મહારાજના ચાર હાથ છે.”

“હોવા જ બેઠાએ. સોરઠના રા'ને બીડાવ્યો તે તારી જ સલાહથી.”

“મહારાજ ! ત્રિભુવનપાલ નહિ જઈ પહોંચ્યા હોત તો આપે મોકલેલા પરશુરામ ભટ્ટરાજ જરૂર બીડાવત”-મુંજલ હસ્યો.

“બીજા કાંઈ કરતાં રાજાએ તને સલાહકાર તરીકે લીધો છે એ મને ધણું ગમે છે.” કહી મંત્રી જરા થોભ્યા.

કાક કાંઈ બોલ્યો નહિ. “કારણ થોડા વખતમાં પણ તારામાં મને શ્રદ્ધા આવી છે.”

ભાવ આટલો કેમ વધ્યો તેની કાકને કાંઈ સમજ પડી નહિ એટલે તેણે જવાબ દીધો “ધણે અનુગ્રહ થયો, મહારાજ !”

“તેથી તને એક કામ સોંપવું છે.”

“શું ?”

“આજે આપણે ત્યાં બે શરવીરો અતિથિ તરીકે આવ્યા છે.”

“એક હિંમત સેનાપતિ અને બીજો કીર્તિદેવ.”

“તે જ. એ કેમ આવ્યા છે તે ખબર છે ?”

“પાટણનું આતિથ્ય સ્વીકારવા.”

“મેં જાણ્યું કે તારામાં બુદ્ધિ લાંબી હશે. મુત્સદ્દીઓ નિર્રથક આતિથ્ય પણ કદી સ્વીકારે છે ?”

“ક્ષમા કરો, મહારાજ ! મેં જાણ્યું કે આપ જ મને કહેવાના હશે કે તે કેમ આવ્યા છે તેથી હું બોલ્યો નહિ.”

મુંજલ જરા હસ્યો. “હવે ખરું બોલ, તું શું ધારે છે ?”

“મારું ધારવું છે કે એ પાટણમાં માલવાનો પક્ષ સખળ કરવા આવ્યા છે.”

“એનો કાંઈ હેતુ ખબર છે ?”

“હેતુ એટલો જ કે અવન્તી અને પાટણ વચ્ચે સદાની સંધિ રહે.”

“કાક !” મુંજલે ખુલા દીલથી કહ્યું “તું ભલા ભલા મંત્રીઓને પણ કાન પકડાવે એમ છે.”

“કેમ ?”

“જે વાતની કાઠને ખચર નથી, માત્ર મને પણ વહેમ છે, તેની તને ખાત્રી છે.”

કાક જરા હસ્યો.

“તેટલા જ માટે તને બોલાવ્યો છે. ઉપક માત્ર થોડો છે—તેનો હિસાબ નથી; પેલો સાથે ગોરો ગયર જેવો આવ્યો છે તે બચકર છે.”

“હ. એણે ત્રિભુવનપાલ મહારાજ જેડે વાત કરી તેપરથી મને પણ એમજ લાગ્યું” કાકે કહ્યું.

“ત્યારે હવે જોવાનું માત્ર એટલુંજ છે કે કીર્તિદેવ ધાર્યું કરે છે કે તું તેને કરવા નથી દેતો.”

“જેવી આજ્ઞા.”

“હું મહારાજને કહીને તને રજા અપાવીશ. વખત છે ને મને કહેવા આવવાની કુરસદ નહિ મળે તો હરકત નહિ. પણ છેલ્લી વારે હિસાબ આપજો.”

“હ.”

“ત્યારે હું નિશ્ચિત રહું?”

“હાહ. હા.” પોતાનામાં મુંઝલે શ્રદ્ધા બતાવી તેથી હરખાતાં કાકે કહ્યું.

“હીક. જા.”

કાક ગયો. તેને લાગ્યું કે મુંઝલે તેના પર વિશ્વાસ મુકી ઘણી ખાનગી વાત કહી હતી. પણ મુંઝલ મહેતાની ચાલુક્યનીતિનો તે માહિતગાર નહોતો.

તે ગયો અને તરત જ એક ગુમાસ્તા જેવા લાગતા માણસને મુંઝલે બોલાવ્યો.

“વિહારી! પેલો ગયો તે બટ જોયો? એ ત્રિભુવનપાલનો સુબટ છે.”

“હ હ.”

“એનું નામ કાકભટ્ટ. એ ક્યાં જાય છે અને શું કરે છે તેની તપાસ રાખવાની છે.”

“જેવી અન્નદાતાની આસા.”

“જેજે ઘણો જળરો છે. મને દહાડામાં બે ત્રણ વખત ખખર કરજો.”

“હ” કહી વિહારી ગયો.

પ્રકરણ ૭ મું.

મંજરીના સ્વામીઓ.

ત્રિભુવન અને કાક પાછા ત્રિભુવનને મહેલે આવ્યા. કાક પોતાની રસોઈની સામગ્રી તૈયાર કરવામાં ગુંથાયો, અને મંડલેશ્વર આરામ લેવા ગયા. કાકે પણ નિત્યકર્મ કરી, જમી, મુસાફરી અને મોંઘરાની લીધેલી મુલાકાતનો થાક ઉતારવા જરા વાર સુવાનો વિચાર કર્યો. અંદરના ભાગમાં ખાસ ઘરનાં માણસો રહેતાં હતાં ત્યાં એક ખાલી ખૂણો ખોળી કાઢી તે નિદ્રાધીન થયો.

પણ નિદ્રાદેવીની આરાધના નીરાંતે કરવાનું તેના નશીબમાં નહોતું. એકદમ તે ચમકીને જાગ્યો—કારણ કે તેના કાન પર એક પરિચિત, સંસ્કારપૂર્ણ, સ્વર કાને પડ્યો; તેનું હૈયું ઉછળી આવ્યું; તેણે કાન દઈ સાંભળવા માંડ્યું; સાંભળતાં તેણે એકચિત્તે, સ્તબ્ધ બની સાંભળ્યા કર્યું. તે બધું બૂલી ગયો—રાજ્યખટપટો, યુદ્ધપ્રસંગો, મહત્વાકાંક્ષા; માત્ર બે સ્ત્રીઓના સ્વરની રમઝટમાં લીન બની, તેમની વાતો હૃદયમાં ઉતારતો, તે રસતરંગે હીંચી રહ્યો.

તે સુતો હતો તેની પાછળના ઓરડામાં કાશ્મીરા અને મંજરી હિંચકો ખાતાં હતાં. હિંચકો જોરથી ઝુલતો હતો; અને બન્ને ઘડીમાં ધીમેથી ઘડીમાં મોટેથી વાત કરતાં હતાં.

બન્ને લલિતાઓ ભરજોબનમાં મહાલતી હતી; બન્નેનાં રૂપ, કસ્તો, છટા અનેરાં, ભિન્ન લક્ષણવાળાં, છતાં મોહક હતાં. કાશ્મીરા આછે ઘાટે ઘડેલી, શક્તિની પ્રતિમા હતી; મંજરી ખીલતાં અંગે ભરેલી લક્ષ્મીપદ પહોંચવાની તૈયારી કરતી હતી. કાશ્મીરા ચપલ, ઉત્સાહપ્રેરક, સત્તાધારી

લાગતી; મંજરી અપૂર્વ, ઉન્માદક, કલ્પનાશક્તિને કેદી બનાવે તેવી હતી. એમ લાગતું કે એકને જોઈ, પુરુષો તેનું શાસન સ્વીકારવા દોડે; બીજાને જોઈ, બધાં શાસનો તોડી, તેને પૂજવા લાગે. જ્યારે કાંકનું ધ્યાન ગયું ત્યારે મંજરી બોલતી હતી. તેના કંઠમાં ગર્વ અને તિરસ્કાર સાથે નિરાશાના પણ ઝણકારો સંભળાતા હતા.

“બા! મને કોની જોડે સંબંધ હોય? મારા પિતા ગયા પછી સંસાર-માં કોઈ મને સમજે, મને રૂએ એવું દેખાતું નથી. ક્યાં મારા મનો-રાજ્યમાં મોંઘા માનેલા વીરો અને ક્યાં આ બધા નિર્માલ્ય નિરાધાર વહેંતીયાઓ? કોઈમાં નથી બુદ્ધિ, નથી બળ, નથી આદર્શ; બધાનું લક્ષણ જોઈએ તો અલ્પતા.” જવાબમાં કાશ્મીરાદેવી હસી.

“મૂર્ખા! તને કાંઈ જ્ઞાન છે? પાટણમાં જેવા વીરો છે તેવા બીજે ક્યાંઈ પણ છે?”

“હું” તિરસ્કારથી મંજરી બોલી. “તમારા પાટણના વીરો અને પંડિતો બધા—”

“તેનો તને હિસાબ નથી?”

“બા! મારી સાથે વાત કરતાં માથું પાકશે. જવા દો. હું તમારા કાલની નથી—ત્રિભુવન ગજવનારા મહાકવિઓના કાલની છું; હું પાટણની બ્રાહ્મણી નથી—પણ જ્ઞાતા, વિજ્ઞા અને રૂદ્રને બોળામાં છુપાવવાની હાંસ ધારતી બીજી અનસૂયા છું.”

“તે તો કાણ જાણે, પણ તું ગાંડી તો છે.”

“મારું ગાંડપણ મારે મન ડહાપણ છે.”

“પણ તું આમ ને આમ ક્યાં સુધી રહેશે? નથી બાપ, નથી ભાઈ; તારી ઉમ્મરે તે આમ એકલવાયાં ક્યાં સુધી ચાલશે? અનસૂયા થશે, તો કોઈ અત્રિ હશે ત્યારે ને?” કાશ્મીરાએ હસતાં હસતાં ઉમેર્યું.

“બા, તે હું જાણું છું. પેલો કાક નહિ હોત તો મારે મરવું પડત. મોહિનીએ જેમ દેવદાનવો ડોલાવ્યા તેમ મારા રૂપમાં પણ ભયંકર શક્તિ છે; એટલે લાલસાના સેવકો દુઃખ દેવા આવશે. દુઃખ દેશે—રીખાવશે.

પણ હું કોને પરણું? કોની જોડે સંબંધ બાંધું? બા! મેં તમને શું કહ્યું? જ્યાં જોઈ છું ત્યાં વહેંતીયાઓ નજરે ચડે છે. એમાંથી કોની દાસી થાઉં?” ભયંકર કટાક્ષમયતાથી મંજરીએ પુછ્યું. તેના શબ્દો કરતાં તેની બોલવાની રીત ગર્વભરી, હૃદયભેદક હતી. કાંકનું હૈયું રડી ઉઠ્યું. મંજરીનાં વચનો ખરાં હતાં; છતાં તે તેની આશાઓની કતલ કરતાં હતાં.

“કાંઈનો છુટકો થયો છે કે તારો થશે? તું મોટી પંડિત છે ને આમ ધર્મને કેમ કોરે મુકે છે? તું હમણાં તો ગભરાતી હતી કે રખેને ખંભાતનો શેઠીયો તને લઈ જાય, તો તારો ધર્મ કેમ રહેશે? કાંઈની જોડે પરણી કેમ જતી નથી? પછી કોની મગદૂર છે કે તારો વાળ વાંકો કરી શકે?” કાશ્મીરાએ મંજરીના ખભા પર હાથ મુકી કહ્યું.

“આવક થવું કે કાંઈ હુદ્ર ગ્રાણીને પરણવું—મારે મન બન્ને અધ-મતાની અવધ છે.”

“ખબરદાર! માફ પીયેર આવક છે-ને મારાં સાસુ આવક હતાં; અને તારે મન બધા જ હુદ્ર એટલે મારા મંડેશ્વર પણ તેમ જ!” કહી કાશ્મીરા પાછી હસવા લાગી. તે મંજરીને ધીમે ધીમે લમતી વાત પર લાવતી હતી. બહાર પડેલો કાક તે સમજ્યો અને અંતરથી તેણે આભાર માન્યો.

“ત્યારે બોલાવો છો શું કામ?” જાણે પોતે મહારાણી હોય અને મંડેશ્વરની પટરાણી કાંઈ દાસી હોય તેવા ગૌરવથી મંજરીએ પુછ્યું. “મારાથી કેમ પરણાય?”

“એ તો એની મેજે સમજશે. ધણીયો બાંધળા પાંગળા ધણી સેવે છે તેનું શું?”

“હું પણ સેવું છું જે મારે હૃદયે ઉતર્યા છે તે. ખીજને મન તે ધણીયે નકામા છે.”

“કાશ્મીરા ચમકી” “હું?”

“હા.”

“એ શું?”

“વાત ખરી. બા! મેં તમને એક વખત કહ્યું કે મારો સ્વભાવ વિચિત્ર છે.”

“પણ તારે હૃદયે કાણુ ઉતર્યા છે તે તો કહે. વાત શું ઉડાવે છે?”

“હું ક્યાં વાત ઉડાવું છું? તમે કહો છો કે હું એકલી છું-ખરૂં જોતાં તો મારો સંસાર ભરત્યક છે. તમે કહો છો કે મારે પરણવું જોઈએ-ખરૂં કહું તો હું પરણેલી છું.”

“શું બકે છે?”

“ખરી વાત. તમને પરણે જે સુખ મળે છે તેથી વધારે મારા નાથો મને આપે છે.”

“નાથો! તું બાનમાં છે કે નહિ?” કહી એકદમ હિંચકા રાખી, મંજરીને ગાંડી ધારી કાશ્મીરા હેઠળ ઉતરી, ડાળા ફાડી તેની સામું જોઈ રહી.

“બાનમાં છું, ગભરાશો નહિ. મારે નાથ ધણા છે. પાંચાળી કરતાંયે વધારે.”

કાશ્મીરાને હસવું કે ગુસ્સે થવું તેની સમજ પડી નહિ. તેને લાગ્યું કે મંજરી મશ્કરી કરતી હતી, પણ તે ગંભીર અને શાન્ત હતી; તેનાં પ્રકુલ નયનો નાથની વાત કરતાં નવોઢાનાં ચમકે તેમ ચમકતાં હતાં; તેના મોઢા પર ફાડીલી, લજ્જતી નવવધૂને મોઢે પડતા શેરડાઓ દેખાતા હતા. અત્યાર સુધી જે ગર્વના સ્વાસ્થ્યથી તે વાત કરતી હતી તે જતું રહ્યું; તેણે ઉમળકા સાથે, હેતુભર્યા વચ્ચનો બોલવા માંડ્યાં.

“એકનું નામ તો દે. તારૂં તો કાંઈ સમજતું જ નથી.”

કંઈ નામ સાંભળવા એકચિત્તે કાન દીધા; અને તે બધાનો સંહાર કરવા મનમાં સંકલ્પ કર્યો.

“પહેલો મારો નાથ-મારા પિતાએ સોંપેલો પહેલો મુગટમણિ કાણુ છે તે જાણો છો? કાલીદાસ.”

“કાલીદાસ કાણુ?”

“કાલીદાસ-મારા હૈયાનો હાર. અહોનિશ તે મારી સાથે સંચરે

છે.” કાશ્મી મંજરીએ કહ્યું. “ખાતાં, ઉઠતાં, બેસતાં અમારાં હૃદયો એક જ તાન મારે છે: અમે સાથે સાથે ગગને વિહરતા મેઘો જેમ્મએ છીએ-પાસે છતાં, આંધાં બની મેઘદૂતોથી સંદેશ કહાવીએ છીએ; હૃદયના રસ રેડી એક બીજને શોધીએ છીએ; જીવનના લ્હાવા લઈ અમારાં છોકરાં ઉછેરીએ છીએ.”

કાકને સમજાયું કે મંજરી કાને વિષે વાત કરતી હતી; કાશ્મીરા પણ આભી બની નેંધ રહી.

“છોકરાં !”

“હા. અમને છોકરાં છે-શકુન્તલા, પુરૂરવા, માલવિકા-અંધાં ઘણાં; તે મારાં છે-કારણ કે મારા નાથનાં છે.”

“એ કાણ છે પણ ?”

“ઝોળખતાં નથી ? સમસ્ત કવિમંડલોના તિલકરૂપ મારા કાલી-દાસને-વિક્રમાદિત્યના પ્રિય વયસ્યને ?” કાશ્મીરા તરફ તિરસ્કારભર્યાં નયને નેતાં તેણે પુછ્યું.

“પેલો વિક્રમ રાજાની સલાનો કવિ કાલીદાસ ?” આખરે સમજ પડતાં કાશ્મીરાએ પુછ્યું.

“તે જ” જાણે વિજય મેળવ્યો હોય તેમ હસીને મંજરીએ કહ્યું.

કાશ્મીરા સમજી અને આ વિચિત્ર બાલાનું મનોરાજ્ય નેંઈ ખડ-ખડાટ હસી.

“હાય હાય, નકામી મને ગભરાવી મારી.” કાશ્મીરાએ કહ્યું. તે ઘણીજ પાકી હતી અને મંજરીનો સ્વભાવ અને તેની ઉર્મિઓ પામી ગઈ હતી; અને તેની મીનજ કાકાની કલાથી તે મંજરીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે દોરવા મથી. “બીજા કાણ કાણ છે ? અંધા આવા આવા જ છે કે કોઈ શરવીર યોધો પણ છે ?”

“તમે નહિ જાણતાં કે તમેજ માત્ર યોદ્ધાઓ પૂજો છો. મેં પણ ઘણા યોદ્ધાઓને વરમાળ આરોપી છે.”

“કાને કાને તે તો કહે.”

“કાને ? મારા વીરો તમારા વીરો જેવા નિર્માલ્ય નથી. મારો મહાપ્રતાપી સ્વામી, વીરોમાં પણ વીર એવો સકલ શસ્ત્રવિદ્યાનો પિતા પરશુરામ છે.”

“કાણુ સન્નનનો છોકરો !”

“શું બોલો છો ?” મંજરીની આંખોમાંથી ગર્વ અને ઉત્સાહના તનખા નીકળતા હતા; તેનું તેજસ્વી મુખ અનિવાર્ય ભાવોથી ઝળહળી રહ્યું હતું.

“મારા પરશુરામ ! પરશુરામ તો ત્રિપુરારિનો અવતાર-અનેક લીખ અને કુર્ણોને શસ્ત્રવિદ્યા શીખવનાર મહાગુરુ-એકવીશ વાર નક્ષત્રી કરી આપી અવનીને કંપાવનાર સમર્થ મહારથી-સર્વશાસ્ત્રવિશારદ મહર્ષિ-પલકમાં આપીધરા દાનમાં દેનાર-જમદગ્નિનો પુત્ર ! આ ! તમે મશ્કરી કરો છો ? ભલે કરો. તમારે મન આ પોથીમાંના વેગણુ છે-મારે મન તે પ્રાણુનો આધાર છે. તમે મંડલેશ્વરનાં પટરાણી બની મગ-ડરીમાં મહાલો છો; હું આલણુશ્રેષ્ઠ ભગવાનની અર્ધાંગિના છું તેમાં રાચું છું. આ ! એને શબ્દે શાસ્ત્રો રચાતાં, એની હાકે શેષનાગ ડોલતો, એની પરશુની ચમકે મહારાજ્યો પાયમાલ થતાં, એને તપે દેવદેવેન્દ્રો ત્રાસી મેરતા. પ્રાણુ અર્પવો તો એવાને.”

“પણુ એવી વાતો તે કામની શું ? તેને તે કાંઈ સદેહે પરણાયું ?”

“કેમ નહિ ? તમે મંડલેશ્વરને જુઓ છો તેથી વધારે સ્પષ્ટતાથી હું તેને નીરખું છું-તેના શબ્દો સાંભળું છું-તેના જીવનના આદેશો સમજું છું. તમને તે નહિ દેખાતા હોય પણુ હું તેને જોઉં છું.-જેવા તેને મહારાજ દશરથે જોયા એવા” કહી ભાવ અને ઉર્મિઓથી ઉછળતા, ધૂજતા અવાજે તે બોલી:

દર્દર્શી મીમસકાશં જયમન્થલચારિણમ્ ।

માર્ગર્થ જામલમેયં રાજા રાજવીમર્દનમ્ ॥

કૈલાસમિવ દુર્ધર્ષ કાલામિમિવ દુઃસહમ્ ।

જ્વલન્તમિવ તેજોમિર્દુર્નિરીક્ષ્યં પૃથગ્જનૈઃ ॥

સ્કન્ધે चासज्जपरच्छं धनुर्विद्युद्गणोपमम् ।

प्रवृत्त शरसुप्तं च त्रिपुरघ्नं यथा शीवम्^૧ ॥

હેલ્લા શપ્દો જાણે સુમધુર સંગીતમાં નાચતા ઝરણાંએ નીચે પડતાં ઉચ્ચાર્યા હોય એમ કાકને લાગ્યું. કાશ્મીરા ક્યાં સુધી ઉત્સાહની ઉમિ-
ઓના તેજથી દીપતી મંજરીને જોઈ રહી અને પછી કહ્યું:

“બળી તારી કથા, છોડની. સમજાય એવું તો કાંઈ બોલ. આ તો
તું બોલે ને તું સમજે!” કાશ્મીરા, જે મંજરીનો અર્થ તેના શપ્દો કરતાં
ચહેરા અને અવાજના ભાવથી વધારે સમજતી હતી, તેણે કહ્યું. મંજ-
રીની કલ્પનાશક્તિનું ધસતું પૂર અટક્યું. તેણે કાશ્મીરાને શ્લોકોનો અર્થ
સમજાવ્યો.

“બા! વીર વીર કરો છો તો આનું નામ વીર! માનશો? હું તો
એની સાથે રહું છું; એને ડગલે ડગલું ધરું છું; એને વિજયે વિજય પામું
છું; એનું ત્ર્યંબક લઈ જનકને દરબારે જાઉં છું;—એની પરશુ લઈ મારે
હાથે ક્ષત્રીઓનાં શીશ ઉડાવું છું.” તેણે પોતાની નાનકડી મુડી વાળી
આગળ ચલાવ્યું. “અમે બે પૃથ્વી નક્ષત્રીઓ કરીએ છીએ, ત્રિભુવન
કંપાવીએ છીએ, ઈંદ્રાસનો ડોલાવીએ છીએ. બા! બા! તમને હું ગાંડી
લાગતી હોઈશ; પણ મારે મન તમારો સંસાર માયાજાલ છે—મારો આ
સંસાર સત્ય છે, પ્રત્યક્ષ છે. હવે તમારા આજ્ઞાકાલના વહેતીયા વીરોનો
મારે મન શો હીસાબ હોય? શી બહાદુરી પર મારા જમદગ્નિની વરમાળ
ખીજને આરોપું?” તેણે નાક મરડી, જરા વધારે સ્વસ્થ થઈ પુછ્યું.
“તારે જમદગ્નિ જોઈતો હોય તો આપણો કાકલટ છે” કાશ્મીરાએ જાણે

૧. રામાયણ બાલકાંડ સર્ગ ૭૪.

રાત્રીએ (દશરથે) ભયંકર, જટામંડળ ધારણ કરેલા રાત્રીઓના વિનાશક, કૈલાસ
સમ જતાય નહિં એવા કાલાગ્નિ સમ સહન ન થાય એવા તેજોથી ઝળહળીત,
સામાન્ય નરોને ન દેખાય એવા, આંધે ફરસી મુછીને, વિજળી સમ ધનુષ અને
ઉગ્ર શર લઈ ત્રિપુરો નાશ કરનારા શંકર એવા ભાવતા જમદગ્નિ પુત્ર ભૂગુ
પુત્રને જોયા.

અમથી મશ્કરી જ કરતી હોય તેમ પુછ્યું. “એનું ગોત્ર પણ કાંઈ એનું જ છે. તે દિવસે તું ડાચાકૂટ કરતી હતી ને?”

બહાર કાકનો જીવ તાળવે ચોંટયો.

“કાણુ કાક!” મંજરી પાછી હતી તેવી ગર્વિષ્ઠ, સ્વસ્થ થઈ ગઈ.

“બા! એવું નહિ બોલશો. એ તે મોટો થોડો ને એ મોટો બ્રાહ્મણ! નથી આવડતું સંસ્કૃત-નથી પૂરા સંસ્કાર-નથી મોટો થોડો. તમે તો એની પાછળ ગાંડાં થઈ ગયાં છો.”

કાકનું હૃદય ધબકતું અટકી પડ્યું હોય એમ તેને લાગ્યું. મંજરીના તિરસ્કાર ભર્યા વચનો તેને અસ્પૃતાના વિષના ઘુંટડા પાતાં હતાં. તેના હૃદયમાં ઉભી થયેલી વ્યથાથી તેની આંખમાં પાણી આવ્યાં; મંજરીના ભયંકર શબ્દના પડખા તેના કાનમાં પડવા લાગ્યા; પોતે હોતો એક અધમ સેવક-નહિ બ્રાહ્મણ, નહિ થોડો.

“શું મોટો છે? ભલા ભૂપતિને ભૂ પાય એવો છે. તું ક્યાં નથી જાણતી? એને લીધે તું બચી ને જીવતી આવી; એને લીધે રા' હારી ગયો, પકડાયો; એને મારા મંડલેશ્વર જમણો હાથ માને છે; કાલે ઉડીને ભટ્ટરાજ થશે; જમીન મળશે, મીલકત પામશે, વખત છે ને સેનાપતિ પણ થાય!”

“બા! હું-હું-કાકને થરણું? ક્યાં હું-અને ક્યાં લાટનો ભટકતો ભટ્ટ.”

“તે એમ નહિ કહે કે ક્યાં હું મંડલેશ્વરનો માનીતો સુભટ અને ક્યાં તું ધરવિનાની, એક રખડતી છોકરી?” કાશ્મીરાએ એક પછી બીજી યુક્તિઓ અજમાવવા માંડી.

“ભલેને કહે? ન જોયાં રવિકિરણો, ન જાણ્યો તેનો પ્રતાપ-તેથી શું ધ્રુવ દૂરદર્શી થયો?”

કાશ્મીરા આ અભિમાન પત્રવાર સુધી જોઈ રહી. તેને મંજરી તરફ ખેંચાણ થતું હતું. તેનું સૌંદર્ય, સરલતા અને ગર્વ સુદ્ધાં કાશ્મીરાને અસૌકિક અને પ્રિય થઈ પડ્યાં હતાં. તેને હેતનો ઉમળકા આવ્યો અને તે મંજરીને વળગી પડી.

“મંજરી ! તું તો અદ્ભુત છે.”

જાણે એમાં કાંઈ નવું નહિ કહ્યું હોય તેમ મંજરી સ્વાસ્થ્યથી આલિ-
ગનથી છુટી પડી. “બા ! દુનિયામાં પદવી, પૈસો, કે બહાદુરીથી શ્રેષ્ઠતા
નથી મળતી.”

“ત્યારે ?”

“પહેલાં સંસ્કાર અને શુદ્ધતા જોઈએ. જો બૂદ્ધિથી જ સંસ્કાર કે
શુદ્ધતાથી બ્રહ્મ થાય તો પૃથ્વી રસાતાલ જાય” ગર્વથી મંજરીએ કહ્યું.

“એટલે તારે મન કાંઈ સંસ્કારીએ નથી ને શુદ્ધે નથી. નહિ !
ડીક છે. કહેવા દે તેને.”

“બલે કહેજો.”

કાંઈ હૈયાસૂતો બની ઘડીભર પડી રહ્યો. જે થોડું સંસ્કૃત આવડતું
હતું તેની મદદ લઈ મંજરીએ બોલેલા શ્લોક તે યાદ કરતો હતો.
“કૈલાસમિવ દુર્ધર્ષ. તેણે કપાલ કૂટયું. “ક્યાં હું જામદગ્ની ગોત્રજ ને
ક્યાં ભગવાન જામદગ્નિ પરશુરામ, મંજરી સાચું બોલી. હું નિર્માત્મ-
નિરાધાર છું. ક્યાં મારા વીર પૂર્વજ અને ક્યાં હું વહેંતીયો વીર ? કાલામિ-
મિવ દુઃસહમ્. મંજરીને લાયક હું પતિ છું ? નથી. નથી ?” પા ઘડી તે
મૂગો મૂગો પડી રહ્યો. “હું બુદ્ધિશાળી છું-બહાદુર છું-મંડલેશ્વરનો
માનીતો છું. મંજરીને લાયક કેમ નથી ? હા. અલ્પ છું-વિશાળતા
નથી. ત્રિપુરજનં યથા જિવમ્ મંજરી તારી વાત ખરી છે...મંજરી !
ડીક છે. તું પણ જોજો” કહી તે બેઠો થઈ ગયો. “કળીયુગ આવ્યો છે;
પણ મારી રગમાં શુદ્ધ, સનાતન, લોહી ફરે છે. તું પણ જોજો કે કાંઈ
નિર્માત્મ છે કે રાજવી મર્દન છે” કહી કાંઈ ઉભો થઈ ગયો.

પ્રકરણ ૮ મું

બે બુના મિત્રો.

ઉબક સેનાપતિ મહારાજ પાસેથી ઉઠી, સજ્જન સાથે રાજગઢના
ખીજ ભાગમાં ગયો. ઉબકનું આતિથ્ય સજ્જનને સોંપવામાં આવ્યું હતું.

તે બન્ને નીરાંતે બેઠા, અને વિનયશીલ અનુચરો પાણી અને પાન મુકી વધાય થયા. કીર્તિદેવ હજુ બહારના ખંડમાં ફેટલાક ચોદાઓ જોડે વાત કરતો ઉભો હતો. આ બે વૃદ્ધ ચોદાઓએ એકલા પડતાં પહેલીવાર એક બીજા સાથું સ્મિતભરી, સ્નેહભીની નજરે જોયું.

“ફટલે વર્ષે મળ્યા?” ઉબકે કહ્યું, “પણ તું તો તેવો ને તેવો જ છે.”

“હા! પણ તમે જરા ઝરડાયા છો. થોડા ધા પણ વધારે પડ્યા છે. નહિ?” તકીયાપર નીરાંતે અડેલી સજ્જન મહેતાએ કહ્યું.

“વયસ્ય! મારી ઉમર ધાએ ગણાય છે; વર્ષે નહિ” મુછપર તાલ દેતાં ઉબકે બોલ્યો. “ધાદ છે, આપણો પહેલો ધા?”

“કેમ નહિ? હીમદેવ મહારાજે તમારા ભોજરાગને પુરા ક્યાં ત્યારે મેં કરેલો ને તે કેમ જુલું?” કહી સજ્જન ખડખડાટ હસ્યો.

“આહા! શું તે અવસર!” ઉબકની અડધી આંખ બાલપણનો આનંદ સંભારી હસી ઉઠી.

“તે અવસર ગયા.”

“અરે હારે” સજ્જને જોરથી કહ્યું “ક્યાં આપણાં કેસરીયાં અને ક્યાં આ આજકાલના છોકરાંઓની રમત. પણ પરમાર!” આસપાસ સાવચેતીથી જોઈ તે બોલ્યો. “પેલાનું શું?”

“કાણુ?—”

“હા. તે જ.”

“મંત્રીવર્ય! તમે મારાપર ધણો જ અનુમદ કર્યો. શું છોકરો?”

“કુલ લગ્નવે એવો તો નથી ને?”

“ખન્ને કુલ તારે એવો છે. તે ઝોળખ્યો નહિ? મારી સાથે—”

“પેલો છોકરો છે તે?” સજ્જને પુછ્યું.

“હા.”

“નામ આપ્યું છે?”

“કીર્તિદેવ.”

“શું રૂપાળો છે? શું વધી ગયો છે?” સાશ્વર્ય બોલતાં સજ્જન દટાર થઈ ગયો.

“ગાંડા ! સોળ વર્ષનાં બહાણાં વાયાં.”

“હું ?”

“હાસ્તો. હું દેવપટ્ટનની જાત્રાએ આવ્યો ત્યારે.”

“શું વખત જાય છે ? પણ યુદ્ધમાં કેવો એક છે ?”

“મંત્રીજી ! યુદ્ધમાં આપણને શરમાવે. ચાતુર્યમાં કવિવરો માન મુકે.”
ટુંકામાં સેનાપતિએ કહ્યું.

“અમે એને ખોયો. નહિ તો એના બાપને ને અમને બન્નેને શોભા દેત.”

“એનો બાપ કાણ ? તે તો તમે કહ્યું જ નહિ.”

સંજ્ઞનને કપાળે કરચળી પડી; તેની આંખમાં ઝલાનિનો ભાવ આવ્યો.

“સેનાપતિરાજ ! એ કરમની કથા જવા દો. પણ છોકરાએ કુલની તપાસ નથી કરી ?”

“કરી હતી. એ જાણવા તો તે ઘણો ઉત્સુક છે. પણ મેં કહ્યું કે મને ખબર નથી એટલે ખીચારો વધારે પુછતો નથી. પણ એના હૃદયમાં એ અલિલાપા ઘણી છે. કહી દોની.”

“હમણાં નહિ.”

“કુલ કલંકિત તો નથી ?”

“એવું કુલ આખી પૃથ્વીપર મળવું ભારે છે !” ખેદપ્રકૃત ગર્વથી સંજ્ઞનને કહ્યું “ઉબકળ, પણ એની વધારે વાત કરવામાં માલ નથી.”
“એ ખીચારો તો એટલું જાણે છે કે એ ગુજરાતનો છે. એથી તો એ પાટણ આવવા તલસતો હતો.”

“ત્યારે થોડા દહાડા અહિયાં રહેવા દો.”

“પૂર્ણિમા સુધી તો છે. પછી વિચાર કરીશું.”

“રહેવા દો આજે કેટલા દિવસથી એને મળવાનું મન હતું” સંજ્ઞનને કહ્યું “એને મારે ઘેર મોકલો.”

“હા. કીર્તિ !” ઉબકે ખૂમ મારી.

“જી” કહી કીર્તિદેવ માનભેર આવીને હાથ જોડી ઉભો.

“અમને ઓળખે છે ?” સંજ્ઞન તરફ આંગળી કરી સેનાપતિએ પુછ્યું.

“આંપાનેર ગઢના દુર્જય પતિને કાણુ નહિ ઓળખે.” પોતાનાં સુંદર નયનો સવિનય ઉંચાં કરી કીર્તિદેવ બોલ્યો.

સજ્જન અવર્ણનીય સ્નેહથી તેની સામું જોઈ રહ્યો.

“પણ મારા મિત્ર તરીકે ક્યાં ઓળખે છે?” ઉબકે કહ્યું.

“પરમાર ને હું તો બાલપણના મિત્રો છીએ. જે યુદ્ધમાં પહેલો એ ઉતર્યો તેમાં જ મેં મંગલાચરણ કર્યું.”

“જી.”

“અને ત્યારથી એક બીજના ધા સહેતા, સંધિ થયે ભેગા મળતાં આખી હાંફગી વીતાવી છે” સજ્જનને કહ્યું “સેનાપતિ, આપણી દોસ્તીને કેટલાં વર્ષ થયાં હશે?”

“તારો છોકરો હતો ને? તેનાથી એ વર્ષ વધારે.”

“હા. પરશુરામને ચાલીશોક થયાં.”

“બસ ત્યારે કીર્તિ” ઉબકે કહ્યું “અવનીપર સજ્જન મહેતાનો સમોવડીયો નથી.”

“સમોવડીયો નથી; પણ એક થોડો ચડીયાતો છે—અને તે આપણા સેનાપતિરાજ.”

“ફીક ત્યારે. તું એમને ત્યાં જા.”

“જી.” કીર્તિદેવે કહ્યું.

“તું પણ વણિક છે એટલે વાંધો નહિ પડે.”

“જેવી આજ્ઞા.”

“ચાલો ત્યારે” કહી સજ્જન મહેતાએ રજા લીધી.

સજ્જન મહેતા કીર્તિદેવને લઈ હાથી પર ચઢ્યા અને પોતાના ઘર તરફ ચાલ્યા. રસ્તે વૃદ્ધ યોદ્ધાના મોં પર અનેક ભાવો દેખાતા હતા. જાણે ઘણા દિવસે ખોવાયેલું રત્ન સાંપજું હોય તેમ તે કીર્તિદેવ સામે જોયા કરતા, ઘડીમાં નીસાસો મુકતા, ઘડીમાં મુઝમાં હસતા.

કીર્તિદેવની અસ્પર્શ્યતા અડગ રહી. આ બધા ભાવો તેણે જોયા નહિ; તે માત્ર પાટણના લોકો તરફ જોઈ ઉડો વિચાર કરી રહ્યો હતો.

મકરણુ ૬ મું. કીર્તિદેવ કેમ આવ્યો.

મંજરીનાં વાક્યોનું રટણુ કરતો કાક ઉડીને ઘરની બહાર નીકળ્યો. તેની મહત્વાકાંક્ષા એટલી ઉડી હતી; તેની ઇચ્છાશક્તિ નિશ્ચલ બની હતી. મંજરીને પરણવું એ એ શબ્દો તેના મગજમાં અંગારરૂપે ધગધગી રહ્યા હતા.

જે સ્ત્રીને પોતે દેવી સમાન પૂજતો હોય તેની પાસે સ્વામિત્વ સ્વીકારાવવું એ પુરુષના હૃદયની મોટામાં મોટી અભિલાષા છે. તે કાયરનો નર બનાવે છે—નરને દેવ કે પિશાચ બનાવે છે; સામાન્ય અવસરોને ઐતિહાસિક ગૌરવે અનેરા બનાવે છે, મનુષ્ય જીવનને સફલ કરે છે. તે અભિલાષા અત્યારે કાકને રોમે રોમ બ્યાપી રહી, અને તેની કલ્પના-શક્તિ ઉદ્દીપન કરી તેમાં જન્મદમિસુત પરશુરામનું સ્વરૂપ લીધું. કાક રસ્તે બળડતો ચાલ્યો “કૈલાસમિવ દુર્ભર્ષમ્ કાલાગ્નિમિવ દુઃસહમ્”

તે ઝપાટાબંધ પગ ઉપાડી સંજ્ઞન મહેતાના ઘર તરફ ચાલ્યો. જ્યારથી તેણે પાટણમાં પગ મુક્યો હતો ત્યારથી તેના જુના મિત્ર કૃષ્ણદેવને મળવાનું તેને ઘણું મન થયું હતું. કૃષ્ણદેવ વિષે તેણે અનેક સંકલ્પ વિકલ્પ કર્યા હતા, અને તે ખરેખરો કાણુ છે તે ચોક્કસ જાણવું એને જરૂરનું લાગતું હતું.

તેણે સંજ્ઞન મહેતાને ત્યાં જઈ કૃષ્ણદેવની તપાસ કરી, અને તે હજી ત્યાંજ છે જાણી તેને ઘણો હરખ થયો. તે પુછતો પુછતો અંદર ગયો, અને ત્યાં છાંબંધ ચોકની ઇંડકમાં કીર્તિદેવ, કૃષ્ણદેવ, સંજ્ઞનનો નાનો છોકરો લક્ષ્મણ અને બીજા એક એ યુવાન ચોદાઓ બેઠેલા જોયા.

કીર્તિદેવ ઉઘે પગે બેઠો હતો; તેનું આખું શરીર જાણે છલંગ મારતાં પહેલાં કેસરીનું હોય તેમ ચપલ, સંકુચિત, જુસ્સાના પૂરમાં ધુજતું દેખાતું હતું. સ્વભાવજન્ય બેદરકારીથી તકીયાપર પડી, પગ લંબાવી કૃષ્ણદેવ સ્વસ્થપણે સાંભળતો હતો. પૂજ્યશુદ્ધિ દર્શાવતું મોટું કીર્તિદેવ તરફ ફેરવી, લક્ષ્મણ તેને એકી ટશે નીરખી રહ્યો હતો.

મંજરીના ચાખખાથી કાકનું સ્વમાન ચમચમતું હતું; પોતાની

અભિલાષા પરિતૃપ્ત કરવાનો દિવસ દૂર હોવાથી તે અલ્પતા અનુભવતો હતો. અને તેમાં કીર્તિકેય સમા લાગતા કીર્તિદેવની ભવ્યતા અને તેજોમયતા, સૃષ્ટિને શાસન કરવા ઉતરેલા રાજરાજેન્દ્ર જેવી બેદરકારી અને ગૌરવભરી કૃષ્ણદેવની મોહકતા જોઈ કાક મનમાં ધણો જ મુંઝાયો: પોતાની અને આ બેની વચ્ચે અંતર ભાળી મનમાં બળવા લાગ્યો. ખીજ જ પળે હૃદયદૌર્બલ્યનો ત્યાગ કરી પૂરતપની માફક તેણે ગર્વથી વિચાર કર્યો. આ બન્ને સ્વરૂપવાન હોય, આ બન્ને ગૌરવશીલ લાગતા હોય તો પણ તે પોતે મંજરીએ કહ્યું તેમ શુદ્ધતા અને સંસ્કારમાં શ્રેષ્ઠ હતો. તેની રગમાં અનંત કાલથી વિશુદ્ધિ પામેલું બૂદ્ધેવાનું લોહી ફરતું હતું-આખી ધરણી તેના પૂર્વજોના પ્રતાપથી ટકી રહી હતી. આ વિચાર આવતાં તેના શરીરમાં વિદ્યુત પ્રગટી; તેના મુખ પર ગૌરવ આવ્યું.

“નમસ્કાર કીર્તિદેવ ! નમસ્કાર કૃષ્ણદેવ ! કેમ છો ?”

કીર્તિદેવે એકદમ ઉંચું જોયું. કૃષ્ણે ધીમેથી તિરસ્કારભરી નજર નાખી.

“તમે જ કાકભટ્ટ !” કીર્તિદેવે ધણા જ મીઠા, મોહક હાસ્યથી કહ્યું. કાકતું હૃદય એકદમ આ અદ્ભુત વ્યક્તિ તરફ ખેંચાયું “મને સવારે શું ખબર કે તમે કાકભટ્ટ. મેં તમારી કીર્તિ ધણી સાંભળી. લોકો વાતો કરે છે કે ખરેખર રા’ને તમે જ હરાવ્યો.” કાક આ અચાનક મળેલી પ્રશંસા સાંભળી દિગ્ધ થઈ ગયો. કૃષ્ણદેવનું મોટું તિરસ્કારમાં મરડાયું.

કીર્તિદેવના અવાજમાં, બોલવાની છટામાં ઉચ્ચ કુલતિલકોને છાજે એવી સંસ્કારિતા હતી; તે ઉપરાંત તેમાં દેવવાણીનો રણકાર હોય તેમ ન કળાય એવી તટસ્થતાની સાથે ઉત્સાહ પણ હતો. તેના પ્રભાવભર્યા નયનોએ સ્નેહ અને મૈત્રિ આકર્ષે એવાં કિરણો ફેંક્યાં. તે સૂર્યકિરણ સમાં કિરણોએ કાકના હૃદયને ખીલવ્યું અને આકર્ષ્યું.

“હા કાક” જરા મરકરીમાં કૃષ્ણે કહ્યું. તે પણ મોટો મોર માયો છે. નહિ ?”

કૃષ્ણદેવ તેવો ને તેવો જ શાન્ત, સ્વસ્થ, તિરસ્કારભર્યો હતો. કાકની ધારણા પ્રમાણે તો તે અત્યારે શોકગ્રસ્ત હોવો જોઈએ, પણ તે

ધારણા ખોટી ઠરી. કાકને લાગ્યું કે હજી કૃષ્ણદેવ કાણ છે તે ઉખાણું તેણે બરાબર છોડ્યું નથી.

પણ કીર્તિદેવની વાતે તેને વધારે વાર વિચાર કરવાનો વખત આપ્યો નહિ. “કાક ભટ્ટજી! તમે આવ્યા તે ઘણું સાફ થયું. તમારી ખ્યાતિ સાંભળી મને તમને મળવાનું મન થયું હતું. મારે પાટણના બધા વીરો સાથે મૈત્રી કરવી છે. પાટણ તો સ્થૂલ છે; તેનો આત્મા તો તમે બધા છો.” કાક ખીજે આવા શબ્દો કહે તો કાકને ખોટી પ્રશંસા જેવું લાગતું; પણ કીર્તિદેવ આ શબ્દો બોલતો તે જાણે અક્ષરે અક્ષર સાર્થક હોય તેમ અને ઉચ્ચારતો જાણે તે સાધારણ વાત હોય તેમ. આથી સાંભળનારને ખુશામત લાગતી નહિ, છતાં શબ્દોનો જાદુ રંગે રંગમાં પ્રસરતો.

“મારાં પણ સદ્ભાગ્ય કે હું અહિયાં આવ્યો. કેમ પાટણ કેવું ગમે છે?” કહી કાક સામે બેઠો.

“તમે આવ્યા ત્યારે હું તે જ વાત કરતો હતો” કીર્તિદેવે કહ્યું. “પાટણ અને અવન્ટી મને તો આર્યાવર્તની આંખો લાગે છે.”

“માત્ર વાંધો એટલો જ છે કે બે આંખો સીધું જોઈ શકતી જ નથી.” કૃષ્ણદેવે ઉમેર્યું.

“કેમ નહિ?” કીર્તિદેવે કહ્યું. “હવે તો સંધિ થઈ છે; અને મહાકાલેશ્વર મંજુ કરશે તો તે સદાયે રહેશે. તમે શું ધારો છો કાકભટ્ટ?”

“મને નથી લાગતું. પાટણને યુદ્ધથી વિરામવું ગમતું નથી.”

“હું કયાં કહું છું? હું કહું છું કે યુદ્ધ કરો-પણ અવન્ટીની સામું નહિ, તેને પડખે રહીને.”

“આ યુગમાં તો નથી થવાનું.” તિરસ્કારમાં કૃષ્ણે કહ્યું.

“શા માટે નહિ કૃષ્ણદેવજી! સમય સામું થવાનો નથી, પણ સંધિ રાખવાનો છે.”

“રખાય તો સાફ; પણ લાંબો વખત રખાય તેમ લાગતું નથી.”

“કારણ કે આપણે માથે શું ઝાઝમે છે તેનું તમને લાન નથી.” કીર્તિદેવના અવાજમાં પહેલી વખત સત્તાનો પડથો પડ્યો. કાક થોડી-વાર તેની તેજસ્વી કાન્તિ સામું જોઈ રહ્યો. “હું એકલી અવન્ટીમાં રહ્યો

નથી, આખા આર્યાવર્તમાં ક્યો છું. અનેક દેશોમાં પર્યટન કરતાં મને સ્પષ્ટ લાસ થયો છે કે જે આપણે બધા એક એકમાં જ લડ્યા કરશું તો આપણાં રાજ્યો જશે-આપણો ધર્મ જશે-આપણે લુટાઈશું-આપણે અવનીપરથી ઉખડી જઈશું.”

કાકને લાગ્યું કે કીર્તિદેવને સનેપાત થયો કે શું; પણ તેની ગંભીર મુખમુદ્રા, તેની તેજસ્વી આંખો, તેના અવાજમાં સત્યતા અને લાગણીનો ધ્વનિ સ્પષ્ટ દેખાડતાં હતાં કે તે ખરી શુદ્ધિમાં, અને ખરા અંતઃકરણથી આ શબ્દો ઉચ્ચારતો હતો.

“પણ આટલું બધું કેમ કરતાં થઈ જવાનું?” કાણીઓ પર જરા ટદાર થઈ કૃષ્ણદેવે પુછ્યું.

“કેમ કરતાં? માથે ધનગર્જના થાય છે પણ તમને સંભળાતી નથી. જયદેવ મહારાજ અવન્તીનાથ સાથે લડે છે. જુનાગઢનો રા’ પાટણ સાથે લડે છે; સપાદલક્ષનો^૧ રાજા, ચીતોડના રાવલ સાથે લડે છે; કોઈ સમજતા નથી. કાશ્મીરાધિપ એકલો સમજે છે. તમારા ભીમદેવ મહારાજ હતા ત્યારે જે યવનોએ પાટણ તોડી, પરમધામ દેવપદ્મજીને વિનાશ કર્યો હતો તે વાત યાદ છે? દાનવ સમા વિકરાળ, નિર્દય યવનોની મહાસેનાઓ ખાળતાં કાશ્મીરરાજની હિંમત પણ હારી ગઈ છે.”

“શું કહો છો?” લક્ષ્મણે પુછ્યું.

“હા તમે બધા બેઠા છો-આત્મબળના ગર્વમાં સંતોષ માનીને. પણ દર વર્ષે તે મહાવિનાશક યવનસાગર આગળનો આગળ વધે છે; કુનોજ અને સપાદલક્ષે તેની ઉર્મિઓનો સ્પર્શ કર્યો છે; અમારા અવન્તીમાં તેની ભયંકર ગર્જનાના પડધા સંભળાયા છે. વેળાસર ચેતશો, નહિ તો-કાશ્મીર પડશે; સપાદલક્ષ પણ ખુવાર થશે. મહાકાલેશ્વરની ધન ધૂળમાં રાજાશે-અને પાટણનું નામ અને નીશાન પણ હાથ લાગવાનું નથી” ભાર મુકવા હાથને છટાથી હલાવી કીર્તિદેવે ભવિષ્યવાણી પુરી કરી. તેના શબ્દોમાં જુસ્સો હતો; તેનો સ્વર શોકગ્રસ્ત હતો; તેની અસ્પર્શ્યતા જરા જરા અદીઠ થતી લાગતી હતી.

કાકના મગજ પર કાંઈ નવું અજવાળું પડ્યું. તેણે આતુરતાથી પુછ્યું:
“તેથી તમે સંધિ કરવા માગો છો?”

“હા. અવન્તી અને પાટણ, કનોજ, ચિતોડ અને સપાદલક્ષ એ બધા ભેગા થઈ મદ્રદેશની? મદદે ધાય તો જ આર્યાવર્ત સહીસલામત રહેશે.”

“શું યવનસૈન્ય એટલું પ્રબલ છે?” કૃષ્ણે પુછ્યું.

“પ્રબલ! પ્રલય સમયના ઝંઝાવાતોનો તેના આગળ હિસાબ નથી. કાકલટ! શું વિચાર કરો છો?”

“કીર્તિદેવ! તમે કહો છો તે બધું સત્ય હોય તો કાંઈ કરવું જોઈએ.”

“હા. એક પળ યુગ સમી જાય છે. તેથી જ જયદેવ મહારાજ પાસે સંધિ યાચવા અમારા સેનાપતિ આવ્યા છે. અને તમને બધાને પણ મારી અભ્યર્થના એ જ છે: માંહોમાંહે કાપાકાપી કરવા કરતાં વીરતા વાપરો, અસુરો ઉપર.” એટલામાં સજ્જનમંત્રી આવ્યા એટલે બધા યુવાનો ઉભા થયા; અને કીર્તિદેવે કહ્યું “અને આવા મહારથીઓને પણ મારી એ જ વિનંતિ છે કે પાટણને અને અવન્તીને એક થવા દો. તો જ આમાનું કાંઈ થશે” ખેદથી માથું ધૂણાવતાં કીર્તિદેવે કહ્યું.

“થશે! થશે!” સજ્જન મહેતાએ જરા હેનથી હસતાં કહ્યું. “હું મુંગલ મહેતાને વાત કરીશ.” “મને મુંગલ મહેતા સાથે મેળવો” સજ્જનના મુખ પર જરા ખેદ પ્રસર્યો.

“હું પુછી જોઈશ. કાંઈ કહેવાય નહિ. લાઈ! ઉતાવળે આંખા પાકે નહિ.”

“મંત્રીવર્ય! તો આંખા વખત છે ને જડમૂળથી ઉખડી જશે.”

“કીર્તિદેવ! આર્યાવર્તના યોદ્ધાઓ હજી નિર્માલ્ય થયા નથી. ચાલો હવે પરમાર વાટ જોતા હશે” કહી સજ્જન કીર્તિદેવને લઈ રાજગઢ તરફ જવા નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૧૦ મું. મધ્યરાત્રીની મૈત્રી.

કાક-કૃષ્ણ જોડે થોડો વખત વાત કરી સંજન મહેતાને ઘેરથી નીકળ્યો. તેણે અનેક કાર્યો માથે ઉપાડ્યાં હતાં: જયદેવ મહારાજને સત્તા જોઈતી હતી, મુંગલ મહેતાને કીર્તિદેવ પારખવો હતો, તેને પોતાને કૃષ્ણદેવને પારખવો હતો, અને મંજરીને મેળવવી હતી. આ કાર્યો સાધવાની યુક્તિઓ ધડતી તે ઠેકાણે ઠેકાણે જવા લાગ્યો.

તે પહેલાં મહારાજના મિત્ર શૌભને મળ્યો; તેની સાથે કેટલીક વાત કરી, અને તેને સાથે લઈ કેટલાક બ્રાહ્મણ યુવાનોને મળ્યો.

ત્યારપછી તે રાજગઢ ગયો. ત્યાં એણે સાંભળ્યું કે ઉબક પરમાર પેલે તીર પોતાની છાવણીમાં ગયા અને માત્ર કીર્તિદેવ જ સંજન મહેતાને ત્યાં રહેવાનો હતો. તે જયદેવ મહારાજને મળવા ગયો પણ તે મીનજીદેવી પાસે હતા એટલે મળી શકાયું નહિ. તે ત્યાંથી પુછતો પુછતો રાજગઢના એક ખૂણામાં એક વૃદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત આરોટ રહેતા હતા તેની પાસે ગયો.

“આરોટજી જય જય !”

“કાણુ ભાઈ?” વીરા આરોટે પુછ્યું.

“હું મંડલેશ્વર મહારાજનો ભટ્ટ છું.”

“કેમ આવ્યો છે ભાઈ?”

“પરમ દિવસે રાજ્યસભા છે.”

“હા. મને ખબર પડી છે” આરોટે જરા રોષમાં કહ્યું.

“જયદેવ મહારાજ રાત્રે બીડાવી આવ્યા તેની કાંઈ હકીકત જાણવી હોય તો તે હું કહેવા આવ્યો છું” તે પોતાની જાતને બધી હકીકતથી માહિતગાર ગણતા હતા એટલે આ ધૃષ્ટતા જોઈ આરોટ હસ્યો.

“કાંઈએ મોકલ્યો કે તું તારી મેળે જ આવ્યો?”

“મારી મેળે જ. જયદેવ મહારાજે આ યુદ્ધમાં એટલું શૌર્ય બતાવ્યું છે કે તેનાં યશોગાન બરોબર કરવાં જોઈએ.”

“છોકરા! સાઠ વર્ષે હવે મારે તે શીખવાનું રહ્યું.”

“ઠીક ત્યારે! પણ જ્યદેવ મહારાજ નારાજ થાય તો મને દોષ નહિ દેશો.”

“કેમ?” જરાક ગભરાઈ વીરા આરોટ નરમ થયા.

“કારણ કે આ લડાઈ વિષે એટલી ગપો ચાલે છે કે ખરું શું છે તે તો થોડાજ જાણે છે.”

“તે ક્યાંથી જાણ્યું?”

“કારણ પહેલેથી મહારાજની પડખે હું હતોઃ અને છેલ્લે સુધી લડાઈમાં ભાગ લીધો છે.”

“તાં નામ શું?”

“કાક ભટ્ટ.”

વીરા આરોટે એકદમ આંખો ફાડી જોયું.

એણે કાકભટ્ટની થોડી ઘણી ખ્યાતિ સાંભળી હતી.

“ઓહો ભટ્ટજી! એસો તો ખરા” ડોસાએ કહ્યું “ત્યારે યુદ્ધની વાત તો કરો.”

“ના તમને ખબર છે ત્યારે શું કામ? હું હવે જાઉં.”

“ના એસો એસો. તમારા જેવા શરવીરનો મેળાપ ક્યાં?” કાક ભટ્ટો અને યુદ્ધની વાત કરવા લાગ્યોઃ અને ખરા ખોટાનો ખ્યાલ જરા આવો રાખી જ્યદેવ મહારાજનો મહિમા વધાર્યો. આરોટે આખરે કાકને ડિપકાર માન્યો, કારણ કે મહારાજે આવી યુદ્ધ કુશળતા વાપરી તે વિષે જો કાક કહેવા નહિ આવ્યો હોત તો તેને ખબર પડત નહિ, અને પરિણામે જ્યદેવ મહારાજ આરોટપર ઘણાજ ખફા થઈ જાત.

કાક ત્યાંથી નીકળી ત્રિલુવનપાલના ઘર તરફ ચાલ્યો. આ બધી ખટપટોમાંથી છુટતાં તેને કીર્તિદેવ યાદ આવ્યો. તેના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ કાકને અદ્ભુત લાગ્યો; તેનું જ્ઞાન અને અનુભવ વિશાળ દેખાયાં; અને તેના વિચારો નવા ગૂઢાર્થી, અને વિશ્વવ્યાપી હોય એમ લાગ્યું. મંજરીએ પેદા કરેલી ભાવનાના ઉત્સાહમાં, કાકની નજરે, તે વિચારોને લીધે તેના જેવા હિંમતવાન અને બુદ્ધિમાન વીર માટે અનેક અણગણ

પડેલાં મહાક્ષેત્રો દેખાયાં; અને પાટણમાંજ પડી રહી પ્રતાપ મેળવવાની મહત્વાકાંક્ષાનો હિસાબ માત્ર પણ રહ્યો નહિ. કાશ્મીર, સ્વાદલક્ષ એ કાકને મન માત્ર વાતો હતી; ત્યાંની રાજ્યનીતિ કીર્તિદેવને તો જાણે હતી. યવનોનો ત્રાસ તેને મન વર્ષો પહેલાં આવેલાં સ્વપ્ના જેવો હતો-કીર્તિદેવને મન તે તાજો, સચેતન, ભયંકર ત્રાસ હતો; તેણે-વખત છે ને યવનોને જોયા પણ હોય, પોતાની અસિધારા અસુરોના લોહીએ પાવન પણ કરી હોય. તેરસની મધ્ય રાત્રિની ચાંદનીમાં, એકાન્તમાં, પાટણની સૂની પડેલી શેરીઓમાં કાક આવા આવા અનેક વિચાર કરતો ચાલ્યો.

મધ્ય રાત્રિ વીતવા આવી હતી. નિઃશબ્દતાનો લંગ માત્ર ખૂમ મારતા ચોકીદાર દાંડીયા સિવાય કોઈ કરતું નહોતું. એમા (ક્ષેમરાજ)¹ આપાના વાડામાં જ્યાં ત્રિશુવનપાલની હવેલી હતી તે વગામાં, શાન્તિ વિશેષ હતી; અને દશ ડગલાં દૂર મંજરી હશે એ વિચારે કાકનું ચપલ મગજ વધારે તીવ્ર થઈ રહ્યું હતું. જેવો તે હવેલીના પાછલા બારણા તરફ ગયો એટલે ધીમેથી બોલતા માણસોનો અવાજ આવ્યો; અને ખરું સંભળાયું કે ખોટું તેનો નિર્ણય પણ ન થાય તેવી એક ચીસ-જાણે માત્ર નિશ્વાસ જ હોય તેવી-તેને કાને પડી. બીજા કોઈ માણસનું ધ્યાન પણ નહિ ખેંચાત; પણ કાકની કર્ણેન્દ્રિય વિચક્ષણ હતી-અને આ ચીસનો સ્વર તેના મગજમાં રમતો હતો. શું મંજરીનો અવાજ? શું ખરી વાત કે ભ્રમણ?

મૃગરાજની ચપલતાથી તેણે જલંગ મારી; અને જ્યાંથી અવાજ આવ્યો હતો ત્યાં તે કુદ્યો. હવેલીના ઓઘાથી બનેલા અંધારામાં એ ત્રણ માણસના ઓળા તેણે દીઠા “કાણુ છે?” તેણે ખૂમ મારી. પેલા ઓળા દોડવા લાગ્યા; કાકને ફાળ પડી. જરૂર આ કોઈ મંજરીને લઈ જવા આવ્યા હશે. મનમાં એમ પણ થયું કે ખૂમ મારી મંડેશ્વરના ચોકીદારને જગાડવા. પણ તેથી વાર લાગે એમ હતું. એટલી વારમાં આ ચોરો કોઈ અંધારી ગલીમાં અલોપ થઈ જાય એમ હતું. તેણે વધારે વિચાર કર્યો નહિ પણ પેલા ઓળાઓ પછાડી પડ્યો.

તે ઓળાઓ હવેલીનો ઓથો છોડી ચાંદનીની સરિતા પાર કરી, પેલી તરફ ખીજ ઓથામાં દોડી ગયા. કાંકે જોયું કે બે માણસ પહેલાં દોડી ગયાં. તેમાંથી એકના હાથમાં કાંઈ લાંબુ, માણસ જેવું હતું; પાછળથી એક ખીજે માણસ દોડ્યો. કાંકને ખાત્રી થઈ કે આ લોકો જે ખંભાતી શેઠથી મંજરી ત્રાસતી હતી તેના માણસો છે; અને તે શેઠના હુકમથી મંજરીને ઉપાડી લઈ જાય છે. દાંત પર દાંત પીસી કાંક તેમની પુઠે ધાયો. તેને સદ્ભાગ્યે ચાંદની હતી એટલે તે મંજરીને લઈ જનારની પાછળ સહેલાઈથી પડી શક્યો.

આગલા દિવસોની મુસાફરી, અને આજના આખા દિવસના થાકથી કાંકનું વજ્ર સરખું શરીર પણ જોઈએ તેવું કામ કરી શક્યું નહિ, અને ધીમે ધીમે આગળ દોડનાર પુરુષો અને તેની વચ્ચે અંતર પડવા લાગ્યો. શરીરો પર શરીરો તેઓએ વટાવી. ધીમે ધીમે તેઓ શહેરના ખીજજાગ તરફ જવા લાગ્યા. કાંકે દાંત કરડી વધારે દોડવા પ્રયત્ન કર્યો. તેનો શ્વાસ ભરાઈ ગયો હતો. દરેક પલે, મંજરીને લઈ જનારો તેના હાથમાંથી સટકી જશે કે શું તે ખેડીકે તેનું હૃદય કાંપી રહ્યું હતું. એક મહા પ્રયત્ન કરી તેણે આગળ ધસવા પ્રયત્ન કર્યો.

તેઓ શહેરના કયા જાગમાં આવ્યા તેનું કાંકને જ્ઞાન નહોતું; પણ તેઓ એક મોટી હવેલીની પાછલી ખાજીએ આવી પહોંચ્યા. મંજરીને ઉંચકીને દોડનારા તે હવેલીની ભીંતથી પચાસ કદમ દૂર હતા; અને એક ભીંતના ઓથામાંથી એક પુરુષ નીકળ્યો.

“આ ચોરોને પકડો” કાંકે હાંફતાં હાંફતાં ખૂમ મારી.

ભીંતના ઓથામાંથી નીકળેલા પુરુષે મંજરીને લઈ જનારોએને રોકવાને બદલે તેમને હવેલી પાસેની ગલી તરફ રસ્તો બતાવ્યો.

“કાંક ગુંચવાયો; મિત્રને બદલે આ કોઈ શત્રુ હતો. કાંક તેની તરફ ધસ્યો પણ એકદમ મંજરીને ઉપાડી લઈ જનારોએ ખૂમ મારી: “મહારાજ.” પેલો નવો પુરુષ તે તરફ ફરે તે પહેલાં આગળ દોડતા પુરુષોને કોઈ માણસે અટકાવ્યા. આ ઓચીંતા આવી પહોંચેલા પુરુષના હાથમાં તરવાર ચમકી રહી: ખીજ પળે તેની તરવાર મંજરીને ઉંચકનાર

પર પડી. ગભરાયેલા બદમાશો મંજરીને ભોંય પર ફેંકી દઈ જીવ લઈ નાહા; અને જે નવો શાગીર્દ તેમને મળ્યો હતો તે પણ, કાક નવા આવનારને જોવા રહ્યો એટલે, જીવ લઈ નાહો અને પાસેની ગલીમાં ભરાઈ ગયો.

નવો આવનાર મંજરી પડી હતી તે તરફ ગયો; અને કાક પણ ત્યાં ગયો. બન્નેએ એક એકની સામું જોયું અને બોલી ઉઠ્યા: “કાણુ કીર્તિદેવ મહારાજ!” “કાણુ કાકભટ્ટ?”

“કીર્તિદેવજી! ધણું સારૂ થયું કે તમે અહિયાં મળ્યા. નહિ તો આ દરામખેર મંજરીને લઈ જાત.”

ધણી સ્વસ્થ રીતે કીર્તિદેવે, મંજરી કાણુ છે તે જાણવાની ઉત્કંઠા પણ દેખાયા વગર પુછ્યું “આને શું કરશો?”

“મહારાજ! એ ત્રિભુવનપાલ મંડલેશ્વરને ત્યાં રહે છે; અને કવિ રૂદ્રદત્તની છોકરી છે. હું એને હવે મંડલેશ્વર મહારાજને ત્યાં લઈ જઈશ” કહી કાકે મંજરીને ઉંચકીને ખભાપર નાંખી. મંજરી બેભાન થઈ ગઈ હતી. મંજરી ભયમાંથી બચી એટલે કાક સ્વસ્થ થઈ ગયો અને કીર્તિદેવ કેમ આવી ચઢ્યો તે જાણવાની તરફીબ કરવા લાગ્યો: “તમે આવ્યા અને મારી આબરૂ રહી.” કાકે વાત કરવા પાછો મમરો મુક્યો; “અત્યારે ક્યાં જાઓ છો?”

“કાકભટ્ટજી! તમે આજાણુ છો. નહિ?”

“હા!”

“અત્યારે જો મારા પર ખરેખરો અનુગ્રહ કરવો હોય તો એક વચન આપો. વચન તોડશો તો બ્રહ્મહત્યાનું પાપ.”

કાકને શું કરવું તે સુજ્યું નહિ; પણ કીર્તિદેવે કરેલો ઉપકાર ધ્યાનમાં લઈ વચન આપ્યું “ત્યારે મને અત્યારે મળ્યા તે કાઢીને કહેશો નહિ” સત્તાથી કીર્તિદેવે કહ્યું.

“જેવી આજ્ઞા. આપ સીધાવો.”

“ના. તમે કહેતા હો તો હું તમને મંડલેશ્વરને મહેલે મૂકી જાઉં. વખત છે ને પેલા બદમાશો પાછા આવે.”

“હા. આવો તો વધારે સાઈ” કહી કાંકે મંજરી સાચું જોયું. તે બેભાન અવસ્થામાં હતી. કાંકે તેને આમ ખીજી વખત ઉંચકી હતી અને તેનું હૈયું પોતાના હૈયા પાસે ધબકતું સાંભળી કાંકની રંગે રંગ ઉલ્લાસથી ગાંડી થઈ ગઈ હતી.

પણ આ ઉલ્લાસ કાંક બહાર દર્શાવી શક્યો નહિ. જાણે પ્રસંગ છેક જ સામાન્ય હોય તેમ કીર્તિદેવ ગંભીર મુખ રાખી, અમાનુષી અસ્પ-શ્યતાથી સાથે ચાલતો હતો.

“કાંકભટ્ટ! બપોરે મેં વાત કહી તે તમને રૂચી કે નહિ?”

“મહારાજ! મારી તો સાચું પુછો તો આંખો જ ઉઘડી ગઈ.”

“જો માઈ કહ્યું વાસ્તવિક હોય તો મને મદદ કરોની? મેં આજે તમારે વિષે ઘણું સાંભળ્યું—સજ્જન મહેતા પાસે અને ત્રિભુવનપાલ મંડલે-શ્વર પાસે” કીર્તિદેવે કહ્યું.

“હું શું મદદ કરું? તમારે મદદ જોઈએ મોટાઓની.”

“ના. મારે મદદ જોઈએ છે એવાની કે જેની યુદ્ધિ અને બળપર આધારીવર્તનો પાથો રચાયો છે. તમે તેમાંના એક છો.”

“મહારાજ! હું રાજસેવક છું; હું મારો પોતાનો માલિક નથી. તમારી દીર્ઘ દૃષ્ટિએ મને દિગ બનાવ્યો છે. તમે મને મહાપ્રતાપી લાગો છો. પણ જ્યાંસુધી મુંજલ મહેતા તમે કહો છો તે રાજ્યનીતિ ન સ્વી-કારે ત્યાં સુધી મારાથી કેમ કાંઈ થાય?”

એકદમ કીર્તિદેવ કાંક તરફ ફર્યો અને સ્નેહથી તેને ખભે હાથ મુક્યો. કાંકના શરીરમાં જરા કંપારી થઈ. કીર્તિદેવે ગિરિધારીની મોરલી જેવા મીઠા સૂરે કહ્યું: “તમે બૂદેવ છો; ભરતખંડની ભૂમિના અધિષ્ઠાતા છો. તમે તમારી ભૂમિને અચાવશો નહિ તો કોણ અચાવશે?”

સવાલમાં મદ્દતા, મોહકતા, દુર્બલ્ય હતી. કાંકના કાનમાં, રંગોમાં તેનો નાદ ગાળ રહ્યો. બેભાન મંજરીના આસોઝીસ જાણે તેને બપોરના શબ્દો ઉચ્ચારતા હોય તેમ કાંકના મનમાં “કૈલાસમિવ દુર્લભમ્ કાલા-મિમિવ દુઃસદમ્*” ગુંજી રહ્યું.

* કેલાસ જેવા ન પહોંચાય એવા અને કાલામિ જેવા ન સહન થાય એવા.

“કીર્તિદેવજી ! ક્ષમા કરો. મને વધારે વિચાર કરવા દો. મારા પ્રાણ અર્પે કાર્ય સધાતું હશે તો હાજર છું.”

કેટલીક વાર સુધી બંને મુગા મુગા ચાલ્યા. કાકનું હૃદય કીર્તિદેવ તરફ આકર્ષાયું; તેણે પોતે આદરેલી રાજસેવા સાલી.

“આ પેલું મંડલેશ્વર મહારાજનું ઘર આવ્યું.” કાકે કહ્યું. “તમને રસ્તો જડશે ?”

“હા. હું એક વખત રસ્તે જઈ કે પછી જૂલતોજ નથી. પણ તમે આ છોકરીને મુકી પાછા આવશો ?”

“કેમ ? કાંઈ કામ છે ?”

“હા. મારે તમારા સાથની જરૂર છે.”

“ત્યારે અહિયાં જ ઉભા રહો. મહેલમાં દીવાઓ દેખાય છે એટલે લોકો જાગ્યા હશે. તમે આવશો તો કાંઈ ઓળખી જશે.”

“હીક. હું અહિયાં જ ઉભો છું.”

કાકે મંજરીને લઈ આગળ ચાલ્યો; અને એક ખભું યાકી ગયું હોવાથી જરા વાર ઉભો રહી ખભું બદલવા લાગ્યો. મંજરીએ નિઃશ્વાસ મુક્યો. કાકનું હૃદય ચંદ્રની અપૂર્વતા શરમાવે એવું સુમધુર મુખ આટલું પાસે જોઈ પ્રેમ અર્ચનાથી તેને વધાવી લેવા તલસી રહ્યું. પણ તેણે પ્રયત્ન કરી મન માર્યું. કાકે જોતો હતો એટલામાં મંજરી અડધી જાનમાં આવી, અને બેબાકળી બની જોવા લાગી. કાકે ધીમેથી કહ્યું. “મંજરી ! ગભરાતી નહિ.”

“કાણુ કાક ! મને પેલો પકડી જાય છે” કહી તે ધાકની મારી કાકને વળગી પડી. અજાણતાં, કાકે તેને છાતી સરસી દેખાવી.

“શું કામ ગભરાય છે ? મેં બદમાશોને મારી હાંક્યા. હવે નિશ્ચિત થા.”

મંજરીને આ શબ્દો સાંભળી જરા હિંમત આવી, અને પોતે બચી ગઈ તેની ખાત્રી થતાં તે તરત કાકના હાથમાંથી કુદી પડી. જાન આવતાં તેનું અભિમાન ફરી પ્રગટ્યું. તેણે પોતાની ગર્વિષ્ઠ આંખે કાકને તિરસ્કારપૂર્વક નીહાળ્યો.

“મને ક્યાં લઈ જતા હતા?”

“હું!” કાકે જરા અપમાન પામેલે હૃદયે કહ્યું. “એમ પુછો કે હું ક્યાંથી લઈ આવ્યો. તમને હરામખોરો ઉપાડી જતા હતા, હું અડધો કાશ દોડી, તમને પાછો લઈ આવ્યો. તેમાં કાંઈ ગુનોહ ક્યો હોય તો ક્ષમા કરજો.”

મંજરી નરમ પડી. તેણે કાકનો હાથ ઝાલ્યો. “કાક! માફ કરો. તમે મને ખીજી વખત બચાવી. ચાલો ક્યાં જઈશું.”

“આ રહ્યું મંડલેશ્વર મહારાજનું ઘર.” કહી બન્ને ત્યાં ગયાં. મંડલેશ્વર અને કાશ્મીરાબા પણ ઉઠ્યાં હતાં અને આખા ઘરમાં શોધાશોધ ચર્ચ રહી હતી. કાશ્મીરાદેવીને જૂતાં મંજરી દોડીને તેની સોડમાં ભરાઈ. કાકે બનેલો બધો બનાવ કહ્યો.

મંજરી! કાકને શીરપાવ આપ્યા વિના છુટકો નથી.”

“શો શીરપાવ?” અત્યાર સુધી મંજરીની કંપારી મટી નહોતી. તેને સમજ ન પડતાં તેણે પુછ્યું.

“આસ્તો” કહી કાશ્મીરાએ મંજરીના જમણા હાથ તરફ હાથ કર્યો. મંજરી કાશ્મીરાને બહીકથી વળગી પડી.

મંડલેશ્વરની રજા લઈ કાક પાછો બહાર નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

હિંગળાજ ચાચરનો ઓવારો.

કાક ઝપાટાબંધ જ્યાં કીર્તિદેવ ઉભો હતો તે તરફ ગયો. મંજરીનો સ્પર્શ, અને તેને બચાવી તેની કરેલી સેવા, એ બેથી કોકનું મન પ્રકુલ થયું હતું; અને કીર્તિદેવના નિષ્કપટી, આદર્શમય જીવને, તેના નિખાલસ, શુદ્ધ, નિઃસ્વાર્થી વિચારોએ કાકના પાકા હૃદયમાં પણ માનની અને સ્નેહની લાગણીઓ પેદા કરી હતી. કીર્તિદેવનું દિવ્ય સ્વરૂપ અને વ્યક્તિત્વ સાત્વિક, સ્નેહમય વાતાવરણ પ્રસારતું હતું. તે જોટલો ખીબથી

નીરાળો લાગતો હતો તેટલી જ તેની લાવનામાં અસાધારણતા હતી. યુવાવસ્થા ભોગવતા લીધે પિતામહ તે હોય એવું કાકને લાગ્યું. તે હાંસભેર, બાણે કીર્તિદેવ તેનો પરમમિત્ર હોય તેમ, તેની તરફ દોડ્યો. તે પળવાર પોતાની સ્વાભાવિક ઉસ્તાદી, પોતાના અશ્રદ્ધાવાન હૃદયના વહેમો, અને પોતાને સોંપાયેલું મહા વિકટ કામ વિસરી કીર્તિદેવની મૈત્રી મેળવવા ઉત્સુક બની રહ્યો.

કીર્તિદેવ સ્વસ્થ રીતે, તબીયેત વાળી ઉભો હતો; તેનું સ્વરૂપવાન મુખ ઉંડા વિચારમાં અસ્ત થઈ ગયું હતું; તેની આંખો ચંદ્રકિરણોમાં છુપાયેલાં રહસ્યો શોધતી હોય તેમ સ્થિર થઈ ગઈ હતી.

“કીર્તિદેવજી! બોલો શું કામ છે?”

“હું અત્યારે કેમ નીકળ્યો છું તેની મારે વાત કરવી છે.”

કાકને મુંઝવે મહેતાનું ફરમાન યાદ આવ્યું; અને આવા માણસ સાથે દગલબાજી રમવા તેના હૃદયે ના પાડી. તે ક્ષોભલભ્યાં અવાળે બોલ્યો:

“મહારાજ! મને શું કામ કહો છો? હું રાજસેવક છું. અને તમે આજ સુધી અમારા કટ્ટા વેરી હતા. અત્યારે તમે પરગામમાં—દુશ્મનના ગામમાં—એકલા ગમે તે કાર્ય કરતા હશે; મને તે કામ જણાવવાની શી જરૂર? તમારે વધારે સાવધ રહેવું જોઈએ.”

બેદરકારીથી કીર્તિદેવ હસ્યો. “ભટ્ટજી! તમને ખબર છે કે હું ન્યાપો, નિરાધાર, બાલક હતો? અને આજે ઉબક પરમાર જેવા મારે પિતા છે? જો વિભુને મારવો હોય તો આટલે સુધી શા માટે ઉગારત?” આ વાક્યોમાં મગફળી નહોતી પણ ભક્તિલાવની કામળતા હતી.

“પણ કીર્તિદેવજી! તમે હજી મુંઝવે મહેતાના સપાટામાં પહેલા જ આવો છો?”

“શું મુંઝવે મહેતા છેક એવા અંધ છે?”

“તે કાણ બાણે? પણ અવન્ટીની સાથે વધારે વખત તે સંધિ ટકવા દેનાર નથી; એટલે, તમારે તો નકામા.”

“કાકભટ્ટ! બધા જ આમ કહે છે. શું મુંઝવે મહેતા અહારાક્ષ છે?”

“ના. પણ મુત્સદ્દીના શિરોમણિ છે” કંઠે કહ્યું.

“ત્યારે વાંધો નહિ. હું એને સમજાવી શકીશ. મને એટલી શ્રદ્ધા છે, પણ હું તમને ખીજી જ વાત કહેતો હતો. પાટણમાં રહેવામાં મારો એક સ્વાર્થ સમાયો છે.”

કાંકે કાંઈ જવાબ ન આપ્યો.

“મારા પિતા મારે ખોળી કાઢવા છે.”

“તમારા પિતા!”

“હા. હું બાલક હતો ત્યારથી ઉબકરાળે મને પાળી પોષી મોટો કર્યો છે: પણ મારું કુલ ગુજરાતનું-ધણું ખરું પાટણનું છે.”

“શું કહો છો?”

“હા” ખેદયુક્ત અવાજે કીર્તિદેવે કહ્યું.

“ત્રણ ચાર વર્ષનો હતો ત્યારે કોઈ કારમા કેરને આધીન થઈ મારા માવિત્રે મને દેશનિકાલ દીધો. સેનાપતિરાજ મારા કુલને ઓળખતા નથી.”

“ત્યારે કોણ ઓળખે છે?”

“મલુ અને ખીજું કોઈ જાણતું હોય તો સંજ્ઞામંત્રી” કીર્તિદેવના અવાજમાં પહેલી વખત મનુષ્ય સ્વભાવની નિર્બળતાનો પ્રતિધ્વનિ થયો.

“ત્યારે તેને પુછોની.”

“તે કોઈ કહેતા નથી. તેથી તો હું અત્યારે નીકળ્યો છું.”

“કોને પુછવા? ક્યાં જવા?”

“કોને? કાલભૈરવને.”

કાકને ધુનરી આવી “હું!”

“હા. તે શિવાય ખીજો રસ્તો નથી.”

“તે ક્યાં મળશે?”

“અહિયાં હિંગળાજ આચરનો ઓવારો છે. ત્યાંની યોગિનીઓને પુછતાં માલમ પડશે.”

કાકનું હૃદય ગભરાઈ ઉઠ્યું. હિંગળાજ આચરના ઓવારા આગળ

પાટણનું રમશાન હતું; તેને પેલે આરે દશ કાશ સુધી એક મોટું જંગલ આવી રહ્યું હતું. આ જંગલમાં હિંગળાજ ચાચર દેવીની આરાધના કરનારાં યોગિનીઓ, પિશાચો અને પિશાચણીઓ રહેતાં હતાં એ વાત સુપ્રસિદ્ધ હતી. માત્ર નદી કીનારે આવેલા હિંગળાજ માતાના મંદિરમાં ક્વચિતજ લોકો જતા; પણ જંગલમાં જવાની તાંત્રિક વિદ્યાની સાધના કરનારા શિવાય, કાષ્ઠની હિમત ચાલતી નહિ. તે જંગલમાં કાલભૈરવ પણ રહેતો હતો એવી માન્યતા હતી.

“શું અત્યારે તમે એકલા જતા હતા?”

“બીજું કોણ આવે? કહેવાય પણ કોને? આ તો આવો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તમને પુછું છું. તમે આવશો?”

કાક અનિશ્ચિત ઉભો. તેને કમકમાં આવ્યાં.

“પણ તમે કાલભૈરવ સાધશો કેમ?”

“અવન્તીની પાસે યોગિનીઓનો આવાસ છે. હું ત્યાંથી થોડીક તાંત્રિક વિદ્યા શીખ્યો છું.”

“કીર્તિદેવજી! તમે એ વિદ્યા શું કામ શીખ્યા?”

“શું કામ? ભટ્ટજી! મારા મનની વ્યથા તમે જાણુતા નથી. જ્યાં સુધી મારાં માતાપિતા ન જડે ત્યાં સુધી હું અપૂર્ણ છું; અનાથ છું; સૃષ્ટિમાં માફ સ્થાન જ નથી.” કીર્તિદેવના અવાજમાં ખેદની ધુન્નરી હતી; તેની આંખમાં નિરાધારતા સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. કાકને દયા આવી. કેવો પ્રતાપી પુરુષ અને શી નિર્બલતા?

“શા માટે આવાં મૃગજલ પાછળ ભ્રમો છો? કીર્તિદેવજી! માફ માનો તો ભૈરવ આરાધવાનું છોડી દો.”

“ભટ્ટજી! તમને ૩૨ લાગતો હોય તો હું આગ્રહ નથી કરતો; પણ મારો તો નિશ્ચય છે અને હું જવાનો.”

કાક થોડી વાર જોઈ રહ્યો. ડહાપણને દૂર કરી તે બોલ્યો “કીર્તિદેવજી! ત્યારે ચાલો. હું પણ આવું. જીવ્યા કરતાં જોયું ભધું.”

કાકને કાઈ કાઈ વખત આવી રીતે અંપલાવાનો પ્રસંગ આવતો

અને ત્યારે અંપલાવા તે ચુકતો નહિ. અત્યારે કીર્તિદેવના વ્યક્તિત્વે તેના પ્રભાવશાળી સ્વભાવમાં નજરે પડેલી નિરાધારતાએ કાકને જીતી લીધો. તે બંને વધારે બોલ્યા વિના અપાટાબંધ હિંગાળાજ આચરના એવારા તરફ ચાલ્યા.

તે સમયમાં જેવા આર્યધર્મના શુદ્ધ વિભાગોમાં પૌરાણિક અને જૈન મત હતા, તેવો અશુદ્ધ મત તાંત્રિકોનો પણ હતો; તાંત્રિકો મર્યાદા ત્યાગી માંસ ખાતા, મદિરા પીતા, મેલી વિદ્યાનો અભ્યાસ કરતા, અજ્ઞાન અને શ્રદ્ધાળુ જનોને ગભરાવી સમાજ અને રાજ્યનીતિપર દોર બેસાડતા. તેમની વિદ્યાને લીધે સ્વાર્થી અને દૂષી લોકો તેમની આરાધના કરતા; બચને લીધે મોટા મોટા પુરુષો પણ તેમનાથી સંભાળીને ચાલતા. માત્ર જેમ જેમ બ્રાહ્મણો અને જૈન સાધુઓનો પ્રતાપ વધતો તેમ તેમ તાંત્રિકો જંગલોમાં અને માતાઓનાં મંદિરોમાં જ ભરાઈ રહેવા લાગ્યા અને જેમ જેમ તેઓ અદીઠ થતા ગયા તેમ તેમ તેમના પ્રભાવની ખ્યાતિ વધતી ગઈ. લોકો વધારે ડરતા ગયા; અસાધ્ય વસ્તુને સાધ્ય કરનારા તાંત્રિકો જ છે એમ સામાન્ય લોકોમાં મનાવા લાગ્યું. તાંત્રિકોના દેવતાઓ બીજા પંથોએ માનેલા દેવ અને દેવીઓની માફક અદૃષ્ટ નહોતા. શ્મશાનોમાં, વેરાન જંગલોમાં અધરાત મધરાતે બહુચરામાતા કે કાલિકા માતાના મંદિરોમાં કવચિત્ કવચિત્ બચંકર બીભત્સસ્વરૂપો દેખાતા; અને પાટણ કે અવન્તી શહેરની પાસે કોઈ પ્રકારની અદ્ભૂત શક્તિઓ ધારતી યોગિનીઓ વસે છે એમ બધાની બાજુમાં હતું. શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક પુરુષો તેમને શોધવાનો પ્રયત્ન કરતા નહોતા; પણ જેઓ સિદ્ધ ગણાતા તેઓ યોગિનીઓને વશ કરી, તેમની મદદથી સામાન્ય લોકોને આંજી નાંખી પોતાની સત્તા વહેમી અને અજ્ઞાન સ્ત્રી પુરુષો પર બેસાડતા.

લાટમાં તાંત્રિકોનું જોર ઓછું હોવાથી કાક આ પંથથી માહિતગાર નહોતો; પણ બ્રાહ્મણકુલમાં અવતરી, વિશુદ્ધ સંસ્કારો પામેલો હોવાથી આ ભૂતપ્રેતની ભયાનક સૃષ્ટિની શોધ કરવા જતાં તેનું હૈયું ડગવા લાગ્યું; તે વારંવાર કીર્તિદેવના મુખ સામું જોતો. તે ભાલવી

યોદ્ધાનું બાલિકા સરખું મ્હોં હતું તેવું જ નિર્દોષ, તેજસ્વી અને યુદ્ધિદર્શક લાગ્યું. કાકને લાગ્યું કે આ પુરુષ જ્યાં જાય ત્યાં પવિત્રતાનું ઉત્તું અસ્પર્શ વાતાવરણ સાથે જ લઈ જતો હતો; અને તેની સાથે રહી કાકભૈરવને તો શું, પણ કાલિકા માતાને પણ તે મળી શકે એવી તેને હિંમત આવી.

થોડી વારે તેઓ હિંગળાજ આશરના ઓવારા સુધી આવ્યા; પણ કોટના દરવાજા બંધ હતા.

“કાકભટ્ટ! તમને સાથે લાવવાનું હવે કારણ સમજ્યા? અત્યારે આ કોટની બહાર કેમ કરી નીકળાય? હું જાઉં તો ઓળખાઈ જાઉં.”

“હું જોઉં કાઈ ઓળખીતો હશે તો બારી ઉઘડાવીશું.”

કાક એમ કહી દરવાજા પાસે ગયો. થોડી વાર દરવાજા ઉઠતાં વાર લગાડી, પણ ત્રિભુવનપાલના નામથી તે ઉઠ્યો; સવારે મંડલે-શ્વરના હાથી પર બીરાજી આખા નગરમાં ફરવાને લાગ્યશાળી થયેલા કોટના યોદ્ધાને તેણે ઓળખ્યો; અને મુજમાં બબડતાં બબડતાં તેણે બારી ઉઘાડી. કીર્તિદેવે પોતાનું મોઢું છુપાવ્યું હતું એટલે દરવાજા તેને ઓળખી શક્યો નહિ.

કોટની બહાર નીકળી કીર્તિદેવે ધીમેથી પુછ્યું. “કાક ભટ્ટ! સાથે આવશો કે આ મંદિરમાં બેસશો?”

“હવે આરંભ્યું છે તે કાર્ય પૂરું જ કરીશ.”

“ચાલો ત્યારે.”

ઝપાટાબંધ તેઓ ઓવારાની નીચે ઉતર્યા અને જમણી તરફ વળ્યા. કાકને ફરીથી કમકમાં આવ્યાં. પાટણના શમશાનમાં તેઓ જતા હતા.

ચાંદનીનાં ઝલઝલામાં શમશાનભૂમિ સ્પષ્ટ દેખાતી નહોતી. માત્ર થોડી થોડી વારે રૂપેરી પટ પર લાલ, પીળા, વિચિત્રરંગી લાડકા અડધી બળેલી ચિત્રાનાં સ્થાન સૂચવતા હતા; અને તેના પર પડેલા ચેતતાં, હોલવાયલાં શબો પર નજર દોરવતાં હતા. ધુમાડો ઠેકાણે ઠેકાણેથી નીકળતો હતો; પવન આવતાં, ગુંગળાવે એવી દુર્ગંધ આવતી હતી;

ચિતા પર પડેલાં શબોમાંથી થોડીવારે ફટાકા થતા હતા અને ગાત્રો શરીરથી છુટાં પડી દૂર જઈ પડતાં હતાં. થોડાંક કુતરાં દૂર ખેંચી, આવાં ગાત્રો ભેગાં કરી આનંદથી ન્યાફત કરી રહ્યાં હતાં.

શ્મશાનમાં નિર્જનતા દેખાતી; પણ જાણે અનેક વર્ષો થયાં ત્યાં બળેલાં સ્ત્રીપુરુષો પ્રેત-લોકથી પાછાં ફર્યા હોય તેમ ત્યાં અકળાવે, ગભરાવે એવો-બહુ જ વસ્તીમાં પેદા થાય એવો ગુંગળાટ કાકને થયો. અનેક સૈકાની માન્યતાથી, કારમા અનુભવથી શ્મશાન ભયાનક સ્થાન ગણાય છે; હિંગળાજ દેવીના ત્રાસદાયક પ્રભાવથી પાટણનું શ્મશાન બહુ જ ભયાનક મનાતું હતું. સંધ્યાકાલ થતાં ત્યાં આવવાની કોઈની મજબૂર નહોતી. ત્યાં અચાનક આવતાં, અથવા ત્યાંથી કોઈ સંબંધીને બાળીને જતાં સૂર્યાસ્ત થઈ જતો તો નગરજનો ડાકેણ કે થોગિની વળગી પડવાના ભયથી, મુઠી વાળી નાસી જતાં અને ઘેર જઈ અનેક જપ કરી શુદ્ધ અને નિર્ભય થતાં. તેવે સ્થાને તે શ્મશાનની અકલ્પ્ય ભયાનકતાના મૂળરૂપ મનાતા કાલભૈરવનાં દર્શન કરવા મધ્યરાત્રે આવ્યાથી બહાદુર કાકના પણ હાંબ ગંગડી ગયા. તેના પગ ધુજતા હતા. તેને શરીરે શીત આવતાં હતાં. થરથરતા હોઠને તે મહામહેનતે બીડેલા રાખતો હતો. માત્ર તેના સાથીનું અડગ આચરણ અને તેનું રૂપાણું, ભય વગરનું મુખ કાકને શરમાવી નાસી જતા અટકાવતાં હતાં.

જેવા તેઓ ચિતાઓ પાસે આવવા લાગ્યા એટલે કીર્તિદેવનું મુખ પણ સખ્તાઈમાં બીડાઈ ગયું. અને તેની આંખોનું તેજ દૃઢ છતાં ગભરાટ સૂચવવા લાગ્યું.

એકદમ કાક ગભરાઈ ઉઠ્યો. એક તીણા અવાજની ભયંકર ચીચીયારી થઈ. તે ક્યાંથી આવી તે સમજાયું નહિ; તેનો પડધો ચારે તરફ, આકાશમાં સરસ્વતીના નીરમાં થયો. કુતરાઓએ ધુરધુરાટ કરવા માંડ્યો. કાકે આંખ બંધ કરી પુઠ ફેરવી, મુઠીઆવાળી અને પક્ષાયન કરવાનો ઇરાદો કર્યો.

“કાકભટ્ટ ! હિંમત રાખજો.” કીર્તિદેવે કહ્યું. તેના પણ અવા-

જમાં ભયની થોડીક ધુભરી હતી. તેણે કાકનો હાથ પકડ્યો. બન્નેના હાથ પરસેવે ભીના હતા; બન્નેનાં આંગળાં ચરચર કાંપતાં હતાં. કીર્તિદેવ ફર્યો અને મોટે અવાજે તેણે એક મંત્ર ભણ્યો.

કાક ન છુટકે ફર્યો. ચિતાઓની આસપાસ, માથે ધગધગતા અંગારા મુક્યા હોય એવા ઉજ્જસ સાથે કેટલાક આકારો દેખાયા. કાક વધારે જોઈ ન શક્યો. તેણે આંખો મીચી ગાયત્રી ભણુવા માંડી. તરત તેમના પર હાડકાંની અને કાલસાની વૃષ્ટિ થઈ. “કીર્તિદેવ”-કાકે કહ્યું અને પોતાનો હાથ છોડવવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ કીર્તિદેવે તેનો હાથ સખ્ત રીતે પકડ્યો હતો.

તેણે આંખો ઉઘાડી. પેલા આકારો પાસે આવતા-ધસતા લાગ્યા. કાકને લાગ્યું કે તેના હાથમાં જે કીર્તિદેવનો હાથ હતો તેના તંતુઓ જોસથી ખેંચાયા. કીર્તિદેવ સ્વાસ્થ્ય સાચવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. તેણે મોટે અવાજે બીજો મંત્ર ભણ્યો. ગભરાયેલો કાક માત્ર એટલું જ સમજ્યો કે તેમાં કાલભૈરવનું આવાહન હતું.

તરત આગળ ધસી આવતા આકારો અટકી પડ્યા-બધાએ એક સામટી ચીચીયારી કરી. દશ દિશા ધુભતી જણાઈ. કાનના પડદા ફાટી ગયેલા લાગ્યા. કીર્તિદેવે મંત્ર ભણ્યા જ કર્યો.

કીર્તિદેવ બે ડગલાં આગળ વધ્યો, અને પાછળ કાક ધસડાયો. તેમના પગ નીચે હાડકાં અને માંસ લાગતાં હતાં.

પેલા આકારો બધા આધા જઈ ઉભા; માત્ર એક કાળો આકાર પાસે ઉભો રહ્યો. કાકે ધ્યાનપૂર્વક જોયું. તે સ્ત્રી જેવો લાગતો. તેના મોટા ચોટલો તેના નવસ્ત્રા શરીરની આસપાસ વિંટળાઈ પગ સુધી પહોંચતો હતો. તેને મોટે લાલ-લોહીના હોય એવા ડાઘ હતા. તેના હાથમાં પગના હાડકાંનો દંડ હતો તે યોગિની માત્ર “ઠ્ઠી”નું ઉચ્ચારણ કરી રહી હતી. કાકે મનમાં ને મનમાં ગાયત્રી બોલ્યા જ કરી.

કીર્તિદેવે મંત્ર બદલ્યો. તે મંત્ર સાંભળતાં પેલી યોગિની મુગી થઈ ગઈ. કીર્તિદેવે ફરીથી મંત્ર ભણ્યો.

“શું, શું, શું?” યોગિની અપભ્રંશ સંસ્કૃતમાં બોલી.

“મારે જાણવું છે” કીર્તિદેવે સંસ્કૃતમાં કહ્યું.

“શું?”

“મારા પિતા-મારું કુલ” કહી કીર્તિદેવે પાછો મંત્ર લખ્યો.

“કૃષ્ણપક્ષ અને ચૌદસની મધ્યરાત્રે.”

“એથી પહેલાં નહિ?”

“કાલમૈરવાચ નમઃ” કીર્તિદેવ જવાબમાં માત્ર મંત્ર જ બોલ્યો.

“કેમ છે? લોહી લાવ” યોગિનીએ કહ્યું.

હોઠ પર હોઠ પીસી કીર્તિદેવે ડાબો હાથ લંબાવ્યો. યોગિનીએ વીજળીની ત્વરાથી પોતાનો દંડ ફેરવ્યો. અને કીર્તિદેવે એક સીતકાર કર્યો. કાંકે જોયું તો દંડના ઝપાટાથી યોગિનીએ કીર્તિદેવના ડાબા હાથ પર ધા પાડ્યો હતો.

તરત પેલી યોગિની અંતર્ધાન થઈ. એકદમ ખડખડાટ હસવાનો અવાજ ચારે તરફ ગાળ રહ્યો; અને ચારે ગમથી હાડકાં અને માંસનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો.

કીર્તિદેવે એકદમ પુઠ ફેરવી, અને સાથે કાંકને ખેંચી તેણે નાસવા માંડ્યું. કાંકને એટલું જ જોઈતું હતું. તેઓ જીવ લઈ નાઠા, અને થોડીવાર કોટના દરવાજા બહાર એવારા પર શ્વાસ લેવા ઉભા.

“કાક! તમે જરા ઉભા રહો તો મારા હાથને પાટો બાંધી દઉં.” કીર્તિદેવે કહ્યું.

કાંકે જોયું તો કીર્તિદેવના ડાબા હાથમાંથી લોહી ટપકતું હતું. કાંકે આંખો વતી જ પુછ્યું કે એ ધાનો અર્થ શો.

“હું કેમ છું તે ખારખવા મારું લોહી લીધું.”

“તમે નદી પર હાથ ધોવા જાઓ છો?”

“હા.”

“ઉભા રહો. મારે પણ નહાવું છે. કીર્તિદેવજી! તમારી હિંમત પણ ભારે છે.”

ચોગીનીએ વીજળીની તરતી ખોતાનો દંડ ફેરવ્યો.

“આ રમશાન ભયંકર છે; પણ માખાપ ન જાણવાં એ તેથી પણ ભયંકર છે.”

“સોમનાથ ભગવાન કરે અને મને અહિયાં ફરી નહિ આણે” કાક કમકમાં ખાઇ બોલ્યો.

“હજી એક વખત આવવું પડશે.”

“શું કામ?”

“મારી સાથે. આવતી અંધારી ચોદશે.”

“ના ક્ષમા કરો. હવે મારી હિંમત નથી.”

કહી પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરવાના અનેક મંત્રો જાણતાં કાકે નદીમાં ડબકું માર્યું.

કીર્તિદેવે પણ ધા ધોયો, પાટો બાંધ્યો, અને નહાવા માંડ્યું.

“કાકભટ્ટજી ! આરમ્ભ કરી અન્ત પામવો એ હડાપણું બીજું લક્ષણ. હું પાટણમાં પંદર દિવસ રહેવા ધાડું છું. રહ્યો તો તો ઠીક. પણ જો ન કરે મહાકાલેશ્વર અને મને જવાનું થાય તો તમે આવી જવાબ નહિ લઈ જાઓ ?”

કાક મુગે મોઢે જોઈ રહ્યો. કીર્તિદેવ અત્યંત દુઃખી થયો; તેનું મુખ ખિન્ન થઈ ગયું; તેની આંખો અવર્ણનીય વાદ્વ્યાતુર્યથી કાકને સમજાવી રહી હતી. કાક વધારે વાર ના નહિ કહી શક્યો.

“પણ મને તાંત્રિક વિદ્યા નથી આવડતી.”

“હું હમણાં શીખવું. પાણી લો ! વચન આપો. આટલું કરો. એ ઉપકાર હું કદી નહિ વીસરું.”

કાક મહાત થયો; તેણે મુગે મોઢે પાણી મુક્યું. કીર્તિદેવ વિજયી થયો. ન છુટકે ધુજતાં ધુજતાં કાક મેલી વિદ્યાના મંત્ર શીખ્યો.

નાહી, ધોષ, પરવારી બન્ને જણા શહેરમાં ગયા, અને કીર્તિદેવથી છુટો પડી કાક મંડલેશ્વરને ઘેર જઈ સુતો.

પ્રકરણ ૧૨ મું

મંજરીએ લગ્ન કેમ કબુલ કર્યું.

કાક ઘણો જ થાકી ગયો હતો, એટલે તેને તરત ઉંઘ આવી. ઉંઘમાં તેને અનેક સ્વપ્નાં આવ્યાં; મંજરીનું હરણ, અને યોગિનીનું દર્શન એ બે વાત ફરી ફરી આવ્યા કરી. આખરે સવાર પડી ત્યાર પછી પણ થોડી વારે તે જાગ્યો. તેના શરીરમાં થાક વેડવાની અદ્ભુત શક્તિ હતી; તેથી તે આટલી થોડી ઉંઘ પછી પણ હતો તેવો થઈ રહ્યો.

તે મોડો ઉઠ્યો હતો એટલે ઘરમાં બધાં પોતપોતાને કામે લાગી ગયાં હતાં. તેણે મંડલેશ્વર માટે તપાસ કરી; પણ તે કાકને ઉંઘતો મુકી નદીયે નહાવા ગયા હતા.

જેવો તે કાશ્મીરાદેવીને મળવા જવા ગયો કે એક નવી મૂર્તિ પાટલા પર બેઠેલી તેણે જોઈ. તેણે નમસ્કાર કર્યા. આ નવી મૂર્તિને પગે પાવડી, ખાંધે શાલ, કપાળે ત્રિપુંડ્ર, હાથમાં જામ અને આચમની, અને કોટે રૂદ્રાક્ષની માળા હતી.

કાકે પુછ્યું: “કાશ્મીરાયા ક્યાં છે ?”

આ નવી મૂર્તિ આંગળીના વેઢા પર કાંઈ ગણતી હતી; તેણે ઉંચું જોયા વિના કહ્યું:

“અંદર ગયાં છે. હમણાં આવશે.”

“મહારાજ ક્ષમા કરજો. મારે આપનું એક કામ છે” કહી કાક તેની પાસે ગયો.

ગજનન પંડિત તે જ આ નવી મૂર્તિ હતા. તે વિસ્મય પામ્યા. તેણે કાકની સામું જોયું, ધીમે ધીમે આખા શરીર પર નજર નાંખી અને મુગે મોઢે જોઈ રહ્યા. એક ન જણાય એવો તિરસ્કારનો નિઃશ્વાસ પંડિતે મુક્યો.

“હું રાજજોષી છું.”

“મહારાજ ! મારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું છે.”

“શાનું ?”

“તાંત્રિક વિદ્યા શીખવાનું અને કાલઐરવ આરાધવાનું.”

પંડિતે ગભરાટમાં, તિરસ્કારમાં, ક્રોધમાં કાક સામું જોયું.

“જાતે કોણ છે ? ”

“બ્રાહ્મણ—”

“કુવો ? ”

“લાટનો.”

“લાટનો”—કહી ગમનન પંડિતે વધારે ધ્યાનથી જોયું અને જરા મુછમાં હસતાં જોવા માંડ્યું. “શું ધંધો કરે છે ? ”

“ભટ્ટ છું.”

“હં-વેદ કયો ? ”

“મહારાજ ! આટલી બધી તપાસનું કાંઈ કામ ? ” કાકે જરા કચવાઈ પુછ્યું.

પંડિતે તે પ્રશ્ન તરફ ધ્યાન જ નહિ આપ્યું. “વેદ કયો ? ” પુછી પંડિત ફરીથી જરા મુછમાં હસવા લાગ્યા.

“ઋગ્વેદ.”

“રાશી નામ કયું ? ”

“તમારે શી પંચાત ? ” ગુસ્સામાં કાકે કહ્યું.

“મારે નહિ પંચાત તો બીજા કોને ”

એક પળવાર કાકે ગુસ્સામાં જોઈ રહ્યો.

એકદમ તેને કાંઈ યાદ આવ્યું. તેનો ગુસ્સો જતો રહ્યો. અને મોં મલકાવી તેણે નમ્રતાથી કહ્યું : “મારું નામ કાક.”

“હં. ઉભો રહે. મિથુન, કર્ક, સિંહ.” કાકનું મોઢું હસું હસું થઈ રહ્યું.

“આપ ગમનન પંડિતજી ? ”

પંડિતે માત્ર ડોકા વડે હા કહી. “સિંહ, કન્યા, વૃષા—”

“શું ગણો છો ? ” પંડિતે એક આંખ મીચી, કાંઈ ઝપાટામંધ ગણ્યું; અને તે વિચિત્ર રીતે હસ્યા.

“તારું નામ કાક—તારી રાશી મિથુન—શું ગણું છું ? કહું વિધાતાના લેખ. તારે સ્ત્રીધોગ સંપૂર્ણ છે.”

કાકના મોઢામાં પાણી આવ્યું.

“ક્યારે છે?”

“હું કહું ત્યારે” પાછળથી મશ્કરી કરતો કાશ્મીરાદેવીનો અવાજ આવ્યો.

“તમે શું કહેતાં હતાં?” ગજનન પંડિત તીણે સ્વરે બોલી ઉઠ્યા. “ઝહ કહે છે, રાશી કહે છે, નક્ષત્ર કહે છે, તમારે લમ જોઈએ છે!”

“હા. જેમ અને તેમ ઉતાવળે.”

એક આંખ મીચી, ઉઘાડી આંખે કાશ્મીરા-દેવીથી કાક તરફ જોતાં, જાણે ઘણી મોટી મશ્કરી કરી નાંખી હોય તેમ પંડિતે કહ્યું: “ધૂળપડવો આપું?”

કાકને લાગ્યું કે સૃષ્ટિમાં સારામાં સારા અને હસમુખામાં હસમુખા માણસ તો ગજનન પંડિત જ હતા.

“કેમ જોષીરાજ! બુદ્ધિ ગઈ છે કે?”

“હા, બા. ખીજ સારી છે; પાંચેમ પણ સારી છે. તેરસ”—

“એ તો બહુ આધાં કહેવાય.”

કાક શરમતો માર્યો કાંઈ કહી નહિ શક્યો. તેના મગજમાં આનંદનાં નગારાં વાગતાં હતાં,

“ત્યારે પાંચેમ.”

“ડીક. મારે તો ઉતાવળ કરવી છે. ખીજની પણ તૈયારી રાખજો.”

“જેવી બાની મરજી.” કહી પંડિતરાજ ઉઠ્યા, અને રજા લીધી.

“કાક! હવે તું પણ તૈયાર થજો” કાકે મનમાં વિચાર કર્યો કે તે જ પળે મંજરીનું પાણિઝહણ કરવા તૈયાર હતા.

“બા! ક્યાં બહાર છો?” અંદરથી મંજરીનો સ્વર આવ્યો. કાશ્મીરાએ કાક સામી જરા આંખો નચાવી.

“હા બહેન! જરા આમ આવ તો.”

“આ આવી.”

જાણે પોતે બાર વરસનો કાઠીલો વરરાજા હોય તેમ કાક શરમાઈ, લાલ મોઢે નીચું જોતો ઉભો રહ્યો. મંજરી આવી અને કાકને જોયો. તેનું મોઢું પણ લાલ થયું—ગર્વમાં કે ક્ષોભમાં તે સમજાયું નહિ.

“મંજરી!” કાશ્મીરાએ મંજરીને અંદર ખેંચતાં મશ્કરીમાં કહ્યું.

“આ કાકે ભટ્ટ! લાટના દંડનાયક. મહારાજના પરમમિત્ર.”

આ મશ્કરી તરફ ધ્યાન નહિ આપતાં મંજરીએ પુછ્યું;

“કાણુ પંડિતજી હતા?”

“હા. તારાં લમ લેવાયાં?” મંજરી જરા ધ્રુચવાઈ. “આ બીજે.”

“પણ—”

“જે પાછી ડાહી થઈ કે. પેલો ખંભાતીયો ભૂલી ગઈ. ચાલ ડાહી થઈ જા” કહી મંજરીને એક તમાચો મારી કાશ્મીરા બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ અને જતાં જતાં બારણાં બંધ કર્યાં. જે બારણા પાસે કાકે ઉભો હતો તે શિવાય જવાનો બીજો માર્ગ નહોતો. મંજરીનું મોહું શીકું હતું; પણ તેના હોઠ ગર્વમાં બીડેલા હતા; તેની આંખો અભિમાનથી ભરપૂર હતી. તે કાકની સામું તિરસ્કારથી જોઈ રહી.

“શા માટે મને દગ્ધો છો?”

કાકને શો જવાબ દેવો તે સુઝ્યું નહિ. તે હર્ષના શિખરેથી ગળડી પડ્યો.

“હું દગ્ધું છું?”

“હા” અને મંજરીના અભિમાનભર્યા અવાજમાં પણ દયામણા-પણું આવ્યું. “તમે દગ્ધો છો, બા દગ્ધે છે, પંડિતજી દગ્ધે છે. હું નિરાધાર છું—નબાપી છું—મારા દાદા દૂર દેશ પડ્યા છે—મારી પાછળ હઝાર હાથનો રાવણુ પડ્યો છે. તેથી તમે મને ગભરાવો છો; તેથી મને કાંઈ સુઝતું નથી; તેથી મને તમારી સ્ત્રી બનાવા માગો છો; તમે બધાં આ કેર વર્તાવતાં શરમાતાં નથી?”

“કેર વર્તાવીએ છીએ? તમને એમ લાગે છે?—તો મારે નથી પરણવું.”

“ના. તમે શા માટે ના પાડો?” તિરસ્કારથી, કટાક્ષમયતાથી મંજરીએ પુછ્યું. તમે બપ્પે વખત મને મરતી બચાવી;—કાશ્મીરાબા કહે છે કે તમે મારા હાથના અધિકારી થયા છો.”

“પણ હું ક્યાં કહું છું?”

“તમે ભલે મોટે નહિ કહેતા હો-મનમાં કહેતા હશે.”

“શા માટે જુદું કહું? હું બાણું છું કે તમારા પતિ થવાની મારામાં યોગ્યતા નથી. તમે વિદ્વાન છો, હું વગર ભણેલો છું; તમે સંસ્કારી છો, હું ગામડીયો છું. હું અધિકારી નથી. માત્ર દાસ છું.”

“જ્યારે એમ છે, ત્યારે શા માટે મને પરણવા તૈયાર થયા છો?” મંજરીએ તેનાં વિશાળ નયનો કાક પર ઠેરવી પુછ્યું.

“તમારે માટે.”

મંજરીએ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. કાકે ઉમેર્યું.

“તમારે માથે ચક્ર ભમે છે તે ખબર નથી?”

“મેં કાલે રાતે જ તેનો અનુભવ કર્યો” જરા કપાળ પર કરચળી પાડી મંજરીએ કહ્યું.

“ત્યારે હવે વધારે શું કહું? મંડલેશ્વરના મહેલમાંથી તમને ઉપાડી લઈ જવાં એ કાંઈ સહેલ વાત સમજે છે? જે બાણુસે એ કહ્યું; એ ખીન્નું શું ન કરી શકે? તે બળવાન હોવો જોઈએ, તેનો બાહુ તમે જો જુનાગઢ તમારા દાદા પાસે જશો તો પણ પકડી પાડશે; એ કાણુ છે તે તમે જાણતાં હશે.”

“હા, બા પણ તમે કહો છો તેમ જ કહે છે.”

“શું?”

“કે એ પુરૂષ રાવણુ સમો સમર્થ છે. પણ તમને પરણી કેમ બચી શકીશ?” મંજરી પોતાની લગ્નની વાત તદ્દન બેદરકારીથી કરતી હતી.

કાકે થોડી વાર વિચાર કર્યો. “બા શું કહે છે?”

“બા કહે છે કે જો હું કોઈ ખીન્નને પરણું તો તે તરત મારો કેડો છોડશે.”

“કારણ?”

“મારા કરતાં તેને આખરું જાણી છે.” તિરસ્કારથી મંજરીએ કહ્યું. અને પછી નિરાશાથી હાથ હાથમાં આમળી નાંખી તેણે અડધા ગુસ્સામાં, અડધા કચવાટમાં, અડધી કટાક્ષમયતામાં કહ્યું; “એટલે તમને પરણ્યા વિના મને ખીન્ને આરો જ લાગતો નથી.”

કાક વિચારમાં પડ્યો. “મંજરી! મને પરણતાં આટલું દુઃખ થાય છે?”

“મને બચાવી છે, માટે જન્મભર તમારા પર હેત રાખીશ.” કહી મંજરી ટદાર થઈ અને ગૌરવથી કાક તરફ જોઈ બોલી: “પણ મને મારી મરણ વિરૂદ્ધ પરણશે તો”—

“તો—”

“આખો જન્મારો ધિક્કારીશ.”

કાકના હૃદયને ફટકો પડ્યો. તે મુગો થઈ ગયો. તેની આશાના સૂર્ય અસ્ત થવા લાગ્યો. તે થોડી વારે બોલ્યો: “મંજરી! હું આટલો અકારો હોઈશ તે નહોતું જાણ્યું” કાકે નીસાસો મુક્યો.

મંજરીએ જવાબ નહિ આપ્યો. તે મગફળીથી માત્ર જોઈ જ રહી. કાકે થોડીવારે પાછું કહ્યું: “તમને નિર્ભય કરવાનો એક બીજો રસ્તો છે.”

“શો?” મંજરીના સખ્ત બની રહેલા મુંદર મુખ પર કુમાશ આવી.

“એ પાપાચારી કાણુ છે તે કહો. કાલે સવાર પહેલાં એને સ્વધામ પહોંચાડીશ” હોઠ પીચી કાકે કહ્યું અને કચવાટથી ઉમેર્યું: “એટલે તમને નિરાંત થશે; અને પરણવાની પીડા પડશે નહિ.” કાકતું સ્વમાન પણ ધવાયું હતું. મંજરીએ ખિન્નતાથી ડોકું હલાવ્યું.

“કેમ?” કાકે પુછ્યું.

“કારણ કે એ પાપાચારીનું નામ જાણતા નથી તેમ.”

“શું એવો દુર્જેય છે?”

“દુર્જેય નથી; પણ એવો અસ્પર્શ્ય છે.”

“કાણુ”—કહી કાક જરા પાસે આવ્યો. મંજરીએ ધીમેથી એક શબ્દ કહ્યો; જાણે સાપ ડંખ્યો હોય તેમ કાક કુદ્યો “કાણુ ઉદ્ધા મહેતા?” મંજરીએ નાકપર આંગળી મુકી, છાના રહેવા સૂચવ્યું. કાકે નિરાશામાં ડોકું હલાવ્યું.

“મંજરી! તમારી વાત સાચી છે. એ માણસ મરાય એમ નથી.”

“અને બીજી વાત. તે પણ સાચી છે?”

“હા. એ ડરે છે માત્ર બેઆળસથી. તમે બીજાને પરણો તો એ પછી તમારો સ્વપ્ને પણ વિચાર નહિ કરે.”

“ત્યારે પરણ્યા વિના મારો છુટકો જ નથી.” તિરસ્કારથી મંજરીએ કહ્યું.

કાકે મંજરીને પરણવા માગતો હતો. તેનાં પગલાં પૂજતો હતો. છતાં આવાં વચનોથી તેને ગુસ્સો લાગવા માંડ્યો હતો; જે તિરસ્કારથી મંજરી તેની સાથે વર્તતી હતી તે તેને સાલતો હતો. જેમ મંજરી વધારે તિરસ્કાર કરતી તેમ કાકે તેને પોતાની પત્ની બનાવવા વધારે ઇચ્છતો હતો, અને તેની પાસે સ્વામિત્વ કબૂલાવવા તલસતો હતો. પોતાનું ગૌરવ સાચવવા તેણે પણ શાન્તિથી જવાબ આપ્યો: “હા. કાં તો મારી સાથે કે જૈન મંત્રી સાથે.”

મંજરીએ હેઠ કર્યા. “આ વાત મેં ગઈ કાલે પચાસ વાર સાંભળી.”

“સાચી વાત એકાવનમી વાર સાંભળવી પડે તોપણ સારી.”

મંજરી કાકે સામું અવર્ણનીય ગૌરવ અને તિરસ્કારથી જોઈ રહી. “મને પરણીને શું કરશો?” મંજરીની નાની રસાળ હડપચી જીદમાં દબ બની: તેની આંખમાંથી સ્થિર પ્રભાવશાળી તેજ નીકળતું હતું. કાકે જોયું કે મંજરી અને તેની વચ્ચે વિગ્રહ શરૂ થઈ ગયો હતો. અને તેમાંથી વિજયી નીવડવાને તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો; તેના કાનમાં મંજરીના શબ્દો અથડાતા હતા “કૈલાસમિવ દુર્લભ કાલામિમિવ દુઃસહમ્ । કાકની ગરૂડથી ઉડી, તીક્ષ્ણ આંખ જરા મોટી અને સ્થિર થઈ; તેમાંથી નિશ્ચલ અસિધારા સમાન ચમકતું તેજ નીકળ્યું. બે તેજનાં ખજો એકમેકથી અથડાયાં. તેમાંથી અણુદીઠા તણખા ઉઠ્યા.

“તે પરણ્યા પછી કહીશ.”

“તમે જાણો છો? હું ગર્વિષ્ટ છું; મારા આચાર વિચાર વિચિત્ર છે. તમને તે કેમ રચશે?”

“તે મારે જોવાનું છે” કહી કાકે જરા હસ્યો. મંજરીની તિરસ્કારભરી દૃષ્ટિ કાકેને અદ્વિતીય અનુભવવા મથી રહી. એક સામ્રાજીની શોભાથી, ગૌરવથી તે બહાર જવાને ટદાર થઈ. બારણા આગળ સ્વસ્થ, પ્રતાપની ભૂતિ જેવો કાકે અદ્વિત વાળી ઉભો હતો. મંજરીને લાગ્યું કે

તેના સ્વાતંત્ર્યનો, સંસ્કારનો, તેની શુદ્ધતાનો ભવિષ્યનો વિનાશક-ચમરાજ ત્યાં ઉભો હતો. એ વિચાર આવતાં તેની હિંમત, ગૌરવ, દબતા જતાં રહ્યાં. તેણે આંખપર હાથ મુકી રહી દીધું.

કાક પલળી ગયો; તે મંજરીને રડતી જોઈ શક્યો નહિ. “મંજરી! શું કામ રડે છે?”

“અનાથને નસીબે આંસુ. ખીજું શું?”

“મારે નાથ થવું છે, ને એ આંસુ સુકવવાં છે.”

મંજરીએ આંસુભરી આંખે કાક સામું જોયું; તેના હોઠ જરા ધ્રુજ્યા અને તે એકદમ બોલી: “કાક! તમે મારા પર અનહદ ઉપકાર કર્યો છે.” થોડી વાર તે જોઈ રહી; અને આંસુસરમાં તરતાં બે અપૂર્વ ઝમ્બો કાક નીરખી રહ્યો.

“એક ઉપકાર વધારે કરશો? મંજરીના મોઢા પર, આંખમાં, અવાજમાં દયામણાપણું વ્યાપી રહ્યું હતું. તેના હોઠ કાંપતા હતા, તેની છાતી વિચાર, અને ઉર્મિના વમજોથી ઉછળી રહી હતી. મંજરીનું ભવ્ય, મોઢીની સ્વરૂપ, અંગેઅંગનું લાલિત્ય વાફ્યાતુર્યથી યાચના કરી રહ્યું હતું; તે ચાતુર્યની સામો કાક નિર્બલ બન્યો.

“હા, જે કહેશો તે” કાકે કહ્યું.

“મને પરણ્યા પછી મારા દાદાને ઘેર મુકી આવજો.”

મંજરી આ વાક્ય બોલી અને ચાલી ગઈ. તેના અદૃષ્ટ થતા શરીર સામું કાક બેલાન બની જોઈ રહ્યો. પૃથ્વી રસાતાલ ગઈ હોત તો તે આવો ગભરાત નહિ; તેને આવાં ચક્કર આવત નહિ. તેણે પાછલે હાથે ખીંત પર ટેકા શોધ્યો.

ક્યાં સુધી નીચે મોઢે વિચાર વગર, માત્ર નિરાશાનો જ અનુભવ કરતો તે ઉભો રહ્યો. ભારે હૈયે, તેણે આખરે નીસાસો મુક્યો, અને તે બહાર નીકળ્યો. તેના હૃદયમાં સુખનો સૂર્ય અસ્ત થઈ ગયો. તેને લાગ્યું કે જીવનની વાડી સુકાઈ ગઈ; હવે માત્ર અરણ્ય જ રહ્યું.

તે બહાર નીકળ્યો ત્યારે જ્યારે મહારાજનો એક સેવક હુકમ લઈ આવ્યો હતો; મહારાજે કાકને બપોર પછી બોલાવ્યો હતો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

કાકને પોતાના વાક્યાતુર્ય પરથી શ્રદ્ધા ઉઠી જાય છે.

કાકને સ્વાસ્થ્ય મેળવતાં થોડી વાર લાગી. તેના સ્વભાવમાં ઉછળતી ઉર્મિઓ તેમ જ શાન્ત દુરદર્શિ બુદ્ધિનું અન્યથા મિશ્રણ થયું હતું. કામલ બાલકની મૂર્ખાઈથી તેણે મંજરીને વચન આપ્યું; પણ પાપાણુ હૃદયી મુત્સદ્દીની બુદ્ધિથી તેમાંથી રસ્તો કહાડવા તે પ્રયત્ન કરવા બેઠો.

પહેલો વિચાર મંજરીને પરણી, પછી તેને આપેલાં વચનનો ભંગ કરવાનો આવ્યો. પણ તે વિચાર તરત દૂર કર્યો. જો તેમ કરે તો મંજરીએ તેની અસંસ્કારિતા પર કરેલા આક્ષેપો ખરા ઠરે; મંજરીના મનમાં તે અધ્ધાણુ ઠરી જાય અને હમેશને માટે પોતાની પત્નીની નજરે અધ-મતા પામે.

બીજો શો રસ્તો? તેણે ઘણો જ વિચાર કર્યો; પણ રસ્તો એક ન દેખાયો. જો ઉદા મહેતાનો ધાક ન હોય તો મંજરી તેને પરણે નહિ; જો પરણે તો પોતાને વચન પાળવું પડે. બન્ને રસ્તા નિરાશાજનક હતા; બન્ને રસ્તાથી તેનું શ્રેય થતું નહોતું. શું કરવું? કાકને એકાએક વિચાર આવ્યો. શા માટે ઉદા મહેતા મંજરીની પુઠ ન છોડે? જો તે પુઠ છોડે, તો ભલે મંજરી પરણે નહિ, પણ સુખી તો થાય. કાકની કલ્પનામાં મંજરીનું સુમધુર મુખ, નિરાશા અને દુઃખથી કરમાયેલું તેણે જોયું. શું પોતાના સ્વાર્થ ખાતર તે મુખને સદાને માટે કરમાવા દેવું? ના ના. કદી નહિ—કાકે નિશ્ચય કર્યો. પણ બીજી મુશ્કેલી બારે હતી. ઉદા મહેતા જીદ કેમ છોડે, કેના કલ્લાથી છોડે? કાકનું હૃદય કહેતું કે ઉદા મહેતાની દૃઢતા જેવી તેવી નહોતી. તો પછી કેની મદદ લેવી? તેણે અનેક—માણુ-સોનો વિચાર કર્યો. પણ કાઈ ખપ લાગે એવો માણુસ જાઓ નહિ. કાકે આખરે પોતાની હિંમતથી ઉદા મહેતાની જીદ છોડાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તે અત્યારે નવરો હતો; એટલે તરત જ ઉદાને મળવાનો તેણે વિચાર કર્યો.

હથીયાર સજી તે બહાર નિકળ્યો. ઉદા મહેતા પોતાના સસરા શાન્તુ મહેતાને ત્યાં ઉતર્યા હતા એટલે તેનું ઘર પુછતો પુછતો, રાત્રે જે જગ્યાએ કીર્તિદેવે પેલા બદમાશેને અટકાવ્યા હતા ત્યાં તે જઈ પહોંચ્યો: તેની બાજુમાં શાન્તુ મહેતાનો વાડો હતો. કાકને હવે ખાત્રી થઈ કે રાત્રે જે અજણ્યો માણસ ભીંતના એકામાંથી નીકળી આખરે સટકી ગયો હતો તે ઉદા મહેતા જ હોવો જોઈએ.

તેણે શાન્તુ મહેતાને ત્યાં તપાસ કરી તો માલમ પડ્યું કે ઉદા મહેતા પૂજમાં હતા. કાક કચવાતો કચવાતો વાટ જોતો બેઠો, અને એ ત્રણ ઘડી પછી એક નોકર તેને ઉદા મહેતા પાસે તેડી લઈ ગયો.

જેવો તે દાખલ થયો કે ઉદામહેતા મીઠામાં મીઠું હાસ્ય ધારી, હેતના ઉમળકાબેર કાકને આવકાર દેવા આવ્યા.

“આવો ! આવો ! કાકભટ્ટ ! તમે ક્યાંથી ? તમે અમારું ખંભાત છોડી ગયા તે ખબર પણ નહિ કરી ? વાહ ! વાહ !” આવો આવકાર કાકે કદી ધાર્યો નહોતો. ઉદામહેતા હસતાં હસતાં પાસે એક માણસ બેઠો હતો તેને કહેવા લાગ્યા: “ધર્મપાલ ! આ કાકભટ્ટ આપણે ત્યાં પરાણા હતા, તે પૂરું આતિથ્ય સ્વીકાર્યા વિના ચાલ્યા જ ગયા. હાસ્તો. આપણો બિચારો તિલક મરી ગયો તેજ રાતે તમે ગયા નહિ ?” તિલકનો વાતક તે જ હતો એમ ઉદામહેતા જાણતા હતા એવું સ્પષ્ટ દેખાયું; પણ આ પ્રશ્નના જવાબમાં સપડાઈ જવું તેને ઠીક લાગ્યું નહિ.

“અરર ! તિલકચંદ્ર મરી ગયા !” કાકે શોક દર્શાવવા ગંભીર મોઢું કરી કહ્યું. “શી કાચી વયમાં સોમનાથ ભગવાને લઈ લીધા ?”

“લલાટના લેખ. ભટ્ટ ! આવો બેસો તો ખરા ! આજે હું ખરે-ખર કૃતાર્થ થયો કે તમે મને જોળતા આવ્યા.”

આ સાકરના સમુદ્રમાંથી તરી પાર ઉતરવું એ કાકને મુશ્કેલ લાગ્યું.

“મારે જરા આપનું કામ છે.”

“અરર ! શું મારું દુર્ભાગ્ય કે મારે અત્યારે રાજગઢ જવું છે.”

“અત્યારે ?”

“હાસ્તો ! તમને ખબર નહિ હોય. એમ તે હોય ? અત્યારે બધા મંત્રીઓને મહારાજાએ બોલાવ્યા છે. બીજી કાંઈ વખતે તસદી લો તો ?”

“કાલના દરબાર વિષે વિચાર કરવા ?” કહિ પુછ્યું.

“તે તો મહારાજા જાણે; હું તો બહુ ખટપટમાં પડતો જ નથી.”

“એ પાંચ પળ મારી વાત નહિ સાંભળો ?”

“એ પાંચ પળ ! જરૂર. ધર્મપાલ ! જરા શાન્તુમહેતાને કહોની કે પાલખી તૈયાર થાય કે મને બોલાવે.”

“જી” કહી ધર્મપાલ ગયો.

“બોલો-મારા સરખું જે કાંઈ કામકાજ હોય તે નિરાંતે” કહી ઉદામહેતા હસીને તકીયે બેઠા. માત્ર તેની આંખો જ કાકના મોઢાના ભાવપર અચૂક ચોક્કા પહેરો કરી રહી હતી. કાક છુટણીયે પડી સામે બેઠો. તે પણ કેમ વાત કરવી તેનો વિચાર આટલો વખત કરી રહ્યો હતો.

“મંત્રીરાજ ! એક વખત તમે મને તમારા મિત્ર થવાનું કહ્યું હતું.”

“જરૂર ! હું તમને મારા પરમ મિત્રોની જ પંક્તિમાં લેખું છું.”

“તમને ખબર છે કે મારા જેવાની મૈત્રીનો ખપ તમને અત્યારે છે તેટલો કાંઈ વખત નહોતો ?”

“સાચો મિત્ર સદાયે કામનો ” કહી ઉદા મહેતાએ માત્ર મોઢાના ભાવથી જ ઉતાવળ દર્શાવી.

“જુઓ વખત થોડો છે એટલે વિનય ન સચવાય તો ક્ષમા કરશો. હું તમારા જેવો ડાહ્યો કે મુત્સદ્દી નથી. તમે મારી શક્તિ અને પ્રભાવ જાણ્યાં છે.”

ઉદા જવાબમાં મીઠું હસ્યો.

“આજે તમે સત્તા અને પ્રતાપ બોગવો છો. આ પળે-કાલે વખત છે ને તે ચાહ્યાં જશે.”

“સુખ ચંચલ છે: દેહ ક્ષણભંગુર છે.” ઉદાએ ગાંભીર્યથી આ સૂત્રો ઉચ્ચાર્યાં.

“અને રાજાઓની મહેરબાની તેથી પણ વધારે ચંચલ છે.”

“આ વિષય ઘણો જ્ઞાનથી ભરેલો છે. આપણે એ વિષે નિરાંતે વાત કરીયે તો નહિ ચાલે?”

કાકે હોઠ કરચા, ઉદો તેની મશ્કરી કરતો હતો.

“ના. આ પળે જ એ વાત કરવાની છે. હું એક વચન માગવા આવ્યો છું. એ વચન આપશો તો હું સદાનો તમારો સેવક થઈ રહીશ; નહિ આપશો તો હું કદ્દો દુશ્મન થઈશ.”

“શું વચન છે, તે કહોની.” ઘણી જ મીઠાશથી ઉદોએ કહ્યું અને પછી જરાક તોછડાઈભર્યા સ્વરથી ઉમેર્યું: “જો કે રાગ અને દ્વેષ તો બન્ને તજવાં જોઈએ. એ વસ્તુ પર વધારે ભાર દેવાની જરૂર નથી.

“કવિકુલશિરોમણી રૂદ્રદત્તની છોકરીનો કેડો છોડી દો” કાકે ઉદો પર આંખો ઠેરવી કહ્યું. ઉદાના મોઢા પર જરા ફેર પડ્યો ન પડ્યો અને તદ્દન અજાણપણથી તે જોઈ રહ્યો. “શું કહ્યું? રૂદ્રદત્ત કવિ તો ગુજરી ગયા નહિ? તેની છોકરી ક્યાં છે?”

ખંભાતમાં હતી; અને તમે પરણવા માગો છો?

થોડી વાર ઉદો કાક સામું જોઈ રહ્યો. “ભટ્ટજી! તમે શુદ્ધ બ્રાહ્મણ ન હોત તો અત્યારે તમે કાંઈ કેફની ધૂનમાં છો એમ હું કહેત. તમે શું ખોલો છો તેની મને કાંઈ સમજ પડતી નથી.”

કાક ગુસ્સાથી જોઈ રહ્યો. શું ઉદો તેને હિડાડતો હતો? કે શું મંજરીની વાત ખોટી હતી?

“મહેતા! શું તમે રૂદ્રદત્તની સ્ત્રીને નથી ઓળખતા? શું મંજરીને નથી ઓળખતા?” કટાક્ષમયતાથી કાકે પુછ્યું.

“એમને ઓળખવાનું સદ્ભાગ્ય હોત, તો ના શા માટે કહેતે?” સાદી રીતે ઉદોએ જવાબ આપ્યો.

“ઠીક ત્યારે નમસ્કાર, મંત્રીરાજ!” કહી કાક ઉભો થઈ ગયો. “વધારે વાત કરવાનું પ્રયોજન નથી.”

“ભટ્ટજી! માફ માનો તો આવી ધૂનો પર બહુ ધ્યાન જ નહિ આપીયે. સાહસ કરતા પહેલાં લાંબો વિચાર કરીયે” કહી કાકને વદાય કરવા ઉદો ઉઠ્યો.

એકાગ્રતા પામેલા ક્રોધથી કાકે તેના સામું જોયું. તેની આંખો ચમકી ઉઠી; અને ક્રોધકંપિત સ્વરે કહ્યું: મહેતાજી ! હવે સમાલજો. માફ બલિધ્ય પણ પાટણ સાથે નાગળેલું છે.”

“સાફ ! આપણે ફરીથી મળીશું. એનાથી રડું શું ?” ઠંડે પેટે ઉદાએ જવાબ આપ્યો. તેનું સ્વાસ્થ્ય અડગ હતું; માત્ર તેના હોઠ પરથી તેના વિજય સમજાતો હતો.

“એનાથી રડું શું તે હવે ખબર પડશે.” કહી કાકે પુઠ ફેરવી.

“આવજો હોં” બહી જ નમ્રતાથી ઉદાએ કહ્યું.

કાકે જવાબ આપ્યા વિના ચાલ્યો ગયો. તેણે જોયું કે વાક્યાતુર્યમાં તે હાર્યો હતો; અને મંજરીને પરણ્યા વિના બીજો છૂટકો નહોતો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

સત્તાનાં સૂત્રો.

ખપોર પડતાં મહારાજને શો જવાબ આપવો તેનો વિચાર કરતો કાકે રાજગઢ પહોંચ્યો. તે વખતે મંત્રીઓની સભા ચાલતી હતી, એટલે વખત કાઢવા તે વીરા બારોટ પાસે જઈ બેઠો. છેક સાંજ પડવા આવી ત્યારે તેને ખબર પડી કે સભા બરખાસ્ત થઈ છે. તે ઉઠીને જયદેવ મહારાજ પાસે ગયો.

જે ખંડમાં મહારાજ હતા તેના બારણા આગળ ડુંગર ઉભો હતો. તેણે કાકને રોક્યો. મહારાજ કોઈની સાથે વાત કરતા હતા. થોડી વારે એક સામાન્ય રજપૂત બહાર નીકળ્યો, અને જયદેવનો અંદરથી અવાજ આવ્યો: “ડુંગર ! પેલો કાક હજી જણાયો નથી, કેમ ?” કાકને નીરાંત વળી; મહારાજના સ્વરમાં આનંદનો પ્રતિધ્વનિ હતો.

“મહારાજ ! હું ક્યારનો હાજર છું. આપને પુરસદ મળે તેની રાહ જોતો હતો.” કહી કાક અંદર દાખલ થયો.

કાકની ધારણા ખરી હતી. જ્યદેવનું મોઢું હસું હસું કરતું હતું; તેની આંખો ચમકતી હતી. તેના હાથમાં એક કેસુડાનું ફૂલ હતું. કાકને જોઈ તેણે સુઠી વાળી, ફૂલ છુપાવી દીધું.

“કેમ કાકભટ્ટ ! કાંઈ કર્યું ?”

“મહારાજ !” હાથ જોડી કાકે કહ્યું, “બધું તૈયાર છે.”

“શું ?”

“કાલે સવારે ભલા ભલા પણુ આપના પ્રતાપથી દિગ્ગ ચર્ધ જશે. હવે માત્ર રહ્યું છે એક જ વાનું.”

“શું રહ્યું છે ?”

“આપનો નિશ્ચય જાણવાનો. આપે માલવરાજની કન્યાનું માયું સ્વીકાર્યું કે નહિ ?”

“તેનો નિશ્ચય નથી થયો. માલવાની સાથે લાંબો વખત સંધિ નહિ રાખવી એ તો નક્કી થયું; માત્ર કન્યાના માગાની જ વાત રહી છે. મુંઝવેલ મહેતા અને બા બન્ને ના પાડે છે.”

“પણુ આપની શી ઈચ્છા છે ?”

“મારો વિચાર માયું સ્વીકારવાનો છે; એટલે આટલો વખત નકામો જ ગયો.”

કાક જવાબ આપી ગયો. જ્યદેવના વિચારનું વલણ જણાય નહિ ત્યાં સુધી કાંઈ પણ બોલતું તેને દુરસ્ત લાગ્યું નહિ.

“માયું સ્વીકારવું કે નહિ તે કાંઈ સમજ પડતી નથી.” કહી અજાણતાં જ્યદેવની નજર તેની સુઠીમાં છુપાયેલા કેસુડાના ફૂલ તરફ ગઈ. કાકે તે નજરની ધ્યાનપૂર્વક નોંધ લીધી.

કાક કાંઈ જવાબ આપે તે પહેલાં ડુંગર અંદર આવ્યો. “બાપુ ! બા આ તરફ આવે છે.”

“મીનળબા !” જ્યદેવે અચંબામાં આંખો ફાડી કહ્યું.

“હા અનદાતા !”

જ્યદેવે હોઠ કરબા; તેના મોઢાપર ગભરાટ પ્રસર્યો. “કાક ! તું

બહાર ઉભો રહે” તેણે ઉતાવળથી કહ્યું. કાક નીચો નમી કુંગર જોડે બહાર નીકળ્યો.

કાક જોવો બહાર ગયો કે જ્યદેવે સુઠીમાંનું કેસુડાનું ફૂલ એકદમ કાઢી ઓટીમાં ખોસી દીધું; અને મલકાતું મ્હોં ગંભીર બનાવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

પાંચ દશ પળમાં મીનળદેવી આવ્યાં. મીનળદેવીના મોઢાપર અપૂર્વ ભવ્યતા હતી; તેની ચાલ, ક્ષીમી ગૌરવશીલ હતી. તે આવ્યાં અને એક તીક્ષ્ણ નજર જ્યદેવ પર, અને આખા ખંડમાં નાંખી. જ્યદેવ મનમાં જરા ગભરાયો; મીનળદેવીનો ધાક એને ઘણો જ લાગતો હતો.

“જ્યદેવ !”

“કેમ બા ?”

“કુંગરની જોડે પેલો કેાણુ ઉભો છે ?”

“એ તો બા ! લાટનો બટ છે !”

“કાકભટ્ટ” મીનળદેવીએ કહ્યું.

જ્યદેવ હસ્યો. “તમે ક્યાંથી જાણ્યું ?”

“તારા રાજ્યમાં શું થાય છે તે હું નહિ જાણું તો તારું રાજ્ય ચાલશે કેમ ?” જરાક હસીને રાજ્યમાતાએ કહ્યું “માણસ ઠીક છે. નહિ ?”

“હા. સારો છે.”

“જ્યદેવ ! પછી આ માલવાના માગાનું શું કરવું છે ?”

“બા ! ફરી ફરી પુછે શો કાયદો ? મારો વિચાર સ્વીકારવાનો છે.” જ્યદેવે કહ્યું.

“મેં કહ્યું તે વધારે સાફ છે.”

“બા !” જ્યદેવે જરા અધીરામથી કહ્યું. “જ્યારે તમારા વિચાર પ્રમાણે મને ચલાવવો છે ત્યારે પુછોછો શું કરવા ? તમે કહો છો કે ‘તું રાજ ચલાવ.’ મુંજલ મહેતા કહે છે ‘તું રાજ ચલાવ’ અને રાજ ચલાવવાનો વખત આવે છે કે તમે કહો છો કે તમારા વિચાર પ્રમાણે મારે ચાલવું. પછી હું રાજ ચલાવું તે કેમ ?”

“અકળા નહિ બેટા! પણ હજી તું બાલક છે.”

“મને તો એમ લાગે છે કે મરતાં સુધી હું બાલક જ રહેવાનો.”
કંટાળો ખાઇ રાજાએ કહ્યું.

“મને મન છોડ સદાયે બાલક” મીનળદેવીએ કહ્યું.

“ત્યારે તમે કહો તો હું રાજ ચલાવવાની તસ્દી જ નહિ લઉં?”

“તે કેાણુ કહે છે?”

“તમે. મારો વિચાર તમે જાણો છો, બધા મંત્રીઓ જાણે છે; અડધી ધડીમાં આખું ગામ જાણશે. અને પછી તે વિચાર છોડી તમારું કહ્યું કરું? રાજ ચલાવું લક્ષણુ તો બહુ સારું!” કહી દબતાયી જાયદેવ જોઇ રહ્યો.

“આવા ગંભીર પ્રસંગોમાં અમારું કહ્યું નહિ સાંભળે” મીનળદેવીએ ધીમેથી સમજાવતાં કહ્યું “તો પરિણામ શું આવે?”

“આનું નામ ગંભીર પ્રસંગ!”

“હા. તને હજી કેટલીક વાતોની ખબર નથી.”

“શું?”

“ઉપક પાટણ સાથે સંધિ કરવા આવ્યો છે, અને આપણે ના કહીશું તોપણ તે સંધિ કરવા મથામણુ તો કરશે. આવી વખતે તું વગર વિચારે કાંઈ કરી નાખે તો પછી શું થાય?”

“પણ સંધિની તો આપણે ના કહીશું.”

“પણ પેલી છોકરી અહિયાં આવે કે પાટણમાં અને રાજગઢમાં બે પક્ષ થાય.”

“બે પક્ષ!”

“હા. એક મારો ને એક લક્ષ્મણર્માની છોકરીનો. તારી બે રાણી-ઓનું પીયેર આપણાથી હલકું છે; આ નવી રાણીનું પીયેર હાલ આપણાથી ચડી જાય. અમારાં ઘૈરાંની કહેવત ખબર છે? આપણાથી વધારે પ્રતાપી કુલની કન્યા નહિ લાવીયે. સમજ્યો? તે આવે, સાથે માણસો લાવે, અહિયાં પોતાની સત્તા સ્થાપવા મથે; અને આખરે પાટણ પોતા-

પણું ભૂલી અવન્તીનું મંડળ બનીને રહે. એ તારે કરવું છે ?” સખ્તાઈથી રાજ્યમાતાએ પુછ્યું.

“એટલે મારે કોઈ પ્રતાપી રાજ્ય જોડે સંબંધ જ ન કરવો ?”

“ના કરવો-પણ જ્યારે તેને હરાવી તાબે કરે ત્યારે.”

જયદેવ થોડી વાર જોઈ રહ્યો.

“આપણે અહિયાં તો એક જ તંત્ર જોઈએ.” રાણીએ આગળ ચલાવ્યું “નહિ તો આપણી સત્તા ઉભતી ડમાઈ જશે.”

“એક તંત્ર! એક તંત્ર! એનો અર્થ એટલો જ કે તમે ને મુંજલ-મહેતા કહો તે મારે કરવું. નહિ ?”

“ના એનો અર્થ એટલો જ કે જ્યારે ઘણી ગંભીર વાત હોય, તો જ હું ને મુંજલ તારી ધમ્મિ વિરુદ્ધ જઈએ.”

“નહિ તો નહિ ?” જયદેવની આંખો જરા ચમકી, અને મોં મલક્યું.

“કદી નહિ.”

“જો જો હોં, હવે ખીજ કોઈનું માથું આવે ત્યારે એમ નહિ કહેતાં કે આ કુલ તો છેક ગરીબ છે.”

“કેમ કોઈનું આવ્યું છે કે શું ?” જરા હસીને મીનળદેવીએ કહ્યું.

“તે તમે જાણો. માત્ર તમારું વચન પાળજો.”

“હા. પણ ખીજનું કાંઈ કલંક નહિ હોવું જોઈએ. હવે ખુશ થયો ? ત્યારે આ માગાની ના કહેજો.”

“તમે આટલું કહો છો ત્યારે ઠીક, ના તો કહીશ. પણ બા ! હું મારી નિર્માસ્યતાથી થાકી ગયો છું.”

“એનાથી રડું શું ? હું જીવું છું, તે માત્ર તને ચક્રવર્તી જોવા જ. તું ચક્રવર્તી થશે, કે હું સદ્ગતિ પામીશ.”

“હું જાણું છું બા ! તમે જ રાજ્યને અત્યાર સુધી ટકાવી રાખ્યું છે પણ હવે એ રાજ્યને હું ખરેખર માફ કરવાનો છું.”

“તાઈ જ છે ને ?” મીનળદેવી હસી.

“ના” ગાંભીર્યથી જયદેવે કહ્યું. તેની મોટી આંખો વધારે વિશાળ

થઈ. અને તેનાં નસકોરાં ફૂલી ઉઠ્યાં. “બા! હવેથી તેને હું માફ કરીશ. અત્યાર સુધી મને માત્ર સ્વપ્નાં આવતાં હતાં, હવે તે સ્વપ્નાં હું સિદ્ધ કરવાનો છું. આપણે બ્યારથી જાત્રા કરીને આવ્યાં ત્યારથી મારા મનમાં એ વાત ઘોળાયા કરતી હતી; હવે મેં નિશ્ચય કર્યો છે.”

“શો?” રાજના ગંભીર વચનોથી મીનળદેવીને હસવું આવ્યું.

“પાટણની ધજા ભરતખંડમાં ફરકાવવાનો.” પોતાના હૃદયમાં રહેલી મહત્ત્વાકાંક્ષાની મૂર્તિસમેા પોતાનો પુત્ર જોઈ મીનળદેવી હર્ષભેર જોઈ રહી.

“સાફ દીકરા! તારા પૂર્વજોની કીર્તિ સાચવજે.”

“બા! મુલરાજદેવ મહારાજ્ય સ્થાપતા પહેલાં મરી ગયા; હીમદેવ મહારાજ ભરતખંડમાં ડંકો ન વગડાવી શક્યા. મારે તો મહારાજ્ય પણ સ્થાપવું છે, ને દશ દિશામાં ડંકો પણ વગડાવવો છે.”

વાત કરતાં જયદેવના હૃદયમાં રહેલી મહત્ત્વાકાંક્ષાનો અગ્નિ પ્રજ્વળી ઉઠ્યો. તેના ઉંચા કરેલા માથા પર તેના જ્વલંત મુખ પર, તેની મોટી ચમકતી આંખોમાં પૃથ્વીપરના મહાવિજેતાઓની અમર, નિશ્ચલ, ભવ્ય મુખ મુદ્રાપર ઓપતો તેજનો અંબાર વર્ષા રહ્યો. મીનળદેવી પાસે આવી: જયદેવને બેટી પડી. તેની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડ્યાં તેનો સ્વર ગળગળો થઈ ગયો. તેણે જયદેવનું માથું સુંધ્યું; અને છેડાવતી પોતાની આંખો લુછી.

“દીકરા! ખીજો ચિકમરાજ થજે ને મારી કુખ દીપાવજે.” ગદ્ગદ કંઠે મીનળદેવીએ કહ્યું.

“બા!” એકદમ ઝીણી આંખો કરી રાજાએ ઉમળકાભેર કહ્યું “તમે મારી અંતરની વાત ખરેખરી કહી. મારા મનમાં પણ તે પરદુઃખભંજન જ રમ્યા કરે છે. દિવસ ને રાત મને તેના પરાક્રમનાં સ્વપ્નાં આવ્યાં કરે છે.”

“ત્યારે જરૂર તું તેવો જ થવાનો. માત્ર તારામાં ખામી એક છે.”

“શી?”

“તું સત્તાશીલ નથી.”

“હૈં!” માનલંગ થયેલા જ્યદેવે પુછ્યું. તેની ગર્વભરી વાતોથી આવેલા જુસ્સા પર ટાકું પાણી રેડાયું.

“હા. ખરેખરો પ્રતાપ કોણ પાડી શકે તે ખબર છે?”

જ્યદેવ જોઈ રહ્યો.

“જે સૂર્ય સમો હોય તે.”

“એટલે પ્રભાવશાલી—”

“ના. પ્રભાવ તો હોય; બુદ્ધિનો કે સત્તાનો; પણ તેને શું કરે?”
મીનળદેવીએ કહ્યું.

“ત્યારે?”

સૂર્યનારાયણ પેલા જોયા? દૂરથી લોકો દાઝે ને શીશ નમાવી અર્ધ આપે. જે તે પણ ધરની દીવી પર આવી એસે તો લોકો ફૂંક મારી હોલ-વવા જાય. મુંઝાલમહેતાને તું જાણતો નથી? તેની બુદ્ધિનો પ્રભાવ કોઈએ જોયો છે? છતાં દરેક જણ તે શું કરી શકે શું ન કરી શકે એવી ખીંક ત્રાસે છે; ને તેનો પડતો બોલ ઉઠાવે છે. અંતર વિના સત્તા નહિ, સમજ્યો.”

થોડો વખત જ્યદેવ મુગો મુગો જોઈ રહ્યો. “ખરી વાત! કેટલાક આવતાં વાર જ પ્રતાપ પાડે છે. મારામાં એવી સિદ્ધિ નથી.”

“સિદ્ધિ ન હોય તો મેળવ્યા વિના કાંઈ છૂટકો છે? પૈતાલ વિના વિક્રમનો કોણ ભાવ પુછત? ગભરાય છે શું કામ? તને પણ એવી સિદ્ધિ મળશે. હજી ધણો વખત છે. ચાલ મારી સાથે આવે છે? રાણીએ વાત ટુંકી પતાવવા પુછ્યું.

જ્યદેવ વિચારમાંથી જાગ્યો; “ના-ના-મારે જરા કામ છે.” કહી ખારણા સુધી વળાવા આવ્યો અને મીનળદેવી ત્યાંથી વદાય થયાં.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

પ્રતાપનાં બીજ.

મીનળદેવીએ ઘણું વિચાર કર્યા પછી આ શીખામણ દીધી હતી. તેની આંખે જ્યદેવમાં મહાન થવાના બધા ગુણ દેખાતા; અને માત્ર એક જ મોટો દુર્ગુણ તે બધા ગુણોને ધોઈ નાંખશે કે કેમ એવી તેને ધાસ્તી હતી. તે દુર્ગુણ, મીલનસારપણું.

જ્યદેવનો સ્વભાવ ભાવાર્થી હતો. જ્યારે ગુસ્સાના કે ઈર્ષ્યાના વાદળથી છવાયો નહિ હોય ત્યારે એ બધાને માટે સ્નેહ ધારતો, બધાને પોતાના માનતો. બધાની સાથે ભાવથી બોલતો ચાલતો. તેના સ્વભાવમાં રહેલાં લુબ્ધાઈ, અને મુત્સદ્દીપણું પરિપક્વ અને સર્વગ્રાહી નહોતાં; એટલે સત્તાશીલ પુરુષો જે શાન્તિથી, અને પક્ષાધી બધાને પોતાની સત્તામાં રાખી શકે તેમ તે કાંઈને રાખી શકતો નહોતો.

મીનળદેવીનાં સૂત્રની ચીનગારી સમય સાધીને અનુકૂલ વસ્તુ પર પડી. ઘણી વખત ઉગતા સ્વભાવમાં બધી સામગ્રીઓ હોય છે; અણુજાણતાં તેને ભણુકારા વાગે છે. પણ શાના તે સમજ પડતી નથી. અચાનક કોઈ શબ્દ સંભળાય છે, કાંઈનું ચારિત્ર્ય જણાય છે, કોઈ પ્રસંગ બને છે; અને તૈયાર થઈ રહેલી સામગ્રીઓનો ભડકો થઈ ઉઠે છે. તેમ જ્યદેવને થયું.

સ્વભાવથી, માએ પ્રેરેલી ભાવનાથી, આસપાસ રહેલા મંત્રીઓના ચારિત્ર્યથી તેને સત્તાનાં સ્વમાં આવ્યા કરતાં હતાં; જાણ્યે અજાણ્યે તે સ્વમાં કેમ ખરાં કરાય તે માટે તે અનેક વિચારો કરતો હતો. રાજ્ય-માતાના વચનથી તેના વિચારો પર પડેલા પટ ખસી ગયો. શૌર્ય છતાં બુદ્ધિ છતાં તેના પિતા કેમ પ્રતાપ ન પાડી શક્યા તેની સમજ પડી; ધરને ખૂણે ખેડાં મીનળદેવીની હાક આખા દેશમાં કેમ વાગતી હતી તેની સમજ પડી; રાજગઢમાં જ રહ્યા રહ્યા મુંઝવે મહેતા કેમ સત્તા અને પ્રતાપ એક હાથ કરી રહ્યા હતા તેની સમજ પડી; પોતાની નિર્બળતાની પણ સમજ પડી: પોતે દુર્ગમ નહોતો; પોતાના વિચારો બધા જાણતા

હતા; તેની શક્તિનું માપ બધા કાઢતા હતા. તેના પ્રભાવનું માપ ઉઘડે, કાઢને કેદ કરાવી ઉઢાએ, ત્રિભુવને, કાંકે આ બે દિવસમાં કાઢવું હતું; આટલાં વર્ષો થયાં મુંગલનું માપ કોણ કાઢી શક્યું હતું?

પણ મુંગલ જેટલું તેનામાં મુત્સદ્દીપણું નહોતું—એ વિચાર તેને આવ્યો. સાથે સાથે ત્રિભુવનપાલના શબ્દો સાંભર્યા “આપણામાં બુદ્ધિ ન હોય ત્યારે બુદ્ધિશાળીને સોડમાં રાખવા.” મંત્રીઓની બુદ્ધિ, વીરોની વીરતા, એ બધાનો ઉપયોગ કરવા જેટલી તેનામાં શક્તિ શું નહોતી? એ બધાનો ઉપયોગ કેમ થાય? જેમ એક પછી એક દીવો થાય તેમ તેના અંતરમાં વધારે અજવાળું પડ્યું. તેની અને તેના રાજપુરુષો વચ્ચે અંતર વધવો જોઈએ; પોતે તે બધા કરતાં વધારે અગમ્ય પ્રભાવ ધારે છે એમ બધાને થવું જોઈએ; તેમની મદદ વિના પોતે સત્તા ચલાવી શકે છે એમ તે બધાને લાગવું જોઈએ.

જ્યારે આ વિચારમાળાનો અંત આવતાં તેણે ઉંચું જોયું ત્યારે સામે કાંક ઉભો હતો. વિચારો કરતાં, તે કાંકને વિસરી ગયો હતો. કાંકે પણ મહારાજની મુખમુદ્રાપરથી તેના વિચારોના ગાંભીર્યની ગણતરી કરી હતી; અને માનભેર મુગો મુગો તે ઉભો હતો. કાંક જ્યારે બહાર નીકળ્યો ત્યારે આનંદમાં ઉભરાતો જયદેવ તેણે જોયો હતો; અત્યારે તે દૃઢ, નિશ્ચલ નયનોથી જોતો પ્રભાવશાળી નરેશ તેણે જોયો. આવા ન સમજ પડે એવા ફેરફારો જયદેવમાં તેણે ધણા જોયા હતા. કાંકને કાંઈ અજાણ્યી લાગી નહિ.

ધીમેથી, સખ્તાઈથી, વિચારના ભારથી સ્થિર થયેલી નજર જયદેવે કાંક પર ઠારી; અને પછી પુછ્યું.

“કાંક! તું શું તૈયારીની વાત કરતો હતો?”

ખીજે કાંઈ વખતે કાંક મહારાજનું આવું સ્વરૂપ જોઈ, નમતું આપી તેને રીઝવવા પ્રયત્ન કરત; પણ મંજરીએ લીધેલા વચનથી તેના સ્વભાવમાં કડવાશ આવી હતી; નિરાશાના દુઃખે, તે બેપરવા બન્યો હતો; નિષ્ફળતાના ભાનથી પેદા થયેલી વ્યથા તે અભિમાનથી દબાવવા માગતો હતો. જે

સવાલ પુછવાની રીત જ્યદેવ જેવા નરેશમાં તે સાધારણ ગણત તે તેને અત્યારે સાલી. તેણે ગૌરવથી મહારાજ સામું જોયું અને શાન્તિથી જવાબ આપ્યો: “મહારાજે કહી હતી તે.”

જ્યદેવ આ જવાબે કરેલો સત્તાનો પ્રતિધ્વનિ સમજ્યો તેને મીન-જદેવીનું વાક્ય ખડું લાગ્યું; આ માણસે તેને પરખ્યો હતો અને તેને મન એનો હિસાબ નહોતો. તેની પક્ષાઈએ તેને સૂચવ્યું કે રાજ્યમાતાનું સૂત્ર પૂરેપૂરું અમલમાં મુકાય એમ નહોતું; એટલે જરા ધીમેથી પણ શાન્તિથી તેણે પુછ્યું: “શું, શું કર્યું?”

“મેં કર્યું તેનો ધણો ખરો આધાર આપના નિશ્ચય પર રહેશે. આપે માણું સ્વીકારવાનો નિર્ણય કર્યો?”

“ના.” રાજ્યએ ટુંકું પતાવ્યું. કાંકે કાંઈ જવાબ નહિ આપ્યો. “એટલે કાલે રાજ્યસભામાં જરા કચવાટ થશે. પણ મને તેની પરવા નથી.”

જે સત્તાશીલતા રાજ દાખવવા પ્રયત્ન કરતો હતો તેથી કાંકને મનમાં હસવું આવ્યું; પણ તે જાહે બરાયો હતો અને ખુશામત કરવા ઇચ્છતો નહોતો. તેણે જવાબ દીધો: “હા.”

“મારે ઢિબકને બતાવવું છે કે પાટણનો રાજ રમકડું નથી પણ ખરો સત્તાધીશ છે.”

કાંક નિશ્ચલ હતો; તે માત્ર હાથ જોડી ઉભો રહ્યો. તેના મનમાં થયું કે શું મીનજદેવીએ શીખવેલા પાઠ ઉચરાય છે?

“મારે આપણા મંત્રીઓને પણ ખાત્રી કરી આપવી છે કે પાટણનો ધણી હું છું” જ્યદેવે આગળ ચલાવ્યું.

“જેવી અજ્ઞાતાની મરજી” મુજમાં હસવું દબાવી કાંકે કહ્યું.

“એ ઇચ્છા પાર પાડવી કાંઈ સહેલ નથી. અવન્ટીનો સેનાપતી જેમ તેમ અંજન્ય એવો નથી” રાજ્યએ વિચાર કરતાં કહ્યું.

“મને ખબર છે મહારાજ. આપણે ત્યાં રાજ્યસભા મહાજનના પંચ જેવી વધારે લાગે છે.” જ્યદેવ કાંકની હિંમતથી દિગ્ગ થઈ ગયો; તેણે ગૌરવ જાળવવા સખ્તાઈથી પુછ્યું. “એટલે?”

“એટલે,” કાકે શાન્તિથી આગળ ચલાવ્યું “ઉંચક જેવા દુર્બલ સેનાપતિને વેપારીઓના પંચથી ડારવો અને એમ નથી; એને તો યોદ્ધા-ઓના તેજથી આંજવો જોઈએ.”

“ખરેખર” જયદેવને કહ્યા વગર નહિ ચાલ્યું.

“આપ રજા આપો એટલી જ વાર છે.”

“શી રજા?”

“લાટના ત્રણસેં સુભટો મંડલેશ્વર મહારાજની સાથે સભામાં આવવા તૈયાર છે.”

“પણ મહાસભામાં ભટ્ટરાજ વિના કેમ આવી શકે? મહાઅમાત્યની રજા જોઈએ.”

“દશ યુદ્ધ લડે તે ભટ્ટરાજનો પણ ભટ્ટ. અને મહારાજની આજ્ઞા હોય તો મહાઅમાત્યને પુછવાની શી જરૂર?”

જયદેવ સપ્તાર્ધ વિસરી હસ્યો; તેને લાગ્યું કે કાકે તેના હૃદયની અભિલાષાઓ ખરેખરી સિદ્ધ કરે એવો છે. “પણ તેથી શું? ત્રણસેં યોદ્ધાઓથી શું ઉંચક ગભરાશે?”

“આપણે તેને ક્યાં ગભરાવવો છે? આપણે તો એટલું જ બતાવવું છે કે પાટણનો પ્રતાપ કાંઈ અવન્તીથી ઓછો નથી.”

“પણ આટલાથી તે કેમ થશે?”

“આટલાથી આપ ક્યાં અટકવાના છો? ચોસઠ પંચમાર વિના અવન્તીનાથ બહાર નીકળતો નથી; પાટણના નાથે સો સુભટ વિના સભામાં આવવું જોઈએ નહિ.”

“સો સુભટ!” આંખો ફાડી રાજાએ કહ્યું. “ત્રણસો તો તે કહ્યા અને આ બીજા સો!”

તે યોદ્ધાઓ તો સામાન્ય; આ તો શ્રેષ્ઠ વર્ણના, દેવ સમાન તેજસ્વી વિશ્વાળબાહુ સો વીર. તેમનો ધર્મ માત્ર આપના અંગની અને ગૌરવની રક્ષા” ધીમે ધીમે દરેક શબ્દની પુરી અસર કરવા કાકે કહ્યું.

“શું કહે છે! એ બધા લાવશે ક્યાંથી?”

“સો આહાણુ યોદ્ધાઓ આપના અંગરક્ષકો થવા તૈયાર છે; આપની રાજ મળે એટલી જ વાર છે. આપનો મિત્ર શૌભ તેનો નાયક થવા પણ ખુશી છે.”

જયદેવે જવાબ ન આપ્યો. આવા યોદ્ધાઓથી વિઠાયેલો પોતે કેવો ભવ્ય લાગશે તેનો પળવાર વિચાર કરતાં તે દિગ્ગ થઈ ગયો.

“પણ આહાણુ અંગરક્ષકો—”

“હાજી. મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ આહાણુ” ગૌરવથી કાંકે કહ્યું; અને પછી ઉમેર્યું “અને નહિ જૈન કે નહિ રાજપૂત.”

રાજા સમજ્યો. કાંકની બુદ્ધિ પર તે શીદા થઈ ગયો.

“પછી?” તેણે પુછ્યું. કાંકે જોયું કે તેણે વિજય મેળવ્યો હતો.

“પછી શું? આપના છેલ્લા પરાક્રમે અવધિ કરી છે; તેનાં યશો-ગાન આપના બારોટ ગાશે.”

“ક્યું છેલ્લું પરાક્રમ!” જરા વિસ્મય પામતાં જયદેવે કહ્યું.

“વીરા બારોટે એક અમર કવિતામાં ઉતાર્યું છે તે—આપે જીના-મહાના રાંતે પાંચાળમાં બીડાવ્યો તે.” ગંભીર મુખ રાખી કાંક બોલ્યો. તેની આંખમાં જરાક હાસ્યનું દર્શન થતું હતું.

“તું શું બોલે છે?”

“હું નથી બોલતો. વીરોની વીરતાના પ્રમાણ રૂપ કવિતો બોલે છે.”

“તે સાંભળ્યું?”

“હું તે સાંભળીને જ ચાલ્યો આવ્યો છું.”

“તે જ બનાવરાવ્યું હશે?” હરખાતાં રાજાએ કહ્યું.

“મને તો પુછ્યું તે કહ્યું.”

“કાંક તું પુરો મુત્સદ્દી છે.” રાજાએ ખુશ થઈ જતાં કહ્યું.

“આપની સેવા એ મારો ધર્મ છે.”

“હીક. ત્યારે હું કાલે બીજાં પણ કરવાનો છું.” રાજાએ કહ્યું.

“શું?”

“ન્યાય. ઉદાએ મારી ખંભાતની પ્રજા રંજાડી છે.”

“જી!” જરા હેઠ પીશી કાઢ બોલ્યો.

“મારા રાજ્યમાં મારે ન્યાય પ્રવર્તાવવો છે; અને તેની શરૂઆત હું જ કરવા માગું છું.”

“કાક સમજ્યો નહિ કે શા વિચારે જયદેવનું મોઢું પાછું હસી ઉઠ્યું.”

“પહેલી શિક્ષા હું વેઠીશ. પાંચાળ જતાં મારા સૈનિકાએ બે ગામ ઉજ્જડ કરી મૂક્યાં છે, તેના માલિકને મારે પાંચ ગામ આપી બદલો વાળવો છે. તે પણ કાલે જ કરવું છે.”

“તેનાથી રૂંડું શું?” કાકે રાજની ચતુરાઈ પર શીદા થતાં કહ્યું.
“કાનાં ગામ ઉજ્જડ કર્યાં છે?”

“કાલડીના જેવડાનાં. ખીચારો ન્યાય માગવા આજે કેટલા દિવસથી આવ્યો છે, પણ કોઈ દાદ દેતું નથી. વાર કાક!” રાજએ કહ્યું. અને તેની આંખોમાં કાંઈ જૂદું જ તેજ આવ્યું “તું અત્યારે તેની પાસે જા. તે વડાપાડામાં રૂપસિંહ બદલવને ત્યાં ઉતર્યો છે. તેને કહેજે કે મહારાજ કાલે તમારી અરજ ધ્યાનમાં લેશે.”

“જેવી આજ્ઞા” કહી કાક રજા લેવાનો વિચાર કરતો હતો, તેટલામાં જયદેવની નજરે તેને રોક્યો. તે નજર સ્નેહાલ, આનંદ પ્રકુશ ખની રહી અને તેણે ધીમેથી કહ્યું:

“કાક!” રાજનો હાથ અગળણતાં તેની ઓટીમાં રહેલા ફૂલ તરફ ગયો. “જેવડાને મળી, પછી રૂપસિંહના ઘરની પાછળની ગલીમાં જજો.

“જી”

“ન્યારે જરા અંધાર થાય કે ત્યાં એક કબુતરખાનું છે ત્યાં ઉભા રહી બે તાળી પાડજો. એટલે સામેની બારીમાં એક છોકરી આવશે. તેને એક ગુલાલનું પડીકું આપજો ને કહેજો—”

કાક સખ્તાઈમાં, ગૌરવથી ટટાર બન્યો અને મર્યાદા છોડી વચ્ચે બોલ્યો: “મહારાજ, હું ચોક્કો છું.—આજ્ઞાણુ છું. આ કામ માફ નહિ. આપના મહેલમાં આ કામ માટે હજાર હજુરીયા છે.”

રાજએ હેઠ કરજા; આવું કહેવાની હિંમત તેણે ભાગ્યે જ સાધા-

રણુ માણસોમાં જોઈ હતી, છતાં તેનામાં આ ગર્વની કિમત આંકવાની તેની ખુબી પીછાણવાની શુદ્ધિ હતી.

“કાકભટ્ટ!” તેણે નરમાશથી કહ્યું “ઓછું નહિ આણુશો. હું તમને હજુરીયો નથી ગણતો—પણ મારો મિત્ર માનું છું.”

“ત્યારે મિત્ર તરીકે બધું કરવા તૈયાર છું—પણ આ હજુરીયાનું કામ—”

“ના. આ માત્ર હોળીનું ગુલાલ હું નથી મોકલતો; લમ કરવાનું વચન આપું છું.”

“લમ! કાલડીના દેવડાની—”

“દીકરી. હા. કાક! તેથી જ હું તને એની પાસે મોકલું છું. રાણુક એ નથી—દેવી છે. એનામાં દેવી અંશ છે; મારા રાજ્યની એને રાજ્ય લક્ષ્મી બનાવવી છે. કાક! તું વિશ્વાસપાત્ર છે એટલે તને કહેતાં હરકત નહિ. થોડા દિવસ પર જ અમે મળ્યાં; પણ એટલા દિવસમાં મારી રગમાં જૂઠું જ લોહી ફરે છે. એ છે બાળક, પણ ખરી ક્ષત્રીયાણી છે; અમિનાં ભભક ને પ્રતાપ તેને ડગલે ડગલે ઝરે છે.”

કાકને જયદેવના સ્વભાવનો એક અણુજાણીતો પ્રદેશ દેખાયો. તેના સ્વભાવનાં વિચિત્ર સ્વરૂપો અને તેનાં પ્રભાવશાળી રૂપાંતરો કાકને પણ અદ્ભુત લાગ્યાં.

કાકે સંદેશો લઈ જવાનું કબૂલ કર્યું.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

કાલડીના દેવડા.

કાક રાજમહેલમાંથી બહાર નીકળ્યો એટલે સામે પાલખીમાં બેસી ઉઠા મહેતા આવતા મળ્યા. ઉઠાએ નીચા વળી નમસ્કાર કર્યો; કાકે આડું જોયું. ઉઠા અંદર ગયો એટલે તે શું કામ આવ્યો છે તે જાણવા તે પણ પાછો અંદર ગયો.

ઉઠા જયદેવ પાસે ગયો. પણ તેણે તેને મળવા ના પાડી હોય એમ

જણાયું, કારણ કે થોડી વારે મંત્રી પાછો આવ્યો અને પાલખીએ ચઢી રાજગદની બહાર ગયો કાકને કાંઈ સમજ પડી નહિ.

ઉદા મહેતાને પોતાનો પ્રભાવ દુર્જય છે એમ ખાત્રી હતી. જ્ય-દેવને તે રમકડું સમજતો હતો; અને શાન્તુનો જમાઈ અને આવકાની આંખની કીકીને કાંઈ પણ કરી શકવાની કાઠની હિંમત નહોતી એમ તે માનતો હતો. કાક ઘૂટ્યો-પણ તે રાજ્ય ખટપટમાં તેને મન મગતરા સમાન હતો. આ કારણથી જ્યદેવ મહારાજ રણવાસમાં હોવાથી મળવાની ના પાડી તેથી તે કાંઈ ગભરાયો નહિ; અને સાંજ પડી જતાં કાંઈ કાક તરફથી બચ આડે આવે એવી બીક તેણે ઘેર વહેલા જ પાછા વળવાનું દુરસ્ત ધાર્યું. હજુ તે કાકનો પ્રભાવ શો છે તે બરાબર સમજ્યો નહોતો.

ઉદા ઘેર તરફ વળ્યો એટલે કાક રૂપસિંહ જાદવને ઘેર ગયો; અને કાલડીના દેવડાને તેણે મહારાજનો સંદેશો કહ્યો. તે વખતે સાંજ પડવાની વાર હતી એટલે આમતેમ ફરી તેણે વખત કાઢવાનો વિચાર કર્યો.

સાંજ પડતાં લ્હેરી લોકાનાં ટોળેટોળાં રંગ ઉડાડતાં, પીચકારી મારતાં શેરીયે શેરીયે ફરતાં હતાં; અને હોળીચકલે ગમ્મત કરતા, તોફાન મચાવતા, ગાળાગાળી કરતા ઘેરૈયાઓ આવતી કાલને માટે બધી સામગ્રીઓ તૈયાર કરતા હતા. લોકાની બીડમાંથી પસાર થતાં હમેશનું ચાપલ્ય વીસરી કાક પોતાના વિચારોમાં મશગૂલ રહ્યો. આખરે સાંજ પડવા આવી એટલે તે પાછો રૂપસિંહ જાદવના ઘર તરફ ચાલ્યો.

એકદમ એક જણે આવીને તેનો હાથ પકડી તેને હલાવ્યો.

“કાક!” કાક વિચારમાંથી જાગ્યો.

“કાણુ કૃષ્ણદેવજી ! તમે ક્યાંથી.” કાકનો હાથ ઝાલનાર સર્જન મંત્રીનો અતિથિ કૃષ્ણદેવ હતો. “તમે ક્યાંથી?”

“અત્યારે આમ ક્યાં મરવા બચ છે?” કૃષ્ણે હું પેટે પુછ્યું.

“એટલે?”

“એટલે તારામાં અક્કલ નથી. દશક ઘેરૈયાઓનું ટોળું ક્યારનું તારી

પાછળ લમે છે.” કૃષ્ણદેવે ધીમેથી કહ્યું. “તે જોતો નથી? હમણાં જ તને વટાવી પેલી શેરી આગળ ઉભું છે.”

“મારી પાછળ શા માટે લમે?”

“તે તું જાણે: પણ ડાહ્યો હોય તો પાછો જા.” કૃષ્ણે કહ્યું.

“મારે એ શેરીમાં જ કામ છે” કાંકે કહ્યું.

“ત્યારે તું જીવતો પાછો આવવાનો નથી.”

“કેમ જાણ્યું?”

“તારી પાછળ એ ઘેરેયા હતા; તેની પાછળ હું હતો. ઘેરેયામાંના પાંચ છ પાસે તરવાર છે; ને ચારેક પાસે ડાંગ છે. એકે આવી તને ઝાળખાવ્યો. ‘આ પેલો કાંક’ તેણે કહ્યું. તારું નામ સાંભળી મેં ધ્યાન આપ્યું. ખીનએ કહ્યું. ‘એને પૂરો જ કરવો છે’ પહેલાએ હા; કહી ‘મહેતાનો હુકમ છે.’ એટલે તને સ્વધામ મોકલાવવાની તૈયારી છે. હવે જવું હોય તો જા.”

કાંકે વિચાર કર્યો; ઉદા મહેતાનો કાંઈ પ્રપંચ હશે એમ લાગ્યું. “પણ મારે આ શેરીમાં કામ છે. તેનું શું?”

“તે બધાનો વિચાર હું કરું?” કટાક્ષમયતાથી કૃષ્ણે કહ્યું.

“ત્યારે મારા પર એક અનુગ્રહ કરશો?”

“એક તો કર્યો; હવે ખીનને બાકી છે. બોલ, શું છે?”

“આ શેરીમાં એક કપૂતરખાનું છે. ત્યાં જઈ એ તાળી પાડજો, એટલે સામી બારીએ એક છોકરી આવશે.”

“અરે વાહરે કાંકભટ્ટ! તમે પણ આવાં કારસ્તાન કરો છો કે” કહી કૃષ્ણદેવ ખડખડ હસ્યો. “વાર પછી.”

“તેને આ રંગનું પડીકું આપજો.”

કૃષ્ણદેવ રંગીલો હતો; તેને મનહ પડી.

“છોકરી આંખ ઠારે એવી છે કે?”

“બબરદાર!” કાંકે પણ કૃષ્ણ વહેમાય નહિ માટે ખોટો ઢોંગ કરી તેને ચેતાવ્યો.

“મૈત્રીમાં દગલબાજી નહિ. વાર ત્યારે આટલું જરૂર કરશે?”

“હા. વચન. પણ તું અહિંયાથી જા. નહિ તો સો વર્ષ આજે પૂરાં. મેં શું કહ્યું હતું. પાટણના મહેતાઓથી તોબા” કહી તિરસ્કારથી તેણે બવાં ચઢાવ્યાં અને રંગનું પડીકું કાઢી પાસેથી લીધું.

કાકને વિચાર થયો કે કૃષ્ણ જુદું તો નહિ બોલતો હોય. પણ તેને જુદું બોલવાનું શું કારણ? અને ગમે તે હોય પણ અત્યારે પાછા જવું કહાપણુબરેલું દેખાયું. વખત છે ને તે ધાયલ થાય કે મરી જાય તો મંજરીનું બેલી કેણું? તેના દુશ્મનની મુરદા બર આવે અને મંજરી સદાને માટે દુઃખી થાય. આ વિચારથી તેણે કૃષ્ણની સલાહ માની. પણ તેને પૂરેપૂરું જાણ્યા વિના કળ વળી નહિ એટલે કૃષ્ણદેવ આગળ ગયો કે તેની પાછળ ધરોને ઓથે લપાતો લપાતો તે આગળ વધ્યો.

એક ઓટલા પર આઠ દશ ઘેરૈયાઓ લપાઇને બેઠા હતા, અને અવારનવાર ટીકી ટીકીને કોઇના આવ્યાની વાટ જોયા કરતા હતા. કાક અને તેટલો પાસે ગયો. જ્યારે કૃષ્ણદેવ ગાતો ગાતો ત્યાંથી ગયો ત્યારે એ સંતાઇને બેઠેલા માણસોમાંનો એક બોલ્યો: “આ ચાલ્યો.”

“નારે” બીજાએ ધીમેથી કહ્યું. “આ તો ઘેરૈયો છે. પેલો તો સાદે વેશે છે.”

કાકને ખાત્રી થઈ અને તે ત્યાંથી ઝપાટાબંધ ઘેર ચાલ્યો.

કૃષ્ણદેવ આનંદથી ગાતો ગાતો આગળ વધ્યો. તે પાટણુ આવી અહિંયાની રસિક જાંદગીનો પૂરેપૂરો સ્વાદ ચાખતો હતો; અને વસન્તોત્સવ જેવા પ્રસંગે બધા લ્હાવા તેણે લેવા માંડ્યા હતા. તે પાટણુ આવ્યો ત્યારે હેર ઉપરાંત કાંઈ કામ પણ તે કરવા આવ્યો હતો; તે કામ વીસરતો ગયો, અને હેર વધારે કરવા લાગ્યો. તેનો સ્વભાવ જેવો બેદરકાર હતો તેવો જ ન કળાય એવો હતો. તે હતો ગમ્મતી, પણ તેને કાંઈ મિત્ર નહોતો. તે પોતે બધાથી નિરાજો, તટસ્થ રહેતો. આ કારણથી તે અત્યારે એકલો જ મજાહ કરવા નીકળ્યો હતો. અને તેમાં કાકે સોંપેલું કામ તેને ધણું જ પસંદ પડ્યું.

તે કમ્પૂતરખાના આગળ પહોંચ્યો. સામું એક નાની નીચી ગોખવાળી બારી હતી. તેણે કાંકે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે તાળી પાડી. તરતજ બહાર તાળીની વાટ જોતીજ બેઠી હોય તેમ એક છોકરી નીકળી. સાંજના વધતા અંધારામાં કૃષ્ણદેવ તેને બરાબર આંધેથી જોઈ શકતો નહિ. હિંમતથી તે પાસે આવ્યો.

છોકરીનું મુખ સ્પષ્ટ નહોતું દેખાતું, માત્ર તેમાંથી બે કાળી ચમકતી આંખો જ દેખાઈ.

“જેની વાટ જુઓ છો તેણે સંદેશો મોકલ્યો છે.” ટાળમાં કૃષ્ણે કહ્યું. છોકરી ચમકીને પાછી હતી.

“કાણુ છે?” અવાજમાં મૃદુતા હતી. “જેની વાટ જુઓ છો તેનો મિત્ર.”

“મિત્ર !”

“હા. આ રંગ મોકલ્યો છે; કાલે આ રંગે રંગાઈ હોળી ઉજવજો” કૃષ્ણે જરાક હસી ઉમેર્યું. કૃષ્ણદેવનો મોરલી જેવો અવાજ, તેની બોલવાની રીત આગળ વર્ણવી હતી; તેણે આ છોકરીનું પણ ધ્યાન ખેંચ્યું.

“વારૂ મહારાજને કહેજે—” છોકરી બોલી.

“મહારાજ—” જરા વિસ્મય પામી કૃષ્ણે પુછ્યું. તે તો માત્ર ધારતો હતો કે આ કાંકનીજ પ્રિયતમા છે.

“હા. તારા મિત્ર.” જરાક હસી છોકરી બોલી.

“તેને કહેજે કે મને કાલે મળે.”

“વારૂ. બીજું કાંઈ મહારાજને કહાવવું છે?” મહારાજ કાણુ છે તે જાણવા કૃષ્ણે કહ્યું.

“બીજું શું? હા કહેજે કે કાલ સભામાં કસોટી છે. મહારાજ છો ને મહારાજજ થશો.” કહી બારી બંધ કરી છોકરી ચાલી ગઈ.

કૃષ્ણદેવ દિગ્ધ થઈ ગયો. મહારાજ—સભા—મહારાજ! શું આ છોકરી જ્યદેવની પ્રિયતમા હતી? ત્વરાથી તે નિર્ણય પર આવ્યો અને જે ઘર-માંથી તે છોકરી નીકળી હતી તેને આગલે બારણે જઈ બેઠો.

થોડી વારે બે જણ અંદરથી નીકળ્યા, અને એક જણે ધર તરફ હાથ કરી કહ્યું: “દેવડોભાગો નસીબદાર તો બહુ.”

કૃષ્ણદેવને એટલું જ ભેધતું હતું. તેણે આગળ આવી પુછ્યું:

“અહિયા દેવડા રહે છે ને?”

પેલામાંથી એકે જવાબ આપ્યો: “કોણ કાલડીનો?”

“હા.”

“હા. અહિયાજ છે.”

“પણ આ ધર કોનું? હું નામ જ ભૂલી ગયો.” કૃષ્ણે કહ્યું.

“રૂપસિંહ જાદવ.”

“અરે હા.” કરી કૃષ્ણદેવ નમસ્કાર કરી ધરમાં પેટો.

પ્રકરણ ૧૭ મું

રાજ્યસભા

પૂર્ણિમાની સવારે રાજગઢ ઉભરાઈ રહ્યો હતો. અને તેનો સભાખંડ ઈંદ્રની દેવસભાના સ્થાન સમે દીપી રહ્યો હતો. ખંડના ચોથા ભાગમાં સોને મઢેલો જરાક ઉંચો ચોરો હતો; અને તેની વચમાં મહારાજને માટે ઝગમગતા મખમલના ગાદી તકીયા હતા. તેની પાછળ ચાર પુરુષો હાથમાં ચામર લઈ, પથરના પૂતળાંની માફક ઉભા હતા. તેમની વચ્ચે એક જણ બંધ કરેલું જરીથી ભરેલું છત્ર લઈ ઉભો હતો.

સવાર પડતાંજ આયુધમલ્લ ભટ્ટરાજ ભાટના રૂઠ પુટ, શસ્ત્રોથી સજ્જ બનેલા, ત્રણોથી વિભૂષિત, ત્રણસો ચોદ્ધઓ લઈને આવ્યો. તે બધા આ માન મળ્યાથી મલકાતા હતા, અને અભિમાનના તોરમાં મુછો પર તાલ દેતા હતા. આવતાં વાર કાંક આયુધમલ્લને મહારાજ પાસે લઈ ગયો; મહારાજે એક હાંસીવાને બોલાવી બધા ચોદ્ધઓને રાજ્યસભામાં લઈ જવાનું ફરમાવ્યું.

બહારનું યોગાન લોકોથી ઉભરાવા લાગ્યું; સભાખંડ ધીમે ધીમે

ભરાવા લાગ્યો. તે ખંડમાં લાટના થોદા ચારે તરફ છેક ભીંત પાસે ઉભા રહ્યા. ત્યાર પછી ભટ્ટરાજે આવ્યા. મુછો મરડતા ગરાસીઆઓ, રંગથી રંગાયલા, કોઇ ઘોડા પર તો કોઇ પગે ચાલતા, ધીમે ધીમે આવી લાગ્યા; અને આરણ્યથી સિંહાસન સુધી જવાનો સીધો રસ્તો મૂકી, શીર-સ્તા મુજબ ડાબી બાજુએ બેઠા. મહાજનો આવ્યા-પાઘડી અને ખેસની ચમકથી દીપતા, નીચા નમી નમી ચારે તરફ હસ્તા અને નમસ્કાર કરતા; અને સભાખંડની જમણી તરફ પાછળથી બેઠા. જટામંડલ ધારતા, રૂદ્રાક્ષની માલાના ભારથી નીચા નમેલા, જામ અને આચમની હાથ ધરી, વિપ્રવર્થો ધીમે ધીમે આવવા લાગ્યા; અને મહાજનોની આગળ ખીરાળ્યા. સાધુઓ આવ્યા; અને વંશપરંપરાનો દ્વેષ ભૂલી આલસોની સાથે બેઠા.

પછી ચોરા પર ખેસવાના અધિકારીઓ રસાલા સાથે આવવા લાગ્યા-કેટલાક ઘોડા પર, કેટલાક પાલખીમાં, કેટલાક રથમાં કે હાથી પર; અને પોતાની પદવી પ્રમાણે ચોરા પર ખીરાળ્યા. ચારે દિશામાં પાટણની પતાકા ફરકાવનાર સેનાપતિઓ; ગુજરાતની સત્તાના સ્તંભરૂપ સામન્તો, સરસ્વતીના પાટવી પુત્રો સમા મહાપંડિતો; અને પાટણના ગૌરવના સજ્ઞા મનાતા મંત્રીવર્થો ધીમે ધીમે ચોરા પર ખીરાળવા માંડ્યા. કેટલાક અગ્રગણ્યોના કુટુંબીઓ, દેશ દેશના સંધિવિગ્રહકો^૧ અને અતિ-થિઓ પણ ચોરા પર બેઠા. ચોરો ઉતરતાં જ આરોટો માટે સ્થાન હતું ત્યાં આઠ પ્રતિષ્ઠિત આરોટો બેઠા. નવધણ રા' હાર્યો તેથી નિરાશાભર્યા મુખે, અને રાન્યનો પ્રતાપ જોઈ નિરંતર બળતા હૃદયે દેશળદેવ મંડલે-શ્વર અને તેનો ભાઈ વિશળ આવ્યા; ગ્રહોની ગણના કરતા ગણનન પંડિત અને ભવિષ્યમાં જયદેવની સભાના શોભારૂપ થનાર રાન્યગુરુ આમશર્મા^૨ નમસ્કારો સ્વીકારતા આવ્યા; પંચાસર પારસનાથની પોષ-શાળાના અધિષ્ઠાતા, સાધુગણમાં શ્રેષ્ઠ એવા મુનિ વિજયચંદ્રસુરિ બે શિષ્ય સમેત આવ્યા; નાયક વૃદ્ધ મંત્રિ હુલો, અને ધરણી ધ્રુવવતે ડગલે ચાલતો આંપાનેરનો ધણી સ્મૃત તેના પુત્ર લક્ષ્મણ સાથે, આવ્યા.

તરત જ હાથીપર ચઢી ઉઠે આવી. તેના મનમાં જરા ઉચાટ હતો. કાલે જયદેવ મહારાજને ન મળાયું, રાતે કાંક હાથમાંથી છટકી ગયો, મોડી રાતે સાંભળ્યું કે રાજ્યસભાની ગોઠવણ માટે મહારાજ પોતે હુકમ આપે છે, એ બધા બનાવો છતાં તેને ગભરાવાનું કારણ લાગ્યું નહિ. પાટણના જૈનોનો તે માનીતો હતો; ખંભાત તેનું હતું; ખતીબ તેના વિશ્વાસુ માણસોના કબજામાં ખંભાતમાં હતો; બીજી કાંઈ દિશા-માંથી ભય નહોતો.

સભામંડપમાં આવતાં તેણે લાટના ચોદાને જોયા, અને તેને કપાલે કરચલીઓ પડી. શું તેઓની હાજરી કાકનો પ્રતાપ સૂચવતી હતી? તેણે એ વિચાર હસી કાઢ્યો. કાક સભામાં દેખાતો નહોતો. તે જમને સર્જન મહેતા પાસે બેઠો, અને આડી તેડી વાતો કરવા લાગ્યો.

*

*

*

તે વખતે રાજગદના અંદરના ભાગમાં જયદેવ મહારાજ તૈયાર થતા હતા. ત્રિભુવનપાલ ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા; અને દૂર કાંક અદબ વાળી ઉભો હતો. જયદેવ મનમાં મલકાતો હતો; અને આજના પ્રસંગનો વિચાર કરી ક્ષોભ પામતો હતો. કોટે ઘરેણાં પહેરતાં પણ તેનો હાથ ધ્રુજતો હતો.

એકદમ બારણામાંથી મુંઝલનો અવાજ આવ્યો અને ત્રણે જણ ચમક્યા; ત્રણે જણ પોતપોતાના હૃદયમાં તેનાથી જીંદીતા હતા.

“કેમ મહારાજ! તૈયાર થયા? મુંઝલ મહેતા સફેદ પાઘડી, અને સાદા, કિમતી વસ્ત્રોમાં શોભતા આવ્યા. તેની ભવ્ય મુખમુદ્રા અદ્ભુત લાગતી હતી. એક તીક્ષ્ણ નજરથી તેણે ત્રણે જણને જોયા.

“હા. તૈયાર થાઉં છું ને.”

“મારા મનમાં કે હેઠળ જતા પહેલાં મળી આવું. જોજો આજે તમારી પરીક્ષા છે.”

આ માયાભર્યા, મહેરબાનીભર્યા શબ્દો સાંભળી જયદેવને નાણે પોતે બાલક હોય તેવો ભાસ થયો. શું બોલવું તે તેને સૂઝ્યું નહિ.

“આજે રાજ્યસભામાં તમે લાટના યોદ્ધાઓ બોલાવ્યા એ ઘણું સારું કંઈ” કહી તેણે કાંક તરફ નજર નાંખી. “અંકુશથી જેમ હાથી ચાલે તેમ માન અને આદરથી જ યોધ્ધા શરૂ દર્શાવે. કેમ ત્રિભુવન?” ત્રણે જણે એકમેકની સામું જોયું. અને જાણે ચોરી કરતાં પકડાઈ ગયા હોય એમ તેમને લાગ્યું.

“તમને વાત પસંદ પડીને?” આખરે જયદેવે પૂછ્યું.

“જે તમારું ગૌરવ વધારે તે મને પસંદ પડે જ; પણ કરવું ત્યારે તમારા કુલને શોભે એવું કરવું.”

“શું?”

“એ બધાને અંકેક ગામ આપી ભટ્ટ બનાવો” જયદેવનો જીવ તાળવે ચોટયો; ત્રિભુવનપાળ આંખ ફાડી રહ્યા. કંઈ નિસાસો નાંખ્યો. તેને લાગ્યું મુંજલમહેતાને કદી પહોંચાવાનું નહિ. એક શબ્દે તેણે તેમના મુત્સદ્દીપણાને અદ્વ્ય કરી મૂક્યું.

“હા. એ પણ ઘણું સારું” જયદેવે કહ્યું. “ખીચારાઓએ લાટ અને સોરઠ બે સર કર્યા.”

“અને રાજ્યસભામાં તમારા બોલાવ્યા આવે ને ખાલી હાથે જાય!” મુંજલે ઉમેર્યું.

“બરોબર છે.” ત્રિભુવને ઉમેર્યું.

“વાર! ત્યારે હું જાઉં છું. તમે આવી પહોંચો.” મુંજલે કહ્યું. “અરે પણ હા. મહારાજ! જે પેલી ખંભાતની વાત આજે છોડવાનો વિચાર હોય તો જરૂર કરજો.”

“કેમ?” પોતાની બધી હોંશીયારી પર પાણી ફરવું જોઈ જયદેવ મહારાજે પૂછ્યું.

“કાકની વાત સાચી છે. ઉદાએ પેલા યવનને કેદ કરી રાખ્યો હતો.”

“તમે કેમ જાણ્યું?” આશ્ચર્ય પામી રાજાએ પૂછ્યું.

“આપણે પાંચાલ હતા ને ત્રિભુવને મને વાત કહી કે મેં તરત ખતીબને તેડવા માણસ મોકલ્યો હતો. તે મ્હેન્ટ આજે જ આવ્યો

છે; બહાર ઉભો છે. ઉભા રહો. હું એને અંદર મોકલું. ચાલો ત્યારે આવી પહોંચજો.” કહી, કાક તરફ એક વિજયદર્શક દષ્ટિ નાંખી મુત્સદ્દી મહાઅમાત્ય ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

રાજા, ત્રિભુવનપાળ અને કાક જાણે પગ નીચેની ભોંય સરી ગઈ હોય તેમ ખેલાન બની ઉભા; બધાને લાગ્યું કે મુંબલમહેતાએ તેમને સખ્ત હાર ખવરાવી હતી, અને તેના આગળ તેઓ બાલક સમાન હતા.

“મામા બહુ જબરા છે” ત્રિભુવને ત્રણેના હૃદયની વાત કહી નાંખી.

કોઈ જવાબ આપે તે પહેલાં બારણામાં ખતીબ આવ્યો. તે હાથ જોડી ધૂજતો ઉભો રહ્યો.

“આ કતીપ?” રાજાએ પુછ્યું.

“હા જી.”

“ઠીક. એને બોલાવું ત્યારે તું એને લખને આવજો.” કહી રાજા અને ત્રિભુવનપાળ સભાખંડમાં ગયા. મુંબલ અને શાન્તુ ઉપકને ત્યાં પહેલેથી લઈ ગયા હતા.

“કાકની કલ્પનાશક્તિ સચોટ હતી. લાટના ચોદાઓની હાર સભાને કાંઈ ન્યાફ જ સ્વરૂપ આપતી હતી; અને જ્યારે પચાસ શસ્ત્રથી સજ્જ અંગરક્ષકો સભામાં દાખલ થયા ત્યારે સભાજનોના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ—બધા દિગ્ગ થઈ ગયા—સત્તાના આડંબરથી મહાત થયા. એ અંગરક્ષકોની પાછળ જયદેવ મહારાજ ત્રિભુવનપાલ સાથે દાખલ થયા. તેમની પાછળ ખીજ પચાસ અંગરક્ષકો આવ્યા.

બહાર ડંકા ગડગડયા: અંદર મેદની ઉભી થઈ ગઈ. ચારે દિશા ‘જય સોમનાથ’ અને ‘જયદેવ મહારાજનો જય’ ના ઘોષથી ગાજી રહી.

રાજાએ સભામાં આવેલા છસો સાતસો પુરુષોના મહો સામું જોયું; શરવીરા, બુદ્ધિવીરા, ધનવીરોનો આવો અપ્રતિમ સમૂહ પોતાનો તાબેદાર છે તે જોઈ તેનું મહો મલક્યું; તેની આંખમાં સત્તાની ચમક આવી; તેના ડગલામાં દેવોની નિશ્ચલતા જણાઈ. અભિમાન ભર્યા હાસ્યથી, દુર્જેય

દષ્ટિપાતથી તેણે ઉબક સામું જોયું. માલવાનો સેનાપતિ—અણુકારેલો—સ્વ-સ્થપણે ઉભો હતો; આ બધો ભલકો ગમે તેવો હોય પણ પટ્ટણીયો તેની મહેરબાનીથી આજે જીવતા હતા. આ વિચાર તેના મોઢા પરથી સ્પષ્ટ દેખાતો હતો.

રાજા ખીરાજ્યા ને વીરા બારોડે કવિત શરૂ કર્યું. બારોડે અનહદ વીરરક્ષની જમાવટ કરી હતી; તેના શબ્દે શબ્દે શૌર્ય ઝરવા લાગ્યું; તેની ઉપમાએ ઉપમાએ જયદેવની કિંમત વધતી ગઈ. જ્યારે કવિત પુરું થયું ત્યારે સભાજનને ખાંત્રો થઈ ગઈ કે જયદેવ જેવો શરવીર યોધ્ધો ભૂત કે ભવિષ્યમાં થયો નથી ને થવાનો નથી; પાંચાલમાં થયું એવું દારુણ યુદ્ધ આંખે ક્રોધએ જોયું નથી, અને કાને ક્રોધએ સાંભળ્યું નથી અને જયદેવે રા' પર મેળવેલા વિજય જેવો વિજય ભૂલેચૂકે દંદ્રિ પણ ક્રોધ દિવસ મેળવ્યો નહોતો. ઉબકે એક આંખ ફાડી; જયદેવે આટલું કર્યું તેની તેને ખબર નહોતી; તેના હૃદયમાં જયદેવ માટે માનનાં અંકુર પુટ્યાં. જયદેવ જરા શરમાયો. શું તેણે કર્યું; અને કેવું તેનું આ વર્ણન! તેણે મનથી કાંકનો ઉપકાર માન્યો.

ખીજ થોડી વિધિ તથા વાતચીત થયા પછી જયદેવે ઉબકને પુછ્યું:

“કેમ સેનાપતિરાજ! ખાટલમાં ફાવે છે ને? અમારા આતિથ્યમાં કાંઈ ઉણપ તો નથી રહી ગઈ ને?”

“ના ઉપણું શાની? હવે આપ અમારી અબ્યર્થના સ્વીકારો એટલી જ વાર છે.”

“કેમ શું અમારાથી થાકી ગયા?”

“ના. પણ આજે સાંજે મારે મુકામ ઉપાડવો છે. કામ હશે તો મારો કીર્તિદેવ અહિયાં થોડા દહાડા રહેવાનો છે.”

“હા. ભલે રહે. પણ મહેતાજી! મારે મારા લાટના યોદ્ધાઓને શિરપાવ આપવો છે.”

“જેવી આપની મરજી” કહી મુંઝવળ જરા હસ્યો. ઉદાએ ચમકી આમ તેમ જોયું; પણ કાંઈ કાંક જણાયો નહિ એટલે તેને નિરાંત વળી.

“મારા બહાદુર સૈનિકા !” જ્યદેવે જરા મોટે ધોટે સભાને છેવટે ઉભેલા સૈનિકાને ઉદ્દેશી, અને કહ્યું. “ મેં મંડલેશ્વરે જે કાંઈ કર્યું તે તમારે લીધે છે. અને તે શૌર્યના શિરપાવ તરીકે તમને દરેકને એકેક ગામ આપી બટ બનાવું છું.”

આ ઔદાર્ય જોઈ સભા પળવાર વિસ્મય પામી; અને પછી એક-દમ આનંદના પોકાર કરી ઉઠી. બટરાજની પંક્તિથી નીચેની પંક્તિના માણસો કામ વગર સભામાં આવ્યાથી કેટલાક લોકોને અયોગ્યતા લાગી હતી; તે લોકો પણ હવે સમજ્યા; અને શરવીરોની કદર કરી માટે ઉબક મનમાં જ્યદેવનાં વખાણ કરવા લાગ્યા.

“ મહેતાજી !” સભાના શીરસ્તા મુજબ પાછું મહારાજે મહાઅ-માત્યને કહેવા માંડ્યું “ મારે હવે ન્યાય કરવો છે.”

“ જી ” મુંજલે કહ્યું. અને માત્ર સામાન્ય રાજ્યસભા ધારી આવેલા પુરુષોને અસામાન્યતાના બાણકા વાગવાથી, તેઓ ઉંચી ડોકે અક્ષરે અક્ષર સાંભળવા તલસી રહ્યા.

“કાલડીના દેવડાને એક ભારે અન્યાય થયો છે. તેમનાં ગામ આપણા લશ્કરના ફેરથી ઉત્તજ થઈ ગયાં છે. દેવડાજી !” કહી રાજ્યએ ચારે બાજુએ જોયું. અને ચોરાપર પાછળ ભરાઈ બેઠેલો દેવડો ગભરાતો આગળ આવ્યો. “મારા રાજ્યમાં મારે અન્યાય માત્રનો વિનાશ કરવો છે. એ બે ગામ ફરી વસાવવા, તમને મારે પાંચ ગામ આપવાં જોઈએ.” લોકો ફરીથી હર્ષનાદ કરી ઉઠ્યા; દેવડો રાજ્યનો ઉપકાર માનતો, ઉભો હતો ત્યાં જ બેસી ગયો.

“બીજો ન્યાય મારી ખંભાતની પ્રજાને કરવો છે.” રાજ્યએ આગળ ચલાવ્યું. ઉઠો ચમક્યો; સભામાં તેના શાગીર્દ હતા એટલા ચમક્યા. તે મંત્રીનું હૃદય ધબકી ઉઠ્યું. “શું મહારાજ !” તેણે મીઠામાં મીઠો અવાજ કાઢી પુછ્યું. રાજ્યએ તે શબ્દ તરફ ધ્યાન જ નહિ આપ્યું.

“ખંભાતની એજ્ઞા પણ રાંકડી પ્રજાને ત્યાંના લોકોએ રખડતી કરી દીધી છે, અને તેમનાં ઘરબાર ડુંકી મૂક્યાં છે.”

“મહારાજ! વાત તદ્દન જુ—”

રાજાએ એક સત્તાવાહી દ્રષ્ટિથી ઉદ્ધાને ડાર્યો.

તેનું મોઢું લબ્ધતાથી તપતું હતું. મોટો ઘાટો કાઢી તે બોલ્યો: “જયદેવ સત્ય શિવાય કાંઈ પણ કાને ધરતો જ નથી.”

“મહારાજધિરાજ! પણ એની તપાસ થવી જોઈએ.” શાન્તુમહેતાએ ધીમેથી જમાઈનો પક્ષ ખેંચ્યો.

“તપાસ થવાની જરૂર નથી; મેં પોતેજ તપાસ કરી છે.” વધારે ને વધારે વધતા ગૌરવથી જયદેવે કહ્યું.

“આપે!” ઉદા બોલ્યો.

“હા! તમે એમ ધારો છો કે તમારા કારભારમાં રામનું જ રાન્ય ચાલે છે. નહિ?” મહાજનોમાં ખળભળાટ થઈ ગયો; ઉદા લોકપ્રિય હતો, અને તેની પ્રતિષ્ઠાને થતા આઘાતો સામાન્ય લોકોને રૂચ્યા નહિ. “મેંજ તપાસ કરી છે. શોભા!”

“જુ.”

“કાકને બોલાવ” શોભા નમસ્કાર કરીને બહાર ગયો. ઉદાએ કાકનો પ્રભાવ જોયો, અને તે પ્રભાવને શમાવવા પોતાની શક્તિ એકડી કરવા લાગ્યો. તેણે મદદ માટે આવક મંત્રીઓ તરફ જોયું.

તરત સભામાં કાક ખતીયને લઈને આવ્યો. ઘણાએ યવન પહેલી વાર જોયો હતો, બધા વિસ્મય પામી જોઈ રહ્યા.

“મ્લેચ્છોની કતલમાંથી આ એક બચ્યો તે” રાજાએ કહ્યું.

ઉદાએ ખતીયને જોયો અને તેના હાંજ ગગડી ગયા. તે નીચેથી ઉંચું જોઈ ન શક્યો. કાકે મુછ મરડી.

“મહેતાજી! ખંભાતનો રાન્યવહીવટ આવેા ચાલે છે તેનો મને ખ્યાલ નહોતો.” રાજાએ પાછું મુંજલને કહેવા માંડ્યું. “મારા રાન્યમાં બધા સલાહ શાંતિથી રહી શકે એ પ્રમાણે મારે શાસન ચલાવવું જોઈએ. ખંભાતના આહુણેથી માંડી દરેક ન્યાતના અગ્રેસરોએ મળી લાખ ટંકા આને આપવા અને એની જતના બધાનાં ધરખાર ફરીથી આંધી આપવાં. આ ખંભાતને શિક્ષા. શોભા! પેલાં વચ્ચાબૂધણુ લાવ.”

શોભ વસ્ત્ર અને આભૂષણ લાવ્યો. અને રાજ્યએ તે ખતીયને આપ્યાં. તે ખીચારો ગરવાઈ, ભોંયે પડી પોતાની ભાષામાં અનેકાનેક ઉપકાર માનવા બેઠો. કાંકે તેને સમસ્યામાં સમજાવ્યું કે તેણે હવે રજા લેવી. એટલે તે પ્રમાણે તેણે કર્યું.^૧

મ્હેઝ્ઝને પણ આવો ન્યાય મળતો એઈ ઉચક વિચારમાં પડ્યો અને સભા જયદેવ પર આક્રીન થઈ ગઈ. રાજ્ય ઉચક તરફ ફરવા જતો હતો, એટલામાં નીચા વળી મુંઝલે રાજના કાનમાં કહ્યું:

“બધાને ન્યાય મળ્યો. પણ એક રહી ગયો.”

“કોણ?”

“જેણે જીવતો રા’ પકડ્યો, ને ખતીયને મરતો બચાવ્યો તે.”

“કાણ કાક!” રાજ્ય ખીજી ભાંજગડોમાં મહેનતનો પણ કાકને કાંઈ બદલો આપવાનો હોય એ વાત વિસરી ગયા હતા. સત્તાધારી હમેશા માન લેવાની ફરજ સમજે છે—આપવાની ફરજ યાદ રાખતા નથી. મુંઝલ એ સિદ્ધાન્તના અપવાદરૂપ હતો.

“હાસ્તો.”

“જરૂર” કહી જયદેવ ખતીયને લઈ, પાછા વળવાની તૈયારી કરતા કાક તરફ જોઈ બોલ્યા: “કાકભટ્ટ! પાંચાલના યુદ્ધમાં, તેમજ ખતીયને બચાવીને તમે જે સેવા બજાવી છે, તેનો બદલો વળાય તેમ નથી. છતાં ભટ્ટરાજનું પદ સ્વીકારી મારી સભાની શોભા વધારશો. તે મોભાને યોગ્ય તમને આઠ ગામની બક્ષીસ આપું છું.”

કાક નીચું નમ્યો, અને રાજ્યએ આપેલાં વસ્ત્રાભૂષણો તેણે લીધાં. ખતીયને એક અંગરક્ષક સાથે વળાવી તે ચોરાપર બેઠો.

“ઉચકરાજ! હવે આપને જવાબ આપું. તમારા જેવા વીર પુરુષના દર્શનથી અમે પાવન થયા. અવન્તી આવવાનું અને તમારું ને તમારા રાજનું આતિથ્ય સ્વીકારવાનું મન તો મને ધણું ધાય છે, પણ હાલ બંને એમ નથી તે ક્ષમા કરશો.”

પછીથી તેણે ઉમેર્યું “પ્રભુ કરશે તો ફરી મળીશું.”

“અમારું આણેલું માથું આપ સ્વીકારો છો ને?”

“તે પણ મારાથી બની શકે એમ નથી.” સભામાં એકદમ શાન્તિ પ્રસરી; આજે અણુધારેલી બનવાનો દિવસ હતો. આ જવાબ સાંભળી ઉબકનો હોઠ ફરફા ઉઠ્યો; તેની આંખ ભભુકી ઉઠી. તેણે હોઠ કરડી સ્વાસ્થ્ય રાખ્યું “કેમ?”

“સેનાપતિરાજ! તમે ક્યાં રાજ્યઓના આચારથી અભણ્યા છો, નશીબમાં હશે” શાન્તિથી રાજ્યએ ઉમેર્યું “તો અવન્તીરાજની કન્યાનું પાણી ગ્રહણ કરીશ; પણ તે અવન્તીને પાદ, જ્યારે તમે પાટણને પાદરે હો ત્યારે નહિ.”

રાજાનાં માર્મિક વચનથી પટ્ટણીઓ ખુશ થઇ ગયા; તેમાં ફરીથી યુદ્ધ કરી, અવન્તી જીતવાની આગાહી સમાયેલી હતી. ઉબકે ગર્વથી માથું ઉંચું કરી મોટે અવાજે પુછ્યું “શું અપમાન કરો છો, આણક્યરાજ!”

“અતિથિનું અપમાન થાય?” જ્યદેવે મીઠાશથી જવાબ આપ્યો “પણ તમે જેમ પાટણ આવ્યા તેમ મારે અવન્તી આવવું પડશે ને? મારો સંદેશ પરમભટ્ટાર્ક લક્ષ્મવર્માને પહોંચાડશે. ચાલો જય સૌમનાથ.” રાજાની ઉઠવાની તૈયારી જોઇ વિપ્રવર્યોએ આશીર્વચન કહ્યાં અને લોકોની હર્ષ ગર્જનાથી વધાવેલો જ્યદેવ અંગરક્ષકો સમેત ખંડની બહાર નીકળ્યો.

ધણા હરખ્યા; કેટલાક નારાજ થયા; કેટલાક બળી ઉઠ્યા; કેટલાક ગુસ્સે થયા. ઉદાના કચવાટનો પાર નહોતો; ઉબકના ગુસ્સાનો પાર નહોતો; કીર્તિદેવની નિરાશાનો પાર નહોતો.

કાકના હર્ષનો પણ પાર નહિ રહેત; પણ મંજરીએ લીધેલું વચન સદાએ તેને સાલતું હતું.

મુંગલ મહેતા ઉઠ્યા અને કાકને ખભે હેતથી હાથ મૂક્યો. મંત્રીની દીલ જીતવાની કળાઓ કાંઇ ન્યારી જ હતી “કાક! આ એના આપદાદા કરતાં મોટો રાજા થવાનો.”

“જી હા!” કહી જવાબ દીધો “અને લલા લલા મુત્સદીઓને પાણી પણ ભરાવાનો.”

વિભાગ ત્રીજો.

પ્રકરણ ૧ છું.

કીર્તિદેવનો નિશ્ચય.

સંજ્ઞા મહેતાના ઘરની પાછલી વાડીમાં, ફાગણ વદ પડવાની સાંજે ચાર જણ એક ઝાડના થાળાપર બેઠા હતા. ચારેની મુખમુદ્રા ગંભીર હતી; ચારે ધીમે અવાજે કાંઈ વાત કરી રહ્યા હતા. એ ચાર જણા: કીર્તિદેવ, કાકભટ્ટ, કૃષ્ણદેવ અને દેશળદેવ હતા.

આગલે દિવસે દરબાર પૂરો થયા પછી ઉબક લશ્કર લઈ વદાય થયેા હતા; અને તેના રસાલામાંથી માત્ર કીર્તિદેવ અને દશ યોદ્ધાઓ જ પાટણમાં રહ્યા હતા. અત્યારે ખાસ નિમંત્રણ કરી કીર્તિદેવે કાકને અને દેશળને બોલાવ્યા હતા. કૃષ્ણદેવ ઘરમાં જ હતો.

નાસીપાસીથી મ્હાન બનેલું કીર્તિદેવનું મુખ અત્યારે દબતા દાખવતું હતું.

“કાલે હું છેલ્લો પાસો નાખું છું.”

“કેવી રીતે?” દેશળે ડોક લંબાવી પુછ્યું.

“કેવી રીતે! કાલે સવારે તમારા મુંજલને હું મળવાનો છું. તેને સમજાવવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન આદરું છું.”

કાકે ડોકું ધુણાવ્યું. “કીર્તિદેવજી! તમારો પ્રયત્ન વ્યર્થ જવાનો છે.”

“મને પણ એવી ધાસ્તી લાગે છે” કીર્તિદેવે કહ્યું. “કાલની સભા બેઠા મને ખાત્રી થઈ ગઈ. મુંજલમહેતો ગુજરાતને અને આખા આર્યાવર્તને ગરદન મારવા બેઠો છે.”

“એમાં કાંઈ નવું નથી” કૃષ્ણદેવે બોલ્યો. “પહેલેથી પાટણની પ્રજાલિકા સ્વાર્થી જ છે.”

“પણ મેં આટલી મૂર્ખાઈ નહોતી ધારી. અવન્તીનો આવો તિરસ્કાર! હવે વેર વધવાનાં; અને મ્હેચ્છો આપણને મારે તે પહેલાં કુસંપથી માંછોમાંછ આપણે કપાઈ મરવાના. તમારા મુંજલે મારી કેટલા

દિવસની મહેનત ધૂળ મેળવી.” ભોંય તરફ એકાગ્રતાથી જોઈ રહી કીર્તિ-
દેવે કહ્યું.

“પણ હવે કાંઈ રસ્તો નથી. નિરાંત રાખજો” જરા ટાળમાં
કૃષ્ણદેવે કહ્યું.

“રસ્તો !—” ઘણો ઊંડો વિચાર કરતો હોય તેમ કીર્તિદેવ બોલ્યો.
“રસ્તો નહિ જડશે તો આર્યાવર્તનું થશે શું! આ તમારા બાહોશ મંત્રીમાં
એટલી બુદ્ધિ નથી, એટલું જોવાની શક્તિ નથી? શું સપાદલક્ષ અને
અવન્તી મ્લેચ્છો જીતશે, અને પાટણને રહેવા દેશે? શું તમારા મંત્રીનું
મુત્સદીપણું!”

“અમારે ત્યાં તો એ જ મુત્સદીપણું ચાલવાનું, કીર્તિદેવજી!”
કૃષ્ણદેવે શાંતિથી કહ્યું.

“જોઈએ કાલે શું થાય છે” કીર્તિદેવે કહ્યું.

“અને કાંઈ ન થયું તો?” કાકે પુછ્યું.

“મહાકાલેશ્વર કરે ને મુંજલ માને. અને તે નહિ માને તો”—કહી
કીર્તિદેવ દાંત પીશી મુઝો રહ્યો.

“તો—” દેશજો પુછ્યું.

“તો—” અને કીર્તિદેવની આંખમાં ભયંકર તેજ આવ્યું. તેણે મુઠ્ઠી
વાળી દીધી. “તો એક પક્ષમાં આર્યાવર્તનું ભવિષ્ય; બીજામાં મુંજલ
મહેતો; શંભુ મુંજલમહેતાનું પલ્લું કેમ નમતું રાખશે?”

“એટલે” ઘણી જ આતુરતાથી દેશજો પુછ્યું.

“એટલે—આપણે કાલે નક્કી કરીશું. હું સ્વાર્થ માટે નથી લડતો;
મારા દેશની દાઝ મને પ્રેરે છે. તો શું મુંજલ જોવાને સીધો કરવાની
શક્તિ શંકર નહિ આપે?”

દેશજો અને કાકે ચમક્યા. કીર્તિદેવનો અર્થ હતો સ્પષ્ટ પણ સમ-
જતાં તેમને કંપારી આવી. પાટણ અને મુંજલ એક છે એ ખ્યાલ
તેમના મનમાં એટલો હતો, કે એક રાખી બીજાને ખસેડાય એ તેમના
મનમાં સહેલાઈથી આવી શક્યું નહિ. એ બન્નેને અશ્રદ્ધાવાન જોઈ

કીર્તિદેવે ઉમેર્યું: તમે મને ઓળખતા નથી; જીવીશ તો હું જીત્યા વિના રહેવાનો નથી. તમે મને કાલે સવારે મળશો ?”

“હા.” કૃષ્ણે અને દેશળે કહ્યું.

“મારાથી કાલે સવારે મળવાનું નહિ બને” કાંકે કહ્યું.

“કેમ ?”

“મારે સહેજ કામ છે,” જરા અતડાપણાથી કાંકે કહ્યું.

“ત્યારે કાલે રાતના મને જરૂર મળજે; મધ્યરાત્રે આ વાડીમાં છેક પેલી તરફ જેટલા આપણા મિત્રો છે તે બધાને બોલાવી આપણે કાંઈ નિશ્ચય પર આવીશું.”

“વાર.”

“જરૂર હો; અને કાંઈ મને થાય તો પેલું વચન પાળજે.”

“હા.” કહી કાંકે રળ લીધી.

“કૃષ્ણદેવજી! તમારા વિશ્વાસુ મિત્રો કેટલા છે? કારણ કે હવે બાળ ગંભીર થશે. ઢીલા પોચાનું કામ હવે નથી.”

“કીર્તિદેવજી! જરા ગભરાશો નહિ. હું દેશળદેવ, અને લક્ષ્મણ ત્રણ મળીશું તો આકાશ પાતાળ એક કરીશું. ત્રીશ ચાલીશ સામન્તો તો જરૂર મદદ કરશે.”

પ્રકરણ ૨ જી.

કાકનું સહેજ કામ.

કારમીરાદેવી મરદ હોત તો પાટણની સેનાનો નાયક તો સહેજમાં બની જાત. તેમાં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ ધણી હતી.

તેણે એક કામ હાથ ધર્યું હતું: કાક અને મંજરીને પરણાવાનું અને તેની પાછળ તે ખાઇ પીને મંડી રહેતાં. મંજરીને સમજાવાનું, અને કાક ન જાણે એમ લક્ષ્મણી જોડવણ કરવાનું તેને માટે નાનામાં નાની વસ્તુ મેળવવાનું કામ તે આખો દિવસ કર્યા કરતાં.

મહાસેનાનાયકનો બીજો ગુણ તેનામાં હતો. એક ગઢ સર થાય કે તે બીજા ઉપર ધસારો કરતી. કાક ને મંજરી પરણી ઉઠે કે એક બીજું વધારે અધિક કામ તેને કરવાનું હતું. તે કામનો આરંભ તેણે કરવા માંડ્યો-એટલે, ગળનન પંડિતને ત્યાંથી પાછા આવતાં તેણે પાલખી સંજ્જનમહેતાના ઘર તરફ લેવરાવી.

કાશ્મીરાદેવીની સ્વારી સંજ્જન મંત્રીના અંતઃપુરમાં આવતાં આખું ઘર ખળભળી ઉઠ્યું. મંત્રીની સ્ત્રીઓ, છોકરાં, દાસ, દાસીઓ માનથી, ક્ષોભથી ઉઠ્યા નીચાં થઈ રહ્યાં.

મંત્રીની પટરાણી પાનકુંવરબાએ જે આવકાર દીધો તે સ્વીકારી કાશ્મીરા ખાનગી વાત કરવા તેમને બીજા ઓરડામાં લઈ ગયાં.

“માસીજી! હું તો એક ઘણા જ જરૂરના કામે આવી છું” ત્રિભુવનપાલની મા હંસા (મુંગલની બહેન) શેઠાણીનાં દૂરનાં બહેન થતાં હતાં.

“તમારી દીકરી સોમને હું તો જોવા આવી છું.”

“ભલે. બોલાવું!” સોમ! દીકરા!

બીજા પળે જે સોમસુંદરી સરોવરીયામાં સ્નાન કરતી પહેલા વિભાગમાં આપણે જોઈ હતી તે આવી; તેનું આકર્ષક રૂપ વધારે ને વધારે ખીલ્યું જતું હતું. કાશ્મીરાએ એક દષ્ટિથી તેને નીહાળી લીધી.

“જા એટા! કાશ્મીરાબા વાસ્તે પાણી લઈ આવ તો.” પાનકુંવરે કહ્યું: અને તે ગઈ એટલે ધીમેથી પુછ્યું “કેમ વાર?”

“મારે એનું વેવિશાળ સાંધવું છે.”

“હૈ!” હરખાઈ શેઠાણી બોલ્યાં. “કાની સાથે બહેન કહોની! અમને તો દીવો લઈ જોતાં પણ કાંઈ જડતો નથી; ને આ તો વધતી જ નય છે.”

“એક મારી નજરમાં છે.”

“કાણ?”

એટલામાં સોમ પાણી લઈ આવી અને લોટો મૂકી ચાલી ગઈ.

“કાણ?”

“છે એક.”

“કાંઈ લાયક તો છે ને?” ડોસીએ ધીમે રહી નક્કી કરવા માંહું.
“મારી દીકરીને બારણે મારે ધળ ફરકતી જોવી છે.” પાટણમાં માત્ર
કરોડાધીશને બારણે ધળ ફરકતી.

“બસ કરોડમાં જ સંતોષ પામશો? આ તો તેથી પણ વધારે છે.”

શેઠાણીના મોઢામાં પાણી આવ્યાં. “કાંઈ છપ્પન કોટીવાળો છે?”

“હા” શેઠાણીની જિજ્ઞાસા વધારવા કાશ્મીરાએ તિરસ્કારથી કહ્યું.

“તેને શું કરે? તેથી પણ વધારે.”

ડોસી વિચારમાં પડ્યાં; પાટણમાં કાંઈ ગણ્યા માંઠ્યા હતા તે તે
ગણવા લાગી. “કાંઈ મહાજનનો શેઠ છે, બોલોની બહેન! મારી ધરડા
માણસની મશ્કરી શું કરે છે?”

“મારા સમ, ખરી વાત! એથી પણ વધારે.”

“શું કહો છો? પાટણનો છે કે પરદેશનો.”

“પાટણ-પાટણ ચોખ્ખું. સાત પહેડીનું પાટણ.”

“ત્યારે તો કાંઈ મંત્રી હશે?”

“તેથી પણ વધારે” ખડખડ હસતાં કાશ્મીરાએ કહ્યું. “શું કહું?
કાંઈને હમણાં કહેશો નહિ.”

“હાય હાય! ત્યારે કહેતાં કેમ નથી?”

“તમારો ભાઈ.” કાશ્મીરાએ કહ્યું.

“કાણુ? મુંજલ મહે—”

“શી-શી-શી.” નાક પર આંગળી મુકીને કાશ્મીરાએ કહ્યું. “વા
પણ વાત નહિ લઈ જાય-હો.”

ડોસી પીગળીને પાણી ચઢ ગયાં. “નારે બહેન! પણ એ ક્યારે?”

“હિતાવળે કાંઈ આંખા પાકે? એ કરતાં તો કાંઈ કાંઈ ઉંધા ચતાં
કરવાં પડશે.”

“તમારા મોઢામાં ગોળ બહેન! હું શેઠને વાત કરું કે નહિ?”

“માસીજી! તમે પણ એવાંજ રહ્યાં. તેને કહેશો તો બીજી બડીયે
આખું ગામ જાણશે.”

“ના બહેન! ત્યારે નહિ કહું.”

કાશ્મીરાદેવીએ રળ લીધી અને પાલખીમાં બેસી પોતાને ઘેર આવ્યાં. મંજરી ગંભીર અને સખ્ત મ્હોં લઈ બેઠી હતી; તેના હોઠ હમણાં ગર્વમાં અને તિરસ્કારમાં મરડાયલા રહેતા. તે ધીમે અવાજે કાંઈ સંસ્કૃત કાવ્ય ગણગણતી હતી.

“મંજરી! હવે બધી તૈયારી થઈ ગઈ. હવે તું ને તારો વર જઈ બેસો એટલી જ વાર છે.”

મંજરીએ નિસાસો મૂક્યો, અને અભિમાનદર્શી બ્રૂલંગ કરી જોઈ રહી.

“કેમ પાછી ચસ્ટી કે?”

“હું ક્યારે ચસ્ટેલી નહોતી?”

“હાય! હાય! તારૂં થશે શું?”

“ભોળાનાથ જે કરશે તે.”

“શું કપાળ કરશે? છેલ્લી વખત સુધી આમ અમળાયા શું કરે છે?” સખ્તાઈથી કાશ્મીરાએ પુછ્યું. “શરમ નથી આવતી? આમ ને આમ કરી ખીયારા કાકને દુઃખી કરવો છે. નહિ? આટલું આટલું સમજાવીએ છીએ પણ તને તો હિસાબ જ નથી કેમ?”

“મંજરી મુઝે મોઢે જોઈ રહી.”

“જાણે છે-સમજે છે.-તોપણ છદ કેટલી? કાકની જગ્યાએ હું હોઉં તો તારી સામું પણ નહિ જોઉં. તેને પણ દબાવ દબાવ કરતી હશે? તે ખીયારો તો પોતાના સુખ કરતાં તારૂં સુખ જોયા કરે છે; અને તને તો કાંઈ દરકાર જ ન મળે?”

કાશ્મીરાનો ઠપકો સખ્ત હતો; તેની યોગ્યતા સ્વીકારી મંજરીએ માથું નીચું નમાવ્યું.

“ચાલ, હવે ઉઠ. કાલ સવારની તૈયારી કર.”

મુઝે મોઢે મંજરી ઉઠી. તેની આંખમાં આંસુ નહોતાં; તેના મોઢા પર ગર્વ હતો. છતાં સખ્તાઈ, સંયમ ને એકલતાની ભૂર્તિ સમી તે આંસુ સારતી નિરાધાર સુંદરી કરતાં પણ, વધારે દયાજનક દેખાતી હતી.

સવારે બ્રાહ્મમુહૂર્ત પહેલાં ત્રિભુવનપાલના મહેલમાંથી બે પાલખી, બે મશાલ અને પંદર વીશ ઘોડેસ્વારોનું સરખસ છાતુંમાંનું ગળનન પંડિતના ઘર તરફ ચાલ્યું.

એક પાલખીમાં મંજરી હોઠ પર હોઠ પીચી બેઠી હતી; સામાં કાશ્મીરાદેવી કાંઈ કાંઈ વાતો કરી રહ્યાં હતાં. ઘોડેસ્વારોની પાછળ બે જણુ ઘોડા પર, જરાક પાછળ, મુગા મુગા આવતા હતા: એક કાક અને બીજો ત્રિભુવનપાલ.

સરખસ પંડિતને ત્યાં ઉતર્યું; અને સ્વારો પાછા ગયા. અને ત્યાં સુધી ગુપ્ત રીતે કાક અને મંજરીનું લગ્ન કરવું એવો બધાનો નિશ્ચય હતો. પંડિતજીએ બે ચાર વિપ્રવર્યોને બોલાવી મૂક્યા હતા; અને માત્રા જમાઇને આદર આપવા તૈયાર હતી.

ઝપાટાબંધ વિધિઓની તૈયારી થઈ. મુહૂર્ત પાસે આવવા લાગ્યું, એટલે બધાને પંડિતજી યાદ આવ્યા. કન્યાદાનદાતા તે હતા; અને આવે અવસરે તે ક્યાં અદૃષ્ટ થયા તે કોઈને સમજાયું નહિ. એક શિષ્ય કહે નહાવા ગયા હતા તે પાછા આવ્યા નથી; એક વિપ્ર કહે કે નદીમાં ભગર આવ્યો હતો એવી ગપ ઉડતી હતી; માત્રા કહે કે તેને પાછા આવેલા તેણે જોયા હતા; કાશ્મીરાના કચવાટનો પાર રહ્યો નહિ; કાક અને મંજરી બન્ને જણુ લગ્નની ફાંસીએ ચડવાનાં હોય તેમ ક્યારે તેનો છેડો આવી જાય એમ અધીરાં બન્યાં હતાં.

આખરે માત્રાએ કહ્યું: “ઉભા રહો! હું ઘરમાં જોઈ આવું. ન જડે તો પછી નદી કિનારે કોઈને મોકલીયે. આવી વખતે તે ક્યાં ગયા?”

બધા સામગ્રી તૈયાર કરી વાટ જોતા બેઠા; અને માત્રા એક કોડીયું સળગાવી પંડિતની શોધમાં બડબડતી બડબડતી નીકળી.

તે એક ખંડમાંથી બીજા ખંડમાં ગઈ પણ પંડિતજી ગ્રહણ વખતે સાપ કાઢી કંઈ એવા જાનને બેઠા હતા કે કાંઈ પત્તો લાગ્યો જ નહિ. પણ તે નિરાશ થઈને પાછી ફરતી હતી એટલામાં એક આચમનીનો અવાજ આવ્યો. તે એકદમ કોઠાર તરફ દોડી, અને ત્યાં પંડિતજી—

પંડિતજી ત્યાં અંધારામાં, કાંઈ ધણું જ ઝડપથી ગણુગણુતા હતા. અને ડોકું ધુણુવતા હતા; તેણે આંખો નેરથી મીંચી હતી.

“અરે પંડિતજી! ક્યાં ભરાઈ બેઠા છો? આ બધા તમારી વાટ જીવે છે.”

પંડિતજીએ બોલ્યા વિના ધુણ્યા જ કર્યું; અને ગણુગણુટની ઝડપ વધવા લાગી.

“કેમ સાંભળો છો કે બહેરા થયા છો?”

ઉત્તર નહિ આવ્યો; ધુણુવાની ઝડપ વધી.

“કેમ તમને થયું છે શું?” કહી માત્રા પાસે આવી અને પંડિતનું બલું પકડ્યું.

પંડિતજી ધુણુતા, ગણુગણુતા અટક્યા; બીકથી આંખો ઉઘાડી ને બોલ્યા: “જ્ઞાન્તમ્ પાપમ્.”

“અરે બધું ગયું સુલામાં. ચાલોની મુહૂર્ત ચાલ્યું જશે. મંડેશ્વર મહારાજ ને બા ખોટી થાય છે.”

“ઉહું.”

“જ્ઞાનું ઉહું?” ડોળા કાઢી પંડિતાણીએ પુછ્યું.

“અશક્ય.”

“શું?”

“હું નહિ આવું.”

“કેમ? એકદમ શું થયું? આમ ગાંડાં શું કાઢો છો?”

“નાદાન! તારામાં અક્કલ નથી. મારાથી નહિ અવાય.”

“પણ શા માટે?”

“કન્યાદાન મારાથી નહિ દેવાય. મહા પાતક થાય.”

“અરે તમારું આ નવું શાસ્ત્ર ક્યાંથી કાઢ્યું. રાત સુધી બધું ઠીક હતું; ને આ વળી ભુત ક્યાંથી વળગ્યું?”

“ભુત નહોય, માત્રા! હું અધમ છું; અશુદ્ધ છું; કન્યાદાન દેવા યોગ્ય નથી.” ગંભીરાઈથી પંડિતે કહ્યું.

“શું બકા છો? મને તો સમજ નથી પડતી.”

“મને પડે છે દેવી! મને પડે છે. મારાથી મંજરીનું જ્ઞાન નહિ દેવાય.”

“કેમ? ત્યારે બીજું કાણુ દે? કવિકુલ શિરોમણિના મિત્ર તે એના પિતા જોવા-”

“તે નથી તેની જ પીડા ઉભી થઈ છે.” હાસ્યજનક રીતે દયામણા થઈ વાયસ્પતિએ કહ્યું.

“હાય હાય! તે કેમ થયું” અડખડ હસતાં માત્રાએ પુછ્યું.

“હું તે જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરતો હતો. પાપ ત્રણ પ્રકારે થાય છે-મનસા, વચસા, કર્મણા.”

“જરા હુંકી વાત તો કરો. સુહૃત્ત જવા બેઠું છે.”

“દેવી! હું રાત્રે સુતો એટલે સ્વપ્ન આવીયું કે જાણે રૂદ્રદત્ત જીવતો થયો.”

“વાર.”

“ને તેણે કહ્યું કે મારી કન્યાને વિદ્વાન સિવાય કોઈને નહિ આપવી. મેં કહ્યું કે વિદ્વાન ક્યાંથી જોળશો? ત્યારે તે કહે બોલતાં બોલતાં પંડિ-
તનું મોઢું હસી ઉઠ્યું કે ‘કોઈ નહિ હોય તો તમે પરણો.’ હું તરત અપ-
ક્રાંતે જાગ્યો; અને મને વિચાર આવ્યો કે હું એને શા માટે ન પરણું?
બરાબર યાજ્ઞવલ્ક્ય અને મૈત્રેયીની જોડી થાય.”

“પછી!” હસ્તાં હસ્તાં માત્રાએ પુછ્યું.

“દેવી! એ વિચાર આવતાં મને મારા ઘેર માનસિક પાતકનું ભાન થયું. આવો વિચાર આવ્યા પછી મારાથી એનું કન્યાદાન કેમ દેવાય? તું જ બોલની!”

“એટલે મારાપર બીજી યૈરી લાવવી હતી કેમ?” મહા મહેનતે હસવું ખાળતાં માત્રા બોલી, “મોટા મૈત્રેયીવાળા! હવે ઉઠો છો કે નહિ?”

“કેમ ઉઠાય?”

“ઉભા રહો, દેખાડું” કહી માત્રાએ હાથ ઝાલ્યો “ઉઠો છો કે નહિ? નહિ તો હાથ પકડીને બહાર ઘસડી જઈશ.”

“દેવી! મારે હાથે આવું પાપ કરાવો છો? હું નહિ આવું.”

કેમે ક્યું હસવું દયાવી માત્રાએ તે જ્ઞાનના લંડારને ધસડવા માંડ્યા; એટલામાં પાછળથી કાશ્મીરાદેવી આવી પહોંચ્યાં.

“અરે વાહ! ત્યાં મુહૂર્ત જાય છે, ને તમે અહિં મસ્તી કરો છો? ચાલોની?”

અન્ને શરમાઇ ગયાં; માત્રાને રસ્તો સુઝયો.

“ચાલો છો કે નહિ. નહિ તો બાને કહી દઇશ.”

“ના. ના. કહેતી નહિ.”

“ત્યારે ઉઠો” માત્રાએ કહ્યું.

“શું છે?” કાશ્મીરાએ પુછ્યું. “આ ખેંચાતાણી શાની?”

“કહી દઉં?” માત્રાએ ધમકી આપી.

“ના-ના-ના.”

“ઉઠો. નહિ તો કહી દઇશ” માત્રાએ કહ્યું.

“શું કહેવાનું છે?” કાશ્મીરાએ પુછ્યું.

“ના. કાંઈ નહિ” પંડિતે કહ્યું.

“ત્યારે ઉઠો.”

“હુ શંખો!” કહી દયામણે મોઢે પંડિતે આકાશ તરફ જોયું; પણ શંકરના દરબારમાં તે અરજનો સ્વીકાર થયો કે નહિ તે ન સમજવાથી નિરાધાર બકડું જેમ હોમાવા ધસડાય તેમ ગજનન પંડિત ઉઠ્યા; અને માત્રાએ છેડો મોઢે ઢાંકી હસવું છુપાવ્યું.

કન્યાદાન-દાતા આવી પહોંચવાથી મુહૂર્ત સચવાયું; કાક અને મંજરી પરણ્યાં; અને સવાર પડતાં ઘણાંખરાં વિખરાઈ ગયાં.

કાક અને મંજરી ગંભીર, સખ્ત, સ્વસ્થ હતાં; બન્ને તટસ્થતાથી પરણીને ઉઠ્યાં. કાકના મોઢા પર દીલગીરી દેખાતી; મંજરીના મોઢા પર અભિમાન દેખાતું. બન્નેની આંખોમાં ચિન્તા હતી.

પ્રકરણ ત્રીજું.

કીર્તિદેવનો મુંગલ સાથે મેળાપ.

બ્યારે કાંક મંજરીનું પાણિગ્રહણ કરવામાં ગુંથાયો હતો, ત્યારે કીર્તિદેવ તેના જીવનનું મહાકાર્ય આરમ્ભવા તત્પર થયો હતો. તે મહાકાર્ય મુંગલને મળવાનું હતું.

સંજનને તેને અનેક વાર વાર્યો, પણ તે માલવી યોદ્ધો અડગ રહ્યો. તેના જીવનની બે નેમ હતી: તેના પિતાની શોધ, અને તેના દેશનું ઐક્ય. એ બે ભાવના મોટે તે જીવતો હતો; અને તે સિદ્ધ કરવા જતાં તે અમાનુષિ-અચેતન સૃષ્ટિના મહાતત્ત્વ જેવો નિશ્ચલ-સચોટ બની રહેતો. જેવી રીતે એક કામ સાધવા તેણે કાલભૈરવ આરાધ્યો હતો, તેવી જ રીતે ખીન્નું કામ સાધવા રાજ્યખટપટમાં ભૈરવ સમા ભયાનક મંત્રીને મનાવા તે જતો હતો.

કીર્તિદેવની બુદ્ધિપ્રધાન નજરે મુંગલ એક માત્ર કાર્ય સાધવા જતાં ઉભી થયેલી આડી ખીલી હતો; પણ પાટણની નાની સૃષ્ટિની નજરે તે બધી વસ્તુનો કર્તાહર્તા હતો. લોકોને પુછતાં કીર્તિદેવને તેનામાં પ્રભાવનાં કાંઈ ધણાં અસાધારણ લક્ષણો કે પરિણામની ખ્યાતી તેણે સાંભળી નહોતી. તે જીવાનીમાં તોફાની હતો, ઉગાઉ હતો, લોકોને ગાંડા કરતો હતો; તેણે અઢળક ધનને પણ અધિક કર્યું હતું; ચંદ્રપુર જઈ હાલની રાજ્યમાતાનું માગું પાટણ લઈ આવ્યો હતો; થોડાં યુદ્ધો લડ્યો હતો, થોડાં શહેરો સર કર્યાં હતાં; ભલા કુર્ણુદેવના વખતમાં રાજ્યસત્તા હાથ કરી હતી; રાજના ભત્રીજા અને પોતાના અનેવી દેવપ્રસાદને દુઃખી કરી દુર્દશાએ પહોંચાડ્યો હતો; રાણીની સેવા કરતાં, પોતાનાં સ્ત્રી અને પુત્રનો ત્યાગ કરી, બન્નેને મરવા દીધાં હતાં; રાજ મરી ગયા પછી બળવાખોર પટ્ટણીએને રાજ કરી મીનળદેવીની સત્તા પાછી પાટણ પર બેસાડી હતી; અત્યારે તે રાણી અને રાજની મહેરબાની અને ખીજા મંત્રીઓની નિર્બળતાથી સર્વ-સત્તાધિકારી થઈ બેઠો હતો.

કીર્તિદેવને આ બધામાં કાંઈ અસામાન્યતા ન લાગી; પણ માત્ર અસામાન્યતા તેણે પેદા કરેલા વાતાવરણમાં લાગી. જેમ વાતાવરણમાં

ગમગીની હોય, સુગંધ હોય, ધાસ્તી હોય તેમ ગુજરાતમાં પગ મુકતાં મુંગલના પ્રભાવથી ભરેલું વાતાવરણ તેને સ્પષ્ટ લાગ્યું હતું. ન કળાય એવા ધાકથી, ન સમભય એવા માનથી, ન જાણાય એવી મમતાથી બધા તેની તરફ જોતા. કીર્તિદેવ મહાપુરુષ હતો; છતાં તેની વય કામલ હતી. આ કારણથી તેણે આ પ્રભાવ બધો પટ્ટણીઓની નિર્બળતાથી ઉદ્ભવ્યો છે એમ માની લીધું.

તેની ભાવનામય દૃષ્ટિ, અણુધડાયલી કલ્પનાશક્તિ-એ બેથી મુંગલના પ્રૌઢ વ્યક્તિત્વનો ખરેખરો પ્રભાવ તે પારખી શક્યો નહિ. મુંગલથી અપરિચિત તે હતો તેથી તેના પ્રભાવમાં જે પ્રતાપી સર્જક શક્તિ હતી તે પણ તે જોઈ શક્યો નહોતો. તે તેને મળ્યો નહોતો; તેના અદ્ભુત વ્યક્તિત્વનો અસલ પ્રતાપ તેણે જોયો નહોતો; નાના ગામડાના માલીકમાંથી પાટલુ આજે બાર મંડળ ને બાવન શહેર પર એકહથ્થુ સત્તા કેને લીધે ચલાવતું હતું તેની એને ખબર નહોતી.

પણ જ્યારે સંજ્ઞનમહેતા સાથે તે રાજગઢ આવ્યો ત્યારે તેને પળવાર પાછા હડવાનું મન થયું; —ડરથી નહિ, પણ માત્ર એવા જ વિચારે કે મુંગલને મળવાથી તેણે ઉપાડેલા કર્તવ્યને કાંઈ હાનિ તો નહિ પહોંચે. બીજી પળે તે વિચાર અદૃષ્ટ થયો; અને બાણાસુરની સાથે દંદ યુદ્ધ કરવા ઉતરેલા અનિરૂદ્ધ સમો કીર્તિદેવ મુંગલ પાસે ગયો.

મુંગલની માનસિક સ્થિતિ વળી જુદી જ હતી. જ્યારથી તેણે કીર્તિદેવને જોયો ત્યારથી તેના પ્રભાવના બાણકા તેને વાગ્યા હતા; તેની મોહક, બાલિકા સમી મુખમુદ્રા કોણ જાણે કેમ તેના મનમાં રમી રહી હતી; અને તેની ભાવના અને કર્તવ્યો સાંભળી અભયબી લાગી હતી. આ કારણથી સંજ્ઞને ધુરસદની વખતે કીર્તિદેવને મળવા મુંગલ પાસે યાચના કરી કે તેણે તરત તે સ્વીકારી. મુંગલ મનુષ્યોનો હીરાપારખુ હતો; અને પોતાની શક્તિ નવા ઝગમગતા રત્ન પર અજમાવવાનું તેને મન થયું હતું.

જ્યારે કીર્તિદેવ આવ્યો ત્યારે મુંગલ તકોએ બેઠોબેઠો પાન ખાતો હતો. મીઠાશથી ભરપૂર હાસ્યથી મુંગલે કીર્તિદેવને આવકાર દીધો.

“આવો કીર્તિદેવ ! સન્નન મહેતાને તમે ધણી જાતી લીધા છે; તમારાં ને તમારાંજ વખાણ કર્યા કરે છે.”

“મંત્રીરાજ ! પરગુણકર્તૈઃ સ્વાન્ ગુણાન્ ક્લ્યાપયંતઃ^૧ એવા પણ વિરલા દુનિયામાં પડ્યા છે.” નમ્રતાથી કીર્તિદેવે જવાબ વાળ્યો.

“મહેતાજી ! તમે કીર્તિદેવને ક્યાંથી ઓળખો ?” મુંબલે એકદમ સન્નન સામું જોઈ પુછ્યું.

સન્નનમંત્રી ગભરાઈ ગયા; તેમનું મોઢું લાલચોળ થઈ ગયું. “હું” તે જરા ગૂંચવાઈ બેસ્યા. “કીર્તિ-હું-ઉચ્ચનો પુત્ર-દત્તક પુત્ર એટલે ઓળખું.”

“એમ ” મુંબલે ડોકું હલાવી કહ્યું.

“તમે તો વણીક છો ? તમારાં પણ સદ્ભાગ્ય કે ઉચ્ચકરાજ જેવા શિરછત્ર મેળવી શક્યા ?”

“જી હા ! મારાં માબાપ જે હોય તે-તેમણે મને બાલપણથી છોડી દીધો; પણ પરમારે બધી ખોટ પૂરી છે.” પણ આ વાત કાંઈ સન્નનને રસી નહિ. તે એકદમ ઉભા થઈ ગયા. તેને કાંઈ માનસિક ગભરા-મણ થતું હોય એમ લાગ્યું.

“મહેતાજી ! હું હવે જાઉં છું.”

“કેમ બેસાની.”

“ના. મારે મહારાજને મળવું છે; પછી બીજું કામ છે. હું જઈશ.” કહી ઉતાવળથી રળ લઈ તે ચાલવા લાગ્યા. મુંબલની આંખ જરાક ઝીણી થઈ; તેને આ વર્તણૂકની સમજ નહિ પડી.

“ઠીક મહેતા ! આવજો” તેણે કહ્યું. અને સન્નન ગયો એટલે કીર્તિદેવ તરફ ફરી તેણે જરાક હસીને કહ્યું: “બોલો કીર્તિદેવજી ! શું કામ છે ?”

કીર્તિદેવ અડધી પણ મુંબલનું વિશાળ લાલ અને અગમ્ય આંખો જોઈ રહ્યો. તેને લાગ્યું કે તે એક મહારથી જોડે વાગ્યુદ્ધમાં ઉતરતો હતો.

“મંત્રીવર્ય ! હું બે કામે આવ્યો છું. એક આપનાં દર્શન પામી કૃતાર્થ

શ્રીમદેવ અને મુખ્ય.

B. A. P. Works.

૫૨૨૫૮.

થવા; ખીજું એક યાચના કરી ભિક્ષા મેળવવા” કીર્તિદેવે કહ્યું. તેની તેજસ્વી આંખોમાં કપટ નહોતું, ઉડાણ નહોતું; માત્ર સરલતા, શ્રદ્ધા હતી. તેનો સ્વર કામલ હતો.

તે સ્વરે, તે નજરે મંત્રીના હૃદયમાં ન સમજાય એવા સૂરો પેદા કર્યા; પણ મુંઝલે તે સાંભળવાની કે સમજવાની તરફી લીધી નહિ. તેણે મીઠાશથી જવાબ આપ્યો: “ખોલો શું કામ છે?” કીર્તિદેવને મંત્રીની મીઠાશથી આશા આવી; તેણે કહ્યું “કામ તમારા જેવાને સહેલ છે. આપ કરશો?”

“ભટ્ટરાજ! તમને સહેલ લાગે: પણ ગમે તેવો પણ હું રાજસેવક” પોતાના શબ્દોને ખોટું પાડતું, સત્તાદર્શક હાસ્ય હસીને મુંઝલે કહ્યું.

“આપ રાજસેવક નથી; રાજના ભાગ્યવિધાતા છો.”

“તમારો ખ્યાલ ખોટો છે.”

“ના મંત્રીવર્ય! એટલું જ નહિ, પણ ભરતખંડનું ભાગ્ય પણ તમારા હાથમાં છે.”

“મારા હાથમાં!” જરા વિસ્મય પામી મુંઝલે કહ્યું.

“હા. મેં ગુજર ભૂમિમાં પગ મૂક્યો ત્યારથી તમારા પ્રભાવનો પરચો જોતો. અને સાંભળતો હું આવ્યો છું. અને તેથી જ એક યાચના કરું છું.”

“શી?”

“જેમ ગુજરાતનું રાજ્યતંત્ર એક આંગળીએ ધારો છો, તેમ આર્યા-વર્તનું રાજ્યતંત્ર પણ ધારો” કીર્તિદેવે કહ્યું.

“એટલે?”

“મહારાજ! તમારા જેવાએ માત્ર એક રાષ્ટ્રની રાજનીતિ પાછળ જીવન સમર્પણું ન જોઈએ. આખા આર્યાવર્તની રાજનીતિ હાથ કરો; છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયેલા રાષ્ટ્રો, કુસંપી બનેલાં રાજ્યોને એકતંત્રે બાંધો. તમારા જેવાની શક્તિ વિના તે કાર્ય કરી શકવાનું નથી.”

થોડી વાર મુંઝલ જોઈરહ્યો: તેને કીર્તિદેવનું મગજ ભમતું લાગ્યું.

“કીર્તિદેવજી! શું અવનતી ને પાટણની સંધિ વિષે કહો છો? જરા સ્પષ્ટ કહો.”

“મંત્રીવર્ય! તમે એમ ધારે છો કે હું પાટણને અવન્તીની સંધિ યાચવા આવ્યો છું? મહારાજ ઉબક પરમાર તરવારની ધાર વડે સંધિ કરાવે છે; સંધિ યાચતા નથી. ગઈ કાલે એમણે ગૌરવ છોડી માગણી કરી, તે માત્ર મારે લીધે. તે માગણી ફરીથી કરી, માનભંગ થવા અવન્તીને અસ્પતા પમાડવા હું ફરી આવું એવો નથી. પટ્ટણીઓ વિગ્રહ માગશે, તો શું માલ-વીઓ આપશે નહિ?”

“ત્યારે તમે શું માગો છો?”

“મહારાજ! માત્ર પાટણ અને અવન્તી વચ્ચે કુસંપ છે એમ નથી. અપાદલક્ષ અને માલવાને વેર છે: ૧કાન્યકુખ્જાધિપ ચંદ્રદેવ મહારાજ માલવા અને સપાદલક્ષ ૨એ સાથે લડે છે; ૩ચૈદીરાજ કીર્તિવર્મા વા સાથે વડે છે; ચીતોડના રાવલની મહેચ્છા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. આ બધાનાં વેર સમાવવાં છે. આ બધાને ભેગા કરી એક મહા પ્રબલ સૈન્ય પેદા કરવું છે. એ બધું કરવા આર્યાવર્તને એક મુત્સદ્દી જોઈએ છે. એ પદવી તમે લેશો?” મુંજલના મુખપર એકાગ્ર થયેલી કીર્તિદેવની આંખોમાંથી તેજના તણુખા નીકળવા માંડ્યા. જેમ તેની વાચાનો પ્રવાહ વધ્યો, તેમ મુંજલના પ્રભાવનો ખ્યાલ પણ ઓછો થયો. કીર્તિદેવ એક દેવનો દૂત હોય તેવો લાગતો; તેની નિર્મલ કાન્તિ બહુકી ઉડી; તેની એક-વડી, સુકોમલ દીસતી કાઠી અણુદીઠી રીતે ધુજવા લાગી.

“આ બધી મહેનતનું કાંઈ કારણ?” શાન્તિથી મુંજલે પુછ્યું.

“કારણ? આર્યાવર્તને માથે ભય ઝડુમે છે, મંત્રીરાજ!”

“કેવા પ્રકારનો?”

“મહારાજ! કાલે રાજ્યસભામાં તમે પેલો અર્ધ નમ મ્લેચ્છ જોયો; એ અહિયાં તો એકલો છે. કાશ્મીર પાસે એની જાતના અબજ યોદ્ધા છે; તે બધા આર્યાવર્તને ભસ્મીભૂત કરવા એકે પગે થઈ રહ્યા છે; તેમનાં ભયંકર રણચીંગડાં—તેમની ભયાનક હાક ઉત્તર પ્રદેશોમાં ગાળે છે. તમે પણ ભૂલ્યા મંત્રીવીર, ગીઝનીના સુલતાને કરેલો પાટણ અને દેવપાટણનો

વિનાશ. કાલે તો જ્યદેવ મહારાજે એક પાપીને પંચાંગ પોશાક આપ્યો; તેના પૌત્રો તમારાં ને મારાં છોકરાનાં દિલપર એક કાપડનો કકડો રહેવા નહિ દે.”

“એટલે આપણાં રાજ્યો વચ્ચે સંધિ કરાવી એ અરિદળો સંહારવાં છે? એ મ્હેચ્છાને પાછા હાંકી કહાડવા છે?”

“હા, મુંબલ મહેતા! અને તે તમારા વિના કાઈ કરી શકે એમ નથી.”

મુંબલ વિચાર કરતો હતો; તેની પ્રભાવશાળી આંખો કીર્તિદેવ પર ફરી રહી હતી: તે મનમાં આ બાલયોદ્ધાની પ્રશંસા કરી રહ્યો હતો. તે થોડી વારે બોલ્યો:

“કીર્તિદેવજી! તમારી વાત સાચી છે; પણ મારાથી કે ગુજરાતથી એમાંનું કાંઈ નહિ બને.”

“કેમ?” ચમકીને કીર્તિદેવે પુછ્યું.

“તમે બાલક છો; નહિ સમજો. આવી સ્પષ્ટ રીતે કાંઈએ અત્યાર સુધી કહ્યું નહોતું; પણ ચાર વર્ષ પર એક અમારો જાતિ હતો તે પણ એમજ કહેતો હતો.” મુંબલે કહ્યું.

“શું?”

“મને તેના બોલો યાદ આવે છે.” કહી મુંબલે ઝીણી આંખો કરી તેના શબ્દો સંભાર્યા. “તે કહી ગયો હતો તમારા મંત્રીઓની મહેનત ધૂળ મળશે; તમારા દીકરા દીકરી ગીઝનીનાં બઝારમાં વેચાશે;^૧ એ સ્પષ્ટ સાંભરે છે.”

“તેની વાત સાચી છે. મારે જ કહું છું કે માફ કહ્યું માનો.”

“કીર્તિદેવ!” ડોકું ધુણાવી મુંબલે કહ્યું “તમારી વાત સાચી ભલે હોય; પણ દરેક સત્ય વાત શક્ય નથી હોતી.”

“શક્ય ન હોય તો ચવી જોઈએ.”

“ત્યારે દુનીયાનો છેડો આવે” મુંબલે કહ્યું. “શક્ય વસ્તુ ન હોય તો હાથમાં ન સ્થાવી એ માફ સૂચે છે.”

“પણ તમે બધું શક્ય કરી શકો એમ છે. તમે મહાઅમાત્ય થયા ત્યારે ગુજરાત કેવું હતું? અને આજે કેવું છે?”

“પણ હું મહાઅમાત્ય હતો—તે ખબર છે? અને તે છતાં મારી પીડા હું જાણું છું. કીર્તિદેવજી! તમે માગણી કરી માફ ગૌરવ વધાર્યું છે; જો હું એક મહારાજ્યનો મંત્રી હોત; મારા તાબામાં દશ હજાર સામંત હોત તો હું તે સ્વીકારત. તે નથી, એટલે—લાચાર.” કહી મુંઝવેલ મુગો રહ્યો. કીર્તિદેવે તેને અજબ રીતે પીગળાવ્યો હતો.

“તમે બધું કરી શકશો. મેં ધણાખરા રાજાઓને સમજાવ્યા છે; તે બધા તમારું માનશે.”

“એક ચલ્લું નહિ માને. બચ વિના પ્રીતિ સાંભળી છે? તમારા વિચારના તેજમાં તમને આંખે અંધારાં આવ્યાં છે. કુસંપ કરતાં સંપ કરવો વધારે કઠણ છે.”

“તે તો મેં કાલે જ જોયું. તમારે ઘેર ખેડો સંપ આવ્યો પણ તમે સ્વીકાર્યો નહિ. નહિ તો તમારી પીડે આજે પાટણ અને અવન્તી બે હોત.”

“કીર્તિદેવ! શબ્દોની શોભાથી હું છેતરાતો નથી. હું અને પાટણ ઉબક ખરમારના ગુલામ થઈ રહેત; પાટણના ઉગતા ગૌરવનો અસ્ત થાત.”

“એમ જ બધા માને તો કેઈ ભેગા મળી યવનોની સામે યાચજ નહિ.”

“જેણે તમને ભેગા થવાનું વચન આપ્યું હશે તેનો મુદ્દો હું સમજું છું.”

“શો?”

“યવનોને હરાવી દરેક જણ ચક્રવર્તી થવા આશા રાખતો હશે.” મુંઝવેલ કહ્યું.

“ત્યારે એ આશાએ તમે કેમ નથી જોડાતા?”

“ગુજરાત હજી નાનું છે; તે હજી હમણાં જ પગભર થાય છે. તે એવી આશા રાખે તો મૂર્ખ ઠરે. યવનો તો કેણે જાણે ક્યારે હારે—પણ આવતે વર્ષે અમારું નખોદ વળી જાય.”

નિરાશાભર્યા હૃદયથી કીર્તિદેવ જોઈ રહ્યો.

મુંઝવેલ આગળ ચલાવ્યું.

“તમારા જેવા નિઃસ્વાર્થી માણસ આગળ સત્ય બોલતાં મને શી હરકત? મહા મહેનતે મેં મારી ઝુંપડી ઉભી કરી છે; આર્યાવર્તનો મહેલ ચણવા જાઉં તો એ ઝુંપડી ચગદાઈ જાય. સમજ્યા? તમને જે મહેલ બાંધવાની હોંશ છે—તે તમે બલે બાંધો; મુંગલ તો એની મદુલીજ સંભાળશે.”

“એટલે મારાં સ્વપ્નો તો નષ્ટ થવાનાં?” દીલગીરીભર્યા અવાજે કીર્તિદેવે કહ્યું.

“ત્યારે તમારાં સ્વપ્ન ખાતર, શું હું મારાં સિદ્ધ થયેલાં સ્વપ્નો નષ્ટ કરું?”

“ત્યારે એક નાના રાજ્યની મહત્વાકાંક્ષા સાચવવા આર્યવર્તનું સત્યાનાશ વાળવા દેવું, એમાં તમારું મુત્સદ્દીપણું?” નિરાશાએ ડંબેલા હૃદયથી કીર્તિદેવે કહ્યું—કહેવાઈ ગયું. મુંગલે ગૌરવથી ઉંચું જોયું; તેને લાગ્યું કે કીર્તિદેવની નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિ જોઈ તેણે અણધારેલી અયોગ્ય બલમનસાઈ દેખાડી હતી. તેની આંખો નિશ્ચલ થઈ.

“તેનો જવાબ લેવાનો તમારો અધિકાર નથી.” શાન્તિથી તેણે કહ્યું “હું છું ત્યાં સુધી મારું મુત્સદ્દીપણું ગમે તેવું હશે તોપણ—ચાલશે.”

“અને મારું ચાલશે ત્યાં સુધી નહિ ચાલવા દઉં” સત્તાથી કીર્તિદેવે કહ્યું.

મુંગલ તિરસ્કારભર્યું હસ્યો “એવું મને ધણા કહેનારા મળ્યા છે. અને”—

“અને તમે તે બધાનો પરાજય કર્યો છે.” કીર્તિદેવે ઉમેર્યું. નિરા-

શાથી તેના મગજમાં ગુસ્સો પેદા થયો હતો. “તમે એમ ધારો છો કે આર્યાવર્તના ભવિષ્યને આડે આવતાં તમે ફાવશો? મંત્રીરાજ! તમને ડરાવતો નથી; પણ ખરી વાત કહું છું. હું થોડે દિવસે અવન્ટી જઈશ. સમય આવે મારી ઈચ્છા સિદ્ધ કરીશ. દેશ દેશના રાજાઓનાં સૈન્યો વડે મ્હેન્ટોનો સંહાર કરાવીશ. અને જીવતો રહીશ તો બતાવીશ કે સત્યમેવ જયતે—નહિ, કે તમારી ટુંક બુદ્ધિની સ્વાર્થી રાજ્યનીતિની—તો ખતરી કરી દઈશ કે ગુજરાત એ આર્યાવર્તનું અંગ નથી, પણ સ્વાર્થી આવક ધનાઢ્યોને ધન સંચય કરવાનું ચાઉં છે. ઉપકરાજ કહે છે તેમ પાટણ માત્ર અવન્ટીનું મંડલ થવાને જ યોગ્ય છે.” કહેતાં કહેતાં કીર્તિદેવ ઉભો થઈ ગયો તેની જાળવલ્યમાન કાન્તિ દેવ જેવી દીપી રહી. આ ઉમંગકાનો ઉછળતો સાગર મુંગલના શાન્ત ગૌરવ પર અથડાયો અને વિખેરાઈ ગયો.

“તમારી આશાઓ સિદ્ધ ન થઈ તો?”

“તો હું જગતને કહીશ કે જ્યારે બધાં રાજ્યો સંધિ કરવા તૈયાર હતાં—જ્યારે બધાના સંપત્તી ચવનોનો સંહાર થાત અને ભરતખંડ બચી જાત—ત્યારે એક મંત્રીએ તેમ ન થવા દીધું. જ્યારે તમારાં રાજ્યોનો વિનાશ થશે—તમારું પાટણ પાંચર થશે—ત્યારે કહીશ કે આ બધા પ્રતાપ એક મંત્રીનો—એક સ્વાર્થપરાયણ મુત્સદ્દીનો. તમારો જતિ કહી ગયો તેમ જ્યારે તમારા દીકરા દીકરીઓ ઝીઝનીમાં વેચાશે—ત્યારે તમારાં કર્તવ્યનું પરિણામ શું છે, તે સમજશો.” જુસ્સાથી કીર્તિદેવના અંગેઅંગ ધુજતાં હતાં.

“કીર્તિદેવ!” એક પળ વાર થોભી મુંઝલે સખ્તાઈથી કહ્યું. “તમે ઉશ્કેરાઈ ગયા છો, એટલે વધારે વાત કરવામાં માલ નથી. તમે આવન્તી ક્યારે જાઓ છો?”

“આવતી અમાવાસ્યાએ.”

“મારું માનો તો આજે જ વદાય થાઓ.”

“કેમ?”

“કારણ જાણવાની જરૂર નથી.”

“શું મહાઅમાત્ય તરીકે શાસન કરો છો? હું આવન્તીનો સંધિવિ-મહક છું, હૌ” ગૌરવથી કીર્તિદેવે કહ્યું.

“હું શાસન નથી કરતો, શીખામણ આપું છું. માટે જેમ વહેલા પાટણ છોડો તેમ સાંડું.”

“ડરાવો છો?” ગુસ્સે થઈ કીર્તિદેવે પુછ્યું.

“જેની પાસે શક્તિ કે સત્તા ન હોય તે ડરાવે; મારી પાસે બન્ને છે. જય સોમનાથ આવજો” શાંતિથી મુંઝલે કહ્યું અને તે ઉભો થઈ ગયો. કીર્તિદેવ નીકળ્યો; તેના મનમાં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિનો પ્રવેશ થયો હતો; તેનું હૈયું ગુસ્સાથી, નિરાશાથી બળી રહ્યું હતું.

તેના ગયા પછી તેની પાછળ મુંઝલ જોઈ રહ્યો; અને આખરે બબ્બો: “શું છોકરો! શું પ્રભાવ! આવો પુત્ર હોય તો ઇકાતેર પેઢી તારે. શું બોલવાની છટા—ભયંકર! એને અહિયાં રહેવા નહિ દેવો જોઈએ.

પર્વત પણ પીગળાવવાનું એની જીભમાં જોર છે. અરે બહાર કાઢી છે કે?”
બહારથી વિહારી આવ્યો “બાપુ! શી કુકમ છે?”

“કુમ! શી ખબર છે?”

“રાતના બાર વાગે સજ્જન મહેતાની વાડીમાં બધા ભેગા થવાના છે. વિહારીએ કહ્યું.”

“કાણુ કાણુ?”

“એક તો આ ગયો તે-કીર્તિદેવ; બીજો કાક, પેલો કૃષ્ણદેવ”-

“તે હજુ અહિયાંજ છે?”

“જી, હા. કીર્તિદેવનો જમણો હાથ છે.”

“પછી?”

“દેશજીદેવ ને બીજા થોડાક છે. હું પછી બધાનાં નામ કહીશ.”

“શું કામ?”

“આપે જે જવાબ આપ્યો હોય તેના પર વિચાર કરવા.”

“પેલો કાક કેમ છે?”

“બાપુ! તે સમજાતું નથી. એ તો બધાનોજ ખાસ મિત્ર દેખાય છે. કીર્તિદેવનો, કૃષ્ણદેવનો, મંડલેશ્વર મહારાજનો, ને મહારાજનો.”

મુંઝલ હસ્યો. “હરકત નહિ. એ બધું તારે સમજવાની જરૂર નથી. બીજું કાંઈ?”

“બાપુ! અત્યારે એ કાક પરણ્યો.”

મુંઝલ હસ્યો. “પરણ્યો? કાની સાથે?”

“ફદ્દત કવિ હતા ને તેની છોકરી જોડે. મંડલેશ્વર મહારાજ ને કાશ્મીરાબા પણ હતાં.”

“ક્યાં પરણ્યો?”

“ગાળનન પંડિતના ઘરમાં.”

“વાર! કુંગરનાયકને કહી આવ કે મને મળી જાય ને દશ મહલ તૈયાર રાખે.”

“જેવી આત્મા” કહી વિહારી ગયો.

“જેમશ હવે એ રાતના બધા શું કરે છે.” કહી મુંઝલ મીનળ-દેવી પાસે ગયો.

પ્રકરણ ચોથું.

કાશ્મીરાદેવી ગુરૂપદે.

મુંઝલમહેતાએ રાજ્યમાતા પાસે જઈ કીર્તિદેવ સાથે થયેલી વાત-ચીતનો સાર કહ્યો. આખરે મીનળદેવીએ કહ્યું:

“ત્યારે મહેતા, હવે શું કરવાના?”

“રાત્રે શું થાય છે તે હું જોવા જઈશ.”

“તું પોતે? બીજા કોઈને મોકલની તારો જીવ શા માટે જોખમમાં નાખે છે?”

“આપ મુલા વગર સ્વર્ગે જવાય? મારે જાતે જ જોવું છે કે કાવત્રાં-બાજો શો વિચાર કરી રહ્યા છે. તમે શીકર કરશો નહિ. મને કાંઈ થવાનું નથી.”

“કેમ જાણ્યું?” મીનળદેવીએ હસીને પુછ્યું.

“તમારો આશીર્વાદ છે ને.” મુંઝલનાં નેત્રો જરા ચમકી ઊઠ્યાં.

“અને એ કાવત્રાંબાજના નાયકને મારા હાથમાં રાખીશ.”

“કાણુ કીર્તિદેવ?”

“હા. આજે સાંજે તેને પકડીને કેદમાં પુરીશ. એ માણસ ભયંકર છે. દેવી! તમે તો એને જોયો નથી; પણ પર્વત ડોલાવે એવો છે. એના જેવો જો આપણે ત્યાં હોય, તો કેટલો કામ લાગે?”

“અવન્તીમાં કાણુ જાણુ કેટલાં કેટલાં રત્નો ભર્યાં છે?” રાણીએ વિચાર કરીને કહ્યું.

“તેથીજ અવન્તી આટલું પ્રભાવશાળી છે. આપણે ત્યાં શરૂ પણ છે ને ધન પણ છે. પણ જોઈએ તેટલી મહત્તા નથી.”

“એટલે ?”

“દેવી ! આપણે ત્યાં છે બધું; પણ સાથે સ્વાર્થપણું પણ છે. સ્વાર્થ અને મહત્તા એ બે સાથે કેમ રહે ?”

“કેમ કરવું ? આપણા મંત્રીમાં જોઈએ તો ઉદા, ને સામન્તમાં પેલો દેશળ” રાણીએ કહ્યું.

“છોક એવું નથી” મશ્કરીમાં હસી મહાઅમાત્યે કહ્યું. “મંત્રીમાં હું, અને સામન્તમાં ત્રિભુવન છે ની ? અને હમણાં એક ત્રીજો આવ્યો છે. તે પણ આગળ જતાં બધાને ટક્કર મારશે.”

“કાણુ ?”

“કાક. એ ભટ્ટરાજ તો કાલે થયો; પણ એ બધાને પાણી ભરાવશે. તેની પણ કસોટી મારે આજે રાત્રે જ કરવી છે.”

“એ પણ કાવત્રાંબાજ છે ?”

“કાંઈ સમજતું નથી. જયદેવ, ત્રિભુવન, કીર્તિદેવ અને કૃષ્ણદેવ-બધા એને મિત્ર માની બેઠા છે.”

“કૃષ્ણદેવ કાણુ ? પેલો જીનાગઢીયો.”

“હા.”

“એ પણ ઠીક હાથમાં આવ્યો છે. નવધણને કહીએ કે તું” —

“લો, આ કાશ્મીરાદેવી આવ્યાં” મુંગલે હસતાં હસતાં કહ્યું, અને શોભા ખાતર શરમાતી કાશ્મીરાદેવી ત્યાં આવી.

“કેમ દીકરી ! કેમ છે ?” મીનજીદેવીએ પુછ્યું.

“સાઈ” કહી કાશ્મીરા જરા આઘી ઉભી રહી, એટલે મુંગલ ઉઠી ઉભો થયો.

“કેમ ? તું તો લગન મહાલી આવી ?” મુંગલે પુછ્યું. કાશ્મીરા ચમકી. તેણે ધાર્યું હતું કે કાકના લમની વાત કાંઈ જાણતું નહોતું. મુંગલે મીનજીદેવી તરફ ફરીને કહ્યું : “તમે જાણ્યું ? આ તો વરની મા છે.”

“મામાજી !” કાશ્મીરાએ માર્મિક અર્થમાં કહ્યું “લમ ગાળો ખરો તો હજી હવે આવવાનો છે.”

મુંજલ હસતો હસતો ત્યાંથી ગયો અને મીનળદેવીએ પુછ્યું: “કાનાં લાભ થયાં?”

“કાક અને મંજરીનાં પણ એ વાત કાઢને કહેશે નહિ.”

“કેમ?”

“કારણ કે ઉદા એ છોકરીને પરણવા માગતો હતો. એટલે મેં એ બે જણને પરણાવી દીધાં.” હસીને કાશ્મીરાએ કહ્યું.

જવાબમાં હસીને મીનળદેવીએ કહ્યું: “હવે એક જણ પરણાવવો રહ્યો છે.”

“કાણ?”

“ત્રિભુવન, લાટની મૃણાલ કુંવરીને લાવવી છે ને.”

“અહં-પણ હજી એક જણ રહી ગયું.”

“કાણ?” મીનળદેવીએ કહ્યું.

“મામાજી.” હસવું છોડી એકદમ ગંભીરતાથી કાશ્મીરાદેવીએ કહ્યું.

મીનળદેવીનું હસતું મોઢું શીકું પડી ગયું. સત્તાથી તે જોઈ રહી; અને હોઠ પર હોઠ દાખ્યા.

“તમે કેમ એને પરણવાનું નથી કહેતાં?” સચોટતાથી કાશ્મીરાએ પુછ્યું. આખા રાજ્યમાં કાઢને હક ન હોય તેવા હકો કાશ્મીરા ભોગવતી. અને તેમાંનો એક રાજ્યમાતા કે મહાઅમાત્ય જેવી ભયંકર ગૌરવશીલ વ્યક્તિએને પણ સીધી અને સચોટ રીતે ઠોકાણે લાવવાનો.

“હું શું કહું?” કાંઈ જવાબ નહિ સુઝતાં મીનળદેવીએ કહ્યું.

“આ! તમે નહિ કહેશે તો કહેશે કાણ? તમે રાજ્યમાતા છો. રાજ્ય સેવકાનું હિત તમે નહિ સાચવશે તો કાણ સાચવશે?”

“મુંજલ માને એવો નથી.”

“બીજા કાઢનું નહિ માને. તમારું માનશે.” દ્રઢતાથી રાણીના સત્તા-શીલ મુખપર સત્તાભરી આંખો ઠેરવી કાશ્મીરાએ કહ્યું. થોડી વાર થોભી તેણે ઉમેર્યું. “તમારી જગ્યાએ હું હોત તો એમને ક્યારના પરણાવ્યા હોત.”

મીનળદેવીનાં લવાં ચઝાં; તે આ વાચાળ ભત્રીજી તરફ જોઈ રહી. “કાશ્મીરા!” તેણે સત્તાથી કહ્યું. “તું નાને મોઢે કેટલું બોલે છે?”

“શું કંઈ? મોટા મોઢાવાળાં કાંઈ કરતાં નથી. તે પહેલાના મામા-જીજી ક્યાં છે? તે તમે જોયું છે? એના ખભાંને ખુંધ આવી છે. એની તરવારની ધાર જેવી આંખો પર કાટ ચઝો છે. રાજ્યકારભાર ચલાવતાં એ થાકી જાય છે. કોઈક વખત અણુજાણતાં નિસાસો પણ મુકે છે. કોઈ દિવસ એમને “પ્રભુની મરજી” એમ કહેતાં સાંભળ્યા હતા? મેં છેલ્લા થોડા દહાડામાં ચાર પાંચ વખત એ શબ્દો તેને મોઢે સાંભળ્યા. બા! બા! એમને અણુજાણીતું કષ્ટ સ્હોરે છે; અને તમે તે જોવાની તસ્દી પણ લેતાં નથી.”

કાશ્મીરાનો દરેક શબ્દ મીનજદેવીના હૃદયને ધા દેતો હતો; પણ હિંમતથી તેણે સ્વાસ્થ્ય રાખી, વાત ઉડાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

“કેમ, તને ત્રિભુવને મામાનો પક્ષ લેવા મોકલી છે કે શું?”

“તે શું કામ મામાનો પક્ષ લે-? તમે જગતાં જ્યોત બેઠાં છો ને?”

“તે ગમે તેવો પણ ભાણેજ-ને હું તો રાજ્યમાતા.” મીનજદેવીએ કહ્યું.

કાશ્મીરા તિરસ્કારપૂર્વક હસી. “બા! તમે જાણો છો ને આમ વાત શા માટે ઉડાવા મથો છો? આખી દુનિયા જાણે છે કે તમારા ને તમારા દીકરા માટે એણે જેટલું કર્યું છે, તેટલું કોઈએ કર્યું નથી ને કોઈ કરવાનું નથી.” કાશ્મીરાએ અનુભવી યોદ્ધાની ઝડપથી ધા પર ધા કરવા માંડ્યા: રાણીએ તે વારવા એક મહા પ્રયત્ન કર્યો.

“પ્રસન્ન! જે કાંઈ કર્યું તે અમાત્ય તરીકે કર્યું.”

“બા! આ શબ્દો તમને નહિ શોભે. કૃતધ્ની શેઠના બાહુતી વાણેતર છે તે મેં આજે જ જાણ્યું. મામાજી એ જાણતા હોત તો મામીજીને તે મરવા દેત નહિ.” કહી કાશ્મીરાએ બ્રહ્માજી છોડ્યું, મીનજદેવીને આ વાગ્યાણે વિંધી નાંખી, શીઠ્ઠા હોઠે તે જોઈ રહી “તું મારી જોડે લડવા આવી છે?”

“ના બા! પણ કોઈ કોઈ વખત સાચું કહેનાર પણ માણસ જોઈએ.”

“ત્યારે કહે જોઈએ” રાણીએ ગુસ્સો ગળે ઉતારી ધીમેથી પુછ્યું.

“મુંજલ સાથી આમ કરે છે?”

“એમની એકલતા એમને સાલે છે. એ ખીસાફાની તળવીજ કરનાર કાંઈ નથી એજ પીડા છે.”

“આટલા સેવકો એાછા છે?”

“સેવકે ચાલતું હોય તો લોકો સ્ત્રી કરે શું કામ?”

રાણીના મુખપરથી ખીજતાનું વાદળું પસાર થયું. “તું એને પરણાવવા માગે છે?”

“હા.”

“એ નહિ પરણે” રાણીએ કહ્યું. કાશ્મીરા જણે ધા ઉગામવા વખત લેતી હોય તેમ થોભી અને કહ્યું “તમે કહેશો તો પરણશે.”

“કેમ જાણ્યું?”

“તમારો ખોલ એણે કદી ઉઠામ્યો છે?”

રાણી કાંઈ જવાબ આપી શકી નહિ.

“એને લાયક સ્ત્રી પણ મેં જોઈ કાઢી છે.”

“કઈ?”

“સંજ્ઞન મહેતાની દીકરી સોમ.”

મીનજદેવી ચમકી; તેનાં ભવાં ચમ્પાં.

“જુની શેઠાણીની ભત્રીજી! મુંજલ એને કેમ સ્વીકારશે?”

“બધું તમારા હાથમાં છે. આજે સાંજે હું સોમને અહિયાં મોકલાવીશ. જોજો. વિચાર કરજો. આટલી આટલી સેવા પછી મામાજીને આ બદલો વાળવો જોઈએ; નહિ તો એમનું દુઃખ વધશે. ચાલો હું જાઉં છું.” કહી કાશ્મીરા ઉઠી અને રજા લઈ વિદાય થઈ.

રાત્ર્યમાતા સ્થિર દૃષ્ટિએ ક્યાં સુધી ભોંય સામું જોઈ રહ્યાં; અને આંખમાંથી એક આંસુ ધીરે રહીને ખર્યું. થોડી વારે તેણે આંસુ લુછ્યાં અને તે બખબાં: “કાશ્મીરાની વાત ખરી છે. મુંજલનું કાંઈ કરવું જોઈએ.”

પ્રકરણ ૫ મું.

આનંદરાત્રીના અનુભવ

પાણિગ્રહણથી પરવાર્યા પછી કાક સન્નનમહેતાને ત્યાં ગયો. મુંબલે કીર્તિદેવને શા જવાબ આપ્યો તે જાણવાને તે ઉત્સુક હતો; પણ કીર્તિદેવ આવ્યો નહોતો એટલે તે પાછો આવ્યો.

કીર્તિદેવે કાકને આંજ્યો હતો; અને તેના દિવ્ય ગુણોનું ગાન કાકે મંડલેશ્વર અને કાશ્મીરાદેવી આગળ કર્યું હતું. તે બન્ને ગુણગ્રાહી પતિ-પત્નીમાં આવા અસાધારણ યોદ્ધાને જોવાની જીજ્ઞાસા વધી હતી; અને રાત્રે કીર્તિદેવના મિત્રો સન્નનને ત્યાં ખાનગીમાં મળવાના છે એ વાત જાણી બન્નેએ ત્યાં આવી તેને છુપી રીતે જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી. કાકે પણ ત્યાં તેમને લઈ જવા કબૂલ કર્યું.

નવવધૂ રખેને ઘેર એકલી રહી જાય એમ ધારી કાશ્મીરાએ જીદ કરી મંજરીને પણ સાથે લેવાનું નક્કી કરાવ્યું.

સન્નન મહેતાના વાડામાં મધરાત પછી જવાનું હતું, એટલે રાત પડતાં કાક પોતાની મેડીયે ગયો. એનું હૃદય કંપતું હતું. જે લમ માટે તે તલસતો હતો—જે લમને તે નિર્વાણ સમું આનંદમય માનતો હતો, તે લમ થઈ ગયે તે વધારે દુઃખી થયો. મંજરી માટે તેને માન અને પ્રેમ હતાં; તેને તે દેવસુંદરી માનતો હતો. પણ મંજરીનું નિશ્ચલ હૃદય, તેનું અસ્પર્શ્ય અભિમાન, તેણે માગી લીધેલું વચન—આ બધાથી કાકનું જીવન ખાઈ થઈ ગયું હતું. તેના હૃદયમાં માત્ર એક આશાનું બિન્દુ હતું. કાક હવે ભટ્ટ-રાજ થયો હતો; તેની સેવાની કૃતજ્ઞતા જાહેરમાં પાટણના નરપતિએ કરી હતી; આ બધું જોઈ શા સાર મંજરી નહિ પીગળે—શા સાર તેના વચનમાંથી કાકને મુક્ત નહિ કરે?

બહીતો બહીતો તે મેડીમાં આવ્યો. કાઠીલી કાશ્મીરાદેવીએ, કાક દીયેર હોય તેવી હોંસથી, કાક અને મંજરીના સહજવનનો સમારમ્બ અને તેટલો રસિક કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો; અને યુધ્ધોમાંજ ઉછરેલો યોધ્ધો પળવાર શણગારેલા ખંડની સામગ્રીઓ તરફ, તેમાં વિરાજ રહેલી અનુ-

પમ લાવણ્યમયી મંજરી તરફ જોઈ રહ્યો. સ્વર્ગનાં અનેરાં સુખનો લંડાર નજર આગળ ખુલતો હોય તેમ એને લાગ્યું. તે આ દૃશ્યથી ચડેલા નિશામાં મસ્ત બની ઉભો રહ્યો.

પણ તેનો આ મોહ તરત ઉતરી ગયો. સામે હિંચકાપર બેઠેલી રંભાસમી મોહક માનિનીના ગર્વમાં મરડાયેલા હોઠ તેની આંખની તેજ-સ્વી, ટાઢી, અભિમાન ભરી નિશ્ચલતા-આ જોએ તેને ચડેલા નિશાને ઉતારી મૂક્યો. સંસ્કારરૂપી ગિરિરાજના ગગનચુમ્બી હિમવાન શિખરપર તે બેઠી હતી; પોતે હતો પૃથ્વીના એક નિર્જીવ સ્થાનમાં, માત્ર એક અસંસ્કારી લડવૈયો.

ક્ષોભે તે મહારથીને મહાત કપ્યો. જાણે પોતે નવવધૂ હોય તેમ તેનું અંગ કાંપતું હતું. માત્ર તેના અંતરમાં એક મંત્રનો જપ ચાલતો હતો. “કૈલાસમિવ દુર્લ્ભમ્ કાલામિમિવ દુઃસહમ્.” તેણે મંજરીનું ધ્યાન ખેંચવા ખાંસી ખાધી.

ગર્વથી મંજરીએ માયું હતું ક્યું; અને સ્વાસ્થ્યથી તેની સામું જોઈ રહી. સ્પષ્ટ જણાતી શીક્ષાશ વિના તેના મોઢાપર કાંઈ ફેરફાર નહોતો. કાંક ધીમેથી ડગલાં ઉપાડતો પાસે આવ્યો. હોઠ દાખી, તે પણ હૈયું શાન્ત કરવા મથતો હતો. તે આવીને આધે બેઠો અને મંજરીની સામું જોઈ રહ્યો.

મંજરી થોડીવારે બોલી: “કેમ પરણ્યા? હવે વચન ક્યારે પાળો છો?” તેના અવાજમાં તિરસ્કાર હતો.

કાંક ચમક્યો; તેને ગળે ડુમ્બો આવ્યો; તેણે મહા મહેનતે ખંખારી ગળું સાફ કર્યું; સખ્તાઈને લીધે સામ્રાજી સમી મંજરી જવાબની વાટ જોઈ રહી.

કાંક ધીમેથી કહ્યું: “વચન!”

“હા-વચન! મને ખબર નહોતી કે લાટના બ્રાહ્મણો આટલી વખતમાં વચન વિસરે છે” શાન્તિથી મંજરીએ કહ્યું. તેનો શાન્ત તિરસ્કાર કાંકને વિંછીના ડંખ જેવો કર્યો.

“મંજરી! વચન હું ભૂલી ગયો નથી.”

“ત્યારે ક્યારે પાળો છો?” રોષમાં મંજરીએ પુછ્યું. તેનો દરેક પ્રશ્ન કાંકના ગૌરવના ચૂરચૂરા કરતો હતો.

“મંજરી! મંજરી! તું આવી પાપાણુ હૃદયની છે? મેં નહોતું ધાર્યું કે તું આવી હશે” કાકે નિરાશાથી કહ્યું.

“મેં તમને પહેલેથી કહ્યું હતું.”

“હા. પણ તેને તું વળગી રહેશે એમ મેં નહોતું ધાર્યું.”

“તમે તમારે કાટલે મને જોખી હશે.” અવર્ણનીય તિરસ્કારથી મંજરીએ કહ્યું.

“હા-હા” કાકે ઉભો થઈ ગયો અને જોલ્યો. તેનો પિત્તો ઉછળી આવ્યો હતો; તેનું માનભંગ થયેલું હૃદય ગુસ્સામાં, નિરાશામાં ફાટી જતું હતું. મેં માણસને કાટલે તને માપી હતી. મેં ધાર્યું હતું કે તારા હૈયામાં અમી હશે. મેં આશા રાખી હતી કે, પરણ્યા પછી તું પીગળશે-મારી સેવાથી રીઝી માફ અંતર ઠારશે.”

“કાકભટ્ટ! દરેક સેવકને સ્વામી કહે તો પરણતાં પારે ન આવે.” અભિમાનથી ઉભી થઈ, કાકે તરફ અડધી પુઠ ફેરવતાં મંજરીએ કહ્યું.

એક પળ આ અડગ અભિમાને કરેલા ભયંકર ધાથી કાકે ધવાયો-મુંઝાયો. શું કરવું તે તેને સુઝ્યું નહિ. તેના અંતરે એક મંત્ર ભણી રસ્તો સુઝાડ્યો. તે મંત્ર તે મનમાં બળ્યડો “ઠીક છે. હું કૈલાસ જોવો દુર્ધર્ષ થઈશ; કાલમિ જોવો અસહ્ય થઈશ” તેણે દાંત કચકચાવ્યા.

“મંજરી! ગમે તેવો પણ હું તારો સ્વામી છું.” મંજરીએ જવાબ નહિ દીધો; તેણે માત્ર પુરેપુરી પુઠ ફેરવી.

“આ તારા સંસ્કાર! આ તારી ભાવના! શું પતિપરાયણુ સ્ત્રી!” કાકે તિરસ્કારથી ઉમેર્યું.

“પતિપરાયણુ!” ધીમેથી ફરીને તિરસ્કારપૂર્ણ નયનોની પ્રભા કાકે પર નાંખી મંજરીએ કહ્યું: અને તે જરા હસી “તમે મારા પતિ!”

“હા! અમિતેવની સાક્ષી વિસરી ગઈ?”

મંજરીએ જવાબ નહિ આપ્યો.

“મંજરી! તું સમજે છે કે હું અધમ છું-તું કહેશે તે સાંખી રહીશ. હા તે પણ કરીશ-જ્યાં સુધી હૃદયેશ્વરી માનું છું ત્યાં સુધી. પણ

જો તું મને વધારે દુઃખ દેશે, તો હું નહિ સાંખું. હું ચોદ્યો છું; માફ હૃદય પણ વીર ભાવે ઉછળે છે; મારી રંગોમાં પણ ભગવાન જન્મદગ્નીનું શુદ્ધ સનાતન લોહી વહે છે હૌં.”

“તમે શું કરશો?” માથું ગર્વમાં ઉંચું કરી નિડરપણે મંજરીએ પુછ્યું.

“મારો અધિકાર છે તે” ગુસ્સામાં હોઠપર હોઠ દાબી, કાંકે કહ્યું. તેની આંખમાંથી તનખા ખરતા હતા.

“તમારો અધિકાર?” જરાક હસી મંજરીએ પુછ્યું.

“હા. તારા સ્વામી તારા નાથ તરીકેનો” વિજય નાદથી ગાજતા અવાજે કાંકે કહ્યું. જવાબમાં મંજરી તિરસ્કારભર્યું ફરીથી હસી. તે હાસ્યે કાંકેનો સંયમ તોડી નાંખ્યો “મંજરી! તું મારી છે—સમજ” કહી તેણે એક જલંગ મારી, મંજરીને બાથમાં બીડી; તેણે પ્રચંડ ઉર્મિઓના સત્વ સરખું એક ચુંબન તેને કર્યું.

પણ પ્રત્યુત્તર વિચિત્ર, અણધારેલો મળ્યો. તેણે ચીસની, ગભરાટની આશા રાખી હતી. તેને બદલે જવાબમાં મંજરી ખડખડાટ હસી; અને તેના દરેક હાસ્ય તરંગમાં અવર્ણનીય તિરસ્કાર હતો. આ હાસ્યથી કાંકે ચમક્યો, તેના જુસ્સો જતો રહ્યો, તે બાથ છોડી આઘો જઈ ઉભો રહ્યો.

“સાબાશ” શબ્દેશબ્દને ભયંકર ગર્વભર્યા ઉચ્ચારણથી ઉચ્ચારતાં મંજરીએ કહ્યું: “સાબાશ ભૃગુપુત્ર! સાબાશ બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ! શો તમારો સંયમ? શા તમારા સંસ્કાર? શું પ્રતિજ્ઞાનું પાલન? શી તમારી વીરતા? આ શુદ્રસમ અધમ આચરણથી મારા સ્વામી થવું છે? શું મને લાટની બ્રાહ્મણી ધારી કે આ બહાદુરીપર વારી જઈ હું તમારી હૃદયેશ્વરી થઈ જઈશ? કાંકભટ્ટજી! તમારામાં અનેક પ્રકારની હુદ્દતા મેં કલ્પી હતી; પણ આવી નહોતી ધારી” તેના શબ્દો તેના બીડેલા હોઠમાંથી સાપના સુસવાટની પેઠે નીકળતા; તેની આંખની ચમક તરવારની ધાર સમી કાંકનું અંતર કાપી નાંખતી.

કામદેવના કેટલાંક ફરમાનને તાબે થવું પડે છે—જાણ્યાં અજાણ્યાં તાબે થઈ જવાય છે; અને તાબે થતાં થતાં તે માટે પશ્ચાત્તાપ શરૂ થઈ

નય છે. કાંકે દુઃસહ, પ્રયત્ન ઉમળકાને વશ થઇ મંજરીને બાથ બીડી હતી. પણ તેને તરત પસ્તાવો થવા માંજો; તેને પોતાની અધમતાનો ખ્યાલ આવ્યો. અને તે સાથે મંજરીના હૃદયભેદક શબ્દકટાક્ષે તેને વીંધી નાંખ્યો. તે શરમીન્દો થઇ રડવા જવો બની ઉભો રહ્યો. સત્તાના અવતાર સરીખી દીસતી મંજરી સચોટતાથી વિષમય વાફ્યાણુની પરંપરા છોડતી હતી; તે કાયરની માફક તેની સામે શિર નમાવી ઉભો; તેનાથી નીચેથી ઉંચું ન જોવાયું. જો જીભ કરડી નાંખે થયું ન થયું થઇ શકત તો તે કરવા રાજી હતો. તેનો ક્રોધ જતો રહ્યો; તેનો જુસ્સો અને મોહ ઓસરી ગયાં.

“કાકભટ્ટ” થોડીકવાર થોભી મંજરીએ આગળ ચલાવ્યું “શું કામ શરમિન્દા પડે છે? તમારી યોગ્યતા તમે તમારે હાથે જ સિદ્ધ કરી.” મંજરીના અવાજમાં તિરસ્કાર જઇ કરુણાપૂર્ણ ગાંભીર્ય આવ્યું અને તેણે ધીમેથી ઉમેર્યું: “આહાણો સંયમ છોડે તો પૃથ્વી રસાતલ નય-એમ મારા પિતા કહેતા હતા. કાક! તમે આવા અપ્રાહ્મણ થશો એમ મેં નહોતું ધાર્યું.”

“મંજરી!” મહામુશ્કેલીયે કાંકે જવાબ દીધો “મંજરી! તારાથી કહેવાય તે કહે-પણ વધારે ટાંણાં મારે શું ફાયદો?”

“હાસ્તો! પત્થર પર પાણી.”

કાંકે હોઠ દાખ્યા. તેણે કહ્યું: “જો! પરિણામ એવું આવશે કે તું પસ્તાશે.” કાકમાં ફરીથી જુદાજ પ્રકારનો જુસ્સો ઉછળવા માંજો છે.

“એનો અર્થ એટલો જ કે, તમે તમારું જોર ફરીથી જણાવશો. એ તો હું જાણું છું.” તિરસ્કારથી મંજરીએ કહ્યું. “ભર્તૃહર મહારાજ કહી જ ગયા છે શુનીમન્વેતિ શ્વા^૧-બ્રહ્મદેવ! તમારો સંયમ ગયો-તમારું વચન ગયું. તમારી શ્વાનતા સિદ્ધ કરવી છે! આવો હું આ ઉભી” કહી ગૌરવથી, માત્ર નેત્રમાં દીપતા તેજથી જ કાકને ડરાવતી તે ઉભી રહી.

શ્રીકૃષ્ણને પણ સહિષ્ણુતા છોડાવે એવા અપમાનકારી વચનથી કાકના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. તે ટટાર થયો અને સ્થિર નયને મંજરીને જોઇ રહ્યો. ગુસ્સામાં તેની કાન્તિ પણ ભવ્ય બની હતી.

૧ ‘કુતરો કુતરી પછાડી નય છે.’ ભર્તૃહર વૈરાગ્ય શતક.

“બહુ થયું! મંજરી! અપશબ્દોને પણ હદ હોય છે. તું તારી જાતને ગર્વના મદમાં શ્રેષ્ઠ માને છે, કેમ? હીક! તારી જોડે જીભાજોડીમાં સાર નથી. જીભાગઢ ક્યારે જવા તૈયાર થશે?”

મંજરી એકદમ ડુંચવાઇ ગઇ. કાક એકદમ આમ કહેશે એમ તેણે ધાર્યું નહોતું.

“આવતી અમાવાસ્યાએ આપણે જીભાગઢ જઇશું.” કાકે સખ્તાઇથી કહ્યું.

“એટલા બધા દિવસ શું કામ છે?” મંજરીએ જરા સ્વાસ્થ્ય મેળવી કહ્યું.

“મંજરી! મને જ્ઞાન નહિ માનનારા ઘણાં પડ્યા છે; તેમને આપેલાં વચન મારે પહેલાં પાળવાં જોઇએ.”

મંજરી તિરસ્કારમાં હસી.

“અમાવાસ્યાએ પ્રયાણ શરૂ કરીશું. પણ ખબરદાર! ત્યાંસુધી આપણા વચ્ચે પડેલાં વાંધા કાઢ જાણે નહિ; તેમાં નથી તને શોભા ને નથી મને.” આટલું કહી બંધ કરેલા બારણા આગળ જઈ કાક પોતાની પાઘડી માથા નીચે મુકી સુવાનો ઢોંગ કરી સુઈ ગયો. ચાકત થયેલી મંજરી એકદમ સમજી નહિ. આખરે ટાઢે પાણીએ ખસ ગયેલી માની તે ગર્વગ્રસ્ત રમણી પોતાની પથારીપર જઈ નિરાંતે સુતી.

પ્રકરણ ૬ કું.

કાવત્રાબાજ.

મંધ્યરાત્રીને એક પ્રહર બાકી હતો અને ચોઘડીયાં વાગતાંજ કાક ઉઠીને ઉભો થઇ ગયો; અને ત્રિભુવનપાલ અને કાશ્મીરાદેવીને તૈયાર થવાનું કહ્યું. કાશ્મીરાદેવીએ મંજરીને ઉઠાડી, અને બન્નેએ પુરૂષનો વેશ પહેર્યો. પાછલે દરવાજેથી ચારે જણાં ખેમાબાપાના વાડામાંથી બહાર પડી, સર્જનના ઘર તરફ ઝપાટાબંધ ચાલ્યાં.

સર્જન મહેતાની વાડીની પાછલી બાજુએ ચારે જણુ ગયાં એટલે કાક ત્રણેને ત્યાં ઉભા રહેવાનું કહી અંદર પેસવાનો રસ્તો ખોળવા ગયો.

વાડી વિશાળ હતી; અને તેની ચારે પાસ ઉંચી ભીંત હતી. તે ફરતો ફરતો, તેના પાછલા બારણા સુધી ગયો. ભીંતમાં એક નાના બારણા આગળ એક પુરૂષને ઉભેલો તેણે આધેથી જોયો; કેટલાક પુરૂષો એકઠા-એકઠા તેને પુછીને અંદર જતા હતા. કાકને આધેથી લાગ્યું કે દરવાન તરીકે ઉભેલો પુરૂષ કૃષ્ણદેવ હતો. તે નિરાશ થઈ પાછો આવ્યો. કૃષ્ણદેવની તીક્ષ્ણ નજર ચુકવી ત્રણ જણ—જેમાંથી બે પાટણમાં સુવિખ્યાત હતાં—તેને શી રીતે લઈ જવાં ?

તેણે વાડાની પ્રદક્ષિણા કરવા માંડી. આખરે તેની નજરે ભીંતમાં આવેલી એક નાની જીર્ણ બારી ચડી. તેની આગળથી કાઢએ રસ્તો કરવા માટે કાંટા ખસેડી નાંખ્યા હતા. કાકે બારી ખનાવનારને આશીર્વાદ દીધો અને ઝપાટાબંધ પેલાં ત્રણ જણને ત્યાં લઈ આવ્યો.

ચારે જણના મનની સ્થિતિ અત્યારે જુદી જુદી હતી. ગંભીર, દુઃખ-ગ્રસ્ત, કાક અત્યારે કોઈ પણ રીતે કાઢનાપર કાળ કાઢવા તૈયાર હતો; બહાદુર મંડલેશ્વર એક અપ્રતિમ યોદ્ધાને જોવા નાના છોકરાની ઉત્સુક-નાથી તલસી રહ્યા હતા; કાશ્મીરાદેવીનું હસવું માતું નહોતું. કારણ કે આ તોફાનથી તેને અત્યંત આનંદ થતો હતો; મંજરી કાકે વર્ણવેલા એ બાલ-મહારથીને નજરે જોવા, કાને સાંભળવા, એક રસિક કવિની આતુરતાથી એકે પગે થઈ રહી હતી.

કાકે ભીંતપર ચડતાં પહેલાં બારણું ધકેલી જોયું. તે વિસ્મિત થયો. બારણું લાગતું હતું જીર્ણ, પણ કાઢએ થોડા વખતપરજ ઉઘાડ્યું દેખાતું હતું. ચોરોના ચાપલ્યથી તે બધાં અંદર પેઠાં; અને કાક તેમને રસ્તો બતાવી બહાર આવ્યો. તે કીર્તિદેવના અનુયાયીઓમાં આગળ પડતો હતો, એટલે તેણે તો જે બારણે કૃષ્ણદેવ ઉભો હતો, ત્યાંથી જ જવાનો ધરદો રાખ્યો હતો.

આ ચારે જણે તો એમ જ ધાર્યું કે તેઓ વાડીમાં પેઠાં તે કાઢએ જોયું નહોતું. પણ તે તેમની ભૂલ હતી. કાક અદૃષ્ટ થયો કે થોડે દૂર, ભીંતને આથે ઉભો રહેલો એક શશ્વસન્નિગત પુરૂષ આગળ આવ્યો. તે

પુરુષ રજપૂત વેશમાં હતો. તેનું મોઢું ઢાંકેલું હતું તેનું કદ ઉંચું અને સશક્ત હતું. તેનું ડોકું ગૌરવમાં તેણે ટટાર રાખ્યું હતું. ધીમે પણ દૃઢ અને સત્તાદર્શક ડગલે તે બારણા પાસે આવ્યો, આસપાસ જોયું અને ધીમેથી બારણું ધકેલ્યું. મંડલેશ્વરે અંદરથી બારણું દીધું નહોતું એટલે તે ઉઘડી ગયું અને તે પુરુષ પણ વાડીમાં પેઠો.

આંખામહેતાના વાડાની પાછળની વિશાળ વાડીનું વર્ણન એક વખત આગળ આપવામાં આવ્યું હતું. આ વાડીના એક ઓતાડા ખૂણામાં આ બધા અત્યારે મળતા હતા. તેનો પાછલો રસ્તો નિર્જન હતો એટલે આ છુટા છવાયા, લપાતા છુપાતા માણસોની આવજા કોઈથી જણાય એવી નહોતી. વાડાના માલીક નિરાંતે ધરમાં ઉઘતા હતા; તે ભોળા મંત્રીને ભાન પણ નહોતું કે તેની વાડીનો અત્યારે આવો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

જે બારણા આગળ કૃષ્ણદેવ ઉભો હતો તે તરફ કાંક ગયો. ત્યાં કૃષ્ણદેવ એકલો જ ઉભો હતો.

“કેમ કૃષ્ણદેવજી ! બધા આવ્યા ?”

“જન આવી છે; વરરાજા જ નથી” કૃષ્ણદેવે કહ્યું.

“એટલે ?”

“હજી કીર્તિદેવ નથી આવ્યો. મુંઝલે માલવી થોદાને ડરાવી કાઢ્યો કે શું ?”

“શું કહ્યો છો ?” સાશ્વર્ય કાંકે કહ્યું.

“હા.”

“ત્યારે આ બધા ભેગા કર્યા છે તેનું શું ? જેમ આવ્યા તેમ પાછા જઈએ ?”

“શું કરવા ?” કૃષ્ણદેવે કહ્યું. “બીચારા કીર્તિદેવનું કયું કારવ્યું ધૂળ મળી જશે.”

“ત્યારે ?” કાંકે પુછ્યું.

“વાત ઘણી ટુંકી છે. માલવાની સાથે સંધિ કરે એવો એક સખળ પક્ષ આપણે ઉભો કરવો છે. એટલું જ જોઈએ છે ને ? જ્યારે કીર્તિદેવ પાછો આવશે ત્યારે એ પક્ષ ખપ લાગશે.”

“મને એ વાત અશક્ય લાગે છે” કાકે ડોકું ધૂણાવ્યું.

“આવો જુવો તો ખરા” કહી કૃષ્ણદેવ ક્યો અને તેણે કમાડ અંદરથી અડકાવ્યું. બન્ને જણે મહોં ઢાક્યાં અને જ્યાં બીજા બધા માણસો ઉભાં હતાં ત્યાં તેઓ આવ્યા. ત્યાં હથીયારબંધ ત્રીશ ચાલીશ માણસો મોઢાં છુપાવી એક બીજાથી દૂર, રખેને એક એકને ઓળખી જાય એવા ડરથી મુંગા મુંગા ઉભા હતા. કાકે તેમાં એક ઝાડની ઓથે ઉભેલા ત્રણ જણને ઓળખ્યાં. ચંદ્રના તેજમાં આ બધા પ્રેત લોકમાં ફરતા ચોદાઓ જેવા લાગતા હતા.

કૃષ્ણદેવે આવી દેશળદેવ જોડે થોડી વાર મસલત કરી, અને પછી હાથ વતી બધાને પાસે બોલાવ્યા. બધા પાસે આવ્યા અને થોડે થોડે દૂર લોંચપર બેઠા. બધા બેઠા પછી કૃષ્ણદેવે ધીમેથી કહ્યું: “મિત્રો! હજી કીર્તિદેવજી આવ્યા નથી.”

એક જણે મોટા અવાજ કાઢી પુછ્યું: “કેમ?”

“સવારે મુંજલે તેની યાચના સ્વીકારી નહિ” દેશળદેવે કહ્યું
“મને લાગે છે કે તેને ઠેકાણે ક્યાં હશે.”

થોડી વાર બધા મુંગા રહ્યા. ઘણા ખરા આશ્ચર્યગ્રસ્ત થઈ ગયા.

“કાણે?” કાઠએ પુછ્યું.

“તમારા મહાઅમાત્યને પુછી આવો. તે કહેશે” કૃષ્ણદેવે શાન્તિથી કહ્યું.

“પાછા માલવે તો નહિ ગયા હોય?” એક જણે જેનો ઘાટો કાકને વિશળ જેવો લાગ્યો—તે બોલ્યો.

“ના” કાકે કહ્યું. “તેની હું ખાત્રી આપું. કીર્તિદેવ એવા કાયર નર નથી.”

“ત્યારે શું કરીયે? ચાલો પાછા જઈએ?” સજ્જનના પુત્ર ભદ્રમણે નિરાશાભર્યા અવાજે કહ્યું. આ બધા કીર્તિદેવના ગુરત્વાકર્ષણથી ખંચાઈ આવ્યા હતા; અને તે જતાં શું કરવું તેની સમજ પડતી નહોતી.

“શા માટે? કીર્તિદેવ ભલે નથી; આપણે શું મરી ગયા છીએ? કીર્તિદેવ કરી શકે તે શું આપણે નહિ કરી શકીયે?” દેશળે કહ્યું.

“આપણે શું કરીએ?” એક કાઠ સાદા સ્વભાવના માણસે પુછ્યું.

“માલવાની જોડે સંધિ કરાવી શકીયે” કૃષ્ણદેવે કહ્યું. બે ચાર જણ તિરસ્કારથી હસ્યા. કાકે પુછ્યું: “કેવી રીતે કરાવશો? આપણે જાણીયે છીયે કે મુંજલમહેતાને એ સાંધ પસંદ નથી. પક્ષી?”

“એટલે?” સત્તાવાહી અવાજથી કૃષ્ણદેવે પુછ્યું. “શું એક જ માણસ એક ચક્રે પાટણમાં રાજ કરશે?”

“હમણાં તો કરે છે. તેનું શું?” એક જણ દ્વરથી ખોલ્યો.

“તમારામાં પાણી નથી તેથી” દેશજે કહ્યું.

“કીર્તિદેવના તમે બધા મિત્રો છો. તેના ઉદ્દેશો તમે જાણો છો.” લક્ષ્મણે કહ્યું. “આર્યાવર્તને યવનોના ભયથી દૂર કરવા સંપત્તી જરૂર છે. કાંઈ પણ રીતે એ સંપ સંધાવો જોઈએ.”

“મુંજલ હા કહે કે ના પણ આપણે શા સારું સંપ સાધવા પ્રયત્ન ન કરવો?” એક જણે ખોખરે અવાજે કહ્યું. કાકે ચમક્યો; ખોખરે ધાટો કૃત્રિમ લાગ્યો, પણ તે પરથી અસલ અવાજ તેને ઉઠા મહેતા જેવો લાગ્યો.

કાકે પળવાર વિચાર કર્યો. કીર્તિદેવ વિના આ બધા આવેલા માણસો એકતંત્ર વિનાના હતા; એક બીજાપર વિશ્વાસ રાખતા નહોતા; દરેક પોતે કોણ છે તે છુપાવા મથતા હતા; અને બીજા કોણ છે તે જાણવા પ્રયત્ન કરતા હતા. કાકેને લાગ્યું કે આ અવિશ્વાસને લીધે કાંઈ મહત્વનું કાર્ય અત્યારે થઈ શકવાનું નથી. તેમાં આવા પંચરંગી સમૂહમાં કોણ કોને દગો દે તેની શી ખાતરી? તેણે મોટો અવાજ કહાડી કહ્યું:

“મિત્રો! આપણે બધા કીર્તિદેવજીના મિત્રો છીયે. આપણને તેનામાં શ્રદ્ધા હતી; તેને આપણામાં વિશ્વાસ હતો. તેના વગર આમ મોઢાં છુપાવી કાવત્રાંખાજોની માફક શું આપણાથી રાજકારભારનાં કામ થવાનાં છે? ચાલો આપણે રજા લઈએ.”

“શા માટે?” જવાબમાં કૃષ્ણદેવનો સંસ્કારી શાંત અવાજ ગાળ્યો. “શું કીર્તિદેવના, વિશ્વાસપાત્ર આપણે થઈએ અને એક બીજાના નહિ? પદ્મણીઓ તો તમે છો—પાટણનું ગૌરવ જેટલું મુંજલને વહાલું છે તેટ-

હું જ તમને છે. કીર્તિદેવ જતા રહે એટલે પાટણની પરવા આપણે છોડી દેવી? વાહ! શું આપણે માણસ છીએ કે ટોર?”

“ત્યારે કરવું શું?” કાઠએ પુછ્યું.

“શું કરવું?” કૃષ્ણદેવે કહ્યું “તમે બધા શું બુદ્ધિહીણ છો? માલવા સાથે સંધિ કરવી જોઈએ; આપણા બધાં રાજ્યોએ મળી ચવનોને મારી હઠાવવા જોઈએ. એ કામ કરવું સહેલું નથી; તે કરતાં પહેલાં ઘણા વાંધા નડશે. એ બધા વાંધા દૂર કરવા માટે આપણે એક સભળ પક્ષ ઉભો કરવો જોઈએ. એ કરવાનું છે. અહિયાં અત્યારે મંડલેશ્વર છે, સામન્તો છે, કોઈક મંત્રીઓ પણ હશે. એ પક્ષ ઉભો કરવો એ તમને રમતની વાત છે. અને પછી કોની મગદુર છે કે તમારા હુકમનો અનાદર કરી શકે?” કૃષ્ણદેવે કહ્યું.

કૃષ્ણદેવને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા બધા પાસે ખસ્યા અને એક નાનું સરખું કુંડાળું વળાઈને બેઠા.

“એનો અર્થ તો એ કે પાટણનો કારભાર આપણા હાથમાં લેવો.” એક કોઈ બોલ્યો.

“એમ નહિ કરીએ તો આખો દેશ પાયમાલ થઈ જશે” દેશને જવાબ દીધો.

“એટલે આપણે રાજના વિરોધી થવું પડે.” બીજાએ કહ્યું.

“કોણે કહ્યું?” લક્ષ્મણે પુછ્યું. “આપણે તો માત્ર કોઈ પ્રકારે આપણી નેમ પુરી પાડવી છે. આખું આર્યોવર્ત ચવનોની સાથે લડે ને આપણે બેસી રહીએ?”

“મુંજલ મહેતાનું શું કરશો?” એક જણે પાછળથી પુછ્યું. કાંકે અવાજ ઓળખ્યો; તે ત્રીભુવનપાલનો હતો. કાકને ખ્હીક લાગી કે વખત છે ને તે વધારે બોલે તો પકડાઈ જાય; પણ બીજા બધા ઉશ્કેરાઈ રહેલા હતા, એટલે તે અવાજ પારખવાની કાંઈને દુરસદ નહોતી.

મુંજલ મહેતા પાસે આપણું ધાર્યું કરાવીશું? નિર્દોષ ને ઉત્સાહી લક્ષ્મણે કહ્યું. એક જણ ખડખડ હસ્યો. “તેણે કોઈ દિવસ કોઈ બીજાનું ધાર્યું કર્યું છે?” તેણે કહ્યું.

“તે નહિ કરે” કૃષ્ણદેવે કહ્યું. “તો તેને મંત્રિપદ પરથી ખસેડવો પડશે” કૃષ્ણદેવનાં શાન્ત, માર્મિક વાક્યે ગગનની ગર્જનાની માફક બધાના હૃદયમાં ત્રાસ પ્રેર્યો. બધા મુંગા રહ્યા.

“એ વાત સહેલી નથી” કાંકે કહ્યું. “અને સહેલી હોય તોપણ કરવી યોગ્ય નથી. એ આજે પટ્ટણીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, એકાગ્રતાથી પાટ-ણનું ગૌરવ સાચવી રહ્યા છે. એ જશે પછી એની જગ્યાએ કાણ?”

“આવી ને આવી બહીકે આપણે કાંઈ કરી શકતા નથી.” દેશબદેવે કહ્યું “નેળનાં ગાડાં કદી નેળમાં રહ્યાં સાંભળ્યાં છે?”

“શું આવી નાની નાની વાત કરો છો?” કૃષ્ણદેવે પ્રભાવશાળી અવાજે પુછ્યું “આખું આર્યાવર્ત રસાતલ જવા બેઠું છે, ને તમે વિચાર કરો છો કે એક મંત્રીને રળ આપીયે તો રાજ ચાલે કે નહિ?”

“પણ એવી શી ખાત્રી કે મુંગલને કાઢવાથી આપણે બધું બરો-બર કરી શકશું?” એક જણે પુછ્યું.

“શા માટે નહિ?” કાંકે બીજો બોલ્યો. માલવાનું માગું પાછું વાળ્યું એણે; ઉબકને પાછો કાઢ્યો એણે; કીર્તિદેવને ના કહી તે પણ એણે. મુંગલમહેતો સમજે છે કે માલવા જોડે સંધિ થશે કે મહારાજા એને રળ આપશે.”

“ત્યારે તમે ભૂલ ખાઓ છો” કાંકે કહ્યું મુંગલને પાટણની પરવા નથી: પાટણને મુંગલની છે.

“મારા મુંગલિયા મિત્ર !” કૃષ્ણદેવે મશ્કરીમાં કહ્યું અને ઘણાખરા હસી પડ્યા. “તમારાથી ન થાય તો ના કહો. પણ મુંગલને છાપરે ચડાવી પાટણને હલકું શા માટે પાડો છો?”

વાળેલા પગપર ઉંચા ચઢી કાંકે દૃઢતાથી જવાબ આપ્યો: “રીકર નહિ કરશો. મારાથી થાય તેની હું નાજ કહીશ. અત્યારે શા માટે આપણે મળ્યા છીએ? માલવા સાથે સંધિ કરી શકાય એવા ઉપાય યોજવા;—મુંગલમહેતાની સામું કાવતું રચવા નહિ. મને મુંગલીયો કહો કે ગમે તે કહો. હું તેનો ગુલામ નથી. મને તેની તલ માત્ર પરવા નથી.

તમે બધાએ તો તેની મહેરબાની યાચી હશે અને યાચનાનાં ફળ ચાખ્યાં હશે—મેં બેમાંથી એકે નથી કર્યું. જો મને ખાત્રી થાય કે તે મંત્રીપદથી હટે તો જરૂર આર્થોવર્ત બચે, તો કાલે સવારે હું હાથ પકડી તેને ઉઠાડી આવું. હું કાંઈની મદદ માગું એવો નથી. રાજ્યોમાં સંપ થાય એ વાત સારી છે; પણ મુંજલ જતાં સંપ થશે જ તેની શી ખાત્રી?”

અમને તો ખાત્રી છે” બે ચાર જણે કહ્યું.

મને જરા સંશય નથી.” છાતી ઠોકરી દેશણે કહ્યું.

કૃષ્ણદેવે જોયું કે કાંકના શબ્દોથી બણાપર અસર થઈ છે. તે અસર નાબૂદ કરવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો. “ખાત્રી ન હોય તોયે શું? તમે પાટણ હાથપર લો પાટણની રાજ્ય સત્તા હાથપર લો અને કીર્તિદેવ કહેતા હતા તે જ લક્ષ્યગિન્દુ રાખો; પછી શા સારૂ આપણો પ્રયત્ન સફલ નહિ થાય? એક કીર્તિદેવ આટલું કરી શક્યા, તો આપું પાટણ શું ન કરી શકે?”

“અરે પછી તો ચાલુ તે થાય” એક ચોદ્ધાએ કહ્યું “પાટણ શું ન કરી શકે?”

“યવનોને દૂર કરવાનો ખીજો કાંઈ રસ્તો નથી?” ખીજાએ પુછ્યું “મુંજલ પણ રહે ને કામ પણ સધાય તો સારું.”

“મને એવો રસ્તો દેખાતો નથી,” જેનો અવાજ ઉઠા જેવો લાગ્યો હતો તેણે કહ્યું.

“એવો રસ્તો જડે તો તેમ કરીયે.” લક્ષ્મણે કહ્યું.

“પણ મુંજલ શા માટે ના પાડે છે તેનો કાંઈએ વિચાર કર્યો?” એક જણે પુછ્યું. પાછળથી એક કોમળ અવાજ આવ્યો—“માયું ફેડવા,” બધાનું ધ્યાન તે તરફ ગયું. કાંકે હોઠ કરચા. કાશ્મીરાદેવીથી છાનામાના બેસી ન રહેવાયું તેથી તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું. જે માણસ કાંકે ઉઠા ધાર્યો હતો તેની પાછળ મંડલેશ્વર, કાશ્મીરા અને મંજરી બેઠાં હતાં. તે ત્રણ કાણુ છે તે જણાઈ ન જાય માટે કાંકે જરા મોટે અવાજે બોલી બધાનું ધ્યાન પાછું ખેંચ્યું. મુંજલમહેતાનો અભિપ્રાય તો એટલો જ છે કે જ્યાં સુધી ગુજરાત સમળ ન થાય, જ્યાં સુધી તેનો કારભાર એક તંતે નહિ ચાલે ત્યાં સુધી માલવા જોડે સંધિ કરવી નહિ.”

“કારણ?”

“શાન્તિથી આપણા દેશમાં વિરોધ પેસે માટે.”

એ ચાર જણ હસ્યા. “વિગ્રહથી વિરોધ શમ્યો સાંભળ્યો છે?” એક જણે પુછ્યું.

“હા.” કહી કહ્યું. “આપણામાં વિરોધ ન હોય તો જ વિજય મળે. ભલે એની માન્યતા ખોટી હોય—ભલે મને મારા શબ્દોમાં વિશ્વાસ ન હોય. પણ મુંજલને કાઢી આપણે શું કરી શકીશું? તેના કરતાં તો જો તમારામાં હિંમત હોય—તમારે પક્ષ ઉભો જ કરવો હોય તો કરો. મુંજલ પણ રહેશે; આપણો પક્ષ પણ રહેશે; કીર્તિદેવની નેમ પણ સચવાશે; અને યવનોની મગદુર નથી કે આર્યાવર્તમાં એક ડગલું ધરી શકે.”

“એવું શું છે?” પાંચ સાત જણ બોલી ઉઠ્યા.

“એવું!” બોલવાના બુદ્ધિસાથી કાકનો અવાજ ધુજતો હતો. તેમાં પ્રભાવ હતો, ગૌરવ હતું, સચોટતા હતી. “કીર્તિદેવે જ્યારથી યવનોના ભયની વાત કહી હતી ત્યારથી એ વિચાર મને થયા કરે છે; તમે બધા પ્રતિજ્ઞા લ્યો તો કાલે સવારે એ વિચાર પ્રમાણે કરી શકા.”

“શું?” લક્ષ્મણે અધીરાઈથી પુછ્યું.

“કીર્તિદેવજી સંપ કરવા મથે છે. એવો સંપ કદી થયો છે કે થવાનો છે? હજી કોઈ રાજ્યે સ્વાર્થ ત્યાગી પરમાર્થ સંપ સ્વીકાર્યો છે? મહિનાપર તો બપોળે દુરમનો તમારાપર ધસી આવતા હતા. શું તે ભૂલી ગયા? નામનો સંપ કરશે તો બીજાં રાજ્યો તમને ખાઈ જશે. તેમને તો એટલું જ જોઈએ છે. આર્યાવર્તમાં સંપ ક્યારે થશે તે બપોર છે? જ્યારે એક રાજ્ય એકથકે રાજ્ય કરશે ત્યારે. સમજ્યા? તમારામાં હિંમત હોય તો મુંજલ મહેતાને જઈને કહો કે, આમ વિગ્રહો લડવાથી ગુજરાત સબળ નથી થવાનું—જે રાજ્યોને હરાવો, તેના દેશ ગુજરાતને તાબે કરો, તેનાપર તમારા દંડનાથકો નીમો. તમારામાં શક્તિ હોય તો કીર્તિદેવને કહો કે જ્યારે જીનાગઢ, અવન્તી ને શાકંભરીમાં ગુજરાતના દંડનાથકો નીમાશે ત્યારે ખરો સંપ થશે, ને યવનો ઉભી પૂંછડીયે ભાગશે.

જયદેવ મહારાજને કહેા જમને કે અમારે દંડનાયકા જોઈએ છે—નથી જોઈતા સામન્તો ને નથી જોઈતા ખંડીયા રાજાઓ.”

કાકના શબ્દોમાં અકલ્પ્ય પ્રતાપ હતો; તેણે દર્શાવેલા વિચારમાં નવિનતા હતી. બીજા રાજાઓને હરાવવા, તેમની પાસે ખંડણી લેવી, ગામ લેવાં, ગ્રાસ લેવા એ રાજ્યનીતિ—અનુસાર ગણાતું; પણ તેમને પદબ્રજ કરી, સુખાઓ નીમી રાજ ચલાવવું એનો ખ્યાલ સરખો પણ રાજ્યકર્તાઓને ઝાઝો આવતો નહિ. સૌરઠમાં અને લાટમાં નામના દંડનાયકા પાટણે નીમ્યા હતા; પણ છતાં ત્યાંના સ્થાનિક રાજાઓ નિરાંતે રાજ્ય કરતા, દંડનાયકની સાથે સતત વિગ્રહ કરતા, અને આપણે પહેલા ભાગમાં જોઈ ગયા તેમ વખત આવે પાટણને પણ હાની પહોંચાડવા ચુકતા નહિ. કાકે જે સિદ્ધાંતો કહ્યા, તેથી તેના સાંભળનારાઓ દિગ્ધર્ષિ ગયા; કેટલાકની કલ્પનાશક્તિ થંભી રહી. કેટલાક વિચારવંત પુરૂષોના મગજ આગળથી પડદો ખસી ગયો. તેઓને નવી રાજ્યપદ્ધતિનાં ઉગતાં કિરણો જણાયાં. ત્રિલુવનપાળ અને કારમીરાદેવી જે કાકને એક ડાહ્યો, શૂરો નિમકહલાલ મિત્ર ગણતાં હતાં તે માનભેર જોઈ રહ્યાં.

મંજરી પણ જોઈ રહી. તેણે કાકને આવો કદી ધાર્યો નહોતો. તેના હોઠના અશુદ્ધ સ્પર્શના સ્મરણથી મંજરીનો શ્રવ હળુ કચવાતો હતો; તેના તરફ તેના તિરસ્કારનો પ્રવાહ ચાલુ હતો. આ બધી કડવાશમાં જાણ્યે અજાણ્યે એક અમીનું બિન્દુ પડ્યું.

જે ઉંચો પુરૂષ ત્રિલુવનપાલ આવ્યા તે બારણેથી આવ્યો હતો તે બધાથી પાછળ મુંગો મુંગો બેઠો હતો; તેની માત્ર આંખોજ બહાર દેખાતી હતી. તેનાં વિશાળ, તેજસ્વી, પ્રભાવશાળી નયનો ચમકી ઉઠ્યાં.

કૃષ્ણદેવના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે કરવા ધાર્યું હતું કાંઈ અને થયું કાંઈ. તેની તરફથી ઉંધી વળી એટલુંજ નહિ, પણ જે વિચારો કાકે દર્શાવ્યા હતા તેથી તેના શ્રવ ઉડી ગયો, તેનું સ્વાસ્થ્ય જતું રહ્યું, તેના હોઠ ધ્રુજ ઉઠ્યા, તેની આંખ લાલ થઈ ગઈ. તેના પિત્તો ઉછળી આવ્યો. તેણે પાસે બેઠેલા દેશળના હાથમાં અણુજાણે નખ ખોરી દીધા. તેણે

ગુસ્સો દબાવવા ધણો પ્રયત્ન કર્યો અને આખરે કહ્યું: “સાખાશ આર્યોવર્તના રાજાઓના કાળ ! પણ આ તમારી યુક્તિઓ સફલ કેમ કરશે?”

“એનાથી સહેલું શું? આપણે સદ્ભાગ્યે પાટણમાં મુત્સદ્દીઓના મુકુટમણિ સમાન મંત્રી છે અને ઉત્સાહી વીરોમાં શ્રેષ્ઠ એવો જીવાન રાજા છે. એ બન્ને આ માનશે.”

“પણ ક્ષત્રિયજનયાઓ સાંખશે કેમ? શું અમારાં કાંડાં કપાઈ ગયાં છે કે કાઠને હાથે ઇશ્વરના સાક્ષાત્ અવતાર રાજાઓને પદબ્રષ્ટ થવા દઈશું?” દેશને કહ્યું.

“મંડલેશ્વરે તો મુંજલે નામના કરી મૂક્યા છે—હવે રાજાઓનો વારો” એકે કહ્યું. આ શબ્દોથી દેશજીને નખશિખ વિપ વ્યાપી ગયું.

“ગમે તેનો વારો આવે તેની પરવા નથી. કીર્તિદેવે આપણને વખત-સર ચેતવ્યા છે. રાજ્યો હતાં અને નથી તેથી શું? તે માટે શું આપણું સનાતન ગૌરવ હાથથી જવા દઈશું?”

સાંભળનારાઓમાંના ઘણા અનિશ્ચિત મને જોઈ રહ્યા. તેમને સમજ નહિ પડી કે આ બે પક્ષમાં કયો વાસ્તવિક હતો. કૃષ્ણદેવ ખેલાડી ઉસ્તાદની કલાથી તેમના મગજપરથી કાકના શબ્દોની અસર ઓછી થાય તેની વાટ જોતો હતો. તેણે અપમાનભર્યા અવાજે મશ્કરીમાં કહ્યું: “તમે બ્રાહ્મણ રહ્યા એટલે બધી પીડા તમારેજને!”

“હા! હું બ્રાહ્મણ છું” કહી કાકે મોઢા પરનો ખેસ કાઢી નાખ્યો. “શું કહેવું છે?”

“તેથી જ નક્ષત્રી કરવાની ધૂન થઈ આવી હશે?” એક જણે કહ્યું.

ખેલનાર સામું કાક પળવાર જોઈ રહ્યો. તેની આંખો ચંદ્રમાના તેજમાં પણ અંગારાભરી લાગી. તેના જીરુમાં ધીની જરૂર હતી તે પરશુરામના પરાક્રમની યાદે પૂરી પાડી.

“નક્ષત્રીની જરૂર પડશે તો તે પણ કરવી પડશે.”

“તે પહેલાં પાટણ અને તમે બન્ને અવની પરથી ઉખડી જશે. તેની ખબર છે?” ચમરાજની ગર્જના સમા ધીમા પણ ભયંકર અવાજે કૃષ્ણદેવે કહ્યું. તેની આંખો પણ ચમકી રહી હતી.

“એટલે મને બહીવરાવો છો?”

“બહીવરાવતો નથી—ચેતવું છું.”

“તમારી ચેતવણીની કોને પરવા છે?”

“પણ આપણી અસલ વાત તો આવી જ રહી ગઈ.” ભોળા લક્ષ્મણે કહ્યું કાકલદની વાત મને ઠીક લાગે છે.”

“તો ભારતમાં યાદવાસ્થથી થશે. ખબર છે?” કૃષ્ણદેવે પુછ્યું.

“નહિ તો પણ ક્યાં થતી નથી?” એક જણે એ કાકથી અંગઈ ગયો હતો તેણે કહ્યું.

“ખોલો! પણ હવે કરવું છે શું?” એક બે જણે પુછ્યું.

“શું?” કાકે ઉભા થઈ જતાં કહ્યું “પક્ષ બે ઉભો કરવો હોય તો બધા યુકાનીઓ છોડી નાખો. ચાલો! પાસે શિવાલય છે ત્યાં જઈ પ્રતિજ્ઞા લઈએ કે, જ્યાં સુધી આર્યાવર્ત્તપર એક ચક્રે પાટણનું રાજ થાય નહિ ત્યાં સુધી આપણે જંખીને બેસવું નહિ. છે હિંમત?” કાક સત્તાથી બધા તરફ જોઈ રહ્યો. કાઈ બોલ્યા નહિ; કેટલાક ઉભા થવા લાગ્યા. “નહિ તો ચાલો જઈએ પોતપોતાને ઘેર.”

કૃષ્ણદેવ ઉભો થઈ ગયો અને તેટલાજ ગૌરવથી કાકની સામું જોઈ રહ્યો; અને તેવી જ સચોટતાથી તેણે કહ્યું: “અને હું કહું છું કે તમારામાં બે કાક મદો હોય તો મુંજલમહેતાને અને તેના ખુશામતીયાઓને રાજ્યકારભારમાંથી દૂર કરો. નહિ તો પાટણ પડશે અને સાથે આર્યાવર્ત્તને પાડશે.”

“પાટણ પડે તેમાં તમે ક્યાં રાજ નથી?” કાકે કૃષ્ણદેવ સાંભળે એમ કહ્યું. કૃષ્ણદેવ વધારે ટટાર થયો, તેની આંખમાંથી તનખા ખરવા લાગ્યા. તેના બવાંપર રોદ્રસ છાઈ રહ્યો હતો. “અને પ્રતિજ્ઞા લઈને કહું છું”—

એટલામાં રખેને કાંઈ તકરાર થાય તો તેને અટકાવવા કેટલાક ઉભા થઈ વચ્ચે પડવા તૈયાર થઈ ગયા હતા. તેમાંથી એક જણ આ અભિમાન સાંભળી બોલ્યો: “તેમાં શું?” ઘણાખરા કૃષ્ણદેવને સબળનને ઘેર પડી

રહેતા ગરાસીયા તરીકે ઓળખતા હતા. જવાબમાં તેણે અપૂર્વ છટાથી માથા-પરનો પોતાનો ફેટો કાઢી નાખ્યો: તેના સુંદર મુખપર, ચંદ્ર તેજમાં અવર્ણનીય ગૌરવ અને દિવ્યતાનો આભાસ જણાયો: તેની મોહક આંખોમાં જાણે દાવાનળ પ્રગટ્યો.

“મારી પ્રતિજ્ઞા” તેના કંપતા, પ્રભાવશાળી સ્વરના ભયંકર પડઘા પડ્યા. ‘દેવના પણુ દેવ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ મુરારિના વંશજની પ્રતિજ્ઞા છે.’ કહી તેણે મ્યાનમાંથી તરવાર કાઢી ઉંચે ધરી “કે જ્યાં સુધી આ કરમાં ખણુ છે ત્યાં સુધી જો પાટણુ કાઢ રાજાઓને ગાદીપરથી ઉઠાડશે તો પાટણુનું નામ કે નીશાન રહેવા દેનાર નથી.”

કૃષ્ણદેવના શબ્દો પુરા થયા ન થયા અને બધા એકદમ ખભળી ઉઠ્યા; બધાને લાગ્યું કે કૃષ્ણદેવ પટણી નથી અને તેણે અત્યારે પાટણુનું અપમાન કર્યું. અપાટાબંધ તરવાર પર તરવાર નીકળી. બધા કૃષ્ણદેવ અને કાકે ઉભા હતા તે તરફ ધસ્યા. કૃષ્ણદેવ વધારે ઓલવા જતો હતો પણ તેને કાકે અટકાવ્યો. “ખેંગારજી!” આ નામ સાંભળી કૃષ્ણદેવ ચમક્યો. અને તેનો પોતાના સ્વભાવપરથી ગયેલો કાણુ થોડો થોડો પાછો આવ્યો.

“આ પાટણુ છે. જીનાગઢ નથી.” એમ કહી કાકે કૃષ્ણદેવનો હાથ પકડ્યો અને મહા મુશ્કેલીયે દેશળ અને લક્ષ્મણની મદદથી તેને દૂર મૂકી આવ્યો.

પ્રકરણ ૭ મું.

રમરણ સૃષ્ટિનો અનુભવ.

કાવત્રાંબાજોમાં લંગાણુ પડ્યું. ઘણા ખરા ઉશ્કેરાઈ ગયા, અને છુપા રહેવાનું પ્રયોજન નહિ રહેવાથી એક એકની સાથે વાતો કરવા લાગ્યા.

આખરે બધા બહાર નીકળવા માંડ્યા. સાંકડા બારણામાંથી બહાર નીકળતાં ભીડાભીડ થઈ; અને પળવાર ભીડમાં મંજરી મંડલેશ્વર અને કારમીરાદેવીથી છૂટી પડી ગઈ. કાકે બધા ટોળાની પાછળ આવતો હતો.

બારણાની બહાર નીકળી એક બાળુએ મંડલેશ્વર ઉભા; કાશ્મીરાદેવી આવી પહોંચી—પણ મંજરી નીકળતી જણાઈ નહિ. બંનેના પેટમાં ફાળ પડી. તેમણે પહેલાં તો એમ ધાર્યું કે મંજરી પાછળ રહી ગઈ હશે, પણ આ ધારણા ખોટી પડી. કાંક પણ બહાર નીકળ્યો—પણ તેની સાથે મંજરી નહોતી.

“કાંક !” ત્રિભુવનપાલે કહ્યું. “મંજરી ક્યાં છે ?”

“તમારી સાથે હતીને ?”

“નીકળીજ નથી” કાશ્મીરાદેવીએ કહ્યું. તે ગભરાઈ ગઈ હતી.

કાંકે હોઠ કરચ્યા. “તમે બહાર જુવો હું અંદર જઈ આવું” કહી તે પાછો અંદર ગયો. તેણે અંદર ઘણીએ શોધ કરી; પણ મંજરીનો પત્તો લાગ્યો નહિ. તે હાંફળો ફાંફળો બહાર આવ્યો.

“મહારાજ! અંદર તે ક્યાંય પણ નથી.”

“ત્યારે !”

“ઉદો ઉપાડી ગયો” કાંકે કહ્યું.

“શું કહે છે ?”

“હા. મેં એનો અવાજ ઓળખ્યો હતો. બા વચ્ચે બોલ્યાં તે વખત એનું ધ્યાન તમારા તરફ ગયું હતું તે મેં જોયું.”

મંડલેશ્વરે દાંત કચકચાવ્યા “ચાલ! એ હરામખોરને પુરો કરીયે.”

“ના. મહારાજ! મનેજ જવા દો. તમે આવો તેમાં શોભા નહિ. અને હવે મંજરી—” કાંકે કડવાશથી કહ્યું “નિર્ભય છે. તેના ગળામાં ગ્રંથી જોશે કે ઉદો એક પળવાર એને રાખવાનો નથી. તમે એકલા જશો ?”

“હા પણ તું વહેલો ખબર આપજો” બહીલે મોઢે કાશ્મીરાદેવીએ કહ્યું. પોતાની મૂર્ખાઈથી મંજરીનો જીવ જોખમમાં પડ્યો હતો તેથી તેને પસ્તાવો થતો હતો.”

“વાર !” કહી કાંક કપાટાબંધ આગળ ચાલી જતા માણસો તરફ ગયો. તે થોડાક માણસો પાસે થઈને ગયો પણ તેમાં ઉદો દેખાયો નહિ. એકદમ તે ઉભો રહ્યો. તેને એક વિચાર આવ્યો. પેલી ઓતાડી બારી

તેમના પેઠા પહેલાં કાષ્ઠએ ઉઘાડી હતી. ઉદા મહેતા તે રસ્તે તો નહિ પેઠા હોય? જો એમ હોય તો તે તેજ રસ્તે પાછો જાય એમ પણ અને. આ વિચાર આવતાં કાંકે દોટ મૂકી; અને તે બારણા આગળ પહોંચ્યો.

એક ઉંચો રજપૂત ભીંતે અઢેલી વિચારમાં ઉભો હતો. જે ત્રિભુવન-પાલની પાછળ આ બારીવાટે પેઠો હતો તેજ આ પુરૂષ હતો.

“રજપૂતરાજ!” હાંફળા ફાંફળા કાંકે પુછ્યું “આ બારીએથી કે અહિંયાથી કાંઈને તમે જતા જોયા?”

રજપૂતે ધીમેથી માથું ઉંચું કર્યું અને તીક્ષ્ણ દષ્ટિ કાંકપર ફેરવી. તે ધીમેથી અને ખોટો અવાજ કાઢી બોલ્યો: “હા! એક જણ બીજાને ઉંચકી ગયો.”

“કેટલી વાર થઈ?”

“થોડીક વાર થઈ.”

કાંકે એકદમ ત્યાંથી જતો રહેતો હતો પણ પેલા માણસે દાથ ઉંચો કરી તેને રોક્યો.

કાંકેને આ દાથ ઉંચા કરવાની રીત કાંઈ પરિચિત લાગી. તેણે પુછ્યું: “કેમ?”

“એ માણસ તું ધારે છે ત્યાં નહિ મળે” સ્વાભાવિક અવાજ કાઢી પેલા પુરૂષે કહ્યું. કાંકે અવાજ પારખ્યો, અને દિગ થઈ તે બે ડગલાં પાછળ ખસ્યો ને બોલ્યો: “મહેતાજી!”

“હા,” મુંઝલ મહેતાએ કહ્યું. “તારે એ માણસનું કામ છે?”

“મહારાજ! મારી સ્ત્રી એ અત્યારે ઉપાડી ગયો. એ ક્યાં ગયો? કાંઈ ખબર છે?”

“તારી સ્ત્રી? તું આજે પરણ્યો તે?”

કાંકેની અજાયબીનો પાર રહ્યો નહિ.

“આહ!”

“ત્યારે મોઢેરા દરવાજે થઈને જા. તે રસ્તે ઉદા અત્યારે ખંભાત જાય છે.”

“હું!”

“હા. અને અને તો સાથે ઉદા મહેતાને પણ પાછા લઈ આવળે. એના વગર મને ગમતું નથી.”

કાકે નમસ્કાર કરી, આ વિલક્ષણ મહા પુરુષના પ્રભાવથી સ્તબ્ધ બની, ખનતી ત્વરાથી મોઢેરા દરવાળે જવા નીકળ્યો.

મુંગલ ઉભો હતો તેમ ને તેમ જ ભોંતને અટ્ટેલી ઉભો રહ્યો. ઘણે વખતે, નિર્જનસ્થાનમાં, ચાંદની રાતના રસ પ્રેરનારા વાતાવરણમાં તેને નીરાંતે વિચાર કરવાની પુરસદ મળી હતી. તેણે ક્યાં સુધી કાક વિષે વિચાર કર્યો. તેનું મુત્સદીપણું, તેનું સૌર્ય, તેની નીમકહલાલી, તેનું લમ, તેની કારકીર્દી એ બધાનું અવલોકન કર્યું. તેમ કરતાં કીર્તિદેવ સાંભર્યો. થોડાક દિવસમાં તે બાલ યોદ્ધાએ શું વાતાવરણ પેદા કર્યું હતું, કેવા વિચારોને જન્મ પમાડ્યા હતા? શું તેની મહત્તા હતી? તેને કેદમાં પૂર્યો નહિ હોત તો તે શું નહિ કરત? આ વિચારો કરતાં સુંદરીઓનું મદમદન કરે એવું તેનું મુખ તેને સાંભર્યું. છાતી પર માથું લટકાવી અડધી ખીડેલી આંખે તે મુત્સદી મહાઅમાત્ય કલ્પના પર સ્વાર થયો. પલકમાં ભુવનોનાં અંતર કાપતી તે અશ્વિનીને પાંખો આવીને એકદમ ન કહેવાય તેમ, ન સમજાય તેમ કીર્તિદેવનું મુખ કોઈ સ્ત્રીના મુખમાં ફેરવાઈ ગયું. મુખ પરિચિત તો લાગ્યું—ઓળખાયું કુલકુંવર શેઠાણીનું!^૧

મુંગલે માથું ઉંચું કર્યું; કલ્પનાની પાંખોનો પ્રભાવ જોઈ તે હસ્યો. તેણે આસપાસ નજર કરી. કલ્પનાની ઘોડી વધારે જોરથી ઉડવા લાગી.

કુલકુંવરનું શું મીઠું, ભલું, નિર્દોષ મુખ હતું? શું તેનો પૂજ્યભાવ હતો? “કેટલાં વર્ષ થયાં?” મુંગલ બબજો “અઢાર વર્ષ પહેલાં તો એ ખીચારી સ્વધામ ગઈ? વખત જતાં વાર લાગે છે? ચાલીશ તો મને મ્યારનાં થઈ ગયાં.”

ઘોડીએ પાંખો ફફડાવી; ભૂત વ્યોમમાં તે વિહરવા લાગી; અમાપ અંતર આંખની એક પલકમાં તેણે વિતાવ્યું.

મુંગલની આંખ અગાડી દૃશ્યપરંપરા આવવા માંડી.

તે નાનો છોકરો હતો. આ વાડીમાં ફૂલ ચોરવા તે આવતો. સજ્જનનો નાનો ભાઈ ને તે ગોઠીઆ હતા. દેવ સમો દેદિધ્યમાન તે હતો; કુલકુંવર સ્વપ્નામાં સરજેલી અપ્સરા સમી હતી. તે બંને રમતાં, તોફાન કરતાં, આ ભીંત પર અનેક વખત ચડતાં, આ બારણેથી અનેક વખત પેસનીકલ કરતાં. તે પરણ્યો. અગ્નિની ચોરી-વરરાજ-વરકન્યા સ્ત્રી પુરુષોની ઠઠ-વરઘોડો-આખું નગર જમવા આવેલું તેની અનન્ત પંક્તિ : શું ઠાઠ ? શું લગતી, જરા હસતી, જરા ગભરાતી ઢોડીલી નવવધૂ ?

તેના પિતા મરી ગયા-તે નગર શેઠ થયો. તેણે પૈસા ઉડાવ્યા; કુલકુંવર સહિત, તેમ જ વગર, મોળે કરી; દેશ અને પરદેશ રખડ્યો; કમાયો અને ખોયું.

તેને છોકરો થયો. શું કુલકુંવરનો અને તેનો હર્ષ ? તે આજ બારણે વડીલોથી જાનો, તેને મળવા આવતો. તે લાડધેલી સુંદરી શા ઉમળકાથી, પત્નીવ્રતથી ચલિત થયેલા પતિને પોતાનો કરવા, હાથમાં લાડકડો પુત્ર લઈ હોંસભરી આવતી. તેના પિતાની વાડીમાં એક સરવરીયું હતું; તેની તટે તે બેસતાં. એક પળ તે આનંદનો અમૃતસર ચાખવા મુંગલે ઘોડી થોભાવી અને આંખો મીચી તે રસ ચાખ્યો.

પછી તે ચંદ્રપૂર ગયો; મીનળદેવીને મળ્યો; તેનો ગુલામ થઈ રહ્યો. ત્યાંથી પાછો આવ્યો. મીનળદેવી પાટણ આવ્યાં. સામ્રાજ્યનાં સ્વમાં સિદ્ધ કરવા તે મહાઅમાત્ય થયો; રાજતંત્ર હાથમાં લીધું; આકાશમાં રહેલા ચંદ્રની સાથે પ્રણય કરનારાની માફક તે મીનળદેવીને દૂરથી, પૂજી રહ્યો; ઘરમાં રહેલી પોતાની નાની પણ્ય રઢીયાળી દીપિકા વિસરી ગયો.

અશ્વિની અંધકાર પ્રદેશમાં ઉડતી ગઈ; મુંગલે કપાલેથી પરસેવો લુછ્યો.

તેણે કુલકુંવરની પરવા કરી નહિ. તે કુમળી વેલ કરમાઈ ગઈ. કરમાતાં પણ્ય પળવાર તેણે ઈર્ષ્યા દાખવી. તે પોતે ઝનૂની થયો-કૂરતાથી

તે નિરાધાર અબળાને દૂર ધકેલી-નિરાધાર પુત્રને ઘર બહાર ફર્યો. તે બંધલી ગયાં; તેમણે સર્જનમહેતાની પાંખનો આશ્રય શોધ્યો. પોતે ખુની બન્યો; સર્જન જોડે વેર બાંધ્યું. પરિણામે પુત્ર મરી ગયો-સ્ત્રી રીબાઘ રીબાઘ સ્વધામ ગઈ; ડુલ ગઈ, સુવાસ પણ ગઈ.

મુંબલનો જીવ રહેસાર્ધ ગયો. તેણે ચંદ્ર સામું જોયું. તે એની મશ્કરી કરતો લાગ્યો.

તે બબજો, “મીનળદેવી નહોત તો હું ક્ષુદ્ર શેડીઓજ રહેત; પૈસા ને કુટુંબ બે વચ્ચે જીવન સમાપ્ત કરત.” તે થોડીવાર દાંત વચ્ચે અંગુઠો ધાલી થોભ્યો, “કુલ શેઠાણી નથી-” તેનામાં વાક્ય પુરું કરવાની હિંમત રહી નહિ “જીવન...સ્મશાન થઈ ગયું. હું અમાત્ય રાજાઓનું રાજ વધારવાનું હથિયાર-લોભીયાઓનો લોભ પૂરો કરવાનું સાધન. જીવીશ ત્યાં સુધી આમ ને આમ. અગ્નિ દેવની ભભકતી જ્વાલા જ્યારે શાન્તિ આપશે ત્યારે. આટલો છોકરોએ ન જીવ્યો કે જોઈને દહાડા કાઢું.”

હજારને રડાવનારી નિષ્કુર આંખમાંથી એક આંસુ પડ્યું. તે ટદાર થયો, ચારે તરફ જોયું, ગળું ખોંખાર્યું.

“હમણાં મળસ્કું થશે. ચાલ જાઉં.” પણ પગ ઉપજો નહિ. વીશ વર્ષે તે આ સ્થલે ઉભો હતો. સ્થલનાં સ્મરણો સચેત થયાં હતાં; તેના હૃદયને ભૂત જીવનની ભભક અર્પી, તેને આર્દ્ર બનાવી રહ્યા હતાં. અત્યારે મુંબલ પાટણનો અમાત્ય નહોતો; ડુલકુંવરનો કાડીલો કંથ હતો. તેની ડોકના મરોડમાંથી ગર્વ ગયો; તેના હોઠ પરથી દહતા ગઈ; તેના ખભામાં જરા ખુંધ આવી. તે ત્યાંથી બારણા તરફ ફર્યો-બારણું ઉઘાડ્યું અને વાડીની અંદર પેંડો. વીશ વર્ષ ઉપર આ વાડીમાં કરેલા વિવિધ વિહારના અણવિસરેલાં સ્મરણોનું આકર્ષણ દુર્જય નીવડ્યું.

ઈશ્વરના કાપથી નષ્ટ થયેલા નગરનો જીવતો રહેલો એક પૂરો નગર-જન ખંડીયેરોમાં જાણે કરતો હોય-રાખના ઢગલાથી જ પરભાય એવા ગ્રાસાદોનાં સ્થાન શોધી, મનમાં ને મનમાં, તેમની વિનષ્ટ ભવ્યતા ખરેખરી મોજુદ છે એમ માની, મરેલાં માનવીઓથી-તેમના વિસરાયેલા વાર્તા-

લાપથી-તેમનાં અણુદીઠેલાં હાસ્ય અને ચુંબનોથી તે ભવ્યતા સજ્જન કરતો હોય તેમ મુંબલ તે વાડીમાં ફરવા લાગ્યો. કેટલાંક ઝાડને ઓળખવા લાગ્યો-કેટલીક ભણીતી પગથીઓને ચુમ્મને ચર્ચિત કરેલા પાદના કાલ્પનિક અણુકારથી ગળવવા લાગ્યો-કેટલાંક પ્રિય વૃક્ષોની છાંયને સંભળતાં ન સંભળતાં પ્રણયવાક્યો સશબ્દ બનાવવા લાગ્યો. પ્રણયયોગથી બ્રષ્ઠ થયેલો તે સ્મરણપૂજક મંત્રી ડહાપણ છોડી મુત્સદ્દીઓનો વિવેક ત્યાગી-ઉર્વશી ઘેલા પુરવા જેવો બની રહ્યો.

દુનિયાના વ્યવહારમાં નજરે ચડતા અનેક દુર્ગ સમા દુર્જન્ય, કાર્ય-દક્ષ પુરૂષો માત્ર બુદ્ધિચંત્ર બની રહે છે; સ્વાર્થ સાધવાના સાધનરૂપ જ તેમનું હૃદય થઈ જાય છે. તેવાં હૃદય પર સપાટી વળી ગયેલી હોય છે ખરી; પણ કોઈક સ્થળે, કોઈક સમયે પગ દેતાં સપાટી છુટી જાય છે. નીચે વહેતો મહાપ્રયત્ન ઢાંકેલો રસસ્રોત-અંદર ઉકળતો ઊર્મિઓનો સાગર ઉભરાય છે-તૂટેલી સપાટીમાંથી ઉપર આવે છે, સપાટી પર ફરી વળે છે. અત્યારે મુંબલને પણ તેમજ થયું. સ્મરણ-આનંદ અનુભવતો તે ધીમે ધીમે-કંજુસ ઘણી મેહનતે મળેલું ધન છોડતાં વિલમ્બ કરે તેમ-પાછો જવા માંઓ. એટલામાં તેને જલકુંડ સાંભર્યો; તે જોયા વગર પાછા જવાનો તેનો જીવ ચાલ્યો નહિ ને ત્યાં જવાની પગથીયે વળ્યો.

પ્રકરણ ૮ મું.

જલ કુંડની ભત્રા.

કુંડ પાસે જતાં તેને કોઈ વાત કરતા સંભળાયા. તે ઇમકાને ઉભો અને સાંભળવા લાગ્યો. બોલનારા ધીમેથી પણ જુસ્સાથી, દાંત પીંશી બોલતા હતા. મુંબલે અવાજ પરથી ઓળખવાને પ્રયત્ન કર્યો. એક અવાજ કૃષ્ણદેવનો હતો; બીજો જરાક પરિચિત લાગ્યો.

“ઠીક ત્યારે” પેલો પરિચિત અવાજવાળો પુરૂષ કહેતો હતો “તમે કાણ છો તે તમારે નથી કહેવું? હું કાલે બાપાને કહીશ.” મુંબલને બાન

આવ્યું: તે અવાજ સંજ્ઞાના ઓકરો લક્ષમણનો હતો. “તમને અમે મિત્ર તરીકે આદરસત્કાર આપ્યો. અમને શું ખબર કે તમે દુશ્મન છો?”

“ભાઈ! એવું શું કહે છે?” એક સ્ત્રીનો અવાજ આવ્યો. મુંઝલ ધીમે પગે જરા આગળ આવ્યો અને ઝાડને ઓથે ઉભા રહી તેણે ધ્યાનપૂર્વક જોયું.

લક્ષમણ ઉભો હતો; તેની પાસે પુરૂષના વેશમાં આ છેલ્લા શબ્દો બોલનારી છોકરી ઉભી હતી. કૃષ્ણદેવ પગ કુંડની પાળપરથી નીચે લટકાવી બેઠો હતો.

મુંઝલ તે છોકરીને જોઈ ચમક્યો. છોકરીનું રૂપ ચંદ્રિકામાં મનોહર લાગતું. જે સ્મરણપટમાં ચિતરેલો મુખનો તે અત્યારે કલ્પનાદ્વારા સાક્ષાત્કાર કરતો હતો તેની અપૂર્વ રેખાઓ કાંઈક અંશે તેમાં હતી. મુંઝલને ચોક્કસ ખબર નહોતી કે સંજ્ઞાને કેટલી છોકરીઓ છે. પણ ફાંદના મુખની યાદપરથી આ ભત્રીજી તે સહેલાઈથી ઓળખી શક્યો.

“દોસ્ત!” ઠંડે પેટે કૃષ્ણદેવે કહ્યું.

“મને કોઈનો ડર નથી તો શું હું સંજ્ઞા-મહેતાથી ડરીશ? તમારા બાપા તો બહા માણસ છે. હું કોણ છું ને કોણ નહિ તેની તમારે શી પંચાત?”

લક્ષમણે ગુસ્સામાં પગ ઠોક્યો. “ઠીક છે. હવે કોને પંચાત છે તે જોશો.”

“બહુ સારું” નફ્ટાઈથી હસતાં કૃષ્ણદેવે કહ્યું.

“ભાઈ! લક્ષમણભાઈ!” સોમસુંદરીએ ભાઈના હાથ પકડી કહ્યું. “હવે ઘેર ચાલો સવારે સઉ થઈ રહેશે. કેટલું મોડું થયું છે તેનો કાંઈ વિચાર છે?”

“હા ચાલ” કહી ગુસ્સામાં લક્ષમણ ત્યાંથી સોમનો હાથ પકડી ચાલ્યો ગયો. જતાં જતાં સોમે પાછળ કૃષ્ણદેવ સામું બે ચાર વાર દષ્ટિ ફેંકી આશ્વાસન દીધું. કૃષ્ણદેવે ધશારાથી જ સોમને મળવાની ધમ્મજા દર્શાવી; ધશારાથી જ સોમે તેને ચોખવા સૂચવ્યું. ગુસ્સાભર્યો લક્ષમણ આગળ ચાલતો ગયો.

મુંઝલે આ ધશારા જોયા; તેને હસવું આવ્યું “દુનીયાં તેની તે જ

રહી હૈ.” તે મનમાં બબડ્યો. તેણે આ નાટક ઇતિ સુધી જોવા નિશ્ચય કર્યો અને હતો ત્યાં જ ઉભો રહ્યો.

અડધી ઘડી આમ ચાલી ગઈ; અને સોમસુંદરી ઉતાવળી પાછી આવી. તેણે પુરૂષવેશ કાઢી નાંખ્યો હતો.

“બોલો, શું કહો છો?”

“કેમ બહુ ઉતાવળ છે?” કૃષ્ણે પુછ્યું.

“હા હમણું સવાર પડશે.”

“સોમસુંદરી!” ગાંભીર્યથી કૃષ્ણદેવે પુછ્યું. “તમારામાં હિંમત છે?” છોકરીને સમજ પડી નહિ. તે સાશ્વર્ય જોઈ રહી; તેની મોટી તેજેમય આંખોના અવર્ણનીય ભાવોએ મુંઝવણ પાળી ધ્યાન ખેંચ્યું.

“કેમ?” તેણે પુછ્યું.

“તમે કાલ દીધો હતો તે પાળશો કે નહિ?”

“શું તમને પરણવાનો? તેની વાત અત્યારે?” અધીરાઈમાં ધર તરફ જોતાં સોમે કહ્યું.

“હા. અત્યારે. તમારા ઘરમાં હવે મારાથી નહિ રહેવાય.” પોતાના મોહક અવાજે કૃષ્ણદેવે વાત કરવા માંડી. સોમની આંખોમાં સ્નેહ અને પ્રશંસા સ્પષ્ટ રીતે ચમકતાં હતાં. “ચાલીશ માણસો અત્યારે હું કાણ છું તે જાણે છે; કાલે સવારે મુંઝવણ ને જયદેવ જાણશે. એટલે આમ ને આમ મારાથી નહિ રહેવાય. બોલો. કાલ પાળશો?” તેણે છોકરી પર નયન ઠેરવી સત્તાથી પુછ્યું.

“બાપાને પુછ્યા વગર?”

“બાપાને કાલ પાળવો છે કે તમારે? તમને બાપાની બીક લાગતી હોય તો મહારાજો નહિ. મને નથી લાગતી.”

“કેમ?”

“હું તમારું હરણ કરીશ. મારા પૂર્વજ રૂક્ષિમણી લાવ્યા હતા તો મને શું વાંધો? એ તો પરા પૂર્વથી ચાલ્યું જ આવે છે.” કૃષ્ણદેવે હસીને કહ્યું. કૃષ્ણદેવનું હાસ્ય તેના પૂર્વજ ગોપીજનવલ્લભની વેણ સમું મોહક

સર્વ સંશયોનો નાશ કરનાર હતું. શ્રદ્ધાળુ, સ્નેહભીની બાલાના હૃદયમાં શબ્દ કરતાં તે હાસ્યથી વધારે ખાત્રી થઈ. તે પણ હતી.

“શું તમે ચાદવકુલના છો?” તેણે આશાભર્યા મુખભાવથી પુછ્યું. મુંબલને લાગ્યું કે છોકરી પર કૃષ્ણદેવની સત્તા પૂરેપૂરી જમી હતી.

“ચાદવકુલ ! ચાદવકુલનું ગૌરવ આજે મારે લીધે છે.” તેણે અભિમાનથી કહ્યું. “તમે કહ્યું હતું કે મારું કુલ ઉચું હશે તો પરણશે. ખોલો હવે શું કહેવું છે?” કહી કૃષ્ણદેવ ઉઠીને ઉભો થયો.

છોકરી થોડી વાર જોઈ રહી. તેણે નીસાસો મૂકી કહ્યું “મારા બાપા વંથળીમાં દંડનાયક; અને હું તમને પરણી ત્યાં આવું તો શું થાય?”

“કેમ?”

“દંડનાયકની પુત્રી સાધારણ ચાદવને ઘેર ! મારાં માબાપ લાજ મરે.”

કૃષ્ણદેવ ખડખડાટ હસ્યો. તે પાસે આવ્યો; અને પોતાની આંખના તેજે સોમને ભુરકી નાંખી. તે વશ થઈ ગઈ.

“સોમસુંદરી ! મને પરણી લાજ મરશે?” તેણે કહ્યું “ગાંડી ! તમારી સીતોતેર પેઢીનું ગૌરવ વધશે.”

“કેવી રીતે?”

કૃષ્ણદેવે ઉમળકાથી તેનો હાથ ઝાલ્યો. “તું રાણી થશે. જયદેવની રાણીઓ તારી પદવી જોઈ આંગળાં કરડશે. ચાલ આવશે?” કહી કૃષ્ણદેવે માલીકાઈથી એક હાથ સોમની આસપાસ નાંખ્યો “આ રાત હમણાં વીતી જશે.” મોહાન્ધ બનેલી વિશ્વાસુ બાલા ઉમળકાભેર કૃષ્ણના હાથમાં લપાઈ ગઈ. વચ્ચે પડવું કે નહિ તે મુંબલ વિચાર કરવા લાગ્યો; અને એ કાંઈ પણ નિશ્ચયપર આવે તે પહેલાં કૃષ્ણદેવે સોમને પાછલા બારણા તરફ જતી પગથીયે ધસડવા માંડી. મુંબલ પાછળ પાછળ લપાતો ચાલ્યો. સોમે થોડીક વારે ઉંચું જોયું; અને હેતથી પુછ્યું “તમે ક્યાંના રાજા છો?”

“હજી સમજ નહિ ભોળી?”

“ના.”

“હું જુનાગઢના રા'નો ખેંગાર !” હસતાં હસતાં કૃષ્ણદેવે કહ્યું.

અજ્ઞા તેના મોઢામાંથી નીકળી રહે તે પહેલાં તેના બાથમાંથી સોમ કુદી, અને થોડે દૂર ઉભી.

“નવધણુ રા’ના ઝેંગાર !” તેની આંખ શુષ્ક, ભયપૂર્ણ થઈ; તેનું મોઢું શીઘ્ર પડી ગયું.

“હા ! શા માટે ગભરાય છે ? ચાલ.”

સોમ એક ડગલું પાછળ ખસી. “નવધણુ રા’-પાટણનો કટો વેરી-જેણે મારા બાપાનો સંહાર કરવાનું પ્રત લીધું છે તે-” દરેક વાક્યે તે અકેક ડગલું પાછળ ખસતી.

“હા. તે જ.” પાસે આવતાં ઝેંગારે-જેણે કૃષ્ણદેવ નામધારી પોતાનું ખડું નામ છુપાવ્યું હતું-તેણે કહ્યું, એ વેરની ગાંઠ અત્યારે સખળ કરીએ. ચાલ વખત જાય છે.”

“હવે હું તમારી પ્રતિજ્ઞા પાલુ સમજી” કાકના જવાબમાં કૃષ્ણે કહ્યું હતું તેનો અર્થ સમજતાં સોમે જવાબ દીધા;

“ચાલ” સત્તાથી ઝેંગારે કહ્યું.

“ના.” દબતાથી સોમે કહ્યું.

“કેમ ?”

“સજ્જન મહેતાની દીકરી રા’ના છોકરા જેડે કેમ પરણે ?” કહી સોમે ડોકું ધુણાવ્યું.

“ચાલ દેખડાવું.”

“ના.” કહી સોમ પાછી જવા વળી.

“શું એમ કાલ તુટશે ?” કહી ઝેંગાર એક છલંગ મારી તેની પાસે આવ્યો.

“નહિ-નહિ-” એમ સોમ બોલવા જતી હતી તે પહેલાં ઝેંગારે એક હાથે તેનું મોઢું ઢાળ્યું, અને બીજે હાથે તેને ઉંચકી લીધી. બારણા તરફ દોડવા તેણે એક છલંગ ભરી.

ખુંભલે ઝેંગારની બોચી પકડી. અચાનક સ્પર્શથી ઝેંગાર ચમક્યો-ક્યો-તરવાર કાઢવા ગયો. મંત્રીના સખલ બાહુના જોરથી ઝેંગારનો હાથ.

વળી ગયો;—સોમ ધરણીપર સરી ગઈ;—ઝેંગાર દૂર હટી ગયો—હઠ્યા વિના તેનો છુટકો થયો નહિ. સિંહસમું વિકાળ બનેલું તેનું વદન ગુસ્સામાં ભયાનક થયું; શક્તિના શાંત ગૌરવથી મંત્રી જોઈ રહ્યો. એક વિપલમાં ઝેંગારે તરવાર ઝેંચી—તે કુઘો. મુંજલની લાંબી પ્રચંડ તરવાર તેનો ધા ઝીલ્યો—તરવારામાંથી તણખા ઉઠ્યા. ઝેંગાર પણ તરવારી હતો; મુંજલની અગ્નિવિદ્યા, તેનું બાહુબલ અપ્રતિમ હતું. પાંચ પળજ માત્ર આ મહારથીઓનું ભયંકર યુદ્ધ ચાલ્યું. આખરે મંત્રીના પ્રાણત્યથી ઝેંગારની તરવાર દૂર જઈ પડી—તેના પગ વળી ગયા. ચમરાજ સમે મહાઅમાત્ય તરવારની અણી ઝેંગારને ગળે રાખી ઉભો રહ્યો.

ચંદ્રના તેજમાં ઝેંગારે મંત્રીને ઝાળખ્યો; તે અંગેઅંગ કાંપી ઉઠ્યો. તે બોલ્યો;

“મુંજલ—કે બ્રહ્મરાક્ષસ!” તરવારની શક્તિ કરતાં મંત્રીના અણુ-ધારેલા મેળાપથી ઝેંગારનાં ગાત્ર ગળી ગયાં.

“બન્ને” જરા હસી મુંજલે કહ્યું. પાટણ વિજયી નિવજ્યું—જીના-ગઢ પડ્યું. ઝેંગારે આશા છોડી આંખો મીચી. “ઉઠો ઝેંગારજી! ભૂમિ પડેલા દુશ્મનને હું મારતો નથી. હવે સારા ધરમાં તમે રહેવા લાયક નથી. સીધાવો.” કહી સત્તાથી તે બારણા તરફ આંગળી કરી ઉભો.

માનભંગ થયેલો ઝેંગાર ઉઠ્યો, પડેલો ફેટો ને તરવાર લીધાં અને દાંત કચકચાવતો બારણેથી બહાર ગયો. મુંજલે અંદરથી સાંકળ દીધી.

ગભરાયેલી સોમ આ યુદ્ધ—આ વાત—દિગ્મૂઢ બની જોઈ, સાંભળી રહી હતી. તે નવા આવનારને ઝાળખી ન શકી. ઝેંગારે નામ ઉચ્ચાર્યું તે તેણે બરેબર સાંભળ્યું નહોતું. મુંજલ બારણું વાસી આવ્યો ત્યારે સોમ ઉભી થઈ ગઈ હતી.

“છોકરી!” તેણે સખ્ત અવાજે કહ્યું “સારે ઘેર અવતાર લીધો, છતાં આવું કરે છે કે? જા! દોડી જા! ફરી અનપ્પયા જોડે બહુ બચવાર નહિ રાખતી.”

શરમીન્દી સોમ નીચું જોઇ ઝપાટાબંધ ચાલી ગઇ. મુંઝવળ બન્યો.
“આવી છોકરીઓ હશે ત્યાં સુધી જ પાટણનો જય વારો છે.”

છોકરી અદૃષ્ટ થઇ કે મંત્રી જે આરણ્યથી આવ્યો હતો ત્યાંથી પાછો નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

ઉદાની શાધમા ઉદાના જ ઘોડાએ કરેલી મદદ.

કાક દોડતો દોડતો ત્રિભુવનપાલને મહેલે ગયો, તેને બે બોલમાં વાત કહી, તેના તબેલામાંથી પાણીપંથી ઘોડી લીધી, અને ઝપાટાબંધ મોઢેરા દરવાજા તરફ ગયો.

મંજરીએ જે રીતે કાકનો તિરસ્કાર કર્યો હતો તે હજી તેને સાલતો હતો; અને તેથી જે હોંસથી તે પહેલાં મંજરીની વારે ધાતો તેવી હોંસ અત્યારે તેના હૃદયમાં નહોતી. એક વિચાર પણ આવ્યો, કે આવી અભિ-માની બાર્યાને શા સારુ દુઃખમાંથી બચાવવા પ્રયત્ન કરવો. પણ પોતાની આંતરે ઉદો લઇ જાય એ અસંભવ લાગ્યું; એ તેના શૌર્ય વિષે હલકો વિચાર આવ્યો તે પણ તેને ન ગમ્યું, અને એ ઉપરાંત વિજયથી હસતું ઉદાનું મોઢું મોઢું અને કેદ થયેલી નિર્દોષ રમણીનું દયામણું મોઢું-એ બે મોઢાં કલ્પનાશક્તિએ તેના મન આગળ ખડાં કર્યાં. તે મુખદર્શનથી તેની અનન્ય અત્યંત વધી ગઇ; અને અપલ અશ્વરાજના અપ્રતિમ ભુસ્સાથી તે શર-તમાં ઉતર્યો.

તે મોઢેરા દરવાજે ગયો તો દરવાજા ઉઠ્યો હતો.

“આરણ્ય ઉધાડ તો.”

“અત્યારે નહિ ઉઘડે. જરા વાર છે.”

“મૂખા! હમણાં ઉધાડ્યું હતું તે જૂલી ગયો?” દરવાજા ચમક્યો.

“મંત્રી મહારાજ કહેતા નથી ગયા કે હું આવવાનો છું?”

“ના. મને કાંઈ કહ્યું નથી. તમે એ લોકો ગયા તેના માણસ છો?”

“હા. નહિ તો હું જાણું ક્યાંથી ? પાંચ સાત જણ હતા નહિ ?”
કાકે પુછ્યું.

“ચારેક જણ હતા” કહી દરવાને બારણું ખોલવા માંડ્યું.

કાકે વિચારમાં પડ્યો. શું ત્યારે એ જ માણસ લઈ ઉદામહેતા ખંભાત જવાનું સાહસ ખેડતા હતા ? પણ લાંબો વિચાર કર્યા વિના જેવો દરવાજો ખુલ્યો કે તરતજ તેણે ઘોડીને એડી મારી, અને પવન વેગે પંથે પડ્યો.

થોડેક આગળ જતાં એ રસ્તા આવ્યા એટલે કાકે વિચારમાં પડ્યો. તેને સફલાગ્યે લલલાખલું ચવાની તૈયારી થતી હતી એટલે થોડો ધણો આભાસ હતો. તે આભાસમાં તેણે તાળં ઘોડાનાં પગલાં પારખ્યાં અને તે જે રસ્તે ગયાં હતાં તે રસ્તો લીધો.

ઘડી, એ ઘડીમાં સવાર પડી, અને બનતી ત્વરાથી કાકે ઘોડી આગળ ચલાવી. આગળ ચાલતા ઘોડાઓ ઝપાટાખંધ જતા હતા, એટલે તે સહેલાઈથી પકડાય એમ નહોતું.

ઘોડી પોતાનું કામ કર્યા જ જતી હતી, એટલે કાકેને વિચાર કરવાનો વખત મળ્યો. આગળ જતા ઘોડાઓ એટલા ઝડપથી જતા હતા કે એક પણ ઘોડા પર મંજરી ખેડી હોય એમ લાગ્યું નહિ. શું ઉદાએ તેને પોતાના ઘોડાપર લઈ લીધી હશે ? મંજરીને પોતાના હાથમાં રાખી ઉદા ઘોડાપર ખેડા હશે ? એ વિચાર આવતાં કાકનાં રૂવાં ઉભાં થઈ ગયાં. તેણે ઘોડીને જોરથી એડ મારી.

રસ્તામાં એક ખેડુત મળ્યો તેને પુછતાં, તેની ખાત્રી થઈ કે આગળ જનારા ચારજ ઘોડેસ્વારો હતા. તેમને મહાત કરવા જતાં પોતે મહાત થઈ જાય એવો સંભવ ન રહે એવી યુક્તિ તેણે શોધવા માંડી.

એટલામાં એક ગામડું આવ્યું. અને કાકે ઘોડીને પાણી પાવા તળાવ આગળ ગયો એટલે તેણે પેલા ચાર સ્વારને એક ઝાડ નીચે બેઠલા જોયા. તેની અભ્યયથીનો પાર રહ્યો નહિ; એ ચારમાંથી એક જણ પણ ઉદાના જેવો લાગતો નહોતો. નિરાશાથી કાકની આંખે અંધારાં આવ્યાં અને તળાવની પાળ પર બેસી શું કરવું તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો.

પહેલો વિચાર તો આ સ્વારોનો પીછો છોડી પાછા જવાનો થયો; પણ પછી એમની પાસેથી કાંઈ માહિતી મેળવવા તે પોતાની ઘોડી દોરીને પેલા સ્વારો પાસા હતા ત્યાં ગયો.

“ભટ્ટ” કાંકે નમ્રતાથી પુછ્યું “આપ પાટણથી આવ્યા છો?”

“કેમ?” એકે પુછ્યું.

“ના. અમે દેથળીથી આવીએ છીએ.” બીજાએ જવાબ આપ્યો. આ વાત સ્પષ્ટ રીતે ખોટી લાગી; કારણ કે દધિસ્થલી ત્રિભુવનપાલનું ગામ હતું અને ત્યાંના સ્વારો આમ અમથા રખડે એ બનવું સંભવિત નહોતું.

“તમે રસ્તે કોઈ ઘોડેસ્વારો જોયા?”

“ઘોડેસ્વાર!” ઉમ્મરે સૌથી મોટો સ્વાર હતો તેણે કહ્યું. “હું ઘાંઈ છું કે અમારી આગળ ઘોડેસ્વારો હતા ખરા. નહિ?” કહી બીજા પાસે સાક્ષી પુરાવી.

“તે કઈ તરફ ગયા?”

“ઘોડેરાનો રસ્તો લીધો લાગે છે.”

શું આ માણસો ખરે ખોલતા હતા? ચાર માણસજ દરવાજેથી નીકળ્યા હતા; અને તેના ધારવા પ્રમાણે આ જ તે હતા. ત્યારે ઉદા મહેતા ક્યાં?

“તમે ક્યાં જાઓ છો?”

“લાઈ! તમને તો આખા ગામની પીડા લાગે છે.”

કાંકે જરા હસ્યો. “ત્યારે જ પુછું છું ને. મારે તમારી સાથે આવવું છે.”

“અમે તો માલપૂર જઈએ છીએ.”

કાંકે ગુંચવાયો. આ લોકોની વાત સાચી હોય તો ક્યાં માલપૂર, અને ક્યાં કર્ણાવતી?

“ના. ત્યારે મને નહિ ફાવે. મારે તો કર્ણાવતી જવું છે.” આ લોકો સાથે જવું તેને નિરર્થક લાગવાથી કાંકે કહ્યું.

પેલા વૃદ્ધે એક જણ તરફ આંખ મારી અને કહ્યું: “બેસો! અમે લાતું છોડીએ છીએ.”

“મારે કાંઈ નહિ જોઈએ” કાંકે કહ્યું. “હું તો રસ્તે જોઈ લઈશ.”

“તમે બ્રાહ્મણ છો?” પેલા સ્વારોમાં એક જુવાન હતો તેણે તિરસ્કારથી પુછ્યું.

“હા” કહી કાંક ઘોડીપર ચડી ચાલવા માંડ્યો.

તે થોડોક આગળ ગયો અને તેને પેલા જુવાનનું મોઢું પરિચિત લાગવાથી તે કાનું હશે તે સંભારવા લાગ્યો. એટલામાં પેલા સ્વારો એના તરફ આવતા દેખાયા. પેલો જુવાન સૌથી આગળ હતો તેનું મોઢું તેણે જોયું અને તે કાના જેવો હતો તે યાદ આવ્યું. શું આ જો તિલક-ચંદ્રને ખંભાતમાં મારી નાંખ્યો હતો તેનો ભાઈ! જો તેમ હોય તો જરૂર આ ઉદાનાં જ માણસો હોવાં જોઈએ. કાંકે એકદમ ઘોડીનું મોઢું ફેરવી નાંખ્યું, અને સામું ફરી પુછ્યું:

“કેમ ભાઈઓ! કાંઈ એકદમ કુચ કરવા માંડી?”

“અમને થયું કે ચાલો થોડે સુધી તમારી સાથે જ જઈએ” ઘરડા સ્વારે કહ્યું. અને બધા સાથે સાથે ઘોડા ચલાવવા લાગ્યા.

કાંકને લાગ્યું કે આ ભલમનસાધમાં કાંઈ પણ દગો સમાયો હતો. તે દગો જાણવા તેણે કહ્યું: “ચાલો! મને પણ રસ્તે મળ પડશે. તેમાં આ ભાઈ તો ઝોળખીતા લાગે છે.”

“હું!” જરા ચમકીને પેલા જુવાને કહ્યું.

“તમે ખંભાતના કેની?”

“ના.”

“તમારા જ મોટા ભાઈ જેવો મારે એક ખંભાતમાં દોસ્ત હતો, તેથી પુછું છું.”

તે જુવાનના મોઢાપર જરાક ગુસ્સાનો ભાવ આવ્યો. કાંકે તે ભાવ જોયો; અને આગળ ચલાવ્યું: “તિલકચંદ્ર એવો બ્રાહ્મણ અને વિદ્વાન હતો કે કાંઈ કહેવાની વાત નહિ પણ એક રાતે કાંઈએ તેને મારી નાંખ્યો.” પેલા જુવાનનું મોઢું લાલચોળ થઈ ગયું; પણ વૃદ્ધ સૈનિકે પુછ્યું:

“કેમ કરતાં મરી ગયો?”

“કાણુ જાણુ. અમારા-ઉદામંત્રીને મ તેનું કારણુ પુછ્યું પણ તેણે કાંઈ જણાવ્યું નહિ.”

“એમ કે?” પેલા વૃદ્ધે પુછ્યું.

“તમે ઉદા મહેતાને ઓળખો છો કે?” કહી એકદમ કાંકે પેલા જીવાન તરફ જોયું. તે ગુંચવાઈ ગયો.

“હા-ના-ના-ના-”

“અરે ના શું હા!” કહી પેલા વૃદ્ધ સૈનિકે કાકની ઘોડીની પીઠ પર પાછળથી ધણી જ જોરથી તરવાર મારી. કાક સમજી શકે-આન-માંથી તરવાર કાઢી શકે-તે પહેલાં ઘોડી કુદી, લથડી, અને પડી; અને સાથે કાક પણ પડ્યો. તેનો પગ ઘોડી નીચે ચગદાઈ રહ્યો. તરત જ ખૂનતરશી ચાર નાગી તરવારો સહિત પેલા ચાર સ્વારો પોતાના ઘોડા-પરથી કુદી પડ્યા, અને કાક તરફ ધસ્યા.

“તિલકચંદ્રના દોસ્ત!” પેલા જીવાને બરાડો માર્યો અને તરવારની અણી કાકની ગરદન તરફ ધરી તે દોડ્યો.

પેલા વૃદ્ધે તેને ધક્કો મારી ખસેડી નાંખ્યો, અને આગળ જઈ બીજાઓની મદદથી કાક જે ઘોડી નીચેથી પગ કાઢવાને શક્તિવાન થયો હતો તેને પકડ્યો, ધસડ્યો, અને ઝપાટાબંધ ચારે તરફથી બાંધ્યો. છુટા થવાને તેણે પ્રયત્ન કર્યો પણ કાંઈ વળ્યું નહિ, હથીયાર હાથમાં લેવાને ફાંફાં માર્યા પણ બન્યું નહિ. હાફતો, બાંધનારાને બળથી ચારે તરફ ફેંકતો, તે પોતાથી બનતું કરી રહ્યો; પણ છતાં આખરે પેલાઓએ તેને એક ઝાડ સાથે બાંધ્યો.

“સભર! મને એ હરામખોરને પૂરો કરવા દે” પેલા જીવાને કહ્યું.
“મારા બાઈનું વેર લેવું છે.”

“ધર્મબાઈ! મારા દેખતાં હું બ્રહ્મહત્યા નહિ થવા દઉં” પેલા વૃદ્ધે દ્રઢતાથી કહ્યું “મહેતા પાસે લઈ જઈએ, પછી એનું જે કરવું હોય તે કરજો.”

“ઠીક છે.” કહી ધર્મચંદ્ર મુગો રહ્યો.

પેાતે કરેલી અવિચારી સોબતથી પસ્તાતો કાક મુગો મુગો પડી રહ્યો; ફાંફાં મારે પણ છુટાય એમ તેને લાગ્યું નહિ. પણ મંજરીનું શું? તેને સ્પષ્ટ લાગ્યું કે ઉદો પાટણમાં જ રહ્યો, અને કાકને હસાવવા માટે આ માણસો મોકલી તેને તેમની પાછળ મોકલ્યો. મંત્રીની ઉસ્તાદીને શાપ આપતો તે કાંઈ યુક્તિ શોધવા બેઠો.

પેલા સૈનિકોએ થોડો વાર વિચાર્યો ખાધો અને પછી નીકળ્યા. જકડીને બાંધેલા કાકના બંધ પેલા વૃદ્ધ નાયકે પોતાના હાથમાં લીધા અને તેને પોતાના થોડા સાથે ચલાવા લાગ્યો. કાક પણ ઝપાટાબંધ થોડા સાથે ચાલવા લાગ્યો.

પેલા સ્વારો તેની મશ્કરી કરવા લાગ્યા, અને કાકે તેમની મશ્કરીના બરોબર જવાબ આપવા માંડ્યા. તેની શાન્તિ, તેનું ધૈર્ય, તેની હસ-મુખી વાત, તેમના પરાક્રમની કહાણીઓ: એ બધાથી પેલા જીવાન શિવા-યના ત્રણ સૈનિકો કાક પર ખુશ થઈ ગયા. કાકને પણ એટલું જ જોઈતું હતું; તેણે પણ તેમનાં દીલ જીતવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

સૂર્ય ઉઠ્યે ચડવા લાગ્યો તેમ તાપ વધ્યો, અને મુસાફરી જરા અધરી થવા લાગી. એટલામાં એક ગામ આવી લાગ્યું, અને ત્યાં થોભી, જમવાની ગોઠવણ કરવાનો પેલા સ્વારોએ મનસુબો કર્યો. તેમાંથી એકે જઈ ગામના મુખીને ઢુંદી કાઢ્યો અને ઉતરવા માટે એક ઘર મેળવ્યું. મુખીએ તેમને ખાવા પીવાની સોઈ કરી આપી.

કાક બ્રાહ્મણ હતો એટલે બંધ છોડાવી, નાહી ધોઈ, પાછલા વાડામાં એક જુદો ચુલો માંડી તેણે પોતાનું ખાવાનું તૈયાર કરવા માંડ્યું; અને નાસવાની યુક્તિઓ ખોળવા માંડી. વાડાની ત્રણ તરફ ઉંચી ભીંત હતી, અને ચોથી તરફ ઘર હતું. ઘરના પાછલા બારણા આગળ ચુલો માંડી પેલો વૃદ્ધ અને બીજો એક જણ રાંધતા હતા; અને ધર્મચંદ્ર અને ચોથો સ્વાર પરસાળમાં આડા પડ્યા હતા. થોડીવારે ધર્મચંદ્ર અને પેલો વૃદ્ધ સૈનિક થોડાઓ માટે ચંદીની તળવીજ કરવા ગયા.

કાકે જોયું કે આ લાગ ધણો જ સરસ હતો. તેણે ચારે બાજુએ

જેયું, વાડાના ધોરાની ઉંચાઈ આંખ વતી માપી, અને પાણી લેવાને બહાને એક બે વખત ચુલા પાસેથી ઉઠી ધોરા પાસે જઈ આવ્યો. પેલા બે જણ કાંઈપણ વહેમ લાવ્યા વગર નીરાંતે પોતપોતાનું કામ કરી રહ્યા હતા.

ધીમેથી કાંક ઉઠ્યો, છાપડું અને ધોરા મળતા હતા તે તરફ ગયો, હાથ ઉંચો કરી પોતાના હાથ છાપરાની પાંખને અડકાડી જોયા. તેના હાથ અડક્યા એટલે તેને હિંમત આવી. “જય સોમનાથ” બબડી તેણે પાંખ પકડી, અને શરીર ઉંચું કર્યું; સ્નાયુવાળા ગાત્રોના સચોટ પ્રયત્નથી ધોરા પર કુલો; જોતજોતામાં ધોરાપર થઈ બહારની બાજુએ પડ્યો; પડતાં વાર મુઠી વાળી દોટ મુકી. તેની બધી ઇચ્છાશક્તિ, તેનું બધું બળ તેના પગમાં આવ્યું; અને ધનુષ્યમાંથી શર છુટે તેમ તેણે દોડવા માંજું.

બેચાર પલકમાં તેણે તે નાનું મામડું વટાવ્યું, અને ખેતરે ઓળંગતો મોટા રસ્તાઓ બાજુ પર રાખતો, અને ત્યાં સુધી ખેતરમાં ફરતા ખેડૂતોની નજર ચુકવતો, તે દોડવા લાગ્યો.

એમ તે બે ત્રણ ઘડી સુધી દોડ્યો, અને એ વડની શાન્ત છાયા નીચે શ્વાસ લેવા ઉભો રહ્યો. સવારની અને અત્યારની દોડથી તે થાકી ગયો હતો એટલે બપોર અહિયાં ગાળવાનું તેને મન થયું. એકદમ તેને ઘોડાનાં પગલાં સંભળાયાં. વડ પાસેથી જતા રસ્તાવાટે કોઈ ઘોડેસ્વાર આવતો હતો. કાંક તરત ઝાડ પર ચડી ગયો; અને તેની ઘટામાં લપાઈ જોઈ રહ્યો.

થોડી વારે ધર્મચંદ્ર દોડતે ઘોડે, ચારે તરફ ધ્યાનથી જોતો, આવી લાગ્યો. કાંક જેવો નાઠો એમ સાંભળ્યું કે તે ઘોડે ચડી તેની પાછળ પડ્યો હતો. કાંક કંઈ દિશામાં ગયો હતો તે તેણે જોયું હતું; અને તેથી તે તરફ તેણે ઘોડો મારી મુક્યો. પણ ઉતાવળમાં તેણે બીજા સૈનિકાને કાંઈ પણ કહ્યું નહિ એટલે તે સમજ્યા કે ધર્મચંદ્ર ગયો તેનાથી બીજા દિશામાં કાંકને ખોળવા જવું તે વધારે હઠાપણભરેલું હતું. આ કારણથી બીજા ત્રણ દિશામાં તે ત્રણે ચાલ્યા ગયા.

ધર્મચંદ્ર ક્યાં સુધી તો દૂરથી કાંકને દોડતો જોઈ શક્યો; પણ ખેતરમાંથી ઘોડો તદ્દન સીધે રસ્તે લેવાનું બન્યું નહિ એટલે તેની અને

કાકની વચ્ચે અંતર તેટલો ને તેટલો જ રહ્યો. આખરે કાક અદૃષ્ટ થયો. એટલે તે ગુંચવાયો; પણ કાક આ દિશામાં ગયો છે તે આ તરફ જ નીકળશે એમ અનુમાન કરી તેણે બાબુનો રસ્તો લીધો, અને આ વડ આગળ આવી પહોંચ્યો.

કાક હાથમાંથી છટકી જવા પામ્યો તેથી ધર્મચંદ્ર ઝુનુને બરાયો હતો. તેણે ચારે તરફ ધ્યાનથી જોયું, પણ કોઈ દેખાયું નહિ. આખરે તેણે ઉચે જોયું.

ખીજે કોઈ આ સ્થિતિમાં ગભરાઈ જત, પણ કાકની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિએ આ અણીને વખતે અકલ્પ્ય રસ્તો દેખાડ્યો. ઘટામાં છુપાવાને બદલે તેણે મોઢું બહાર કાઢી, હસતે મોઢે કહ્યું: “ધર્મચંદ્ર! જય સોમનાથ.”

“હો! પાપાચારી તું ઉપર છે? ઉતર હેઠળ, નહિ તો ઠાર કરીશ.”

“અરે એમ શું કરો છો? જરા ઠંડા તો થાવ.”

“ઉતર” ધર્મચંદ્રે અધીરાઈથી કહ્યું, “નહિ તો હમણું નીચો પાડીશ” પણ તેને કેમ નીચે પાડવો? તે પોતાનું તીરકામઠું તો ઉતારામાં બૂલી આવ્યો હતો.

“જરા પાડો તો ખરા” ખડખડ હસીને કાકે કહ્યું. તેનો હેતુ માત્ર ધર્મચંદ્રને ચીડાવવાનો જ હતો; અને તે હેતુ પાર પાડવામાં તે સફળ થયો. ધર્મચંદ્ર ઘોડાપરથી નીચે ઉતર્યો, અને પથરો લઈ તેણે કાક તરફ ફેંક્યો. કાકે ખીજી ડાળ પર કુદીને પથરો ચુકાવ્યો. નિષ્ફળ બનેલા પ્રયત્નથી ધુધવાયેલો, મોટા ભાઈના ખુનનું વેર લેવા તલસતો ધર્મચંદ્ર તરવાર કાઢી ઝાડ પર ચડવા લાગ્યો. કાક મનમાં હસ્યો; તેને એટલું જ જોઈતું હતું.

ધર્મચંદ્ર ઝાડ પર ચડી, કાકને પકડવા ગયો. કાક ધીમે ધીમે ડાળી કુદાવતો, જ્યાં નીચે ઘોડો ઉભો હતો, તેની ઉપરની ડાળપર આવ્યો. ઉતાવળથી હાંફેલો ફાંફેલો ધર્મચંદ્ર ઝપાટાબંધ કાક જે ડાળ પર હતો તે પર ગયો.

“જય સોમનાથ”ની ખૂમ મારી કાકે ડાળપરથી પડતું ચૂક્યું, અને ઘોડાની ડોકપર પડ્યો. ઘોડો જહીને કુહો. પલકમાં તેની યાળ પકડી ટદાર થઈ કાક તેના પર બેઠો.

તેણે પાછા ફરી ડાળપરથી કુદી ભોંયપર પડેલા ધર્મચન્દ્રને કહ્યું
“આવજો ધર્મચન્દ્રભાઈ!” અને ઘોડો મારી મુક્યો.

કાકની એડીના પ્રભાવે ઘોડો પંખાળો બની રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પાતાલ—નિવાસ.

આપણા મુત્સદ્દી મંત્રી ઉદયન ક્યાં હતા તે આપણે જોવું જોઈએ.
તે બાહોશ મારવાડીની નજર ચારે ખુણે હતી; તેનો હાથ બધાની
નાડ પર હતો. તે કીર્તિદેવનો મિત્ર બન્યો હતો; અને તેનું નિમંત્રણ
સ્વીકારી સજ્જન મહેતાના વાડામાં છુપે વેશે આવ્યો હતો. ત્યાં તેણે
મંજરીને ઓળખી અને બહાર જતી વખતે કાવત્રાંબાળેએ કરેલી ધક્કા-
મુક્કીનો લાજ લઈ તેને ઉચકી, ઉપાડી ગયો. જે ઓતાડે બારણેથી
ત્રિભુવનપાળ અને મુંગલ આવ્યા હતા ત્યાંથી જ તે આવ્યો હતો; એટલે
ત્યાંથી જ પાછો બહાર નીકળ્યો. તેને જાન નહોતું કે મુંગલે તેને
જોયો હતો.

મંજરીએ છુટા થવાને ફાંફાં તો ઘણાં માર્યાં પણ કાંઈ વળ્યું નહિ.
આખરે તે થાકી, ખેલાન બની, અને પડી રહી.

ઉદાએ તે રાતના જાનામાના પાટણ છોડી ખંભાત જવાનો વિચાર
રાખ્યો હતો. પણ મંજરી તેના હાથમાં આવવાથી તેણે પોતાનો ધરાદો
બદલી નાખ્યો. તેને લાગ્યું કે કાક જરૂર મંજરીને શોધવા નીકળવાનો;
અને પોતે ગામ બહાર ગયો છે એમ ખબર પડતાં જરૂર તેની પુઠે લાગ-
વાનો. તો આ તકનો લાજ લઈ, શા માટે દિવસે દિવસે સામર્થ્યવાન થતા
જતા હતા તે શત્રુને પુરો નહિ કરવો? આ કાર્ય સિદ્ધ કરવા તેણે કરેલી
યુક્તિ ખરેખર ઉદાની બાહોશીને જાળે એવી હતી.

જે ઘોડેસ્વારો પોતાની સાથે આવવાના હતા તેને તે મળ્યો; અને
મોઢેરા દરવાજેથી ખંભાતને રસ્તે જવું, કાક પાછળ આવે તો તેને ફસા-

વવો, પકડવો, સામો થાય તો પુરો કરવો, અને પકડાય તો ચંદ્રાવતી લઈ જઈ કેદ રાખવો, એવો હુકમ કર્યો. ધર્મચન્દ્ર અને બીજા ઘોડેસ્વારો એ હુકમ પાળવા પાટણ બહાર ગયા તે આપણે જોયા.

તે સ્વારો ગયા એટલે ઉદો ઝપાટાબંધ બેભાન મંજરીને ખાંધ પર નાખી પાસે આવેલા એક ચૈત્યના પાછલા વાડામાં પેઠો. પળવાર દરવાને તેને રોક્યો; પણ ઉદો મહેતા જેવા જીનશાસનના ધુરંધરને ઓળખી ઝટ માનભેર આઘો ખસ્યો, અને બારી ઉઘાડી આપી. ઉદો હડહડતી ગરીબાઇમાંથી મોટો થયો હતો, એટલે નાનામાં નાની ગલીકુંચી જાણતો હતો. તે વાડાની ભીંતની અંદરની બાજુમાં એક નાની ગલી હતી તેમાં તે પેઠો; અને તે ઠોકર ખાતો, મંજરીને સાચવતો, રખેને તે ખુમ મારે તે પર ધ્યાન આપતો, પોતાના મનમાં અનેક ઘાટ ધડતો તે આગળ વધ્યો.

જીવનની શરૂઆતમાં ઉદાનું લક્ષ્યચિન્હ પાટણની મહાઅમાત્યની પદવી હતું; પણ નિષ્ફળ પ્રયાસોએ તેને શીખવ્યું હતું કે મુંજલ મહેતા જીવતાં એ સ્થાન ખાલી પડે એ અશક્ય હતું. એ નિષ્ફળતાનું ભાન થતાં તેણે બીજું લક્ષ્ય નજર આગળ રાખ્યું: શ્રાવકોમાં શ્રેષ્ઠ બની, જીનશાસનના પ્રતિનિધિ બનવું. એ લક્ષ્ય તેણે ધણે અંશે સાધ્યું હતું;—શુદ્ધિથી, ઉદારતાથી, ધર્મપરાયણતાથી તેણે ખંભાતને જીનશાસનનું મથક બનાવ્યું હતું; અને ત્યાંનું મંત્રીપદ નિરંકુશપણે ભોગવી, ધીમે ધીમે સત્તા અને પ્રતાપ વધારી, મુંજલના પ્રતાપને પણ ઝાંખો પાડવાના પ્રયાસો તે કરી રહ્યો હતો. ધીમેથી પણ ધૈર્યથી તેની નેમ સધાતી જતી હતી.

આ અરસામાં તેને મંજરી મળી. મંજરીના લાલિત્યે તેના હરી ગયેલા હૃદયને ઉકળાવ્યું; તેની વિદ્વતાએ તેને આકર્ષ્યો; તેના આજ્ઞાણ વર્ણે અને શ્રેષ્ઠ કુલે તેને આંજ્યો; તેની દૃઢતાએ તેને પાનો ચડાવ્યો. મંજરીને પોતાની સ્ત્રી કરવી એ વિચારને તેનાં હૃદય, શુદ્ધિ અને અભિમાને વધાવી લીધો.

એકદમ તેના રસ્તામાં રાહસમાન કાક આબ્યો; તેનું ખંભાત ગયું; તેની મંજરી ગઇ; તેની પ્રતિજ્ઞાને હાનિ પહોંચી. શાન્ત પણ નિશ્ચલ મને તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે કાકને કાંકરાની માફક કાઢી નાંખવો. પણ ઉદા ઉછાળીને ટાંટીયો ભાંગે એવો નહોતો. તેણે ધીમેથી, શાન્તિથી પોતાનો રસ્તો લીધો. અત્યારે તેને લાગ્યું કે કાક તેના હાથમાં જરૂર સપડાઇ જવાનો. મંજરી તો હાથમાં જ હતી. છતાં તે દૂરઅંદેશી હતો; રખેને બાજુ પલટાય તેની ખેડિક તે પોતાના કરેલાં કામની નીશાની પણ રહેવા દેવા માગતો નહોતો.

ચૈત્યના વાડાની ગલીમાં થઇ પાસે મુંજલેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં આવેલી એક અંધારા ભોંયરા જેવી ઓસરીમાં તે નીકળ્યો. ઓસરી અડધી ભોંયમાં હતી, અને કાળા પથ્થરની બાંધેલી હતી. તે કાલભૈરવનું નિવાસસ્થાન ગણાતી, અને મધ્યાન્હે મહાદેવના પૂજારીઓ પણ ત્યાં જવાની હિંમત કરતા નહિ.

તે અંધારી ઓસરીમાં પગથીયાં હતાં. પરિચિત માણસની નીડરતાથી ઉદા તેની નીચે ઉતર્યો. ત્યાં મંજરીને તેણે જમીન પર મૂકી અને ચક્રમકથી એક રૂનો કાકડો ચેતાવ્યો. આ અચાનક પડેલા પ્રકાશથી પથ્થરના નાના ઓરડામાં આમાચીડીયાં ઉડી રહ્યાં અને પાંખો ફફડાવી લયાનક પડછાયા પાડવા લાગ્યાં.

ઉદાને ખેડીવા જેટલી પણ પુરસદ નહોતી. ભીંતમાં એક કડું હતું તે પકડી તેણે જોરથી ખેંચવા માંડ્યું. થોડીક વારે, કડાંવાળો પથ્થર હાલ્યો—મહા મહેનતે તેણે તે ખસેડ્યો. ભીંતમાં એક બાકેડું હતું તે આખરે ખુલ્લું થયું; અને તેમાંથી જોરથી પવન આવ્યો.

આ બાકેડું એક સલંગ ભોંયરામાં પડતું હતું; અને તે ભોંયરે રાજ-મહેલમાંથી ગામ બહાર વિમળશાહના સ્થાનકની વાવમાં નીકળતું હતું. રાજ, મહાઅમાત્ય કે ધણા જ વિશ્વાસુ રાજસેવકોને આ ચોરવાટની હસ્તીની ખબર હતી; કારણ કે દુશ્મન ઘેરે ઘાલે ત્યારેજ ગામમાંથી નાસી જવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. જ્યારે ઉદા નિર્ધન

અવસ્થામાં પાસેના ચૈત્યની ધર્મશાળામાં પડી રહેતો ત્યારે એક વૃદ્ધ રાજસેવકની પાસેથી આ છુપા રસ્તાનો મેદ જાણ્યો હતો; અને નવરા બેઠાં બેઠાં, નીડરતાથી તેનું સંશોધન કર્યું હતું. તે રસ્તો તેને અત્યારે ખપ લાગ્યો.

કાકડો ધરી ધ્યાનપૂર્વક જોતાં તેને રસ્તો ચોખ્ખો અને સીધો લાગ્યો એટલે તેણે કાકડો હોલવી નાખ્યો અને મંજરીને ધીમેથી ઉપાડી રસ્તે પડ્યો. રસ્તામાં થોડે થોડે દૂર ઉપરથી કાચેલાં બાકારાં હતાં. તેનાં મુખ કોષ્ઠક મંદિર, કોષ્ઠક ચૈત્યની ભીંતમાં, અગાસીમાં, બહારથી ન જાણાય તેમ પડતાં; અને તેમાંથી આ રસ્તામાં સહેજસાજ હવા-અજ-વાળું આવતાં. આને લીધે માર્ગ સુગમ હતો. ને કોષ્ઠક ઠંકાણે આવતા પ્રભાતના ઉજાસથી નહિ જેવો આલાસ મારતો.

દોઢેક કાશ જેટલું ચાલતાં આ ભોંયરાનો અંત વિમલમહેતાની વાવમાં આવ્યો. વાવ વિશાળ હતી, કેટલોક ભાગ પડી ગયો હતો; અને અસલના સ્થાપત્યના નિયમ મુજબ તેમાં ઓરડાઓ ધણી હતા. આવા એક નાના ઓરડામાં તે નીકળ્યો. ત્યાંથી બહાર આવી, તેણે મંજરીને ભોંયપર સુવાડી; અને વાવમાં જઈ ઉજાગરો અને શ્રમ ઉતારવા મોંઘું ધોઈ આવ્યો.

પછી, તે પાસેના સ્થાનકના રખેવાલ પાસે ગયો. રખેવાલ ઉડીને પોતાની ઓરડી આગળ દાતણ કરતો હતો, અને ધીમેથી પરભાતીયું ગાતો હતો. તે જુના જમાનાનો વૃદ્ધ જૈન સૈનિક હતો; અને મીનળ-દેવીની મહેરબાનીથી પોતાનું વાનપ્રસ્થ આ સ્થલે ગાળતો હતો. તે એક-માર્ગી, શુદ્ધ, અડગ ડોસો હતો, અને વચન પાળવામાં એકલો મનાતો. “જય અરહંત” ઉદાએ સુસ્ત ધામજી તરીકે તેને ઉદ્દેશ્યો “કેમ છો?”

રખેવાલે ધ્યાનપૂર્વક જોયું, અને લાંબી મુછો જરા વિરમયતામાં ખેંચી “જય અરિહંત ઓહોહો ઉદા મહેતા અત્યારે?”

“હા. તમારું એક ખાસ કામ છે સુરપાલ!”

“શું?”

“મારે એક માણસને છુપાવવું છે. તે તમે રાખી શકશો?”

“હું મહારાજ! કેવી રીતે? આ અપાસરામાં તે કાંઈ બને. હજાર જણ આવે ને હજાર જણ જાય” કહી ડોસો ત્રીણી આંખ કરી જોઈ રહ્યો.

“સુરપાલ! જુઓ હું ઉતાવળમાં છું. તમે જાણો છો કે હું રાજ્યનો મંત્રી છું. જરૂર પડ્યા વિના અહિયાં આવું નહિ.”

“પણ અહિયાં રાખું કેમ?” જરા કચવાઈ રખેવાલે કહ્યું.

“વિમલમહેતાને સ્થાનકે નહિ રહે તે કાંઈ બને?” ઉદાએ માર્મિક પ્રશ્ન કર્યો.

“આખું ગામ પચું છે.”

“ના. પણ અહિયાંના લોયરાનો મારે ખપ છે.”

“લોયરા!” જરા ચમકીને સુરપાલે પુછ્યું “અહિયાં લોયરા!”

“લુલી ગયા?” ઉદાએ મીઠાશથી પુછ્યું. “જ્યાં હંસાદેવીને^૧ પુર્યા હતાં તે? ઉઠો. વાર લાગશે તો છેક સવાર પડશે.”

“હંસાદેવી પુર્યા હતાં તે!” જરાક ધુજતે અવાજે સુરપાલે કહ્યું. “શું કહો છો? મને ખબર નથી.”

“સુરપાલ! તે હું માનું? હંસાદેવી તે મુંજલ મહેતાની બહેન ને મંડલેશ્વરની મા. તમે શું જાણતા નથી? ઉઠો.”

“ઉદા મહેતા! એ શું ગાંડી વાત કરે છે?” ડોસાએ જરા તોછડાઈથી પુછ્યું. “અહિયાં લોયરાએ નથી ને કાંઈ નથી.

“જુઓ” જરાક મીઠા અવાજમાં સત્તાનો પડઘો પાડતા ઉદાએ કહ્યું “હું બધું જાણું છું. શા માટે મારું કહ્યું નથી માનતા?”

પેલા વૃદ્ધ સૈનિકના હોઠ દહતામાં દબાયા. “મહેતા! તમે માલીક નથી-માલીક તો જયદેવ મહારાજ ને મીનજબા છે.”

“સુરપાલ! ભૂલ્યા. તે પણ માલીક નથી. માલીક તો જનપ્રભુ છે? તેનો હુકમ છે.”

“જનમહાપ્રભુ” ધર્મચુસ્ત સુરપાલે વિસ્મય પામી પુછ્યું.

“સુરપાલ! મારી વાત સાંભળો! તમે જાણો છો કે હું ચુસ્ત

શ્રાવક છું; જીન ભગવાનનો ક્રિકર છું. મારે માથે એક મહા ધર્મ-સંકટ આવી પડ્યું છે. એક બ્રાહ્મણ કન્યાને તેનાં દુષ્ટ સગાં જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કરતી અટકાવે છે. તેનાં સગાં પ્રતાપી અને શક્તિમાન છે, એટલે તે મારે શરણે આવી છે. પણ હું કાંઈ કરી ન શક્યો. મેં પ્રભુજીને બહુ વિનવ્યા, બહુ ઉપવાસ કર્યો, બહુ માનતા રાખી; આખરે કાલે પ્રભુજીએ પ્રેરણા મુકી. હંસાદેવીને આખી દુનિયાથી અણુઅણુ વર્ષો સુધી રાખવામાં આવ્યાં હતાં તે સ્થલનું મને જ્ઞાન થયું—પ્રભુજીએ કર્યું. તમારા જેવા શ્રદ્ધાળુ શ્રાવકની મને યાદ દીધી. અને તેથી હું અહિયાં આવ્યો છું. એક થોડા દહાડા એ છોકરીને સંતાડી મુકા તેનું કલ્યાણ થાય એમ છે; અને તે આ સ્થાનકના ભોંયરા શિવાય બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે બને એમ નથી.” ઝપાટાબંધ અપ્રતીમ કલાથી ઉદાએ સમજાવવા માંડ્યું. “તમે નહિ માનશો તો મારાં અને એ છોકરીનાં દુર્ભાગ્ય; મારી પ્રેરણા ખોટી—માત્ર ભ્રમ—એટલું જ. અને જે કંઈ પાપ થશે તેના અધિકારી તમે.” કૃત્રિમ બેદરકારીથી ઉદાએ કહ્યું.

“મહેતાજી! તમારું સંકટ તો ખરું છે.” સુરપાલે ધીમેથી ડોકું ધ્રુણાવી કહેવા માંડ્યું “પણ મારાથી બનવું કઠણ છે.”

“જેવું નશીબ ! જીનશાસનનો વિનય મારે ને તમારે હાથે થવાનો નહિ જ લખાયો.”

“પણ—”

“આપણે તો પાપના પોટલાનાં ધણી !”

“મહારાજ !” ઉદાની પ્રેરણાની વાત સુરપાલને ગળે ઉતરી ગઈ હતી. “પણ એક રસ્તો છે.”

“શો ?” આતુરતાથી ઉદાએ પુછ્યું.

“તમે કહેતા હો તો હું રાખું. જ્યારે જોઈએ ત્યારે પાછી લઈ જાઓ.”

“પણ એનાં સગાંઓ તો પાતાળ ફેડે એવાં છે, ને મોટા મંડલે-શ્વરોની એને આથ છે.”

“તે વાતમાં નીડર રહેજો.”

મને ન બતાવવું હોય તો બલે, પણ જેમ હું સાબાને સંતાડ્યાં તેમ આને સંતાડી આપો એટલે મારે કંઈ કહેવું નથી.” હસીને ઉદા મહેતાએ કહ્યું.

“એ હું સાબાની. વાત હું કંઈ નહિ જાણું. હું તો માત્ર મારા વચનની વાત જાણું. લાવો છોકરી ક્યાં છે ?”

“આ પાસેજ છે. હું આ લખને આવ્યો” કહી ઉદા ત્યાંથી ગયો, અને થોડી વારમાં બેલાન મંજરીને લખને પાછો આવ્યો. સુરપાલ પર શ્રદ્ધા રાખ્યા વિના છુટકા નહોતો.

“સુરપાલ ! પણ મારે એ છોકરીને મળવું હોય તો ?”

“તે તમે જાણો. એ કંઈ ન બને.”

“એક વાત કહું ? માનશો ?” ધીમેથી ઉદાએ કહ્યું.

“મારે એને મળવું હોય ત્યારે આંખે પાટા બાંધી મને લઈ જશો ? પછી હું ક્યાંથી જાણવાનો હતો ?” ડોસો ઉદાની પાકાઈ પર હસ્યો. સુરપાલ ! આ વાતની ના નહિ કહેશો. તમારે જોઈએ તે લો—જોઈએ તે શરત કરો.”

“મહેતા ! તમો કહી રહ્યા ? આ ડોકું જોયું ? જોઈએ તો ધડથી જીકું કરો, પણ એ વાત બનવાની નથી.”

ઉદા વિચારમાં જોઈ રહ્યો. સુરપાલે આગળ ચલાવ્યું. “હા. એક વાત બનશે. હું એ છોકરીને જોઈએ ત્યારે તમને મેળવી આપીશ.”

“વાર ! જેવી તમારી ઇચ્છા. પણ સુરપાલ ! તમારા જેવાને કહેવું તો નહિ પડે—પણ કોઈને આ વાત કહેશો નહિ.”

“વાર.”

“ને એને છોડશો નહિ.”

“મારું બનશે ત્યાં સુધી.”

“હું જાઉં ?”

“હાસ્તો,” ડોકે પેટે સુરપાલે કહ્યું. રખેને કરીકારવેલી મહેનત ધૂળ મળે એવી ચિન્તા કરતો ઉદા ત્યાંથી ઝપાટાબંધ કોટનાં દરવાજા તરફ ચાલ્યો. પણ એને ખાતરી હતી કે સુરપાલની પાસે જેટલી મંજરી સંતાડાઈ

શકાશે તેટલી પાતાળમાં પણ સંતાડવી નહિ બને; અને જો કાકનું કાસળ જાય તો તો એક દિવસમાં તે પાછી લઈ જઈ શકશે એમ એનું ધારવું હતું.

ઉદો ગયો કે સુરપાલ ઉડ્યો ને મનમાં બબજો “દરરોજ અંકકું—આ થવા શું બેઠું છે?” તેણે કમરે ધોતીયાની પાટલી વીંટી અને મંજરીને ઉંચકી પોતાના ઓરડાની પાસેના ઓરડા ખોલી તેમાં લઈ ગયો. તે ઓરડામાં ત્રણ ચાર તાળાં મારેલાં મોટાં મોટાં બારણાં હતાં, તેમાંથી એક તેણે ઉઘાડ્યું, અને અંદર પેસી અંદરથી દઈ દીધું. અંદર એક અંધારો રસ્તો હતો, અને તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બાંકોરાનું અજવાળું પડતું હતું. આ રસ્તાનાં પગથીયાં તે ઉતર્યો. આ માર્ગ સ્થાનક અને વાવની વચ્ચેના રસ્તાની નીચેથી જતો હતો.

કાટ અને વાવનાં સંગીન ચણતરકામો જ્યાં જમીનપર ભેગાં થતાં હતાં તેની નીચે તે પહોંચ્યો. વાવનાં અટપટાં ચણતરનો લાભ લઈ જમીનમાં કરવામાં આવેલી એક બે નાની ઓશરીઓ હતી ત્યાં તે પહોંચ્યો. તેમાં ઘણીજ યુક્તિસર રાખેલી જળીયોમાંથી આછો પ્રકાશ આવતો હતો. આ ઓશરીમાં બે ત્રણ ખંડનાં બારણાં પડતાં હતાં તેમાંથી એક ઉઘાડી સુરપાલ મંજરીને અંદર લઈ ગયો.

તે ઓરડામાં રહેવાની અને સુવાની કાંઈક સામગ્રીઓ હતી, તેમ હવા અને ઉજસ પણ બહાર કરતાં કાંઈક વધારે હતાં. સુરપાલે ત્યાં મંજરીને સુવાડી અને દરેક વસ્તુ પર પડેલી ધૂળ ખંખેરી. તે ક્યાં પછી તે એક ગોળી ભરીને પાણી લઈ આવ્યો અને ત્યાં મુક્યું; અને બારણું વાસી ઉપર ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

તપાસ.

રાત પચા પછી મંડલેશ્વર અને કાશ્મીરાદેવી વિચાર કરતાં, ચિન્તા કરતાં બેઠાં હતાં; અને એટલામાં વાડામાં ઘોડાના પગલાંનો ખડખડાટ

થયો. બન્ને ઉભાં થઈ ગયાં, અને કાન માંડ્યા; તેમનાં અંતઃકરણ આશાએ, ચિન્તાએ ધબકી ઉઠ્યાં. એ કોણ આવ્યું છે તે નક્કી કરવા ત્રિભુવનપાલ જાય તે પહેલાં કાંક આવ્યો; પ્રતાપ પાડતો, દૃઢ ડગલાં ધરતો ભટ્ટરાજ નહિ, પણ ઉઘાડે માથે, ફાટેલે લુગડે, પરસેવાની રેલથી ટપકતો, હાંફતો, નિસ્તેજ કાંક આવ્યો, અને ત્યાં ફસડાઈ પડ્યો. બન્ને ચિન્તાતુર મુખે જોઈ રહ્યાં; કાંક બે હાથમાં માથું મુકી જોઈ રહ્યો.

“કેમ?” કાશ્મીરાએ પુછ્યું.

“હારી ખાધું. ઉદ્ધાની ઉસ્તાદીમાં ફસાઈ ગયો.” હાંફતાં હાંફતાં ધીમે ધીમે કંકે કહ્યું. “એ તો અહિયાં છે—મંજરી પણ અહિયાં છે—પણ મને મારવા ચાર મારા મોકલ્યા હતા.”

“હૈ!” ત્રિભુવનપાલે કહ્યું.

“હા. પણ નસીબયોગે બચી ગયો, ને જીવતો પાછો આવ્યો.” કહી કંકે પોતાનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો.

“ત્યારે મંજરી અહિયાં હોવી જોઈએ.”

“હાસ્તો.” કંકે ડોકું ધુણાવ્યું. “આજે તો થાકીને મરણુતોલ થઈ ગયો છું.

“ઉભો રહે! તને કાંઈ ખાવાનું આપું” કહી કાશ્મીરાએ તેને માટે જોઈવણુ કરવા માંડી. થાકેલો—હારેલો કાંક અને નિરાશાગ્રસ્ત મંડલેશ્વર અને તેની સ્ત્રી અનેક યોજનાઓ ધડી આખરે સુતાં.

સવારનો પહોર થતાં કાંક રાજગઢ ગયો; અને રાજ મુગયા રમવા આગલા દિવસના ગયા હોવાથી મુંઝવ મહેતાને મળવા ગયો. જણે પોતાને કાંઈ ખબર હોય જ નહિ એવી આડીતેડી વાત કરી મુંઝવે તેને રજા આપી. મુંઝવ ઘણા કામમાં હોવાથી તે પણ વધારે પુછી શક્યો નહિ. માત્ર એટલી ખબર પડી કે ગઈ કાલે ઉદા મહેતા રાજગઢમાં જણાયા નહોતા.

આ સમાચારથી અસંતોષ પામી શું કરવું તેનો વિચાર કરતો તે રાજગઢની બહાર નીકળ્યો. પણ ઉદા મહેતા પાટણમાં છે કે નહિ તે

પ્રશ્નનો નિવેડો એકદમ અચાનક રીતે આવ્યો: સામેથી પાલખીમાં બેસી તે પોતે જ આવ્યા.

બન્નેએ એક બીજા સામું જોયું. એક પલવાર બન્ને ચમક્યા, અને તરત ઉઠા મહેતાનો મીઠો પ્રશ્ન આવ્યો: “કેમ કાકભટ્ટ! ખુશ તો ખરા?”

કાકે હોઠ દાખ્યા “હા મહેતાજી! કેમ છો? લોકો તો વાતો કરે છે કે તમે પાટણ છોડી ખેંચાત ગયા?” કહી તેણે તેની પાલખી સાથે ચાલવા માંડ્યું.

“કાંઈ કારણ? ઘણે વખતે રાજ્યકારભારમાંથી જરા નિવૃત્તિ મળી છે તે શા સાર મોજ નહિ કરું?”

કાકને તેની ડોક મરડી નાખવાનું મન થયું “હા કરો! નશીબદાર છો. શા માટે મોજ ન કરો?”

“તમારે પણ ક્યાં નથી?” જરા હસીને ઉદાએ કહ્યું, “તમારી ઉમ્મરે હું તો બીખારી હતો—અને તમે તો સુખમાં મહાલો છો.” કાકને આ મશ્કરીમાં મર્મ લાગ્યો.

“સુખ અને દુઃખ—અમારે તો ઠીક જ છે તો જીવ હાથમાં લઈને ફરવું પડે છે. કાલે ચાર જણુ જોડે લડવું પડ્યું” જાણે સામાન્ય વાત કરતો હોય તેમ કાકે કહ્યું.

“હૈ!” ઉદાએ સ્વસ્થતા ખોઈ પુછ્યું “શું થયું?”

“અરે મને તો સૌમનાથ ભગવાનનું અભય વચન છે. હું અણિ-શુદ્ધ આવ્યો, ને પેલા—”

અક્ષર ખોલ્યા વિના, આતુર આંખે જ ઉદાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ઠેકાણે” કહી કાક હસ્તો હસ્તો, છુટો પડ્યો.

ઉદાની ચિન્તાનો, નિરાશાનો પાર રહ્યો નહિ. કાક સજીવ પાછો આવ્યો, અને તેના ચાર ચોદા ઠેકાણે! શું કાકનું ભાગ્ય દુર્જન હતું? શું તેની પોતાની હાર થશે? આ વિચારોના વમળમાં પડી ચિન્તાતુર હૃદયે ઉદો રાજગઢમાં ગયો.

કાકે ચારે તરફ જોયું. સામે રસ્તાપર નજર કરતાં લાટનો એક સુભટ જતો તેણે જોયો.

“રૂદ્રમલ્લ !”

“ઝોહો બટ્ટણ !—અરે બટ્ટરાજ જયજય !” પેલાએ હેતથી કહ્યું. રાજદરબારના પ્રસંગ પછી લાટના યોદ્ધાઓમાં કાક અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યો હતો.

“એક કામ કરશો ?”

“શું ?”

“આ પેલો પાલખીમાં મંત્રી ગયો તેને ઝોળખ્યો ?”

“હા. એ તો પેલો ખંભાતવાળો. મહારાજે દંડ કર્યો હતો તે.”

“તેજ. આખો દહાડો એ ક્યાં જાય છે, અને શું કરે છે તેની ખબર આપતા રહેશો ?”

“જરૂર.” લાટના ઘણાખરા યોદ્ધાઓ પાટણમાં નવરા પડ્યા મળહ કર્યા કરતા હતા; એટલે ગમે તે કાંઈ નવું ટીખલ તેમને પસંદ પડે એમ હતું. રૂદ્રમલ્લ ઉદાની વાટ જોતો સામા ઓટલાપર જઈને બેઠો.

કાક ઘેર આવ્યો ત્યારે કાશ્મીરાદેવી તેની વાટ જોતી બેઠી હતી.

“કાક ! ઉઠો અહિયાં છે; પણ મંજરી અહિયાં નથી.”

“કેમ જણ્યું ?”

“મેં મારી દાસી મારફતે ખબર કઢાવી. શાન્તુ મહેતાને ત્યાં મંજરી નથી.”

“શું કહ્યો છો ?” કાકનું મોઢું ઉતરી ગયું. “તે પાટણમાં તો હોવી જોઈએ.”

“તે બલે હોય. પણ ઉઠો તો કાલે સવારે એકલો ઘેર આવ્યો.”

“કાણે જોયો ?”

“આપણી સોનની માસી છે તેણે જાતે જોયો.”

“બહીલે મોઢે બન્નેએ એક બીજા સામું જોયું.

“મહારાજ ક્યાં ગયા છે ?”

“ફાઇખાને કહેવા.”

“અરે રામ રામ” કાકે નીસાસો મુક્યો.

“કેમ ?”

“એ શું કામનું? મીનળબાને કહેવાથી કાંઈ વળે. એ તો આપણે જ શોધી કાઢવી પડશે. એવાં મોટાં માણસો કાંઈ ખપ લાગે નહિ. ઉલટાં હસી કાઢશે. નહિ તો પણ પુરાવા વિના ઉદાને કાંઈ કહેવાય? એ તો એ ઉધાડે છોગે રાજગદમાં જાય.”

“ત્યારે શું કરીયે?”

“જુઓ. કાંઈ રસ્તો કાઢું છું.”

પ્રકરણ ૧૨ મું.

શાસન.

તે રાતના સ્મરણ-આનંદ પછી મુંગલનું હૃદય ધણું જ ખિન્ન રહેતું હતું. દિવસ અને રાત તેનો જીવ ચણચણ કરતો; અને અનેક પ્રવૃત્તિ હાથપર હતી; છતાં કુલકુંવર અને તેનો છોકરો મનમાં વારંવાર આવ્યાં કરતાં. અને આ કારણથી મન ઉચાટમાં રહેતું હોવાથી તે મીનળદેવીને પણ નીરાંતે મળવા જતો નહિ.

રાત પડ્યા પછી મીનળદેવીએ તેને બોલાવ્યો. તે ગયો અને હમેશના રીવાજ મુજબ આખા દિવસના સમાચાર કહી સંભળાવ્યા; અને પછી રજ લેવા માંડી.

“મુંગલ!” જરા ખિન્નતાભર્યા અવાજે મીનળદેવીએ પ્રશ્ન કર્યો “એક નવા જુની રહી નથી જતી?”

“શી?”

“તાં હૈયું ભરેલું છે તે.”

મુંગલ ચમક્યો; સ્વસ્થતા મેળવી હત્યો.

“શું કહો છો? માં હૈયું?”

નયનો મુંગલના મ્હોપર ઠેરવી રાણીએ જવાબ દીધો: “હા.”

“હા.” મુંગલે વાત ઉડાવી “માં હૃદય તો સદાયે ભરેલું છે. તમારી ને રાજની ભક્તિથી.”

“હા. ને સાથે બેચેનીથી પણ ભરેલું છે તે કેમ ભુલી જાય છે?”

“કાણે કહ્યું?”

“કાણુ કહે? જોવાને મને આંખો નથી?” પારખવાને અંતર નથી? મુંગલ! હૈયું જીભે નથી લાવતી—એટલે શું હૈયું નથી જ એમ માને છે?” ધણે દિવસે રાણીએ આ બે વચ્ચે નિષિદ્ધ થયેલી વાતો આણવા માંડી.

“ધારો કે એમ હોય? તેથી શું કાંઈ પોક મુકે માણસ સજીવન થતું હશે? જે વાતમાં માલ નહિ, એ વાત કરવી નહિ.”

“ના.” મીનજદેવીએ કહ્યું. “એ વાતમાં માલ છે. અત્યાર સુધી હસવામાં અનેક વાર વાત થઈ છે; અત્યારે સીધે સીધી રીતે કહું છું.”

“શું?” યુદ્ધ માટે તૈયાર થતાં મુંગલે પુછ્યું.

“તારે ખીજવાર પરણવું પડશે” રાણીએ કહ્યું.

“મારે—ખીજ—વાર—પરણવું—પડશે” ધીમેથી અકેક બોલ બોલતાં મુંગલે કહ્યું; અને એકદમ માથું ઉંચું કરી તેજસ્વી આંખોમાંથી ચમકતાં તેજ ફેંકતો તે બોલ્યો. “અને નહિ પરણું તો શું કરશો?”

“પણ” શાન્તિથી અને સત્તાથી રાણીએ જવાબ દીધો. “એ બનવાનું જ નથી ને.” રાણી આ બળવા માટે તૈયાર હતી.

“કેમ?”

“કારણ કે તું મારો બોલ ઉઠામે જ નહિ.”

આ જવાબથી મુંગલના જુસ્સાપર અંકુશ આવ્યો.

“શા માટે એવી ખોટી જીદ કરો છો? એથી હું કાંઈ વધારે સુખી થવાનો છું?”

“તું નહિ થતો—પણ હું થઇશ.”

“પણ આ નવી વાત આવી ક્યાંથી?”

“મારા હૈયામાંથી. મારે તને પ્રતાપી જોવો હતો—તે મેં જોયો. હવે મારે તને સુખી જોવો છે.”

“ના—ના દેવી! એ ભ્રમ છે. હું પુરેપુરો સુખી નથી, તો બલે નથી.

પણ માઈ સુખ મારી રાજ્યખટપટમાં સમાયું છે. તે નેમની સાધના એજ મારા જીવનનો આદેશ થઈ રહ્યો છે. હવે ફરીથી સંસાર માંડી, ધરડી ઘોડી ને લાલ લગામ લગાવી મને સુખ મળે? એ તો જો છે તે છે. વધારે ફાંફાં મારવા જાઉં તો ઉલટો ઘડપણમાં પગ ધસતો થાઉં.”

“ધરડા! પણ તું તો બેતાલીશનો થયો.”

“પણ સ્વભાવે ચોર્યાશીનો છું ને.”

“તેથી જ નાનો બનાવવાની યોજના કરી છે. તું કહેશે તે બધું નિરર્થક જશે. તાઈ વાક્યાતુર્ય કાંઈ ચાલવાનું નથી. મારો નિશ્ચય દૃઢ છે. તારે પરણવું પડશે.” કહી રાણી દ્રઢ અને સત્તાવાદી નજરે જોઈ રહ્યાં.

“પણ—”

“મુંજલ!” એકદમ સત્તાથી તેને બોલતો અટકાવી રાણીએ કહ્યું.

“કેમ?”

“દરેક દૃષ્ટિએ મેં વિચાર કર્યો છે. રાજ્યમાતા તરીકે, તારી,—” કહી રાણી બરોબર શબ્દો બોલવા જરા અટક્યાં અને આગળ ચલાવ્યું—

“માલીક તરીકે, માઈ શાસન છે. હવે થયું?”

“પણ માઈ સાંભળો નહિ?”

“ના—”

“ત્યારે મારે તમારું શાસન પણ કબુલ નથી” કહી જીદમાં મુંજલ ઉઠીને ઉભો થઈ ગયો.

“મારા શબ્દે સેંકડો પરણ્યાં છે—ને સેંકડો રાંધ્યાં છે. તે શબ્દ શું ઉઠા-મશે? ને તે તું જ” કહી રાણી જોઈ રહી. “બોલ તું શું કહેવા માગે છે.”

“દેવી! તમે આટલા જુસ્સામાં આવી બોલો છો તે શું બતાવે તે બબર છે?” ધીમેથી મુંજલે પુછ્યું. “મીનજીવેની આવાં આપણુદી કાષ્ઠએ જોયાં છે? તેજ બતાવે છે કે નથી માઈ હેયું બદલાયું—કે નથી તમારું.”

“તેથી શું?”

“તેથી જ બધું.”

“મને સમજ નથી પડતી” મીનજીવેનીએ વિચારમાં પડી કહ્યું.

“એક ફુલકુંવરને તો રીબાવી રીબાવી મારી નાંખી; ખીજને મારી નાંખવાનું મારામાં જોર નથી.”

મીનળદેવીને સખત ફટકો લાગ્યો—તે ચમકીને આંસાં બની ગયાં. બાણુતાં અબાણુતાં હાથ છાતીપર મુકી દાખ્યો, દખાઈ ગયો.

“જોડેલા પોપડા ઉપાડવા નહિ. ચાલે તેમ ચાલવા દેવામાંજ માલ છે.”

“મુંગલ! મારી બીક લાગે છે?”

“ના—મારા પોતાના હૃદયની.”

“આ પથ્થાત્તાપ પરથી નથી લાગતું કે એવો વખત નહિ આવે?”

“અત્યારે આપણા હૈયાપરથી નથી લાગતું કે એવો વખત જરૂર આવે?”

“ના. ના. મેં ફુલકુંવર તને ખોવડાવી” ખિન્ન અવાજે રાણીએ કહ્યું
“ખીજ મારે અપાવવી જોઈએ.”

“ના. જેણે મને મંત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ થતાં શીખવ્યું તેજ મારે બસ છે” ગર્વથી મુંગલે કહ્યું.

થોડીવાર કાંઈ બોલ્યું નહિ; આખરે રાણીએ કહ્યું: બસે જે થશે તે તારે પરણવું તો પડશે જ”

મુંગલે મ્હાનવદને તળીયત વાળી દીધી ને છાતીપર માથું ઝુકાવ્યું.

“હિલટાં આપણે દુઃખી થઈશું.”

“કદી નહિ. તને સુખી જોઈ હું સુખ માનીશ.”

“તે પણ દુઃખી થશે.”

“નહિ થવા દઉં. તે મારા હાથમાં છે.”

“આ માત્ર જીદ છે. હૌ.”

“બલે.”

“જીદ! જીદ!” વિચારના ઉડાણમાંથી મુંગલ બોલ્યો “હજી એ તમારી ટેવ ગઈ નથી.”

“અને જવાની નથી.”

“ઠીક. ત્યારે હું પણ રાતે વિચાર કરી જોઈશ. સવારે વાત” કહી નમસ્કાર કરી, ખિન્ન હૃદયે મુંગલ ચાલવા માંડ્યો.

મકરણ ૧૩ મું.

હૃદયયજ્ઞ.

મુંગલ હૃદયની અકથ્ય વ્યથાથી મુગો બની ચાલ્યો ગયો; અને મીનળદેવી થોડો વખત બારણા તરફ જોઈ રહ્યાં. તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં; તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. ત્યારથી આ પ્રશ્ન પાછો ઉભો થયો હતો ત્યારથી તેનું હૈયું ચીરાઈ જતું હતું; અને મહા મહેનતે, રાત અને દિવસના વિચારને પરિણામે મુંગલને કહેવા જેટલું સ્વાસ્થ્ય તેમણે મેળવ્યું હતું. અને આ મુશ્કેલીને લીધેજ જેવી જોષાએ તેવી ખુબીથી તે મુંગલને સમજાવી શકી નહિ.

કારમીરાદેવીના સચોટ વચનથી તેના વિચારો જુદી જ દિશામાં વળ્યા હતા; અને તેમ થવાથી નવાં દષ્ટિબિન્દુ, નવા ભાવો નજરે ચડ્યા હતા. તેના વિશુદ્ધ પ્રેમનું વધારે શુદ્ધ પ્રેમમાં રૂપાંતર થયું હતું; અને તે રૂપાંતરથી મુંગલને પરણાવવાનો તેનો નિશ્ચય દૃઢ થયો હતો. મુંગલ ના કહેતો હતો તેનું કારણ પણ તે સમજતી હતી; પણ તે કારણ તેને તે નજીવું લાગતું હતું.

મુંગલ ગયા પછી તેણે ક્યાં સુધી વિચાર કર્યો; વિચાર કરતાં તેનું હૈયું ભરાઈ ગયું: રસસાગરના તરંગોની પરંપરા તેમાં ઉછળી રહી; તેની આંખમાંથી આંસુ ખરવા લાગ્યાં.

તેણે સુવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં સફલ થઈ નહિ. આખરે ઉઠી-બધો ગઢ શાન્ત થઈ રહ્યો હતો.

“રૂપાં!” તેણે પોતાની દાસીને બૂમ મારી.

“બા” દાસી ઉઠીને આગળ આવી.

“પેલો દીવો હાથમાં લે.”

મુજે મોઢે દાસીએ દીવો લીધો અને તે બન્ને મુંગલ સુતો હતો ત્યાં ગયાં.

રાણી અને મુંગલનો સંબંધ નિષ્કલંક અને શુદ્ધ હતો. તેમની

પવિત્રતા કલંકને સ્વપ્ને પણ આવવા દેતી નહિ. મીનળદેવીએ દાસીને બારણા વચ્ચે-જોઈ શકે પણ સાંભળી ન શકે-એમ બેસાડી; અને પોતે અગાશીમાં જ્યાં મુંબલ સુતો હતો ત્યાં ગઈ.

રાણીએ ધીમેથી ‘મુંબલ’ કહી ખૂમ મારી-ચપલ અમાત્ય તરત જ જાગ્યો, અને બેઠો ચર્ચ ગયો.

“દેવી! કહી અચંબો પામેલો મુંબલ પથારીમાંથી નીચે ઉતરી બેઠો. મીનળદેવી પથારીની ઢાલ પર બેઠી.

“મુંબલ! તું ગયો, પણ મને ઉંઘ નહિ આવી. આ બાબતની વાત આપણે પુરી કરવી જોઈએ.”

“શું પુરી કરીયે? તમે મને પરણાવવા માગો છો, મારે પરણવું નથી. તમે ધારો છો કે હું તેથી સુખી થઈશ, હું માનું છું કે આપણે બન્ને દુઃખી થઈશું, એમાં હવે પુરું શું કરવું હતું?”

“પુરું કરવાનું હજી બાકું છે.”

“શું?”

“મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત. મુંબલ! તું નિઃસ્વાર્થી છે. કોઈ દિવસ તો એમ વિચાર કર્યો છે કે આપણા બેમાં હું બધી જ અધમ અને સ્વાર્થી છું?”

“ના.”

“ત્યારે એ તારી મોટાઈ દેખાડે છે એટલું જ.”

“કેમ?” જરા હસીને મુંબલે કહ્યું.

“કેમ શું? મારે અત્યારે બધું બર્થ પુરું છે. સ્નેહસમર્પણ કરવા મહારાજની યાદ છે-કલ્પનાનો આનંદ ભોગવવો હોય તો તું છે-મારું હૈયું ઠારવા જયદેવ જેવો જાયો છે-માન ને ભક્તિની ભૂખ પુરવા વહુઓ છે. અને તારે કોઈ નથી.”

“કેમ કોઈ નથી?” કૃત્રિમ હાસ્ય કરી મુંબલે પુછ્યું. “તમે છો-જયદેવ છે-ત્રિભુવન છે.”

“નામનાં-કહેવાનાં. તને બધાની ખોટ છે. તું તો અરણ્યમાં એકલા

ઉભેલા તાઝ જેવો અટુલો છે.” કહી મીનળદેવીએ આંસુ લુછ્યાં—મુંબલનું પણ હૈયું જરા ભરાઈ આવ્યું. “સંસાર, મર્યાદા, નીતિ મને તારાથી દૂર રાખે છે—તારો ધાક ખીજને દૂર રાખે છે; એટલે તું તો એકલો ને એકલો જ.”

“દેવી! દેવી!” જરા અશાંતપણે મુંબલે કહ્યું “આવું આવું શા માટે બોલો છો? નકામું તમારું હૃદય ચીરાય છે, ને મારું હૃદય ચીરાય છે.”

“ચીરાવા દે. પણ કોઈ કોઈ વખત અંદર રહેલા વિચારો બહાર નીકળવા તો દે. જ્યારે તારો ને મારો હું વિચાર કરું છું ત્યારે મારો જીવ કહ્યું કરતો નથી.”

“કેમ?”

“કેમ શું? પ્રભુએ મુગા રહેવા તો સરજ્યાં છે. પણ હું નહિ ગાંધશ ત્યારે તારા ગુણ કાણુ ગાશે?”

“પણ મારે ગુણ ગવરાવવા નથી. હું જે કાંઈ કરું છું તે મારા સ્વાર્થ માટે કરું છું—મારા સુખ માટે કરું છું.”

“મુંબલ” રાણી વચ્ચે બોલી “પાંચ વર્ષ પહેલાં હું એ માનત. તને ખબર છે? જીવાનીનું હૃદય બધું લેવા માગે છે—અધોડ વયે આપવા ઇચ્છે છે. મારે રાણી થવું હતું—મારા પાટજીને પ્રભાવશાળી બનાવવું હતું—મારા દીકરાને તેનો માલીક બનાવવો હતો. એ બધું કામ કરવાનું મેં તારી પાસે વચન લીધું—અને તે વચન પાળ્યું. પહેલાં મારામાં મદ્દ હતો—હવે તે ગળી ગયો છે. તે શું કર્યું તે હું જોઈ શકું છું. આ વચન પાળવા તે અભિમાનનો, સુખનો, સ્વાર્થનો, સંસારનો ત્યાગ કર્યો; ભરજીવાનીમાં મારા જેવી સ્વાર્થીનું હાસ્ય તારું ધ્યેય બનાવી તું અડગ પ્રેમતપ આચરી રહ્યો, તારી બાહોશી ને જીદ્દિનો અખૂટ ભંડાર મારા પગ આગળ ખાલી કર્યો; તું સ્વાર્થી હતો છતાં મારે ખાતર પરમાર્થી બની પરમ રાજ્ય ભક્ત થઈ રહ્યો; સંસારી છતાં તું મારે માટે સંન્યાસી બન્યો. મુંબલ! મુંબલ! તે શું કરવામાં મણા રાખી? હું જોઉં છું—તું નહિ હોત તો મારું મારા છોકરાનું શું થાત!”

“દેવી! કેટલું કહેશો? માત્ર જમ પાસું જ દેખાડશો? હું આ બધું કોને પ્રતાપે કરી શક્યો તે કેમ વિસરી જાઓ છો?”

“તારે પોતાને.”

“ના. તમારે પ્રતાપે-મારી બુદ્ધિ ચાલી હોય તે તમારી પ્રેરણાથી. મારો બાહ્ય ચાલ્યો હોય તો તમારી શક્તિથી. તેથી જ દેવી, હવે એ પ્રેરણા, એ શક્તિ નથી છોડાતાં-તે જીવનના તંતુએ તંતુ સાથે વણાઈ ગયાં છે. તેથી જ હવે નવો વણાટ વણવાની હિંમત નથી ચાલતી, ને મન પણ નથી થતું.”

“એ જ ભૂલ છે.”

“કેમ?”

“તારા વિચાર હજી જીવાનીની આંખે જીવે છે. તને જ્ઞાન નથી કે તારૂં હૈયું હવે જીવાન નથી.”

“કાણે કહ્યું?”

“હું કહું છું. આવી બેઠી બેઠી તારી રંગે રંગ હું પારખી શકું છું.”

“તેમાં શું પારખ્યું?”

“ધણી વસ્તુઓ. એક તો એ કે સત્તા, પ્રભાવ એ જીવાનીમાં ચાલે; અધોડ વયે તો જીવનનું લક્ષ્યબિન્દુ બદલાય.”

“તમારા અનુભવથી કહો છો?”

“હા-ને તારા અનુભવથી પણ-.”

“એટલે તમે એમ માનો છો, કે મારામાં સત્તાનો શોખ, મહત્તાની અભિલાષા જતાં રહ્યાં છે?”

“ના. પણ સુખની અભિલાષા વધી છે.”

“તારે તમારી ભૂલ છે. હું તેવો ને તેવો જ છું.”

“ત્યારે તું નરપિશાચ્ય હોવો જોઈએ. પણ તે તું નથી; તું તો બત્રીસ લક્ષણો છે. તારા સંસ્કાર પુરેપુરા ખીલ્યા છે. માટે જ તારો પ્રભાવ સાચવી રાખવા યોગ્ય સામગ્રી જોઈએ.”

“અને તે સામગ્રી શું બૈરી પુરી પાડશે?”

“હા.”

“કેવી રીતે?”

“તને સંસાર જોડે સોનાની સાંકળે બાંધશે. ખરું કહે તને પોતાને નથી લાગતું કે તું એકલો અટુલો થઈ ગયો છે.” રાણીએ સ્નેહભીની નજરે પુછ્યું. એ બે દૂર બેઠાં હતાં; ધીમેથી, સંયમથી વાત કરતાં હતાં; પણ એમના નયનોમાં અનિવાર્ય પ્રેમનાં પ્રતિબિંબો પડતાં હતાં.

“ખરું કહ્યું?” શોકમય અવાજે મુંજલે કહ્યું. “લાગે છે. તે દિવસે જીજ્ઞાસુ મહેતાના વાડામાં ગયો ત્યારે મારો જીવ છટે ચડ્યો હતો. મને શેઠાણી યાદ આવ્યાં. જો તેનો છોકરો જીવ્યો હોત તો મને આટલું લાગત નહિ” વેદનાની કરચલીઓ રાણીએ કપાળ પરથી પરસેવો લુછી દૂર કરી.

“હું શું કહેતી હતી?”

“તમારી વાત ખરી છે. પણ આ ઉમ્મરે નવા પ્રયોગો કરવાની હિંમત નથી.”

“મૂરખ છે. એમાં શું?”

“પછી આપણું શું?” માર્મિક દષ્ટિ નાખી મુંજલે પુછ્યું.

“મુંજલ!” રાણીએ ગંભીર અવાજે કહ્યું “આપણે ખાતર જ તારે પરણવું જોઈએ.”

“કેમ?”

“જ્યાં સુધી તું આમ એકલો રહેશે ત્યાં સુધી આપણાં હૃદય કલંકિત રહેવાનાં.”

“શું કહો છો?” ચમકીને મુંજલે પુછ્યું.

“મુંજલ! તું નથી પરણતો કારણ કે તારાથી અંદ્રપૂરની મીનળ-કુંવરી વિસરાતી નથી; હું મારા ખરા હૃદયથી તને પરણાવા નથી માગતી કારણ કે તું અંદ્રપુર આવેલો જીવાન નગરશેઠ જ છે એમ માફું હૈયું માનવા માગે છે. બન્ને વિચારમાં પાપ છે.”

“દેવ્કી! પાપ એ ભયંકર શબ્દ છે. વધે થયાં આમ રહ્યાં-છતાં પાપ!”

“હા આપણે ડાહ્યા છીએ-નીતિમાન છીએ-છતાં પાપી છીએ. એ

હેયાં એક તાલે નાચે છે.” મુંઝલ જોઈ રહ્યો. રાણીએ આગળ ચલાવ્યું “એટલું જ નહિ, પણ હજી એમ નાચ્યા જ કરવા માગે છે. એ બંધ કરવું જોઈએ.”

“એ કાંઈ બંધ થવાનું હતું?”

“ભલે બંધ ન થાય. પણ તેને એક તાલે નાચવા દેવાની સુગમતા શા માટે કરી આપવી? મુંઝલ! તું મંત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ થાય તે મારે જોવાનું છે. હું સતીઓમાં શ્રેષ્ઠ થાઉં એ તારે જોવું જોઈએ.”

“અને તમે છાજ. દેવી! આટલો પ્રેમ છતાં, આટલી સુગમતા છતાં, આટલા પ્રસંગ છતાં આવું સતીત્વ કોણ સાચવી રહ્યું છે?”

“ના. મુંઝલ, ના! મારું સતીત્વ તું પરણે ત્યારે સંપૂર્ણ થાય.”
“કેમ?”

“તું કોઈ બીજનો થાય તે મને સાલે છે; કારણ કે હું તને મારો ગણું છું. જ્યાં સુધી એ હૈયું સાલે છે ત્યાં સુધી તે નિમકહરામ છે. કોઈ જાણતું નથી પણ એ જીવતું જાગતું કલંક છે. એ કલંક તને પરણાવી મારે દૂર કરવું છે.”

“એટલે?” ઉંડા વિચારમાં પડેલો મુંઝલ ધીમેથી બોલ્યો “તમારે મારા પરથી હક દાવો ઉઠાવવો છે?”

“ના. તું મારો જ છે—કાચા સુતરને તાંતણે બાંધેલો.”

“ત્યારે.”

“પણ મારે એ તાંતણો શુદ્ધ અને દૈવી બનાવવો છે. એમ મારે અપવિત્રતાનો અંશ પણ જોઈતો નથી. મારા હૈયાની મારે આહુતિ આપવી છે. તે વગર મારું સતીત્વ કેમ સિદ્ધ થાય? તે વગર આપણી પ્રતિજ્ઞા કેમ પળાય?”

“દેવી! તમે ગુરુઓનાં પણ ગુરુ છો. આપણી પ્રતિજ્ઞા પાળતાં તો હૈયાનાં ટીપેટીપાં સુકાઈ જશે.”

“મુંઝલ! આવી પ્રતિજ્ઞા આપણા જેવાં જ કરે ને આપણા જેવાં જ પાળે. એમાંજ આપણી મોટાઈ છે એમાંજ આપણે રાચવું જોઈએ.”

“તે તો મને પણ લાગે છે.” વિચારમાંથી મુક્ત થતાં દબતાથી મુંબલે કહ્યું. “ખરી વાત છે. આપણી પ્રતિજ્ઞા પર જ આપણી મહત્તા રચાઈ છે. જો આપણને સુબુદ્ધિ નહિ આવી હોત, જો આપણે કલંકિત થયાં હોત તો આજે પાટણનું નામ નિશાને ન હોત; આજે દેખાતા સૂર્યસમા તેજસ્વી ભવિષ્યનું ક્યારનુંએ ગ્રહણ થઈ ગયું હોત.”

પાંચ પળ બન્નેએ એક બીજાની સામું જોયા કર્યું. પ્રતિજ્ઞાના સ્મરણે પેદા કરેલા પવિત્ર વાતાવરણથી બન્ને જણ ગંભીર બની, નિઃશબ્દ થયાં. થોડીવારે મીનળદેવીએ પુછ્યું “કેમ હવે પરણશે?”

મુંબલે માત્ર ડોકું છાતીપર ઝુકાવ્યું.

“મુંબલ!” કહી મીનળદેવી ઉભી થઈ ગઈ. મુંબલ પણ ઉભો થયો; પણ તે અસ્વસ્થ બની ભોંય સામું જોઈ રહ્યો. મીનળદેવી તેની પાસે ગઈ, ધીમેથી તેના ખભા પર હાથ મુક્યો. “મુંબલ! ખેદ કરવાનું કામ નથી.”

“હું ખેદ કરતો નથી” મહામહેનતે ગળું ખંખારી મુંબલે કહ્યું “હું તો એક મુનિ મહારાજનો પ્રશ્ન સંભારું છું.”

“શો?”

“ત્યાગ મોટો કે તૃપ્તિ?”

“તું શું ધારે છે?” મુંબલના હૈયામાં ચાલતી ધડલાંગ જોઈ આંખમાં આંસુ લાવી મીનળદેવીએ પુછ્યું.

“તમારી આજ્ઞા છે કે ત્યાગ મોટો.”

“પણ તું શું ધારે છે?”

“હું ધારતો નથી—હું તમારી આજ્ઞા પાળું છું. ત્યાગ મોટો, તૃપ્તિ નહિ.” કહી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિથી તબીયત વાળી મુંબલે ઉંચું જોયું અને રાણી સામું સ્થિર નયને જોઈ રહ્યો.

“દેવી તમે પાટણનાં ખરેખરાં જગદમ્યા છો.”

“મુંબલ!” અશ્રુપૂર્ણ અવાજે મીનળે કહ્યું “તે તારે જ લીધે” અને ત્યાંથી ઝપાટાબંધ તે ચાલી ગઈ.

મકરણ ૧૪ મું.

બે કેદીઓ.

ન્યારે મંજરી જાગી ત્યારે તે એકલી એક ઓરડીમાં પડી હતી. તે ઉઠી, ચારે તરફ ગભરાઈને જોયું, અને વિચાર કરવા લાગી. આખરે તેને યાદ આવ્યું કે તે છેલ્લી બાનમાં હતી ત્યારે મંડલેશ્વર તથા કાશ્મીરાદેવી સાથે તે હતી, અને ત્યાંથી તેને કાઢી ઉપાડી લાવ્યું. તેને ઉપાડી લાવનાર ઉઠા જ હોવો જોઈએ એમ તેને ખાત્રી થઈ.

તે એકલી હતી એટલે તેને હિંમત આવી. તે ઉઠી. ઓરડી નાની પણ સગવડ ભરેલી હતી; બારણું બહારથી વાસેલું હતું; માત્ર બે મજ-શુત પથરની જાળીમાંથી આભાસ આવતો હતો. તેણે ક્યાં સુધી જાળી-માંથી જોયા કર્યું, ત્યારે તેને સમજાયું કે તે જાળી બાર નહોતી પડતી પણ એક મોટા કુવાની અંદરની ગોળ ભીંતમાં પડતી હતી.

“મંજરીની કલ્પના ખરી હતી. બહારથી જણાય નહિ તેમ, આ ઓરડીમાં અજવાળું પડે માટે કોઈ ઉસ્તાદ કારીગરે વાવેલો એક જુનો કુવો પુરી નાંખી તેની ભીંતમાં અંદરથી આ જાળીઓ પાડી હતી; અને આ કુવો ધણો ઉંડો, અને અવડ હોવાથી કોઈ તેની પાસે આવતું નહિ, અને આવે તો આટલા મોટા કુવામાં અડધે પથરમાં કાણું છે કે નહિ તે જોવાની તરદી લેતું નહિ; આથી આ નિવાસનો ભેદ જળવાતો.

પોતાની કલ્પના ખરી છે કે કેમ તેની ખાત્રી કરવા મંજરીએ જરાક ધોટો કાઢી “ઓ” કર્યું; જવાબમાં કુવાએ ગંભીર પ્રતિશ્વેદ કર્યો.

મંજરીને પોતાની સ્થિતિનો ખ્યાલ આવ્યો. પોતે નિરાધાર, એકલી જીવન્ત સૃષ્ટિથી વિખુટી પડી હતી. મનમાં એમ પણ વિચાર આવ્યો કે કાલે તેને જોણી કાઢ્યા વિના રહેવાનો નહોતો. પણ તેના ગર્વિષ્ટ હૃદયે આ વિચાર દબાવ્યો. તે હોઠ દાખી ઉભી થઈ ગઈ. તે કવિકુલશિરોમ-

છાકરી, આવા નિર્માલ્ય વિચારો કરે! મન એવ મનુષ્યાનાં કારણે બંધ-
મોક્ષયો:” તે બબડી.

થોડી વારે આરણું ઉઘડ્યું અને મુગો મુગો સુરપાલ આવ્યો. તે
પ્રજ્ઞારતથી મંજરીને બહાર લઇ ગયો, અને બહારની ઓરડીમાં એક ચોક્ક
હતો ત્યાં તેને નાહાવાનું પાણી આપ્યું. રખેને પોતે આ બન્દીખાનાના
રખેવાળ આગળ કાંઇ નિર્બલતા બતાવી દે એવા ભયથી મંજરીએ તેની
સામું જોયું પણ નહિ. ત્યાં આગળ દેવતા અને રાંધવાની સામગ્રી હતી
તે દેખાડી સુરપાળ મુગો મુગો ચાલ્યો ગયો.

મંજરીએ સ્નાન કર્યું; થોડુંક રાંધી ખાધું; અને પછી પોતાની ઓર-
ડીમાં આવી. થોડી વારે રખેવાળ આવી તેનાં આરણું બંધ કરી ગયો.

મંજરી થોડો વખત નિર્ગત થઇ પડી રહી, થોડુંક ઉઘી અને કુવામાં
પડતા સૂર્યના તેજના ઓળા ઓછા થવા માંડ્યા એટલે જળી આગળ
આવી બેઠી. જેમ ઓળા ઓછા થતા ગયા તેમ તેના રસિક હૃદયમાં કવિ-
ઓનાં અનેક પદો ઉભરાવા માંડ્યાં. શૃંગાર અને વીરરસમાં ઝુલતી તે ધીમે
ધીમે ગણગણવા માંડી; કંઈજારસ પ્રધાન થતાં ગણગણાટ સ્પષ્ટ થયો—તેણે
ધીમેથી ગાવા માંડ્યું.

ગાતાં તે ચમકી, ગભરાઇ, જોઇ રહી—સામું કાંઈ તેજ શબ્દો બોલતું
હતું. તેણે ધ્યાન પૂર્વક જોયું, અને પોતાની મૂખાંધ પર હસી: સામું કાંઈ
બોલતું નહોતું, માત્ર કુવામાં તેના બોલનો સ્પષ્ટ પડધો પડતો હતો. તે
હસી; પ્રભુએ તેને અણુધારેલો મિત્ર મોકલ્યો હોય તેમ લાગ્યું. તેણે
મોટેથી ગાવા માંડ્યું—કુવાએ તેવો જ મીઠો પ્રતિશબ્દ કર્યો. બોલતાં બોલતાં
તેનું હૃદય, વૈરાગ્ય પામવા લાગ્યું—દુનિયાની લાલસાની નિરર્થકતાનું જ્ઞાન
અનુભવવા લાગ્યું. પોતાના તરફ, સૃષ્ટિ તરફ તિરસ્કાર દર્શાવતાં તેને
ભર્તૃહરિના પ્રમ્નો યાદ આવ્યા.

જીર્ણાં કન્યા તત: કિં સિતમમલપટં પટ્ટવર્ણં તત: કિ—

મેકા માર્યા તત: કિં હ્યકરિસુગણૈરાવૃતો વા તત: કિમ્ ।

મક્તં મુક્તં તતઃ કિં કદશનમયવા વાસરાન્તે તતઃ કિં ॥

વ્યક્તંજ્યોતિર્નવાન્તર્મથિતમ્ભવમયં વૈમવો વા તતઃ કિમ્ ॥ ૧ ॥

તેણે ક્યારે સૂરે આ ગાયું; કુવામાંથી તેનો તેથી પણ શોકભર્યો જવાળ આવ્યો. મંજરી પોતાના દુઃખમાં ગરકાવ થઈ ગઈ; અને હૃદયમાં ઊભાં થતાં દુસ્કાંઓ રોકવાનું મથામણ કરી રહી.

તે મુગી રહી એટલે કુવામાંથી પ્રતિશબ્દોનો પડઘો આવ્યો. કોઈ સંસ્કૃત શ્લોકથી તેને સંબોધતું હતું. તે સમયમાં વિદ્યા મેળવવી મુશ્કેલ હતી, અને શુદ્ધ સંસ્કૃતમાં બોલી શકે એવા ગણ્યા ગાંઠ્યાજ માણસો જડતા; આ કારણથી તે ભાષાના બોલનારાઓ ઉચ્ચ કોટીના વિદ્વજનોજ હોઈ શકે એમ મનાતું. એકાન્તવાસમાં અચાનક સંભળાતા સંગીતથી મંજરી ચકિત બની અને ધ્યાન પૂર્વક સાંભળી રહી.

બોલનારનો અવાજ સંસ્કારી અને મરદાની હતો. તેના ઉચ્ચાર અને ભાષા ઉંચા પ્રકારની વિદ્વતા દાખવતાં. વિદ્યાવિલાસી મંજરી આ પ્રમાણે સાંભળી રહી—

કારાગારં સુધામિર્બલિસદનમિવ પ્રાવયન્તી સમન્તાદ્ ।

વાગ્મિઃ કર્ણપ્રિયામિર્વિશરણશરણે કાસિ કારણ્યમૂર્તે ॥

જાત્વા તૃષ્ણાં મમૈકામઘહિમહમહાકાલપાદોપસેવામ્ ।

પ્રાપ્તા કિં મક્તરક્તા સકલકલિહરા શર્મદા શામ્બી શ્રીઃ ॥ (૨)

૧ જીર્ણકન્થા હોય તોયે શું. શ્વેત શુદ્ધ રેશમી લુગડું હોય તોયે શું? માત્ર એકલી ત્રીજ હોય તોયે શું અથવા ઘોડા અને હાથીનો શોભીતો સમુદ્ર આસપાસ હોય તોયે શું. સરસ ખાવાનું હોય તોયે શું અથવા દિવસને અન્તે જડું ખાવાનું હોય તોયે શું? અન્તરમાં બવના બચનો નાશ કરનાર જ્યોતિ પ્રગટી હોય તોયે શું કે વૈભવ હોય તોયે શું?

૨ સુખાવડે બલિસદનનું પ્લાવન કરતી હો તેમ સર્વતઃ કારાગારનું કર્ણમિય વાણીથી પ્લાવન કરતી, હે કારણ્યમૂર્તિ, વિશરણશરણ, તું કોણ છે? પાપરૂપહિમનો નાશ કરનાર મહાકાલની ચરણસેવારૂપ મારી એક-તૃષ્ણા છે તે જાણીને શું, ભક્ત-રક્ત, સકલકલિહરા, શાન્તિદા શ્રીરાંકરની શ્રી આવી પહોંચી છે?

અવન્તિનાથેન સનાથકં માં વિજાય કલ્યાણવિધાયિની ત્વમ્ ।

કિમાગતા દુર્ગતસાહ્યશીલા માતર્ વૃષાઙ્ગસુલં વિદાય ॥ ૩ ॥

માણુસના સહવાસથી પેદા થતા આશ્વાસનથી મંજરીને હિંમત આવી જ્યાં ચલીયું પણ ન સંચરે ત્યાં ખીજ માણુસનો અવાજ—અને તે સંસ્કારી, મીઠા, તેના હૃદયની માતૃભાષા સંસ્કૃતમાં. હર્ષધેલી મંજરી ઉભી થઇ જળી પાસે આવી—થોડી વારમાં મનમાં શ્લોક બનાવ્યો—અને પોતાનો પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

પ્રયુત્તર આપતાં ઉદાએ દીધેલાં દુઃખો તેને યાદ આવ્યાં; અને ખીજ લીટી ખેલતાં જગતને શાપ દેવા તૈયાર બનેલી ચંડિકા હોય તેમ તેન, નયનોમાં વિશ્વસંહારક અમ્મિ પ્રજ્વલ્યો. બોલી:

નો દેવી—પરિદેવિની મનુસુતા મર્માર્તિભિઃ પીડિતા ॥

પાપૌર્વૈર્નિશ્ચિલૈઃ खलै रहमिमां कष्टां दशां प्रापिता ॥

पीयूषप्रतिमूर्तिभिर्जेलघरः सारङ्गमन्द्रिर्यया ।

वाग्भिर्मां पुनरत्र कोऽसि भगवन् दीनां त्वमुज्जीवयन् ॥ ૪ ॥

શ્લોક ધીમેથી, સ્પષ્ટતાથી બોલી, આનંદમાં આવી ગયેલી મંજરી જવાબની રાહ જોતી ઉભી રહી. પોતાનું દુઃખ, પોતાની નિરાધારી, પોતાના પર ઉદાએ ગુજરેલો જીલમ તે વિસરી ગઈ અને આવા સ્થાનમાં આવા સંસ્કારવાળો માણુસ ક્યાંથી આવવા પામ્યો તે જાણુવા એ તલસી રહી.

થોડીવારે જવાબ આવ્યો, અને કાન માંડી તે સાંભળવા લાગી.

૩ અવન્તિનાથ મારો નાથ છે એ જાણીને, હે માતા, કલ્યાણકારિણી અને દુઃખીને સાહ્ય કરવાવાળી તું ચંકરના ઉત્સંગનું સુખ તજને આવી છે શું ?

૪ હું દેવી નથી—મર્મવ્યાધિથી પીડાયેલી, પાપના ઓઘરૂપ સર્વ ખલોએ આવી ક્ષમય દશાએ પહોંચાડેલી, હું મનુસુતા—માનવ જાતિની સ્ત્રી—છું. જલધર અમૃતસમાન જળધારા વડે આતકને જવાડે તેમ અમૃતરૂપ વાણી વડે મને ઉજ્જવિત કરતો, હે ભગવન, તું કેણુ છે ?

નિઃશેષે રાજિવૃન્દૈર્મુકુટમણિરુચ્ચાધૌતપાદાન્જયુગ્મઃ

નિત્યં જાજ્વલ્યમાનઃ પરંવિપિનદવોડવન્તિપો લક્ષ્મવર્મા ।

યોડસૌ તસ્પ્રીતિપાત્રં પ્રથમમુપગવઃ ક્ષત્રવંશાવતંસઃ

તત્સ્યાહં દિવ્યકીર્તેઃ પ્રથિતમુજબલઃ કીર્તિદેવસ્તનૂજઃ ॥૫॥

કીર્તિદેવ જરા થોભ્યો, મંજરી ઉચ્ચે શ્વાસે સાંભળી રહી.

પ્રદ્વેષિણો યસ્ય મુજપ્રભાવાદ્યમાલયાતિથ્યમુજો ભવન્તિ ।

સોડહં યથાનામ સુકીર્તિદેવોડપ્યકીર્તિદે વેદ્મનિ સંનિવિષ્ટઃ ॥ ૬ ॥

મગરરીથી કીર્તિદેવે પોતાના ગુણ વર્ણવ્યા અને પછી મીઠાશથી પુછ્યું.

વદ્વોડસ્યવચ્ચોડપ્યસત્વચ્છલેન પ્રધાનમુખ્યૈઃ પિશુનપ્રધાનૈઃ ।

કારાગતા ત્વં વદ કાસિ મદ્રે સંસ્કારમદ્રાં ગિરમુદ્રિરન્તી ॥ ૭ ॥

પુણ્યાક્ષરૈઃ કૈરભિધીયસે ત્વં પુનાસિ વાસેન નિકેતનં કિમ્

કો ભાગ્યશાલી રિપુદણ્ડચ્છન્દસ્ત્વન્યવાસસ્તવદ્વજિવાસઃ ॥ ૮ ॥

આ શ્લોક સાંભળતાં તેનું હૈયું ઉછળી રહ્યું. શું કીર્તિદેવ અહિયાં ?
જે મહારથીની પ્રશંસા તેણે કાકને મોઢે સાંભળી હતી, જેનાં ૩૫ અને

૫ સર્વ રાજમંડળ મુકુટમણિની પ્રભાવડે જેનું ચરણકમળદ્વય ધોવે છે એવા હંમેશાં ચતુરવનના દાવાનલ સમે ભજ્વલ્યમાન અવન્તિપતિ લક્ષ્મવર્મા—છે. તેની પ્રીતિનું પ્રથમ પાત્ર, ક્ષત્રવંશનું આભૂષણ અનેહો, જે ઉપગવ (ઉપક) છે, તે દિવ્યકીર્તિ નરનો હું વિખ્યાત બુદ્ધબળવાળો કીર્તિદેવ નામક પુત્ર છું.

૬ જેના બુદ્ધપ્રભાવથી ચતુર્યો ચમરાવના મહેલનું આતિથ્ય લેવા ભય છે તે હું ચથાર્ચનામ કીર્તિદેવ છતાં પણ આજે આ અકીર્તિર મહાનમાં પડયો છું.

૭ દુર્જનો જેમાં મુખ્ય છે તેવા પ્રધાન વચ્ચે પુરોથી હું, અભય છતાં પણ એકલો હોઈ છલથી બંધાયો છું. સંસ્કારથી કંપ્યાણ્ડ૩૫ અનેલી વાણી ઉપચારતી હે મદ્રે, આ કારણદ્વમાં પડેલી તું કાણુ છે ?

૮ કયા પુણ્યાક્ષરોનું તારું નામ અનેહું છે, તારા વાસથી કયું સ્થાન પાવન બને છે. ચતુરે દંડ દેવામાં ચંડ એવો કયા ભાગ્યશાળી નર છે કે જે અન્ય વાસ વછને તારાં હૃદયમાં જ વાસ કરી રહ્યો છે ?

ગુણની ખ્યાતિથી આકર્ષાઈ ગઈ રાતે તે કાક સાથે મરદનો વેશ પહેરી સજ્જન મહેતાની વાડીમાં ગઈ હતી તેને અહિયાં પડેલો જોઈ તે વિસ્મય પામી. તેની સંસ્કારી ભાષા જોઈ તેને માટે માન વધ્યું. આવા સુવિખ્યાત યોદ્ધાની સોખ્તથી તેનું ભાવનાવિલાસી હૃદય ગાંડુ થઈ ગયું. તે થોડી વાર મુગી મુગી ઉભી; પ્રશ્નનો શો જવાબ આપવો તે વિચાર કરવા લાગી.

આ પ્રશ્નોએ મંજરીના હરખાતા હૃદયને જરાક ગંભીર બનાવ્યું. રૂદ્રદત્ત જેવા કવિકુલશિરોમણિની પુત્રી તરીકે ઓલખાવું એ તો સારું; પણ પોતે કાની-કેવાની-કેવી રીતે બનેલી પત્ની! પોતાના ધિક્કારને પાત્ર બનેલો કાક તેને સાંભર્યો. તેનું પરિચિત પણ અનાકર્ષક મુખ યાદ આવ્યું. આવાની પોતે સ્ત્રી, આ તેનો સૌભાગ્યપાલક! તેણે પહેલાં પોતાના બાપનું ઓળખાણ આપવાનો ઇરાદો દર્શાવ્યો. તેના પ્રેમના પાત્રરૂપ પિતાના ગુણ ગાતાં તેનું હૈયું ગર્વથી ઉછળી રહ્યું. તેણે ધીમે ધીમે ગાયું.

પાત્વણ્ડાશયલ્વણ્ડનૈકરસિકો ગીર્વાણગીર્મણ્ડનઃ

ચન્દ્રઃ પન્થિમણ્ડલે પ્રતિદિનં માર્તણ્ડવદ્ ભાતિ યઃ ।

યં પાદપ્રણતઃ સ્તુતે કવિગણઃ સન્ધ્યાસ્તીમારત-

સ્તાતો માનપદં સ પટ્ટનપતેઃ શ્રીચ્છ્રમદ્દો મમ ॥ ૧ ॥

સમસ્તસારસ્વતવારિરાશેઃ પારંગતો યઃ સ્વધિયાઃ વમાસે ।

વિનાશોદ્યોતોરિવ દુષ્કવીનાં તનું દઘાનઃ કવિતાવતારઃ ॥ ૧૦ ॥

આટલું બોલ્યા પછી તે અચકાધને ઉભી રહી. શું પોતાના પરણેલા ધણીની વાત ન જ કરવી? શું તેને વિશે પુછેલા સવાલનો જવાબ ખાધ

૬ પામણના આશયનું ખંડન કરવાનો અનન્ય રસિયો, ગીર્વાણવાણીનો અલંકાર, પદ્મિતમંડલમાં જે સર્વદા સુર્યસમ ચણ્ડ બની પ્રકાશી રહે છે અને સુંદર વાણીની પ્રભામાં આનંદ લેતો કવિગણ અણ્ણમાં નમીને જેની સ્તુતિ કરે છે એવો પદ્મ નરેશનું માનપાત્ર શ્રીચ્છ્રમદ્દ મારો પિતા છે.

૧૦ જે સમસ્ત સારસ્વતરૂપ જલનિધિને પાર પડ્યોલો પોતાની શુદ્ધિથી દુષ્ક વિના નાશ માટે દેહ ધરી રહેલો કવિતાવતાર હોય તેમ પ્રકાશી રહ્યો છે.

જવો ? તેના પ્રમાણિક અંતઃકરણને આ ગમ્યું નહિ. ત્યારે શું કરવું ? કષુલ કરવું કે કાક—એક રખડો સુભદ્ર તેનો સૌભાગ્યપાલક ! મંજરીને શર-મના માર્યા ગુંગલામણુ થયું. કાકને પતિ તરીકે ઓળખાવવામાં તેનો જીવ જતો હતો, તેનો ગર્વ નષ્ટ થતો હતો. તેનું નામ ન દબ તેનો અને પોતાનો સંબંધ છુપાવવો તે પણ ગર્વ કરવા દે એમ નહોતું. આ વિચારના ગભરામણુથી આવેલો પરસેવો તેણે લુછી મગજ સ્થિર કર્યું. તેના મગજમાં ઝપાટાબંધ વિચારો પેદા થયા. પોતે કાકની સ્ત્રી હતી એ વાત હવે ફેરવાય એમ નહોતી. તેનું કુલ શુદ્ધ આહ્વાનું હતું. જે જામદગિની તે હૃદયમાં જપમાળ ધારતી હતી તેનો જ તે ગોત્રજ હતો. તેણે લાટને વશ કર્યું હતું—એકલે હાથે નવધણને મહાત કર્યો હતો. જયદેવનો તે જમણો હાથ હતો—તેને પોતાને તેણે ઘણીજ બહાદુરીથી બચાવી હતી. કાઈ કથાકાર પોતાની કથાના નાયકના પરાક્રમની યાદી કરે તેમ તેના મગજે ઝપાટાબંધ યાદી કરી. તેને સરવાળો સારો લાગ્યો તેમાં ઘણી અધમતા નજરે ન ચડી. કવિની અતિશયોકિત કરવાની સ્વાભાવિક ટેવથી તેણે કાકનું ઓળખાણુ આપવા માંડયું. ઓળખાણુ આપતાં તેની કલ્પનાશક્તિ ઉત્તેજિત બની અને જાણે કાકને બદલે પરશુરામનું જ તે વર્ણન કરતી હોય તેમ બોલી :

મીમાચારગુરુઃ પુરત્નસદૃશઃ પ્રોદ્ધન્ડશૌન્ડો મુનિઃ

માતૃન્નો જમદગ્નિજોઽમિદહનસ્તદ્ગોત્રમૌલિર્યથા ।

શૌર્યક્રોર્યવિધૌ તથૈવ નિપુણઃ પુણ્યપ્રમાવાન્વિતઃ

રેવાતીરવિતીર્ણકીર્તિનિકરઃ કાકારિયચ્છત્રુકઃ ॥ ૧૧ ॥

આટલું બોલતાં તેનો જીવ ગયો—હૃદય ધ્રુવવાયું—મગજર સ્વભાવે

૧૧ મુનિ છતાં બીજા આચાર્યનો ગુરુ, પુરત્ન (એટલે મહાદેવ) સમો, દંડ આપવામાં આલાક એવો, માતાનો વધ કરનાર અને અગ્નિ જેવો દાહક જમદગ્નિત-નય પરશુરામ જે ગોત્રના મુકુટરૂપ જેવા હતા, તેવાજ શૌર્યક્રોર્ય વિધિમાં નિપુણ અને પુણ્યપ્રમાવયુક્ત રેવાતીર જેની કીર્તિ ફેલાઈ છે તેવો, અને જેના શત્રુ કાકારિ એટલે ધ્રુવડ અને છે [અંધારામાંજ છુપાઈ રહે છે] એવો—

મ્હોમાંથી કાકનું નામ નીકળવા દીધું નહિ; તેણે તેના રસીલા હોઠ અરસિક દઢતામાં ખીડયા; ગર્વના બળે, નેત્રમાંથી તેજ ફેંકતી તે અવગણના કરેલા પતિનું નામ બોલી—

કાક:—જરા અટકી અને ઝપાટાબંધ ચરણ પૂરું કર્યું.

કાકરુકારિરમ્બયસઃ શુષ્કાશનિસ્તેજસા

ખીજું ચરણ બનાવતાં વાર લાગી. કાકે એકલે હાથે જુનાગઢના નવધણ રા'ને પકડી લાવી કરેલું અપ્રતિમ પરાક્રમ યાદ આવવાથી તેણે ચલાવ્યું.

શીર્ણં येन हि जीर्णदुर्गनुपतेर्मानं माहामानिना ।

આ ચરણથી ઉભી થયેલી માનસિક છબીથી તે કાક તરફનો ધિક્કાર પલવાર વિસરી જઈ તેના ગુણ ગાવા લાગી.

નીતિશ્ચક્રિતપ્રધાનસચિવઃ કર્ણાત્મજામ્યર્ચિતઃ શ્રીમન્મણ્ડલનાથસહ્યયુગસો વર્ણન પુરું થયું; ચરણ અધુરું રહ્યું. ગુસ્સામાં—તિરસ્કારમાં તે બાકીના શબ્દો બોલી;

सौभाग्यनाथो मम ॥ ૧૨ ॥

છેલ્લા શબ્દો બોલતાં તેનું હૃદય ચીરાઈ ગયું; તેને આંખે અંધારાં આવ્યાં. તે પોતાના મનથી પડી-ગંગાની માફક નીચે અને નીચે; ગર્વ છોડી કાકને પતિ સ્વીકારવાનું! તેને ભીંત સાથે માથું પટકી મરી જવાની ધમ્મજા થઈ.

છેલ્લું એક કુસ્કું આવ્યું જે મહા મહેનતે તેણે દબાવ્યું. તેને ખાત્રી થઈ કે તે અધમતાની નીચામાં નીચી પંક્તિ પર અત્યારે આવી રહી હતી. આ શ્લોક સાંભળી કીર્તિદેવના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ.

“શું કહો છો?” તે સંસ્કૃત છોડી બોલી ઉઠ્યો. અને પડધાએ તે પ્રશ્ન મંજરીને કર્યો “ભટ્ટરાજ કાક—મારો વયસ્ય. તમે અહિયાં ક્યાંથી?”

૧૨ કાક-કે જે તેજમા સુધીવીજ જેવા બીકણુના બાળપણુયા જ રાત્રુ છે, જે મહામાની પુરુષે હર્ષદુર્ગના નૃપતિનું માન શીર્ણ કર્યું છે. જેણે નીતિજ્ઞ એવાશ્રી મુખ્યમંત્રીઓને ચોક્કાવ્યા છે, જે, કર્ણાત્મજ નયદેવથી પૂજ્ય છે તે શ્રીમાન્ મણ્ડલનાથની મૈત્રી પામેલા તે કાક--મારો સૌભાગ્યનાથ છે.

મંજરીએ ધીમે ધીમે પોતાનો ઇતિહાસ જણાવ્યો; અને આગલી રાતે સંજ્ઞન મહેતાના વાડામાં ભરાયેલી કાવત્રાંખાનેની સભાનું વર્ણન આપ્યું. કીર્તિદેવ આશ્ચર્યથી સાંભળી રહ્યો.

“બહેન” તેણે કાંકે દર્શાવેલા વિચાર સાંભળી કહ્યું “તમારા લાગ્યનો પાર નથી.”

“કેમ?” અન્યયપીથી મંજરીએ પુછ્યું.

“ત્યાર વગર આવા પતિને પામ્યાં છો?”

મંજરી દિગ્ધ ગદ્ધ. શું કાંક આવો બાહોશ ગણાતો હતો? આના જવાબમાં તેના ગર્વિષ્ઠ હૃદયમાં માત્ર તિરસ્કાર પ્રસર્યો—એકાન્ત છતાં અભિમાનમાં તેના હોઠ મરડાયા.

“અને મને પણ ખાત્રી છે.—”

“શું?”

“કે કાંક તમને છોડવ્યા વિના રહેવાનો નથી” પોતાનાજ વિચારનું પ્રતિબિંબ આ શબ્દમાં જોઈ મંજરી વિચારમાં પડી. શું કાંક તેને શોધી કહાડશે? જુનીમન્નેતિ શ્વા ? આ અપમાન ભર્યા વાક્યનો તેણે ગર્ભ રાતે કરેલો ઉપયોગ તેને યાદ આવ્યો. તેણે હૈયું કંટણું કર્યું. કાંક જેવો માણસ તેને છોડવે, તેનાપર બેહદ ઉપકાર ચડાવે તેના કરતાં આ પાતાલ નિવાસમાં જીવનભર સજા કરવું સાફ એમ તેને લાગ્યું.

એટલામાં કીર્તિદેવનો અવાજ આવ્યો. “હવે બોલશો નહિ રખેવાલ આવે છે.”

મંજરી ચૂપ થઈ બેઠી. તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું હતું. શું તેનું જીવન! શું તેની અધોગતિ! તેની પ્રબલ કલ્પનાશક્તિએ તેના ગત જીવનની યાદ આપી.

તે રડી-પિતાને સંભારી-પોતાનો વિદ્વાનો વિલાસ, પોતાના બાલપણની એજાએ સંભારી. પોતાની માના અધર્મી આચરણ-ઉદ્ધાએ કરેલા જીલ્લે, કાકના કરેલાં પરિગ્રહણે, આંસુડાઓનાં દ્વાર ખુલ્લાં કર્યાં. ભાવનાઓના શિખરેથી પડતું એ દુઃખ છે; પણ તેનું જો ભાન હોય તો એ દુઃખનો પાર નથી રહેતો:—અને તેમાં આ તો સંસ્કાર અને શુદ્ધતાના ગર્વમાં નિરંતર મસ્ત રહેતી માનિની.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

પત્તો લાગ્યો.

એક દિવસ થયો—એ દિવસ થયા—ત્રણ દિવસ થયા—પણ કાકને મંજરીનો પત્તો મળ્યો નહિ. તેના કચવાટનો પાર રહ્યો નહિ; ત્રિભુવન-પાસ અને કાશ્મીરાદેવી પણ નિરાશામાં પડ્યાં.

કાકને પાનો ચડ્યો. તે રોજ મુંગલને મળી આવતો, મહારાજ શીકાર કરી આવ્યા ત્યાર પછી તેને મળી આવતો—અને બાકીનો વખત મંજરીની તલાસ કરવામાં ગુમાવતો. તે ઉદ્ધાની પાછળ પડ્યો, તેના નિર્જન ઘરની તપાસ લઈ આવ્યો—વિશ્વાસુ માણસો દ્વારા શાન્તુ મહેતાના ઘરની જડતી લેવાડી પણ મંજરીનું નામ કે નિશાન દેખાયું નહિ.

તેનો ભટ્ટ રૂદ્રમલ્લ પણ કાંઈ પત્તો મેળવવા લાગ્યશાળી થયો નહિ.

“રૂદ્રમલ્લ ! લાટનું પાણી જવાનું” કાકે કહ્યું.

“મહારાજ, પણ શું કરવું ?”

“એ સવારે ક્યાં જાય છે ?”

“કોણ ઉદો મહે—”

“શ-શ-શ—ધીમેથી.”

“સવારે પોપધશાળે જાય છે. પછી ત્યાંથી રાજગઢમાં આવે છે. પછી ત્યાંથી પાછો શાન્તુ મહેતાને ત્યાં આવી, બાઈ કરી અપોર પછી બહાર નીકળે છે.”

“પછી ?”

“ઘણી વખત તો પાછો રાજગઢમાં મીનજાનને મળવા જાય છે. ને કોઈ કોઈ વખત મુંગલેશ્વર મહાદેવની પાસે જીતું ચૈત્ય છે ત્યાં જાય છે.”

“પેલા જીતું ચૈત્યમાં શું કરવા ?”

“તે ખબર નથી પડતી.”

“તેના અપાસરામાં કોઈ એમનો મુનિ છે ?”

“ના. કોઈ ખાસ તો નથી.”

“વાર પછી” કાંકે પુછ્યું “ક્યાં જાય છે?”

“પછી તો કાં તો કોઈ શેકને ત્યાં કે શાન્તુ મહેતાની હવેલી પાસેના અપાસરામાં બેસે છે.”

“ને રાતે?—”

“આખી રાત ઘરમાંથી બહાર નથી નીકળતા.”

“વાર” ધુંચવાઈ કાંકે કહ્યું.

કાંકે ખીજે દિવસે શાન્તુ મહેતાની બાળુમાં આવેલા અપાસરામાં તળવીજ કરી. ઉદા ત્યાં ખુલ્લી રીતે મુનિઓનાં સંભાષણો સાંભળવા બેસતો હતો; અને ચુસ્ત જૈનને છાજે તેવી એકાગ્રતાથી શ્રવણ કરી બહાર નીકળતો હતો. તેને એક વિચાર આવ્યો—શા સાફ ઉદા રાજ પેલા ચૈત્યમાં જાય છે? ત્યાં તો મંજરીને નહિ રાખી હોય?

એક શ્રાવક સુભટની મદદથી તેણે ચૈત્યમાં તપાસ કરાવી, પણ ત્યાં કોઈ જાણીતા મુનિ કે આચાર્ય ઉતર્યા હોય તેમ લાગ્યું નહિ. એક વખત ત્યાં પોતે જઈ તેણે જોયું તો ત્યાં કોઈને સંતાડાય એવી સોઈ દેખાઈ નહિ. ઉદા ત્યાં અકેક દિવસને આંતરે આવતો, ચૈત્યમાં જતો; અને મોટે બારણેથી પાછો આવતો દેખાતો નહિ. એક વખત ઉદાને અંદર ગયાને અડધી ઘડી થઈ એટલે તેણે રૂમલ્લને બરોબર શીખવી અંદર મોકલ્યો.

તે ગયો અને ઉદાને માટે તપાસ કરી. આ બાળુના ચૈત્યમાં માત્ર નામનાંજ માણસો આવતાં. મહા મુશ્કેલીએ એક જણે કહ્યું કે ઘણુંબધું ઉદા મહેતા ત્યાં આવ્યા હતા ખરા, પણ ગયા.

“ના, ના. અહિયાં જ છે. મને કહ્યું હતું કે હું અહિયાં જ મળીશ. રાજગઢમાં એમનું જરૂરી કામ છે માટે આવ્યો છું.”

“ત્યારે તો પેલી તરફ પુછો. ત્યાં એક બે સાધુઓ છે તેને મળવા આવતા હશે.”

રૂમલ્લે ત્યાં તપાસ કરી. “હા,” એક વૃદ્ધ, મરવાને આળસે જવતા સાધુએ કહ્યું. “ઉદામહેતા આવ્યા હતા. કેમ?”

“ક્યાં છે?”

“તે કેમ કહેવાય? પણ ખરા શ્રાવકાના હૃદયમાં તે વસે છે.”

“તમારી પાસે આવે છે?”

“ત્યારે કોની પાસે? સૃષ્ટિમાં ગુણ પારખનાર ક્યાં છે? આ એક છે. આટલે વર્ષે મારામાં ગુણ હતો તે મને પારખ્યો.”

“ક્યારના ગયા?”

“વિનયશીલ છે-શુદ્ધ શ્રાવક છે” ડોસાએ આંખો મીચી ઉઠાના ગુણ ગાવા માંખા “વિદ્વાન-”

“પણ મહારાજ! હમણાં એ છે ક્યાં?”

“ગયા. માણસને કસોટી કરતાં આવડવી જોઈએ.”

રૂદ્રમલ્લ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો, અને કાકને બધું કહ્યું. બીજી વખતે ચૈત્યનાં જેટલાં નાનાં બારણાં હતાં ત્યાં એકેક માણસ રાખી કાકે તપાસ કરાવી પણ ઉઠો ત્યાંથી નીકળતો જણાયો નહિ. કાકને ખાત્રી થઈ કે મંજરીના પત્તો હવે જરૂર લાગવાનો.

ફરીથી ત્યારે કાકને આ ચૈત્યમાં આવવાનો વખત થયો ત્યારે ફાટેલાં ટુટેલાં ટુગડાં પહેરી તે ત્યાં આવ્યો, અને પેલો વૃદ્ધ સાધુ ઉતર્યો હતો તે એકાન્ત ઓશરીની સામે સંતાઈને બેઠો. થોડીવારે ઉઠો આવ્યો અને તે ઓશરીમાં ગયો. કાક તેની પાછળ ગયો અને સંતાઈ રહ્યો.

ઉઠાએ થોડીવાર સાધુ જોડે વાત કરી અને રજા લીધી. પત્થરના એક ધાંભલા પગાડી ઉભા રહી કાકે જોયા કર્યું. મંત્રી બારણા સુધી આવ્યો, બારણા બહાર નજર કરી અને બહાર કોઈ નહિ દેખાવાથી પાછો અંદર ગયો. કાક ઉંચે શ્વાસે જોઈ રહ્યો. ઉઠાએ આમ તેમ જોયું અને ભીંતમાં એક જુની, મોટી બારી હતી તે ઉઘાડી બહાર કુઘો. ત્રીકાર પકડવા સાવજ કુદે તેમ કાક કુઘો, અને ઉઠાએ અમથું દીધેલું બારણું ઉઘાડી નજર કરી અને બહાર ભુસ્કો માર્યો.

આ બારી મુંજલેશ્વરના મંદિરની ભીંત અને આ ચૈત્યની ભીંત વચ્ચેની ગંદી, અંધારી ગલીમાં પડતી હતી. કાકે આગળ જતાં ઉઠાના સફેદ વસ્ત્રો આભાસ દીધો, અને તેની પાછળ ભીંતમાં લપાઈ ચાલવા માંડ્યું.

ઉદાએ એ ગલીમાંથી પડતું મુંજલેશ્વરના મંદિરમાં જવાનું બારણું વટાવ્યું અને તે મંદિરની પાછળ તે નીકળ્યો. અને ત્યાંથી ઝપાટાબંધ પાછલા ભોંયરામાં તે પેટો. રખેને પકડાય એવા ડરથી ખીતો ખીતો ચાલતો કાકે પણ પાછળ ગયો. તેને કંપારી આવી. કારણ કે આ ભોંયરાઓમાં કાળભેરવ વસતો હતો એમ મનાતું હતું. પણ કાકે વિચાર કર્યો કે જ્યાં જૈન મારવાડી જાય ત્યાં તેના જેવા બ્રાહ્મણ વીરને શો ડર!

થોડું ચાલી ઉદાએ કાકડો ચેતાવ્યો—અને કાકે એક ખુણાને ઓથે ભરાઈ ગયો. ભોંયરામાંના પથ્થર ખસેડી તેણે પેલું બાકાઈ ખુલ્લું કર્યું અને તેમાં તે પેટો. જ્યાં ઉદાએ કાકડો ચોલવ્યો કે કાકે આગળ વધી તે બાકારામાં થઈ સુરંગમાં આવ્યો. સુરંગનો રસ્તો સીધો હતો.

કાકેને આ તકનો લાભ લઈ ઉદામહેતાને યમસદનમાં મોકલવાનો વિચાર થયો; પણ તેમ કર્યે કાંઈ મંજરી મળે એમ નહોતું એટલે તેણે તે વિચાર મુલતવી રાખ્યો.

ધણું ચાલ્યા પછી વિમલશાહની વાવમાં તેઓ નીકળ્યા. આ રસ્તે જોઈ કાકે અચંબો પામ્યો, અને મંજરીની શી દશા હશે તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. મંજરીની વર્તણૂકથી તેને ઘણોએ તિરસ્કાર આવ્યો હતો. છતાં તેના હૃદયપર તે ગર્વિષ્ટ સુંદરીનું સામ્રાજ્ય નિશ્ચલ હતું; અને તેને જીતવાની આશા તેણે હજી લગી મૂકી નહોતી.

ઉદા ઝપાટાબંધ ત્યાંથી નીકળી સામે આવેલા અપાસરામાં ગયો. અને તેના એક વિભાગમાં સુરપાળ રખેવાલ રહેતો હતો ત્યાં ગયો. કાકે તેની પાછલી બાજુએ જઈ, અપાસરાની રચના નજરમાં ધાલી.

એ ઘડી સુધી તેણે વાટ જોઈ ત્યારે ઉદા પાછો નીકળ્યો, અને વાવ તરફ ગયો. કાકેને હવે તેની પરવા નહોતી તેને ખાત્રી થઈ કે મંજરી આ અપાસરામાં જ હોવી જોઈએ. એટલામાં સાંજ પડી, અંધારું થયું અને પાટણના દરવાજા બંધ થયા. દરવાજા બંધ થયા એટલે કાકે નીકળી સુરપાળનું બારણું ઠોક્યું.

“કાણુ મહારાજ?” તેણે ધીમેથી પુછ્યું.

“ભાઈ! હું તો વટેમાર્ગી છું. મને અત્યારે પડી રહેવા દેશો?”
‘મહારાજ’ કાણુ હશે તેનો વિચાર કરતો કાકે બોલ્યો.

“ગામમાં જવું હતું ત્યારે જરા વહેલા આવીયે ને” સુરપાલે કહ્યું.
“જાઓ આ અંદરની ઓસરીમાં પડો.” કહી તેણે બારણું અડકાવી દીધું.

કાકને એટલું જ જોઈતું હતું. તે અંદરની ઓસરીમાં ગયો. અને ત્યાંથી આખા અપાસરામાં ફરવા લાગ્યો. એ ચાર સાધુ શિવાય ત્યાં કાંઈ હતું નહિ. તે બધે ક્યોં પણ મંજરી રહી શકી હોય એવી જગ્યા જડી નહિ. અને ચિન્તામાં ને ચિન્તામાં તેણે આખી રાત ગાળી.

તે સવારે વહેલો ઉઠી ફરીથી અપાસરા તપાસવા બેઠો. તેને એ તો ખાત્રી જ થઈ હતી કે મંજરી અહિંયાં જ હોવી જોઈએ. પણ ક્યાં? સુરપાલ વખત છે ને જાણતો હોય. પણ તે ઉદાનો શાગીર્દ હોય તો તેને પુછવું શા કામનું? એટલામાં સુરપાલ હાથમાં બેઠું લઈ વાવ પર જતો જણાયો. કાક તેની સાથે થયો.

“કેમ ગામમાં નથી ગયો?” સુરપાલે પુછ્યું.

“ના. મારા મનમાં કે સ્નાન સંધ્યા કરીને જ જઈશ,”

“આજણ છે?”

“હા” કાકે કહ્યું.

બન્ને વાવે પહોંચ્યા, અને સુરપાલે પાણી વહેવા માંડ્યું. સુરપાલ ઘણો ઓછાઓલો હતો એટલે તેની જાડે વધારે વાત થઈ શકે તેમ નહોતું. કાકે ધીમે ધીમે નાહવા માંડ્યું. થોડીવારે તેને એક વસ્તુ આશ્ચર્યજનક લાગી. સુરપાલ એક માણસને જોઈએ તેના કરતાં ઘણું જ વધારે પાણી વહી જતો હતો.

એકદમ કાકને વિચાર આવ્યો કે મંજરીને સુરપાલે ભોંયરામાં તો નહિ રાખી હોય. એ વિચાર આવતાં જ તેને હુંસાખાની વાત સાંભરી. ત્રિભુવનપાલે તેને તે કહી હતી. તેનાં રોમેરોમ ઉભાં થઈ ગયાં. શું મંજરીની પણ તેવી દશા થવાની? તેણે નાહી, સંધ્યા કરી સુરપાલની રજ લીધી અને ઝપાટાબંધ ઘેર આવ્યો.

“કેમ રાતે ક્યાં હતો?” ચિન્તાતુર મંડેશ્વરે પુછ્યું.

“એની એજ પીડા તો.”

“કાલે મેં મીનળબાને વાત કરી હતી, તેણે વચન આપ્યું છે કે જો મંજરીને ઉચ્ચકી જનાર પકડાય તો તેને સખ્ત શિક્ષા કરવી.”

“પકડાય તો ને?” કાંકે હસીને કહ્યું.

“કાંઈ પત્તો લાગ્યો?” કાંકનો અવાજ સાંભળી આવેલી કારમી-રાએ પુછ્યું.

“હા.” ક્યાં છે?”

“કહું. ઊભા રહો. પણ હું પુછું તે કહો.”

“શું?” બન્ને બોલી ઊઠ્યા.

“હંસાબાને વર્ષો સુધી કેદ રાખ્યા હતાં. કંઈ જગ્યાએ?” ત્રિલુવન-પાલને વિસરેલા દુઃખનું સંભારણું થયું. તેને કપાલે કરચલીઓ પડી. “કેમ?”

“મારે કામ છે?”

“તે જગ્યાની કોઈને ખબર નથી. મામા જાણે છે કે મીનજબા.”

“પણ લોકવાચકા શું કહે છે?”

“-કે ચિમલ મહેતાના અપાસરામાં રાખી હતી.”

“સાચી વાત” કાંકે કહ્યું.

“કેમ જાણ્યું?” કાંકનું મગજ ડોકાણે છે કે નહિ તેના સંશય આવતાં કારમીરાદેવીએ પુછ્યું.

“કારણ કે મંજરી પણ ત્યાંજ છે.” “હું”

“ત્યાં શું લોયરાં છે?”

“લોકામાં એમ ગપ્પાં ચાલે છે.”

“ત્યારે તે પણ વાત સાચી. તમે એ અપાસરાના રખેવાળને ઓળખો છો?”

“ના. પણ ઘણો જુનો માણસ છે.”

“તે પલળે એમ છે કે?”

“તે કેમ ખબર પડે?” મંડલેશ્વરે પુછ્યું.

“એ લોયરા વિષે ત્યારે કાંઈ માહિતી મળે ખરી?”

ત્રિલુવનપાલે ડોકું હલાવ્યું. “નહિ. એ તો પું કહે છે ત્યારે. માફ તો માનવું એમજ છે કે એ લોયરાં છેજ નહિ.”

“ઠીક છે. હું ખાત્રી કરીશ.”

“કેવી રીતે?”

“ત્યાંથી મંજરીને છોડવી લાવીને.”

પ્રકરણ ૧૬ મું.

મંજરીએ પોતાના પતિની આબરૂ સાચવી.

કાકે એક દહાડામાં બધી તૈયારી કરી; અને જ્યારે ઉદાને વિમલ-શાહના અપાસરામાં જવાનો વખત થયો ત્યારે તે તેને મહાત કરવાને તત્પર થયો.

આટલા વખતમાં કાક અને રૂદ્રમલ્લ બેએ મળીને જે ઓરડીઓમાં સુરપાલ રહેતો હતો તેનાં કેટલાંક નળીયાં ખસેડી, વાંસ તોડી નાંખ્યા હતા. નિશ્ચિત સુરપાલ પોતાનું કામ કર્યો જતો હતો; પોતાની હોંશીયારીમાં મલકાતો ઉદા નિડર થઈ રહ્યો હતો.

તે દિવસે ઉદા અજવાળા છતાં ન આવે માટે કાશ્મીરાદેવીએ એક યુક્તિ ઘડી કાઢી હતી. સોરઠમાંથી કર્કસુરિ કરીને એક વિદ્વાન દ્વિગમ્યરી સાધુ બે ચાર દિવસથી પાટણમાં આવ્યો હતો. અને તેને મળવા મીનળદેવી અપેાર પછી જવાનાં હતાં. કર્કસુરિએ રાજ્યમાતાને સહુકુંબપરિવાર આવવાનું સુચવ્યું હતું. કાશ્મીરાએ આગ્રહ કરી ઉદાને પણ આવવાનું નિમંત્રણ કહાવ્યું. રાજ્યમાતાના હુકમને અનાદર થાય નહિ. એટલે ઉદાને આવવું પડ્યું. ત્યાં સહેજે સાંજ પડી ગઈ. ત્યાંથી નીકળી ઉદા અનતી ત્વરાએ સુરંગને રસ્તે વિમલ મહેતાને અપાસરે આવ્યો. તે વખતે સુરપાલ આટલે બેઠો હતો; છાપરા પર ધ્યાન દઈ કાક સંતાર્થ રહ્યો હતો.

“કેમ મહેતા વાર લાગી?”

“શું કરું? આજે મીનળબાએ બોલાવ્યો હતો.”

“ભાઈ હવે કાંઈ ગોઠવણ કરો હો. હું બહુ દહાડા નહિ રાખું.”

“હવે બે ચાર દિવસ. વધારે નહિ.”

“વારૂ. ત્યારે બેસો. હું લઈ આવું.”

“કેમ હવે આવે છે કે?” ઉદાએ મીઠાશથી પુછ્યું.

“અરે શિવ શિવ કરો. એ તો એવી જખરી છે. હંમેશા મારે ધાક બતાવવો પડે છે.”

“શા?”

“ કે ચાલશે નહિ તો ઉંચકીને લઇ જઇશ. આવો પેલી ચોરડીમાં ખેસો.”

“ હા” કહી ઉઠો પાસેની ચોરડીમાં આવ્યો. અને સુરપાલ મંજરીને લેવા ગયો.

ચોરડી નાની હતી અને તેમાં એક નાનો દીવો બળતો હતો. અશાંત થઈ રહેલા ઉદાએ કેડે હાથ મુકી આમ તેમ આંટા મારવા માંડ્યા. કાકેને આ લાગ અમુલ્ય લાગ્યો. તેને ખાત્રી હતી કે સુરપાળને પાછા આવતાં થોડીક વાર તો લાગશેજ. તેણે એક ઢીલો કરી મુઠ્ઠલો છાપરાંનો વાંસ તોડ્યો, અને બાકાંમાંથી તે નીચે પડ્યો. એ પડ્યો ત્યારે તેના તરફ ઉદાની પીઠ હતી; પણ તે ધબકાથી ચમકીને પાછળ ફરી રહે તે પહેલાં કાકે તેનાપર કુદ્યો; કેટલા દિવસની ઘેરાઈ રહેલી ઝનુનથી તેને વળગ્યો, તેને મોઢે ડુક્યો માર્યો, તેને ભોંચે પાડી તેનાપર ચડી બેઠો. ઉદાએ તેને જોયો, ચોળખ્યો, અને તેના હોસકોસ ઉડી ગયા. તેને લાગ્યું કે હવે તેને કાકે જઈર ડાર કરવાનો.

પણ કાકેનો તેવો વિચાર નહોતો. કમ્મરે બાંધેલું ધોતીયું છોડી તેણે ઉદાના હાથ પગ બાંધ્યા અને તેનાં શાલ, વસ્ત્ર અને પાઘડી લઇ લીધાં. પછી તેના શરીરપરથી ઉડી, ખારી ઉઘાડી રૂદ્રમઘને બોલાવ્યો. અને મંત્રીને ઉંચકી ગાંસડીની માફક ખારીએથી બહાર ફેંક્યો—રૂદ્રમઘે તેને લીધો.

“રૂદ્ર !”

“ જી !”

“ પેલા ઝાડ પાસે ઉભો રહેજે. પણ આને જવા દેતો નહિ.” કહી કાકે ખારી બંધ કરી અને ઉદાની શાલ ચોરી, પાઘડી પહેરી અને તેની માફક છુકાની બાંધી.

સુરપાલને આવતાં તેના ધાર્યા કરતાં વાર લાગી. આખરે તેનાં અને બીજા કોઇનાં પગલાં સંભળાયાં. કાકે સજ્જ થઇ જરા અંધારામાં ઉભો.

મંજરી અંદર આવી અને બહારથી સુરપાલે બારણાં વાસી દીધાં. તે આવી—તિરસ્કારની મૂર્તિ સમી; અને બારણા આગળ ઉભી રહી, ગર્વમાં

માથું ટટાર રાખી, નિડરતાથી જોઇ રહી. કાંકે તેનો ગર્વ, તેનો તિરસ્કાર, નિશ્ચલ અનેલા મધુરા હોઠ જોયા; અને છેલા શબ્દો “શુનીમન્વેતિશ્વા. તેણે તેને કહ્યા હતા તે યાદ આવ્યા. કાંકનું ઉછળતું હૃદય ભાવહીન થઇ ગયું. જે પ્રેમ હૃદયમાં ઉછળતો હતો તેપર ગૌરવ અને તિરસ્કારની સપાટી ફરી વળી.

“મંજરી” તેણે ધીમેથી કહ્યું.

મંજરીએ તેને ઓળખ્યો નહિ. ટાઢા તિરસ્કારથી તે જોઇજ રહી.

“મંજરી! વાર નહિ લગાડ. આ બારી ઉઘાડી છે.”

“કાણુ!” અન્યથામાં એક ડગલું પાછું ખસી મંજરીએ કહ્યું. તેના અવાજમાં એકદમ ઉમળકા આવ્યો. “તમે!”

“હા.” સખ્તાઇથી કાંકે કહ્યું “તે કહ્યું હતું તેમ કુતરી પછાડી કુતરો આવ્યો છે. વખત જાય છે.” કહી તે બારી પાસે ગયો. મંજરી તેની પાસે આવી.

“પણ ઉઠો—”

“મેં બાંધીને બહાર નાખ્યો છે. ચાલ” સત્તાથી કાંકે કહ્યું. મંજરીએ પાછું ગર્વથી માથું ઉંચું કર્યું.

“હું એકલી કેમ આવું! મારી જોડે બીજો એક કેદી છે. તેને મુકાને કેમ અવાય?”

“મને બીજા કેદીની પરવા નથી” ટાઢે પેટે કાંકે કહ્યું.

“પણ તે તમારો મિત્ર છે.”

“કાણુ?”

“કીર્તિદેવ.”

“કીર્તિદેવ! અહં. હવે સમજ પડી. તેની વાત કાલે, અત્યારે તું તો ચાલ. નહિ તો પેલો રખેવાળ હમણાં આવશે.”

“મારાથી નહિ અવાય.”

“કેમ?” ગુસ્સામાં કાંકે પુછ્યું.

“મારે કીર્તિદેવને નિરાશ નથી કરવો.”

“શી રીતે?”

“તે આશા રાખે છે કે તેનો મિત્ર કાક તેને અને મને છોડવવા જરૂર આવવાનો.”

“પણ મારાથી ન બન્યું તો !” અધીરાધમાં કાકે પુછ્યું.

“જે તેની વલે તે મારી વલે.”

“તું મુરખ છે” કચવાયેલા કાકે દાંત કચકચાવી કહ્યું.

“તમારા જેવા નિમકહરામ મિત્રની મદદથી છુટવા કરતાં, તે ખીચારા આશાજીવી મિત્રની સાથે મરતું સારું.”

“તું નહિ માને ?”

“હું કારાગારમાં પડી પડી માનીશ કે કીર્તિદેવનો મિત્ર એને છોડવવા આવશે ત્યારે મને છોડાવશે.”

“શું બોલે છે ?” કહી કાક પાસે આવ્યો.

“મને જોરજીલમથી લઇ જશે તો ખૂમ પાડીશ.” કહી મંજરીએ દબતાથી તપ્પીયેત વાળી દીધી. ગુસ્સામાં કાકે મુઠ્ઠીઓ વાળી નખ હાથમાં ખોસી દીધા. મંજરીએ ધીમેથી ઉમેર્યું : “તે ધારે છે કે અસાધ્ય વસ્તુ પણ તમે સાધ્ય કરો એમ છે.”

“ તમે ક્યાં મુઆં છો ?”

“કોઈ કુવાની નીચે છીએ. અમારી જાળીઓ તેમાં પડે છે.”

“એમ ?” નિરાશામાં કાકે પુછ્યું, “પણ તે જાણાય કેમ ? નિમલ મહેતાની વાવને તો સાત કુવા છે.”

“અમે જાળીમાંથી વાતો કરી ઘોંઘાટ કરીએ છીએ. એટલે તે જરૂર જડવાનો.”

“હીક. કાલે વાત. મંજરી તું નહિ જ માને ? કીર્તિદેવની કાલે વાત. એ ક્યાં જાણવાનો હતો કે અત્યારે તને હું લઇ જઈ છું.”

“પણ આ પક્ષપાતથી મને લાંછન કેટલું લાગે” તેણે ગૌરવથી કહ્યું.

“તને ?”

“હા, લુલી ગયા ? તેણે તિરસ્કારથી કહ્યું. અમિદેવે મને તમારી સહધર્મચારિણી બનાવી છે.”

“ ઠીક. ત્યારે હું જાઉં છું.” ચીડાઈ કાઢે કહ્યું.

“ વાર.”

કાકે ઝપાટાબંધ બહાર નીકળી ગયો. આ દેવાંગના હતી કે કાકેણુ તેનો નિર્ણય કરવા તે આ વખતે અશક્ત હતો. બહાર નીકળી, ધીમે અવાજે સુરપાળને કાકે “જય સોમનાથ” કહી ચાલ્યો ગયો. આ નવા પ્રકારનો જયજય સુરપાળને અપરિચિત લાગ્યો, પણ તેને કાંઈ વહેમ પડ્યો નહિ. બહાર નીકળ્યા પછી, કાકે અને રૂદ્રમલ્લ ઉદાને ઘસડી થોડે દૂર લઈ ગયા. ત્યાં બે ઘોડા તૈયાર હતા તેમાંથી એક પર તેને બાંધી રૂદ્રમલ્લ બીજા પર સ્વાર થયો, અને કાકની સુચનાને આધીન થઈ બન્ને ઘોડાઓ તેણે દધિસ્થલી તરફ હાંકી મુક્યા.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

કર્કસૂરિની વૃદ્ધ હરણીની વાર્તા.

જે સોરઠી દિગમ્બરી સાધુને મળવા મીનળદેવી ગયાં હતાં તે હાડકાંના માળા સમો, કદરૂપી મુખમુદ્રાનો પુરૂષ હતો. તેની આંખો સદાયે અડધી મીચાયેલી રહેતી; અને તેમાં રહેલાં ઉંડાણનો પાર કોઈ પામી શકતું નહિ.

મીનળદેવી અને તેનો સાથ તેને મળીને ગયાં અને આવેલા લોકો વિખરાઈ ગયા. માત્ર એક બે રજાખજા પુરૂષો જ સૂરિની પાસે રહ્યા હતા, એટલામાં એક નોકર જેવો લાગતો પુરૂષ કોઈ ન ઓળખી શકે એમ મોઢું બાંધીને ત્યાં આવ્યો, તેને પગે પડ્યો અને સૂરિને સોરઠના ક્ષેમકુશળ પુછ્યા.

“ કેમ છે ?” તેણે ધીમેથી પુછ્યું. કર્કસૂરિની તીક્ષ્ણ નજર તેના પર ફરી રહી. તે એક અક્ષર બોલ્યા નહિ.

“ રૂપાંબા મીનળબા જોડે આપને મળી ગયાં, પણ તે સોરઠના સમાચાર પુછી શક્યાં નહિ. તેણે બબર પુછાવી છે” પેલા નોકરે પુછ્યું.

રૂપાંદેવી દેશળ ને વિશળની મા અને જીનાગઢના રા'નવધણીની પુત્રી થતાં હતાં.

“બબર શું? બધું ક્ષેમકુશળ છે” કુર્કસૂરિએ મોટેથી કહ્યું અને પછી ધીમે ધીમે શબ્દો ઉચ્ચારવા માંડ્યા, “આ ક્ષણભંગુર સંસારમાં ક્ષેમ અને કુશળ શું. એક દૃષ્ટાંત છે. એક અમારે ત્યાં હરણી હતી-હતી શું છે-એ વાત જાણવાજેવી છે.” પેલા નોકરના કપાળ પર અધિરાઇની કરચલી પડી.

“હા!” કહી સૂરિની વાણી સાંભળવા ત્યાં બેઠેલા બધાએ ધ્યાન દેવા માંડ્યું.

“તે હરણીને બે પ્રતાપી બચ્યાં-તેમાં એક હરણી અને બીજું હરણુ; બાકીનાં બધાં નમાલાં-એવાં જ.” પેલા નોકરે વાત સાંભળવા માંડી.

“તે હરણી પડી માંદી-જીઓ આ સંસારની ખુબી-મરવા પડી; મરતાં મરતાં પોતાનાં બાલકો સાંભર્યાં. બધાં હતાં તેની પાસે માત્ર ન મળે પેલાં પ્રતાપી બચ્યાં-પેલી હરણી અને હરણુ.”

“અરરર” પેલા નોકરે સૂરિની સામું જોઈ કહ્યું.

“હા-શાયવા જેવી વાત. ઘરડી હરણી તરફડીયાં મારતી હતી એવે સમયે ત્યાં એક વીતરાગ સાધુ જઈ ચલ્યો-એક મહાન દિગમ્બરી” કહી કુર્કસૂરિએ પહેલી વાર આંખો પુરી ઉઘાડી પેલા નોકર સામું જોયું.

“ઓહો” કહી એક ભાવિક દિગમ્બરી શ્રોતાજને કંચું જોયું.

“તેને હરણીએ કહ્યું ‘મહારાજ ! ગમે ત્યાંથી મારાં છોડ લાવો. મારો પ્રાણુ જતો નથી.’ સૂરિએ કહ્યું આ લાભ્યો.”

“પછી?” પેલા નોકરે પુછ્યું.

“સાધુ મહારાજ પવન પાવડીએ ચડી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી આવ્યા પણ પેલાં છોકરાં મળ્યાં નહિ. જીઓ, પેલી તરફ હરણી તરફડે-આમ પેલાં બચ્યાં ગમે ત્યાં રખડે. આ દુનિયાની ક્ષેમકુશળતાનું દૃષ્ટાંત.”

“પણ મહારાજ ! એ બચ્યાં કઈ દિશામાં ગયાં તેની કાંઈ માહિતી નહિ મળી?” પેલા નોકરે પુછ્યું.

“તે તો મળી.”

“ત્યારે સાધુ મહારાજને પત્તો કેમ નહિ મળ્યો?”

“પત્તો મળે તોયે શું? પોતાના સ્વચ્છંદમાં પડેલાં છોકરાં કાંઈ ધરડાં માવિત્રની દરકાર કરે? એકલું હરણુ પણ જાય તો પેલી ધરડી હરણીને જીવ ગતે જાય.”

“ત્યારે મહારાજ પછી શું થયું?”

“પછી શું? કાંઈ નહિ. જા અલ્યા કહેજે તારાં શેઠાણીને આ સોરઠી હરણીની વાત. આ દુનિયામાં ક્ષેમ શું અને કુશળ શું? આ વાત કહેજે. મને મળ્યે શું ક્ષાયદો?”

પેલો તોડર આ વાત સાંભળી ચાલ્યો ગયો; અને બધા વિખેરાઈ ગયા.

પ્રકરણ ૧૮ મું

૪૬ હરણીના બચ્ચાંની કથા.

ખીજે દિવસે પરાડીયે સોમ તેના હંમેશના શિરસ્તા મુજબ પોતાની વાડીમાં પેલા નાના જલકુંડ આગળ ફૂલ વીણતી હતી. તેના હૃદયમાં ગ્લાની હતી. કારણ કે તેના બાલજીવનમાં કૃષ્ણદેવ જતે નિરાશા પ્રસરી રહી હતી.

એકદમ તેની પાછળનાં ઝાડ હાલ્યાં. તે ચમકી, પાછી ફરી. હાથ-વતી ઝાડ આધાં કરી કૃષ્ણદેવ સામે આવી ઉભો. તેનું મોઢું હસતું હતું, તેની આંખો ચમકતી હતી. પરાડીયાના મીઠા ઉબસમાં તે સાક્ષાત્ શ્રી-કૃષ્ણ જેવો જ લાગતો.

“ખેંગાર”—

“હા, તે જ. ખેંગાર યાદવ—”

સોમે જવા માંડ્યું “સોમ!” ખેંગારે કહ્યું.

“કેમ?” સખ્તાઈથી સોમે પુછ્યું.

“હું છેલ્લી વાર તારાં દર્શન કરવા આવ્યો છું. હું આજે પાટણ છોડી જવાનો છું.”

“મैं જાણ્યું કે ગયા હશે.” તેણે આડાં ફરતાં કહ્યું.

“તું અહિયાં ને હું કેમ જાઉં?”

“મારે ને તમારે શું?”

“અધું જ. તું નહિ માને?”

“ના. મેં એકવાર કહ્યું—પાટણનો દુશ્મન તે મારો પણ.”

“પણ પાટણનો હું દુશ્મન ક્યાં છું?”

“તમારી સાત પેઢી છે.”

“ભલે હોય. હું નથી. કારણ કે માંડે મન—”

સોમે ઉચું બોલ્યું.

“તારા ચરણ સેવવા તલસ્યા કરે છે” હિંમતથી હસી ખેંગારે કહ્યું.

“એ વાત તમારે કરવી નહિ.”

“એ શિવાય મારે બીજી કરવી નથી. આ ભવે સોમ—આવતે ભવે સોમનાથ—એ એ મારા બેલી.”

સોમને હસ્યા વિના ચાલ્યું નહિ.

“ખરી વાત. તું મને ઓળખતી નથી. તું નહિ માને તો હું પાટણને પાધર કરીશ—સંજ્ઞન મહેતાને પકડીશ—તેની છોકરીને પટ્ટરાણી બનાવીશ પછી મને કાણ રોકવાની હિંમત કરશે.”

“આ બધી વાતો નથી સાંભળવી” કહી સોમે કાને હાથ દીધા.

“પણ મારે કહેવી છે. તું માનશે તો તારું પિયર તે માંડે સાસરું ગણી હું પાટણ સાથે સંધી કરીશ.”

“નહિ તો?”

“તું મને ઓળખતી નથી. ચાલવાસ્થલી કરાવી તે જ શ્રી કૃષ્ણ મારા પૂર્વજ.”

સોમને કંપારી આવી. તેણે ચિત્ત સ્વસ્થ કરી કહ્યું “આ તમારા નડાકાથી હું ચાકી ગઈ.”

“તડાકા કેમ?”

“તમારા હાથમાં એ બધી સત્તા જ કેમ આવવાની?”

“કારણ કે જીનાગઢની ગાદીનો માલીક હું થવાનો.”

“હું—” તિરસ્કારમાં સોમે કહ્યું.

“હા-મારા પિતા મરવા પડ્યા છે.”

“કાણે રા’!” ચમકીને સોમે કહ્યું. “કેમ જાણ્યું?”

“તેણે મને એક સોરઠના સૂરિ જોડે સંદેશો મોકલી બોલાવ્યો છે- મને ગાદી આપવાનો તેનો વિચાર છે.”

“તે કેમ બને?” સોમે વિસ્મય પામી પુછ્યું.

“મારા મોટા લાઇઓમાં પાણી નથી. તેથી મારા પિતા મને જ ગાદી આપશે.” ખાત્રીથી ખેંગારે કહ્યું. સોમની આંખમાં જરાક મીઠાશ આવી; ખેંગારે તરત તેનો હાથ પકડ્યો.

“સોમ! તું જીનાગઢની પટ્ટરાણી થશે.”

“છોડી દો!” કહી સોમે તેનો હાથ તરછોડી નાખ્યો. “મારે ને જીનાગઢને શું?”

“વાહ!” હસીને ખેંગારે કહ્યું. “જીનાગઢ માફ એટલે તારું પણ ખરું ને? જીનાગઢ ને પાટણ એ બે સંબંધ બાંધે તો સારું કે નહિ?”

“જોઈશ” સોમે જવાની ધ્રુષ્ણ દર્શાવી કહ્યું.

“ઠીક. હું રાતે આવીશ અને રાતે આપણે પાટણ છોડીશું.”

સોમે જવાબ નહિ દીધો.

“હું પેલી બારી આગળ વાટ જોઈશ.”

“ના.”

“ના શું? હા જરૂર. ગામ ભલે જુદાં હોય; હૈયાં ક્યાં જુદાં છે?” કહી ખેંગાર ત્યાંથી કુદીને, ઝાડીમાં થઈ જતો રહ્યો. વિચારના વમળમાં ગભરાઈ ગયેલી સોમ ત્યાં પત્થર જેવી બની ઉભી રહી. તેના અસ્વસ્થ બનેલા મગજ આગળ જીનાગઢની ગાદી રમી રહી. તેનું બોણું પ્રેમાળ હૃદય ખેંગાર પાછળ ગયું-તરત પાછું આવી ન શક્યું.

* * * *

આ વાતને ધડી બે ધડી થઈ ને કંઈસૂરિ કિતર્યા હતા ત્યાં પેલો રૂપાંદેવીનો નોકર જે ગઈ રાત્રે આવ્યો હતો તે આવ્યો, અને સૂરિને પગે પડ્યો. તે વખતે પણ સૂરિની પાસે બે ત્રણ જણ બેઠા હતા.

“મહારાજ! રૂપાંબાને મેં આપની હરિણીની વાત કહી.”

“વાર ?”

“તેનો જવાબ કહાવ્યો છે.”

“શો ?”

“રાતના બાને સ્વપ્ન આવ્યું કે જાણે પેલી તરફડતી હરણીને મળવા તેનું એક બચ્ચું જઈ પહોંચ્યું.”

“કયું ? હરણી કે હરણ.”

“હરણી તો પોતાની જંબલમાં હતી, પણ હરણ સફાળું સોરઠ ભણી ચાલ્યું. અને વૃદ્ધ હરણીનો જીવ ગતે ગયો.”

“રૂપાંદેવીને કહેજો કે આ સ્વપ્ન બહુ શુભસૂચક છે. હરણું જય એ યોગ્યજ છે. આવી વખતે તેને બીજે શું કામ ? ના ખેંગાર ! બાને જઈને કહેજો કે મારા આશીર્વાદ.”

પોતાનું નામ સાંભળી પેલો નોકર ચમક્યો; પોતાનું મોઢું વધારે છુપાવવા મોઢે હાથ મુકી ખાંસી ખાવા લાગ્યો. કર્કસૂરિએ તેને આશીર્વાદ દીધો અને તે નોકરે ત્યાંથી ઉઠી ચાલવા માંડ્યું.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

પાટણનું પરદેશખાતું.

સવારના ઉઠી કાઢે મંજરીને છોડવવાની વેત્રણ કરવા માંડી. પહેલાં તે વિમળ મહેતાની વાવ આગળ જઈ, મંજરીએ કહ્યો હતો તે કુવો પારખી આવ્યો; તેમાં ઉતરવા માટે જોઈએ એટલું દોરકું ત્યાં સાંજના પહોંચી જય તેની ગોઠવણ કરી; અને પછી તેણે મંજરીને અમાવાસ્યાને દિવસે જીનાગઢ લઈ જવાનું વચન આપ્યું હતું તે પાળવાની તૈયારી કરવા માંડી. તે રાતે પાટણ છોડવાનો પોતાનો ધરાદો મંડલેશ્વરને દેખાડ્યો.

મંડલેશ્વર ચક્રિત થયા અને આનાકાની કરવા લાગ્યા.

“પણ મહારાજ ! મંજરી આંખ આગળથી અદીઠ થશે નહિ ત્યાં સુધી ઉઠો જંપીને ખેસવા દેવાનો નથી. એ રીતે મંજરીને પણ દાદાને મળવાને હોંસ છે તે પુરી પડશે. માટે જવા દો.” કાંકે કહ્યું.

“પણ રસ્તે શું થશે?”

“કાંઈ નહિ? હું છુંને. સાથે પાંચ દશ માણસ લઈ જઈશ.”

“પણ મહિનામાં તું પાછો ફરે ત્યારે.”

“જરૂર. મારે ત્યાં શું કામ છે?”

“પણ મામાની રજા લીધી?”

“મુંજલ મહેતાની રજા લેવા હું આ આવ્યો.” કહી તે રાજગઢ આવ્યો.

જયદેવ મહારાજ હતા નહિ એટલે તે મુંજલ મહેતાને ખારાખાર મળવા ગયો. પણ તેની સાથે કોઈ ખાનગી મસલત ચલાવતું હતું એટલે થોડો વખત તેને ઊભા રહેવું પડ્યું. આખરે મહાઅમાત્ય બેઠા હતા તે ખંડમાંથી એક ધૂળેટો સ્વાર બહાર નીકળ્યો. તે માણસ ઘણી લાંબી મુસાફરી કરીને આવ્યો હોય એમ લાગતું હતું. પણ કાક પોતાના વિચારોમાં એવો ગુંથાયેલો હતો કે તેણે તેના સામે પણ જોયું નહિ; અને જ્યારે મુંજલનો માણસ તેને કહેવા આવ્યો ત્યારે જ તે આસપાસ નજર કરી, સ્વસ્થ બની અંદર ગયો.

“કેમ ભટ્ટરાજ! હમણું કાંઈ દેખાતા નથી” મુંજલમહેતાએ હસીને ટોળમાં પુછ્યું.

“હરરોજ આપની સેવામાં હાજર થાઉં છું ને?”

“વારૂ બોલો! કેમ?”

“આપની પાસે એક યાચના કરવા આવ્યો છું.”

“શી? બોલો ખુશીથી” કાક મુંજલમહેતાની મીઠાશ જોઈ વિસ્મય પામ્યો.

“મારે મહિનાની રજા જોઈએ છે.”

“રજા!” જરા વિસ્મય પામી મહાઅમાત્યે પુછ્યું. “પાટણમાં શું ખોટ છે? એટલામાં લાટ સાંભર્યું?”

“ના! મહારાજ.”

“ત્યારે?”

“મારે જરા કામ છે” કાક ખંચાતાં બોલ્યો.

“એવું શું છે?” ઘણાજ હેતુભર્યા હાસ્યથી મુંજલે પુછ્યું.

“મારી સ્ત્રીને તેને મોસાળ મુકી આવવી છે” મુંગલ તે રાતની વાત સંભારે છે કે નહિ તે જોવા કાક બોલ્યો.

“હમણાં રજા નહિ મળે. મારે તમારું ઘણું કામ છે” તટસ્થતાથી અમાલ્યે કહ્યું.

“મહારાજ બનતી ઉતાવળે હું પાછો આવીશ.”

“પણ અહિયાં મારું કામ રખડે તે?” મુંગલે પુછ્યું.

“મહારાજ !—”

“અરે હા—” મુંગલને કાંઈ યાદ આવતાં તેણે કહ્યું.

“શું છ?” કાકે પુછ્યું.

“તમે તો કવિકુલશિરોમણીની છોકરી પરણ્યા છો નહિ?”

કાકે ડોડાં વતે હા કહી.

“ત્યારે તો તેનું મોસાળ જુનાગઢ.”

“હા છ.”

“ચાલો. એક પંથ અને બે કાળ. મારે પણ તમને જુનાગઢ જ મોકલવાના છે.”

“જુનાગઢ !”

“હા. અને એ કામ કાકભટ્ટ શિવાય બીજું કોઈ કરી શકે એવું નથી. તમે આવ્યા ત્યારે હું તમારો જ વિચાર કરતો હતો.” કાક જરાક હસ્યો અને જોઈ રહ્યો. હવે તેને મુંગલમહેતાની મીઠાશનું કારણ જાણ્યું.

“તમે રાત્રે ઓળખો છો?”

“હા. હા.”

“તેનો છોકરો અહિયાં છે.” કાક સ્વાસ્થ્યથી જોઈ રહ્યો—“તે તમારો દોસ્તદાર—નહિ?”

“હા હા !” કાકે હિંમતથી મંત્રીને કહ્યું. “તે દિવસે આપણે સ્નેહન-મહેતાની વાડીમાં હતા ત્યાં જ એને ઓળખ્યો.”

“તે પહેલાં તમે એને પારખ્યો નહોતો?”

“સંકા હતી—ખાત્રી નહોતી પડતી.”

“ત્યારે મને કેમ નહિ કહ્યું?”

“આપે મને પુછ્યું નહિ તેમાં.”

મુંબલ હસ્યો “કાકભટ્ટ! તમે ભયંકર માણસ છો,”

“સાથે વિશ્વાસપાત્ર પણ છું.” કાકે હસીને કહ્યું.

“વારૂ,” મુંબલે ગાંભીર્યથી પુછ્યું “એ ખેંગારનું શું થયું?”

“તે દિવસે રાત પછી તે અદૃશ્ય થઇ ગયો છે.”

“હું-તેને અહિયાંજ રાખવો છે. અને તમારે જીનાગઢ જવાનું છે.”

“જેવી આજ્ઞા.”

“રા” મરવા પડ્યો છે. તેને કેટલા છોકરા છે તે ખબર છે?”

“જી, હા. રાયધણ, શેરસિંહ, ચુડચંદ્ર ને ખેંગાર.”

“આપણે અહિયાં નાનો આવ્યો હતો? નહિ?”

“જી, હા! ખેંગાર.” અબાણપણનો ટોળ કરતા મંત્રી તરફ હસીને કાકે કહ્યું.

“ડીક. એમાં નવઘણનો બહાલો છોકરો ખેંગાર છે. તે એને ગાદી આપવા માગે છે. પણ આપણી રાજ્યનીતિ ન્યાયી છે—મોટા દીકરા રાયધણને ગાદી મળવી જોઈએ.” ધીમે ધીમે મુંબલે કહ્યું.

“જી.”

“કાંઈ પણ પ્રકારે ચુડચંદ્ર કે ખેંગારને ગાદી ન મળે એ જોવાનું છે.”

“જી.”

“નહિ તો પછી આપણે મોટાનો પક્ષ લઇ ખીબ સાથે લડ્યા વિના છુટકો નથી.”

“જેવી આજ્ઞા.”

“પરશુરામને હું એક દૂત જોડે સંદેશો કહાવું છું. તે બનતી મદદ કરશે; પણ આમાં માત્ર શૌર્યનું કામ નથી. કામ માથે લેનારો શૂરો પણ જોઈએ અને મુત્સદ્દીપણ જોઈએ.”

“મારાથી બનતું કરીશ.”

“બસ મારે એટલુંજ જોઈએ છે. ક્યારે નીકળશો?”

“કાલ સવાર પછી—આપ કહે ત્યારે.”

મુંગલ આ હિંમતવાન જીવાનીયા તરફ જોઈ રહ્યો. “ઠીક. કાલે પરાડીયે નીકળજો. સાથે કેટલાં માણસ જોઈશે?”

“કાંઈ જરૂર નથી. મેં આઠ દશ મારે માટે લીધાં છે તે પુરતાં છે. હું વધારે માણસ લઈ જાઉં તો કામ બગડે.”

“વારૂ. સાંજના મને મળજો. ખીજું કાંઈ હશે તો કહીશ.”

પ્રકરણ ૨૦ મું.

કાકને લાગે છે કે કીર્તિદેવ ગાંડો થઈ ગયો છે.

મુંગલે આ કામ તેને સોંપ્યું તેથી એક રીતે કાક ખુશી થયો. મંજરીને મોસાળ મુકવા જવું એ એને નાનમભર્યું લાગતું હતું. આ કામથી હવે તે નાનમ જતી રહી અને ગર્વિષ્ઠ સ્ત્રીની સાથે ગર્વભરે તે જઈ શકશે એમ લાગ્યું. મંજરીના ગર્વને પણ અલ્પતા પમાડે એવો ગર્વ પોતે ધારવા તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો; અને તે ગર્વ સકારણ છે એમ પુરવાર કરવા માટે જ તે કીર્તિદેવ જેવા રાજ્યકેદીને છોડવવા તત્પર થયો હતો. છતાં મંજરીના ગર્વમાં રહેલી ભવ્યતા તે જોઈ શકતો હતો, અને તેને લીધે મંજરી તરફ તેનું માન વધતું જતું હતું. આ ઉપરાંત તે એ નિરીક્ષણ પણ કરી શકતો હતો કે મંજરી જેવી શુદ્ધ, ભાવનાશાલી સ્ત્રીના આદર્શો પુરા પાડવાને તે જે મથન કર્યા કરતો હતો તેનાથી તેનાં પોતાના ચારિત્ર્ય અને પરાક્રમ અદ્ભુત થતાં જતાં હતાં.

તે સાંજ પડતાં મુંગલ મહેતાને મળી, છેલ્લા બે શબ્દ શિષ્યામણના સાંભળી મુંગલેશ્વરના ભોંયરામાં થઈ, વાવ પર આવ્યો. ત્યાં નક્કી કરી રાખેલી જગ્યાએ લાટના બે ચોદાઓ કુંભારને વેશે બે ગધેડાં પર દોરડાં બરી ઉભા હતા. થોડે દૂર, સંકેત પ્રમાણે કીર્તિદેવને સારૂ આણેલા એક પવનવેગી ઘોડાને ઝાડે બાંધી રાખ્યો હતો.

કાકે અપાટાબંધ બે દોરડાં કઢાવ્યાં અને તેને પેલા કુવામાં નાખ્યાં. તેમાંથી એક દોરડું કૂડે બાંધી, બીજે દોરડે સરતો સરતો તે નીચે ઉતર્યો.

તે જેમ નીચે નીચે ઉતર્યો, તેમ શ્લોકના શબ્દોના પડધા તેના કાને પડ્યા; અને તે પડધામાં તેણે મંજરીનો અવાજ પારખ્યો.

તેને જેવું લાગ્યું કે તે ઉતરતો ઉતરતો જળીઓ સુધી આવી લાગ્યો કે તેણે ચક્રમક ધસી, રૂનો કાકડો ચેતાવ્યો. અપરિચિત મકાશથી ગભરાઈ ઉઠેલા જીવજન્તુ ને પંખીઓનો ખળભળાટ ત્યાં થઈ રહ્યો; થોડેક દૂર કુવાની ભીંતપર એક મોટા સાપને ગભરામણમાં જીભ કાઢતો જોયો. જાણે પોતે નરકમાં સદેહે આવ્યો હોય એમ તેને લાગ્યું.

તે દોરડું હલાવતો, ઉપરના ઝાલી રાખનારને દિશા બદલવાની સૂચના આપતો, આખરે પેલી જળીઓ પાસે ગયો.

મંજરીની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં.

“આવ્યા?” તે ઉમળકાભરી બોલી ઉઠી.

“હા.” ઠંડે પેટે કાકે જવાબ આપ્યો.

“કીર્તિદેવજી!”

“કાક! વયસ્ય! તું! સાબાશ” બીજી જળીમાંથી કીર્તિદેવ બોલી ઉઠ્યો.

“કેમ જળી જળરી છે કે?”

“ના. મેં ઢીલી કરી મુકી છે. પણ કાક! હમણાં હું આવી શું કરું?”

“કેમ?”

“આજે વદ ચૌદશ છે.”

“હા” એકદમ સ્મરણ થતાં કાકે કહ્યું. “કાળભૈરવ—”

“હા. તેણે આજે મધરાતે આપણને બોલાવ્યા છે.”

“હા. ચાલો આપણે અહિયાંથી ત્યાં જઈએ.”

“અને રસ્તે પકડાઈ જઈ તો?”

“તો ભોળાનાથની મરજી.”

“એટલે માફ તો મૃત્યુ જ થાય.”

“હાસ્તો.”

“અને તે મારો પિતા કાણ છે તે જાણ્યા વિના—” કીર્તિદેવ સખેદ ડોકું ધુણાવ્યું. “કાક! બાઈ! મને એ ત્રાસ સદાએ થયા કરે છે.”

“શું ?”

“કે મારો બાપ જાણ્યા વિના જ હું મરી જવાનો. આવું થાય તો એ ત્રાસ ખરો ઠરે” નિરાશાભર્યા અવાજે માલવી યોદ્ધાએ કહ્યું. કાકે દાંત કચકચાવ્યા, અને પુછ્યું, “ત્યારે શું કરવું ?”

“તમે જઈ કાળભૈરવને પુછીને પાછા આવો.” કીર્તિદેવે શાંતિથી કહ્યું. કાકેનો મીઠાઈ જાયો. “તમને કાંઈ જ્ઞાન છે ? આમ તમને છોડવવા એ કાંઈ હસવાનો ખેલ છે ? આ બીજી વખત ઘેર આવેલી ગંગા પાછી ટૂલો છો.”

“પ્રારબ્ધમાં હશે તો જરૂર છુટીશું. જે તમે હમણાં કર્યું, તે જરૂર મધરાત પછી કરી શકશો.” કીર્તિદેવે પથરને પીગળાવે એવા અવાજે કહ્યું. કોના તરફ મિળજ કાઢવો તે નહિ સુઝતાં મનમાં કાકે કીર્તિદેવને બે ચાર ગાળો દીધી.

કીર્તિદેવ તેનું કુળ શોધવા કેટલો આતુર હતો તે કાકે જાણતો હતો; અને તે માલવી યોદ્ધા માટે તેને એટલું માન હતું કે તેનું હૃદય દુઃખાવવા તેનો જીવ ચાલ્યો નહિ. તે મંજરીની જાણી તરફ ફર્યો.

“મંજરી! તું ચાલે છે ?”

“કેમ તમે કાળભૈરવ પાસે જઈને પાછા આવો છો ને ? ત્યારે.”

“ને પાછો નહિ આવ્યો તો ?”

“વૈધવ્ય મળ્યા પછી—આ સ્થળ કે બીજું સ્થળ તેની શી પરવા ?”

એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના કાકે સંકેત પ્રમાણે પોતાની કૂડે બાંધેલું દોરડું હલાવ્યું; અને ઉપર ઉભેલા પેલા બે પુરૂષોએ તેને ખેંચી લીધો.

“મંજરીએ કહેલા છેલ્લા શબ્દોથી કાકેનો નિશ્ચય એકદમ થઈ ગયો હતો. “વૈધવ્ય” શબ્દથી મંજરીએ બે કાકે જીવતો રહે તો જરૂર આવે એવી તેનામાં નિશ્ચલ શ્રદ્ધાનું સૂચન કર્યું હતું; અને આ શ્રદ્ધાથી કાકે તાબે થયો હતો. આટલું કર્યા છતાં પણ અણજાણતાં મંજરીની સત્તા તેનાપર તેવી ને તેવી જ જામેલી હતી.

કાકે ઉપર ગયો ત્યારે પેલા બે યોદ્ધાઓએ ચકિત થઈ પુછ્યું “ક્યાં છે ?”

“અધાં ગાંડાં છે. હજી આપણી મહેનત પુરી થઈ નથી. હું એ ત્રણ થડીમાં પાછો આવું છું. ત્યાં સુધી તમે નીરાંતે બેસો.”

“આ રાતે” એકે પુછવાની હિમત કરી.

“સોમભટ્ટ! હિમત ન ચાલે તો પાછા જવા માંડો” સખ્તાઈથી કાકે કહ્યું.

“ના—ના—ના બાપુ! હું તો તમારે માટે પુછું છું.”

“ગાંડા! મારે માથે ઝાંકારેશ્વર* લગવાન છે—”

“જી.”

“જો જો. ખસતા—”

“નારે.”

“કાકે ત્યાંથી ગયો, થોડે દૂર બાંધેલો થોડો પલાણ્યો, અને હિંગ-જાજ ચાચરને ઓવારે કાળભૈરવને કીર્તિદેવનું કુળ પુછવા નીકળ્યો.”

પ્રકરણ ૨૧ મું.

શ્રીમાલી દરવાજો.

કાકે કીર્તિદેવ અને મંજરીને છોડાવવા મથતો હતો તે વખત મુંબલ મહેતા વિહારી સાથે ખાનગીમાં બેઠા હતા.

“બાપુ! મને કાકે સમજતો નથી.”

“મને સમજાય છે તો. આજે શું કર્યું?”

“એ અધા પક્ષમાં ઘુસે છે.”

“વાર પછી. આજે શું કર્યું?” મુંબલે અધીરાઈથી પુછ્યું.

“સવારે એ ગામ બહાર જઈ આવ્યો; પછી આપની પાસે આવ્યો. પછી એક લાટના થોદા પાસે શું મંગાવ્યું તે બબર છે?”

“શું?”

“બાપુ! બસે બસે હાથનાં બે દોરડાં—”

* દેવા તીરે પવીત્ર મનાવું એક શીવનું લિંગ.

“વાર.”

“તે મંડલેશ્વર મહારાજને ત્યાં મોકલાવ્યાં.”

“પછી.”

“પછી એ કુંભારો ગધેડાં લઇ આવ્યા.”

મુંળલ મહેતા ખડખડ હસી પડ્યા.

“મૂખાં! વળી વાતમાં ગધેડાં ક્યાંથી આવ્યાં? આજે તને શું થયું છે?”

“બાપુ! કાંઈ નહિ, પણ કાંઈ સમજ પડતી નથી.”

“પછી.”

“તે ગધેડાં મંડલેશ્વર મહારાજને પાછલે બારણેથી બાર બરી નીકળ્યાં અને સંધ્યાકાળે શ્રીમાલી દરવાજેથી બહાર ગયાં.”

“પછી પાછાં ક્યારે આવ્યાં?” હસીને મુંળલે પુછ્યું.

“હજી આવ્યાં જ નથી. ને દરવાજા બંધ થઈ ગયા.”

“વાર? ગધેડાંની વાત પુરી થઈ. હવે કાંઈ રહી છે?”

“પછી થોડા પર બેસી એક લાટનો ચોદ્દો મંડલેશ્વર મહારાજના વાડામાંથી નીકળ્યો. જતાં જતાં તે સવારને કાંકે કાંઈ કાનમાં કહ્યું.”

“પછી?”

“પછી આપને મળી એ મુંળલેશ્વર મહાદેવમાં ગયો.”

“બીજું કાંઈ?” કંટાળી મહાઅમાત્યે પુછ્યું.

“હજી તેમાંથી પાછો આવ્યો નથી.” મંત્રી બેકદર લાગવાથી ઉઠવાની તૈયારી કરતો વિહારી બોલ્યો.

“શું કહે છે?”

“ને મંદિરમાં પણ નથી.” છેલ્લું બાણ ફેંકી વિહારી ઉઠ્યો.

“વિહારી!” જરા ધ્યાન દઈ મુંળલે પુછ્યું. “તેને ગયે કેટલો વખત થયો?”

“પાંચ સાત ઘડી થઈ હશે.” પોતાની બાહોશીપર મલકાતો વિહારી બોલ્યો.

“તે ત્યાં પહેલાં જતો હતો?”

“ના. એક બે વખત સાંજના પાસેના પેલા જુના અપાસરામાં જતો હતો. હું નહોતો.” મુંગલની એકાગ્ર દ્રષ્ટિપાત જોઈ તે મુગો રહ્યો.

“કાંક સવારે ગામ બહાર ક્યાં ગયો હતો?” મંત્રીએ પુછ્યું.

“કાણુ જાણે. પણ તે પણ શ્રીમાલી દરવાજેથી.”

“અંહ. વાર પેલાં ગધેડાંની ગુણોમાં શું હતું.

“મને પેલાં દોરડાં લાગ્યાં.”

“ઘોડો કેવો હતો?”

“જખરો પાણીપંથો.”

“હીક જા. ખીજું કાંઈ?”

“કાંઈ નહિ બાપુ” કહી પોતાના સંશયો પર મુંગલે આટલું વજન મુકયાથી મલકાતો વિહારી બહાર ગયો પાંચ દશ પળ મુંગલે એકાગ્રતાથી, ભોંયપર નજર ટેકવી વિચાર કર્યો. વિહારીની ધ્યાનપૂર્વક જોવાની શક્તિમાં તેને વિશ્વાસ હતો.

‘દોરડું-શ્રીમાલી દરવાજો-મુંગલેશ્વર મહાદેવ; આ છોકરો ભયંકર છે.”

એકદમ મુંગલને એક વિચાર આવ્યો. તેના ડોળા ચળકી ઉઠ્યા- તેના કપાળપર કંઠ આવ્યો. તેણે હાથપર હાથ પછાડ્યો. તે “હવે સમજ્યો.” કહી ઉભો થઈ ગયો.

“બહાર કોઈ છે!” એક અનુચર આવ્યો “જા માફ ખર્જ ને જમૈયો લઈ આવ.”

“હા.”

“સાથે વક્ત્રાણુ પણ લાવજો.”

દશ પળમાં મહાઅમાત્ય શસ્ત્ર સજ્જ છાનામાના રાજગઢની એક નાની બારીએથી બહાર પડ્યા અને ઝપાટાબંધ શ્રીમાલી દરવાજો ગયા.

“દેવાદત્ત!”

દરવાજા ચમકી જોઈ રહ્યો “કાણુ બાઈ!”

“બારી ઉઘાડ” સત્તાથી મુંગલે કહ્યું.

“નહિ ઉઘડે. હવે બંધ થઈ ગઈ.”

“કાને કહે છે તે ખબર છે? તારી મશાલ લાવ.” દરવાન આટલી સત્તાથી આ માણસને બોલતો જોઈ, ગભરાતો મશાલ લઈ આવ્યો.

“કાણુ છો મહારાજ?”

જેવી મશાલ આવી એટલે મુંઝવેમળતાએ મોઢાપરની યુકાની કાઢી નાંખી. તેને જોતાં જ દરવાન ગભરાઈ પાછો હડયો. “મહારાજ!”

“હા. ચાલ બારી ઉઘાડ. રેવાદત્ત! અહિયાંથી સાંજના બે ગધેડાં જતાં જોયાં હતાં કે?”

“હા. મહારાજ.”

“તે પાછાં ક્યાં?”

“ના અમદાવાત!” કહી બને તેટલો અવાજ કરી, તેણે બારી ઉઘાડી અને પહેલાં મશાલ આગળ ધરી.

જેને થોડી વખત પર જ લાંચ લઈ રેવાદત્તે કોટ બહાર જવા દીધા હતા તે માણસોને ચેતવવા તેણે મશાલ આગળ કરી. કોટની બહાર થોડે દૂર ઉભેલાં પેલાં બે માણસો મશાલ જોઈ ગભરાયાં અને તરત કોટની પાસે એક જાડને ઓથે લરાઈ ગયાં.

રેવાદત્ત! વખત છે ને હમણાં હું પાછો ફરું. જાગતો રહેજે.”

“જેવી આજ્ઞા.”

મશાલનું તેજ મુંઝવેમળતા મોઢા પર પડતું હતું. જે પેલાં બે માણસો જાડને ઓથે લરાયાં હતાં તેણે પણ મહાઅમાત્યને ઓળખ્યો, અને એમાંથી જે ઉચો હતો તેણે ખીજનો હાથ દાખ્યો.

“સોમ! જોયો કે?”

“હા. એ ક્યાંથી અત્યારે અહિયાં? આપણને પકડવા તો નહિ આવ્યા હોય?”

“ગાંડી થઈ છે?” ખેંગારે સોમનો હાથ દાખી કહ્યું “મુંઝવેમળતાને તારી શી પરવા પડી છે?”

“હા. મને હવે યાદ આવ્યું.” એકદમ સોમે ધીમેથી કહ્યું. “તે દિવસ પણ તમે મને લઈ જતા હતા ત્યારે કુઆજી જ આડે આવ્યા હતા.”

“હા” દાંત કચકચાવી ખેંગારે કહ્યું. “એક વખત તો એ વચ્ચે આવ્યો ફરી આવશે તો—” કહી ખેંગાર મુગો રહ્યો.

સોમના માથામાં રણશીંગડાં ફુંકવા માંડ્યાં. ખેંગારે તેનો બોલ પાળ્યો હતો અને રાત પડતાં સંજનમહેતાની વાડીમાં હાજર થયો હતો. સોમના મનમાં અનેક ઘડભાંગ થયા કરી. જુનાગઢની ગાદી-ખેંગારનો મોહ-એ એ એક તરફ આકર્ષતાં હતાં—પાટણ તરફનો પ્રેમ અને પિતૃભક્તિ બીજી તરફ ખેંચતાં હતાં. એ ઘડભાંગ પુરી થઇ, ન થઇ અને તે ખેંગારને ના કહેવા ઉતરી—ના કહેવા જતાં હા કહેવાઇ ગઇ, અને ખેંગારની મોહિનીને વશ થઇ ધરથી નાડી. ખેંગારની ધારણા કે આ ભોળી છોકરી તેની ઇચ્છાની સામે થઇ શકવાની નથી તે ખરી નીકળી. ખેંગારે એ તેજી ઘેરા આ દરવાજા બહાર રાખ્યા હતા, એટલે તેઓ દરવાજાના દરવાજાને લાંચ આપી ત્યાંથી હમણાંજ બહાર પડ્યાં હતાં.

મુંજલને-તેના પૂજ્ય પ્રુઆને-તેના પાટણની સત્તાના પ્રતિનિધિને-તેને એક વખત અચાવનાર અને જેની જોડે તેનો વેવિશાળ કરવાનો વિચાર ચાલતો હતો તે પુરુષને અહિયાં, આ વખતે, અચાનક આવતો જોઇ તેનું મન ભાંગી ગયું-બહેમાયું-ધુંચવાયું. જાણે પોતાને નાસી જતી રાકવા માટે મૂર્તિમાન પાટણ અહિયાં આવ્યું હોય એમ તેને લાગ્યું. આ મૂર્તિ આગળ જુનાગઢની ગાદીની મહત્તા ઓછી થઇ. તેની પાસે ઉભેલા ખેંગારના શબ્દો સાંભળી, તેનો હાથ હાથથી ધ્રુજતો પારખી, તેને કાંઇ અજબ જેવી લાગણી થઇ. ગમે તેવો પ્રિય ખેંગાર હતો છતાં, આ દરથીજ જોયેલો અમાત્ય પોતાનો વધારે છે એમ લાગ્યું. પણ હવે પાછું જવાય એમ નહોતું-તેણે હાડપર હાડ બીડી મુઠ્ઠીઓ વાળી મન દ્રઢ કર્યું. પિયર-પિયરનું ગૌરવ તેનું નહોતું; પાટણ હવે પારકું હતું-તેનું તો હવે જુનાગઢ-આમ તેણે વિચાર કર્યો. તોપણ પિયર છોડતી છોકરીની સ્વાભાવિક ખિન્નતાએ તેની હોંસ, તેના ગાદીનો લોભ બન્નેને વશ કર્યાં.

મુંજલ મહેતા બારીમાંથી નીકળ્યા-જરા વાર ઉભા રહ્યા; ચારે તરફ જોયું, કમ્મરમાં તલવાર ઢીલી કરી અને આ ઝાડ તરફ આવવા લાગ્યા.

અંધારી રાતે તારાના પ્રકાશમાં પણ તેનો કદાવર ઘાટ, તેનાં સ્પષ્ટ ડગલાં ગૌરવશીલ દેખાતાં હતાં.

તે ઝાઝની પાસે આવ્યા અને ખેંગારે સોમનો હાથ પોતાના હાથમાંથી છોડી નાંખ્યો. સોમ વિચારમાં પડી-એકપલ પાસે આવતા મુંજલ તરફ નજર કરી-ખીજ પલે પાસે ઉભેલા ખેંગાર સામે જોયું. તેણે ખેંગારને કાંઈ કહેવાની મથામણ કરી-પણ તેની જીભ સુકાઈ ગઈ હતી. તે બેબાકળી થઈ રહી. તેણે ખેંગારની આંખમાં ભયાનક તેજ જોયું-તેને બળડો સાંભળ્યો. “ફરી આવો લાગ ક્યે ભવે મળવાનો!”

સોમને સમજ ન પડી કે લાગ શું-ભવ શું-તેના મગજ પર અંધકાર ઉતર્યો. તેમાં માત્ર બેજ વસ્તુ દેખાઈ-પાસે આવી રહેલો મુંજલ-જમણો હાથ તરવાર પર મુકી ઉભેલો ખેંગાર. મુંજલ આવી લાગ્યો છેક ઝાઝની પાસે. સોમના મગજમાં આવી પડેલા અંધકારમાં એક જ્યોત જાગી-મુંજલ એટલે પાટણ-એક નહિ એટલે ખીજું પણ નહિ. તેણે ખેંગારને તરવાર ખેંચતો જોયો-કુદવાની તૈયારી કરતો જોયો. બધો વિચાર છોડી તે કુદી-નિઃશંક મને મહાઅમાત્ય ચાહ્યા આવતા હતા. ઝાઝની એક તરફથી ખેંગાર કુદી તેના પર તુટી પડ્યો; ખીજ તરફથી “પુઆ” કહી ચીસ પાડતી સોમ તેના પર તુટી પડી. અન્યથા થયેલો મુંજલ ચમક્યો. તેણે ખર્જ ખેંચ્યું. તે ફર્યો. કાંઈ તેના પર “પુઆ” કહી પશું-ખીજએ તેના પર ખર્જનો પ્રહાર કર્યો. મુંજલે સ્વસ્થ થઈ તરવાર ખેંચી ત્યારે એક જણ ભોંચે પશું હતું-ખીજું તે પડેલાના શરીરમાંથી પોતાની તરવાર ખેંચતું હતું-પોતે અણધવાયેલો ઉભો હતો.

“ચાંડાળ” કહી મુંજલ પેલા મારનાર તરફ ફર્યો. મારનારે થયેલો અકસ્માત જોયો. “હાથ હાથ કરી યુમ પાડી; અને પાછું જોયા વિના તે નાઠો. મુંજલે તેની પુક પકડી-પણ ખેંગાર ઝાડીમાં ભરાઈ ગયો. “હરકત નહિ-જોઈએ પેલો ખીચારો કાણુ છે?” કહી તે પાછો આવ્યો. સોમે મુંજલમહેતાને બચાવા જતાં ખેંગારનો ઘા પોતે સહ્યો હતો.

મુંજલે નીચા વળી જોયું, પણ અંધારામાં સોમને ઓળખી નહિ. “મારા પ્રાણરક્ષકને અહિંયાં કેમ છોડી જવાય” કહી તેણે સોમને ઉચકી અને ઝપાટાબંધ તે વિમળશાહને અપાસરે આવી પહોંચ્યો.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

બરબાદ થયેલી કાકની મહેનત.

મહાઅમાલ્યે સુરપાલને પારણાં ઠોકી ઉઠાડ્યો. મુંગલને મધરાતે અહિયાં જોઈ ખીચારો ગભરાઈ ગયો.

“સુરપાલ, દીવો લાવ” કહી મુંગલે સોમને લોંબપર મુકી. “ધા બાજરીયું છે? હોય તો તે લાવ.”

સુરપાલ મુગે મોઢે દીવો લાવ્યો. તેના પ્રકાશમાં મુંગલે સોમને ઝાળખીને તે વિચારમાં પડ્યો. શું એનો સાથી ખેંગાર! અને તે નાહો! મુંગલે નિરાશામાં હોઠ કરજ્યા. તેના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. “એ હરામખોર જખરો નીકળ્યો” તે મનમાં ખોલ્યો.

સુરપાલે અનુભવી યોદ્ધાની કળાથી સોમનો ધા બાંધ્યો અને તેને ઉંચકી પથારીમાં સુવાડી. મંત્રીના કપાળપર ઘેરાઈ આવેલું વાદળ જોઈ તેને ધુળરી છુટવા માંડી હતી. તે સોમને સુવાડી મુંગલ પાસે આવ્યો.

“સુરપાલ! તને દેહાન્તશિક્ષા કરવી પડશે.”

“કેમ મહારાજ?” સુરપાલના હાંજ ગગડી ગયા.

“તારો કેદી નાસી ગયો.”

“શું કહો છો મહારાજ?”

“ચાલ એક મશાલ ચેતાવ. પછી ડહાપણ કરજે.”

પળવારમાં, ગભરાતે હાથે સુરપાલે મશાલ ચેતાવી.

“અપાસરામાં કોઈ માણસો ઉતર્યા છે કે?” મુંગલે પુછ્યું.

“ના જ.”

“તારી પાસે કેટલાં માણસ છે?”

“મહારાજ! જે અંદર છે, અને ત્રણેક જણ પેલી તરફની ઝુંપડીમાં છે.”

“જોલાવ.”

સુરપાલ બહાર ગયો, અને ખેતરમાં કોળું રડે એવી ચીસ પાડી. થોડી વારમાં જે માણસો અપાસરામાંથી નીકળ્યા, અને ખીજા જે બહારથી દોડતા આવ્યા.

“ બધાને ખર્જી આપ.”

“ જી ” કહી સુરપાલે તે પ્રમાણે કર્યું. અને મશાલ લઈ તે આગળ ચાલ્યો. પાછળ પાછળ મુંજલ ચાલવા લાગ્યો. તેના હોઠ પ્રેત સમા નિશ્ચલ બની રહ્યા હતા; તેની આંખો બે તરવારની અણી હોય તેમ ચમકી રહી હતી. પેલા બે બીજા પુરૂષો, જે સુરપાલના છુપા મદદગારો હતા, તે મુંજલને અત્યારે જોઈ, કાંઈ ભયંકર બનાવની આગાહી કરતા મુગા મુગા પાછળ આવ્યા.

મુંજલ કપાટાબંધવાવ આગળ જઈ પહોંચ્યો. “ પેત્રો કુવો કયો ? ”

“ આ પેલો ” સુરપાલે કહ્યું.

મુંજલ તે તરફ ફર્યો અને તેની તીક્ષ્ણ નજરે પાળ પર બેઠેલા બે પુરૂષો દેખાયા.

મુંજલે તેના અનુચરોને પેલા પુરૂષો આંગળી વતીજ દેખાડ્યા. “ પેલાઓને પકડો-જીવતા કે મરેલા.”

અંધારામાં ઠોકરો ખાતા અનુચરો પાળ તરફ દોડ્યા, પણ મશાલનું અજવાળું જોઈ ત્યાં બેઠેલા લાટના ચોદાઓ ચેતી ગયા હતા એટલે તેમણે ઉભી પુછડીયે નાસવા માંડ્યું. તેમની પાછળ પેલા અનુચરો પણ મુંજલે તેમાંના એક જણને પાછો બોલાવવા સુરપાલને હુકમ કર્યો, અને તે પ્રમાણે તેણે બુમ મારી “ મેલા ! ”

મેલા પાછો આવ્યો.

“ જોઈએ તારી મશાલ આમ લાવ ” કુવાની પાળ પર પહોંચતાં મુંજલે કહ્યું.

સુરપાલે મશાલ ધરી, અને તેને કપાળે પરસેવો પરસેવો થઈ ગયો. કુવામાં બે દોરડાં લટકતાં હતાં. તેને લાગ્યું કે આ ઉદામહેતાવાળી છોકરીને લઈ જવા કાંઈએ યુક્તિ રચી હશે. તેણે મનમાં ઉદાત્ત અને પોતાને કાંઈ કાંઈ કહી નાંખ્યું.

“ મૂખાં! આમ કેદી સાચવે છે ? ” મુંજલે કહ્યું.

“ મહા—”

“સુપ કર” કહી મુંઝલે નીચા વળી તરવારથી બન્ને દોરડાં કાપી નાખ્યાં.

“હું નહિ આવ્યો હોત તો કેદી નાસી જત. ચાલો હજુ કાંઈ ખાટું મોળું થયું નથી. તું અને આ મેઘો બે જણા અહિયાં ઉભા રહો. વખત છે ને પેલા પાછા આવે. આવે તો પકડીને મારી પાસે લાવજો. ખબરદાર કોઈને હાથમાંથી જવા દીધો તો.”

“જેવી આજ્ઞા.”

“અંદરના ઝોરડાની કુંચી ક્યાં છે?”

“આ રહી મહારાજ” કહી કેડે ખોસેલી ચાર પાંચ મોટી કુંચી-ઝોનો ઝુમખો સુરપાલે આપ્યો.

“લાવ તારી મશાલ” કહી મુંઝલે સુરપાલની મશાલ લીધી અને ધીમે ધીમે તે પાછો અપાસરે આવ્યો.

અપાસરે આવી તેણે સુરપાલની ખોલી ઉધારી, અને બેબાન સોમ-મુંદરી જ્યાં પડી હતી ત્યાં ગયો. તેણે મશાલ ધરી તેજ તેના મોઢા પર પાણું; અને તેના શ્વાસોદ્વાસ અનિયમિત લાગવાથી નીચાં વળી, તેણે ધ્યાન પૂર્વક એકીટશે જોયા કર્યું; હેતાળ માતાની અનિર્વાચ્ય મૃદુતાથી તેના નાક ઉપર પડેલી લટ ખસેડી; નાકપર આંગળી ધરી બે પલ જોઈ રહ્યો.

“નહિ. જીવ છે.”

મશાલના અસ્થિર તેજથી અનેક રૂપાંતરો પામતા તે ખંડના અંધ-કારના પટપર તે ચિત્ર અદ્ભુત લાગતું. કદાવર મુંઝલ વાંકો વળી, એક હાથે મશાલ આડી ધરી, ઉભો હતો; ભોંયપર જખમમાંથી નીકળેલા રૂધિરથી શ્વેત, સંગેમરમર સમી બની રહેલી બેબાન સોમ મરણુ ને જીવનની સંધ્યામાં પડી હતી. મંત્રીનું મુખ નિશ્ચિત હતું, તેની આંખો એકાગ્ર પણ અમી ભરી હતી, વાંકો વળી ઉભા રહેવાની તેની છટામાં પણ સ્વાસ્થ્ય હતું. સોમ નિશ્ચેતન હતી છતાં તેના સૌંદર્યમાં ચેતન હતું, નિરાધાર છતાં તેની મુખરેખામાં ગૌરવ હતું. આ દૃશ્યપરથી ઉપજવાતો વિષય કોઈ અપૂર્વ ચિત્રકારની સર્જકશક્તિ ભરી પીંછીની કસોટી કરે એવું હતું: અમી-ભયો પ્રભાવ અને મોહક નિરાધારી.

પણ મુંગલમહેતાને આવા વિચારો માટે જોઈતી ફરસદ, ફલવણી કે પરવા નહોતાં. સોમ જીવે છે એ જોઈ તે દટાર થયો, અને નીચે ભોંયરા તરફ જવા વળ્યો.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

લોહી તરસ્યો મહાઅમાત્ય.

મુંગલની નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિએ અત્યારે ભયંકર સ્વરૂપ લીધું હતું. તેની ધ્વજાશક્તિ મૂળમાં તો પ્રબલ હતી; અભ્યાસે, સમોવડીયાને અભાવે, નિશ્ચલ બની હતી; અને સામે પડનારને અચૂક કચરી નાખે એવી થઈ રહી હતી. એવી દુર્ઘર્ષ શક્તિ અત્યારે ધણી જ ઇંછેડાઈ હતી. ધણા એની સામે થવા મથતા—પણ થોડા વખતમાં જ ડરી જઈ, હાર ખાઈ જતા; પણ આ એક નિર્માલ્ય સુભટ તેનાથી ડરતો નહોતો, અને તેની યોજનાઓ ઉધી વાળતો હતો. આ અવિચારી છોકરાને છુંદી નાંખવા મુંગલે અત્યારે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. કેસરીના પંજમાં ઉઠ્ઠ આવતો હતો; પંજે ખીડાતો હતો; પંજે ખીડી તે નિર્જીવ પ્રાણીને ચગદી નાંખવા વનરાજ તૈયાર થઈ બેઠો હતો.

મુંગલ ભોંયરામાં ઉતર્યો, ભીંત ટેકવી ને મશાલ સુકી અને એક સાથેની ઓરડીનું બારણું ખોલવા માંજું. તેણે આસપાસ નજર કરી અને જરા વિચારમાં પડ્યો કારણ કે ક્યા ઓરડામાં કીર્તિદેવ હતો તે એ વીસરી ગયો. કાંઈ નિર્ણય પર ન આવી શકવાથી કુંચી લગાડી પહેલી ઓરડી ઉઘાડી.

તાળું ઉઘાડવાનો અવાજ થતાં કાંઈએ અંદરથી મધુર સ્વરે પુછ્યું. “કાણુ એ?” અવાજ કાંઈ સ્ત્રીનો લાગ્યો. એટલે મુંગલ ચમક્યો: સુરપાલને તે શુબ્ક, વૃદ્ધ, સૈનિક ધારતો હતો;—તે વળી અહિયાં સ્ત્રી લાવી રાખે! મનમાં તે હસ્યો, અને પલ જરા ઉભો રહ્યો.

કાણુ “સુરપાલ?” ફરીથી પ્રશ્ન આવ્યો. મુંગલ કાંઈ ખોલ્યો

નહિ પણ બારણું ઉઘાડ્યા વિના જ તે પાસેની ખીજ ઓરડીનું તાળું ખોલવા બેઠો.

તે તાળું ખોલી તેણે બારણું ઉઘાડ્યું કે કીર્તિદેવે પુછ્યું “કાણુ?” મુંગલે જવાબ નહિ દીધો, પણ ભોંયપર પડેલી મશાલ ઉંચકી, કમરપર લટકતી તરવારનો બંધ જરા ઢીલો કર્યો અને અંદર પેડો.

મશાલના અજવાળામાં તેણે કીર્તિદેવને જોયો. તે માલવી યોદ્ધાએ પણ મુંગલને ઓળખ્યો, જરાક આંખ ચોળી, અને તેના મોઢાનું તુર ઉડી ગયું. અત્યારે-આ-ભારે તે પલેપલ છુટવાની વાટ જોતો હતો ત્યારે તેના કટ્ટા વેરીને આવતો જોઇ તે અડગ યોદ્ધો પણ ડગ્યો.

“કેમ છો? કીર્તિદેવ?” જરાક મજાકમાં મુંગલે પુછ્યું.

શું જવાબ દેવો તે કીર્તિદેવને એકદમ સુઝ્યું નહિ; પણ મુંગલ નીચો વળી પાસે પડેલી દીવીનું કાડીયું ચેતાવતો હતો એટલે તેને સ્વાસ્થ્ય મેળવવાનો વખત મળ્યો.

“ઓહો, મંત્રીરાજ તમે અત્યારે?”

“હા.” કહી મુંગલ ભોંયપર મશાલ મુકી કીર્તિદેવ તરફ ફર્યો.

“કેમ?” રખેને કાક આવી પહોંચે એવી ધાસ્તીથી જાણી તરફ નજર નાંખી કીર્તિદેવે પુછ્યું.

“તમને નાસી છુટતા અટકાવવા.”

“આ તમારા યમસદનમાંથી કેની મગદુર કે નાસી છુટે?” જાસીયું કરી ધ્રુજતું હૃદય મહામહેનતે કાણુમાં રાખી માલવી યોદ્ધાએ કહ્યું.

“હું તે જ જેવા માગું છું” સખ્તાઇથી મહાઅમાત્યે કહ્યું.

“હવે ખાત્રી થઇ?”

“જાણી તરફ શા માટે જીવો છો?” મુંગલે તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું “તમારે જવાનાં દોરડાં ક્યારનાં કપાઇને કુવાને તળીએ પડ્યાં છે.”

ધીમેથી કીર્તિદેવે તખીયત વાળી; હતાશ થતાં તેની હિંમત પાછી આવી. “તે તો તમને અહિયાં દીઠા એટલે મારી ખાત્રી થઇ ગઇ. ખોલો! હવે તમારે શું કામ છે?”

“કેમ આટલી અધિરાષ્ટ્ર આવી?” તિરસ્કારથી મંત્રીએ પુછ્યું.

“રાત ઘણી ગઈ છે. મને ઉંઘ આવે છે” શાન્તિથી કીર્તિદેવે કહ્યું.

“તમારે અત્યારે અહિંયાં ઉઘવાનું નથી.”

“કેમ? ત્યારે ક્યાં?”

“કાં તો મારી સાથે રાજગઢમાં-અથવા તમે કહ્યું ત્યાં-યમસદનમાં.”

કીર્તિદેવ નિશ્ચલ નયને જોઈ રહ્યો અને મુંઝલે આગળ ચલાવ્યું
“રાજગઢમાં સુવું હોય તો માફ કરજો.”

“શું?”

“જયદેવ મહારાજની સેવા સ્વીકારો.”

ગુસ્સામાં કીર્તિદેવે ઉંચું જોયું; અને ધીમેથી ગુસ્સો દબાવી તે બોલ્યો:

“મંત્રી! તમારા જયદેવ મહારાજને કહો કે અવન્તીનાથના સામન્ત થાય-એટલે હું તેની સેવા સ્વીકારીશ.”

મુંઝલે હોઠ કરજા અને ગૌરવથી પુછ્યું “એટલે?”

“એટલે આ ભવે મારા સ્વામી અવન્તીનાથ-આવતે ભવે ભગવાન પિનાકપાણી. સમજ્યા?” કીર્તિદેવનો અવાજ સખ્ત હતો.

“માફ કરજો નહિ માનવાનું પરિણામ શું આવશે તે ખબર છે?”
મુંઝલે ગુસ્સામાં પુછ્યું.

“પરિણામ જાણવાની મને પરવા નથી.” શાન્તિથી કીર્તિદેવે કહ્યું.

ગુસ્સામાં પણ મુંઝલ થોડો વખત આ માલવી યોદ્ધાનું નિર્દોષ મુખ, તેની ભવ્ય તેજોમય આંખો, તેની અડગતા જોઈ રહ્યો. આવા સુંદર, પ્રભાવશાળી પુરુષને મારવાનું મન તેને થયું નહિ.

“કીર્તિદેવ! એક બીજો રસ્તો છે.”

કીર્તિદેવે જવાબ ન આપ્યો. તે અદ્ય વાળા હોઠ બીડી શાન્તિથી ઉભો હતો.

“તમે આ તમારું ગાંડપણ છોડી દેશો?”

“ક્યું?”

“અવન્તી અને પાટણ વચ્ચે સંધિ કરવાનું?”

“પાટણના તો તમે મુખત્યાર છો. પછી સંધિ કેમ થવાની હતી?”

“પણ તમારી હોંસ પાટણ અને અવન્તી બન્નેના મુખત્યાર થવાની છે.” તિરસ્કારથી મહાઅમાત્યે કહ્યું. “યવનને કાઢવાને બહાને લક્ષમવર્માને આર્યવર્તનો ચક્રવર્તિ કરવો છે કેમ? એ કદી થવાનું નથી.”

“મુંબલમહેતા વિધિની નિશ્ચલતાને આડંબર શા કામનો?” તેની મોટી આંખ પણ જરા ઉઘડી. અંધારામાં પણ તેમાંથી તેજના પુંજ વર્ષ્યા “ભારતનું ભાગ્ય તમારા હાથમાં નથી કે તમે કાંઈ કહી શકો. તમે એક કીર્તિદેવ મારશો—તો બીજા સહસ્ર ઉભા થશે. જો પાટણની મદદથી યવનોનો સંહાર થવાનો હશે તો હજાર મુંબલો છતાં સંધિ થશે; તેના વિના થવાનો હશે તો પાટણને પાધર થતાં વાર કેટલી?” ગર્વથી કીર્તિદેવે કહ્યું.

“પાટણને પાધર થતાં ઘણી વાર છે” તિરસ્કારથી મુંબલે કહ્યું “તે પહેલાં તો તેનો પતિ પૃથ્વીપતિ થશે.”

“કે નહિ તો પછી ગર્જનાધિપનો સામન્ત બનશે. તમે મને કેદ કર્યો છે; અત્યારે હવે મારી નાંખશો. બીજું શું કરશો, તેની મને પરવા નથી. તમારી કલંકી રાજ્યનીતિને એજ શોભશે” મુંબલ બોલ્યો નહિ, તેને આ યુવાન યોદ્ધાના બોલ સાંભળવા ગમતા હતા. કીર્તિદેવના પગે-પગે વધારે તેજસ્વી થતા મુખ તરફ તે જોઈ રહ્યો.

“પાટણના આવકમંત્રીઓને રાજ્યસત્તા હાથમાં રાખવી છે; અને તેથી તેઓ આર્યવર્તનાં બીજાં રાજ્યો સાથે સંધિ કરતાં નથી. જૂતકાળમાં એ તમારી રાજ્યનીતિ હતી—આજે પણ તે જ છે. હું આ રાજ્યનીતિનો વેરી છું તેથી તો તમે મને મારવા માગો છો. ભલે મને મારી નાંખો—તમારી સ્વાર્થબુદ્ધિ રાખો; કરો છો તેમ કર્યા જાઓ. પણ જે સ્વમાં સિદ્ધ કરવા હું માંગતો હતો તે સિદ્ધ ન થયાં તો આખા ભારતખંડના ભોગ મળશે. મને મર્યાની બ્હીક નથી—પછી શું થશે તેની બ્હીક છે. અને ભવિષ્યનો ખ્યાલ લાવતાં હું કંપું છું. પણ માફ કરેલું નિરર્થક છે. વાણી-

યાને એ ખ્યાલ ક્યાંથી આવે?" કહી કીર્તિદેવે ખેદથી ડાકું ધુણાવ્યું. મુંગલમહેતા! જ્યારથી તમારા જેવાના હાથમાં રાજ્યસત્તા આવી ત્યારથીજ આર્થાવર્ત્તનાં ભાગ્ય પુટયાં." આ શબ્દો પણ કીર્તિદેવે સામાન્ય સિદ્ધાન્ત ઉચ્ચારતો હોય એવી તટસ્થતાથી કહ્યાં.

મુંગલના હોઠ તિરસ્કારમાં મરડાયા. "છોકરા! હું અત્યારે જીભા-જોડી કરવા નથી આવ્યો; અને આવ્યો હોત તોયે તારા જેવા નખાપા જોડે કરવાની તસ્દી નહિ લેત"—

કીર્તિદેવના મોઢાપર ગુસ્સો પ્રસરી રહ્યો. તેણે ચમકી, દાંત કરજા અને એકાગ્ર દષ્ટિએ મુંગલ તરફ જોઈ કહ્યું: "મહેતાજી! હું નખાપો હોઈશ્ચ-નિર્જીવ હોઈશ; પણ પાટણને જીતનાર-યવનદળને સંહારનાર-મહારથીઓના પણ મહારથી ઉબક પરમારને ખોળે ઉછર્યો છું; કાશીને શરમાવનાર અવન્તીના વિદ્વાન શ્રોત્રીયાના ચરણુ ધોઈ વિદ્વત્તા મેળવી છે. મારી શક્તિ નથી ઘી કાટે ખેસીને આવી કે નથી શુષ્ક જતિઓની સેવા કરી,"

"હીક. તું વચન નથી આપતો એમ?" મુંગલે દાંત પીસી, ધીમે, ખોખરે ભયંકર અવાજે પુછ્યું.

"નહિ આપું તો શું કરશો?" તિરસ્કારથી હસી કીર્તિદેવે કહ્યું.

મુંગલના સ્વસ્થ મગજમાં ઝનુનની જ્વાળા ભલુકી ઉઠી. અનેક વાર તેણે સમોવડીયા સાથે બાથ ભીડી હતી, પણ કોઈએ તેને આવો તુચ્છકાર્યો નહોતો; અને તેના ગૌરવને હાનિ પહોંચાડવાની ધૃષ્ટતા કરનાર દુશ્મનને પુરો કરવા તેણે નિશ્ચય કર્યો "છોકરા! તારું આવી બન્યું છે." કહી તેણે હાથ તરવાર પર નાખ્યો.

"તે તો લલાટના લેખની વાત છે" શાન્તિથી, તિરસ્કારથી કીર્તિદેવે કહ્યું. "તેમાં તમે શું કરશો."

"જોવું છે?" કહી વીજળીની માફક મુંગલે તરવાર કાઢી.

પણ મુંગલ પુરી તરવાર કાઢે તે પહેલાં કીર્તિદેવ કુહો અને બે હાથે મુંગલનો તરવારવાળો હાથ તેણે પકડ્યો. શસ્ત્રસન્નજીત મંત્રી નિઃશંક મને ઉભો હતો, અને આ અચાનક તરાપથી જરા પાછો પડ્યો. કીર્તિ-

દેવના હાથ-શીકારી કુતરાના દાંતની માફક-તેના જમણા હાથ પર સજ્જત ચોટ્યા હતા. તરત સાવધ બની તેણે જમણા હાથમાંથી ડાબે હાથે તરવાર લેવા પ્રયત્ન કર્યો. દંડ યુદ્ધમાં કુશળ કીર્તિદેવ સમજ્યો ! અને મંત્રીના હાથ આમળી તરવાર લેવા મથામણ કરવા માંડી. ચાર હાથ માત્ર ઝપાઝપી કરતા હતા; અને તેને બળે બન્ને જણુ તેના નાના ઓરડામાં ચકર ચકર ફરવા લાગ્યા. નાની સાંકડી ઓરડીમાં બે દીવાના અસ્થિર અજવાળામાં આ જીવલેણ દંડ યુદ્ધ ભયંકર રીતે જામ્યું.

આખરે મુંગલનું અપ્રતિમ બાહુબળ કીર્તિદેવના ચાપલ્યથી ચડ્યું. તેણે માલવી ચોદાને ખૂણામાં ચગદી ધાલ્યો; અને પોતાનો તરવારવાળો હાથ છુટો કરવા એક મહાયત્ન કર્યો. તેણે પોતાનો હાથ જોરથી વાળ્યો. સાથે કીર્તિદેવના પણ હાથ વળ્યા. બેમાંથી જેનો હાથ પહેલો ભાગે તે હારે એવો વખત આવ્યો. પણ મંત્રીએ પોતાના ઘુંટણના જોરથી ખૂણે દબાયલા કીર્તિદેવને દાબ્યો. તે દબાણ દુઃસહ થઈ પડવાથી કીર્તિદેવના હાથ છુટી ગયા-વિફરેલા મુંગલના ઘુંટણ નીચે તે સપડાઈ પડ્યો. મુંગલે યમદંડ જેવા વિજયી ખરગની તીક્ષ્ણ અણી કીર્તિદેવની છાતી પર ધરી.

“પાપી ! બે હવે તારે લલાટે શું લખાવ્યું છે” હાંફતાં હાંફતાં મંત્રીએ કહ્યું.

“ખબરદાર” પાછળથી કાકની પ્રચંડ ગર્જના સંભળાઇ. મુંગલે ચમકીને પાછળ જોયું: ખારણામાં કાક અને સુરપાલ ઉભા હતા.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

કીર્તિદેવનું કુલ.

મધ્યરાત્રીને ઘડી બે ઘડી થઈ એટલે કાક દોડતે ઘોડે પાછો આવ્યો, અને ઘોડોને બાંધી, પગે પેલા કુવા પાસે આવ્યો. તે જેવો આવ્યો એટલે સુરપાલ અને તેના શાગીદો તેના પર તુટી પડ્યા, અને મહા મુશ્કેલીએ તેને પકડ્યો. સુરપાલે એક દોરડું લાવી તેના હાથ પાછળથી બાંધ્યા.

“સુરપાલ ! તું જાણે છે હું ભટ્ટરાજ છું?”

“ભલે ને મોટો રાજા હોય.”

“કાના હુકમથી પકડે છે?”

“મુંજલમહેતાના.”

“હું ! તે અહિયાં છે?”

“હા. અપાશરામાં.”

“મને તેની પાસે લઇ જા.”

“હું તે જ કંઈ છું.” કહી ઝપાટાબંધ સુરપાલ તેને ભોંયરામાં લઇ આવ્યો.

સુરપાલની મશાલનું તેજ દેખી, અધ ઉઘાડા આરણમાંથી પેલું ભયંકર દંડ યુદ્ધ જોઇ રહેલી મંજરી, પાછળ ખસી અને ખુણામાં લપાઇ ગઇ. કાકના ગયા પછી કયાં સુધી તે તેની વાટ જોતી બેઠી. જેમ પલ જતી ગઇ, તેમ તેની ચિંતા વધતી ગઇ. તેને લાગ્યું કે કાક જેવા અત્રિતિમ વીરની અણુમોલી છંદગીને તેણે અને કીર્તિદેવે નકામી જોખમમાં નાંખી હતી; અને જેમ મોડું થતું ગયું તેમ તેનું હૃદય અધિર્ન બન્યું.

તે અધિરા હૃદયે કાકનાં પરાક્રમે અને તેણે કરેલી સેવાનું સ્મરણ કરાવ્યું. તે મધ્યસ્થાનીના ગંભીર, ભયંકર વાતાવરણમાં તેની ઉત્તેજિત થયેલી કલ્પનાશક્તિએ કાકની છબીમાં અનેરા રંગ પુર્યા. જે શ્લોકોથી તેણે કીર્તિદેવને કાકનું ઓળખાણ આપ્યું હતું તે યાદ આવ્યા; અને તે ખરા છે કે કેમ તે જોવા તેને શુંજવા લાગી; અને તેમાં કહેલું વર્ણન આણું, નિરસ લાગ્યું. તેણે કાવ્ય અને ઇતિહાસમાં આલેખેલા વીરોનું સ્મરણ કર્યું;—તેમના જેવો, તેથી પણ ચઢીયાતો કાક લાગ્યો. અને તે બધા તો કાલ્પનિક હતા; અને આ તો “લોભાશ્વનાયો મમ.”—તે બળડી. બારણું ખખડ્યું અને આ રસ-ભરી વિચારમાળા તુટી. અત્યારે સુરપાલ ! તે ચમકી, ગભરાઇ અને વાટ જોતી ઉભી, પણ કોઇ આવ્યું નહિ. ઉલટું બારણું ઉઘાડું રહ્યું. શું થયું તેનો તેને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવ્યો નહિ.—પણ કાંઇ મોટી પીડા માથે પડી હોય તેમ તેનું હૃદય ખિન્ન થઇ ગયું. તેણે ઘડીમાં બારણા સાચું, ઘડીમાં જાણી તરફ જોવા માંડ્યું.

એકદમ પાસેની ઓરડીમાં જુસ્સાભેર થતો સંવાદ, બારણામાંથી તેમજ કુવામાંથી પડવા રૂપે સાંભળ્યો. તે ધણીજ ગભરાઈ; પણ જેમ સંવાદ આગળ ચાલ્યો, તેના અસ્પષ્ટ શબ્દો કાને પડવા લાગ્યા, તેમ તેને હિંમત આવી; અને બારણું ઉઘાડી બહાર નીકળી. પાસેની ઓરડીના અંધ ઉઘાડા બારણામાંથી મુંઝવે ને કીર્તિદેવનો સંવાદ સાંભળી, તે દિગ બની ગઈ. જ્યારે દંડ યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે તેનું હૃદય કાંપી ઉઠ્યું;—તેને પાછા જવાનું મન થયું; પણ ડરને લીધે તેના પગ ઉપડ્યા નહિ. એટલામાં સુરપાલની મશાલનું અજવાળું જોયું અને તે ખૂણામાં લપાઈ ગઈ.

સુરપાલની સાથે કેદી બનેલા કાકને જોઈ તેના હોસ કેસ ઉડી ગયા. તે બધું સમજી: તેમનું કાવતું ઝલાઈ ગયું; કાક પકડાઈ ગયો; બહાર નીકળવાની આશા નષ્ટ થઈ; વખત છે ને કાકને દેહાન્ત શિક્ષા થશે, તેને લીધે કાકે આટલું જોખમ ખેડ્યું, તેને લીધે આવો મહારથી આમ જીવથી જાણ! તેણે કાકની સામું જોયું. બાંધેલે હાથે પણ તે ટટાર, સર્ગર્વ ચાલતો હતો; તેને ગળેથી લોહી વહેતું હતું; તેના કેશ વીખરાઈ મોઢાપર પડ્યા હતા; તેની આંખો બે તારાની માફક ચમકતી હતી—અને તેનું મોઢું ભયંકર દદતામાં ખીડેલું હતું. કાકનું આ મુખ તેના હૃદયમાં કોતરાઈ રહ્યું.

સુરપાલે ઓરડીનું બારણું ઉઘાડ્યું કે કાક છલંગ મારી અંદર ગયો અને “બબરદાર” ની ગર્જના કરી.

કીર્તિદેવનું લોહી રેડવા તલસી રહેલા મુંઝવેને કાને આ ગર્જના જતાં તેણે પાછળ જોયું અને કાકને જોઈ તેના કોષાગ્રિમાં ઘી હોમાયું. તેની નસેનસમાં તોફાન જામ્યું. પણ સત્તા અને ગૌરવનો અવતાર ગણાતો મહાઅમાત્ય આ પળે પણ ગૌરવ વિસર્યો નહિ. તે ધીમેથી સ્વાસ્થ્ય રાખી કીર્તિદેવ પરથી ઉઠ્યો; અને કહ્યું:

“સુરપાલ ! આ હરામખોરને પકડ. એ ધારે છે કે મુંઝવેને મહાત કરવો એ રમત વાત છે.”

સુરપાલે પોતાની મશાલ પણ ભીંતે ટેકવી મુકી અને આવી કીર્તિદેવને પકડ્યો.

અધ ઉઘાડા બારણામાંથી મંજરી મુંગલનું કોથથી જવલંત બની રહેલું મુખ જોઈ રહી. તેના પશુ વાળ કપાળ પર વિખરાઈ ગયા હતા; તેની વિશાળ આંખો લાલ ચોળ થઈ હતી.

મુંગલ કાક તરફ ફર્યો.

“તું પણ આવ્યો?” મેઘ ગર્જના સમા ચિત્તભેદક અવાજે મુંગલે પુછ્યું.

“હા. અને વખતસરજ. પાટણના મહાઅમાત્ય આમ મારાની માફક મધ્યરાતે લોકોનાં ખુન કરવા ક્યારથી શીખ્યા?” કાક હસ્યો.

મુંગલનાં નેત્રો ફાટી ગયાં. તે એક ડગલું આગળ આવ્યો, તરવાર ઉગામી પણ તરવાર પડે તે પહેલાં બારણામાંથી મંજરી કુદી, અને પાસેજ ઉભેલા કાકની ફાટે વળગી પડી.

મુંગલ ચમક્યો. એને લાગ્યું કે બેભાન સોમ આવી. તેણે તરવાર પાછી ખેંચી લીધી;—અને ધ્યાનપૂર્વક જોયું.

“કાણુ છે તું?”

“હું!” ગર્વથી માથું ઉંચું કરી મંજરીએ સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું. મોરના ફેકારવ સમો તેનો સુમધુર અવાજ ટહુકી રહ્યો. “કાક ભટ્ટની અધાંગિના.”

“કાણુ કવિકુલશિરોમણીની છોકરી! તું અહિયાં ક્યાંથી?” મુંગલે વિસ્મય પામી પુછ્યું.

“મારા સૌભાગ્ય નાથની સાથે” મંજરી કાકને ગળે વળગી રહી.

“મંજરી!” શાન્તિથી કાકે કહ્યું “અમારી તકરારમાં તું નહિ પડ. નહિ તો કહેવાશે કે સ્ત્રીહત્યાથી ડરી મુંગલમહેતાએ મને જીવવા દીધો.” કહી તેણે મંજરીને હેતભરી દહતાથી જરા દૂર કરી.

“જે બ્રહ્મહત્યાથી નહિ ડરે તેને સ્ત્રીહત્યા શી બિસાતમાં?” તિરસ્કારથી કીર્તિદેવ—જેના હાથ મુરપાલે બાંધ્યા હતા તે—બોલ્યો. “મુંગલ-મહેતા! એને શું મારો છો? એણે શું ગુન્હો કર્યો છે? ગુન્હો તો મેં કર્યો છે.”

કાંઈ પણ જવાબ આપ્યા વિના મુંગલે એના તરફ પુઠ ફેરવી અને કાકને દાંત પીસી કહ્યું:

“મારો રાજ્યકેદી તારે નસાડવો હતો. કેમ?”

“હું રાજ્યકેદીને ઓળખતો નથી. મારી સ્ત્રીને અહિયાં કેદ કરી છે, મારા મિત્રને ક્યો છે—તેમને છોડાવવાં એ હું મારો ધર્મ સમજું છું.”

“તારી સ્ત્રી!”

“ભુલી ગયા! સર્જનમહેતાના વાડામાંથી ઉદ્દામહેતો મંજરીને ઉપાડી લઇ ગયો તે. પારકાની ઘેરી લોકો ઉપાડી જાય—અને તેને પાછી લઇ જવાય નહિ. વાહ તમારો ન્યાય!”

“તે વાતની મારે પંચાત નથી જોઇતી. તે રાજ્યદ્રોહ ક્યો છે, એજ બસ છે.”

“રાજ્યદ્રોહ? મેં? હા. મેં લાટ જીતી આપ્યું, નવલજીને પકડી આપ્યો, અને કીર્તિદેવનું કાવનું ફેડ્યું.”

“તેમાંજ તું ફાટ્યો છે. કાલે તેને તો હાથીને પગે કરાવીશ.”

“કરાવો—તમારી મગદુર હોય તો. તમે હજી મને ઓળખ્યો નહિ. મને હાથીને પગે કરો—પછી જીઓ; કાલે, મંડલેશ્વર તમારા દુશ્મન થશે—પાટણમાં વસેલા હજાર લાટના સુભટો આરવડું લેશે ને લાટ જીત્યું અણુ-જીત્યું થઈ જશે.”

“છોકરા! તું કેને ડરાવે છે?”

“તમે તે કોણ થયા કે ન ડરો?” ગર્વથી કાંકે પુછ્યું. મંજરી કાંકના મુખની પ્રભાવભરી ભભક જોઈ રહી.

“તે હું તને બતાવીશ.”

“તમે પાટણની સત્તાના પ્રતિનિધિ હશે તો હું પણ છું.”

“તું—” તિરસ્કારથી મુંઝવે પુછ્યું.

“હા—તમે ભૂતકાળના—પણ હું તો ભવિષ્યનો.” શાન્તિથી કાંકે કહ્યું મુંઝવે મુગો રહ્યો. આ વાતમાં તેને કાંઈ માલ લાગ્યો નહિ. થોડી વારે તેણે કહ્યું: “સુરપાલ! આની કાલે વાત; લે તરવાર પેલાનો શિરચ્છેદ કર!”

સુરપાલ આગળ આવ્યો, અને તરવાર લેવા હાથ આગળ ધર્યો કાંક વચ્ચે આવ્યો: “ખબરદાર.”

“ચુપ રહે” ગુસ્સામાં મુંજલે ગર્જના કરી.

“શા માટે? એ અવન્તીનો સંધિવિગ્રહક છે; એનો દેહ પવિત્ર છે.”

“એ કાવત્રાંખાજનો દેહ પવિત્ર! લે સુરપાલ!” કહી મુંજલે ફરી તરવાર ધરી.

“મુંજલમહેતા!”—

સુરપાલે તરવાર લીધી; ગર્વમાં માથું ઉંચું રાખી કીર્તિદેવ તરવારના ઝપાટાની રાહ જોતો હતો.

“સુરપાલ!” કાંકે કહ્યું “એક પળ સચુર કર. મારે કીર્તિદેવને એ ખેલ કહેવા છે.” સુરપાલે મુંજલ સામે જોયું, અને મંત્રીએ નજરથી હા કહી એટલે તે ચાલ્યો.

“કીર્તિદેવજી! હું કાલભૈરવ પાસે જઈ આવ્યો.”

કીર્તિદેવના મુખ પર તેજ છાયું. તેની આંખોમાં અમી આવ્યું.

“મારું કુલ કયું? મારો પિતા કોણ?” આતુરતાથી કીર્તિદેવે પુછ્યું

જરાક હસી કાંકે તિરસ્કારભરી નજર મુંજલ પર નાંખીને કહ્યું:

“કીર્તિદેવજી! તમે બાલક હતા ત્યારે સજ્જનમહેતાએ નખાપા તરીકે જત્રાએ આવેલા સેનાપતિ ઉપક્રમે સોંપ્યા હતા, નહિ?”

મુંજલે કાન ફફડાવ્યા; તે ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યો.

“હા. એ તો મેં તમને વાત કહી હતી.”

“સજ્જનમહેતા તમારા કોષ સગા હોય એમ લાગે છે નહિ?”

“મને બહેમ છે.” અધિરાધથી કીર્તિદેવે કહ્યું.

“કીર્તિદેવજી” મોટે અવાજે કાંકે કહ્યું “ત્યારે તમારા પિતાનું નામ જાણવાની ઉત્સુકતા છોડી દો.”

“કેમ? કાલભૈરવે નહિ કહ્યું?”

“ના. કહ્યું છે. પણ મરણ અણિએ પિતાનું નામ જાણવાથી તમારું નિષ્કલંક જીવન કલંકિત થશે.”

“હું!” નિસ્તેજ અને કીર્તિદેવે કહ્યું.

“હા.” કાંકે મુંજલ તરફ વિજયદર્શક નજરે જોતાં કહ્યું.

“દિજ હું?”

“કુલ કેવું છે?” નિરાશાભર્યા અવાજે કીર્તિદેવે કહ્યું.

• “કુલ પ્રાગ્વાટ^૧ છે. તેની નામના નવેખંડે પ્રસરે છે. તમારા પિતા છે સુવિખ્યાત.”—

“પણુ”—

“ઝેરી મારી, બહેન મારી, પુત્રને મારવા તલસી રહે એવા છે” કહી કાક હસીને મુંગલ તરફ ફર્યો “સુરપાલ! હવે શિરચ્છેદ કર.”

પ્રકરણ ૨૫ મું

કીર્તિદેવનો પિતા.

મુંગલ આ વાતચિત સાંભળી દિગ્ધ થઈ ગયો. તેના મોઢા પરથી ગુસ્સો અને સખ્તાઈ જતાં રહ્યાં. મધ્યાન્હના લભુકતા ગગનમાં વાદળ છવાઈ આવે તેમ મુખપર આંખમાં વેદના છવાઈ ગઈ. તેને કપાળે પરસેવો થયો. તે એકથી બીજા સામું જોઈ રહ્યો.

“સુરપાલ! સજીર કર” તેણે એકદમ કહ્યું “કાક! તું કોની વાત કરે છે?”

કાક કઠોર રીતે હસ્યો “કીર્તિદેવનો શિરચ્છેદ કરો પછી કહું. એ બિચારાનું નિષ્કલંકિત મન નાહકનું અપવિત્ર થશે.”

મુંગલ આ ઘાથી શીકકો પડ્યો. શું પુછવું તેને સૂઝ ન પડી.

“બોલ બોલ! પ્રાગ્વાટ કુલ કયાનું?”

“પાટણનું.”

મુંગલ ગુંચવાઈ કીર્તિદેવ તરફ ફર્યો; તે માલવી યોદ્ધો સમજી ન શક્યો કે મુંગલમાં આ ફેરફાર કેમ થયો.

“કીર્તિદેવ!” આતુરતાથી ફાટેલ આંખે અને ધ્રુજતે સ્વરે મુંગલે પુછ્યું “તમે સજ્જનને ત્યાં ઉછર્યા હતા?”

“હા.”

મુંજલ કાક તરફ ફર્યો; પણ તે તો હસ્તો હતો. તેની આંખમાં કાંઈ મર્મ સમાયો હતો.

“કાક! બોલ-બોલ. એનો બાપ કાણ-એની મા કાણ? તું આવું શું બોલે છે? હું પણ પ્રાગ્વાટ છું. મેં પણ બધરીને મરવા દીધી, બહેનને મરવા દીધી.” મુંજલે ઉતાવળથી ગુચવાડામાં પુછ્યું “કીર્તિદેવની માનું નામ શું?” તેનો અવાજ રડવા જેવો થયો હતો.

“બીજું શું હોય? કુલકુંવરબા.” હસીને કહી કહ્યું.

એક ફાળ ભરી મુંજલ કીર્તિદેવને બેટી પડ્યો; તેની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ પડ્યાં; તેણે રડતે અવાજે કહ્યું:

“મારા દિકરા.”

કીર્તિદેવ સમજ્યો; તેના મુખપર તુર આવ્યું-“પિતાજી.”

“સુરપાલ! શિરચ્છેદ તો આધો રહ્યો પણ બંધચ્છેદ તો કર” કહી કહ્યું. સુરપાલે કીર્તિદેવના બંધન કાપી નાખ્યાં, દરેકની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ પડવા માંડ્યાં: અને વૃદ્ધ સુરપાલે મર્ધાદા છોડી જોરથી નાક સીકવા માંડ્યું.

થોડી વારે મુંજલ અને કીર્તિદેવ છુટા પડ્યા અને બન્નેએ આંખો લુછી. મુંજલે સ્વાસ્થ્ય મેળવી આસપાસ જોયું અને જરા હસી કહ્યું:

“મને આટલાં વર્ષ એમજ થયા કરતું હતું કે તું જીવે છે; સજ્જન-નમહેતા તો કહ્યા જ કરતા હતા કે તું મરી ગયો. મને એણે સ્પષ્ટ કહ્યું હોત તો હું કેટલો સુખી થાત!”

“પિતાજી! મને પણ તમારી બાળ મેળવતાં કેટલું થયું. આખરે કાલભૈરવ આરાધી સગપણ જણ્યું ત્યારે.”

“ચાલો!” હજી આંખમાં રહ્યાં સહ્યાં આંસુ લુછતો મુંજલ બોલ્યો. “સોમનાથ ભગવાને મારી સામું જોયું. તારી મા પાછળ, તારી પાછળ કેટલાંયે મેં આંસુ પાડ્યાં છે. મને એવું એકલું લાગતું હતું” જાણે રખેને કીર્તિદેવ અલોપ થઈ જાય, એવી બહીક વારંવાર સ્નેહદષ્ટિએ તેને નીર-

ખતાં મુંજલે કહેવા માંડ્યું. “મારૂં હૃદય અરણ્ય જેવું ઉજ્જડ થઈ ગયું હતું. કીર્તિદેવ ! કીર્તિદેવ ! આજે પણ મારા હાથથી તારૂં ખુન થતું રહી ગયું.”

“ન થયું એ પ્રતાપ આ મારા મિત્રનો” કહી કીર્તિદેવ કાફતરફ આવ્યો.

“અરે હા સુરપાલ ! એના બંધ કાપી નાંખ; મુંજલે કહ્યું અને રખવાલે તે પ્રમાણે કર્યું. કાકના હાથ છુટા થયા કે કીર્તિદેવ અને તે ભેટી પડ્યા.

“કાક !” મુંજલે હસતાં હસતાં કહ્યું. હજી તને શિક્ષા કરવી બાકી રહી છે.”

“હું પણ શિક્ષા ખમવા તૈયાર છું.” કાકે પણ હસીને કહ્યું.

“ના-ના”-કીર્તિદેવે કહ્યું.

“અને શિક્ષા એ કે” મુંજલે હસીને કાક અને મંજરી તરફ હાથ કરી કહ્યું “તમારે બેએ બારોબહાર ઘેર નહિ જવું, પણ મારી નેડે રાજગઢ આવવું.”

“જેવી આજ્ઞા.”

“ચાલો !” કહી મુંજલ આગળ થયો. અકેકી મશાલ સુરપાલ અને કાકે લીધી અને બધા ઉપર આવ્યા. જાણે રખેને કીર્તિદેવ એનો પુત્ર મરી જાય એમ મુંજલ તેના ખભાપર હાથ મુકી ચાલતો હતો.

“કાક” મુંજલે કહ્યું “તારૂં કામ હવે વધારે મુશ્કેલ થયું.”

“મારૂં કામ !”

“હા. જીનાગઢ જવાનું.”

“પણ હું તો કેદી છું.” જરા ટોળમાં કાકે કહ્યું.

“લુલ્લી મર્યો ? તું તો પાટણની સત્તાનો પ્રતિનિધિ છે.” મુંજલે પણ હસતાં જવાબ આપ્યો. “જેને આપણે પાટણમાં રાખવા ધારતા હતા તે નાહો.”

“હા !” કાકે ચક્રિત થઈ પુછ્યું.

“હા ! સાથે સજ્જન મહેતાની છોકરી પણ ઉપાડી જતો હતો.

“કાણ સોમ ?” કીર્તિદેવે પુછ્યું.

“હા પણ આપણે સદ્ભાગ્યે એ તે આ પડી.” કહી મુંજલે સોમ કેમ ધાયલ થઈ તેનું વૃત્તાંત કહ્યું.

થોડીવારે એક ખાટલાપર સોમને ઉંચકી બધા નીકળ્યા અને પાટણ આવ્યા.

શ્રીમાલી દરવાજેથી કાક પોતાનો થોડો લઈ સંજનન મહેતાને તેડવા ગયો, અને બાકીના બધાં રાજગઢ આવ્યાં. કાક સંજનન મહેતાને તેડી આવ્યો અને સાથે સાથે ઉદા મહેતાને દધિસ્થલીથી પાછા લઈ આવવા પોતાના એક માણસને દોડતો સાંઢણીયે મોકલ્યો.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

મંજરીની મેડી.

સંજનન મહેતા આવી પહોંચ્યા, અને તેણે બધી વાત કરી. જુવાનીના મદથી—વહેમથી ઉશ્કેરાઈ મુંજલે કુલકુંવરને ત્યાગી હતી. હેતાળ કુલકુંવર પોતાના ઝૂલ જેવા છોકરાને લઈ લાઇને ઘેર જઈ રહી; સંજનન જ્ઞેનભાણેજને સોરઠ લઈ ગયો અને ઉગતા અમાત્યનો તાપ કેમે કરી સહ્યો. એ બધાં સોરઠમાં હતાં ત્યારે છોકરાને ઉપાડી લઈ જવા મુંજલે ઘણી મહેનત કરી; પણ સંજનનની સાવચેતીથી તે બન્યું નહિ.

મુંજલને છોકરો તેની માથી જુદો રાખવો હતો; સંજનને અને કુલકુંવરે ધાર્યું કે માપરનો કોપ દીકરાને ઠાર કરી કાઢવા મંત્રી છોકરો લઈ જવા માગતા હતા. આ ગેરસમજ દિવસે દિવસે વધતી ગઈ.

વિરહ દુઃખે પીડાઈ કુલકુંવર આખરે સ્વધામ ગઈ; અને દીકરો સંતાડી રાખવાનું વચન લાઈ પાસે લીધું. એ અરસામાં મુંજલ મહાઅમાત્ય થયો. અને રખેને મહાઅમાત્યની સત્તા ઘણી પ્રબળ નીકળે એમ ધારી સોમનાથની જત્રા કરવા આવેલા ઉબક પરમારને તે છોકરો સંજનને આપી દીધો.

સંજનને, મુંજલે, મીનળદેવીએ આ વાત ફરીથી, મરેલી કુલકુંવરને સંભારી સંભારી કરી. બધાં રડયાં—બધાં કીર્તિદેવને ભેટયાં—બધાંએ કાકનો ઉપકાર માન્યો.

સવાર થવા આવી ત્યારે બધાએ ધડી બે ધડી આરામ લેવાનો વિચાર કર્યો; અને મુંજલે કાક અને મંજરીને માટે રાજગઢમાં જુદી મેડી તૈયાર કરાવી હતી ત્યાં તેઓ ગયાં.

મંજરીનું હૃદય કાકનાં પરાક્રમે જોષ ઉભરાઈ જતું હતું. કદ્દપના-સૃષ્ટિમાં પરજીલા કાલીદાસને અને પરશુરામને તે વિસરી ગઈ. જીવન્ત સૃષ્ટિનો કાક-જેણે કાલભૈરવ આરાધ્યો હતો, મુંજલને તોળા પોકરાવી હતી એવો મહારથીજ તેની નજર આગળ રમી રહ્યો. તેના મગજમાં અનેક ભાવો ઉદ્ભવતા હતા, અનેક રસવાક્યો ઝરતાં હતાં. તેનું હૈયું તે અનેરાં પુષ્પે તેના સૌભાગ્યનાથને ઓવારવા તલસી રહ્યું હતું. તેનો પતિ, હવે પોતાને લાયક તેને લાગ્યો.

તેને આશા હતી કે મેડીમાં પેસતાં કાક ઉમળકાભેર પહેલાં જેમ આવતો હતો તેમ હોંસથી આવશે; તેને હૃદયે સંકલશે. પણ મેડીમાં પેસતાં કાક જુદોજ થઈ ગયો;—તેનું શાન્ત, સ્વસ્થ, તિરસ્કારપૂર્ણ વદન જોષ મંજરી નિસ્તેજ બની રહી.

કાકે મેળવેલો વિજય અપ્રતિમ હતો; અને તેથી તેના મગજમાં સકારણે ગર્વ આવ્યો હતો; અને પહેલી રાતે મંજરીએ કરેલું અપમાન તે વિસર્યો નહોતો; તે રમણીના હૃદયમાં થયેલા ફેરફારની તેને માહિતી નહોતી; અને તેના ગર્વના ચૂરેચૂરા કરવા તે માગતો હતો. આથી એકાન્તમાં આવતાં તે સ્વસ્થ, અને અતડો થઈ રહ્યો; તેના મગજમાં તે પ્રથમ રાતે અભિમાની મંજરીએ કહેલાં વાક્યો અત્યારે સંભળાતાં હતાં.

તે આવ્યો, અને તે રાતે કર્યું હતું તેમ પોતાની પાઘડી બારણા આગળ નાંખી સુવા તૈયાર થયો. પથારી પર બેઠેલી મંજરીનું અંતઃકરણ માંઘ ને માંઘ ચીમળાઈ ગયું. તે ઉઠી, ધીમેથી પાસે આવી. તેનાં હૃમેશ્વનાં ગૌરવ અને ગર્વ જતાં રહ્યાં હતાં; ક્ષોભથી તેની નસેનસ કંપતી હતી.

“તમે જીનાગઢ જવાના છો?”

“હા. તને અમાવાસ્યાએ લઈ જવાનું વચન આપ્યું હતું તે પાળીશ, ગભરાઈશ નહિ” બેદરકારીથી કાકે જવાબ દીધો.

મંજરીનો ગર્વ આ બેદરકારીથી ધવાયો અને હૃદયના ભાવો વધુ-
બોધ્યા રહી ગયા; તે ખિન્ન હૃદયે પણ કૃત્રિમ દૃઢતાથી પધારીમાં
આવીને પડી.

થાકેલા કાંકે નિરાંતે ઉંધવા માંજું. હૃદયની વ્યથાથી ગુંચવાઈ રહેલી
મંજરી જાગતી માગતી પડી રહી. પતિ હતો, છતાં તેની મેડી સૂની હતી.

વિભાગ ૪ થો.

પ્રકરણ ૧ હું.

ન્યાય.

ખીજે દિવસે સવારે વિજળી પડે તેમ પાટણપર એક વાત પડી.—કે
મુંજલમહેતાનો મરી ગયેલો છોકરો ફરીથી સજીવન થયો.

આ વાતે અનેક સ્વરૂપ લીધાં—અનેક મુખે જઈ આવી—અનેક રૂપા-
ન્તરો કર્યાં—અનેક સુધારા વધારા સાથે પાટણની પરકમ્મા કરી; અને
પુરૂષો, સ્ત્રીઓ, છોકરાંઓ બધાને વશ કર્યાં.

વાત ચોક્કસ હતી—તેના પૂરાવા પ્રત્યક્ષ હતા. તે આ પ્રમાણે હતી:
મુંજલમહેતાનો છોકરો મામાને ત્યાં સોરઠમાં રહેતો હતો ત્યારે શેષનાગ
સોમનાથની જત્રા કરવા આવ્યો; આ નાગરાજ જત્રા કરી પાછા ફર્યા
ત્યારે વંથળી આગળ આ કુંદર્પની કાન્તિને લજવાવે એવી કાન્તિવાળો
કુંવર રમતો દોડો. શેષનાગ આ કાન્તિ જોઈ મોહા. પાતાળમાં રહેલી
અનેક નાગીણીઓને અને તેની જાયાઓને વિસરી ગયા, અને છોકરાને
ઉપાડી ચાલતા થયા. મુંજલમહેતાને ખબર પડતાં તેણે પુત્ર ફરી મેળવવા
અનેક પ્રયાસો કર્યા; પણ બધા બ્યર્થ ગયા. આખરે ન્યારે ભટ્ટરાજ કાંક
પાટણ આવ્યો ત્યારે પાતાળ જઈ પુત્ર લઈ આવવાનું બીડું તેણે ઝડપ્યું.
તેણે નર્મદાજીની આરાધના કરી; અને તે મહાદેવી પ્રસન્ન થતાં, અભય
વચન લઈ આ અડગ ભટ્ટરાજે હિંગળાજ્યાચરને એવારે જઈ સાત
દિવસ ને રાત સુધી કાળભૈરવ સાથે યુદ્ધ કર્યું—આખરે કાળભૈરવ હાર્યો,

અને ખભે ખેસાડી કાઢકને પાતાળમાં લઇ ગયો. ત્યાં શેષનાગે મુંઝવણ સુતને છોડવાની ના કહી—કાંક તેને વળગ્યો; અને કાંક ધસડતો ધસડતો તેને વિમલશાહની વાવ સુધી લઇ આવ્યો. ત્યાં કાંક ને નાગરાજ વચ્ચે યુદ્ધ થયું; કાળભૈરવની સહાયતાથી શેષનાગ હાર્યો; અને મુંઝવણ સુતને લાટનો ચોધી રાજગઢમાં લઇ આવ્યો.

કાંકએ એક વાત સાચી માની—ખીજએ ખીજ ખોટી ઠેરવી—ત્રીજએ પુરાવા આપ્યા—ચોથાએ સામાં પ્રમાણે કહ્યાં. પણ સામાન્ય વર્ગે આ વાત ખરી માની. અને તેનું કારણ એ હતું કે આ વાત દામોદર વાલંદે કહી હતી; અને તેનો પુરાવો એ હતો કે એ ગૃહસ્થે મુંઝવણ મહેતા, તેનો છોકરો અને કાંક, ત્રણેની રાજગઢમાં સવારે પોતાને હાથે હજમત કરી હતી, અને કાંકને શેષનાગે પુછડા વતી કરેલા પ્રહારના જખમોપર જાતે, પોતે, ધાખાજરીયું લગાવ્યું હતું.

જે આ વાલંદે શિરોમણીને અધમ કે અદ્ય ગણીને આ ઇતિહાસ-માંથી ખાતલ કરવામાં આવે તો પાટણની નરરત્નાવલીમાંનો એક મોટો મણુકો જતો રહે—અને માલા અધુરી રહી જાય.

જેમ દેવલોકની વાત મર્ત્ય લોકને નારદમુનિ મારફતે મળતી—જેમ ઉમરાવ કુટુંબોની વાત સામાજિક છાપાં મારફતે આજ મળે છે.—તેમ ગુજરાતના મહાજનોની ખાતગી વાતો સામાન્ય વર્ગને દામોદરના ન્યાતી-લાઓ મારફતે મળતી. જ્યારથી દાદી રાખવાનું છોડી પાટણના અગ્રેસરોએ આ ગૃહસ્થો આગળ નીચું માથું નમાવવાનો આરમ્ભ કર્યો ત્યારથી એમનો મોભો અને સત્તા સર્વોપરી થઇ ગયાં; ત્યારથી વાલંદે વીરોની પરંપરાને એ ગુજરાતી ઘરોમાં અગત્યનું સ્થાન મળ્યું.

અસ્ત્રો પટપટાવતાં તેઓ પ્રશ્નો પુછતા, પાણી લગાડતાં ભલા ભલાને પાણી પાણી કરી નાંખતા, મુછો કાતરતાં મુત્સદીઓને પણ મોહિતી લગાડતા, રાતના દીવા કરવા આવતાં ધરધણીઆણીઓનાં હૃદય પણ વશ કરી દેતા. તેઓ ઘેરે ઘેરની વાત જાણતા, સ્વાર્થ કે પરમાર્થના વિચાર વગર, સુધારી વધારી, પ્રસારતા, ઘણાની ફજેતી કે ખેડોપાર કરતા, ઘણાંનાં ઘરો ભંગાવતા કે મંડાવતા. દરેક કુટુંબીને નહિ ચાલે, કુલગેર કે કુલગાયજી

વિના; લગ્ન કરવાં હોય કે તોડવાં હોય, નોતરાં દેવાં હોય કે ટાળવાં હોય, સંદેશા કહાવવા હોય કે ચાડી કરવી હોય, સ્વાર્થ સાધવો હોય કે શ્રાદ્ધ સારવું હોય તો આ બે મહાત્માઓ વિના પાટલો ફરતોજ નહોતો.

આવા ગૃહસ્થોમાં શ્રેષ્ઠ કાણો અને વૃદ્ધ વાલંદ દામોદર હતો. પાટણુ સ્થપાયું ત્યારથી તેના પૂર્વજોએ પાટણુના પતિઓના મુખારવિન્દો રઢિયાળાં કર્યાં છે. અને તેઓ ન હોત તો એ બધા નરેશોનાં નૂર ઝાંખાં જ પડી જત એવું અભિમાન તે ધારતો; અને ઘણે અંશે પાટણુની મહત્તા તેણે તેના રાજા અને મંત્રીઓપર ચલાવેલા અસ્થાની અણીથીજ વધતી હતી એમ તેનું માનવું હતું. આ ગૃહસ્થ ગામના ગપાટાઓનું સંગ્રહસ્થાન હતા; અને તે સંગ્રહસ્થાનનો બનતો ઉપયોગ કરવા મુંઝાલમહેતા ચુકતા નહિ. પણ તે લાલની કિંમત તરીકે રાજગઢની કાંઈક વાતો અમાત્યને પણ કરવી પડતી.

અમાત્ય પાસેથી થોડીક વાત કઢાવી દામોદર કીર્તિદેવ પાસે ગયો. અને બીજી થોડીક વાત કઢાવી; ત્યાંથી કાંક પાસે ગયો. અને જે માણસની દહાડી સામે તે તિરસ્કારની નજર પણ ન કરત તેને પંપાળી પંપાળી થોડીક પાદપૂર્તિ કરાવી. જે ખુટયું તે પોતાની કલ્પનાશક્તિ ચલાવી ઉમેર્યું; અને ઉપર આપેલી ખબર બને તેટલી ત્વરાથી બને તેટલે ઘેર પહોંચાડી દીધી. આ શુભ પ્રયાસને પરિણામે મુંઝાલમહેતાના પુત્રને અને શેષનાગના વિજેતાને નિરખવા આખું પાટણુ રાજગઢ આવ્યું; અને સ્નેહીજનોનાં, નાગરિકોનાં અભિનંદનો સ્વીકારતાં મુંઝાલમહેતાની ધીરજ પણ ખુટવા લાગી. તેના હૃદયપરથી દિવસો થયાં ઘેરાયેલું વાદળ વિખરાઈ ગયું. કીર્તિદેવ તો તેવો ને તેવોજ રહ્યો.—તટસ્થ, તેજસ્વી ને નિરાજો; માત્ર તેના મુખપર અસ્પષ્ટ ગ્લાની જણાતી હતી, પણ આવે પ્રસંગે, તે કોઈ જોઈ શક્યું નહિ.

બપોર થઈ ત્યારે ઉદામહેતા રાજગઢ આવી પહોંચ્યા. તેનું મ્હો જરા કરમાયેલું લાગતું હતું, છતાં તેવી ને તેવીજ મીઠાશથી તે બધા સાથે હસીને બોલવા લાગ્યો. ત્યાં ભેગા થયેલા પુરૂષોમાંના થોડાજ જણુતા હતા કે પરાડીયામાં સાંઢણીની પીઠપર મુશકેટાટ બની તેણે દધિસ્થલીથી પાટણુ સુધી—મને કમને—મુસાફરી કરી હતી. તેણે પણ શેષનાગવાળી

વાત સાંભળી હતી; અને દિવસે દિવસે વધારે સખળ થયલા શત્રુને જોઈ, તેને બનતી ત્વરાએ પુરો કરવાની ગાંઠ જે મનમાં વળી હતી તેને સખ્ત કરી. આવા સંકલ્પ કરી રાજગઢ આવતાં તે મુંઝવણમહેતા બેસતા હતા તે ખંડમાં ગયો, પણ ત્યાં માત્ર કાકને જ નિરાંતે ઉભેલો જોઈ તેના કોધાગ્નિમાં ઘી હોમાયું.

તેને જોઈ કાક ધ્યો અને માર્મિક હાસ્યે તેને આવકાર આપી બોલ્યો: “ઓહોહો ઉદામહેતા! તમે ક્યાંથી? મુંઝવણમહેતા તમારી જ વાટ જોયા કરતા હતા.”

“એમ?” જરાક તિરસ્કારભર્યું હસીને ઉદાએ કહ્યું. “હું તમારી પ્રશંસા સાંભળવામાં રોકાયો હતો. કેમ શેષનાગને પુરો કરી આવ્યા?”

તરવાર જેવી ધારદાર દૃષ્ટિએ કાકે ઉદા સામું જોયું, અને તેના શબ્દોમાં રહેલું વિષ પારખ્યું. તેને લાગ્યું કે મીઠાશથી હવે કાંઈ વળવાનું નથી. તેણે પણ હસીને જવાબ આપ્યો: “અરે હા! નાગને તો આંધી, જકડી નિરાધાર બનાવી મુક્યો.”

“નાગ વિદ્રશે ત્યારે?” મંત્રીએ દાંત પીશી કહ્યું.

“આ વખત તો આંધ્યો; પણ આવતી વખત અત્રીશે દાંત તોડી નાંખીશ.”

“શેષનાગ અનંત છે, હોં. જોજો.”

“હા. તેથીજ ધણો વૃદ્ધ ને નિર્વીર્ય છે.”

ઉદાએ હોઠ કરબા, અને તુચ્છકારથી હસ્યો. “કાકભટ્ટ! તમે તો પાટણુ જીતવા નીકળ્યા લાગે છે? જોજો કાંઈ આમુડદેવ^૧ ન મળે?” એમ કહી તે જવા માટે ધ્યો; પણ કાકનો વિચાર તેને તેમ જવા દેવાનો નહોતો.

“તમેજ સંભાળજો. કાઠ સેનાપતિ ખારપર મળશે તો ભાગતાં ભોંય ભારે પડશે.” કાકે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. “લાટના યોદ્ધાઓ પાટણુની અનાથ છોકરીઓ નથી કે ઉપાડી જવાય.”

---

૧ મુળશબ્દના પુત્ર આમુડે લાઠ જીત્યું હતું. ૨ મુળશબ્દ સોલંકીને લાટના સેનાપતિ ખારપે નહસાવ્યો હતો.

ઉદો ફર્યો; તેની આંખનો ચમકાર ઉડો ને ભયંકર થયો; અને સખ્તા-
પથી કહ્યું: “તમે પાટણના મંત્રી સાથે વાત કરો છો-હો.”

“ના. હું તો નિરાધાર બાળકીઓના રંજનનાર સાથે વાત કરું છું.”

ઉદાનો હાથ તેના ખર્જ પર ગયો; તે એક ડગલું પાછો ફર્યો. “એક
શબ્દ વધુ બોલશો તો—”

“એક શું-એકસો કહીશ. કવિકુલશિરોમણીની છોકરી એટલામાં
વિસરી ગયા?” હસીને કાંકે પુછ્યું.

ઉદાને બાન આવ્યું કે રાજગઢમાં ઉઘાડે બારણે મારામારી કરવાથી
ફળેતી થયા વિના રહેશે નહિ. તેણે મહા પ્રયત્ન કરી ગુસ્સો શમાવ્યો અને
તરવાર પરથી હાથ લાઇ લીધો. કાંક સમજ્યો અને કહ્યું:

“શું કામ ગુસ્સો દેખાડો છો? છાનાં છપનાં કરેલાં કામ આખી
દુનીયા જાણશે.”

મંજરી કાંકને પરણી છે એ વાત ઉદો જાણતો નહોતો; અને તેથી
તેને પોતાના કર્તવ્યની અધમતાનો પુરેપુરો ખ્યાલ નહોતો. તેણે હિંમતથી
કહ્યું: “ભલે આખી દુનીયા જાણે!”

પાછળથી મુંજલમહેતાનો હતો અવાજ આવ્યો. “શું આખી
દુનીયાને જાણાવો છો?”

કાંક અને ઉદો બન્ને ચમક્યા-દિગ્ધ થઇ ગયા; અને શું કહેવું તેના
વિચારમાં પડ્યા. આખરે ઉદાએ કહ્યું: “આ ભટ્ટરાજનાં પરાક્રમ.”

“હાસ્તો” શા વિષે ઉદો વાત કરે છે તે ન સમજતાં મુંજલે કહ્યું.

ઉદાએ સ્વાસ્થ્ય મેળવી, મીઠાશથી કહ્યું: “મહેતાજી! હું પરાક્રમ
કહું છું તેની આપને ખબર નહિ હોય.”

“શું?”

“એક મારે ત્યાંની આશ્રિત બ્રાહ્મણ કન્યા છે. તેને એ ઉપાડી
લાવ્યા છે.” મીઠાશ કરતો અકેકો શબ્દ બોલતાં ઉદાએ કહ્યું “અને તેની
મા તેના વગર મરવા પડી છે. હું એમને કહેતો હતો કે શા માટે ખીચારીને
રંજડો છો?”

“કાકે! આ શું?” જરાક સખ્તાઇથી મુંઝલે પુછ્યું. મુંઝલના મ્હોપરથી કાંઇ કહી શકે નહિ કે તે કાંઇ પણ જાણતો હતો. “મહારાજ! પણ રાતોરાત તેને ઉદામહેતા ઉપાડી ગયા, અને સંતાડી આવ્યા.”

મુંઝલ ઉદા તરફ ફર્યો.

“હા. ખીજે રસ્તો શું? પણ છતાં ભટ્ટરાજનો જીવ રહ્યો નહિ તે પાછી ઉપાડી ગયા.”

“એ છોકરીની મા ક્યાં છે?” મુંઝલે પુછ્યું.

“ખંભાતમાં.”

“વાહ!” સખ્તાઇથી મુંઝલે કહ્યું “આ તો પાટણ છે કે વેરાન; એક ખીયારી છોકરીની તાણાતાણી શી? કાકે ભટ્ટ! એ છોકરી તમારી પાસે છે?”

“જી હા.” હિંમતથી કાકે કહ્યું.

“ત્યારે તેની માને સ્વાધીન કરવી જોઇએ.” ઉદાએ કહ્યું.

“મહારાજ! આપ ન્યાયમૂર્તિ છો” જરાક મુછમાં હસીને કાકે મુંઝલને કહ્યું “આપની આજ્ઞા મને શિરસાવંધ છે. પણ ઉદામહેતા આવક થઇ એ આજ્ઞા કન્યાને પરણવા માગતા હતા. અને હજી એમનો એ વિચાર છે.”

“મારો વિચાર શું છે તે તમારે જાણવાની શી જરૂર?”

“ત્યારે મહારાજ!” કાકે શાન્તિથી મુંઝલને કહ્યું “હું એ કન્યા એમને કેમ આપું? આપની આજ્ઞા પાળવી જોઇએ તો હું જાતે ખંભાત જઇ તેની માને સોંપી આવીશ.”

“શા માટે?” મહાઅમાત્યે પુછ્યું.

“ઉદામહેતાપર મને વિશ્વાસ નથી.”

“વિશ્વાસ” મુંઝલે સખ્તાઇથી પુછ્યું.

“હાજી! જે જાનામાના પરદારા ઉપાડી જાય તેના પર વિશ્વાસ કેમ રખાય?” શાન્તિથી કાકે કહ્યું.

“પરદારા!” ગુસ્સામાં ઉદાએ જવાબ આપ્યો “શું? તેની માન વચનદાને તે મારી દારા થઇ છે.”

“અમિસાંનિધ્યે તે મારી કાર્યા થઇ છે.” ગર્વથી કાઢે કહ્યું.

વિજળી પડત તોપણ ખંભાતના મંત્રી આવા દિંગ ન થઇ જાત;
માત્ર મોહું ઉઘાડી જોઇ રહેવા જેટલાજ તેનામાં હોશકોશ રહ્યા.

“કાતી કવિકુલશિરોમણીની મંજરીની વાત કરો છો?”

“જી હા.”

“તેનું તો તમે પાણી મહણ કર્યું છે” મુંજલે ગંભીર અવાજે કહ્યું.

“જી હા.”

“અને તે પરણેલી સ્ત્રીને તમે ઉપાડી ગયા” મુંજલે ઉદા તરફ ફરીને કહ્યું. “તમે? આવકાના શિરોમણી થઇને? વાહ! મીનજદેવીએ તો તેને પોતાની છોકરી કરી છે. ખબર છે?” દરેક પ્રશ્ને ગુંગળાતો ઉદા લોચમાં માગ માગતો પાછળ ખસવા લાગ્યો, અને ભીંતનો ટેકો શોધ્યો.

“મહારાજ! આપની આજ્ઞા હોય તો હું મારી પત્નીને તેની મા પાસે—” જરાક હસીને કાઢે કહેવા ગયો પણ મુંજલની આંખોમાં વ્યાપી રહેલી સત્તાથી અંજલિ તે મુગો રહ્યો.

મુંજલે ગાંભીર્યથી આગળ ચલાવ્યું: “મેં તમને ડાહ્યા ધાર્યા હતા મહેતા! બોલો હવે શું કંઈ? તમે ન્યાય માગતા હતા. ન્યાય કંઈ?”

થોડી વાર કાઢે બોલ્યું નહિ. પછી મુંજલે કહ્યું:

“કાકભટ્ટ! મહેતા! પાટણના અગ્રેસરોમાં આવી તકરારો શોભે? તમે તો રાજ્યનીતિના સ્તંભો છો. ચાલો હવે થયું તે થયું; પણ તમારું વેર વિસરી જાજો.” કહી મુંજલ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

તે ગયો એટલે બન્ને જણ અકેક સામું ધુરકયા.

“આને માટે પસ્તાવું પડશે.” મુછપર હાથ નાંખી જતાં જતાં ઉદાએ કહ્યું.

“હમણાં તો તમે પસ્તાવો કરો. મારો વારો આવશે ત્યારે જોઈ લઇશ.”

પ્રકરણ ૨ નું.

સૌરઠ તરફ પ્રયાણ.

બીજે દિવસે અંધારામાં કાક અને મંજરીએ રસાલા સાથે સાંઢણીપર, પાટણ છોજું. કાકનું મન પ્રવૃદ્ધ હતું; મંજરીનું બારે હતું. કાક ટુંક વખતમાં પાટણના રાજ્યકારભારમાં પોતાનો એકડો દાખલ કરી, સૌરઠમાં નવાં પરાક્રમનાં અણુદીઠાં ક્ષેત્રો ખોળવા જતો હતો; મંજરી પોતાની મરજી વિરૂદ્ધ, ગર્વથી જ ખેંચાઈ, કાકનું ઘર છોડી મોસાળ જતી હતી.

જેમ આગળ જતાં, ઉપાનો આભાસ ચોમેર પ્રસરવા માંડ્યો તેમ ગામો, ખેતરો સીમમાં જતા ખેડુતો તેમની નજરે ચડવા લાગ્યા; અને તેમ તેમ મંજરીનું હૃદય વધારે ખિન્ન થવા માંડ્યું.

ગર્વ એ મનનો કાટ છે; બહારનો પ્રતાપ અંદર ન આવવા દેવાનું મુખ્ય સાધન છે; એનાથી અંદર રહેલું મન નિર્ભય, તટસ્થ, સંતુષ્ટ રહે છે. જ્યાંસુધી આમાનિની પોતાને શુદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ માનતી હતી, ત્યાં સુધી આસપાસનાં તોફાનો કે ભાવો તેને સ્પર્શતાજ નહિ; બીજા બધા ગમે તે કરે, કે કહે પણ તેની ગર્વભરી શાંતિ અડગજ રહેતી. તેને લાગતું કે તે આ દુનિયાથી નિરાળી છે. આ એની શાન્તિનું, અસ્પર્શતાનું મુળ હતું; અને આથીજ તે પોતાની માનસિક સૃષ્ટિમાં નિરાંતે મ્હાલી શકતી.

પણ તેના ગર્વનો ગઢ તુટ્યો હતો; તેમાંથી બહારનાં તોફાન અંદર આવતાં હતાં; તેનો અને સૃષ્ટિનો સંસર્ગ સરલ થયો હતો, તે પોતાની જાતને ઋષિઓની કન્યા, અને કવિવરોની વધૂ માની શકી નહિ; હવે તેને જ્ઞાન થયું કે તે એક નિરાધાર કન્યા છે—અને અણુમાનીતી સ્ત્રી છે. હિંદાએ પાડેલાં દુઃખ તે સહેલાઈથી સહી શકી કારણ કે તે બધાં સ્વમ-સૃષ્ટિમાં પડેલાં જેવાં દુઃખો તે માનતી હતી; પણ કાકની ખેદરકારી તેને સાલવા લાગી કારણ કે કાકની દુનીયા તે હવે તેની થવા લાગી હતી. હવે પરશુરામનું વર્ણન ગાર્હ સંતોષ નહિ મળ્યો, કાલીદાસનો નિર્જીવ પ્રેમ અકારો લાગ્યો; હવે તેને કાકનું હાસ્ય જોઈતું હતું, તેનાં પ્રેમભીનાં વચન સાંભળવાં હતાં.

મુસાફરીમાં તેને કાંઈપણ અડચણ ન પડે એમ કાંક બધી ગોઠવણ કરતો. પણ તેથી તે સંતુષ્ટ નહોતી. ઘણીયે વખત કાંઈ લાવી આપતાં, મુકામ કરવાની જગ્યાની પસંદગી કરતાં, કાંક તેની જોડે વાતચિત કરતો, પણ આ વાતચિત તેને ગુંગળાવતી; તેમાં નહોતો રસ કે ભાવ; નહોતી હોંસ કે ઉમંગકા; આ શાન્ત વ્યવહાર વાતચિત તેનું હૃદય બેદી રહી હતી. તેના રસિક હૃદયને રસ ઝરતાં પ્રેમવાક્યો જોઈતાં હતાં.

જેમ વખત ગયો તેમ તે અધીરી બની. સ્વાસ્થ્ય મેળવવાના, ગર્વ સજીવન કરવાના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફલ થયા. કાંકની શું ઇચ્છા છે, તે કયું રમણીય સ્થળ પસંદ કરે છે, તે શું હુકમ કરે છે—આ બધી વસ્તુઓ તેના ચિત્તને વશ કરી રહી. જે કલ્પનાસૃષ્ટિમાં તે અત્યાર સુધી જીવતી હતી તે સ્મરણરૂપ થઈ રહેવા લાગી; અને જ્યારે તેને મન આગળ ખડી કરવા તે પ્રયત્ન કરતી ત્યારે કાંક તેમાં આવી મધ્યસ્થાને વિરાજતો અને તે ત્યાં પણ તેનેજ નિરખ્યા કરતી.

કલ્પનાસૃષ્ટિમાંજ તરવરી રહેલા તેના ભાવો હવે ખરી સૃષ્ટિમાં આશ્રય શોધતા હતા; આશ્રયદાતા હતો ખરો; પણ આશ્રય દેતો નહોતો અને પરિણામે તેના ભાવોના પ્રાપ્ત્યે તેનો અસંતોષ વધતો હતો. અને શું સુંદર પ્રસંગો? સાંઢણી પર, શુકલપક્ષના ઉગતા બાલચંદ્ર સાથે લાડ કરતી કોડીલી સંધ્યાના ઉદ્દીપક આભાસમાં તેઓ સાથે સાથે બેસતાં; બપોરે તે રાંધતી, એ ખાતો; રાતે ઉતારામાં કે પ્રેમીઓની પર્યુકુટી સમી વટવૃક્ષની ધટ નીચે તે સુતાં. પણ નહોતો રસ, નહોતો સંવાદ કે નહોતો આનંદ. અણુમોલા દિવસો વહી જતા હતા—પણ જીવા અણુજીવ્યા જેવા.

તેમની મુસાફરી દોઢ દહાડો તો નિર્વિષ્ણે થઈ. બીજે દિવસે સાંજના ગામનો ઉતારો શોધવા મુખીને ઘેર ગયો પણ મુખીની સ્ત્રીએ કહ્યું કે તે સીમથી હજુ આવ્યા નથી. રાત પડી હતી એટલે કાંકે તે માન્યું નહિ.

“પણ ઉતારો ક્યાં છે?”

જવાબમાં મુખીની સ્ત્રીએ બારણું અડકાવી દીધું. તેણે પડોશીને પુછ્યું. તે પણ જવાબ દીધા વગર ઘરમાં પેસી ગયો. કાંકને ગુસ્સો લાગ્યો. તેણે જઈ તેનાં બારણાંને બે લાત લગાવી.

“બોલ! નહિ તો હમણું બારણું તોડી નાખીશ. હું પાટણનો બદરાજ છું.”

એના બરાડાથી ગભરાઇ ધરવાળાએ ધીમેથી બારણું ઉઘાડ્યાં.
“કેમ બાપુ?”

“હરામખોર! જવાબ આપતાં તરફી પડે છે. જીભજ ખેંચી કાઢીશ. બોલ ઉતારો ક્યાં છે?”

“મુખી જાણે. અનદાતા!”

કાંકે દાંત કચકચાવી તરવાર પર હાથ મુક્યો. “બોલ.”

ધુજતા હાથ જોડી પેલો બોલ્યો: “બાપુ આ સામે રસ્તે જાઓ. ત્રીજું ઘર.”

કાંક તેના સામે તિરસ્કારની નજર નાખી ચાલ્યો અને ઉતારા પાસે ગયો. ત્યાં આઠ દશ ગામડીયા હાથમાં ધારીયાં લઇ રસ્તામાં બેઠા હતા. કાંક જાણે ઉતારાનો માલીક હોય તેમ પોતાની સાંઢણીઓ પાછળ દોરાવી આવ્યો; પણ તેને જોઇ પેલા ગામડીઆઓ ઉભા થઇ ગયા.—

“બાપુ! ઉતારામાં જગ્યા નથી.”

“મુખી ક્યાં છે?” સત્તાથી કાંકે પુછ્યું.”

“નથી.”

“મારે ઉતારામાં રાત રહેવું છે.”

“નહિ રહેવાય બાપુ! મુખીનો હુકમ નથી.”

“મુખીનો હુકમ!” કાંકે ગુસ્સામાં કહ્યું “તમારા મુખીને મારી પાસે આવવા દો પછી દેખાડું. ચાલો, બાજુ હટો.”

ગામડીઆઓ ધારીયાં લઇ પાસે આવ્યા; કાંકના રોડથી તે દબાય એમ લાગ્યું નહિ. એટલામાં પાછળથી એક વૃદ્ધ ગામડીયો આવ્યો.

“કેમ, છે શું? હું મુખી છું. શું કહેવું છે?”

“એટલુંજ કે મારે ઉતારામાં રાત ગાળવી છે.”

“તમે કાણ છો?”

“પાટણનો બદરાજ છું.”

“ઉભા રહો. તમને એક ગામમાં ધર ખાલી કરાવી આપું.”

કાકે જાહે બરાયો “એટલે? આ ઉતારો શું કામ કરાવ્યો છે?”

“એ ઉતારામાં બાપુ!” વિનયથી સમજાવી મુખી બોલવા લાગ્યો.
“બીજા કાકા ઉતર્યો છે.”

“પણ ઉતારો તો મોટો છે?”

“પણ એમને કાકા પસંદ નથી.”

કાકનો અહંકાર ધવાયો. “એવો તે કાણુ છે? નહિ. હું અહિયાંજ ઉતરીશ” તેણે ડોળા કાઢી કહ્યું.

“અહિયાં નહિ ઉતરાય” તેવીજ દઢતાથી મુખીએ કહ્યું. કાકે વિસ્મય પામ્યો. આ ગામડીયાઓ આટલી દઢતા દાખવી શકે તેમ તેણે આશા રાખી ન હોતી. પણ હવે આ નમતું આપવું તેને રૂચ્યું નહિ તેમજ ઉતારામાં કાણુ છે તે જાણવાની જાણસા પણ તેને થઈ આવી.

“તે જોશો. રખારી! સાંઢણી આગળ ચલાવ.”

આડાં રાખેલાં દશ ધારીયાના અન્તરાયે તેને રોક્યો; અને તે જોઈ સાંઢણી બેસાડી કાકના અનુચરો નીચે ઉતર્યો અને તેની આસપાસ આવીને ઉભા.

કાકે જોયું તો તેનાં બાર માણસ આગળ આ ગામડીઆઓનો હિસાબ નહોતો. “પાટણના ભટ્ટરાજનો હાથ જોવો છે કેમ?” કહી તેણે તરવાર કાઢી છતાં પેલા મુખી હાથ જોડી સામે ઉભો રહ્યો.

“અન્નદાતા! માફ કરજું માનો ને જીદ જવા દો.”

શું કરવું તેનો વિચાર કરતો કાકે એક પળ થંભ્યો. તે પળમાં બધા શાન્ત રહ્યા—માત્ર અંદરથી કાકનો અવાજ આવ્યો—“ડુંગર! જોની એ શું ગડબડ છે?”

કાકે એ પરિચિત નામ, પરિચિત અવાજ, સત્તાવાહી, અભિમાની રીતે ઉચ્ચારેલું સાંભળ્યું; અને તે પાછો હઠ્યો. તેની અજ્યયબીનો પાર રહ્યો નહિ “હું.”

મુખી સમજ્યો અને જવાબમાં કહ્યું: “હા! મહારાજ.”

કાકે હસ્યો. “ઠીક, મારાં માણસોને સાફ જોડવણુ કરો. અને જઈને કહો કે ભટ્ટરાજ કાકે આપને મળવા માગે છે.”

નમસ્કાર કરી મુખી અંદર ગયો, અને ગામડીઆઓ રસ્તો રોકી ઉભા રહ્યા. મુખી અંદર ગયો કે એક સામાન્ય વેશે કાંઈ ઓટલા પર બહાર નીકળ્યું, અને તેણે પુછ્યું :

“કાણુ લાટનો કાક ?” આ અવાજ સાંભળી ગામડીઆઓ સમાન દૂર હઠ્યા.

“હા. મહારાધિરાજ !” કહી કાક ઉતારાના ઓટલા પર ચડ્યો. આ ઉતારામાં ઉતરેલો પુરૂષ તે ગુજરાતનો નાય જયદેવ હતો.

પ્રકરણ ૩ ભું.

જયદેવની મૃગયા.

અનદાતા ! આપ અહિયાં ? મેં તો સાંભળ્યું કે “આપ મૃગયા રમવા નીકળ્યા છો.” કાંકે પુછ્યું.

જયદેવ મહારાજ જરા હસ્યા, અને બોલ્યા : “હા. કેમ અહિયાં મૃગયા નહિ રમાય ?”

“આપ મહારાજ ચાહો તે વસ્તુ ધારો ત્યાં કરી શકો. કાંઈ ના કહેવાય.”

“પાટણના સમાચાર શા છે ?”

“કાંઈ નવિન નથી. મુંગલમહેતાનો પુત્ર જન્મો” કહી તેણે કીર્તિ-દેવની વાત કહી. “પણ આપ પાટણ ક્યારે જાઓ છો ?”

“માફે કાંઈ નક્કી નથી. પણ હવે ગયા વિના છુટકો નથી.”

જરા હસી કાંકે કહ્યું : “મૃગયામાં ઘણી મનહ પડી હોય એમ લાગે છે. શું માર્યું ?”

જયદેવ જરા ધુંયવાઈ આસપાસ જોવા લાગ્યો “હા. કાંઈ હરણાં માર્યાં.”

“આ તરફ હરણુ છે ? મંડલેશ્વર મહારાજ તો ના કહેતા હતા. આપના શીકારીઓ ક્યાં બીજે ગામ પડ્યા છે. ?”

ફરી મહારાજ ધુંયવાયા “હા.”

“મહારાજ ! આપે હવે પાટણુ જવું જોઈએ. મુંજલમહેતા આપની વાટ જીવે છે.”

“કેમ ?”

“ગઈ કાલેજ એણે આપને પાછા બોલાવા માણસો મોકલ્યાં.”

“શું કામ છે એવું ?” જરા ભવાં ચડાવી જયદેવે કહ્યું.

“જીનાગઢમાં પાછી ખટપટ ચાલી છે. નવધણુ શા' મરવા પડ્યો છે.”

“તેમાં માફ શું કામ છે ? મારે ક્યાં એને અમિદાહ આપવો છે ?”

“ના. પણુ કઈ ધડીયે શું નવી રમત ઉભી થાય એ કેમ કહેવાય ? તેમાં તો હું ત્યાં જાઉં છું” કહી ધીમેથી કાંકે મહારાજને તે શા માટે સ્મરક જતો હતો તે કહી સંભળાવ્યું. અને કહ્યું : “એટલે મુંજલમહેતાનો સંદેશો આપને આજ કાલ મળવાનો !” એક પળવાર જયદેવ વિચારમાં પડી મુગો રહ્યો.

“મુંજલમહેતા જાણે છે કે હું કઈ તરફ છું ?”

“તે કેમ કહેવાય ? મુંજલમહેતા શું જાણે છે તે શું નહિ તે કેમ કહેવાય ?”

“એ પણુ પીડા આવી” જયદેવથી બોલાઈ જવાયું.

“પણુ મહારાજ ! આપને શીકાર કરવા નીકળે દશ બાર દિવસ થયા. હવે કેટલુંક રહેશે ?”

“આ રાજ્યખટપટથી પણુ તોબા છે; પાંચ દિવસ પણુ જંપીને બેસાતું નથી. તું ક્યારે જવાનો છે ?”

“કાલ પેરોડીયે. મારે તો દોડતી સાંઢણીયે જવાનું છે.”

“ડીક ! તું અહિયાં જમશે ?”

“ના અન્નદાતા ! મારી સ્ત્રી સાથે છે. તેણે રાંધ્યું હશે.”

“તારી સ્ત્રી ! તું પરણ્યો ?”

“જી હા ! કવિકુલશિરોમણિની છોકરી બેડે.”

“વાર. કાલે જતાં પહેલાં મને મળી જજે.”

“જેવી આજ્ઞા” કહી કાંકે રજા લીધી. બહાર નીકળીને કાંકને ચટપટ થઈ આવી. જયદેવ મહારાજની મૃગયામાં તેને કાંઈ ભરમ લાગ્યો : અને આ ભરમ ભાંગવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

તેણે બહાર નીકળી ડુંગર નાયક સાથે કાંધક વાતો કરી, પણ તે ઉસ્તાદ અનુચર પાસેથી કાંધ ઝાઝી વાત મેળવવા તે પામ્યો નહિ; આખરે એ ચાર જણ પાસેથી થોડી થોડી ખચર મેળવી તે પોતાને ઉતારે ગયો. ત્યાં જઈ તેણે એક લાટના ભટ્ટને બોલાવ્યો.

“સોમભટ્ટ !”

“કેમ ?”

“પરોડીયે એક કામ છે.”

“શું ?”

“અહિયાં જયદેવ મહારાજ આવીને રહ્યા છે. એમને પાછા પાટણ જવું નથી, અને પાટણમાં એમનું કામ છે. ત્યાંથી મુંઝવણ મહેતાએ એમને પાછા બોલાવવા માણસો મોકલ્યાં છે.”

“હા.”

“પણ આ તરફ કોઈ આવ્યું નથી. માટે તારે સવારે જઈ એમને કહી આવવાનું છે કે મીનળખા તમને તાકાદે પાછા બોલાવે છે”

“અને નહિ માને તો”

“તેની તારે પંચાત છે ?”

“જેવી આશા.”

“અને કહેજે કે એમને સંદેશો કહી મને મળવાનો હુકમ કર્યો છે. નહિ તો એ તને એની સાથે ધસડી જશે.”

“વાર.”

આ નક્કી કરી, કાંકે ખાધું, અને રસભુખી મંજરીની દરકાર કર્યા વિના તે સુઈ ગયો.

સવારમાં નીકળતાં પહેલાં તે જયદેવ મહારાજને મળવા ગયો. ઉતારે થોડી ઘણી ગડબડ ચાલી રહી હતી, અને એક મશાલ લઈ ઓટલાપર ડુંગર ઉભો હતો.

“નાયક ! મહારાજને મળવા દેશો કે ? એમણે મને બોલાવ્યો છે.”

“હા. તમારીજ વાટ જુએ છે.”

“કેમ ?”

“હમણાં પાટણથી એક જણ પેગામ લખી આવ્યો છે.”

“કાણે કાકે આવ્યો?” અંદરથી જયદેવ મહારાજનો અવાજ આવ્યો.

“હા. અનદાતા” કહી કાકે અંદર પેઠા. સોમભટ્ટ હાથ જોડી ઉભો હતો.

“તારી વાત ખરી પડી. આ મીનળખાનો સંદેશો લાવ્યો છે.”

“શો?”

“મારા વગર ત્યાં લવંગની વખારે તાળાં દેવાઈ જાય છે.” કચવાઈ પથારીમાં પડ્યા પડ્યા મહારાજ બોલ્યા. “મને બોલાવે છે.”

“કાણે સોમભટ્ટ?” જાણે હમણાંજ મળ્યો હોય તેમ કાકે તેની તરફ ફરી બોલ્યો “તમે સંદેશો લાવ્યા છો?”

“જી હા અને મુંજલમહેતાએ કહ્યું છે કે આ સંદેશો કહી મારે આપની સાથે સોરઠ જવું.”

“ઠીક! તું બહાર જા” સોમભટ્ટને જયદેવ મહારાજે કહ્યું. “કાકે! હવે શું કરે?”

“પાટણ જાઓ.” શાન્તિથી કાકે કહ્યું.

“ખૂબ! તે કરવું હોત તો તને પુછત શું કરવા?”

“ત્યારે આપને ક્યાં જવું છે?”

“સોરઠ તરફ.”

“સોરઠ તરફ!”

“હા. જોની હું તને માંડીમેલીને વાત કરું.”

“જી.”

“હોળીને દિવસે મેં તને રંગ લઈ મોકલ્યો હતો તે જાણે છે?”

“હા. કેમ નહિ?”

“તે કુંવરીની સાથે મારે જવું છે.”

કાકેને હવે આ મૃગયાની સમજ પડી. “તે ક્યાં જાય છે?”

“એ કાલડીના દેવડાની છાકરી થાય છે ને ભાદરના સામન્તને ત્યાં એનું મેશાળ છે. એ મેશાળ જાય છે.”

“ભાદર ક્યાં આવ્યું?”

“સોરઠ જતાં.”

“પણ ત્યાં તમે જઈ શું કરશો?”

“ભાદરનો સામન્ત હા કહે તો દેવડો રાણુકને મને આપે.”

“પણ બાપુ! પાટણના નરેશને આ શોભે?” કાંકે કહ્યું.

“તું પણ મુંજલમહેતાની સીફતે વાત કરે છે કે? મારે તો એ દેવડીને મારી કરવી છે. એના વિના મને પાટણની ગાદી પણ સુની લાગે છે. તે તો એને જોઈ છે. છે એવી આખા જૂતલમાં કાંઈ?”

“બાપુ! પણ આપના કુલને આમ એકલા રખડવું ઘટે? મોકલોને આપણા ભાટને માંડું લઈ.”

“તું મીનળબાને ઓળખતો નથી. એ કાંઈ એવું સાલ પેસાડે કે ભાટ ઓડતું ચોડ કરી આવે. અને ભાદરનો સામન્ત છે તીખો; જરા અપમાન લાગે તો ફરી બેસે. તેથી મારે જાતે જવું પડે છે.”

“બાપુ! એક વાત મારી સાંભળશો?”

“બોલ!”

“જો આપ હમણાં પાટણ નહિ જશો તો મીનળબા ઉલટાં ગુસ્સે થશે. થોડો ઘણો વહેમ તો બધાને પડ્યો છે એ મેં એમની વાત પરથી જાણ્યું છે. માટે હમણાં જાઓ, અને પંદર દિવસે પાછા ભાદર આવજો. જુનાગઢની ગાદીયે જો ખેંગાર બેસશે તો આપણું લશ્કર સોરઠના સીમાડા પર લાવવું જ પડશે. આપ તેની સાથે આવજો. અને હું જઈ દેવડાને કહીશ કે આપ જરૂરને કામે પાટણ ગયા છો ને દશ પંદર દિવસે ભાદર આવશો.”

જયદેવે વિચારમાં પડ્યો.

“એટલામાં હું પણ પાછો જુનાગઢથી આવી લાગીશ.”

“એ પણ ઠીક છે.”

“આપ આમ જાઓ એ મને ઠીક લાગતું નથી. આખરે ભાદરનો સામન્ત પણ માણસ છે. બપોકા અને પ્રતાપથી તે પણ અંજાશે. એટલામાં કાંઈ વરી જાય એમ તો નથી?”

“ના. બે ચારનાં માગાં આવે છે. પણ રત્નો સામન્ત માને એમ નથી તો.”

“ત્યારે હરકત નહિ.”

“પણ જરૂર દેવડી સાંભળે એમ કહેજો નહિ તો મને નગુણો ગણશે.”

“એ વાતની જરા શીકર કરશો નહિ, અજદાતા ! મેલુ કરશે તો એજ કન્યા પાટણની પટ્ટરાણી થશે. પછી કાંઈ છે ?”

જયદેવ હસ્યો “કાક ! તું જાણે છે.”

“હજી કેમ કહેવાય ?” કહી હસીને કાકે રળ લીધી.

કાલડીના દેવડાનો મુકામ પાસેના ગામમાં હતો ત્યાં કાક ગયો, અને પોતાની સાંઢણીઓ થોડે દૂર ઉભી રાખી દેવડાને મળવા ગયો.

દેવડાને ઉતારે નીકળવાની બધી તૈયારીઓ થઈ રહી હતી; અને દેવડો બહાર આવે તેનીજ ખોટી હતી. ઓટલા આગળ એક ધણીજ સરસ કાઠી ઘોડી થનથનતી હતી.

“દેવડા છે ?”

“આ અહિયાં જાઓ” કહી એક ઓરડી તરફ અનુચરે આંગળી કરી. કાક તે તરફ ગયો. અને ભલભાંખલાના આછા ઉજ્જસમાં કોઈ ઝડપથી બહાર આવતા માણસ સાથે અથડાયો.

“કાણુ દેવડા ?” કાકે કહ્યું.

“જેતો નથી ?” સામા પુરૂષે કહ્યું. કાકે અવાજ ઓળખ્યો.

“કાણુ કૃષ્ણદેવ—”

“કાક તું—”

પણ કાક ફરે તે પહેલાં વિદ્યુતની ત્વરાથી ખેંગાર પેલી થનગનતી ઘોડીપર ખેડો, અને તેને મારી મૂકી. કાક થોડીવાર આંખો ઓળતો ઉભો રહ્યો અને પછી અંદર પેડો.

“કાણુ ! મહારાજ ?”

“ના ! મહારાજનો દાસ.”

“કેમ ?”

“મહારાજ જરૂરી કામે પાટણુ જાય છે; અને પંદર દિવસ રહી તમને બાદર આવીને મળશે.”

“એમ?”

“અને અહિયાં આવ્યો છું તો એક વાત પણ કહેતો જાઉં.”

“શું?”

“આ માણસ અહિયાંથી નીકળ્યો તે અહિયાં રાત રહ્યો હતો?”

“હા. એ પણ મહારાજનોજ માણસ છે.”

“જયદેવ મહારાજનો?”

“હા. પાટણુમાં મને મળ્યો હતો. રાણુક પણ એને ઓળખે છે.”

“જેને ફસાતા ના! મહારાજની એનાપર ધતરાજ છે. જે મને તો પકડીજ રાખજો. સમજ્યા?”

“હૈ. હાય હાય! એવું જાણુત તો ઉભોજ નહિ રાખત.”

“હરકત નહિ. પણ ભવિષ્યમાં જેજે.”

પ્રકરણ ૪ થું.

ખેંગારની પુઠે.

પોતાનો શીકાર પંઝામાંથી જતો જોઈ, કાક ગુસ્સે થયો, અને મંજરી અને તેના અનુચરો હતા ત્યાં ઝપાટાબંધ આવ્યો. જેમ નવધણુ રા'ની પુઠ તેણે પકડી હતી, તેમ તેના પુત્રની પકડવા તે એકે પગે થઈ રહ્યો.

“સોમભટ્ટ! મારે તમારાથી છુટા પડવું પડશે.”

“ક્રમ!”

“એક જણુ આગળ નાસે છે તેને મારે પકડવો છે.”

“આ હમણું એક દોડતો ઘોડો ગયો, તેને?”

“ઘોળી ઘોડી હતી?”

“હા બાપુ.”

“ત્યારે તેજ. તું એક સાંઢણી લઈ પાછો જયદેવ મહારાજને ઉતારે જ, ને મારે નામે મહારાજ પાસેથી સરસમાં સરસ ઘોડી લઈ આવ.”

“ને તમે?”

“હું બનતી હિતાવળે એ ઘોડેસ્વાર પાછળ સાંઢણીઓ લઈ જાઉં છું. પણ આ રસ્તે ઘોડી વિના પત્તો નહિ લાગે. જા.”

“જેવી આગા.” કહી સોમભટ્ટ એક સૈનિકને લઈ પાછો ગયો અને કાક પોતાની સાંઢણી પર ચઢ્યો.

મંજરી મુગી મુગી આ વાત સાંભળી રહી હતી; અને કાકથી તે છુટી પડવાની છે જાણી તેનાં હૈયામાં કાંઈ કાંઈ થવા માંજું હતું.

“મંજરી” સાંઢણી ચાલવા માંડી એટલે કાકે કહ્યું “મારે જરા આગળ જવું પડશે.”

“કેમ?” મહા મહેનતે અવાજ શાન્ત રાખી મંજરીએ કહ્યું.

“આગળ એક ઘોડેસ્વાર જાય છે તેને પકડવો છે.”

મંજરી ચભરાઈ; તેનું સ્વાભાવિક સ્વાસ્થ્ય જતું રહ્યું તેના મોઢાપર ખિન્નતા છવાઈ. ચિન્તાતુર અવાજે તેણે પુછ્યું.

“આપણે આમ જમ્યે તો નહિ પકડાય?”

કાકને આ પ્રશ્નમાં કાંઈ અપરિચિત રણકાર લાગ્યો, પણ ખેંગારને પકડવાની હિત્સુકતામાં વધારે ધ્યાન આપ્યું નહિ.

“ના. આ તે કાંઈ કાઠી ઘોડીને પહોંચે.”

“તમે—” મંજરી પુછવા મઠ, પણ તેનો પ્રશ્ન અધૂરો રહ્યો. કાક એકાગ્ર દષ્ટિએ ચોમેર જોયા કરતો હતો. ઘોડી વાર કાંઈ બોલ્યું નહિ.

મંજરીના હૃદયમાં પણ અપરિચિત નવા ભાવો પેદા થયા. તેને કાકનો હાથ પકડવાનું મન થયું, પગે વળગી તેને જતો રોકવાનું મન થયું, હસ્તક્ષતાથી તેને ગળે વિટાઈ તેને પોતાની પાસે રાખવાનું મન થયું; પણ તેનો ગર્વિષ્ઠ સ્વભાવ એમ નમતું આપે એવો નહોતો. બહારથી તેવી ને તેવીજ સ્વસ્થ રહી. માત્ર આંખો રડું રડું કરી કરતી હતી.

“હું કેમ જઈશ?” ઘોડી વારે તેણે સવાલ કર્યો.

“સોમભટ્ટ કાબેલ છે. ને જટાનાથ આચાર્યની દુહિતાને જુનાગઢમાં જતાં હરકત થું?”

મંજરીએ હોઠ કરઆ. પોતાની નિરાધારતા દર્શાવવી એ તેને રમ્યું નહિ.

એટલામાં સોમભટ્ટ ઘોડી લઈ આવી પહોંચ્યો, અને પોતાની સાંઢણી બેસાડી કાકે ઉતરવા તૈયાર થયો. ઉતરતાં ઉતરતાં તેનું હૃદય મંજરીને હૃદયે ચાંપતાં તલસ્થું; પણ તેની સામું જોતાં તે કૃત્રિમ ગર્વમાં બેઠેલી દેખાઈ.

“મંજરી ! હું જાઉં છું. બનશે તો રસ્તે મળીશ.”

મંજરીએ દયામણી આંખે જોયા કર્યું; “અને નહિ તો.”—

“જુનાગઢમાં તો જરૂર” હસીને કાકે ઉતર વાળ્યો. તેને પણ ગળામાં ચુંગળાટ થતો હતો.

“જો આ પ્રદેશ અરણ્ય સમો છે. સાવધાન થઈને રહેજો. જો જરૂર પડે તો સજ્જન મહેતાનો પુત્ર પરશુરામ અહિયાં દંડનાયક છે. અને સોરઠીઓની મદદ જોઈતી હોય તો રા’ખેંગારનો હું મિત્ર થાઉં છું. તેને નામે બધા માર્ગે ખુલ્લા થઈ જશે.”

“વારૂ-પણ”-મંજરીની જીભ નહિ ઉપડી. તેનો હાથ આગળ આવ્યો—પાછો ખેંચાયો. શું કરવું તે તેને સુઝ્યું નહિ.

“ભટ્ટરાજ”-તે હોઠમાં ને હોઠમાં બોલી.

“કેમ શું છે ?” સાંઢણીપરથી લોંચપર કુદી કાકે પુછ્યું.

એટલામાં પાલવ વડે મંજરીએ આંખો લુછી. “ના. કાંઈ નહિ. પણ સંભાળજો.”

કાકેને મંજરીનો ગર્વિષ્ઠ સ્વભાવ યાદ આવ્યો; તેને મંજરીએ કાશ્મીરા-દેવી જોડે વાત કરી હતી, તેનું સ્મરણ થયું. તેણે પણ ગર્વથી પુછ્યું “શા માટે ?”

“તમને કાંઈ થાય નહિ.” ધીમેથી મંજરીએ કહ્યું.

કાકે હેયું કઠોર કરી, તિરસ્કારમાં હસી, જવાબ દીધો: “ગભરાશો નહિ. હું પણ કૈલાસ જેવો દુર્ધર્ષ ને કાલામિ જેવો દુઃસહ થવા લાગ્યો છું.”

આ કઠોર ટાણુના વજ્રઘાતથી મંજરી મુગી રહી ગઈ, અને હોઠ ખીડી હિંમત રાખી મનમાં તે બબડી: “મારાજ શબ્દો! છે-છે-એને ના કેમ કહેવાય ?”

કાક નવી આણેલી ઘોડીપર બેઠો. “સોમભટ્ટ ! તું મારા બાઈ સમાન છે.”

“હા.”

“જો. તારી બાબીને ઉની આંચ આવે નહિ. હું જુનાગઢમાં ભેગો થઈશ.”

“જેવી આસા.”

“તું કૃષ્ણદેવને ઓળખે છે. તે ખેંગાર છે—નવધણ રા'નો પુત્ર છે. પરશુરામ હંડનાયકને પણ તું ઓળખે છે.”

“હા હા.”

“સમાલીને કામ લેજો. જટાનાથ પંડિત નવધણ રા'ના આચાર્ય છે. એટલે તેને નામે પણ તમને રસ્તો મળશે. પણ વખત છે ને કાંઈ મને થાય તો મંજરીને પાટણ લઈ જઈ કાશ્મીરાખાને સોંપજો.”

“જેવી આસા.”

કાક ઘોડીપર ફ્યોં, પાછું જોયું, મંજરીની પાસે જવાનું મન થયું પણ મન માર્યું; અને ઘોડી મારી મુકી.

મંજરીની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં.

પ્રકરણ પ મું.

ખેંગાર કુંવર.

કાક દોડતી ઘોડીએ ખેંગારની પાછળ પડ્યો. ઘડીયો ગઈ, સૂર્યનારાયણ અસ્તાચલ પર જવા લાગ્યા, પણ આગળ જતો ઘોડેસ્વાર અને તેની વચ્ચેના અંતર કપાયો નહિ. જોતજોતામાં જુદો પ્રદેશ આવવા લાગ્યો.

એટલામાં એક નાનું ગામ આવ્યું. ત્યાં થોભી થોડું દુધ પી ભૂખ શમાવવા કાક ચોટામાં ગયો; અને દુધ પી ખેંગારની તપાસ કરવા લાગ્યો. તપાસ કરતાં તેને માલુમ પડ્યું કે એક ઘોડેસ્વાર થોડાજ વખત ઉપર ગામમાંથી ગયો હતો. એકે કહ્યું કે તે ગામમાં જ છે. અખર સાંભળી જે તરફ આ ઘોડેસ્વાર ગયો એમ કહેવામાં આવતું હતું તે તરફ એ ગયે

એકદમ તેણે ઘોડાઓનાં પગલાં સાંભળ્યાં; અને તે તરફ જતાં પંદર વીશેક ઘોડેસ્વારોને તેણે ગામ બહાર જતા જોયા. તે ઘોડેસ્વારોના પહેર-વેશ પરથી તે સ્થોરડી લાગતા હતા.

“ભાઈઓ! જરા ઉભા રહો.”

પેલા ઘોડેસ્વારોએ ઘોડા વધારે ઝડપથી દોડાવ્યા, અને કાંક તેમની પાછળ દોડ્યો. થોડુંક જતાં કાંકને લાગ્યું કે પેલા સ્વારો તેને ગામ બહાર જાણી જોઈને ખેંચી લઈ જતા હતા. આ વહેમ પડતાં તેણે પોતાની ઘોડીનું મ્હો ફેરવ્યું, અને ગામ તરફ જવાનો ઇરાદો દેખાડ્યો.

તરત પેલા સ્વારો થંભ્યા અને એક જણ આગળ આવ્યો. કાંકે ઘોડીને એડ મારી. ઘોડી પાછી ફરી, અને ગામ તરફ ધસી; પણ તે જોઈ પેલા બધા સ્વારો તેની પાછળ પડ્યા. જોતજોતામાં કાંકની આસ-પાસ બધા વીંટાઈ વળ્યા.

“કાણુ છો તમે?”

“એ તો હું કાંકભટ્ટ!” એક જણ હસીને આગળ આવ્યો.

“કાણુ ખેંગાર કુંવર!” કાંકે ચમકીને પુછ્યું.

“હા! ખાટણની આણુ મધ; હવે જુનાગઢની શરૂ થઈ.” ખેંગારે હસીને કહ્યું.

“પણ મને રોકવાનું કારણ?” કાંકે પુછ્યું.

“તમારી પરોણાચાકરી કરવા.”

“જયદેવ મહારાજ ને રા’ વચ્ચે તો સંધિ છે. શા માટે આવી પરોણાચાકરી કરો છો?”

“કાંકભટ્ટ! અમારા દેશમાં તમને કાંઈ ઉણું નહિ આવવું જોઈએ. નહિ તો અમારું નામ લાજે.”

“શું કરવા માગો છો?” શાન્તિથી હસી, મનની ચિન્તા છુપાવતાં કાંકે કહ્યું.

“તમને જુનાગઢ લઈ જઈશું. ચાલો. વિલમ્બ થાય છે.” ખેંગારે પેલા સ્વારોને હુકમ આપ્યો.

“મારે નથી આવવું.” કહી કહ્યું.

“ભટ્ટરાજ! એ જીદ શા કામની? આવવું જ પડશે.”

“ના.”

“ત્યારે જોરજુલમથી લઇ જવા પડશે.”

“ત્યારે એમજ કહો કે હું કેદી છું.”

“ના. મારા અતિથિ છો.” ખેંગારે કહ્યું.

કાંકે પળવાર વિચાર કર્યો અને હસીને કહ્યું: “કુંવર! તમારું કહ્યું માન્યા વગર ચાલે? ચાલો આવું છું.”

“ચાલો.”

“રા’ કેમ છે?” તેઓ ચાલવા માંડ્યા એટલે કાંકે પુછ્યું.

“આ લોકો તો કહે છે, કે મરણ અણિએ આવી લાગ્યા છે.”

“જીવતા હોય તો સારું. પાટણથી તમારું આવેલું સાર્યક થાય.”

કાંકે મામિક હાસ્યથી કહ્યું.

“મને તો ખાતરી છે કે થશેજ” કહી તે રસાલા સાથે આગળ વધ્યો.

આખી રાત અને દિવસ દોડતે ધોડે તેઓ જીનાગઢ તરફ ચાલ્યા. રસ્તામાં કાંકને ખેંગારમાં અન્યથા જેવો ફેરફાર દેખાયો. તે પાટણનો વહેમી, શાંત, તિરસ્કારપૂર્ણ કૃષ્ણદેવ નહોતો—પણ ઉત્સાહી, ખુલ્લાદીલો લોકોનો પિતા હતો. ગામેગામના લોકો તેને મળવા આવતા, તે બધાની સાથે હેતથી, નિખાલસપણાથી વાત કરતો. જે ગુણો પાટણની વેરભૂમિમાં પ્રગટતા નહોતા, તે પોતાની ભૂમિમાં ઝળકી ઉઠ્યા. કાંકને પણ તે મિત્ર સમાન ગણવા લાગ્યો. અને અનેક રીતે તેને રીઝવવાના પ્રયાસો કરવા માંડ્યા.

કાંકે પણ ખેંગારના ખીલતા ગુણો જોઇ ખુશ થઇ ગયો.

૪૬ સોરઠી યોદ્ધાઓને આવા નાના કુંવરને અનહદ માન અને પ્રેમથી આદર દેતાં જોઈ, ખેંગારના શૌર્ય વિષે તેનો પણ અભિપ્રાય બદલાયો. ત્રીજે દિવસે તે જીનાગઢ પહોંચ્યા ત્યારે ખેંગાર જાણે દિગ્વિજય કરી આવ્યો હોય તેમ નગરજેતોમાં ઉત્સાહ અને આનંદ પ્રસરી રહ્યો.

દરવાજા પર એક દરવાજાને ખેંગારે પુછ્યું: “બાપુ કેમ છે?”

“અનહતા! આપને મળવાજી જીવ ગળે અટકી રહ્યો છે.”

“એમ!” કહી ખેંગારે ધોડીને એડ મારી.

પ્રકરણ ૬ હું.

રા' નવધણીની પ્રતિજ્ઞા.

શહેરમાં પેસતાં કાકને એક નવાઇ લાગી. જુનાગઢ શહેર નહોતું. પણ સર્જી થયેલા ચોદાઓની છાવણી લાગતા રાજ મરણ પથારીએ હોય તે વખત પણ શહેરનો આવો ઠાઠ જોઇ તેના અચંબાનો પાર રહ્યો નહિ.

ગઢમાં જતાં, ખેંગાર ઘોડી પરથી નીચે કુદ્યો.

“કાક! મારી સાથે ચાલ!”

“મહારાજ!” કાકે ગૌરવથી કહ્યું “હું પાટણનો ભટ્ટરાજ છું; દુશ્મનનો માણસ છું. આવે પ્રસંગે પારકા માણસને સાથે રાખવો કામનો નહિ.”

ખેંગાર ખુલ્લે દીલે ખડખડ હસ્યો.

“કાક! હું તને ઓળખું છું;—મને તારા પર વિશ્વાસ છે. તારા જેવો દુશ્મન હોય તોયે શું? ચાલ.”

“જેવી આજ્ઞા” કહી કાક સાથે થયો. ખેંગારના વિશ્વાસે તેને જીતી લીધો; તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે આવો પતિ પાટણને હોય તો શુંનું શું થાય?

પરિચિત મહેલમાં ખેંગાર ઝપાટાબંધ ગયો; અને જે જે મળ્યાં, તે એને જોઇ હરખાઇ રહ્યાં.

અંદર જતાં એક પથ્થરના ચોકમાં નવધણી રા' મરણ પથારીએ પડ્યા હતા. આસપાસ તેનાં કુટુંબીઓ અને ચોદાઓ વિટાઇ વળ્યા હતા. ખેંગાર આવ્યો જોઇ બધાએ જરા દૂર ખસી રસ્તો આપ્યો.

ચિન્તાતુર, સ્નેહભીની આંખે ખેંગાર ઉતાવળથી આગળ ધસ્યો. પાછળ કાક આવ્યો. તેણે એક સાધારણ ખાટ પર સોરઠના વૃદ્ધપતિને પડેલો જોયો; અને કેવે પ્રજ્ઞે તેઓ ગઇ વખત મળ્યા હતા તે યાદ આવ્યું.

મરતી વખતે પણ તે વૃદ્ધ મહારથીના પ્રચંડ અંગના સ્નાયુએ સ્નાયુઓ પહેલાં જેવાજ સશક્ત લાગતા હતા; માત્ર તેના ગાલમાં ખાડા પડ્યા

હતા, અને આંખો ઉઠી જતી રહી હતી. તેના કપાલપર કરચલી વળી રહી હતી. અને થોડી થોડી વારે આંખો ઉઘાડી તે આસપાસ જોતા હતા.

ઝેંગાર દોડીને આવી, ખાટલા પાસે બેસી ગયો, અને પિતાનો હાથ લપ્પ જાતી સરસો આંખો. ઝેંગારની વૃદ્ધ માતા ઉંચી, ઘડપણમાં પણ તેજસ્વી લાગતી સોરઠી વીરાંગના ખાટલા પર બેઠી બેઠી પતિના પગ આંપતી હતી. તેણે ઝેંગારને જોઈ કહ્યું: “ગગા! તારા વિના જીવ ગતે નથી જતો.”

જેવો ઝેંગાર રાત્રે અડક્યો કે તેણે ડાળા ફાડી ચારે તરફ જોવા માંડ્યું. ઝેંગારે કાન આગળ જઈ યુગ પાડી:

“બાપુ—એ તો હું ઝેંગાર—બાપુ!” ડાસાએ આંખો મીચી; તેનો શ્વાસ જરા નરમ પડ્યો; અને પછી પાછી આંખો ઉઘાડી.

“ગગા” ધીમેથી ડાસા બોલ્યા.

“બાપુ.”

દરેક સ્ત્રી પુરુષ એક ચિત્તે સાંભળી રહ્યાં.

“બેટા—આ—ઓ—” મહામુરકલીયે ડાસા બોલ્યા. મહા મહેનત કરી છેલ્લી વખત તે જોર બેગું કરતા હતા એમ સ્પષ્ટ લાગ્યું અને તેની આંખમાં આવી રહેલું અમાનુષી તેજ દૂર થયું.

“રાયા—”

તરત પાસે ઉભેલો ઝેંગારનો મોટો ભાઈ પાસે આવ્યો.

“બીજા ક્યાં?”

“આ રહ્યા બાપુ!” શેરસિંહ અને ચંદ્રચૂડ—ઝેંગારના મોટા ભાઈઓ—પણ પાસે આવ્યા.

ડાસાએ આંખવતી પાણી માગ્યું; અને વૃદ્ધ રાણીએ આંગળા વતી પાણી તેના મોઢામાં મૂક્યું.

“સોમનાથ ભગ-ની—પ્ર-તિ—”

“હા. બાપુ!” ચારેએ કહ્યું. “સોમનાથ ભગવાનની પ્રતિમા. શું કહેવું છે?”

“બધું—ર—હી—ગયું” ડાસાને ધીમે ધીમે જોર આવવા લાગ્યું.

“કાંઈ નહિ, બાપુ! અમે છીએ ને” ઝેંગારે કહ્યું.

ડોસાના મોઢાપર તિરસ્કાર આવ્યો. “તમે!-”

“બાપુ! શું કરવાનું છે?”

“ભારી ગાદી-”

“તમે કહેા તે લેશે. જરા ગભરાશો નહિ-” રાયધણે કહ્યું.

ડોસીએ પાછાં પાણીનાં ટીપાં મુક્યાં.-અને રા' ની જીભ ઉકળી.

“દીકરા!” કહી તેણે “પણ લેવાં સહેલ છે.-પણ પાળવાં-”

“પાણીશું! બાપુ-”

“લઢી મરશો તો જીનાગઢ”-

“તમે બોલો.” શેરસિંહે કહ્યું “તમે કહેશો તે જીનાગઢ લેશે. પછી કાંઈ છે?”

“પાણી મુકા” કહી ડોસાએ પોતાને બેઠા કરવા કહ્યું. મહા મહેનતે ચાર દીકરાઓએ ઉંચકી ડોસાને બેઠા કર્યા અને તકાએ અઢેલી બેસાડ્યા. તેનો શ્વાસ પાછો ફાટતો હોય એમ લાગ્યું.

તરત એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે ચારે પાસે પાણી મુકાવ્યું.

“કાણુ લે બાપુ?”

ડોસાએ ધીમે ધીમે ચારે તરફ જોતાં કહ્યું: “પાણી!”

“માફ વેર વાળે, તે પિંડ સારે-ને જીનાગઢ લે.”

“હા બોલો. શું વેર વાળવું છે.”

“ભોંયફં ભાંગવું છે?”

“ભાંગીશ બાપા” રાયધણે કહ્યું.

“ને-ને-”

બધા ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી રહ્યા.

“મહિડો ૧ મારવો છે.”

૧ ભોંયશનો કિચ્છો તોડવાનું નવધણે મત લીધું હતું. ૨ કમેઠાના રાજનો છોકરો હંસરાજ, તેની બહેન રા' ખરણી લાવ્યા હતા તેથી વેર થયું હતું.

અધા થોડીવાર મુગા રહ્યા: અને શેરસિંહ બોલવા જતો હતો એટલે
'રા' એ આંખો વડેજ તેને મુગા રહેવા સુચવ્યું.

“હામો ચારણ? છે ને”—

“હા.”

“તેના ગાલ ફાડવા છે.”

અધા ચમક્યા. પવિત્ર મનાતા ચારણને આવી કૂર શિક્ષા કરવાની
અનીતિ કાઈ રજપૂત કરે એમ નહોતું. ચારે છોકરાઓ ખંચાયા. ‘રા’ એ
તેના તરફ કરડી નજરે જોયું. તેની મરતી આંખોમાં પણ ઝંટૂળ આવ્યું.

“પછી?” ચૂડચંદ્રે પુછ્યું.

“સોલંકીએ તરણું લેવડાવ્યું” ડાસાની આંખોમાં ભયંકર વિષ
બાપી રહ્યું. અધા એકચિત્તે સાંભળી રહ્યા.

“હા. બાપુ”—

“એટલે શું” તિરસ્કારથી ‘રા’ એ કહ્યું.

“ત્યારે?”

“જે સોલંકીનું નાક કાપે—”

“હા”—ચારે જણા ઉંચે શ્વાસે બોલ્યા.

“તે બારમું સારે-ને-જુના-ગઢ”—“લે” રાણીએ શબ્દ પુરો કર્યા.
રાણી પહેલીજ વખત વચ્ચે બોલી હતી. કાક તેનો પ્રભાવશાળી ચહેરા-
તેની તીક્ષ્ણ આંખો જોઈ રહ્યો. ત્યાં ઉભા રહેલા અધાનાં ફંવા ઉભા થયાં
હોય એમ લાગ્યું.

કાક બોલ્યું નહિ. બાર દિવસમાં ગુજરાતના નાથનું નાક કાપવું એ
રમત વાત નહોતી. ચારે પુત્રો શરમિન્દા થઈ ઉભા રહ્યા. કાકને કપાળે
પરસેવો વળ્યો. રાણીએ વાઘણની માફક માથું ઉંચું કર્યું. તે રાયધણ અને
ચૂડચંદ્ર તરફ ગુસ્સામાં જોઈ રહી.

“ચાંદાર એ તો ચુડી પહેરી-રાયા તું પણ પહેર.”

૧ જે ચારણે તે પકડાયા ત્યારે એની મશ્કરી કરી હતી.

૨ ચૂડચંદ્ર અગ્રાજનો ભક્ત હતો. તે હંમેશાં ચુડીઓ પહેરતો.

ડાસાએ આમતેમ નજર કરી; અને નિરાશ થઈ તેણે પટરાણી સામું જોયું, અને તેની પાછળ ઉભેલી રાણીએ તરફ તિરસ્કારથી જોયું.

“રાણી! આ છોકરા કોના સેવ્યા?” મોટે અવાજે તિરસ્કારથી ડાસાએ પુછ્યું. “કહો તો ખરાં?”

ત્યાં મળેલા બધા ધુલ ઉડ્યા: ધણાખરા નીચું જોઈ ઉભા રહ્યા; કાક ચારે પુત્રો તરફ ધ્યાનથી જોઈ રહ્યો. એકદમ તેણે ઐંગારનું સ્વરૂપવાન મુખ તેજે ચમકતું જોયું. કાકના હૃદયમાં ધાસ્કો પડ્યો;—તે જ પળે તેણે મુંગલની રમત ખલાસ થઈ જતાં જોઈ.

ઐંગારે પોતાનું માથું ગર્વથી ઉંચું કર્યું, અને ડાસા સામું એકામ નજરે જોયું. તેના હોઠ ભયંકર નિશ્ચલતામાં ખીડાયા હતા.

“બાપુ! હું તમારો પિંડ સારીશ.”

“ગગા!” ડાસાએ ચકિત થઈ પુછ્યું.

“હા. બાપુ કાં તો શ્રાદ્ધ સારીશ.—નહિ તો—તમારી પાછળ” ડાસાએ ઐંગારનો હાથ ઝાલવા પ્રયત્ન કર્યો. ઐંગારે બાપનો હાથ ઝાલ્યો; રા' એ છાતી સરસો ચાંપ્યો.

“દીકરા! જાદવકુલમાં દી—” કહી શાન્તિથી ડાસાએ આંખ મીચી તેના મોઢાપર મીઠાશ—જરા કાંઈ હાસ્ય જેવું—રમી રહ્યું. તેના શ્વાસ મંદ પડ્યો. થોડી વારે તેણે આંખ ઉઘાડી “ગ.”—

“બાપુ”—ઐંગારે નીચા વળી કહ્યું.

“પિંડ—”

“પિંડ મુકીશ?”

“શતં—જી—” કહી પાછી ડાસાએ આંખ મીચી. બધા પુતળાં જેવા સ્તબ્ધ બની ઉભા રહ્યા.

રાણીએ બે દીપાં પાણી મુક્યું અને એક શ્વાસનો ઉછાળો આવ્યો. રા'ના મળામાં મરણ ધંટ વાગ્યો; અને બીજી પળે તેના ડોળા ઉઘડી ગયા. રા' નવધણીને દેહ પડ્યો—અને પરિજનો “જય મહાદેવ” કહી રહ્યા.

પ્રકરણ ૭ મું.

રા' ખેંગાર.

તરત ખેંગાર ત્યાંથી ફર્યો “કાકભટ્ટ!”

“જી.”

“મારે તમારું કામ છે. આ તરફ આવો.”

તરત આસપાસ ઉભેલા લોકોએ માર્ગ આપ્યો અને એ બે બહાર નીકળ્યા.

“ભટ્ટરાજ! મારે તમારી જોડે વાત કરવી છે.”

“અત્યારે?” જરા વિસ્મય પામી કાકે પુછ્યું.

“હા. અત્યારેજ. કાક! હું અહિયાં આવ્યો ત્યારે આ બધું થશે તેની મેં આશા નહોતી રાખી.”

“મને પણ એમજ લાગ્યું.”

“હવે મારી બાજુ જુદા રંગની થઇ ગઇ.”

“કેવી રીતે?”

“મારે પાટણ જોડે વિગ્રહ શરૂ કરવો પડશે. મને નહોતી ખબર કે આટલો વહેલો કરવો પડશે. કેમ બોલતો નથી?”

“મહારાજ! આપની છેલ્લી પ્રતિજ્ઞા જોઈ પછી હું શું કહું?”

બહાજ સ્નેહથી ખેંગારે કાકને ખબરે હાથ મુક્યો.

“મારી જગ્યાએ તું હોત તો શું કરત?”

“આપે કંઈ તેજ.”

“ત્યારે?”

“બાપુ! સૌરઠ આવી હું તો તમારા ગુણનો દાસ થઈ બેઠો છું.”

“કાક! તું મિત્રજ થઈ રહે એટલે મારે બીજું કંઈ નહિ જોઈએ.”

“આ ભવે તો મહારાજ! તમારો મિત્ર રહેવાનો.”

“ત્યારે એક અનુગ્રહ કર.”

“બોલો. શું કરમાવો છો?”

કાક! મને એક સ્પષ્ટ વાત કહે. તું મને બોળ્યો છે—મારી પ્રતિજ્ઞાઓ તું જાણે છે. શું જયદેવ ચક્રવર્તિ થવાને સંજોગો છે—ને હું નથી?”

“મહારાજ ! હું આજે તેજ વિચાર કરતો હતો—કે તમે પાટણની ગાદીપર હોત તો વિક્રમરાજની કીર્તિ લોકો વિસરી જાત.”

જરા ગર્વથી ખેંગાર ટટાર થયો. “પાટણની ગાદીમાં શું છે અને જુનાગઢની ગાદીમાં શું નથી?”

“ત્યાં મુત્સદ્દીપણું ને શૌર્ય બે છે—અને અહિયાં માત્ર શૌર્ય છે.”

“કાક” એકદમ કાક તરફ ફરતાં ખેંગારે કહ્યું “મારું શૌર્ય અને તારું મુત્સદ્દીપણું એ બે શું ન કરી શકે?”

કાક ચમકીને પાછો હઠ્યો. “મહારાજ ! એ શું બોલો છો?”

“સત્ય. મારે તને મારો મંત્રી કરવો છે.”

કાકે એક નિસાસો મુક્યો. “મહારાજ ! તે કેમ બને?”

“સહેલાઈથી ! અહિયાં આવીને રહે.”

“હું?” કાકે ડોકું ધુણાવ્યું.

“શું જયદેવને વેચાયો છે?”

“ના.”

“ત્યારે એ સ્વાર્થી તારી શી કદર કરવાનો હતો?”

“તે પણ જાણું છું. પણ જેમ તમને મારામાં શ્રદ્ધા છે, તેમ બીજા એક મિત્રને પણ છે.”

“કોને ત્રિભુવનપાલને?”

“હા. તમે તો મને આજે બોલાવો છો; તેણે તો જ્યારે હું લાટમાં રખડતો સૈનિક હતો ત્યારે મારો હાથ ઝાલ્યો.”

“તેથી શું તારું ભાગ્ય પડીકે બાંધે છે?” ખેંગારે પુછ્યું.

“તે તો વિધાતાએ ક્યારનુંબે બાંધ્યું હશે.”

“કાક”—

“બોલો.”

“તારા જેવો હરામી તેમજ ભલો માણસ મેં બીજે જોયો નથી.”

“ને મારો આટલો કડવો અનુભવ લીધા પછી કોઈ મારી આવી કદર કરનાર પણ મેં જોયો નથી.”

“તું નહિ જ માને?” નિરાશાથી ખેંગારે પુછ્યું.

“ના.”

“કાક! મેં ધાર્યું હતું કે મારું આજે ભાગ્ય ઉઘડ્યું: હવે લાગે છે ઉલટું બંધ થઈ ગયું” માયું ધુણાવી ખેંચારે કહ્યું.

“એમ નિરાશ શા માટે થાઓ છો? તમારે લલાટે શુંયે લખ્યું હશે.”

“ખીનું ગમે તે હશે. એક વસ્તુ તો લખાઈજ છે.”

“શી?” કાકે પુછ્યું.

“ટેક.”

“ત્યારે મહારાજ! બધી દુનીયા જખ મારે છે.” થોડી વારે બન્ને મુગા મુગા ઉભા રહ્યા.

“તું ત્યારે દુશ્મનના પક્ષમાં જ જવાનો.”

“શું કરું?”

“ખરી વાત છે. જેવી મારી ટેક તેવી તારી પણ કાક! મારે ત્યારે દુશ્મનાવટ કેળવવી પડશે.”

“કેવી રીતે?”

“મારી પ્રતિજ્ઞા પછી તારા જેવા પટ્ટણીને છુટો કેમ રખાય?”

કાક સમજ્યો. “મહારાજ! ખરી વાત છે. હું બન્દીવાન થવાને તૈયાર છું.”

“આજથી બારમે દિવસે તને છોડી મુકીશ.”

પ્રકરણ ૮ મું.

ગર્વમર્દન.

અનાથ પણ મગરૂર મંજૂરી જેમ તેમ પોતાના રડતા હૃદયને છાનું રાખી શકી. મગરૂરી જતાં તે નિર્બલ થઈ હતી; પોતાની માનસિક સૃષ્ટિની મળહ બૂલી સામાન્ય સંસારના સુખ દુઃખનો શીકાર થઈ પડી હતી.

તેનો સ્વભાવજન્ય ગર્વ કાંઈ ગયો નહોતો; પણ તેના હૃદયમાં સંચાર પામેલા નવા ભાવોએ તે ગર્વને ગુલામ બનાવ્યો હતો. પોતે શા માટે

આમ ચિન્તા કરે છે, પોતાને શા માટે કાક જતાં આવી બેચેની થાય છે, પોતે કેમ આમ નિરાશ્વાર થઈ રહી છે-એ પ્રશ્નો તેના મનમાં પેદા થતા; પણ તેનો નિર્ણય થાય તે પહેલાં વિજેતા કાકનો વિચાર આવતો,- અને નિર્ણય કરવો રહી જતો.

પાટણથી નીકળ્યા પછી તેના વિચારસાગ્રાંજ્યનો કાક મહારાજ થઈ રહ્યો હતો. પણ જ્યારે તે એકલો આમ ચાલ્યો ગયો ત્યારે તેની બુદ્ધિ મરી ગઈ, તેનામાં વિચાર કરવાની શક્તિ રહી નહિ, જાણે છાતી ચીરી હૈયું દૂર દોડી ગયું હોય એમ લાગ્યું. શું થયું તે તે સમજી નહિ, કેમ થયું તે પણ ન સમજી-માત્ર એટલું જ લાગ્યું કે તે પોતે સજીવ નહોતી, જીવ ચાલ્યો ગયો હતો-ઘોડીપર બેસી, દૂર દોડી જતા કાકની સાથે નાસી ગયો હતો.

પહેલાં વિચારો આવતા-હવે વિચારશૂન્યતા આવી. પહેલાં હૃદય શાન્ત રહેતું-હવે હૃદયમાં ઉર્મિઓની પરંપરા ઉછળી રહી. પહેલાં વિચાર-માં કાકનું મુખ આવતું-હવે હૃદય કાકમય થઈ રહ્યું. મંજરીને સમજ પડી નહિ.

પહેલાં તે કાકને તુચ્છ ગણતી, પાટણથી નીકળતાં તેના પર ભાવ આવ્યો, હવે તે સર્વોપરી થઈ બેઠો. તેની મૂર્તિના પગ આગળ ભાવના ને બુદ્ધિ દીન વદને ધૂળમાં રગદોળાવા લાગ્યાં.

પહેલાં કાકની બુદ્ધિ વિષે વિચાર આવતા, તેના શૌર્યને બીજ સાથે સરખાવતી, તેના રૂપની બીજના રૂપ સાથે તુલના કરતી. હવે તે કાંઈ કરી શકી નહિ, હવે નજરે માત્ર કાક જ દેખાયો. પહેલાં કવિની નજરે તેનું રૂપ જોતી-બ્રાહ્મણ કન્યાની નજરે તેના સંસ્કાર જોતી-વિરાંગનાની નજરે તેનું શૌર્ય જોતી: હવે એક જ દૃષ્ટિબિન્દુ રહ્યું-શીતું. તેની અસ્વસ્થ કલ્પનાશક્તિએ તેને માત્ર જોયો-પુરુષોત્તમ રૂપે જ. પહેલાં માત્ર મન સાથે રહેવાની ઇચ્છા કરતું-હવે તેનું હૃદય, તેના અંગેઅંગમાં છુપાયેલું ભયંકર શીત્વ તેને માટે તલસતું.

મંજરી ઉર્ધ્વિના ઉછાળા બેઈ મહારાઈ, હૃદયનો તલસાટ બેઈ ચમકી. આવો અપરિચિત, ભયંકર, તોફાની તલસાટ તેણે અનુભવ્યો ન-

હોતો, પોતે અનુભવશે એવી આશા રાખી નહોતી. તે થાકી, હારી, ગભ-રાઈ-પણ તલસાટ મટયો નહિ; તેને શાન્ત કરવાનું સ્વાસ્થ્ય રહ્યું નહિ. તેને પોતાના પર, પોતાના સંસ્કાર પર, પોતાની નિશ્ચલ માની બેઠેલી વિશુદ્ધિ પર તિરસ્કાર આવ્યો; છતાં કાંઈ વળ્યું નહિ.

હૃદયચક્ષુઓ સ્પષ્ટ રીતે જોવા લાગ્યાં કે હવે કાંક માત્ર ભાવનાઓ સંતોષનાર કે હૈયાનો હાર નહોતો-એ તેનો ભરથાર હતો-તેના દેહનો, તેના જીવનનો, તેની આશાનો નાથ હતો-તેના ભવિષ્યના સંતાનનો પિતા હતો.

જેમ ધરતીકંપ થતાં પાતાળ દેખાય તેમ સંસ્કારી મંજરી આ વિચાર-પાતાલ જોઈ કાંપી ઉઠી; પણ આ પાતાલ દેખી નાસી જવાની શક્તિ નહોતી, તેમ મન પણ નહોતું. તેણે એ પાતાલમાં પડતું મુક્યું.

તે રસસાગરને તીરે હતી-હવે સાગરમાં આંખો મીચી ઝંપલાવ્યું. રસોર્મિઓ ચારે તરફ ફરી વળી, તેને પલાળી-તેને ગભરાવી, ડુબાડી. આત્મભાત કરતી હોય તેમ પોતાને તણાવા દીધી-આશા માત્ર એક જ રહી કે તળીયું ક્યારે મળે.

અણુધારેલા પ્રસંગો, અણુબોલેલા શબ્દો, અણુવિચારેલા ભાવો મનમાં ખડા થયા. તેના રસિક સ્વભાવનો ધોધ રસસ્પર્શના પ્રતાપી તેજમાં રંગાતો આગળ વધ્યો. તેને સાગર સાથે મળવું હતું.

ચાર દહાડાની મુસાફરીમાં તેના મનોરાજ્યનું ચક્ર બદલાઈ ગયું. પોતાનો ગર્વ, પોતાનું અતડાપણું, પોતે કરેલું કાંકનું અપમાન-એ બધા માટે તેણે પશ્ચાત્તાપ કર્યો. કેવી પળો ગુમાવી? અને તે માત્ર પોતાના અભિમાનથીજ. પોતે કેવી મૂર્ખ? તેણે સંકલ્પ કર્યો કે હવે નવું જીવન શરૂ કરવું-જીનાગઢ જઈ કાંકને પગે પડવું, ક્ષમા પાચવી, તેની દાસી બની રહેવું.

આ પોતાનું અધઃપતન જોઈ તેને ગુસ્સો આવ્યો-જવાબમાં તેનું હરામખોર હૈયું હસવા લાગ્યું. તે પોતાના સંસ્કારો અને શુદ્ધતા સંભારવા લાગી-જવાબમાં તેનું ચંચલ હૃદય મદભર્યું બની તેની ઠેકડી કરવા લાગ્યું.

તેણે પિતા સંભાર્યા—સામે કાક ખડો થયો; પોતાના સંકલ્પો ફરી કર્યા—
ત્યારે તેના કંઠપર વિરામ લેવાનું મન થયું; શાસ્ત્ર સંભારવા ગઈ અને
અલકાપુરી સાંભરી, બોલાઈ ગયું:

સંકીર્ણં મણિભિરમર પ્રાર્થિતા યક્ષકન્યાઃ ॥

નીલીલન્બો વ્યુક્તિશિથિલં યત્રિન્ધ્રાધરાણામ્

ક્ષૌમરાંગા^૧

શ્લોક અધુરો રહ્યો. શરમનું માર્યું તેનું મ્હોં લાલચોળ થઈ રહ્યું.
જાણે ચોરી કરી હોય તેમ જોઈ રહી; અને પછી બોલી

શ્રીમન્ મંહલનાથ મદનૃપતિ; સૌમાન્યનાથો મમ ।

એકદમ સોમભદ્રના અવાજે તેને જાગૃત કરી

“બા! બા પેલું જુનાગઢ.”

પ્રકરણ ૯ મું.

કાકની શોધ.

મંજરી નવી સૃષ્ટિમાં સંચરી. તે સૃષ્ટિના રંગ આગળ વિધાતાની
વિભૂતિ પણ નકામી, નીરસ લાગી. તેની ભૂમિ યૌવને મઠી હતી; તેના
વ્યોમમાં પ્રેમ પ્રકાશતો હતો. તે સૃષ્ટિમાં તે વિહરતી હતી, નાચતી હતી.
તેમાં માત્ર જોજ જણુ હતાં: તે અને કાક.

૧. મેઘ દુત, આખા શ્લોકનો તરજુમો આ પ્રમાણે છે:

જ્યાં યંત્રાના જળધકી શિળા વાયુને સેવી સેવી
મંદીરોની તટપર જ્યાં, શીળી જાયે રમંતી
શોધી કાઢે મણી, કનકની રેતિમાં ઢાંધી ઉડા
ચાલે જેને અમર, કુટડી યક્ષની એવી કન્યા
નીલીલન્બી દિલી થઈ જતાં સગથી કામિઓ જ્યાં
ખેંચી લેતા, અપલકરથી, ચીર બીરબાધશનાં.

૨. કીલાભાઈનો તરજુમો.

તેણે ધાર્યું હતું કે કાક જીનાગઢને દરવાજો મળશે. પણ તેને ત્યાં ન જોતાં તે જરા વિરમય પામી; પછી પોતાના ગાંડપણનો વિચાર આવ્યો— તે અહિયાં ક્યાંથી હોય ? તેને હજાર કામ હશે ? તે ક્યાંથી જાણે કે તે અત્યારે આવવાની છે ? પછી પાછું હૃદય વિમાસણમાં પડ્યું—પોતે કહેલા શબ્દો યાદ આવ્યા “શુનીમન્વેતિ શ્વા” પોતે કેવી ચીંતાવણી, મીનજી, અધમ !

સોમભટ્ટે તપાસ કરી જટાનાથ આચાર્યનું ઘર ખોળી કાઢ્યું. જ્યારથી તેની માએ ઉદા મહેતાનો આશ્રય રવીકાર્યો હતો ત્યારથી જટાનાથ આચાર્યનું ઘર તેના હૃદયમાં રમી રહ્યું હતું. પણ અત્યારે ત્યાં પહોંચતા પણ તેને કાંઈ રસ ન પડ્યો.

એક શિષ્ય આવી બારણામાં ઉભો.

“કાણુ છો ?”

“આચાર્યજી છે કે ?” સોમભટ્ટે પુછ્યું.

“પણુ છો કાણુ ?”

“આ આચાર્યની છોકરી આવ્યાં છે.”

“કાણુ—વત્સલીબા.”

“ફરદત્ત ! હું તેની છોકરી !” મંજરીએ એટલી સાંઢણીપરથી કહ્યું. શિષ્ય ચમક્યો. મંજરી સામે જોયું—અને તેના તેજે અંબાઈ મૂઢ જોવો ઉભો રહ્યો.

“કાણુ મં”—આખરે તે બોલ્યો.

“હા. હુંજ મંજરી. દાદા ક્યાં છે ?”

સાત વર્ષે ફરદત્તે મંજરીને જોઈ અને વેદાભ્યાસજડ બ્રાહ્મણ એ સુંદરીનું થયેલું રૂપાંતર જોઈ ગભરાઈ ગયો. તે વિનય છોડી એકદમ ધરમાં જતો રહ્યો. અને તેના ક્ષોભ જોઈ સોમભટ્ટ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

થોડીવારે મંજરી અને તેના સાથીઓ બધા સાંઢણીઓ પરથી ઉતર્યા અને એટલામાં બીજો શિષ્ય તેનું સ્વાગત કરવા આવ્યો.

નિરાશ હૃદયે મંજરી ધરમાં ચર્ધ. તેણે કાકને અહિયાં તો જોવાની આશા રાખીજ હતી. વૃદ્ધ જટાનાથ આચાર્ય અમિહોત્રી હતા અને

અમિ સમક્ષ બેસી જપ કરી રહ્યા હતા. તેમની ઘોળી લાંબી દાઢી તેમના પેટપર પથરાઈ હતી; રૂદ્રાક્ષની મોટી માળાઓ તેમની ડાક, અને હાથ શોભાવી રહી હતી; તેમની વૃદ્ધ પણ મોટી પ્રભાવશાળી આંખો નાસિકાગ્રનું ધ્યાન કરી રહી હતી.

નિશ્વાસ મુકી તેમણે આંખો ઉઘાડી.

“કાણુ વત્સલી” —

“ના, દાદા એ તો હું.”

ઘણા વર્ષના યોગાભ્યાસની ટેવથી અણુઅણુપણે આચાર્યે આંગળી નાક આગળ લઈ જઈ કયા નસ્કોરામાંથી શ્વાસ નીકળે છે તે તપાસ્યું; અને ધીમેથી જાણે બરફના ઢગલા પર સૂર્ય કિરણો પડે તેમ તે હસ્યા. “કાણુ મંજરી!”

“હા, હું જ, કેમ છો?”

“તું બહુ મોટી વધી ગઈ.”

મંજરી આવીને સામે બેઠી “કેટલાં વર્ષ થયાં?”

તેણે હસીને કહ્યું. તેની આસપાસ આચાર્યના શિષ્યો, આંખો ફાડી, આવીને ઉભા રહ્યા.

“તું કેટલી હતી, હું?” ડાસાએ હસીને જાણે પોતે એકલા જ બોલતા હોય તેમ કહ્યું “વત્સલી તને લઈ આવી ત્યારે દશ વર્ષની હતી નહિ? રૂદ્રા તે પહેલો પ્રહયગ્ર આરંભ્યો ત્યારે.”

“મહારાજ! તેને સાત વર્ષ થયાં.”

“બરાબર છે, છોકરી! તું ક્યાંથી આવી?”

“ખાટણથી.”

“ખાટણ. હા તે કહાણું હતું કે તું ખંભાતથી ત્યાં ગઈ.”

“તારી મા ક્યાં છે?”

“ખંભાત.”

“એ દુર્લુહિવાળી છોકરીએ હજી અપાસરો છોડ્યો નથી. હર હર તું ક્યાં હતી ત્યારે?” ડાસાએ જરા વહેમાઈ પુછ્યું.

“પિતાજીના મિત્ર ગજનન પંડિતને ત્યાં હતી.”

“ગજનન-ગજનન-પંડિત-હર-હર-હર-એ અહિયાં ત્રીજી સાલ આવ્યા હતા. મહા વિદ્વાન-મહા સમર્થ-” કહી પાછી પોતાની આંગળીઓ આચાર્ય નસ્કેરા આગળ લઈ ગયા. “અહિયાં કોની જોડે આવી?”

“દાદા! પછી હું પરણી.”

“હું” ડોસાએ સાશ્વર્ય ઉઠ્યું જોયું. બધા શિષ્યો એક બીજાના સામું જોવા લાગ્યા.

“શું કહે છે? હર-હર.”

“સાચું—”

“કોની જોડે?” મંજરીએ શરમાઈ નીચું જોયું.

“જયદેવ મહારાજના ભટ્ટરાજ છે.” સોમભટ્ટે ઉમેર્યું.

“ભટ્ટરાજ!” ડોસાએ ગુસ્સામાં પુછ્યું. “ભટ્ટરાજ! હર-હર—”

“હા. લાટના—”

“છોકરી!”

“મહારાજ!” સોમભટ્ટે મીઠાશથી કહ્યું. “મહાસમર્થ મહારથી છે.”

“પણ તેનું ગોત્ર કયું?” ડોસાએ મંજરીની સામેથી સોમભટ્ટ તરફ જોતાં કહ્યું.

“જામદગ્નેય” ધીમેથી મંજરીએ ઉમેર્યું.

“મહારાજ! દ્વાપરમાં દ્રોણાચાર્ય હતા તેનાથી પણ એમની યુક્ત-કળા ચઢે એમ છે.”

“હર-હર-હર-” તિરસ્કારમાં આચાર્યે કહ્યું.

“નવધણ રા’ જેણે એકલે હાથે પકજો હતો તે.”

“હર-હર-હર” બહુમાન દરેક અક્ષર ઉચ્ચારતાં ડોસાએ કહ્યું.

“તે ક્યાં છે?”

“અમે તો જાણ્યું કે અહિયાં આવી પહોંચ્યા હશે. એમને જરા કામ હતું તે પહેલા આવ્યા. અહિયાં આવ્યા નથી?”

“ના”

મંજરીને ફાળ પડી; તેણે ચિન્તાતુર મુખે સોમભટ્ટ સામું જોયું.

“મહારાજ!” રૂદ્રદત્તે કહ્યું “હવે આ બધાને સ્નાન બાન કરાવીયે. ધાક્યાં હાયાં આવ્યાં છે.”

“હર-હર! હું તો ભૂલીજ ગયો. ઉઠ દીકરી પછી વાત કરીશું.”

મંજરી ઉઠી, પણ તેના જીવ છંદે ચડ્યો. તે નાહી, ખાધું, પણ એન પડ્યું નહિ. તેને માન શુકન થવા લાગ્યાં, તેનું હૃદય ચક્રોળે ચડ્યું. કાક ક્યાં હશે એજ વિચાર થવા કપોં. ખાઇ કરી તેણે સોમભટ્ટને તપાસ કરવા મોકલ્યો; થાક ઉતારવા સુતી પણ ઉંધ આવી નહિ. તે ઉઠીને આમ તેમ ફરવા લાગી, પણ જીવને જંપ વળ્યો નહિ.

તેણે રૂદ્રદત્તને બોલાવ્યો ને ખેંગારની ખબર કહાડી. ખેંગાર લશ્કર લઇ હુંસરાજ મહીડાને મારવા ગયો હતો એમ સાંભળ્યું. તેનો વિચાર ખેંગારને મળવાનો થયો હતો તે પણ અશક્ય થઇ પડ્યો. પાંજરામાં સિંહણ પુરાઇ હોય તેમ તે પછાડા મારવા લાગી. રાત પણ વેરણ થઇ; આટલી મુસાફરી પછી પણ આંખ મીંચાઇ નહિ.

બીજે દિવસે તેની સાથે આવેલા લાટના બધા થોદાઓએ તપાસ કરવા માંડી, પણ કાંઇ પત્તો મળ્યો નહિ. મંજરીનું હૃદય ચીરાઇ જવા માંજું, ન સમજાય એવા તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા; તે હિમત હારવા લાગી. તેણે જટાનાથ આચાર્ય ને રૂદ્રદત્તને તેમજ બીજા શિષ્યોને તપાસ કરવા કહ્યું પણ કાંઇ આશા લાગી નહિ. તેના મનમાં ઘ્રાસ્કો પડ્યો. કાક જીવતો છે, જીનાગઢમાં છે એની શું ખાત્રી? જેની એ પાછળ દોડ્યો તે માથાને મળ્યો હોય તો?

તેને જીનાગઢ ઝેર સમાન લાગ્યું. ત્યાંથી નાસી જઇ, સોરઠના ગામેગામમાં શોધ કરવાનું મન થયું. તેણે સોમભટ્ટને કહ્યું, અને તે નિમક-હલાલ થોદો બીજે દિવસે પોતાના શાગિદો લઇ ચારે તરફ તપાસ કરવા નીકળી પડ્યો. તેણે મંજરીને ઘણી સમજાવી અહિયાંજ રાખી.

બીજી રાતે પણ તેને ઉંધ આવી નહિ. નીચે એટલાપર આચાર્યના શિષ્યો બેસી ગપાટા હાંકતા હતા; અને ઉપર બારીમાં લપાઇ મંજરી આંસુ સારતી હતી. એટલામાં કાકના ઘાંટો સંભળાયો.

“ફરદત્ત ! ફરદત્ત ! અહ્યા એક વાત પુછું.”

“શું ?”

“ ‘કૈલાસમિવ દુર્વર્ષમ્’ એટલે શું ?”

એકદમ મંજરી અમકી. આ તેના પ્રિય શબ્દો અહિયાં ક્યાંથી ?

“કપાળ તારૂં” ફરદત્તે અર્થ કર્યો. “રખડેલ ! તું વળી એ ક્યાંથી લઇ આવ્યો ?”

“જમે ત્યાંથી. શાસ્ત્ર તો જાણે તુંજ લખ્યો હશે. કહેતો ખરો. મને સમજ નથી પડતી.”

“પણ તું એ લાવ્યો ક્યાંથી ?”

“એક માણસ છે તે કાંઈ એવું બોલ્યાજ કરે છે. એ શું ?”

મંજરીએ હોઠ પર હોઠ ખીચા. અંધારામાં પણ તેની તેજસ્વી આંખો તનખા ખેરવવા લાગી.

“કાણ જાણે કાંઈ હશે”—ફરદત્તે બેદરકારીથી કહ્યું “જવા દેની.”

“ફરદત્ત ! એ લીટી મને આવડે છે” મંજરીથી ન રહેવાયું. તે વચ્ચે બોલી.

“કૈલાસમિવ દુર્વર્ષમ્ કાલામિમિવ દુઃસદ્મ ।”

પેલો નવો માણસ ચકિત થઇ ગયો. “હા ! એજ ! તમે ક્યાંથી લાવ્યાં ? એ કાણ છે ફરદત્ત !” તેણે ધીમેથી પુછ્યું.

“એ તો આચાર્યજીની કુહિતા.”

“ફરદત્ત, ઉભા રહો હું હેઠળ આવું છું” કહી મંજરી નીચે આવી.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

કાંક જાઓ.

મંજરી અભિમાન દૂર મુકી નીચે ઉતરી. ઢોંગ કરવો, જુદું બોલવું એ તેના સ્વભાવ અને આદર્શોથી વિરુદ્ધ હતું; છતાં અત્યારે આ વિચિત્રતાનો વિચાર કર્યા વગર તે બહું કરવા તૈયાર થઈ. તેના હૃદયમાં આ અસ્વાભાવિક વર્તણૂકથી જરા ડંખ લાગતો; પણ ડંખના ચટકાનો કંઈકને

મેળવવાના તક્ષસાટ આગળ કાંઈ હિસાબ નહોતો. તેને લાગ્યું કે જો કાક જ આ શબ્દો બોલતો હોય તો આ બ્રાહ્મણ શિવાય બીજો રસ્તો તેને પત્તો લાગવાનો નથી.

રાતના અંધકારમાં સહેલે ઉતરી આવેલી ઉષા જેવી મંજરીને જોઈ બીચારો મંજુભદ્ર તો દિવ્ય થઈ ગયો; અને મોઢું ફાટી જોઈ રહ્યો.

“રૂદ્રદત્ત! આ તમારા મિત્ર મંજુભદ્ર કે?” જરા હસીને મીઠાશથી મંજરીએ કહ્યું. મંજરીની આંખમાં આ વખતે ભયંકર મોહિની હતી. આવાં નયનરશ્મિઓ દેવ દાનવ ન સાંખી શકે તો બિચારો મંજુભદ્ર ક્યાં?

“બા!” રૂદ્રદત્તે કહ્યું “મંજુભદ્ર રાજ્યગોરના શિષ્ય છે.”

“એમ કે? પણ રાજ્યગોરના શિષ્ય થઈ જુનાગઢના નામપર પાણી ફેરવે છે?” હસીને મંજરીએ પુછ્યું.

મંજુભદ્ર રાજ્યગુરુના શિષ્ય હતો—પણ વેદાભ્યાસ કરતાં રસોઈ કરીને ઝાપટવામાં વધારે પ્રવીણ હતો. આ પ્રશ્ન જોઈ તેના અચંબાનો પાર રહ્યો નહિ.

“કેવી રીતે?” રૂદ્રદત્તે પુછ્યું.

“કાંઈ પરદેશી વિદ્વાન તમારી મશ્કરી કરે ને તમે જવાબ નહિ આપો.”

“પણ બા! મને સંસ્કૃત આવડે તો ને—”

“ઓહો! એટલુંજ ને” મંજરીએ કહ્યું.

“કેમ એટલું જ?”

“કાંઈ એમ પરદેશીને નમતું અપાય? એ આ શબ્દોથી શું કહેવા માગે છે તે ખબર છે?”

“ના.”

“કહે છે કે કૈલાસની માફક મારી વિદ્વતાને કાંઈ પહોંચી શકે એમ નથી; અને કાલામિની માફક પરદેશી ઓત્રિયોને હું બાળીને ભરમ કરું છું. આવું અપમાન સહો છો?”

“પણ મને આવડે નહિ તે?”

“એમાં શું? તમને એ મળ્યો ક્યાં તે તો કહો?”

મણિભદ્રના મુખપર લય. વ્યાપી રહ્યો. તેણે ચારે તરફ જોયું; અને ખોલતાં ગુંગળાઇ ગયો.

“રાજગઢમાં હશે. રાજગોરના શિષ્યને બીજે કયાં વિદ્વાનો મળે?”

રૂદ્રદત્ત મંજરીના પ્રશ્નનો ગૂઢ અર્થ કાંઈ સમજ્યો નહિ; પણ તેનો ગમે તે હેતુ હોય તે પાર પડે તેમાં મદદ કરવા તેણે કહ્યું. “તે મણિભદ્ર! ગભરાય છે શું? પરદેશી પંડિત કાંઈ છુપો રહેશે?”

“ના-ના-પણ.”—

“અરે એ તો કાંઈ કેદી હશે?” મંજરીએ ધીમેથી પુછ્યું.

મણિભદ્ર ચમક્યો ને મોઢું ફાડી જોઈ રહ્યો. રખેને તે ચમકી જાય એમ ધારી મંજરીએ જુદો પાટો બાંધ્યો. “જે હોય તે. પણ તમારે તેને નમાવવો તો જોઈએ.”

“ખરી વાત છે” રૂદ્રદત્તે પણ પાણી ચડાવા માંડ્યું “નહિ તો તે વળી તેને દેશ જઈ કહેશે કે જુનાગઢમાં બધા મણિભદ્રના જેવા જ છે.”

“કેમ મણિભદ્ર તે કેવા છે?” મંજરીએ પુછ્યું “અરે એક કામ કરો.”

“શું?”

“એ પંડિતને એક શ્લોકમાં જવાબ આપો.”

“એજ પીડા છે ને” કપાળ પર હાથ મુકી નિસાસો મુકી મણિભદ્ર બોલ્યો. “બાર બાર વર્ષ ગુરનાં ચરણ સેવ્યાં, પણ એક આખો શ્લોક મોઢે ચડ્યો નહિ.”

મંજરીએ એક પળવાર વિચાર કર્યો ને કહ્યું: “હરકત નહિ. એક રસ્તો બતાવું.”

“શો?”

“એમ કહો કે હે અભિમાની! જુનાગઢની તો છોકરીઓ કવિ-કુલશિરોમણી છે. તેને જીતવાની શરૂઆત કર, અને પછી જુનાગઢી પંડિતની સાથે હામ બીડ.”

“હા. એ તો કહ્યું.”

“પછી ને બહુ પાંડિત્યનો આડમ્બર કરે તો લાઇ જાશે મને”—

“તમને !”—

“હા મને.”

“પણ આ પંડિત છે ત્યાં જવાય એવું નથી” ધીમેથી મણિભદ્રે કહ્યું.

“તમે જાઓ છો ને ?”

“હા.”

“ત્યારે એક દિવસ તમારે બદલે હું જઈશ.”

“તે કાંઈ બને નહિ” ગભરાતાં મણિભદ્રે કહ્યું.

“નહિ તે શું બને ?” આકર્ષક હાસ્ય બાણ ફેંકી મંજરીએ કહ્યું.

“પણ આપણે શું વિદ્વાતામાં પાણી ખોઈશું ? અને ને એ હારશે તો જશ બધા તમને જ મળશે. કેમ ખરૂં કેની રૂદ્રદત્ત ?”

“હાસ્તો.”

“જોઈશું. હું આટલું તો કહી જોઉં.”

“પણ અમને કહેજો કે એ શું કહે છે. હોં.”

“હા. કાલે સવારે.”

“વાર.”

બાલક પહેલી ચોરી કરી નીકળે તેમ, તરતાં શીખનાર પહેલીવાર તરી પાર ઉતરી આવે તેમ, મંજરી પોતાની બાહોશીથી હરખાતી હરખાતી ઉપર આવી. જુઠાણાંથી તેણે મણિભદ્ર પાસે કામ કઢાવ્યું તેથી તે શરમાઇ નહિ, ઉલટી હરખાઇ, અને ગર્વ વધ્યો; અને કાકને મળવાની ઉગતી આશાની હુંકમાં સુતી. ઉંઘમાં પણ કાકને મળવાનાં સ્વપ્નો તે જોઈ રહી.

પરોડીયે તે ઉઠી; મણિભદ્ર ક્યારે આવશે, આવશે કે નહિ, એ પરદેશી વિદ્વાન કાક હશે કે કોઈ બીજો, કાક હોય તો સંદેશો સમજશે કે કેમ એવા એવા અનેક તર્કવિતર્કો તેના મનમાં ઉઠવા લાગ્યા. અત્યારે તેની પાસે સોમભટ્ટ પણ નહોતો કે તેને મોકલી તપાસ કરાવે; અને તે જાતે બાલક, બિનઅનુભવી ! તે અનેક રીતે વિમાસણ કરી રહી.

મણિસીના સંદેશાની વાટ જોતાં થતી વેદના ત્રિવિધિના તાપથી પણ વધારે દુઃસહ છે. આ દુઃસહ વેદના મંજરી સહી રહી. પગલું વાગ્યું- પાંદડું ખખડ્યું-બારણું દેવાયું કે તે ચમકતી, હૃદય ધબકી ઉઠતું, કાન ચકાર થતા, તે ઉઠી બારણે જતી. મણિભદ્ર ન આવતો તો નિરાશ થતી, હૃદય બળે બંધ પડી જતું હોય એમ લાગતું; અને કદપના શક્તિ ન કરવા જેવા વિચાર કરી રહેતી. પણ નિરાશ થઇ પાછી આવતી, તો વેદના વધતી. ઓટલે ઉભા રહી મણિભદ્રને ન જોવો તેના કરતાં તે હમણાં આવશે ધારી વાટ જોવી એ વધારે ત્રાસદાયક થતું. તે પલોમાં સૂર્ય ને ચંદ્ર બોમમાં થંબી ગયેલા લાગતા, શ્વાસ બંધ પડેલો લાગતો, જીવ ત્રિશંકુની માફક અદ્ધર લટકતો રહેતો. નસેનસમાં ગુંગળામણ થતું, પ્રાણ પટકી નાખ્યા વિના બીજો આરો દેખાતો નહિ.

શુષ્ક રૂદ્રદત્ત બ્રહ્મચારી હતો, છતાં મંજરીને જોઈ તે તેનો ગુલામ બન્યો હતો. તે એટલું બળ્યો હતો કે તે નિરાધાર હતી, દુઃખી હતી, કરમાતી હતી. જે આર્દ્રતા તળીયે બેઠી હતી તે ઉપર આવી-આ દુઃખી બાલાની બહારે ધાવા તેનું હૃદય તલસી રહ્યું. તેને સ્પષ્ટ લાગ્યું હતું કે મંજરીએ મણિભદ્રને પાણી ચડાવ્યું તે કાંઈ કારણસર હતું; અને તેથી મણિભદ્રના પાછા આવવાની તે વાટ જોવા લાગ્યો. નિત્યકર્મમાંથી વખત ચોરી તે પણ બહાર ફરી આવતો, જપ કરતાં પણ કાન માંડતો, ધ્યાન કરતાં પણ તેની નજર હોઠ ખીડી ફર્યા કરતી મંજરી તરફ જતી.

કાંઈ આવ્યું-રૂદ્રદત્તને મણિભદ્રનું પગલું લાગ્યું; અને તે જપ છોડી બહાર દોડ્યો.

મણિભદ્ર ઉતાવળો આવ્યો હતો તેને તેડી અંદર વાડામાં મંજરી હતી ત્યાં તેને લઈ ગયો.

મંજરી પાણી કાઢતી હતી. તેના માથાપરથી ઓઢણ ખસી જઈ તેનો અંબોડો, અને ડોકની ભલક, ઉંચા નીચા થતા હાસ્યનું સૌંદર્ય, તેથી સંતાકુકડી કરતા સ્તનની અપૂર્વતા—આ બધું બંને આવનારની નજરે પડ્યું, બંને મહાત થયા-વિનયશીલ રૂદ્રદત્તે ગુરૂની દોહિત્રીના રૂપ આગળ આંખો નમાવી-અડબંધ મણિભદ્ર બહેબાકળો થઈ, ડોળા ફાડી જોઈ રહ્યો.

મંજરી તેમને આવતા સાંભળી ફરી, માથે ઓઢયું ને આશળ આવી.
આશાએ, અપેક્ષાએ તેનું મોઢું જવલંત થયું.

“કેમ મણિભદ્ર!”

“જઈ આવ્યો.”

“શું કહ્યું?”

“બહુ પાકો છે. કહું? હું અહિયાંથી ગયો, ગાગર લીધી, પાણી લઈ—”

“પછી?” અધિરાઈથી મંજરીએ કહ્યું.

“પછી હું ગયો. પેલો તો એક રીંછ જેવો પડ્યો હતો, ખૂણામાં.”

“વાર!”

“ને મારી તો સામું પણુ નહિ જીવે.”

“પછી તેણે શું કર્યું?”

“હું કાંઈ જાઉં કે? કહ્યું કે રોજ તો પેલા કૈલાસનો જપ કરે
છો, આજે કેમ નથી કરતા.”

“હું.”

“મેં જ્યાં એમ કહ્યું કે એ તો બેઠો થયો. ને મારી સામે ડાળા
ધુરકાવા માંખા. સાચું પુછો તો હું તો ખીધો. એના કાંઈ ડાળા ચળકે.”
હાથપર હાથ ધસી મણિભદ્રે કહ્યું. હું તો એવો ગભરાયો કે ગાગર મુકવા
ગયો, એટલે પુટી ગઈ, ને પેલો તો ખડખડ હસવા લાગ્યો.”

“પછી તેણે શું કહ્યું?” જરા કચવાઈ મંજરીએ પુછ્યું.

“મને કહે કે જીઓ આ કૈલાસ ન સાંભર્યું તેના પ્રતાપ. એમ
કહ્યું ને પાછો હસવા લાગ્યો. એટલે મને હિંમત આવી. મેં પછી કહ્યું—”

“શું?”

“કે ‘રોજ પંડિતાઈ શાની કરો છો? તમે અમારી જીનાગઢની
છોકરીને હરાવો ત્યારે ખરા.”

“તેણે શું કહ્યું?” મંજરીએ ઉચે શાસે પુછ્યું.

“માનશો! એણે નિસાસો મુક્યો ને કહ્યું.” “શું કહ્યું વાર કહો
જોઈએ?”

“તે જાણતા હોત તો તમને શા માટે પુછત ?” રૂદ્રદત્તે ચીડવાઈ કહ્યું.

“તે બોલ્યો કે ‘બાપા! બધાને હરાવ્યા પણ જીનાગઢની છોકરી નહીં હારી.’ ને મારું કુણાવવા લાગ્યો.” કહી મણિભદ્ર હસ્યો,

આ શબ્દોની મંજરીપર જુદી અસર થઈ. હેઠં કરડી તે પાછી હતી; તેનું શરીર કાંપવા લાગ્યું. ‘શું કાકજ! તેણે અણજાણતાં છાતીપર હાથ દાખ્યો.

રૂદ્રદત્ત આ ફેરફારો જોઈ રહ્યો “પછી?” તેણે કહ્યું.

“પછી મેં પણ જરા ગપ્પું માર્યું. મેં કહ્યું કે અમારે ત્યાંની બ્રાહ્મણ કન્યાઓ તમને હરાવે એમ છે. મેં કહ્યું કે તે તો મોટી કવિકુલશિરો-મણીઓ છે.”

મંજરી ને રૂદ્રદત્તે મુંગા મુંગા સાંભળ્યા કર્યું.

“મેં આ કહ્યું ને પેલો ચમક્યો, ને આંખો ઝીણી કરી મારી સામું જોઈ રહ્યો.”

મંજરીનું હૃદય ઉભરાઈ આવ્યું. મુશ્કેલી ફેડવાનો વિચાર કરતાં કાકને આ જ ટેવ હતી.

મણિભદ્રે આગળ ચલાવ્યું “તે એકદમ ધીમે અવાજે કહેવા લાગ્યો: ‘એસો એસો મહારાજ! એક છોકરી તો બતાવો.’ મેં પણ કહ્યું ‘જોઈએ તેટલી.’ એટલામાં મને ગુરૂમહારાજની આજ્ઞા યાદ આવી. તેમણે કહ્યું હતું રાજકારભારની વાતમાં બહુ લવરી કરવી નહિ, એટલે હું તો મુગો રહ્યો પણ પેલો બોલ્યો: ‘ભાઈ! જે એવી હોય તેને કહેજો કે કવિકુલશિરોમણી જીનાગઢમાં હોય તો તેનો નાથ પણ આ બેઠો છે. આવી જાઓ, કહી તે મુજ મરડવા લાગ્યો.”

મંજરીને જરાયે સંશય રહ્યો નહિ, તેનું હૈયું ઉછળી રહ્યું.

“મણિભદ્ર! આ પંડિતનો ગર્વ ઉતારવો જોઈએ. નહિ તો આપણા બધાનું નામ બોળાવાનું.”

“પણ તે નામ રહે કેમ ?” મણિભદ્રે કહ્યું.

“એક રીતે રહે.” રૂદ્રદત્ત જે કાંઈ મંજરીની ઇચ્છા પારખી ગયો હતો તે બોલ્યો “મંજરી જાને તેને મેળવો.”

મણિભદ્ર ગભરાયો “એ તે કાંઈ બને?”

“કેમ નહિ?” મંજરીએ પુછ્યું. “એ પંડિત કેદમાં છે એટલું જ ને?”

“બા-બા-પણ-ખેંગાર બાપા મને ગરદન મારે.”

“પણ ખેંગાર બાપાને કહેવા કાણુ જવાનું?” મંજરીએ કહ્યું.

“તમે જેવા ગામર લઈ પાણી આપવા જઓ છો તેમ હું જઈશ. પાંચ પળમાં એ પંડિત ઠેકાણે.”

“નારે બા—” મણિભદ્ર બોલ્યો. “પેલા નારસિંહ તરત ઓળખે.”

“ઓહો નારસિંહ ગઢવી!” રૂદ્રદત્તે કહ્યું. “એ તો મને ઓળખે છે. તમે એકદમ માંદા થઈ જઓ તો મંજરી બા જઈ શકે.”

“પણ બી—”

“હું પુરૂષ વેશ લઈશ. મારા પિતા જીવતા હતા ત્યારે ધણીયે વખત હું શિષ્યો સાથે એમ ફરતી.”

“પણ બા” હાસ્યજનક ગભરાટમાં મણિભદ્ર બોલ્યો “આ હસવાનું ખસતું થાય તો?”

“થાય શું? તને ખબર છે? મારા પતિ તો ખેંગાર બાપાના ઇષ્ટમિત્ર છે. તમે તો અમથા ગભરાઓ છો? તે જાણશે તો ભલે. ક્યાં આપણે એમના કેદીને નસાડી જવાના છીએ.”

“પણ—”

“એને ક્યાં કેદ કર્યો છે?”

“લીમડીયા કુવા આગળના ભોંયરામાં. પણ આ વાત—”

“તું શા માટે ગભરાય છે?” રૂદ્રદત્તે કહ્યું. “તું સાંજના અહિયાં આવજો પછી વિચાર કરીશું.”

“ડીક! ડીક!” કહી મણિભદ્રે ત્યાંથી જવાનો ધરાદો દર્શાવ્યો.

“વાર મણિભદ્ર! રૂદ્રદત્તે કહ્યું “આજે મારી જન્મતિથિ છે. સાંજના આવજો. આજે ગુરૂમહારાજે મિષ્ટાન્ન બનાવવાની રજા આપી છે.”

“હું!” મોદકના પ્રખ્યાત સ્વાદીયાનો ગુંચવાડો અદૃષ્ટ થતાં તેણે કહ્યું.

“હા. તે વખત આપણે વાત કરીશું. પણ જોજો, મોડું નહિ થાય.”

“હા જરૂર” કહી મણિભદ્ર ગયો. ચોડીવાર મંજરીને રૂદ્રદત્ત એક-મેકની સાસું જોઈ રહ્યાં.

“રૂદ્રદત્ત! આ નહિ આવે તો?”

“તે અભરાશો નહિ. મિષ્ટાન્ન માટે એ દશ જોજન જાય એમ છે. બા!” ધીમેથી રૂદ્રદત્તે પુછ્યું “આ કેદી કાકભટ્ટ?”

મંજરી આ બ્રાહ્મણની ચક્રારતા જોઈ હતી “હા! તમે કેમ જાણ્યું?”

“રૂદ્રદત્ત હસ્યો” “બા! એ વિજ્ઞાનનાં ધન્ય ભાગ્ય છે.”

“એ શું?”

“બીજું શું હોય? આવાં લક્ષ્મી પામ્યા તેમાં.”

જવાબમાં મંજરી હતી. તે હાસ્યમાં હેયાના આનંદનો ટંકાર હતો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

મોહકલક્ષ્મી.

પણ રૂદ્રદત્ત અને મણિભદ્ર જતાં મંજરી એકલી રહી એટલે તેના ગભરાટનો પાર રહ્યો નહિ. અત્યાર સુધી જે કાંઈ તેણે કર્યું તે નીરાંતે ઘરમાં ખેસીને કરવાનું હતું. તેને પોતાને લાગ્યું હતું કે જાણે અજાણ્યે કાંકે આવી વખતે કેમ કર્યું હોત તેનું તે અનુકરણ કરતી હતી. પણ હવે પ્રસંગ જુદો હતો. તેને ભયંકર અનુભવોના સમુદ્રમાં ઝંપલાવવું હતું. તેને એ સમુદ્રનો અનુભવ નહોતો, તેના તરંગો દૂર કરી, તરતાં તેને આવડતું નહોતું, સાથે કાંઈ ઊંડતાદ તારો મદદમાં નહોતો. તે એકલી હતી, અનુભવ વગરની હતી. ઓ જાતી હતી અને રાતની વખતે, અજાણ્યા ગામમાં ગમે તેવાને હાથે ચડવાની ધમ્મજા કરતી હતી. પલ-વાર મન ઝચું-હિંમત હાથમાંથી સરી ગઈ, પણ તરત પોતાના આદર્શો યાદ આંખ્યા, કેવા પતિઓને વરવાની તેની મહેચ્છા હતી તે યાદ આવી, કાકનાં અપ્રતિમ પરાક્રમે નજર આમળા આંખ્યાં. તે કાકની તુલના કરવાની ધૂણત કરતી હતી; હવે તે તેની કેવી જુલના કરશે? અને

તે ન જાય-કાકને કાંઈ થાય-શું થાય તે કેમ કહેવાય ?-સદાને માટે વિયોગ પડે, તો ? શું તે પહેલાં તે જરા હિંમત નહિ કરે, જરા રંજ નહિ ઉઠાવે ? પોતાના કાયરપણા તરફ તિરસ્કાર લાવી તેણે કાકનાં પરાક્રમે યાદ કરવા માંડયાં; અને તેનું અનુકરણ કરવા તૈયાર થઈ. પાછું મન ઢ્યુ-પચ્યુ થયું-વળી વિચાર આવ્યો: જો તે નિર્વિઘ્ને કાકને મળે-છોડાવે તો ? નસેનસમાં વિઘ્ન જળકી. તે વિઘ્નને એ પ્રશ્નનો નિર્ણય આપ્યો-કાં તો મળવું કાકને, કે પછી ચમરાજને.

સાંજના તેને અધિરાઈ થઈ આવી; પણ રૂદ્રદત્તે તેને ખાત્રી આપી. તે મણિભદ્રને સારી રીતે ઓળખતો હતો. સાંયકાળ થતાં જ તે મહાશય મિષ્ટાન્નની આરાધના કરવા તલસી રહેલી જીભને આશ્વાસન આપવા આવી પહોંચ્યા; અને મંજરી અને રૂદ્રદત્તે કરેલી તૈયારી જોઈ તેનો અંતરાત્મા પ્રસન્નતાની ટોચે જઈ પહોંચ્યો.

જટાનાથ આચાર્ય અત્યારે જમવાના નહોતા, અને હોશીયારી વાપરી રૂદ્રદત્તે બીજા શિષ્યોને દૂર કર્યા હતા. એટલે મંજરીએ પીરસવા માંડયું; અને રૂદ્રદત્ત અને મણિભદ્રે આરોગવા માંડયું.

માનીનિની મોહિની સામાન્ય રીતે ન્યારીજ હોય છે; તે રીઝવે ત્યારે દુર્જય થઈ પડે છે; પણ તે હાથે પીરસી જમાડે ત્યારે પુછવું શું ? મણિભદ્ર અડધો ખેલાન થઈ ગયો. મંજરીના આગ્રહ આગળ મિષ્ટાન્નની મળ પણ તે વિસરી ગયો; નવયૌવનમાં માતી રહેલી મંજરીના હાવભાવ આગળ પેટમાં જગા છે કે નહિ તેનું ભાન પણ ભુલી ગયો. બ્રાહ્મણુવર્થ મણિભદ્રે સાધેલા જીવનયોગમાં એક પરમ ધ્યેય હતું-સ્વાદિષ્ટ મોદક. અત્યારે તે યોગેશ્વર યોગબ્રહ્મ થયો-લાણામાં લાડુ હતા છતાં મંજરી સામું જોઈ રહેવા લાગ્યો.

મંજરીને પણ આ વખતે તેની ખીલતી જીવાનીમાં રહેલા પ્રત્યક્ષ જાદુનું ભાન થયું; અને પોતાની અપ્રતિમ શક્તિનું જ્ઞાન પામેલા મહારથીના મદથી તે પોતાના પ્રભાવની અજમાયશ કરી રહી. તેણે રૂદ્રદત્તની સહાયથી મણિભદ્રને મોહાન્ધ્ર કર્યો. મણિભદ્ર બીચારો લટુ થઈ રહ્યો.

“મણિભદ્ર ! હવે અત્યારે હું જમશ હોં.”

“ક્યાં-ના, બહેન ના ” મણિભદ્રે પેટપર હાથ ફેરવતાં કહ્યું.

“મણિભદ્ર ! તું આવો જીવ ક્યારથી થયો ?” રૂદ્રદત્તે કહ્યું “હવે આ અગીયાર લાડુપર ચાલીને લીમડીયે કુવે જવાનો. એક ગાગર મુકવા પાછળ તે આટલી પંચાત.”

“બાપા !” નિરાશાભર્યા અવાજે મણિભદ્રે કહ્યું “ઐંગાર બાપે જાણે તો તોટો પીસે.”

“એને કાણુ કહેવા જવાનું. હારેલો પંડિત કાંઈ કાઢને કહેવાનો ?” મંજરીએ કહ્યું “મણિભદ્રજી ! આટલું માનો.”

મણિભદ્ર હા-ના કરતો જમીને ઉઠ્યો, અને પાન ખાવા બેઠો. પાન ખાતાં ખાતાં અગીયાર લાડુનો નિશો મગજમાં પહોંચ્યો; દૂર પડેલા ઐંગારનો ડર ઓછો થયો, અને ચાલીને લીમડીયે કુવે જવાનો ડર વધ્યો. એના પગ ચોટી ગયા હતા, ચાલવા જેવું મહાન પરાક્રમ અત્યારે કરવા સામે શરીરે બંડ ઉઠાવ્યું હતું, ડગલે ને દૃષ્ટિપાતે મોહજાલ વિસ્તારતી રતી સમાન સુંદરી યાચના કરતી હતી. ધીમે ધીમે મણિભદ્રને લાગ્યું કે આંખે પણ મીચાવાં માંડ્યું-શરીરની સાથે મળી જઈ સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. તેણે પણ જીવ પડતી મુકી. એ ચાર ઘડીમાં તો રૂદ્રદત્ત ને મંજરી ગાગર મુકી પાછાં આવશે, અને એટલી વારમાં તો પોતે જરા નીરાંતે આરામ લેશે. આ વિચાર આવતાં, તેને આખી સૃષ્ટિ જાણે વિમાનપર ચડી વ્યોમમાં વિહરવા ઉચે જતી હોય એમ લાગ્યું. મણિભદ્રે નિસાસો નાંખ્યો, ભોંતપર માથું નાખી દીધું, અને નાક વડે ખીજવાયેલા હાથીની માફક, મુસવાટો કર્યો.

“ચાલો ! આની નીરાંત થઈ ” મંજરીએ કહ્યું.

“અશીષુ વધારે તો નથી નાખ્યું ને ?” રૂદ્રદત્તે જરા ચિન્તાતુર અવાજે પુછ્યું.

“નારે. તમે આખું તેનાથી અડ્યું. ચાલો, હવે હું મારાં લુગડાં પહેરી આવું.”

થોડીપળમાં એક જટા ધારતો સુકો પણ લયકાતી ચાલે ચાલતો, કામણુગારો દીસતો બાલબ્રહ્મચારી ખભા પર ગાગર મુકી રૂદ્રદત્ત જોડે લીમડીયે કુવે જવા નીકળ્યો. સાંઈ હવું કે અંધાંઈ થવા આવ્યું હવું ! નહિ તો એ બાલબ્રહ્મચારીની કાન્તિ જોઈ જીનાગઢી સુંદરીઓ ઘેલી બની જત.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

છુટકારો.

રૂદ્રદત્ત અને મંજરી ઝપાટાબંધ લીમડીયે કુવે આવી લાગ્યાં. કુવાની પાસેના નાના મહાદેવના મંદિરમાં ચાર પાંચ સૈનિકો પડ્યા હતા. તેમાંના એકે હસીને પુછ્યું:

“કેમ પેલો મણિયા મહારાજ આજે નથી.”

“તેની તબીયત સારી નથી.” આગળ આવી રૂદ્રદત્તે કહ્યું.

“તમે તો જટાનાથ આચાર્યના શિષ્ય ને?” એક બીજાએ પુછ્યું.

“હા. આ રસ્તે જવાશે?”

“હા.”

મંજરી ને રૂદ્રદત્ત બતાવેલી પગથીયે થઇ કોટ ઉપર ચડવાને બનાવેલી પથ્થરની સાંકડી સીડીપર થઇ કોટપર ચડ્યાં. ઉપર નારસિંહ નીરાંતે પડ્યો હતો, તે ચમકીને ખેડો થયો. સંખ્યાનું આછું તેજ અંધકારમાં લય પામવા લાગ્યું.

“કાણુ મણિભદ્ર કે?” તેણે પુછ્યું.

“ના! ગઢવીજી એ તો હું રૂદ્રદત્ત!”

“કેમ?” પોતાની જરા દૂર પડેલી તરવાર પાસે ખેંચતાં ગઢવીએ કહ્યું.

“પેલો મણિભદ્ર મોઢો પડ્યો છે. તેથી પાણી આપવા હું આવ્યો છું-હું રૂદ્રદત્ત.”

“અરે વાહરે મહારાજ! આ કામ તે તમને શોભે?”

ગઢવી માન આપી ઉભો થયો અને કહ્યું: “નારે. આ એક ખીજો શિષ્ય ગાગર લાવ્યો છે. એ બિચારો તદ્દન નવો છે એટલે રસ્તો ખતાવવા હું આવ્યો છું.”

નારસિંહે નવા શિષ્ય તરફ બેદરકારીથી નજર નાંખી.

“આજે બહુ મોડું થયું.” કહી થોડાં ડગલાં જઈ નીચા વળી એક લોખંડનું જડેલું કડું પકડી, જોરથી લોંચમાં બેસાડેલો પથ્થર તેણે ઉપાડ્યો. પથ્થર ઉપાડતાં એક સાંકડો દાદર નજરે પડ્યો. તે તરફ આંગળી કરી નારસિંહે મંજરીને કહ્યું:

“મહારાજ ! જલદી કરો. ભટજીને પુછી જોજો કે કાંઈ જોઈએ છે.”

“મંજરી મુગે મોઢે તે દાદર ઉતરી.”

ઘણાં વર્ષો થયાં જીનાગઢ સદાયે લડવા માટે તૈયાર રહેતું; અને ગઢનું સંરક્ષણ કરવા અનેક ગઢવીઓ કોટના જુદા જુદા ભાગમાં પખા ને પાથર્યાં રહેતા. નારસિંહ ગઢવી આ જગ્યા આગળજ એક કાચી ઝુંપડી હતી તેમાં હમણાં વાસ કરતો હતો; અને તેની નજર નીચે, કોટના ચણતરમાં બનાવેલા એક નાના કારાગૃહમાં કાકને પુરવામાં આવ્યો હતો. એ કારાગૃહ સાંકડું અને નાનું હતું; અને કોટમાં પાડેલાં બાંકાંઓમાંથી તેમાં હવા અને અજવાળું આવતાં.

મંજરી આ ઝોરડામાં ગભરાતી ગભરાતી ઉતરી. તે આટલી હિંમત કરી અહિયાં આવી, તે કરતાં કાકને મળવું તેને વધારે ભયજનક લાગ્યું.

જેવી તે દાદર ઉતરી કે એક પરિચિત અવાજે પુછ્યું: “કાણુ એ ?”

મંજરીના હૈયાએ કુદકો માયો; તેના હાથમાંથી ગાગર પડતી પડતી રહી ગઈ.

ત્યાં અંધારું હતું, પણ સાવધ કાક એકદમ ઉભો થઈ ગયો હોય એમ મંજરીને લાગ્યું. પણ તે કાંઈ બોલી શકી નહિ—તેનાં તો અંગેઅંગ ક્ષોભથી ભયથી, ભાવથી કાંપતાં હતાં.

“કાણુ છે ?” એમ ફરી પુછી કાકે ચક્રમક ધસી, કાકડો ચેતાવ્યો, તરતના ચેતેલા કાકડાના જેવા તેવા અજવાળામાં કાકને માત્ર એટલું જ લાગ્યું કે આ રોજનો પાણી લાવનાર ન હતો.

“કેમ ઉમો રહ્યો છે? પેલા ખુણામાં ગાગર મુક.”

મંજરીને ગાગર મુકી નાસી જવાનું મન થયું: પણ સમયસૂચકતનો જરા એક અંશ તેનામાં રહ્યો હતો. તે મહામુશકેલીએ બોલી: “એ તો હું”-

એ ત્રણ અક્ષરનું હૃદયભેદક ઉચ્ચારણ કાકને કાને પડતાં તે ચોકચો, કાકડો ઉચો ધર્યો, અને છલંગ મારી મંજરીની પાસે આવ્યો. ગભરાટને લીધે મંજરીના હાથમાંથી ગાગર પડી ગઈ, પુટી ગઈ, અને ત્યાં પાણીની રેલમ છેલ થઈ રહી.

કાકે આવી મંજરીનો હાથ તાણ્યો “કાણુ”-તેનો અવાજ ગળગળો હતો; તેમાં અનેરા સૂરની પુરણી હતી.

“મંજરી.” મંજરીએ કહ્યું.

“મંજરી! તું!”

“હા.”

“પેલો બ્રાહ્મણ કાંઈ ડહાપણુ કરી ગયો ત્યારે મને લાગ્યું ખરું કે એ તારું ને સોમભટ્ટનું કારસ્તાન છે.” મંજરી ખિન્ન થઈ; સોમભટ્ટને મળેલા જશની અદેખાઈ આવી.

“સોમભટ્ટ ક્યાં છે?”

“એને તો તમને શોધવા જીનાગઢની બહાર મોકલ્યા છે.”

“તું કેમ આવી?”

“મારી મેળે. મારા દાદાના શિષ્યને લઈને.”

બન્ને થોડી વાર મુગાં રહ્યાં. મંજરી કાકના સ્વસ્થ પ્રત્નોથી કચવાઈ અને કાકના હાથમાંથી પોતાનો હાથ છોડ્યો. કાક ચેત્યો, મંજરીનું અભિમાન યાદ આવ્યું, અને ઉમળકો દબાવી અતડો થયો. મંજરીએ એ અતડાપણું જોઈ હોહ કર્યા; તેની મગફરી પાછી આવી-અને તેની સાથે સ્વાસ્થ્ય પણ આવ્યું.

“ભટ્ટરાજ! છુટી જતું હોય તો આ લાગ છે.”

“કેવી રીતે?”

“ગઢવીએ મને બરાબર જોઈ નથી. તમે આ મારી કામળી ઓઢી લ્યો.”

“ને તારું શું થશે ?”

“મારું શું થવાનું હતું ? હું અહિયાં રહીશ.” દઢતાથી મંજરીએ કહ્યું.
કાકેનું હૃદય પ્રેમભીનું થયું; પણ તરતજ મંજરીના ધાકથી તે
બીનાશ સુકાઇ ગઇ.

“તને ખબર નથી. મને આઠ દશ દહાડામાં તો રા’ છોડશે. અને
તું અહિયાં મારે બદલે રહેશે તો તને રા’ અખ્યે કરે.”

“ત્યારે”—

“તું પાછી જા.”

મંજરી ફરી, અને જવાનો વિચાર કર્યો. તે નિરાશ થઇ હતી; કાકના
શાન્ત પ્રશ્નોએ તેના આશાજીવી હૃદયને લુપ્ત્યું રાખ્યું હતું.

“મંજરી !” એકદમ કાકે પુછ્યું.

“કેમ ?”

“ઉપર કેટલા છે ?”

“એક ગઢવી છે, ને બીજો પેલો શિષ્ય છે.”

“કાટપર કોઇ બીજા નથી ?”

“ના. તદ્દન નિર્જન છે.”

“હરકત નહિ ! ચાલ. જય સોમનાથ.”

કાક તેની સ્વાભાવિક ત્વરાથી નિશ્ચય ઉપર આવ્યો હતો.

“તારો કામજો આપ—! લે આ મારો સાફો. જોઇએ તો ઓઢ ”
કહી અંધારામાં પણ ચપલતાથી, દઢતાથી તેણે કપડાંની આપ લે કરી
અને ઝપઝપ દાદર ચડ્યો. કાક શું કરવા માગે છે તેની મંજરીને સમજ
પડી નહિ; પણ તેનું સ્વામિત્વ તેના હૃદયપર એવું સર્જીત બેસી ગયું હતું
કે તે મુગે મોઢે પાછળ ચાલી.

કાક દાદર ચડ્યો, અને ડોકું કાઢી ચારે તરફ જોયું. અંધારામાં
કાટની કોરપર બે જણ ઉભેલા તેણે જોયા; એક ઉંચા શરીરવાળો હતો,
ને એક સામાન્ય કાઠીનો હતો. કાકે ઉંચા શરીરવાળો નારસિંહ છે એમ
તરત પારખ્યું; અંતર માખ્યું, અને છલંગ મારી—કુલો.

આંખો મીચાઈ અને ઉઘડી-અને નારસિંહ ગઢવીએ ઉંધે માથે કાટની કીનારપરથી બહાર, નીચે ખાડી તરફ હવામાં વિનાશક મુસાફરી શરૂ કરી, તેની ચીસ બહારનો પવન લઈ ગયો; બેબાકળા રૂદ્રદત્તની બુમ કાંકે મજબુત હાથે રોકી રાખી.

મંજરી પણ દોડતી તેની પાછળ આવી.

“મંજરી! આ તારા દાદાના શિષ્ય કે?”

“હા. રૂદ્રદત્ત! બોલશો નહિ. એ તો ભટ્ટરાજ છે.”

રૂદ્રદત્તને કાંઈ સમજ પડી નહિ, નારસિંહને પડતો જોઈ તે ગભરાઈ ગયો.

કાંકે જરા હાથ ઢીલો કર્યો: “મહારાજ! હું તમારો વાળ વાંકો નથી કરવાનો. પણ ખબરદાર એક અક્ષર બોલ્યા તો—બોલશો તો તમે પણ—” કહી તેણે નારસિંહ જે રસ્તે નીચે ગયો હતો તે બતાવ્યો. કાંકે રૂદ્રદત્તના મ્હોંપરથી હાથ લઈ લીધો.

“મંજરી! હવે શું કરીએ?”

“ચાલો દાદાને ત્યાં.”

તિરસ્કારમાં કાંકે હસ્યો.

“હવે જીનાગઢમાં એક પળ પણ મારાથી રહેવાય નહિ. ખબર પડે તો હું જીવતી જાઉં.”

“ત્યારે?” મંજરી પણ ગુંચવાડામાં પડી.

“રૂદ્રદત્તજી!” કાંકે પુછ્યું. “કાંઈ નાસવાનો રસ્તો છે? નહિ તો યાદ રાખજો કે આપણે બધા કાલે સ્વધામ.”

“હા. તમને કાંઈ ખબર હશે?”

રૂદ્રદત્ત સ્વસ્થ થયો, અને ધીમેથી પુછ્યું: “ભટ્ટરાજ! તમારે મારી પાસે રાજદ્રોહ કરાવવો છે?” તિરસ્કારમાં અને દબતાથી રૂદ્રદત્તે અદબ વાળી. મંજરીએ તે અદબ જોઈ, તેમાં છુપાયેલી નિશ્ચલતા પારખી: અને આગળ આવી રૂદ્રદત્તનો હાથ પકડ્યો.

“ભાઈ! તમારે તમારી બહેનને હાથે રહી વૈધવ્ય અપાવવું છે?”

એ સવાલે, એ પ્રતાપી પ્રતિસ્પર્ધિનાં ખાણુની માફક એકમેકને છેદી નાંખ્યા. રૂદ્રદત્તે મંજરી સામું જોયું, એ દિવસ થયાં પોતાના શુભ જીવનમાં અચાનક આવેલી મુંઢરીએ ઉપજાવેલી આર્દ્રતા ઉછળી આવી. તેણે તપીયેત છોડી દીધી—દિગ થઇ તે ઉભો થયો.

“ગુરુ શું કહેશે?”

“કહેશે કે તેની દીકરીએ તો માફ શરીર સરજાવ્યું; પણ આજે તમે—તેના દીકરાએ—તે શરીર સજીવન કર્યું. મંજરીએ ગર્વથી કહ્યું.

રૂદ્રદત્ત હાર્યો. “હર-હર-હર—” તેણે પણ ગુરુનો મંત્ર ઉચ્ચાર્યો,

“બાલો! છે કાંઈ રસ્તો?” કાંકે પુછ્યું.

“હા.” રૂદ્રદત્તે મહા મહેનતે કહ્યું.

“કયો?” મંજરીએ આતુરતાથી પુછ્યું.

“અમે નાના હતા અને દર્લ વીણવા જતા ત્યારે અહિંયાં એક રસ્તે કાટ પરથી ઉતરતા. તે રસ્તો હતો ઘણો કઠણ.”

“તેની હરકત નહિ.”

“હવે છે કે નહિ તે ખબર નથી.”

“ચાલો જોઈએ.” મંજરીએ કહ્યું.

રૂદ્રદત્ત તેમને થોડે દૂર કાટ પર લઇ ગયો. અંધારે ભુલું પડેલું એક બકડું ત્યાં ઉભું હતું, તે તેમને જોઈ કુદતું કુદતું નીચે ઉતરી ગયું.

“આ રસ્તો જોયો? આ છે.” રૂદ્રદત્તે કહ્યું.

તીક્ષ્ણ નજરે નીચા વળી જતાં કાંકે કહ્યું: “નીચે ખાઇ નથી?”

“ના. એ તો સીધો નીચે જંગલમાં જાય છે. પણ છે બહુ ભયંકર.”

“શીકર નહિ. હું એક પલમાં જોઈ આવું.” કહી કાંકે કછોટો માર્યો, અને સાવચેતીથી હાથેને પગે થઇ પેલું બકડું ગયું હતું તે રસ્તે ઉતરવા લાગ્યો.

કાટનો આ ભાગ કાંકે ટેકરી પર બાંધ્યો હતો, એટલે તે ભાગ છેક સીધો નહતો પણ જરા ઢોળાવ પડતો હતો. એ ઢોળાવ એવો હતો કે

કોઈ માણસ ત્યાં ઉતરી શકે તેમ નહોતું; છતાં ત્યાં પડેલા પથરાઓ અને ઉગેલાં ઝાડવાંઓની મદદથી જનવર ચડી ઉતરી શકતાં. ટેકરીના મુળ આગળ એવી ઝાડી હતી કે આ રસ્તાનો માણસ ઉપયોગ કરી શકે એવું કોઈના ખ્યાલમાં આવે એમ નહોતું. મંજરી ને રૂદ્રદત્ત ઉંચે જીવે ઉભાં રહ્યાં. રૂદ્રદત્તને એ પણ ધાક લાગ્યો કે કોઈ સૈનિક આવી લાગે તો તેમના બાર વાગી જાય. પણ નવધણુ રા'ના મરણ પછી ચોક્કી પહેરો જરા દીલો થયો હતો; અને નારસિંહ ગઢવી ધણો જ બાહોશ અને રાખતો માનીતો ગણુતો હોવાથી તેની હદમાં કોઈ સાધારણ રીતે આવવું ન હતું.

થોડી વારમાં જેવી અપલતાથી કાક ઉતર્યો હતો તેવી જ અપલતાથી પાછો ચડીને આવ્યો.

“ઠીક છે ચાલશે!”

મંજરીના હૃદયમાં ફાળ પડી; હવે તેનું શું?

“ભટ્ટજી! પણ જરા ધ્યાન રાખજો. અહિયાં જનવર ભય ભારી છે હો.” રૂદ્રદત્તે કહ્યું.

“એટલુંજ ને? ઉભા રહો તેનો રસ્તો કંઈ” કહી કાક અપાટાબંધ પાછો ગયો ને કેદખાનાના મોઢા આગળ નારસિંહનાં ઢાલ તરવાર પડ્યાં હતાં તે લઈ આવ્યો.

તેને પણ વિચાર આવ્યો ને તે ખંચાયો. મંજરીને અહિયાં મુકી જવાય કેમ? તેને આવે ભયંકર રસ્તે આવવાનું પણ કેમ કહેવાય? અને પોતે આવવાનું કહે અને અભિમાની મંજરી તરત ના પાડે તો પોતાનું ગૌરવ ક્યાં રહે? તે અનિશ્ચિત બની ઉભો.

મંજરીનું હૃદય પણ ધબકી ઉઠ્યું. પાછા જવાય કેમ? કાક વિના ક્ષણવાર પણ જીવાય કેમ? અને તેની મરણ નહિ હોય તો નાક મુકી સાથે જવાનું પણ કેમ સૂચવાય. હાથમાં હાથ મરડી, ધ્રાસ્કાથી એભાન બની તે પણ મુગી ઉભી.

કાકે ક્ષોભથી ચારે તરફ જોયું. “મહારાજ!” ગળું ખંખારી તેણે બોલવા માંડ્યું “તમે હવે—”

“હા. હું જાઉં છું. ચાલો બા—”

“હું!” એકદમ મંજરી બોલી.

“હા. મોડું થાય છે” રૂદ્રદત્તે કહ્યું.

“મંજરી” કાંકે મહામહેનતે ક્ષોભ દબાવી કહ્યું. એકલાં જતાં તેનો જીવ ચાલતો નહોતો; અપમાનના ભયથી મંજરીને આવવાનું કહેવાતું નહોતું. “તું—”

મંજરીને પગે પડી પ્રાર્થના કરવાનું મન થયું, પણ ગર્વ આડે આવ્યો. કાંક ચાલ્યો જવા દેવાય તેમ નહોતું—તે જાય, તો સાથે તેના પ્રાણુ પણ જાય એમ હતું. “ભટ્ટા!—” તે બોલી અને તેના અવાજ તેને પોતાને વિચિત્ર લાગ્યો. તેમાં નમ્રતા હતી, પ્રેમ હતો, અપેક્ષા હતી, હૃદયબેદકતા હતી.

તે અવાજે કાંકપર જાદુઈ અસર કરી. તેના મગજપર છવાયેલું તિમિર નષ્ટ થયું. જુની મંજરી જે ધારી હતી તેને નવે રૂપે બાળી: તેના ગર્વ હવે રહ્યો નહોતો, તે તેને માટે તલસતી હતી; જીવને જોખમે તેણે તેને છોડ્યો, અત્યારે તે તેની સાથે આ ભયંકર માર્ગે આવવા માગતી હતી. આ જ્ઞાન થતાં તેના આંખપરની અંધારી દૂર થઈ; તેના અંતરમાં અદ્ભુત પ્રેમનો ઝંઝાવાયુ વાયો; હર્ષના દુંભી તેના કાનમાં ગગડી ઉઠ્યાં તેનું હૃદય ઘેલું બની પ્રેમ ધુનમાં નાચવા લાગ્યું. પણ પ્રબલ ઇચ્છા શક્તિની મદદથી આ એક વિપલમાં અનુભવેલું સુખ ને ઉત્સાહ તેણે રોક્યાં. મંજરીનો ધાક તેને ગયો નહોતો.

“આ રસ્તો તને વિકટ નહિ પડે?” ધીમેથી કાંકે પુછ્યું.

મંજરીનું હૃદય કુહું “ના—એમાં શું?” તેણે કહ્યું; પણ પોતાનું અસ્વાસ્થ્ય જોઈ ગર્વથી શાન્ત બની. “હું અહિયાં રહું તો કાલે ઝેંગાર બાપો મને પુરો કરે.”

“ચાલ ભારે” કહી કાંકે તેનો હાથ પકડ્યો; અને જે હાથ પકડી તે વેદીની આસપાસ ફર્યો હતો, તેજ હાથ પકડી કાટની નીચે ઉતરવા લાગ્યો.

“રૂદ્રદત્ત! દાદાને જોજો.”

“વાર બહેન!” નિસાસો નાંખી રૂદ્રદત્તે કહ્યું.

પ્રકરણ ૧૩ મું

સ્વર્ગ-સીડી ચડતાં કે ઉતરતાં ?

કાકે મંજરીને પારખી હતી; અને અપ્રાપ્ય માનેહું સુખ હાથમાં આવેહું જોઇ તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો. મંજરીને છાતી સરસી ચાંપવા તેના હાથ અધિરા થઇ રહ્યા હતા; પણ તેનું ડહાપણ આ વખતે પણ ગયું નહિ: મંજરીનો સ્વભાવ તે જાણતો હતો, અને અધિરાધથી હાથમાં આવેહું સ્વર્ગ તે જોવા માગતો નહોતો. તે મુઠે મોઢે કૃત્રિમ ટાઢાશથી તેને પેલે વિકટ પંથે દોરવા લાગ્યો.

કાકની સાથે જવાના હર્ષથી મંજરીએ તેની ટાઢાશ પહેલાં તો પારખી નહિ. તેના હૃદયમાં પ્રેમના ઉભરા આવતા હતા, અને ઉભરાટ કાઢવા તે તમર થઇ હતી. પણ કાક તો સ્વસ્થ અને શાન્ત હતો.

તેને કાકની સ્વસ્થતા પર, શાન્તિ પર ચીડ ચડી. આવા એકાન્તમાં જ્યારે નસેનસ તેની છાતીમાં લપાવા કુદી રહી હતી, ત્યારે તે આવો ! મંજરીએ જીવનભરમાં કોઇની સેવા કરી નહોતી, મણિભદ્ર શિવાય કોઇને રીઝવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો; એટલે નમ્રતાભરી રીતે તેને રીઝવતાં બરાબર આવડતું નહોતું. કોઇ સામ્રાજી સેવકના આજ્ઞાથી અધીરી બની, ગુસ્સે થાય, તેમ તે અત્યારે ગુસ્સે થઇ. કાકની તે ગુણધેલી બની હતી; તેને પોતાનું સ્વામિત્વ અર્પી ચુકી હતી; તોપણ તેનો સ્વભાવ તો અત્યારે પોતાનું સ્વરૂપજ પ્રકાશી રહ્યો હતો.

એકદમ પશ્ચિમમાંથી ચંદ્ર આકાશે ચડ્યો. પળ પહેલાં અંધકાર ભયંકર બનેહું વિશ્વ આલ્હાદજનક કૌમુદીએ પ્રકાશમાન બનાવ્યું. જે રસ્તે તે જતાં હતાં, તે રસ્તો નહોતો પણ માત્ર સીધી ટેકરીજ હતી; અને આસપાસ ઉભેલાં નાનાં ઝાડો, અને ગમે તેમ પડેલા પથ્થરોની મદદથીજ તે રસ્તે ઉતરાય એમ હતું. રસ્તો લાંબો હતો; નીચું જોતાં આંખે અંધારાં આવે એમ હતું. છેક તલેટીમાં ઝાડનાં ઝુંક નજરે ચડતાં-અને ત્યાંથી અનેક જનવરના ભયાનક શબ્દ સુણાતા હતા. દૂર ગીરનાર ગગનભેદી

રહ્યો હતો; અને થોડી થોડીવારે તેના પર વાસ કરતા મદોન્મત સિંહની ગર્જનાના પડધા ચારે તરફ પ્રસરતા.

મંજરી આ જોઈ જરા ગભરાઈ; તેના હોઠ શીકા પડ્યા. કાંકે જોયું કે તે ગભરાતી હતી.

“તું આ પથ્થર પર બેસ, શ્વાસ ખા. હું જરા રસ્તો જોઈ આવું.”

“ક્યાં જાઓ છો?”

“હું દશ ડગલાં ઉતરી જોઈ આવું. પછી તને લઈ જાવું.”

“હીક.”

કાંકે નીચે ઉતરવા લાગ્યો, ને મંજરી ચિત્ત સ્વસ્થ કરવા લાગી. શા માટે તેણે ગભરાવું જોઈએ? તેની પ્રિય સખી ચંદ્રિકા ચારે તરફ હતી; તેના હૃદયનો નાથ સાથે હતો. હવે મોત આવે તોયે શું? આ વિચારે તેને ગાંડી ખનાવી; વિકટ માર્ગનો ભય ભૂલી, તે પ્રેમધેલી થઈ, છંદગી, ભય બધાં અદ્ય લાગ્યાં. માત્ર કાંકને કોટે વળગવાનું જ સર્વ શ્રેષ્ઠ દેખાયું.

કાંકે આવ્યો-પણુ તે સ્વસ્થ હતો. તે સગી બહેન હોત તો પણુ તે આવો ડાહ્યો ડમરો બનીને ચાલત નહિ. હોઠ કરડી, તેણે લોહી કાઢ્યું. “આ લેંસ આગળ જાગવત!” તે મનમાં બબડી. તે ગુંગળાતી ઉડી; તેનાં નસ્કેરાં ફાટતાં હતાં; તેની આંખોમાં મદ હતો; તેની છાતી ઉછળતી હતી.

“ચાલ ઉઠ” શાન્તિથી કાંકે કહ્યું. મંજરીની અશાન્તિ ભયથી કે થાકથી જ હોય તેમ તેણે કહ્યું.

“ચાલો.” કહી કચવાતી તે ઉડી ને કાંકે ધરેલો હાથ પકડ્યો. હાથ પકડતાં તેના જીવ ગયો. તેને કાંકને બે હાથ વતી કચરી નાખવાનું મન થયું.

પાંચ દશ પળ સુધી થોડું અંતર તેઓ મુગાંમુગાં ઉતર્યાં. મંજરી તો વધારે ને વધારે અસ્વસ્થ થઈ; માત્ર કાંકની સાવધતાથી જ તેઓ ઉતરી શકતાં.

એકદમ મંજરીએ ચીસ પાડી.

“શું છે?” ગભરાઈ કાંકે પુછ્યું.

એક તીક્ષ્ણ ધારવાળા પથ્થરથી પગ કપાયો. તેની વેદના કરતાં અંતરનો કચવાટ વધારે દુઃસહ હતો. “પગ કપાયો” તિરસ્કારમાં તે બોલી.

“હું! બહુ વાગ્યું? આખ આ પેલા પથ્થરપર બેસ. જોજો! પેલું ઝાડવું બરોબર ઝાલજો” કહી કાંક એક પથ્થર પાસે તેને લઈ ગયો ને બેસાડી.

મંજરી ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં બેઠી, અને કાંક નીચો વળી તેનો પગ તપાસવા લાગ્યો. નીકળતા લોહી કરતાં કાંકના હસ્તસ્પર્શથી તેને વધારે દુઃખ થતું હતું; અને ધાની વેદનાથી તેની સહનશક્તિ ને ધીરજ ખુટી જતાં હતાં.

કાંકે તેનો પગ હાથમાં લીધો ને ધૂળ ખંખેરી કહાડી, પડેલો ધા સાફ કર્યો, અને ધીમેથી પોતાના ઘોતિયાના છેડામાંથી એક પાટો ફાંચ્યો. મંજરી આ બધું જોતી નહોતી; પણ જવાલાબરી આંખે કાંકનું મુખ નીહાળી રહી હતી. તેણે દાંતપર દાંત દાખ્યા-ધાના દુઃખે નહિ પણ સ્વાસ્થ્ય સાચવી રાખવા.

કાંકે પાટો બાંધ્યો, પાછી ધૂળ ખંખેરી અને પગ ધીમેથી જમીનપર મુક્યો.

આથી અવધી થઇ ગઇ. મંજરીએ દુખતો પગ ઉંચકી કાંકને લાત મારી. તે પળે તે મંજરી નહોતી-જોગમાયા બની હતી.

કાંક ચમક્યો, પોતાની બેસણી જાળવવા બે તરફનાં ઝાડવાં પકડ્યાં, ને સામું જોઈ રહ્યો.

“તમે તે માણસ છો કે રાક્ષસ?”

કાંકને કાંઇ સમજ પડી નહિ, તે સખ્તાઇથી મંજરી સામું જોઇ રહ્યો.

મંજરીએ હાથ આંખો પર ઢાંકી દીધા અને પોતાના બોળામાં માથું નાખી રહી દીધું. તેના બાવનો પ્રબલ પ્રવાહ આંસુ વાટે વહ્યા.

“આ શું કરો છો? તમને આંખો નથી? શા માટે રીબાવો છો?”

હું ક્યારની તલસું છું. મારો જીવ જાય છે. તમને હૃદય છે કે નહિ? બાટલ! બાટલ!" કહી તે ધુસ્કે ધુસ્કાં ખાઈ રડવા લાગી.

કાંકે આ શબ્દ સાંભળ્યા ને સમજ્યો. સ્વાસ્થ્યથી રક્ષિત હૃદયમાં પણ ન જીજ્ઞાસ એવી આગ લાગી. તે કુદીને મંજરીની પાસે આવ્યો. તેને હાથમાં લીધી-બળજેરીથી તેનું મોઢું ઉચું કર્યું. તે મુખ પર કામદેવની કલમે લખાએલી દિવ્ય લિપિ તેણે વાંચી-તેને હાથમાં લીધું-છાતી સરસું ચાંધું-તેના પર મુંબનો વરસાબ્યાં.

મંજરી બોલી નહિ-મુગે મોઢે મુખનું સિંચન સજીવું. થોડીવાર બે હાથે કાકને તમાચા માર્યાં.

“મારો જીવ જતો હતો તે નહોતા જોતા?”

“મારો જીવ જતો તે કેટલીવાર જોયો. તેનું કાંઈ નહિ?”

“હું તો મૂરખ હતી-મૂરખ” કાકની છાતીમાં માથું છુપાવતાં મંજરીએ કરેલાં પાપનો પશ્ચાત્તાપ કર્યો.

“મૂરખ! અસંસ્કારી તો હું” હસીને કાંકે કહ્યું.

“તો પણ તમારી દાસી.”

“તેમાં જ અત્યારે લાત ચોડી કાઢી.”

“બાટલ! એ પાપ થયું.”

“એનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર.”

“શું?”

“આ”—કહી કાંકે તેને હાથમાં લીધી.

* * * *

કોમુદી અમી વર્ષાવી રહી; વનપતિએ હર્ષ નાદે ગગન ગર્જાવ્યું. એક રાત્રી ખીલાડો ઝાડીમાંથી નીકળી, દૂરથી જોઈ રહ્યો; અને થોડીવાર ડહા-પણથી ડોકું ધુણાવી પોતાની સ્ત્રીને માનવજાતીની મુખાંકની વાતો કહેવા લાગે કમલે આશ્ચર્ય અર્પે.

ઉપાગે શું જોયું.

પ્રકરણ ૧૪ અં.

ઉપાએ શું બેયું.

સવાર પડી. ભગવાન દિવાકરની આરાધના કરતી ઉપા ઐશ ભાઈ સંચાર કરતાં આ જંગલપર થોભી, અને ઝાડપાનની ઘટામાંથી પ્રકાશની રેખાઓ વર્ષાવવા લાગી.

પ્રકૃતિમાતને નિરંકુશ ખેલવાના આ ક્ષેત્ર પર ઉપા રોજ પલવાર વધારે થોભતી; ઘટામાં લપાયેલાં પંખી જનને જગાડી, કલ્લોલ મંત્રને અર્થ સ્વીકારતી; ઘટામાંથી તેજસ્વી આંગળીઓ વડે સુતેલાં જગતને જાડથી ડહાડતી; હિંસક પ્રાણી ને ડારી, નસાડી મુકતી, ને નિર્દોષ મૃગલાંને રમવા આવવા કાંઈ કાંઈ ઇશારા કરતી.

આજે ઉપા વિરિમત થઈ ચમકી, વિચારમાં પડી; આ સ્થલે કાંઈ અપરિચિત વસ્તુઓ દેખાઈ.

એક નર હતો, એક નારી હતી. પુરૂષ વેશમાં પુરૂષ માથાં નીચે કામળાનું ઉશીકું કરી ચતોપાટ ઉઘતો હતો. તેની છાતીપર માથું ને ખભાં ઢાળી સ્ત્રી પણ નિદ્રાવશ થઈ હતી. પુરૂષનો હાથ સ્ત્રીની કેડની આસપાસ વીંટાયો હતો, સ્ત્રીનો હાથ પુરૂષના ગળાની આસપાસ વીંટાવાની વાટ બેતો હતો.

ઉપાના અચંખાનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે અનેક યુગલોને પ્રભાતમાં ઉઠાડ્યાં હતાં—મહેલોમાં તેમ ખેતરોને ખૂણે બાંધેલી કાચી ઝુપડીમાં; પણ આવું યુગલ તેણે કદી બાળ્યું નહોતું. બન્ને થાકેલાં હતાં, તેમના હાથ ને પગ છોલાઈ ચયાં હતાં, તેમનાં વસ્ત્રો ફાટી ગયાં હતાં. છતાં સ્ત્રીના અપૂર્વ સુખપર લક્ષ્મીજી લાજે એવું સૌંદર્ય હતું, તેની શરીરરેખાના લાલિત્યમાં રંભામાં પણ ન જડે એવી ચિત્તભેદક મોહિની હતી, તેના નવયૌવને ખીલાવેલાં મનોહારી અંગોમાં વિજયા ન ચડાવે એવો નીરો ચડાવાનો પ્રભાવ હતો. પુરૂષના કપાલ પર ઐહસ્પતિની શુદ્ધ દીપતી, મીચેલી આંખો પરથી પણ આશ્ચર્યકથનું નૈપુણ્ય માદ આવતું, નાકના મરોડમાં જનનજની

મહત્વાકાંક્ષા સમાયેલી લાગતી, ને ધનુષ્યસમા અડગ પશુ રસ ઝરતા હોહમાં ગોપીવલ્લભ ગોવર્ધન ધારીની રસિકતા રહી હોય એમ લાગતું.

ઉપા આ બેને નીહાળી રહી. સ્ત્રીના ઉડતા કુંપેર સમા વાળનો સ્પર્શ ક્યો, પુરૂષના તેજસ્વી કપાળને તેજે મઢ્યું. તેણે ધણીયે યુગલો જોયાં હતાં—પણ આવું એકે નહોતું જોયું. તે પોતાને લાલિત્યનો અવતાર માનતી હતી, છતાં આ સ્ત્રીની અપૂર્વતા જોઈ તેને અદેખાર્થ થઈ અને કરડી નજરે તે જોઈ રહી.

આ કરડી નજરના તાપથી, પોષિણીનાં પાન ઉઘડે તેમ, સ્ત્રીએ નેત્રો ધીમેથી ઉઘાડ્યાં. તેણે ખીચારી ઉપાનો ગુસ્સો ગળ્યો નહિ, અને એકી ટશે તે પુરૂષ સામું જોઈ રહી—અને દૂરથી, રસાલ હોહને—જાણે ચુંબન કરતી હોય તેમ—વાળ્યા—ઉપાનો કોપ વધ્યો. તે સખત થઈ; જવાબમાં સુંદરીએ માત્ર કપાળપર હાથ ફેરવ્યો—અને તેની નફટાઈએ માઝા મુકી—તે નીચી વળી ને પુરૂષના ગાલ પર ગાલ મુકી પાછી સુતી. મર્યાદાશીલ અને નિર્દોષતાના અવતાર સરખી ઉપા શરમાઈ ગઈ, ચાલી ગઈ; અને રથપર ચડેલા રવિરાજને ફરીઆદ કરી.

અનાદિ કાલના અનુભવી, વૃદ્ધાવસ્થા છતાં દિને દિને નવું બાલપણ ધારતા ભગવાન સૂર્યનારાયણ વાત સાંભળી હસ્યા. હસતાં તેનું મ્હોં લાલ-ચોળ થયું અને ધીમે ચાલતા રથને થંભાવી ઝાડોમાંથી એકી ટશે જોઈ રહ્યા; સ્ત્રીનું રૂપ જોઈ તેના અનુભવી હૃદયમાં પણ નવા અંકુરો ફુટ્યા; તેને પોતાના અનંત કાર્યચક્રપર તિરસ્કાર આવ્યો. તેને પણ થયું કે એક દિવસની તેને કુરસદ હોત તો પૃથ્વીપર અવતાર લઈ આ રમણીની સેવા કરત.

રમણીને રવિરાજની હાજરીનું લાન થયું, અને તેના પ્રકુલ્લ મુખ સામું તે એકી ટશે જોઈ રહી. ખીચારા સૂર્યે નિશ્વાસ નાંખ્યો; યુગોના યુગ પહેલાં કરેલા વિહારો યાદ આવ્યા.

“તમે પણ આખરે ઉગ્યા ખરા!” જરા ટોળમાં યુવતી બબડી ને નાનકડા નાકનું ટેરનું પુલાવી ઠપકો દેવા લાગી. સૂર્યનારાયણ આ રોફ

સાંખી રહ્યા-આવી મનોહારી સુંદરીનો નિર્દોષ ઠપકો સાંભળતાં તેમનો જીવ પથુ આનંદ તરંગે હિંચવા લાગ્યો.

પથુ તે સુંદરીના હૃદયમાં સૂર્યદેવને ઠપકો આપવા જેટલી કઠોરતા અત્યારે નહોતી, તેણે ચારે તરફ જોયું ને પાછી બબડી: “શું સરસ તપોવન!” પછી તરત તેણે હસી, હોઠ કરડ્યા; તેની આંખમાં તોફાન ચમક્યું “પથુ આ તપોધનની સમાધી છુટતીજ નથી!” તે નિશ્ચલ નયને સુતેલા પુરુષના મ્હોં સામું જોઈ રહી-પલો વહી ગઈ-પથુ તેનાં નયનોની તૃષા છીપી નહિ; એ વખત તેણે મોઢું પાસે લીધું;-આંધે લીધું; એ વખત તે મોઢા પાસે આંગળી લઈ ગઈ ને પાછી લાવી. આખરે જીવ ન રહ્યો તે નીચી વળી ને ધીમેથી મદભર્યા, કાડભર્યા અવાજે બોલી: “ઋષિરાજ ક્યારે સમાધિ છોડશે?”

પુરુષે ધીમેથી આંખો ઉઘાડીને, પલવાર તેમાં વિસ્મયમય આવી ને ગઈ-તેણે હાથ સુંદરીની કાંટે નાંખ્યા.

“આ સ્વપ્ન, કે સાચું?”

“ઋષિરાજ! તમારા જેવાને મન સ્વપ્ન-અમારે તો સાચું. જીવો ભગવાન સવિતાનો ક્યારનો ઉદય થયો છે!” ટોળમાં મંજરી બોલી “શિષ્ય વૃન્દો ક્યારના દર્ભ વિણુવા નીકળી પડ્યા છે. આ તપોવનનાં જુદા હરિણો આપના વંદન માટે આ આવીને ઉભાં.”

કાક આ શબ્દોએ ઉભી કરેલી કલ્પના સૃષ્ટિનો અનુભવ કરવા થોડીવાર મુગે મોઢે પડી રહ્યો ને પછી કહ્યું:

“ને સુંદરી! તમે ઈંદ્રલોક છોડી અહિયાં શા માટે આવ્યાં છો?”

પહેલાં આંખની એક અદ્ભુત ચમકે આ પ્રશ્નનો જવાબ દીધો; અને પછી મીઠું પથ્થર પીગળાવે એવું હાસ્ય હસીને તે બોલી: “મહારાજ. આપની તપશ્ચર્યાએ ઈંદ્રાસનો ડોલાવ્યાં છે-તેથી!”

“મારો તપ ભંગ કરવા આટલી તરદી! ઠીક ત્યારે” કહી બેઠેલાં મંજરીની કાંટે વળગી કાક ખેટો થઈ ગયો. “મારી તપશ્ચર્યા રહી ઉઘી. તમે છો એટલે બસ છે.” તે અને મંજરી બન્ને ખડખડાટ હસી પડ્યાં.

“હવે શું કરીયે?”

“હવે કાંઈ વહેજો મળે તો મોહું ઘોષાએ, ને પછી નાસીએ.”

“મારા તો પગ દુખે છે.”

“કાંઈ નહિ. સેવક હાજર છે. જ્યારે માનમાં હતાં ત્યારે કેટલી વાર ઉંચકીને લઈ ગયો; તો હવે કાંઈ છુટકારો છે ?”

“ચાલો ત્યારે” કહી મંજરીએ જે ભયંકર રસ્તે તેઓ ઉતરી આવ્યાં હતાં તે તરફ ખેંચીતાં ખેંચીતાં નજર કરી, અને આગળ ચાલવા માંડ્યું.

નિર્મલ પ્રભાતનો મોઢો આલ્હાદ અનુભવતાં, સ્વચ્છંદે પથરાઈ રહેલી વનની શોભા નીહાળતાં, પ્રબલ પ્રેમના બંધનના બાનથી મસ્ત બની, તે બન્ને રસ્તો કાપવા લાગ્યાં. નિર્જનતા, થાક સૂર્યનો સખત થતો તાપ-તેનો તેમને હિસાબ નહોતો. બન્ને અજ્ઞાન હતાં—એક ગર્વથી, બીજો વ્યવસાયથી; એ બન્નેની નવી ઉધડેલી આંખ આગળ રસ સમાધિ સાધેલા વિશ્વામિત્રોજ સર્જાવી શકે એવી દિવ્યરંગે રંગેલી નવી સૃષ્ટિ ખડી થઈ.

તે સૃષ્ટિને નથી ભવિષ્ય, નથી ભૂત—માત્ર વર્તમાન જ છે. ત્યાં સદાયે વસન્ત જ છે—હૃદયની એકતાનતાની; સદાયે શોભે છે—સામા હૃદયનો શીતરશ્મિ; સદાયે વર્તે છે—આ અમીધારાઓ સામા નયનમાંથી કે અધરમાંથી. આમ અદ્ભુત સૃષ્ટિનો અનુભવ હૃદયમાં તે બન્ને ચાલ્યાં.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

બે સજોડાં.

કાકે અને મંજરી છેક બપોર પછી એક નાના ગામડામાં પહોંચ્યાં; અને એક ગરીબ ગામડીવાનું આતિથ્ય સ્વીકાર્યું, અને પોતાનાં ફોટેલાં વસ્ત્રો છોડી, જાડાં ને હલકાં કપડાં પહેર્યાં. ત્યાર પછી મોટો રસ્તો આધો મુકી, નાની પગથીયો પર ચઢીને, ખેતરો ઓળંગી તેઓએ પંથ કાપવા માંડ્યો.

“આપણે હવે ક્યાં જઈશું ?”

“પાટણ,” કાકે કહ્યું.

“ચાલીને !”

“હાસ્તો,” કાકે હસીને કહ્યું. “કેમ થાકી ગઈ?”

મંજરી કાકને વળગી પડી. “ન થાક લાગે?”

“જોઈએ. કાંઈ મોટું ગામ આવે તો બને.”

“શું?”

“કાંઈતો થોડો લઈ લઈએ.”

“પણ પૈસા વગર”—

“પૈસા પાટણ જઈને આપી દઈશું.” કાકે કહ્યું.

“મારી પાસે તો આ રૂદ્રાક્ષની કંડી છે. તેનાથી શું થાય?” કાક ખડખડ હસી પડ્યો.

તે રાતે પણ તેઓ ચમકતા તારાઓની મીંચાતી ઉઘડતી આંખની શરમ રાખ્યા વગર એકમેકથી લપાઈ ઝાડની નીચે પડી રહ્યાં.

સવારે એક બીજું ગામડું આવ્યું અને તેનું આતિથ્ય પણ તેમણે સ્વીકાર્યું. ત્યાં તેમને ખબર મળી કે થોડે દૂર એક વણઝારાની પોઠ પડી હતી, એટલે ત્યાં કાંઈ એળખીતું મળશે એમ ધારી તેઓ ત્યાં ગયાં. પોઠ મોટી હતી અને તેની સાથે થોડા ને રથો પણ હતા.

કાકને માગ્યા મેહ વર્ષા. તે પોઠના શેઠ પાસે ગયો અને એક થોડીની યાચના કરી. શેઠ પહેલાં હસ્યો, પછી કાકનું વાક્યચાતુર્ય ને મંજરીનું મુખ જોઈ પલળ્યો, અને કાક ઉદામહેતાનો દોસ્ત છે જાણી પાણી પાણી થઈ ગયો; પણ અઝગ્યા વટેમાર્ગને થોડી આપતાં તેનો જીવ ચાલ્યો નહિ. કાક કાંઈ બોલ્યો નહિ, માત્ર હસ્યો જ; અને શેઠની પરોણા ચાકરી સ્વીકારી, કપડાં બદલ્યાં. મંજરીએ રાંધ્યું ને બેઠેએ ખાધું.

તે નીરાંતે ફરતો હતો, પણ તેની નજર થોડાંએ પર હતી; અને એક પાણીદાર થોડીને તેણે પારખી કાઢી. થોડી વારે શેઠને સમજાવી થોડા પારખવા તે નીકળ્યો.

બેરાંઓ થોડેક દૂર એક ઝાડ નીચે બેઠાં હતાં; અને પુરૂષો બધા બેગા ઉભા રહ્યા હતા, ત્યાં કાક શેઠ પાસે થોડાંઓના ગુણનું વર્ણન કરતો હતો. શેઠે આ હાંસીયાર બ્રાહ્મણ પર પ્રસન્ન થઈ, થોડાવાળાને બોલાવ્યા,

ને તેની પરીક્ષા માટે ઘોડાઓ મંગાવ્યા. શેઠ બીચારા કાંકે પાથરેલી જાળમાં ખેંચાઈ આવતા હતા.

તેણે એક ઘોડો તપાસ્યો, પલાણ્યો, તેને વિષે અભિપ્રાય આપ્યો; પછી બીજાની, પછી ત્રીજાની એમ પરીક્ષા લીધી; અને દરેકના ગુણનું પૃથક્કરણ સાંભળી શેઠ ને તેના મિત્રો દિગ્ધ થઈ ગયા. શેઠ અસાવધ થઈ ગયા; એટલે ધીમે ધીમે દરેક ઘોડો તપાસતાં કાંકે મોટું ને મોટું ચક્કર લેવા માંડ્યું. બૈરાંઓ પણ આ પરીક્ષા જોઈ રહ્યાં. એક વખત તે ચક્કર મારતો, તેમની આગળ ગયો, ઘોડો ઉભો રાખ્યો ને મંજરીને પાસે બોલાવી ઘોડાના ગુણ દેખાડ્યા; અને કાનમાં કહ્યું: “મંજરી ! ઘોડો તોફાન કરતી આવે તો ખસતી નહિ.” પાછો કાંક શેઠ પાસે આવ્યો.

આખરે કાંકે પેલી ઘોડી પલાણી, ને તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. જેવી તે દેખે રૂપાળી હતી, તેવી જ ચાલવે પાણીદાર હતી.

“શેઠ ! આ ઘોડીની કિંમત ત્રણ ભુવનમાં થાય તેમ નથી. જ્યદેવ મહારાજને તબેલે શોભે એવી છે.”

“ત્યારે અહિયાં નહિ વેચીયે” શેઠ હરખાતાં કહ્યું.

કાંકે એક નાનું ચક્કર લીધું-ઘોડીયે બેસનાર પણ પારખ્યો ને તાબે થઈ.

“શેઠ” ઘોડી ચાખડતાં કાંકે કહ્યું “જુવો હવે એનું પાણી દેખાડું છું. જુઓ કેમ જાય છે.”

બધા એકાદશે જોઈ રહ્યા ને કાંકે ઘોડીને ગોળ ચક્કર ફેરવવા માંડી. ઘોડીને ચક્કર આવ્યાં, તેનાં નરકારાં ફાટી ગયાં, ચારે પગે તે સુદર્શન ચક્રની ત્વરાથી ફરવા લાગી.

કાંકે હસતો હતો; શેઠ ને તેના મિત્રો આનંદ લેતા હતા. પણ એકદમ કાંકે લગામ છોડી દીધી, હાથ ઉંચા કર્યા ને “ઓ આપરે” કરી ચીસ પાડી. ઘોડીની ઝડપ રોકાય એમ નહોતી; બધા ચમકી ગયા ને હાહાકાર કરવા લાગ્યા.

એકદમ ઘોડી ચક્કર ફરવાં છોડી, બધા ઉભા હતા ત્યાં આવી-

અધા દોડતા નાસી ગયા. ત્યાં થોભી; કાંકે માત્ર તેની ડોક પકડી હતી. ઘોડીયે ફાટેલે ડોળે ચારે તરફ જોયું—ને એકદમ જૈરાંઓ તરફ ધસી. જૈરાંઓ નાઠાં: મંજરી માત્ર ઉભી રહી—શાન્તિથી, ગૌરવથી, ગર્વથી. તે કાંકનો પ્રભાવ જાણતી હતી.

ઘોડી ઉભી રહી, કાંક ટદાર થયો, નીચા વળી હાથ પહોળા કર્યા; ને બીજી પળે મંજરી તે બાથમાં કુદી. કાંકે તેને ખેંચી લીધી, ને ઘોડી ઉંધું ધાલી, પવનવેગે ત્યાંથી નાઠી. વલુઝારાઓ સમજ્યા, આશ્ચર્યચકિત થયા, શેઠે માથું કુટચું—પણ દૂરે, ક્ષિતિજમાં પંખી સમાન દેખાતી ઘોડી વધારે ને વધારે અસ્પષ્ટ થતી હતી.

ઘડીઓની ઘડી સુધી, ઘોડી આ બન્નેને પવનવેગે લઈ ગઈ; અને તેણે ધણોયે પંથ કાપ્યો. સોરઠની સીમા આવી લાગી. રાત અજવાળી હતી એટલે રાતે પણ તે આગળ વધ્યાં.

મધરાત ગયા પછી ઘોડી વારે રસ્તા પર કોઈ સામે આવતા ઘોડાનાં પગલાં સંભળાયાં. કાંક સાવધ થયો, મંજરીને ધ્યાન રાખવા સુચવ્યું. તેને ખીક લાગી કે રખેને તેની શોધમાં નીકળેલો કોઈ સૈનિક તો નહિ હોય ? તેણે ઘોડી રોકી અને રસ્તાની બાજુની ઝાડીમાં તેને લઈ જઈ બાંધી આબો; અને મહામુશ્કેલીએ મંજરીને એક ઝાડપર ચડાવી, પોતે પણ ત્યાં ચડીને બેઠો. સામેના ઘોડો પણ આજ તરફ આવતો હતો એમ તેનાં પગલાં પરથી જણાતું હતું. એકજ ઘોડેસ્વાર છે એમ ખાત્રી થતાં કાંકને હિંમત આવી, તે ઝાડ પરથી નીચે ઉતર્યો, ને એક મજબુત, સુકી ઝાડની ડાળ હાથમાં ઝાલી, એક ઝાડની પાછળ લપાઈને બેઠો.

પેલો ઘોડેસ્વાર આબો ને કાંક પણ વિસ્મય પામ્યો. તે ઘોડાપર પણ બે જણ હતાં. ને તેમાંની એક સ્ત્રી હતી. કાંકે ધ્યાન દેધે જોયું—સ્વારનું માથું ઉઘાડું હતું. ચંદ્રના તેજમાં કાંકે મોહું જોયું—પારખ્યું. તે સ્વાર રા' ખેંગાર હતો.

કાંકે જરા વિચાર કર્યો, રા' અહિયાં આમ એક સ્ત્રીનું હરણ કરી જતો ! પણ તેના ચંચળ મગજને આ પ્રસંગ કાંઈ અસાધારણ લાગ્યો; એટલે તે વિષે માહિતી મેળવવાની તેને ઉત્કંઠા થઈ. જેવો ખેંગારનો

ઘોડો પાસે આવ્યો કે એકદમ તે બહાર નીકળ્યો, અને દોડતા ઘોડાના પગમાં જોરથી ડાળીની ડાંગનો પ્રહાર કર્યો.

ઘોડો થંભ્યો, ઝાડ થયો ને એક મહા પ્રયત્ન ઉપર ખેઠેલાં બન્નેને ભોંયપર ફેંકી, નાઠો. ખેંગાર ને તેની સાથી જેવાં ભોંયપર પડ્યાં કે કાક ખેંગાર પર પડ્યો, ને જોતજોતામાં મ્યાનમાં રહેલી તેની તરવાર ખેંચી પોતાના હાથમાં લઈ લીધી. ખેંગારે નિરાશાભર્યા અવાજે કહ્યું: “મુઆ.”

“મહારાજ ! ગભરાશો નહિ. હું મિત્ર છું.”

મકરણ ૧૬ મું.

જયદેવનું નાક કેમ કપાયું.

“કોણ ?” અપલતાથી ઉભા થઈ જતાં ખેંગારે કહ્યું. કાપથી તેની આંખમાંથી તણખા નીકળવા માંડ્યા.

“એ તો હું કાક” ખેંગારની સાથે પડેલી સુંદરી તરફ જતાં કહ્યું.”

“કોણ બટ્ટરાજ કાક ?”

“હા.”

ખેંગારે જઈ, ઉઠવાનું કરતી સુંદરીને ઉઠાડીને પછી ગુસ્સામાં કાક તરફ ફરી કહ્યું—“હરામખોર ! તું અહિયાં. પાપી ! તં મને જીવતો માર્યો.”

“મહારાજ ! શાન્ત થાઓ. મંજરી ! આ બહેનને લે.”

ખેંગારે કાકે લઈ લીધેલું ખર્જ જોયું, અને સામા થવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો; “કાક ! તું બાર દિવસ પણ સખણો નહિ રહ્યો.”

“હું શું કરી શકું ? આ મારી ધૈરી આવી ને મને છોડાવી લઈ આવી.”

“કોણ કવિકુલશિરોમણિની મંજરી !” અભયબ થઈ રહેલા ખેંગારે, ઝડપથી ઉતરી આવેલી મંજરીને જોઈ કહ્યું.

“હા. પણ તમે ક્યાં જતા હતા, આમ એકલા ? લુલ્યો. બેકલા ?”

“કાક ! કાક ! સદાયે તું મારી આડે આવશે. તે મારા બાપનું બગાડયું—ને ડગલે ડગલે માફ પણ ખરાબ કરવા ખેટા છે. પાપી !”

“મહારાજ ! શું કરીયે ? આપણે મિત્ર થવા માગીએ છીએ પણ વિધિને તે રચતું નથી આવતું.”

એકદમ ધણે દરથી ઘોડાનાં પગલાં સંભળાયાં ને ઝેંગાર ટટાર થઈ સાંભળી રહ્યો. તે ગ્લાનિભર્યે અવાજે બોલ્યો :

“કાક ! કાક ! તેં મને મારી નાખ્યો.”

“કેમ મહારાજ ?”

“આ ઘોડા સાંભળ્યા ?”

“હા કેમ ?”

“એ તમારા-જયદેવના માણસો મને પકડવા આવે છે.”

“હૈ ! તમારાં વચનો પાળ્યાં ?”

“કાક ! તું આડે ન આવ્યો હોત તો મારાં બધાં વચન પળાઈ જાત.”

“કેમ કરીને ?”

“મેં મહિડો માર્યો, ને ભોંયડું પણ ભાંગ્યું.” ઉતાવળથી ઝેંગાર બોલ્યો. “તારા પાટણનો દરવાજો પણ તોડ્યો ને જયદેવનું નાક પણ કાપ્યું.”

“હૈ ! કેવી રીતે ?” ચમકીને કાકે પુછ્યું.

“કાક ! આ છેલ્લા બાર દિવસમાં કાકાએ સાંભળ્યાં નહિ હોય એવાં મેં પરાક્રમ કર્યા છે. જયદેવ દેવડીને પરણવાનો હતો—” કહી ઝેંગારે પેલી સુંદરી તરફ હાથ કર્યો. તેનું નામ બોલાયલું સાંભળી આ તરફ જોયું.

“ને તમે તેનું હરણ કરી જાઓ છો. સાબાશ મહારાજ ! ધન્ય છે તમારી હિંમતને.”

“પણ મૂર્ખા, તે બધું ધૂળ મેળવ્યું. આ જયદેવના સૈનિકો પાછળ આવ્યા. હવે માંડું શું થવાનું ? કાક ! કાક ! તને શું કહું ? તું ક્યાંથી અહિયાં આવ્યો ?”

કાક ધુંચવાયો. રા' ને રાક્યો તેથી તેને પસ્તાવો થયો ને આંખો ઝીણી કરી વિચાર કરવા લાગ્યો. પેલા ઘોડાનાં પગલાં પાસે આવવા લાગ્યાં.

“મહારાજ! એક રસ્તો છે. મારી ઘોડી લઇ તમે ચાલ્યા જાઓ. દેવડી અહિયાં રહેશે.”

ગર્વમાં ખેંગાર ટદાર થયો. “ને દેવડી જયદેવ માટે રાખી જાઉં? કાક! તેના કરતાં મરવું સાઈ.”

“ત્યારે મહારાજ! મારા અજઞાતાનું નાક કેમ કપાવા દઉં? તમે મારા મિત્ર છો, તેથી તમારો જીવ બચાવું છું. દેવડી મારા સ્વામીની છે, તેથી તેને મુકતા જાઓ.”

“કાક! મારી સીતોતેર પહેડી લાજે-માઈ જીનાગઢ જાય. તે કેમ બને?” કચવાઈ ખેંગારે કહ્યું. “કાક! દોસ્ત! તને જરા દયા નથી? તને મારે માટે જરા મૈત્રી નથી? તું આમ મારી આખી છંદગી બરબાદ કરવા બેઠો છે? માન, માન જો આ ઘોડા આવી લાગ્યા. પછી ખીજો રસ્તો નથી.”

“હું શું કહું? મહારાજ! મારે હાથે મારા મહારાજને કલંક લાગવા દઉં?”

“ને મને-તારા મિત્રને કલંક લાગવા દેશે? જયદેવે શું તારે માટે કર્યું છે?”

“આમ જાઓ તો કાંઈ નહિ. પણ સેવા તે સેવા.”

“કાક! તું શું કરે છે? જો આ પેલા આવ્યાં. આ એમની મશાલોનો ઉજાસ પણ દેખાય!”

“શું કહું મહારાજ! આપ પધારો.”

“ત્યારે કાક! મિત્ર! એક કામ કર.” કહી ખેંગાર આગળ આવ્યો. “મને મારી નાંખ. કાક! આ પેલા આવ્યા! હું પકડાયો તો પેલો નીચ જયદેવ મને પાંજરામાં પુરશે-મારી હાંસી કરશે. કાક! ભાઈ! આટલું કામ કર મને મારી નાખ” શબ્દોપર શબ્દો ઉચ્ચારતાં ખેંગારે કહ્યું. તેના સંસ્કારી અવાજમાં પથ્થર પીગળાવવાની શક્તિ હતી. કાકની આંખમાંથી આંસુની ધારા વહી. આ બેની વાતચીત સાંભળી પેલી બે સુંદરીઓ પાસે આવી, ને ગભરાઈ ધુસ્કાં ખાવા લાગી; વચ્ચે મંજરી બોલવા જતી હતી પણ આડો હાથ ધરી કાકે રોકી.

કાકે આંસુ લુછ્યાં. “મહારાજ આ શું કરો છો?”

“ચલાવ! ચલાવ! ધડથી માંડે ડોકું જીતું કર.” કહી ખેંગારે ડોકું નમાવ્યું.

“મહારાજ!” ધીમેથી કાકે કહ્યું: “દેવડી કોની થવા માગે છે?” કાકના મુખે પણ ભયંકર ગાંભીર્ય ધાર્યું.

“પુછી જો” ખેંગારે કહ્યું.

“બહેન!” કાકે સખ્તાઈથી પુછ્યું “સાચું બોલજો! પાટણ પર-ણવું છે કે જીનાગઢ?”

પેલી સુંદરીએ નાજુક પણ છટાભરી શરીરવેદ્ય અભિમાનમાં ટટાર કરી; ને ધીમેથી ગૌરવશીલ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા: “શું પુછો છો?”—પુછી તે જરા થોભી. “હું તો સોરઠના ધણીની—તેના જીવતાં, કે તેને મર્યે.”

ખેંગારે નિરાંતના નિસાસો મુક્યો. કાકે પણ નિસાસો મુક્યો ને દોડતો જઈ ઘોડી લઈ આવ્યો.

“મહારાજ! પધારો. બહેન? જાઓ. ભોળાનાથ તમારું ભલું કરે.”

ખેંગાર કાકને ભેટી પડ્યો; અને પછી ઘોડીપર ચડ્યો. કાકની મદદથી રાણકદેવડી પણ ઘોડીપર ચડી.

“મહારાજ! મને આ તરવારની જરૂર નથી. તમે લઈ જાઓ. જલદી કરો. આ પેલા આવી લાગ્યા.” “જયસોમનાથ!” કહી ખેંગારે ઘોડી દોડાવી મુકી.

મુગે મોઢે, વિચારના વમળમાં કાક ઉભો રહ્યો; મંજરીએ આવી તેને ખભે હાથ મુક્યો.

“નાથ! શું વિચારો છો?”

“મંજરી! પાટણ ને જીનાગઢ વચ્ચે વેર વધવાનું. આ બીચારાનું શું થશે?”

“એણે પણ અવધી કરી!”

“મંજરી! ખરો નર તો મેં એક એ જોયો છે. પ્રભુએ પુરો બત્રીશ લક્ષણો ધડ્યો છે.” મંજરીએ કાકના કોટ પર હાથ નાખી દીધા. “મેં અત્યારે બીજું પણ જોયું.”

“ શું ? ”

“ અત્યારે એનામાં બત્રીશ લક્ષણ હોય તો એના મિત્રમાં આવન લક્ષણ છે. ”

કાકે હસ્યો, ને નીચા વળી ચુંબન કર્યું.

“ હવે આપણું શું થવાનું ? ”

“ કાંઈ નહિ. હવે નિરાંત થઈ. પેલા આપણને પાટણ લઈ જવાના. હવે તું રાણકદેવી ને હું ખેંગાર-હોંકે. બંને આપણને પકડીને લઈ જાય. ”

“ હા. એટલે પેલાં ખીયારાને પણ નાસી છુટવાનો વખત મળે. ”

કાકે અને મંજરી પણ ઝપાટામાં જતાં હોય તેમ ઢોંગ કરી ચાલવા લાગ્યાં. પણ જોતજોતામાં પેલા સૈનિકો આવી લાગ્યા, અને આ બેને જોઈ એકદમ તેમને વિટાઈ વળ્યા.

“ ખબરદાર ખેંગાર ! જરા ખસ્યો તો ઝખ્ખે કરીશ ” કહી નાથકે આવી કાકેને જકડી બાંધ્યો ને એક ઘોડા પર બેસાડ્યો, મંજરીને ખીજા એક ઘોડાપર બેસાડી, અને ચાર સ્વાર આગળ રહ્યા ને ચાર પાછળ રહ્યા, અને આ બધાં ઝપાટાબંધ ચાલ્યાં.

સૈનિકોએ ખેંગારને ખુબ ટાણાં માર્યા અને કાકે તે હસતાં હસતાં સ્વીકાર્યાં. એમ કરતાં તેઓ ભાદર પહોંચ્યાં.

જયદેવ મહારાજ ભાદરના સામન્તને ત્યાં રાણકદેવીની સગાઈ કરવા આવ્યા હતા; પણ અત્યારે તેમની મહત્તા એવી નષ્ટ થઈ હતી કે અકળામણના માર્યા તેની આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડતાં હતાં. એવામાં ખબર આવી કે ખેંગાર ને રાણક બંને પકડાયાં, અને તેમને સૈનિકો લઈને આવે છે. આ સમાચાર સાંભળતાં ગુજરાતના નાથની છાતી એક વહોત ઉંચી આવી, અને પોતાનું વેર બ્યાજ સાથે કેમ વળે તેના વિચાર કરવામાં તે ઉંચા નીચા થઈ રહ્યા.

આખરે પરાડીયું થતાં સૈનિકો આવ્યા. ને મહારાજ એકદમ ઓટલાપર આવ્યા. તેનું હૈયું હરખમાં કુદી રહ્યું.

સૈનિકોએ એક કદીને સામો ધર્યો; ખીજા સૈનિકો થોડે દૂર એક સ્ત્રીને ઘોડાપરથી ઉતારતા હતા. જયદેવ મહારાજ બે ડગલાં આગળ ધસીને આવ્યા.

“પાપી! ચોર!”

જવાબમાં કાકેનો અવાજ ટોળમાં ગાજી રહ્યો; “પણ અજઞાતા! મારો કાંઈ ગુનોહ!”

જયદેવ પાછા હટ્યા, અને ડાળા ફાડી બેઠ રહ્યા. “કાણી!”

“મહારાજ! એ તો હું કાક. આ તમારા સૈનિકાએ તો જીલમ કર્યો. મને ને મારી બેરીને મારી પકડી લઈ આવ્યા. આ શું?”

જયદેવના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. તે એકદમ કાક પાસે ઉભેલા નાયક પર ધસ્યો ને તેને બે ચાર તમાચા માર્યા. “કુતરા! આ ખેંગાર! કાકલટ્ટને ઓળખતો નથી?” સૈનિકા બધા દિગ્ગ ચમકી ગયા. “છાડ! આને છોડ! ને જાઓ, પાછા જાઓ નહિ તો તમને એકને જીવતો જવા દેવાનો નથી.”

“મહારાજ! પણ છે શું?”

“પેલો પિશાચ ખેંગાર રાણકદેવડીનું હરણ કરી ગયો.”

“હું?”

“અજઞાતા! ભટ્ટરાજ હતા તે જ રસ્તે તે પણ ગયો.”

“ચુપ! ચંડાલ!” જયદેવે કહ્યું.

“મહારાજ! અમને પકડ્યા તેની બે ચાર પ્રહર પહેલાં અમે એક સ્વારને જોયો હતો ખરો.”

“હા. તે જ.”

“ત્યારે તે તો સોરઠ પહોંચી ગયો હશે.”

“શું કહે છે? ચાલ તેની પુઠ પકડીયે.”

“જેવી આજ્ઞા. પણ મારી સ્ત્રી—”

“ભાદરના સામન્તને ત્યાં સોંપીયે.”

“હા. હા.” કહી કાકે તેમ કર્યું ને થોડી વારે જયદેવ મહારાજ સાથે ખેંગારને પકડવા તે નીકળ્યો. સોરઠના સીમાડા સુધી તેઓ જઈ આવી, સાંજના વહીલે મોઢે પાછા ભાદર આવ્યા ને રાતો વઈ પાટણ જવા નીકળ્યા.

“કાક! આજે માઈ નાક કપાયું.”

“મહારાજ ! શું કરીએ ?” ટાઢે પેટે કાકે કહ્યું.

“એ પાપીનું જીનાગઢ હવે જમીનદોસ્ત કરીશ.”

“જી.”

જયદેવે જરા અધિરાધથી કાકે તરફ જોયું. તેને કાકની સ્વસ્થતા રૂચી નહિ.

“કાક ! તે કાઠથી ન બને એવાં કામ કર્યાં છે. આટલું કર-રાણ-કને પાછી લાઇ આવ.”

“મહારાજ ! એ મારાથી પણ ન બને. લશ્કર આપો તો હું જીનાગઢ સર કરી આવું.”

“ખાનગી રીતે કાંઇ નહિ થાય ?” કચવાઇને જયદેવે પુછ્યું.

“હું પાટણમાં મોઢું શું બતલાવીશ ?” કાકે જવાબમાં ડોકું ધુણાવ્યું.

“તું નહિ કરે ?”

“હું નહિ કરી શકું” કાકે સુધાર્યું.

મહારાજ મુગા રહ્યા. ખેંગાર સામેનો ગુસ્સો કાકે તરફ વળવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

મુખનો અધિકાર.

“મુંજલ” મીનળદેવીએ દાખલ થતાં કહ્યું.

“કેમ ?”

“આ જયદેવનું શું કરવું છે ? પેલી દેવીડીએ તો એને ગાંડા બનાવ્યો છે.”

“ત્યારે એને પરણવા દો.”

“એ દેવડી સાથે પરણવા દેતાં મારો જીવ ચાલતો નથી. શું કરે કે હું વચન આપી ચુકી છું.”

“દેવી ! તમારો સ્વભાવ પણ આડો થતો જાય છે” જરા હસીને મુંજલે કહ્યું-“એકને કમરજીએ પરણાવવો છે; ને બીજાને મરજી છે ત્યારે પરણવા નથી દેતાં.”

મીનળદેવી જરા હસ્યાં. “મહેતાજી, મને ઘડપણનાં લક્ષણ શરૂ થયાં છે.”

“ઘડપણ! મારાથી કેટલાં નાનાં છો?”

“તું તો હજી નાનો છે. સોળ વર્ષની સોમને તો પરણવાનો છે. પછી શું?”

“દેવી! શું કરું. તમને રાજી રાખવા.”

“પરજ્યા પછી હું રાજી રહું એમ કરશે?” મશ્કરી કરતાં મીનળદેવીએ કહ્યું.

“કેમ છે હવે એ? હું આ બે દિવસ થયાં ખબર લેવા નથી ગયો.”

“ના. હવે તો તાવ નરમ છે, ને સનેપાતે નરમ છે. જરાક કાઢક વખત મગજ ખસી જાય છે.”

“એમ કે? ક્યારે સારી થશે?”

“કેમ પરણવાની ઉતાવળ આવી છે?”

“એ ખીચારી મારે માટે પ્રાણ આપવા તૈયાર થઈ, ને હું એની ખબર ન પુછું?”

“તમે બન્નેનું સંજોડું તો સરસ થશે.”

મુંજલને કપાલે કરચલી વળી.

“આખો દિવસ એની એ મળક.”

“મુંજલ” ધીમેથી, ગાંભીર્યથી મીનળદેવીએ કહ્યું “તું કાઢને પરણેલો છે એમ મારા મનને મનાવા મથું છું.”

મુંજલ થોડીવાર મુગો રહ્યો.

“પાછું લાટમાં તોફાન જગ્યું છે. ત્રિભુવનને મોકલવો પડશે.”

“એમ!”

“હા. મેં એને તૈયાર થવાનું કહ્યું છે. એ માત્ર પેલા એના મિત્ર કાકની આવવાની જ રાહ જુવે છે.”

“તે ક્યારે આવશે?”

“એ ખીચારાને જીનાગઢ તો મક્ક મોકલ્યો. મેં હમણાં જ સાંભળ્યું કે ખેંગાર કાઢની મદદથી આપણો દરવાજો તોડી ગયો.”

“કાની?” ડાળા ચમકાવી રાણીએ પુછ્યું.

“તમારા દેશળ ને વિશળની મદદથી.”

“હૉ!” ચકિત થયેલાં મીનળદેવીએ કહ્યું. “આપણે ત્યારે દુધ પાછને સાપ ઉછેર્યા.”

“આજના? તેમણે જ દરવાન ફાંજો. ને ગઢવી ન જઈ ચઢ્યો હોત તો કાંઈ વધારે પણ નુકશાન થાત. હવે મહારાજ આવે કે એમની વલે કરૂં છું.”

“હા, બહુ દિવસ આંખ આડા કાન ધર્યાં. શું દેશનિકાલ કરીશું?”

“હાસ્તો. ગુજરાતમાં હવે એમને માટે સ્થાન નથી.” હાઠ બીડી મુંઝલે કહ્યું.

“વાર. પણ પેલા કાકનું શું?”

“મને લાગે છે કે એણે કાંઈ કર્યું હશે.”

“એકલે હાથે એ શું કરવાનો હતો?”

“દેવી! એના જેવો માણસ એકલો હોય તોયે આખા સૈન્યને બારે છે.”

“ત્યારે એને તો પાટણમાં જ રાખવો જોઈએ. એ લાટમાં સજા કરે તે શું કામનું?”

“મને પણ એમ લાગે છે. જો આ મારો કીર્તિદેવ ને એ કાક જો બે પાટણમાં રહે તો ગુજરાતનો જયવારો તરત થાય” કહી મુંઝલે નિસાસો મુક્યો.

“મુંઝલ!” નયનથી, અને અવાજથી આત્માસન આપતાં મીનળ-દેવીએ કહ્યું “તારા કલા પછી મેં એને બહુ સમજાવ્યો. પણ જેવો નાનપણમાં આડો હતો, તેનાથી પણ એ વધારે આડો છે!”

“એમ?”

“એમ કહે છે કે અવન્તીનાથનું લુણ હરામ થાય કેમ?”

“નસીબ મારાં. બીજું શું?”

“બહુએ લાલચો આપી-પણ એ તો એકનો બે થતો જ નથી.”

“દેવી! હું તો દુઃખી થવાને જ સંમત થઈ છું.”

“મુંગલ ! આવાં નિર્માલ્ય વચનો તું બોલશે ?”

“ખરી વાત છે. સત્તા ભોગવવી હોય તેને સુખનો અધિકાર શો ?”

“સુખ પણ જોશે”—

મુંગલે ડોકું ધુણાવ્યું; પણ એક અક્ષર કાંઈ વધારે બોલે એ પહેલાં એક દાસી દોડતી આવી. મીનળદેવી તેના તરફ ફર્યા.

“બા ! બા !”—

“કેમ !”

“ચાલો, ચાલો. સોમબહેન”—

“તેનું શું ?” મીનળદેવી ને મુંગલ બન્નેએ પુછ્યું.

“ગભરાઈ ગયાં છે.”

“હું” કહી બન્ને જણાં દોડતાં અંતઃપુરમાં ગયાં. જે ખંડમાં સોમ-સુંદરી સુતી હતી ત્યાં તેની મા ને બે દાસીઓ ઉભાં હતાં, અને ખાટલા-પર નાડ ઝાલી વૈદ બેઠો હતો; અને બેભાન પડેલી સોમ દાટા ડોળા કરી ચીસો પાડતી હતી, અને બેઠા થવાની મહેનત કરતી હતી.

“વેદરાજ !” મીનળદેવીએ પુછ્યું.

“બા. મોટો શ્વાસ છે.”

“શું કહો છો ? જા, દાસી ! સજ્જનમહેતાને બોલાવ.”

હાંફળાં ફાંફળાં બની મીનળદેવી, પોતાની હંમેશની સ્વસ્થતા છોડી સોમને વળગી પડ્યાં.

“સોમ ! બહેન ! સોમ !”

“ઓ-ઓ-ઓ—” સોમે ચીસ પાડી. તેનું સુંદર મોઢું ખંચાઈ જતું હતું.

“વૈદ ! માત્રા છે કે નહિ ?”

“આ રહી” કહી વૈદે ઝપાટાબંધ તે ધસી સોમને ચટાડી.

મુંગલ, મ્હાન વદને પણ સ્થિર નયને, તખીયેતવાળી સોમની સામે જોઈ રહ્યો.

માત્રાની તરત અસર થઈ. સોમના ડોળા ઠેકાણે આવ્યા, અને તેની ચીસો સમી. તેની આંખ ઠેકાણે આવતાં તેની નજર મુંગલ પર પડી ને તે ખંચાચલી જીભે બોલી: “પ્રુઆ !”

“ઓ બહેન ! હું છું” મુંગલે નીચા વળી કહ્યું : “કેમ છે ?”

“દોડો દોડો” પાછા સોમના ડોળા ફાટવા લાગ્યા. “પ્રુઆને પેલો ખેંગાર મારી નાખશે.”

“ગભરા નહિ !” મીનળદેવીએ કહ્યું. “બેટા ! પ્રુઆને કાંઈ થવાનું નથી.”

“અરે બેસી શું રહ્યાં છો !” “ઓ-ઓ-ખસો-મને ઉઠવા દો-ઓ પેલી તરવાર કઢાડી-ખસો” કહી સોમની ચીસો વધી ને તેણે બેઠાં થવા મહેનત કરવા માંડી. “તમને દોષને શું ? પ્રુઆ ! જો પેલો આવ્યો. ઓ-ઓ-પ્રુઆ જશે તો પાટણનું થશે શું ? પકડો-પકડો-ઓ-ઓ-” કહી તે બેઠી થઈ ને વેદ બીજ વાર માત્રા ચટાડે તે પહેલાં તેના હાથ હેઠે પડ્યા, અને હુસ દધને તે પથારીમાં પડી.

“બા ખશી જાઓ” વેદે કહ્યું “એને નવરાવવા લો.”

“ઓ મારી સોમ રે”—કહી સોમની માએ તેને પથારીમાંથી નીચે ઉતારી.

* * * * *

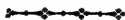
મુંગલની આંખમાંથી એક જ આંસુનું ટીપું નીચે પડ્યું. મીનળદેવી મરતી સોમને છોડી મુંગલ પાસે આવ્યાં.

“મુંગલ ! તું બહાર જા.”

ડોકાવતી જ મુંગલે હા કહી, અને ધીમે ધીમે બહાર આવ્યો.

“મુંગલ !” પાછળથી મીનળદેવીએ કહ્યું. રાજ્યમાતા ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રડતાં હતાં. “બહુ ખોટું થયું.”

ટાઢાશથી મુંગલે જવાબ વાળ્યો “મેં શું કહ્યું હતું ? મને સુખનો અધિકાર નથી.”

પ્રકરણ ૧૮ મું.

જયદેવને લાગતો ભય.

સોમ ગુજરી ગઈ તેને ત્રીજે દિવસે સવારે જયદેવ મહારાજ આવી પહોંચ્યા; અને રાણકદેવડીના ખેંગારે કરેલા હરણની વાત સાંભળી.

પાટણમાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો. પાટણનું નાક કપાઈ ગયું એ જાણી બધા પટ્ટણીઓ ખેંગાર પર ભારે બળી ઉઠ્યા; અને જયદેવ મહારાજ તો ઝનુનના માર્યા ગાંડા ગાંડાં ગઈ ગયા.

મીનળદેવીને એકલાને નિરાંત થઈ. જયદેવ દેવડીને પરણવાનો નહિ, એટલે તેને તો ટાઢે પાણીએ ખસ ગઈ; અને જયદેવ ખેંગાર પર કાપ્યો હતો એટલે જીનાગઢ લેવાને પાણી ચડાવાનું પણ એક કારણ મળ્યું.

મુંગલ મહેતાને આ વાત રૂચી; તેને પણ સોરઠ સર કરવું હતું. પણ પહેલી વાત તો લાટની હતી.

“મહારાજ !” જયદેવ મહારાજ જરા સ્વસ્થ થયા એટલે પુછ્યું “હવે મંડલેશ્વરે લાટ જવું જોઈએ.”

“એને જોઈએ ત્યાં જાય.”

“તે તો આપણાથી જવા કેમ દેવાય ?” સખ્તાધથી મુંગલે કહ્યું.

“મહેતાજી ! હમણાં મને કાંઈ ગમતું નથી.”

“ત્યારે રાજ્ય કેમ ચાલશે ?”

જયદેવે મુંગલ સામું જોયું. સોમ મરી ગઈ તેથી તેનો એક રીતે સંસાર ભાગ્યો હતો; કીર્તિદેવ પાટણમાં રહેવાની યોજ્ખી ના પાડતો હતો. આવી વખતે પણ અમાત્યને આટલો રાજ્યકારભાર વહેતાં જોઈ, તેને પોતાની નિર્બલતા પર તિરસ્કાર આવ્યો, અને વાતમાં રસ લેવા માંડ્યો.

“ખરી વાત છે, મહેતાજી ! પણ હું શું કરું ?”

“શું ‘શું કરું’ પુછો છો ? સોરઠ સર કરો ને તમારું વેર લો.”

“તે હું કાંઈ છોડવાનો છું !”

“પણ પહેલાં સર કરેલું લાટ હાથમાંથી ચાલ્યું ન જાય માટે ત્રિભુવનને ત્યાં મોકલવો જોઈએ.”

“તે જવાને તૈયાર છે. મને આજે કહેતો હતો. સાથે પેલા આમ-ણાને પણ મોકલવાનો છે” ગુસ્સાના આવેશમાં આવી જતાં રાજાએ કહ્યું.

“કોને કાકને ?”

“હા.”

“કેમ ?”

“એ હરામખોર મારે અહિયાં નથી જોઈતા.”

“પણ કારણ શું? એ તો ઘણો ઉપયોગી માણસ છે. બા એને રાખવાનું કહે છે.”

“નહિ. મારે તો એને કહાડી મુકવો છે. નહિ તો હું એને દેશ-નીકાલ કરીશ.”

“એટલું બધું?” મંત્રીએ પુછ્યું.

“હા.”

“એ અહિયાં રહેશે તો રાજ્યનો સ્તંભ થઈ રહેશે. તમને એના પરાક્રમની ક્યાં માહિતી નથી.”

“મહેતાજી!” ધીમેથી રાજાએ કહ્યું. “એના પરાક્રમની મને ખબર છે. તેથી જ હું એને કહાડવા માગું છું.”

“એ મને સમજ નહિ પડી.”

“ખેંગાર દેવડીને ઉપાડી ગયો તેમાં એનો કાંઈ હાથ છે.”

મુંઝવેલ હસ્યો “મહારાજ! તમને કમળો થયો છે. તમે બધું પીળું જ દેખો છો.”

“ના. મહેતાજી! મને વહેમ જાય છે.”

“ત્યારે એ વહેમ ખોટો છે. એ જોડલો તમારો છે, તેટલો બીજા કોઈનો નથી.”

“હું નથી માનતો.” ને તે ઉપરાંત બીજું એક કારણ છે.

“શું?”

“મારે ખરેખરા રાજા થવું છે.”

“તે કોણે ના કહી?”

“મહેતાજી! જ્યાં સુધી એ છે ત્યાં સુધી એ મને રાજા નહિ થવા દે.”

“એટલે?”

“જ્યાં કોઈની નજર નહિ પહોંચે ત્યાં એની પહોંચે છે; ને કાંઈ નહિ કરી શકે તે એ કરે છે. એક તમે છો-પણ તમે તો મારે મન પિતાતુલ્ય છો. તમને નમતું આપવું તેમાં હું ગર્વ માનું છું. પણ મારે બે મુંઝવેલ મહેતા નથી જોઈતા.”

“મહારાજ ! મારા સિવાય કોઈ બીજો આ સાંભળશે તો કહેશે તમને એનો ભય લાગે છે.”

“ત્યારે મહેતાજી તમારી વાત સાચી છે. એ જો અહિયાં રહેશે તો હું એનું રમકડું થઈ રહીશ-કે એક દિવસ તરવાર લઈ એનું હું ડોકું કાપી નાખીશ. એ મારાથી સહો જાય એમ નથી.”

“જયદેવ ! એમ તો પછી તમારા પાટણમાં કોઈ બાહોશ માણસ જ નહિ રહે ?”

“ભલે પણ મારે માથે મારે બીજો રાજ નથી જોઈતો. તમને પણ કહી મુકું છું; જો બાને કહીને રખાવશો તો બીજો દિવસે એને કારા-ગ્રહમાં નખાવીશ.”

“તેની શીકર નહિ. એ ત્રીજો દિવસે છુટીને પાછો આવશે.”

“તો એને મારે હાથે પુરો કરીશ.”

“પણ જીવતો રાખશો તો તમને દિગ્વિજય અપાવશે.”

“ના. તેના કરતાં મારે હાથે થોડો ધણો વિજય મળશે તો સંતોષ માનીશ.”

“ઠીક ! બીજા રાજાઓ આવાં રત્નો એકઠાં કરે; તમારે દૂર કહાડવા છે. જેવી મરજી. હજી વિચાર કરી જોજો.”

“એ વાતપર હું એકનો બે થવાનો નથી. જીઓની એ જીનાગદથી કેમ નાસી આવ્યો ? આવાં પરાક્રમો કયામાં સાંભળ્યાં હતાં-નજરે તો કદી નહોતાં જોયાં.”

“જયદેવ ! જે તમને અવગુણ લાગે છે તે મને તો મોટા ગુણ લાગે છે. ઠીક. એમ કરો. હું કાંકને કહાવી દઈશ.”

“હા. જેમ બને તેમ જલદીથી.”

પ્રકરણ ૧૯ મું.

પ્રસ્થાન.

કીર્તિદેવની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. મુંઝલ મહેતા ગંબીર ચહેરે ઉભા હતા. તેના હોઠ ને નયનો નિશ્ચલ હતાં; માત્ર તેના ધીમા અવાજમાં કાંઈ લાગણીનો પડઘો હતો.

“પિતાજી!” કીર્તિદેવે આંખમાંથી આંસુ લુછી કહ્યું: “મારું હૃદય ચીરાઈ જાય છે. પણ હું શું કરું?”

“બેટા!” અસ્થિર અવાજને સ્થિર કરતાં મુંઝલે કહ્યું: “તું શું કરવાનો હતો? બધું ભાવિ કરે છે. તું અવન્ટી જઈ રહે તે જ ચોખ્ખું છે. મારું ઘર તો સદાયે પુત્ર વિનાનું છે એમ હું માનતો આવ્યો છું. પણ ખીચારા ઉબકે પરમારનો તો આધાર તારાપર છે.”

“પિતાજી! પિતાજી! તમે એમ નહિ બોલો.”

“હું સાચું કહું છું. હું દુઃખે એવો આંધળો નથી થયો કે ખીજનું સુખ પણ ન જોઈ શકું, તું અવન્ટી જાય તેમાંજ સાર છે. પાટણમાં તને કદી રૂચવાનું નથી. અમારી રીત જુદી છે; અમારા સંસ્કારો જુદા છે. તને-મુંજને જોજના સંસ્કારે ન્યારી બની રહેલી ભૂમિના સંસ્કારો છે. તું અહિયાં નહિ સુખી થાય.”

“પિતાજી! કટાક્ષમાં બોલે છો?”

“ના. દીકરા! દુઃખ પડી પડી, તટસ્થતાથી જોવાની મને ટેવ પડી ગઈ છે.”

“ને હું તે દુઃખમાં વધારો કરું છું.”

“ના! તારે સુખે હું સુખી. પરમારના પાટનગરમાં તારું સ્થાન છે. મારી તો એકજ વિનંતી—”

“વિનંતિ!”

“હા. કોઈ કોઈ વખત સમાચાર કહાવતો રહેજે; ને હવે અલ્પ-વય છે.”

“પિતાજી! તમારી આજ્ઞા માથે ચડાવીશ.”

“મને તો એટલું જ કે માફ નામ રહે. પુત્રને તો ન રમાઓ-કાંઈ દિવસ પૌત્રને તો રમાડું.”

“પિતાજી!” વાત ફેરવતાં કીર્તિદેવે કહ્યું: “હવે કાણુ જાણે આરે મળીશું?”

મુંગલની આંખમાં તીક્ષ્ણતા આવી. “જયદેવ મહારાજ અવન્તી લેશે ત્યારે.”

કીર્તિદેવ ચમક્યો. “હું શું કહો છો?”

“ત્યારે બીજું શું? મારો ધર્મ અહિયાં રહેવાનો છે; તારો અવન્તીમાં રહેવાનો છે. એ સિવાય બીજે રસ્તે આપણે કેમ મળીએ?” મુંગલના હોઠ જરા ગર્વમાં મરડાયા.

“પિતાજી!” બારી બહાર જોઈ કીર્તિદેવે કહ્યું: “આ મંડલેશ્વર મહારાજ આવી લાગ્યા.”

મુંગલ પ્રયત્ન કરી વધારે સ્વસ્થ થયો, અને ત્રિભુવનપાલ અને કાકને આવકાર દેવા આગળ આવ્યો.

“ત્રિભુવન! કાક! આવી પહોંચ્યા?” મુંગલે જરા હસીને પુછ્યું.

“હા. મામા!” ત્રિભુવનપાલે કહ્યું. તે વીરની આંખો ઉત્સાહમાં ચમકતી હતી. “હું જરા બાતે ને મહારાજને મળી આવું. જવાનો વખત થઈ ગયો.”

“હા. સુખેથી” મુંગલે કહ્યું ને ત્રિભુવનપાલ અંદર ગયા.

“કાક!” તેણે કહ્યું “આજે તો મારા ત્રણ દીકરા જાય છે.”

“મહારાજ! મને દીકરો ગણો છો, એમાં આપની જ વડાઈ છે.”

“ના. કાક! કીર્તિદેવ ને ત્રિભુવનપાલ ગયા હોત ને તું રહ્યો હોત તોપણ મને જરા ઠીક પડત.”

“મહારાજની આજ્ઞા થઈ એટલે પછી કાંઈ છુટકો થાય?” કાકે કહ્યું.

“ખરી વાત છે. તું અહિયાં રહ્યો હોત તો મારે માથેથી બાર જરા ઓછો થાત. પણ હવે લાટનો બધો ભાર તારે શીર.”

“મંડલેશ્વર મહારાજ છે ને?”

“તે ખરૂં. પણ એટલું યાદ રાખજે કે તમે માત્ર લાટ જીતવા નથી જતા; તેને ગુજરાત બનાવા જાઓ છો.”

“હા!”

“માત્ર તેનાં સૈન્ય હરાવવાં નથી; તેના વાસીઓનાં હૃદય ને ટેક બે વશ કરવાં છે. ત્યાર વગરનો વિજય નકામો.”

“મહારાજ! આપનાં વચન સોના સમાણાં છે. હું તો લાટનો છું—મને ત્યાં કેટલાક પાટણનો દાસ ગણે છે. પણ આપ કહો છો એવી જો પાટણની રાજ્યનીતિ રહે તો મારા દાસત્વમાં મને નાનમ નથી.”

“મંજરી કેમ છે?”

“ખુશીમાં છે.”

“મોટાં બાને મળી ગઈ?”

“હા. હમણાં જ કાશ્મીરાબા અને એ મળી ને નીકળ્યાં.”

એટલામાં મીનજીવે, જ્યદેવ મહારાજ ને ત્રિભુવનપાલ આવી લાગ્યા. “મહેતાજી!” મીનજીવેએ કહ્યું “તું આ બધાને લીમનાથને આરે વળાવા જાય છે કે?”

“હા” મુંગલે કહ્યું.

“કાક!” મીનજીવેએ કહ્યું “જો જો હો. હવે લાટ પુરેપુરું જીતવાનું છે.”

“બા, આપની આજ્ઞા થઈ એટલે પછી એમાં બાકી શું રહે?”

“ને પેલી મૃણાલ કુંવરીને પણ ત્રિભુવનને વરાવવી છે.”

“ત્રિભુવન તેને ન પરણે તો તો કાશ્મીરા એની સાથે જાય છે.” મુંગલ હસ્યો.

“કાક!” જ્યદેવે જરા તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું.

“હા!”

મીનજીવે જરા ગંભીર થયાં. જ્યદેવ જે વર્તણૂક કાક સાથે ચલાવતો હતો તે તેને પસંદ નહોતી.

“ત્યારે હવે યુનામદ જીતવા ક્યારે જશે?” જ્યદેવે જરાક ટાળમાં કહ્યું.

“જ્યારે આપ મને આજ્ઞા કરો ત્યારે.”

“મને” પર બાર મૂઠી ગર્વથી માથું ઉંચું કરી, કાંકે કહ્યું. તેણે પણ જયદેવના હૃદયમાં વસેલો દેશ પારખ્યો હતો; અને પોતાનું ગૌરવ સાચવવા તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. તેણે પણ અસ્પષ્ટ તિરસ્કારથી ઉમેર્યું.

“આપને મારી જરૂર જણાય એટલે કહાવજો. હું તરત આવી પહોંચીશ.”

“ખેંગાર તારો મિત્ર થાય છે એટલે જરૂર તો જણાશેજ” મુંગલે હસીને વાત ઉડાવવા માંડી.

“આપણે તો ખેંગારના મિત્રો નથી જોઈતા. આપણે તો દુશ્મનો જોઈએ છે.” જયદેવે કહ્યું.

“એમ કહો મહારાજ!” માથું ઉંચું કરી, ભયંકર અવાજે કાંકે ઉત્તર વાળ્યો “કે ખેંગાર જેવા વીર શ્રેષ્ઠ જોડે લડવા વીરો જોઈએ છે. જેવા તેવાથી જીનાગઢ ભાંગે એમ નથી.”

મીનજીવેવીને પણ લાગ્યું કે તે વચ્ચે પડશે નહિ તો વાત વધી પડશે. “લે આ સજ્જન મહેતા આવ્યા!” “ત્રિભુવન! વખત થયો. બહાર હાથીઓ ખોટી થાય છે.”

“હા બા! આજ્ઞા. રજા લઇશ.”

“દીકરા! સો વર્ષનો થજો.”

“મહારાજ! આજ્ઞા.”

“હા બાઈ. બપોર અંતર કહાવજો” કહી જયદેવ ને ત્રિભુવનપાલ બેટયા. કીર્તિદેવ ને કાંકે પણ રજા લીધી ને મુંગલ સહિત તે બધા હાથીએ ચડી લીમનાથને ચારે આવ્યા.

ઓવારાપર લોકાની મેદની બેગી થઇ હતી, અને આ ચારે જણને ઉતરતા જોઇ લોકાએ હર્ષનાદ કર્યો. મહાજનોએ શ્રીફલ આખાં, શ્રોત્રીઓએ આશીર્વાચન ઉચ્ચાર્યાં. મુંગલ મહેતા ને ખીમ મંત્રીઓ ત્રણે જણને બેટયા ને શુભાશિષો દીધી

* * * * *

સૂર્ય તેજમાં નાચતા સરસ્વતીના તરંગોપર એક નાની નાવડી જતી

હતી. તેમાં પાંચ સાત યુવતીઓ બેઠી હતી. તેમાંની બે તેજસ્વી, નવ-યૌવના મદભરી હતી: એક કાશ્મીરા હતી, બીજી મંજરી હતી. કાશ્મીરાની આંખો તોફાનમાં નાચતી હતી; તેણે એકદમ મંજરીને પગે ચોટી દીધી.

“ઓ! ઓ! બા શું કરે છે?”

“તો પાછી વળી ત્યાં શું જોયા કરે છે?”

“હું તો જોઉં છું કે પાટણ અહિયાંથી કેવું દેખાય છે.”

કાશ્મીરાએ મંજરીને એક તમાચો માર્યો “જુદી! નજર તો પેલા આરાપર હતી.”

મંજરીનું મોં લાલચોળ થઇ ગયું.

“ત્યાં શું જુવે છે? ત્યાં તો બધા વહેંતીયા વીરો છે. ક્યાં અમારા લીખ્મ, ને દ્રોણ, ને પરશુરામ!”

મંજરીના ઉચ્ચારણના ચાળા પાડતાં કાશ્મીરાદેવીએ ટાણો માર્યો. “આ જમાનામાં એવા છે ક્યાં?” ત્યાં બેઠેલી સ્ત્રીઓ બધી હસી પડી.

“હા. બધા વહેંતીયાજ છે.” ગર્વથી મંજરીએ કહ્યું: “એક શિવાય”—તેણે ઉમેર્યું.

“એક કાણ?” કહી કાશ્મીરાદેવીએ મંજરીનો હાથ પકડી હસતાં હસતાં દાખવા માંડ્યો. “બોલ! કાણ મંડલેશ્વર, નહિ? બોલ.”

“ઓ બા! મારો હાથ લાંગરો” ચીસ પાડતાં મંજરીએ કહ્યું.

“તો પિડા ઓછી. બોલ હરામખોર! એક કાણ?”—કહી તેણે વધારે હાથ મરઓ.

મંજરીની આંખમાં હસતાં હસતાં પાણી આવ્યાં “હો હાથ જોઇએ તો લાંગી નાંખો. હું જુડું નહિ બોલું—”

“એક કાણ? બોલ!”

“ઉદા, નવધણ, ખેંગાર ને કાળ-ઘૈરવ-એ ચારનો વિનેતા હોય તે.”

“હજી કાઈ રહી ગયું છે?” કાશ્મીરાએ હસતાં પુછ્યું.

“હા. ને પેલી કવિકુલશિરોમણી એ પાંચનો વિનેતા.”

“લુચ્છી ! હરામખોર ! શરમ નથી આવતી ? તારી બધી પંડિતાઈ ગઈ ક્યાં ?”

“સમાઈ ગઈ, બધી ત્યાં” કહી મંજરીએ જે હોડીમાં મંડલેશ્વર, કીર્તિદેવ ને કાક બેઠા હતા તે તરફ આંગળી કરી.

“નફટ !”-કારમીરાએ કહ્યું.

“તમે બનાવી. પરણાવી શું કામ ?”

*

*

*

*

મંડલેશ્વર, કીર્તિદેવ અને કાક એક હોડીમાં બેઠા; અને ત્રણ જણ મુગામુગા એવારા તરફ જોઈ રહ્યા. એવારાપર બધાથી નીરાળો, ટટાર બની, પાટણની સત્તાનો પ્રતિનિધિ, દુઃખ બીની આંખે જોઈ રહ્યો હતો. તે સ્વસ્થ લાગતો, અરણ્યમાં એકલું એક મહાવૃક્ષ ઉભું હોય તેમ; પણ તે સ્વસ્થતા, તે એકલતા, દયાજનક લાગતી હતી.

“બીચારા મામા છે ત્યાં સુધી એકલા જ રહેવાના” મંડલેશ્વરે કહ્યું.

“પણ એ છે ત્યાં સુધી જ પાટણનો પ્રતાપ રહેવાનો” કાકે કહ્યું.

“ને એ છે ત્યાં સુધી આર્યાવર્તમાં એકતા પણ નહિ આવવાની.” કીર્તિદેવે ઉમેર્યું.

“કેમ કીર્તિદેવજી ! તમે પણ નિરાશ થવા લાગ્યા કે ?” કાકે પુછ્યું.

“ભટ્ટરાજ !” કીર્તિદેવે કહ્યું. “હું પાટણ ન આવ્યો હોત તો સાઈ થાત. માઈ કુલ નહોતો જાણતો ત્યાં સુધી હું મારી જાતને દેવી માનતો-મારા બાહુમાં ઇંદ્રસમાન બળ હતું-આર્યાવર્તમાં એક્ય કરવું એ રમત વાત લાગતી. તે વખતે મારી શક્તિઓને મર્યાદા નહોતી. પણ જ્યારથી મેં માઈ કુલ જાણ્યું ત્યારથી કાણ જાણે કેમ મારા હાથ ભાંગી ગયા છે. હું આવ્યો ત્યારે દેવ હતો-આખરે માણસ થઈ પાછો આવ્યો.”

“ભાઈ !” ત્રિલુવનપાલે પુછ્યું “મુંજલ મહેતાથી તે તમે કેવા એક પિતાની આશા રાખી હતી ?”

“એમ નહિ મહારાજ ! વસ્તુ મપાય નહિ ત્યાં સુધી જ મોહ રહે;-મપાય કે પછી માત્ર, ગણત્રી.”

“એમ નિરાશ શું થાઓ છો ?” કહિ કહ્યું.

“નિરાશ નથી થતો. પણ ભટ્ટરાજ ! તમારી બુદ્ધિ તો ન્યારી જ છે. શ્રદ્ધાની ઝલુન વગર તમે પ્રક્રમ કરો છો તેમ મારાથી નથી થતાં.”

*

*

*

*

અને, મુંઝવે દેખીતી સ્વસ્થતાથી દૂર ને દૂર જતી નાવડીઓ તરફ જોયા કર્યું.

